

भाधवाचार्य प्रणीत

॥ श्रीशंकरदिग्विजय ॥

मूल संहित

शुद्ध गुजराती भाषांतर

प्रकट करतार

श्री कृष्णलाल गोविन्दराम देवाश्रयी

अधिपति, आयुर्वेदसुधाकर ; कर्ता, आस केसवणी रीति ; सुप्रबोधचंद्रिका ; कविरवि ;
श्रीमधूपद्मकाव्य आदि.

अने

पुरुषोत्तम कालानन्द गांधी

अधिपति, भासिक सारसंग्रह ; कर्ता, स्वदेशाभिमान, मित्रताविषे नियंथ ;
हसाहम ; मोतीनी भाषा आदि.

अमटावाद :

युनायटेड प्रिन्टिंग प्रेस्.

સને ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા એક્ટ પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવી આ ગ્રંથ માટેના સર્વ પ્રકારના ઉક
પ્રગટ કરીએએ પોતાને સ્થાપિત રાખ્યા છે.

પ્રસ્તાવના.

રસથી અને કાવ્ય ચમત્કારથી ભરેલા આ કાવ્ય ગ્રંથની મહત્તાથી બાગ્યે જ કોઈ અભાવ્યું હશે, પણ આ ગ્રંથ સંસ્કૃત હોવાથી પ્રાકૃત ભાષા જાણનારને આ અમૂલ્ય ગ્રંથમાંના રહસ્યની સ્વાભાવિક રીતે ગમ ન પડે એ સ્વાભાવિક છે. પ્રાચીન અને અર્ધાચીન કેટલાંક કાવ્યો જ્યારે મનુષ્યને વિષય વાસનાઓમાં તક્ષીન કરી ક્ષણિક સુખ આપે છે ત્યારે આ સર્વોત્તમ કાવ્ય બિજા કાવ્યો કરતાં વિશેષ રસ, ચમત્કારથી વાચકોને પદે પદે રોમાંચ કરવાની સાથે નિર્વૃત્તિ સુખમાં તક્ષીન કરી કદી નાશ પામે નહિ એવો આ નંદ આપે છે. ઘણા દિવસથી ઘણા જણ આ ગ્રંથને ગુજરાતી અર્થે સહિત પ્રસિદ્ધ થયેલો જોવા ઇચ્છતા હતા પણ તેમને વારંવાર નિરાશ થવું પડ્યું હતું. આ કાર્યને હાથ લાઇ ગુર્જર બાંધવોને આ ગ્રંથની મહત્તાથી માહિત કરવા કેટલાક સંભાવિત ગૃહસ્થોને મેં બલામણુ કરી હતી પણ તેમણે આવા એક મોટા ગ્રંથ પાછળ અથાગ ધન વ્યય અમૂલ કાલવ્યય આદિ કરવા ના પાડી હતી; તેથી છેવટે મેં જ આ કાર્યને હાથ લીધું અને યોગ્ય ગોઠવણ કરી મીંઠ ગાંધીને તેઓ એક સહાસિક જાણી આ કામમાં સાહાયક રાખ્યા; છેવટે આ કાર્ય ધણે કાલે પણ નિર્વિઘ્ને પાર પડેલું જોઈ અતિ હર્ષ ઉપજે છે.

આ એક સર્વોત્તમ મહાકાવ્ય છે, કેમકે કાવ્યની રસભરિત વાણીમાં પરમાર્થિક વસ્તુ બીજે ક્યાંથી મળે ? રસાલંકાર જાણનારને આ એક સર્વોત્તમ પ્રિયતમ ગ્રંથ છે, તત્વસ્તાન મેળવવા ઇચ્છનારને તો જાણે એક ખાંડનું ખાજુ છે, સત્યાસિપોને પરમ પૂજ્યા જેવો, ગૃહસ્થને અતિ આદરે નિરંતર-સર્વ કાલમાં અવલોકન કરવા જેવો અને ઐતિહાસિક વૃત્તાંત જાણનારને અત્યુપયોગી છે. અથવા આ ગ્રંથની સ્મૃતિ શી કરવી? ખાંડના નારીયેળની પેઠે જેમાં તજવા જેવું કંઈ જ નથી.

આ ગ્રંથના દરેક શ્લોકમાં રહેલી યુક્તિઓ, અલંકાર, ધ્વનિ આદિ યોગ્ય સહિત્યની સંપૂર્ણ માહિતી મહા મહેનતે સપ્રમાણ આપી કાવ્યાલંકારના અભ્યાસિપોને, તત્વ જીસાસુઓને અને સાધારણ વાચક વર્ગને-સર્વને અતિશય ઉપયોગી થઈ પડે એવા હેતુથી અપૂર્વ લક્ષ આપી મારી ઇચ્છા પ્રમાણે રસિક વાચક વર્ગની સમક્ષ મુકવા અમ કરવામાં કંઈ પણ બાકી રાખ્યું નથી. તથાપિ હું ઘણો વ્યવસાયી હોવાથી પ્રૂફશીટ તપાસવામાં કોઈ ઠેકાણે ખુલો રહી ગઈ હશે પણ તે સઘળાનું શુદ્ધિપત્ર આપી એ દોષમાંથી મુક્ત થવા પ્લેહાં મ્હારે વિદિત કરવું ઘટે છે કે રસિક વાચકોની આ અમૂલ્ય ગ્રંથ વાંચવામાટેની વારંવાર ઉતાવળથી તેમ કરવું બનિ આખું નથી માટે ક્ષમા ઇચ્છું.

આ ગ્રંથનો અપૂર્વ વિષય વાંચતાં તેના રચનારની હકીકત જાણવા ઉત્પન્ન થતી સ્વાભાવિક ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવા નીચે પ્રમાણેની ઉપયોગી હકીકત મેળવીને દાખલ કરું છું.

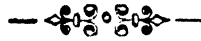
“માધવાચાર્ય તુલસદ્રા નદીને કાંઠે પંપા નામનું એક ક્ષેત્ર છે ત્યાં રહેતો હતો. તેનો જન્મ શાલીવાહન શકતા તેરમા સૈકામાં થયો. તે વિજયનગરના હરિહરરાય અને બક્ષરાયના વખતમાં પ્રખ્યાત થયો. તેનું વૃત્તાંત લોકો એવું કહે છે કે તે આળીશ વર્ષની ઉમ્મર સુધીમાં ઘણી ગરીબ અવસ્થામાં હતો. તેને ઘણાં છોકરાં હતાં. તેમના પોષણ સાથે તે કદિ બિહ્વા પણ માગતો. એવી સ્થિતિમાં છતાં તે ક્ષેત્રમાં એક દિવસે કાંઈ

સિદ્ધપુરુષ વિરૂપાક્ષેશ્વર દેવતા દર્શન સાર આપ્યો હતો. તેને માળ્યો. તેણે તેને એક સ્તોત્ર આપ્યું અને કહ્યું કે દરરોજ આનો તું પાઠ કરજે, એટલે દ્રવ્ય અને આત્મિક મળશે. પછી તેનો માધવબદ્ધે અનુગ્રહ કર્યો. તેનો દ્રવ્ય મળે તે સાર ગાયત્રી મંત્રના એવીશ પુરસ્કારણ બરાબર કર્યાં, તોપણ તેને દ્રવ્ય મળ્યું નહિ. પછી છેવટે અકળાઈને તેણે સન્યાસ લીધો. તે વખતે તેને ગાયત્રી પ્રસન્ન થઈને પાછળ ઉભો રહી, અને 'વર માગ્યુ' એવું બોલી. ત્યારે તેણે ક્રોધ કરીને કહ્યું કે હવે તું મારી પાસે શા માટે આવી? મારે દ્રવ્યની તથા બીજા કોઈની ગરજ નથી. તું આવી તેવી જા. તોપણ દેવીએ પ્રસન્ન થઈને તેને યૌદ વિદ્યા આપીને તેનું નામ વિદ્યારણ્ય ડરાબું અને તેને મંત્રોષ થાય માટે દેવીએ *હોળનો વર્ષાદ વર્ષાઓ. તે વખતે રાજાએ બંદોબસ્ત કરીને લોકોના ધર ઉપર પડેલા લોકોને આપ્યા અને વગડાના રસ્તામાં પડેલા પોતે લીધા. ત્યારના હોળ હજુ પણ કોઈ પાસે છે. X X " માધવાચાર્ય સર્વ શાસ્ત્રોમાં નિપુણ હોવાથી સર્વ શાસ્ત્રોમાં કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથો રચેલા છે.

અતિશય કાળજી રાખીને આગ્રંથને બહાર પાડ્યા છતાં આમાં કોઈ પ્રકારની ખામી રહી ગઈ હોય તો સમર્થ વિદ્વાનોએ સૂચના કરેથી યોગ્ય લાગે બીજા સંસ્કાર વખતે સુધારવા નહિ ચુકાય.

અમદાવાદ.
જાન્યુઆરી ૧૮૮૮.

} કૃં ગોં દેવાશ્રયી.

* આ એક જાતનું સેનાનું નામ છે, અને તેની કીમત રૂપિયા ૪) સુધીની થાય છે. મેં મારી નજરે જોયેલ છે. હાસિયમાં હજુ પણ થોડું ઠંડાણ મળે છે. પણ તે કવચિત્.

॥ શ્રીશંકરદિગ્વિજય ॥

પ્રથમઃ સર્ગઃ

નત્વાકૃષ્ણકૃપાલપાદયુગુલંસ્મૃત્વાયતીનાંપતિમ્
 કૃત્વાસદ્ગુરુવન્દનંમતિમતાંધૃત્વાચ્વાચોહદિ ।
 મત્વાલોકહિતંભવેદિતિપુનર્દત્વાવધાનંમુદા
 બુધ્વાર્થચલિસ્વામિમાધવગિરાંતત્વાર્થભાષાન્તરમ્ ॥ ૧ ॥
 શ્રીશાકુરંદિગ્વિજયંપ્રયત્નાદ્દ્રાષાંતરેણપ્રણયામિલોકે ।
 સદ્બુદ્ધિદોમાધવવદદ્યાત્સાહાય્યકંમેમતિવિવ્હલસ્ય ॥ ૨ ॥
 કાલંકારરસવ્યંગગરિમામાધવીગિરામ્ ।
 કચાહંમન્દધીસ્તસ્માત્પ્રમાદઃક્ષમ્યતાંબુધેઃ ॥ ૩ ॥

સમસ્ત અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમ આનંદની પ્રાપ્તિપરેમ પુરુષાર્થ—મોક્ષના એકજ સાધન અદ્વૈત જ્ઞાનનો સિદ્ધાંત પ્રકટ કરનાર શ્રી શંકરાચાર્યે સર્વે દિશાઓમાં ફરેલા વિજયને પ્રકટ કરવાને ‘શંકરદિગ્વિજય’ નામે ગ્રંથનો આરંભ કરતાં શ્રી માધવાચાર્યે આરંભેલો ગ્રંથ નિર્વિદ્ધે સમાપ્ત થાય; માટે ગ્રંથનો વિષય અને પ્રયોજન બતાવનાર તથા પ્રથમ જિજ્ઞાસારથી અને વેદનાં પ્રમાણથી જે કરવું જોઈએ એમ સિદ્ધ થયેલું મંગલાચરણ કરીને પોતાના કર્તવ્યની પ્રતિજ્ઞા કરેછે કે,—

પ્રણમ્ય પરમાત્માનં શ્રીવિદ્યાતીર્થરૂપિણમ્ ।

પ્રાચીનશંકરજયે સારઃસંગૃહ્યતે સ્ફુટમ્ ॥ ૧ ॥

૧મારા ગુરુ શ્રી વિદ્યાતીર્થેષી પરમાત્માને પ્રણામ કરીને પ્રાચીન શંકરદિગ્વિજય-માનો સાર સ્પષ્ટપણે ગ્રહણ કરીને તે હું આ ગ્રંથદ્વારા પ્રકટ કરુંછું. ૧.

૧ આ રસિકમાં માધવે પાતાના ગુરુ શ્રીવિદ્યાતીર્થને પરમાત્મા રૂપ કહ્યો છે, તેથી તે દર્શનના અવતાર છે તથા તેથી સર્વજ્ઞ છે, એમ સુચવ્યું છે. વળી બીજી પણ એવી વ્યંજના થાય છે કે બીજાઓએ પણ પરમાત્મા અને પાતાના ગુરુ એ બંનેમાં સમાન ભક્તિ રાખવી તેથીજ તેમને કહ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,— ‘‘યસ્યદેવેપરામર્કિર્યથાદેવેતથાગુરો તસ્યૈતેકથિતાસ્થર્થાઃપ્રકાશન્તેમહાત્મનઃ’’ ‘‘જે પુરુષની દેવને વિષે ઉત્તમ ભક્તિ હોય, અને જેવી દેવમાં ભક્તિ, તેવીજ ગુરુને વિષે પણ હોય, તે મહાત્મા પુરુષને આ કહેલા અર્થ પ્રકાશ થાય છે—રૂપજ સમજાય છે.’’

બીજો અર્થ.

૧ પરમેશ્વર અને સર્વતા આત્મારૂપ શિવને પ્રણામ કરીને તથા તાર્કિક આદિ વિદ્વાનોએ કહેલા કૃતકૌવરે મલિન થયેલી વિદ્યા-સરસ્વતીનો મલ દૂર કરવાને તીર્થ જેવા, અને શ્રી-બ્રહ્મ વિદ્યાથી યુક્ત ભગવાન ભાગ્યકાર શંકરાચાર્યને પ્રણામ કરીને, અથવા વિદ્યાના તીર્થ જેવા શ્રી શંકરાચાર્યરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ કરીને પ્રાચીન શંકરદિગ્વિજયના સારનો સ્પષ્ટપણે હું સંગ્રહ કરું છું. ૧.

ત્રીજો અર્થ.

૨ શ્રી-માયા તથા વિદ્યા એ એ શબ્દથી પરા વિદ્યા અને અપરા વિદ્યા તથા તેથી પ્રાપ્ત થાય એવા મોક્ષ અને દેવલોક સમજવા. 'તીર્થ' શબ્દવડે શાસ્ત્ર સમજવું. કેમકે "તીર્થશાસ્ત્રાધ્વરક્ષેત્રપાત્રોપધ્વાયમંત્રિષુ ઇ." વિશ્વકોશમાં શાસ્ત્ર, યજ્ઞ, ક્ષેત્ર, પાત્ર, ઉપધ્વાય, મંત્રી, આદિક અર્થે 'તીર્થ' શબ્દના કહેલા છે. ત્યારે એ ઉપરથી એમ અર્થે નીકળે કે, -પરા અને અપરા વિદ્યારૂપ તથા તે વડે પ્રાપ્ય લોકરૂપ તથા શાસ્ત્રાદિ સર્વ રૂપ પરમાત્માને પ્રણામ કરીને પ્રાચીન શંકરદિગ્વિજયના સ્પષ્ટ તાત્પર્યનો હું સંગ્રહ કરું છું.

૧ સ ક્ષેપ શારીરક આચાર્ય કહે છે કે:-

“વક્તારમાસાગ્રયમેવનિત્યાસરસ્વતીસ્વાર્થસમન્વિતાસીત્

નિરસ્તદુસ્તર્કકલ્પકંપકાનમામિતંશંકરમાર્ચતામ્રિમ્ ॥૨॥”

“જે વક્તાને પામીને નિત્ય એવી સરસ્વતી પાતાના અર્થથી યુક્ત થઈ; અને કૃતક રૂપી કલકનો કાદવ તેનો પ્રાવાઈ ગયા; તે, પુજેલા છે ચરણ જેના, એવા શંકરને હું નમું છું.” એ રીતે શ્રી શંકરાચાર્ય સરસ્વતીનો મલ ધોઈના-ખનારે તીર્થ (જલાશય) જેવાછે એમ સિદ્ધ થાયછે, તથા એ શ્રી શંકરરૂપી તીર્થમાં-સરસ્વતીમાં રહેલી વાણી તે સરસ્વતી કહેવાય. માટે ‘સરસ્વતી’ નામ શંકરનેજ પામીને સાર્થ થાય છે એ કહેવું પણ યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે શ્રી શંકરાચાર્ય શ્રીવિદ્યા તોર્યેછે એમ સિદ્ધ થયા પછી તે ઈશ્વરાવતાર છે તે શિવપુરાણ વગેરે ગ્રંથોમાંથી જાણી લેવું મતલબ કે તેમાં તેનાં પ્રમાણ છે. જેમકે શિવ પુરાણમાં કહેવું છે કે,-

“વ્યાકર્ષેન્વ્યાસસૂત્રાર્થ ધ્વનેરર્થયથોચિવાન્ |

શ્રુતેન્યાર્થઃ સપૃવાર્થઃ શંકરઃ સવિતાનનઃ” ॥

“સવિતાનન શંકરે વ્યાસે મુનયના અર્થયુત વ્યાખ્યાન કરતાં વેદનો જેવા અર્થ કહ્યોછે તેજ વેદનો ચર્ચાર્થ અર્થછે.”

૨ શ્રી વિદ્યા આદિક સર્વેરૂપ પરમાત્મા છે એમ આહી અર્થ ક્યોછે, તે ચર્ચા છે. કેમકે “સર્વેશ્વલિવદ્બ્રહ્મ એકમેવાદ્વિતીયમ્” ઇત્યાદિ વેદમાં કહેવું છે. એનો અર્થ “આ સઘળું (વિશ્વ)બ્રહ્મ છે અને તે એક તથા અદ્વિતીય છે.” તેમજ શ્રી શંકરના જયનું નિરૂપણ કરવામાં, તેમાં કહેલા બ્રહ્માત્મ ભાવનાજ જયનું નિરૂપણ થાય છે. એજ બ્રહ્માત્મભાવનો-શંકરનો જય એ આ ગ્રંથનો વિષય છે; અને તે નથી જાણેલો તે જાણાવવો, એ આ ગ્રંથનું પ્રયોજનછે. શ્રી-શંકરાચાર્યના વિજયનું જ્ઞાન એ તો અત્યંતર પ્રયાજનછે, એમ રસોડમાંના ‘પરમ’ ઇત્યાદિ શબ્દો વડે સમજાય છે. કેમકે સદ્યુરૂ રૂપ પરમાત્માને પ્રણામ કર્યો છે માટે સદ્યુરૂ અને પરમાત્માની એકતા બતાવવી એ આ ગ્રંથનો મુખ્ય વિષય છે અને તે પરમાત્માનો જય છે; તથા સદ્યુરૂનો જય બતાવવો એ ગૌણ વિષય છે, અને તે શ્રી શંકરાચાર્યનો જય છે.

આ રસોડામાં અનેક અર્થ થાય એવા શબ્દો યુક્ત છે તે ‘રસેષાલકાર’ છે, ‘નાનાર્થસંશ્રયઃ શ્રેષ્ઠઃ’ અનેકઅર્થ યાજી શબ્દો જ્યાં યોજ્યા હોય ત્યાં રસેષાલકાર અમજવો.” (કુવલયાનંદ. કા. ૬૩) મંગલાચરણના રસોડામાં પ્રથમ જ ગણ યુક્તે છે તે ગણદોષ છે, પરંતુ,-

“દેવતાવાચકાઃશબ્દાયેવમદ્રાદિવાચકાઃ|

તેસર્વેચનનિગ્રાઃશ્યાલ્પિતોગણતોપિચ’

“જે શબ્દો દેવતા વાચક કે કલ્યાણાદિ વાચક હોય તે સર્વેશબ્દો લિપિમાં અને ગણમાં નિંદા કરવા જેવા નથી. અર્થાત્ તે શબ્દો શુભ ગણાય છે માટે ગણદોષ ઉપજતો નથી.” આ જગોએ “પ્રણમ્ય” શબ્દ કલ્યાણ વાચક છે માટે જ ગણ બતાવે ગણદોષ ગણતો નથી.

વાર, પ્રાચીન શંકરવિજય તો મોટો છે, માટે તેમાં કહેલાં વાક્યોનો સાર તમારા આ નાના સંગ્રહમાં શ્રી રીતે આવી શકશે ? એમ કહેતાહો તો,—

યદ્દ્વદાનાં પટલો વિશાલો વિલોક્યતેડલ્પે કિલ દર્પ્પણેડપિ ।

તદ્વન્મદીયે લઘુસંગ્રહેડસિન્નુદ્વીક્ષ્યતાં શાંકરવાક્યસારઃ ॥૨॥

૧ જે રીતે ઘડાઓનો (અથવા હાથીના ગંડચીકનો અથવા પર્વતના શિખરોનો) વિશાલ સમુદાય નાનાસરખા દર્પણમાં જોવામાં આવેછે—જોવાઈ શકાયછે, તેવીજ રીતે આ મારા નાના સંગ્રહમાં શ્રી શંકરાચાર્યના વચનોનો સાર પણ જોવો. ૨.

યથાતિરુચ્યે મધુરેપિ રુચ્યુત્પાદાય રુચ્યાંતરયોજનાર્હા ॥

તથેવ્યતાં પ્રાક્કવિહૃદ્યપદ્યેષ્વોષાપિ મત્પદ્યનિવેશભંગી ॥ ૩ ॥

૨ જેમ કોઈ અત્યંત અભિલાષા ઉત્પન્ન કરનારા મધુર પદાર્થમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરનારા આરા આરા પદાર્થની યોજના કરવી એ યોગ્ય ગણાયછે, તેમ પ્રાચીન શંકરવિજયની રચના કરનાર કવિના, મનને આનંદ આપનાર પદ્યોમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરવાને આ મારાં પદ્યોની રચનાની રીતિની પણ ઈચ્છા કરવી ઘટારત છે. ૩.

સ્તુતોપિ સમ્યક્કવિભેઃપુરાણેઃકૃત્યાપિ નસ્તુવ્યતુ ભાષ્યકારઃ ॥

ક્ષીરાન્ધિવાસો સરસીરુહાક્ષઃક્ષીરંપુનઃકિં ચક્રમે ન ગોષ્ઠે॥૪॥

૩ પ્રાચીન કવિઓએ ભાષ્યકાર ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યની મુતિ ગ્રંથાદિક રચિને સારી રીતે કરેલી છે તથાપિ આ અમારી કૃતિયડે પણ તે પ્રસન્ન થાઓ. કમલના સમાન નેત્ર વાળા ભગવાન વિષ્ણુ ક્ષીર સાગરમાં (દૂધના સમુદ્રમાં) રહેછે તો પણ તેમણે વ્રજમાં ગોપીઓએ અત્યંત પ્રેમથી આપેલા થોડા દૂધની ઈચ્છા શું નથી કરી ? ના, ના; કરીજ છે. ૪.

પયોન્ધિવિવરીમુનિઃસૃતસુધાઘ્નરીમાધુરી--

ધુરીખળિતાધરીકૃતફળાધરાધીશિતુઃ ॥

શિર્વંકરસુશંકરાભિધજગદુરોઃપ્રાયશો ॥

યશો હૃદયશોધકં કલથિતું સમીહામહે ॥ ૫ ॥

૧ ઉપમ લંકાર. “ઉપમાયત્રસાદશ્યલક્ષ્મીરુક્ષસતિદ્વયોઃ” જ્યાં ઉપમાન અને ઉપમેય બંનેના સમાનપણાની શોભા વર્ણવી હોયત્યાં ઉપમાલંકાર જાણવો. (કુવલયાનંદ. કા. ૬) ઉપભતિવૃત્ત. તેડું લક્ષણ વૃત્તરત્નાકરમાં કહેલું છે કે “અનંતરોદીરિતલક્ષ્મમાર્જોપાદૌયદીયાવુપજાતયસ્તાઃ” એક ચરણ ઈદ્રતજૂતું અને એક ચરણ ઉપેદ્ર-વજૂતું, એમ બેનાં બે પદ બનેલાં હોય તે ઉપભતિ વૃત્ત કહેવાય છે.

૨ આ શ્લોકથી એમ જણાવ્યું છે કે આ ગ્રંથને લીધે પ્રાચીન શંકરવિજય નકામો થવાનો નથી, પણ ઉલટું, તે ગ્રંથ વાંચવાની અભિલાષા આ ગ્રંથને લીધે વિશેષ વધશે. ઉપમાલંકાર. ઉપભતિવૃત્ત (જુઓ શ્લોક ૨ જની ટીકા.)

૩ શ્લોકમાં ‘નેઃ—અમારું’ પદ છે, તેનો અર્થ એમ સમજવો કે વાણી, મન અને કાયા એ ત્રણે એ ત્રણની સૂચના કરવા માટેજ ત્યાં બહુ વચન શુક્યું છે. આ શ્લોકમાં સ્તુતિ અને દૂષનો અનુક્રમે બિંબપ્રતિબિંબ ભાવ છે, માટે ‘ક્રષાંતાલંકાર’ સમજવો. “દષ્ટાન્તસ્તુતધર્મત્વયસ્તુતનઃ પ્રતિબિંબનમ્” સમાન ધર્મ વાળી વસ્તુનું પ્રતિબિંબ વર્ણવવું તે ક્રષાંતાલંકાર કહેવાય (સાહિત્યદર્પણ કા. ૬૯૮ મી જુઓ.)

૧જ્ઞાર સમુદ્રમાં સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાંથી નીકળેલાં અત્યંત અમૃતનાં ઝરણોની મધુરતા કરતાં પણ અતિથય એટલે એવા ભાષણવડે કૃણાધર-નાગના રાજ શેષ નાગને પણ જોણે નીઓ પાડ્યો છે, મતલબ કે જોની વાણિરૂપી અમૃતની મિઠાશ આગળ ઊભર મુખ્યાળા શેષની વાણિ પણ કાંઈ વિશાતમાં નથી, અથવા-(પતંજલિ શેષનો અવતાર છે, માટે) જોણે પોતાની વાણિવડે પતંજલિની વાણિનો પણ પરાભ્ય કર્યો છે, એવા કૃણાણુકારી અને રૂડા 'શંકર' નામે જગતના ગુરૂના, હૃદયને શુદ્ધ કરનાર, યજ્ઞને બહુધા કહેવાને અમે ઇચ્છા કરીએ છીએ.

તાત્પર્ય એ છે કે શ્રી શંકરાચાર્યના યજ્ઞ હૃદયના મલને શુદ્ધ કરનાર છે, તે પોતે જગતના ગુરૂ અને કૃણાણુકર્તા છે તથા તેમની વાણિ અમૃત સમાન મીઠી તથા શેષ સરખાની વાણિ કરતાં અતિથય વધ્યાતી છે. ૫.

કેમે શંકરસદુરોર્ગુણગણાદિગજાલકૂલંકવાઃ ।

કાલોન્મીલિતમાલતીપરિમલાવદ્ધંભમુષ્ટિધવાઃ ॥

કાહં હંત તથાપિ સદુરુકૃપાપીયૂપપારંપરી ।

મયોન્મયકટાક્ષવીક્ષણવલાદસ્તિ પ્રશસ્તાર્હતા ॥ ૬ ॥

સઘળી દિશાઓના કિનારા તોડીને પેલીપાર જનારા તથા રેવસંતત્રતુમાં ખીલેલા મોગરાના સુગંધના સમુદાયને મૂંઝીમાં લેધને સૂચી લેનારા સદ્ગુરૂ શ્રી શંકરાચાર્યના ગુણના સમૃદ્ધ ક્યાં? અને હું (એક મનુષ્ય) ક્યાં? પરંતુ સદ્ગુરૂ પોતાની કૃપા રૂપી અમૃતની લેહોરોમાં ડૂબતા અને પાછા નીકળતા કટાક્ષવડે મારાબણી દષ્ટિ કરેછે તેના બલથી મારામાં શ્રી શંકરાચાર્યના ગુણનું કથન કરવાની પ્રસંશા કરવા જોવી યોગ્યતા આવેછે. ૬.

૧ શ્લોકમાં પ્રાયશઃ (બહુધા) શબ્દ મુકવાનું એ કારણ છે કે કેવલ શંકરનીજ વાણી અમે કહીશું એમ નથી, બીજા પણ ક્યાઓ કહીશું; પણ મુખ્યત્વે શ્રીશંકરાચાર્યની વાણિજ કહીશું આ શ્લોકમાં શંકર અક્ષરની વારંવાર આશ્રૂતિ કરેલી છે માટે તે 'વૃત્યનુપ્રાસ' શબ્દાલંકાર છે, તેનું લક્ષણ સાહિત્ય દરખાણમાં કહેલું છે કે,--“**અનેકરૂપે કથા સામ્યમસકૃદ્વાપ્યનેકથા એકસ્ય સકૃદપ્યેષ વૃત્યનુપ્રાસઙ્ગયતે**” જેમાં અનેક વર્ણની એકજ પ્રકારે સમાનતા હોય અથવા જેમાં વર્ણોની અનેક પ્રકારે વારંવાર સમાનતા આણી હોય, અથવા એકજ વર્ણની એકજ વાર સમાનતા આણી હોય તે 'વૃત્યનુપ્રાસ' કહેવાય.” (જુઓ સા. ૬. કા. ૬૩૫.) પૃથ્વી વૃત્ત. લક્ષણ—“**જસોજસયલાવસ્મહપતિ તિશ્વપૃથ્વીગુરુઃ**” “**સ જ સ ય લ ગ**” એ પૃથ્વી ઇંદુનું લક્ષણ છે.

૨ મતલબકે મોગરાના સુગંધ કરતાં પણ અધિક સુખ કરનારા. ૩ નેત્ર મીંચાય ત્યારે ડુબતા અને ઉધરે ત્યારે ઉપર આવતા, એમ કલ્પના કરવી. ૪ પકાલંકાર. “**રૂપકંરૂપિતારાપાદ્વિષયેનિરપન્નહે**” નિષેધ કર્યો વિનાના વિષયમાં રૂપિત વિષયનો આરોપ કરવો તે રૂપકાલંકાર ” (સા. ૬. કા. ૬૬૮). ૨ “**સદેવસીમ્યંદમમ્રાસાદિકમેવાદ્વિતીર્યવ્રજ**” એ શ્રુતિમાં કહેલા અદિતીય 'સત્' રૂપનો બોધ કરનાર માટે સદ્ગુરૂ. શ્રુતિનો અર્થ એવો છે કે “સત્, અદ્વિતીય અને એકજ બ્રહ્મ પુરે હતું” આ શ્લોકમાં શંકરના ગુણના વર્ણનનો યોગ્યતા માધવની નથી એમ કહીને વળી તે યોગ્યતા વર્ણી છે માટે અનનુરૂપની ઘટના વર્ણી છે તેથી 'વિષમાલંકાર', 'વિષમંવર્ણયેત્યવ્રઘટનાનનુરૂપયોઃ' “અનનુ રૂપની ઘટના વર્ણીય ત્યાં વિષમાલંકાર જાણવો.” (જુઓ કૃત. કા. ૮૬) એ વિષય અલ કારવડે કવિએ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી યોગ્યતાનો કૃપારૂપી અમૃત ઈર્ષ્ય રૂપક વડે પ્રતિષેધ કર્યો છે માટે આક્ષેપાલંકાર. “**આક્ષેપઃસ્વય મુક્તશ્ય પ્રતિષેધોવિચારણાત્**” “પોતાના કહેલા વચનનો વિચાર કરીને પાછો પ્રતિષેધ કરવો તેને આક્ષેપાલંકાર કહે છે.” (જુઓ કૃત. કા. ૭૨) એ રીતે આ શ્લોકમાં વિષમ અને આક્ષેપાનો સંકર છે. “**અવિશ્રાંતિજુષામાત્મન્યંગીર્તવંતુસંકરઃ**” “અલંકારોનો સંતત અંગાંશી ભાવ તે સંકર (સા. ૬. ૭૫૭) શાકુંતલનિકિડિત ઇંદ. સૂર્યોચ્ચૈર્મસજસ્તતાઃસગુરવઃ શાર્દૂલવિક્રોઢિતમ્” બાર અને સાતે વિશમ; મ સ જ સ ત ત ગ, એ ગણથી શાકુંતલ વિ. વૃત. (૧. ૨.)

ધન્યમન્યવિવેકશૂન્યસુજનમન્યાબ્ધિકન્યાનટી- ।

નૃત્તોન્મત્તનરાધમાધમકથાસંમર્દદુષ્કર્દમૈઃ ॥

દિગ્ધાં મે ગિરમચ્ચશંકરગુરુક્રીડાસમુદ્વચશઃ- ।

પારાવારસમુચ્ચરજ્જલજ્જરેઃસંક્ષાલયામિસ્ફુટમ્ ॥ ૭ ॥

પોતે અકૃતાર્થ છતાં પોતાને કૃતાર્થ માનનારા વિવેક વિનાના દુર્લ્ભો, જેઓ પોતાને પોતાની મેળે સમ્બળ માનેછે, તથા સમુદ્રની પુત્રી (સક્તી) રૂપ નટીના નાર્ચથી જેઓ ઉન્મત્ત બની ગયેલા અધમ પુરૂષો છે, તેમની અધમ કથાઓના સમુદાયરૂપ નહારા કાદવવડે અરડાયલી મારી વાણિને હું આજ શ્રી શંકરાચાર્ય ગુરૂની કીલાવડે ઉભરાતા તેમના યથારૂપી સમુદ્રમાંથી નીકળતાં જળનાં ઝરણાવડે સારી રીતે ધોઈ નાખું છું. ૭.

વંધ્યાસૂનુલ્લરીવિપાળસદ્વશશ્વદ્રક્ષિર્તોદ્રક્ષમા- ।

શૌર્યૌદાયદયાદિવર્ણનકલાદુર્વાસનાવાસિતામ્ ॥

મદ્વાળીમાધેવામયામિયામે નસ્ત્રેલોકયરક્કસ્થલી- ।

નૃત્યત્કીર્તિનટીપટીરપટલીચૂર્ણૌર્વિકાર્ણૈઃક્ષિતા ॥ ૮ ॥

અધમ પુત્રી પતિયોના, વાંઝણીના પુત્ર જેવા અને ગધેડીના શીંગડા જેવા ક્ષમા, શૂરપાણું, ઉદારતા, દયા, આદિક ગુણોનું વર્ણન કરવાની કલારૂપ દુર્ગંધવડે દુર્વાસિત થયેલી (દુર્ગંધયુક્ત થયેલી) મારી વાણિને, શ્રી શંકરાચાર્ય યોગીની ત્રિલોકરૂપી રંગભૂમિ ઉપર નૃત્ય કરતી કીર્તિરૂપી નટીના અંગથી પૃથ્વી ઉપર વેરાયલા ચંદનના સમુદાયવડે હું સુગંધિત કરું છું. મતલબ કે શ્રી શંકરાચાર્યની કીર્તિનું કથન કરીને મારી વાણિને હું આનંદ ઉપત્તવનારી કરું છું. ૮.

પીયૂષયુતિસ્વંડમંડનકૃપારૂપાંતરશ્રીગુરુ- ।

પ્રેમસ્થેમસમર્હણાર્હમધુરવ્યાહારસૂનોત્કરઃ ॥

પ્રૌઢોયં નચકાલિદાસકવિતાસંતાનસંતાનકો- ।

દદ્યાદચસમુદયતઃસુમનસામામોદપારંપરીમ્ ॥ ૯ ॥

૧ એવીજ રીતે વેદવ્યાસે પણ કહેલું છે કે, 'અસત્કીર્તનકાંતારપરિવર્તનપાંસુલામ્ । વાર્ચશૌરિકથાલા- પર્વમયેરપુત્રીમહે' "અસત્ કથાઓનું કથન કરવા રૂપ વનમાં ભભવા વડે લુળતાળી થયેલી વાણીને શ્રીકૃષ્ણની કથાના આશય કરીને અમે જેમ ગંગાજલથી તેને ધોતા હોઈએ તેમ પવિત્ર કરીએ છીએ." આ શ્લોકમાં રૂપક અને વૃત્યવ્યાસ બંને અરસપરસ નિરપેક્ષ છતાં એકત્ર ચુકયા છે માટે 'સંમૃદ્ધિ' અલંકાર થાય છે. કહ્યું છે કે "સૈવાસંસ્મૃષ્ટિરેતેષાંભેદે નયદિહસ્થિતિઃ" જુદા જુદા અલંકારો જ્યાં એક બીજાની સાથે નિરપેક્ષ છતાં તેમના એકત્ર સમાવેશ કર્યો હોય તથા સંમૃદ્ધિ અલંકાર ભણવો. (સા. દ. ૭૫૬) શાકુલ ત્રિકુટિત વૃત્ત.

૨ વાંઝણીના પુત્ર અને ગધેડીનાં શીંગડાં જેમ મિથ્યા છે તેમ અધમ રાજાઓના સમા આદિક ગુણ પણ મિથ્યા છે. તેમના યશ યાવા એ વાણીને કુષણ આપનાર છે એમ કહેવાથી 'મિથ્યા પ્રશંસા ન કરવી' એવો ઉપદેશ કર્યો છે. રૂપક-લંકાર. (જુઓ શ્લોક ૬ ની રીકા.)

૧અંદ્રનો કડકો જેનું ઘરેણું છે એવા શંકરની કૃપાનુંજ બીજું રૂપ-શોભાયમાન શંકરાચાર્ય ગુરુનું સ્થિર પ્રેમવડે પૂજન કરવાને યોગ્ય એવી મધુર વાણિરૂપ પ્રુષ્પના સમુદાય વાળો આ નવા કાલિદાસ (માધવાચાર્ય) ની કવિતાના વિસ્તારરૂપ સંતાન (કલ્પવૃક્ષ) આજ ઉત્પન્ન થયેછે તે સુમનસ (વિદ્વાન-દેવ) ને આ મોદની (આનંદ-સુગંધ) લહેરો આપો અર્થાત્ સંતાન નામે કલ્પવૃક્ષ જેમ સુમનસ-દેવને આ મોદ-સુગંધ આપેછે તેમ આ માધવાચાર્યની કવિતાનો વિસ્તાર સુમનસ-પંડિતોને આ મોદ-આનંદ આપો. ૯.

સામોદૈરનુમોદિતા મૃગમૈદરાંનદિતા ચંદનૈ- ।

મૈદારૈરભિનન્દિતા પ્રિયગિરા કાશ્મીરજૈઃસ્મેરિતા ।

વાગેષા નવકાલિદાસવિદુષોદોષોજ્ઞિતા દુષ્કવિ—

ત્રાતૈર્નિષ્કરુણૈઃક્રિયેતવિકૃતા ધેનુસ્તરુષ્કૈરિવ ॥ ૧૦ ॥

પંડિતોને સુખકર વસ્તુ છતાં પણ કુષ્ટ મનુષ્યો તેમાં ફેરફાર કરી તેને વિહારયુક્ત કરી નાખે છે; તે ઉપર ધ્યાન રાખીને ગ્રંથકર્તા કહેછે કે,—જેમ કોઈ ગાયને આ મોદયુક્ત (હર્ષ સંહિત-સુગંધયુક્ત) કસ્તૂરીવડે અનુમોદિત કરી હોય, આ મોદયુક્ત ચંદનવડે આનંદ પમાડ્યો હોય, આ મોદયુક્ત મંદારનાં પુષ્પ (ની માલા) વડે તથા મધુર વચનવડે અભિનંદન આપ્યું હોય, તથા મધુર વચનવડે અને કાશ્મીર દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચંદનવડે તેને હાસ્યયુક્ત-પ્રકૃત્ત કરી હોય, અર્થાત્ સુગંધિ પદાર્થોવડે હર્ષથી તેનું પૂજન કરીને તેને આનંદ આપ્યો હોય, અને દોષ રહિત કરી હોય, તથાપિ રાત્રે તેને ઊંડી મૂકી હોય, અને તે કચ્છા વિનાના મ્લેચ્છના હાથમાં આવી હોય, તો તેઓ જેમ તેની દુર્દશા કરેછે તેમ એવીજ દોષ રહિત નૂતન કાલિદાસ-શ્રી માધવાચાર્ય વિદ્વાનની આ વાણીની પણ કચ્છા રહિત દુષ્કવિઓનો સમુદાય દુર્દશા કરે. ૧૦

યદ્વાદીનદયાલવઃસહૃદયાઃસૌજન્યકલ્હોલિની- ।

દોલાંદોલનલેલનૈકરસિકસાંતાઃસમંતાદમી ॥

સંતઃસંન્તિપરોક્તિમૌક્તિકજુષઃકિં ચિંતયાનંતયા- ।

યદ્વાતુષ્યતિ શંકરઃપરગુરુઃકારુણ્યરત્નાકરઃ ॥ ૧૧ ॥

૧ માધવાચાર્યની કવિતા કાલીદાસ જેવીજ છે એ સુચવવાને માધવાચાર્યને આ રસોકમાં નવા કાલિદાસ કહેલાછે. તૃતીય પાદમાં ‘સંતાનસંતાનકઃ’ એમ શબ્દની પુનરાવૃત્તિ કરીને યમક મુકેલો છે. વળી કવિતા સંતાન (વિસ્તાર) અને સંતાનવૃક્ષ (કલ્પવૃક્ષ) ના અભેદરૂપે વર્ણન કર્યું છે માટે અભેદરૂપક વર્ણનું છે. “વિષયમ્બેદતાદ્રૂપરંજનંવિષયસ્ય ચત્ । રૂપકંતત્.” “વિષય અને વિષયીનું અભેદપણે વર્ણન કરવું તે રૂપક.” (કુવલયાનંદ કારિકા. ૧૭ પ્રો રસોકજીઆ)

આત્મે—સુગંધ અથવા હર્ષ. આ રસોકમાં માધવાચાર્યની વાણી તથા ગાયનું અભેદપણે વર્ણન કર્યું છે માટે રૂપકાલંકાર. “વિષયમ્બેદતાદ્રૂપરંજનંવિષયસ્ય ચત્ । રૂપકંતત્” (કુવલયાનંદ) (રસો. ૯ ની ટીકા જુઓ.

૧ પાછલા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “દુઃક્રવિયો આ વાણીની દુર્દશા કરશે,” એવી ઉ-
પજેલી ચિંતાનો નાશ કરતાં કહે છે કે,—અથવા તો એવા દુર્જન ક્રવિયો છે તેમની ચિંતા
છે ? કેમકે દીન મનુષ્યો ઉપર દયા કરનારા, બીજાના અમાદિકને બાણનારા, અને સુ-
જનતારૂપ નદીમાં હેરીઆં ખાવાના એકમાંજ એક રસિક જેમનું મન છે એવા (કેવલ
સુજનતારૂપી સદ્ગુણમાંજ આનંદ માનનારા—અત્યંત સુજન) તથા બીજાની વાણીરૂપી
મોતીના અલંકાર ધારણ કરનારા અથવા બીજાની વાણીને મોતીના દાણાની પેઠે મૂ-
લ્યવાળી માની તેનું ગ્રહણ કરનારા (અર્થાત્ બીજાની વાણીમાં પ્રીતિ વાળા) સત્પુરૂષો
અહીં તહીં સર્વત્ર ઘણાં છે, તો એવી (દુઃક્રવિયો મારી વાણીનો અનાદર કરી તેના
નિંદા કરશે એવી) અતિ ઘણી ચિંતા શા માટે કરવી? અથવા તેવા સત્પુરૂષો પણ મ-
ળવા દુર્લભ છે એમ કહેશે તો?—તો પણ શી ચિંતા છે? કહણારૂપી રત્ન જેમાંથી
ઉપજે છે એવા સમુદ્રરૂપ અથવા કહણારૂપી જલથી પરિપૂર્ણ સમુદ્રરૂપ સર્વોત્તમ ગુરુ
શ્રી શંકરાચાર્યજી મારી વાણીથી પ્રસન્ન થશે તો એવી અપાર ચિંતા કરવાનું શું કારણ
છે? સારાંશ કે મારી વાણીથી સત્પુરૂષો આનંદ પામશે, અથવા તેવા સત્પુરૂષો નહિ
મળે તો શ્રી શંકરાચાર્ય પ્રસન્ન થશે એજ બહુ છે. તેમનીજ પ્રસન્નતા માટે અવશ્ય
યત્ન કરવાનો છે એ ભાવાર્થ. ૧૧.

उपक्रम्यास्तोतुं कतिचन गुणान् शंकरगुरोः ।

प्रभग्नाःश्लोकाद्धे कतिचन वदद्धीर्द्धरचने ॥

अहं तुभूवुस्तानहहकलये शीतकिरणं ।

कराभ्यामाहर्तुं व्यवसितमतेःसाहसिकताम् ॥ १२ ॥

વાર, કોઈ કહેશે કે ‘શ્રી શંકરાચાર્યના ગુણનું વર્ણન કરતાં ઘણાક હારી ગયા
છે, તે કામમાં તમે પ્રવૃત્ત થયાછો એ તમારું સાહસ છે.’ તો તે વાત હું માન્ય કરું છું.
કેમકે,—શ્રી શંકરાચાર્ય ગુરુના ગુણોનું સ્તવન કરવાનો આરંભ માત્ર કરીને કેટલાક પુરૂષો
ભાગી ગયા છે; કેટલાક અરેબો શ્લોક કરીનેજ હાર ખાઈ ગયા છે; અને કેટલાક તો શ્લોકનું
એક ચરણ રચનાંજ નાશી ગયા છે. અર્થાત્ સર્વ કોઈ હારી ગયા છે, તેમ છતાં પણ હું
તે ગુણોની સ્તુતિ કરવાની ઇચ્છા કરીને, જે હાથવતી જેમ કોઈ બાલક ચંદ્રમા ગ્રાહ-
વાનું નિશ્ચય પોતાની બુદ્ધિમાં કરે, તેના જેવું સાહસ કરું છું. ૧૨.

૧ આ શ્લોકમાં ‘અથવા તો’ દંત્યાદિ વાક્ય વડે પાછલા શ્લોકમાં કહેલી દુર્જન નિંદારૂપ ચિંતાનો પ્રતિષેધ કર્યો
છે માટે ‘આલેખાલંકાર’ “आक्षेपःवस्यमुक्तस्यप्रतिषेधोविचारणात्” “પોતાના કહેલા વચનનો ફરીને વિચાર કરી
ખતાબીને પ્રતિષેધ કરી ખતાવ્યો હોય ત્યાં આલેખાલંકાર બાણવો.” (કુપલયાનંદ કારિકા ૭૨ મી જુઓ.)

૧૨ આ જગત્પ્રબાલકની સાહસિકતાનો કવિએ પોતાનામાં આરોપ કરી ખતાવવાથી નિદર્શનાલંકાર વર્ણવાયો છે.
‘वाक्यार्थयोः सहशयोरैक्यारोपोनिदर्शना’ સમાન વાક્યાર્થનો એકચારોપને નિદર્શના અલંકાર કહે છે (ક. કા. ૫૨)
શિખરિણી વત. રસैस्त्रैश्विजयमनसमलगः शिखरिणी” “અને અગિયારે વિરામ તથા ય, મ, ન, સ, ભ, લ, વ,
એ ગણથી શિખરિણી બાણવો. (૧૫ ૨.)

તથાપ્યુજ્જંભન્તે મયિ વિપુલદુઘ્ધાબિલહરી- ।

લસત્કલ્લોલાલીલસિતપરિહાસૈકરસિકાઃ ॥

અમીમૂકાન્વાચાલયિતુમપિશક્તાયતિપતેઃ ॥

કટાક્ષાઃકિં ચિત્રં મૃશમઘટિતાભીષ્ટઘટને ॥૧૩॥

સારે જાણી જોઇને એવું સાહસ શા માટે કરોછો? એમ કહેશે તો,—એ સાહસ છે એ ત્રાત ખરી, તથાપિ સુધા સમુદ્રના વિશાલ પ્રવાહના પ્રકાશિત તરંગની પંક્તિએના શોભાયમાન પરિહાસમાંજ જે સુખ્ય રસિક છે, અર્થાત દૂધના સમુદ્રની લેહેરોના મોટા મોટા તરંગનો પરિહાસ વિકાસ જેમ અતિશય સ્વચ્છ દેખાય છે તેમ અત્યંત સ્વચ્છ તેના કરતાં અત્યંત સ્વચ્છ એવા યતિયોના સ્વામી શ્રીશંકરાચાર્ય (અથવા વિદ્યાતીર્થ) ના કટાક્ષ, જે મૂળા પુરૂષોને પણ બોલાવવાને સમર્થ છે, તે મારા ઉપર પડીને શોભે છે તો પછી અત્યંત અઘટિત, ન બની શકે એવું માફ ધમ્મિત કાર્ય બની શકે તેવું થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે, તાત્પર્ય કે શ્રી શંકરાચાર્યની કૃપાથી હાથવડે ચંદ્રને પકડવા જેવું, અશક્ય કાર્યપણું હું કરી શકીશ. ૧૩.

અસ્રજ્જિહ્વાગ્રસિંહાસનમુપનયતુ સ્વેત્તિધારામુદારા- ।

મદ્વૈતાચાર્યપાદસ્તુતિકૃતસુકૃતોદારતા શારદાંબા ॥

નૃત્યનૃત્યંજયોર્ચૈર્મુકુટતટકુટીનિઃસ્રવત્સઃસ્રવંતી- ।

કલ્લોલોદ્વેલકોલાહલમદલહરીસ્વંદિપાંડિસહ્યામ્ ॥૧૪॥

એમ છતાં પણ ચિત્તની ચિથરતા પ્રાપ્ત ન થવાથી જગતની માતા સરસ્વતી દેવીની પ્રાર્થના કરે છે કે, મેં કરેલી શ્રીશંકરાચાર્યના ચરણોની અથવા શ્રીમચ્છંકરાચાર્યની સ્તુતિવડે જે કાંઈ પુણ્ય ઉત્પન્ન થયું છે, તે વડે જેની મારા ઉપર ઉદારતા, પ્રસન્નતા છે એવી શ્રી સરસ્વતી માતા, નૃત્ય કરતા શિવજીના ઝંઝા મુકુટની કોરેષ્પી કુટીમાંથી નીકળતી ગંગાના તરંગનો અત્યંત દૂધવાદાના મદની લેહેરોનું ખેડન કરનારા પાંડિત્ય વડે શોભાયમાન તથા ઉદાર એવી પોતાની વાણીની ધારા (પ્રવાહ) ને મારી જીજ્ઞાસા અગ્ર ભાગશ્ચ સિંહાસન ઉપર પધરાવે. તાત્પર્ય કે ગંગાના તરંગ જેમ શીતલ, સ્વચ્છ, હૃદયને પ્રીતિકર, મધુર ઇલાદિક ગુણવાળા છે, તેમ તેથી પણ અધિક ગુણવાળી શ્રીસરસ્વતી દેવીની વાણી મારી જીજ્ઞાસામાં વસે—અર્થાત્ મધુરતા આદિક ગુણવાળી વાણી મને પ્રાપ્ત થાઓ. ૧૪.

વાર શ્રીશંકરાચાર્યની સ્તુતિરૂપ દુર્ધટ કાર્ય કરવા જતાં, અરધું કર્યા પછી બાકીનું પૂરું કરવાને સામર્થ્ય ન હોવાથી તે પડયું મૂકવું પડે, અને તેમ કરવાથી ધણાકાલનો મજબૂલી યથ નાથ પામે માટે તમારી વાણીની યોગ્યતા આ દુર્ધટ કાર્યમાં કરવા કરતાં

૧૪ અધરાવૃત્ત, “અર્ચયેનાંત્રયજેત્રિમુનિયતિયુતાસ્થરાકોતિતેયમ્”મ,ર,મ,ર, અને ત્રણ વ,અ ગણાથી શુભરૂપ બંધ થાયછે; તથા સાત સાત અક્ષરે ત્રણ વિરામ આવે છે.”(૧.૨.)

તે નાશી જાય એજ ઠીક છે. એમ કહેતા હોતો, એવોજ વિચાર કરીને નાશી જતી મારી વાણીને યુરના મહિમાના યોગથી કવિએ પકડી આણીને તે યુરની મુતિ કરવામાં યોજે છે. જેમ,

કેદંશંકરસદ્ગુરોઃસુચરિતંકાઠંવરાકીકથં--

નિર્વધ્વાસિચિરાર્જિતમમયશઃકિમજ્જયસંબુધૌ ॥

શ્ત્યુત્કાચપલાંપલાયિતવર્તોવાચનિપુંક્તેબલાત્

પ્રસાહ્યગુણસ્તુતૌ કવિગણશ્ચિત્રગુરોર્ગૌરવમ્ ॥ ૧૫ ॥

મારી વાણી કહેછે કે, શ્રીશંકર સદ્ગુરુનું આ રૂંડુ ચરિત્ર ક્યાં? અને સુદ્ર એવી હું ક્યાં? માટે ઘણા કાળથી પ્રાપ્ત કરેલી મારી કીર્તિનો નાશ તું શું કરવા કરેછે, અથવા તે મારી કીર્તિને તું સમુદ્રમાં શું કરવા બોલે છે? એ પ્રમાણે કહીને નાશી જતી મારી અંચલ વાણીને બલાત્કારે પકડી આણીને કવિએનો સમુદાયતેને શંકરાચાર્યના ગુણની મુતિ કરવામાં યોજે છે. અરેઅર! યુરની મહત્તા કોઈ વિચિત્ર છે!! તાત્પર્ય એ છે કે હરકોઈ વાણી શંકરના ગુણનું વર્ણન કરતાં યાકી જાય એમ છે તથાપિ શ્રીશંકરના પ્રતાપથી કવિએ તે વાણીને ગુણવર્ણન કરવામાં યોગ્ય કરે છે. ૧૫.

રુક્ષૈકાક્ષરવાકુનિધંદુશરણૈરૌણાદિકપ્રસય

પ્રાયૈર્હતયહંતદંતુરતરૈર્દુર્બોધદૂરાન્વયૈઃ ।

કૂરાણાંકવિતાવતાંકતિપયૈઃકષ્ટેનકૃષ્ટૈઃપદૈઃ

હાહાસ્યાદ્વશગાકિરાતવિતતેરેણીવવાણીમમ ॥ ૧૬ ॥

‘કાવ્ય રચનામાં પ્રવૃત્ત થયેલી મારી વાણી કૂર કવિતાવાળાઓની શૈલીને અનુસરશે’ એમ એદ કરીને માધવાચાર્ય કહેછે કે,—કૂર એવા કવિતાવાળાઓએ કૃષ્ટ કરીને ખેંચી કાઢેલાં કેટલાંક પદો—શબ્દો, જે લૂખી એકાક્ષરી વાણી અને તેના કોશનેજ આધીન છે—જેમાં વિશેષ કરીને ઔણાદિક પ્રસયો હોયછે—જેમાં યડન્ત પદો હોવાથી જે અતિ વિષમ, સમજવાને કઠિણ અને જેનો અન્વય બહુ છેટે હોયછે,—એવાં પદવડે કરીને, જેમ કોઈ હરણી ભિલ્લ લોકોના મંડલને વશ થાય તેમ, મારી વાણી પણ, અરે અરે તેવા કવિયોને હાથ પડશે, તાત્પર્ય કે એકાક્ષર કોશની સહાયતાથી બલાત્કારે પદો ખેંચી કાઢીને મારી કવિતાનો કુકવિએ ગમે તે અર્થ કરશે, તે મને બહુ શોકકારક લાગેછે. ૧૬.

૧૫ આ શ્લોકમાં કવિની વાણી અને શંકરના ગુણ એ બંને અનુરૂપ ન છતાં તેમની એક જગ્યાએ થટના કરી છે, માટે વિષમાલંકાર “વિષમંવર્ણ્યતેત્રવષટમાનનુરૂપયોઃ॥” “અનુરૂપ પદાર્થની એક જ થટના ગણવવા તેનું નામ વિષમાલંકાર” (કુવ. કા. ૮૬)

૧૬ આ શ્લોકમાં કિરાત અને કૂર કવિઓનો હરણી અને વાણીની કુર્કશા કરવા રૂપ સમાન ધર્મ વર્ણાયો છે માટે વૃદ્ધચેતિતાલંકાર, “વર્ણ્યાનામિતરેષાંવાર્ધમેકયંતુલ્યયોગિતા.” “વર્ણ્ય અને અવર્ણ્યનો એક ધર્મ વરણ્યો હોય ત્યાં વૃદ્ધ ચેતિતાલંકાર” (ક. કા. ૪૩) વળી શ્લોકમાં ક્ષ, રણ, ય, અન્ત, તર, દ, ક, ઇત્યાદિ આક્ષર

નેતાયત્રોલ્લસતિભગવત્પાદસંજ્ઞોમદેશઃ ।

શાંતિર્યત્રમકચતિરસઃશેષવાનુજ્વલાદ્યૈઃ ॥

યત્રાવિદ્યાક્ષતિરપિફલંતસ્યકાવ્યસ્યકર્તા

ધન્યોવ્યાસાચલકવિવરસ્ત્કૃતિજ્ઞાશ્વધન્યાઃ ॥૧૭॥

એ પ્રમાણે જ્યારે કુકવિયોનો બધ છે ત્યારે શા માટે તેને કાવ્યરચના કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા છે? એમ કોઈ કહેશે તો તેનો ઉત્તર એમ કે શ્રી શંકરાચાર્યના ગુણનું વર્ણન કરીને કૃત કૃત્યતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે આ મારો યત્ન છે. એવા આશયથી માધવાચાર્ય કહે છે કે,—જે કાવ્યમાં ‘ભગવત્પાદ’ એવું જેનું નામ છે એવા શંકર નામકરે શોભે છે. જેમાં શૃંગારાદિક બાકીના રસો સહિત પ્રધાનભૂત શાંત રસ પ્રકાસે છે. અર્થાત્ શાંતરસ પ્રધાન હોઈને શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણા, રોદ્ધ, વીર, બયાનક, બીભત્સ અને અદ્ભુત, એ બાકીના રસ ગૌણપણે વર્ણાયેલા છે. વળી અવિદ્યાનો નાશ એવો જેમાં ફલ છે. એવા આ કાવ્યના કર્તા વ્યાસના જેવા અચલ કવિશ્રેષ્ઠ માધવાચાર્યને ધન્ય છે અને તેના પ્રયત્નને જાણનારા પંડિતોને પણ ધન્ય છે. ૧૭.

હવે શંકરાચાર્યની કથાને વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવાને, જે સોળ સર્ગથી નિરૂપણ કરવાની છે તે પ્રથમ સંક્ષેપમાં બતાવવાના હેતુથી કહે છે કે,—

શાંતી આવૃત્તિ છે, સમાસપર પદો છે, તથા વૈદ્યો અને પાંચાલી શીતિનો વચમાં છે માટે ‘લાટી’ શીતિ બહુ છે. ‘છાટીરીવિતુવૈદ્યોપાચાર્યોસ્તરા સ્થિતા’ (સા. દ. કા. ૬૨૬ મી જુઓ) ‘વૈદ્યો અને પાંચાલી શીતિઓની મધ્યની શીતિ તે લાટી શીતિ બહુથી.’

૧. અ. ધમાં ગુરુત્વ વર્ણ્ય પ્રરૂપ તે ગ્રંથનો નાયક બહુવો. ગ્રંથના નાયક વિષે કહેતાં સાહિત્યકાર કહે છે કે—

‘ત્યાગી કૃતી કુર્ણાનઃ સુધીકો રૂપયૌવનોદસાહી

દક્ષોઽનુરક્તલોકસ્તે જોવૈદ્યધ્યક્ષીભવાન્ નેતા’ (સા. દ. કા. ૬૪ જુઓ).

‘શાંતશીલ, ધન્ય, કુર્ણન, અત્યંત શોભાવાળો, રૂપાળો, જુવાન, ઉત્સાહી, ફીપકારી, લોકપ્રિય, તેજવાળો, વિજયતાવાળો, અને શીલવાળો, પ્રરૂપ નાયક બહુવો.’ શંકરાચાર્યમાં એ બધા ગુણો હતા.

૨. આ કાંઠામાં પ્રધાનરસ શાંત છે, શાંત રસનું સક્ષણ કહેલું છે કે—

‘જ્ઞાન્તઃ જ્ઞમસ્થાવીભાવ ઉત્તમપ્રકૃતિર્મતઃ । કુન્દેન્દુસુંદરચ્છાયઃ શ્રીનારાયણદૈવતઃ ।

અનિત્યરસાદિનાડોષવસ્તુનિઃ સારતાતુયા । પરમ્મત્તમસ્વરૂપં વા તસ્યાલંબનામિષ્યતે ।

પુણ્યાશ્રમહરિક્ષેત્તીર્થરમ્યવનાદયઃ । મહાપુરુષસંગાયાસ્તસ્યોદીપનરૂપિણઃ ।

રોમાંચાચાશ્વાનુભાવાસ્તથા રુચ્યર્થમિચારરિણઃ । નિવેદ્યદર્શસ્મરણમતિભૂતદયાદયઃ’ ॥

(સા. દ. કા. ૨૩૮)

‘શાંત રસમાં રૂપાધિભાવ શમ છે. ઉત્તમ પ્રકૃતિવાળા નાયકમાં તે વર્ણવેલો. મોખરાના પ્રુપ જેવો ચંદ્ર જેવો ગુણ તેનો વર્ણ છે. દૈવતા તેનો શ્રી નાશયણ છે. અનિત્યસ્વરૂપાદિકે કરીને સમગ્ર વસ્તુની નિઃસારતા બતાવવી અને પરમાત્મ સ્વરૂપનું વર્ણન કરવું એ તેનો આશય બતાવેલ છે. પવિત્ર આશ્રમ, હરિક્ષેત્ર, તીર્થ, રમણિકવન, માહા પ્રરૂપોનો સમાગમ આદિક ઉદીપન વિભાવ છે. રોમાંચ આદિક અનુભાવ છે. નિર્વેદ, હર્ષ, સ્મરણ, મતિ, ભુતદયા, આદિક બળિયારી ભાવ છે. એ સર્વે ગ્રંથમાં વર્ણન કરવાથી શાંતરસ પ્રકટે છે. પાંચનારે કોરો કે આમાં કઈ પ્રમાણે આ કાંઠામાં શાંતરસ ઉત્તમ પ્રકારે જમાવેલો છે.’

તત્રાદિમત્તપોદ્ધાતોદ્વિતીયેતુતદુદ્ભવઃ ।

તૃતીયેતત્તદમૃતાંધોવતારાનિરૂપણમ્ ॥ ૧૮ ॥

આ સોળ સર્ગરૂપ કાવ્યમાં પ્રથમ સર્ગમાં શિવ અને દેવતાના સંવાદાદિરૂપે 'ઉપોદ્ધાત કલ્પો' છે. બીજા સર્ગમાં શ્રી મહેશ્વરનો આવિર્ભાવ-ઉત્પત્તિ વર્ણવી છે. ત્રીજા સર્ગમાં અક્ષા, બૃહસ્પતિ, વરુણ, આદિક તે તે દેવોના અવતારનું નિરૂપણ કર્યું છે. ૧'.

ચતુર્થસર્ગેતચ્છુદ્ધાષ્ટમપ્રાક્ચરિતંસ્થિમ્ ॥

પંચમેતદ્યોગ્યસુસ્થાશ્રમપ્રાપ્તિનિરૂપણમ્ ॥ ૧૯ ॥

એટલા સર્ગમાં શ્રી શંકરનું વય આઠ વરસનું થતાં પેહેલાંનું શુદ્ધ ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. શુદ્ધ ચરિત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સાધારણ માનુષી ચરિત્ર કરતાં તે વિલક્ષણ ચરિત્ર છે. પાંચમા સર્ગમાં શ્રી. શંકરને યોગ્ય જીવન્મુક્તિ રૂપ સુખ સાધન જેમાં બની શકે એવા અતુર્યામમ (સંન્યાસ) ની પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે અથવા તેના યોગ્ય એવા સુખ્યામમ (સંન્યાસ) ની પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે. ૧૯.

મહતાનેહસાયૈષાસંપ્રદાયમતાગતા ।

તસ્યાઃશુદ્ધાત્મવિદ્યાયાઃષષ્ઠેસર્ગેપ્રતિષ્ઠિતિઃ ॥ ૨૦ ॥

જે આ શુદ્ધ આત્મવિદ્યા સંપ્રદાય થકી ચાલતી આવી હતી. અને જે શુદ્ધાત્મ વિદ્યાનો ધણા કાલથી સંપ્રદાય તૂટી જવાને કીધે લોપ થયો હતો, તે શુદ્ધાત્મ વિદ્યાનું સારી રીતે સ્થાપન કર્યા સંબંધી નિરૂપણ છઠ્ઠા સર્ગમાં કર્યું છે. ૨૦.

તદ્વ્યાસાચાર્યસંદર્શવિચિત્રંસત્તમેસ્થિતમ્ ॥

સ્થિતોઽષ્ઠમેમંડનાર્યસંવાદોનવમેમુનેઃ ॥ ૨૧ ॥

વાળીસાક્ષિકસાર્વજ્ઞનિર્વાહોપાયચિન્તનમ્ ।

દશમેયોગશક્ત્યાભૂપતિકાયમવેશનમ્ ॥ ૨૨ ॥

સાતમા સર્ગમાં શંકરાચાર્ય અને વ્યાસાચાર્યનો પરસ્પર વિચિત્ર મેળાપ વર્ણવ્યો છે. આઠમા સર્ગમાં મંડનમિથ્ય અને શંકરાચાર્યનો સંવાદ વર્ણવ્યો છે. નવમા સર્ગમાં ઝસર-સ્વતીની પાસે શ્રી શંકરના સર્વજ્ઞપણાને બાધ ન આપે એવા ઉપાયનું ચિંતન કર્યું છે — ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે, તેનું વર્ણન છે. દશમા સર્ગમાં યોગશક્તિ વડે અમરક નામે મૃત્યુ પામેલા રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો તેનું નિરૂપણ છે. ૨૧-૨૨.

કથંયતા પ્રકૃતિ વિષયનો આરંભ કરવાને જે રચના કરવી તેને ઉપોદ્ધાત કહે છે. “ચિન્તાપ્રકૃતિસિદ્ધર્થમુપોદ્ધાત તંપ્રચક્ષતે” “પ્રસ્તુતની સિદ્ધિને અર્થ જે વિચારકરણ તેને ઉપોદ્ધાત કહે છે.”

૨ આંકાલગુ' રૂપ ધરીને વ્યાસ શંકરની સાથે અઃઠયા હતા તથા તેમની સાથે શંકરનો વિવાહ થયો હતો. માટે 'વિચિત્ર મેળાપ' કહેલો છે.

૩ મંડન મિથ્ય નામે બીમાંજક આચાર્ય (ભટ્ટપાદના શિષ્યની) સ્ત્રીનું નામ.

બુધ્વામીનધ્વજકલાસ્ત્ત્વસંગપ્રપંચનમ્ ।

સર્ગેકાદશેતૂગ્રધૈરવાભિધનર્જયઃ ॥ ૨૩ ॥

વળી કામની કલાઓ જાણીને તે કલાઓના પ્રસંગને પ્રકટ કરવાસંબંધી વર્ણન પણ દશમા સર્ગમાં કરેલું છે. અગિયારમા સર્ગમાં ભૈરવ નામે કાપાલિક મતના એક ઊગ્ર આચાર્યનો પરાજય કર્યો તેનું નિરૂપણ છે. ૨૩.

દ્વાદશેહસ્તધાન્યાર્યતોટકોભયસંશ્રયઃ ।

વાર્તિકાંતબ્રહ્મવિદ્યાચાલનંતુત્રયોદશે ॥ ૨૪ ॥

બારમા સર્ગમાં હસ્તાલક અને તોટકાચાર્ય એ બન્નેજાણે શ્રી શંકરના શિષ્ય થઈને તેમનો આશ્રય કર્યો તેનું વર્ણન છે. તેરમા સર્ગમાં પોતે કરેલા બ્રહ્મવિદ્યાના ગ્રંથો ઉપર શિષ્યો પાસે વાર્તિક રચાવીને તેનો પ્રચાર કર્યો, તેનું વર્ણન છે. ૨૪

ચતુર્દશેપદ્મપાદતીર્થયાત્રાનિરૂપણમ્ ॥

સર્ગેપંચદશેતુક્તંતદાશાજયકૌતુકમ્ ॥ ૨૫ ॥

ચૌદમા સર્ગમાં પદ્મપાદ નામે શંકરના શિષ્યે તીર્થયાત્રા કરી તેનું નિરૂપણ છે. પંદરમા સર્ગમાં શ્રી શંકરાચાર્યના દિગ્વિજયનું કૌતુક કહેલું છે. ૨૫.

ષોડશેશારદાપીઠવાસસ્તસ્યમાહાત્મનઃ ।

શ્તિષોડશભિઃસર્ગૈર્વ્યુત્પાદ્યાશાંકરીકથા ॥ ૨૬ ॥

સોળમા સર્ગમાં તે મહાત્માનો (શ્રી શંકરાચાર્યનો) શારદાપીઠમાં નિવાસ વર્ણવ્યો છે. એ પ્રમાણે સોળ સર્ગ કરીને શ્રી શંકરની કથા આ કાવ્યમાં પ્રતિપાદન કરવાની છે. ૨૬.

સૈષાકલિમલચ્છેત્રીસકુચ્છુલાપિકામદા ॥

નાનાપ્રશ્નોત્તરૈરમ્યાબિદામારમ્યતેમુદે ॥ ૨૭ ॥

એ શ્રી શંકરની કથા કહી સંબંધી મત્ર (કુટ્ટ વાસનાઓ) નો નાશ કરનારી, એક-વાર સાંભળવા વડે પણ તે ચારે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ કરી આપનારી, અને નાના પ્રકારના પ્રશ્નોત્તરવડે રમણિક છે; તે કથાનો અન્ન વિદ્વાનોને આનંદ થવા માટે આરંભ કરીએ છીએ. ૨૭.

એ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં શંકરની કથાનું નિરૂપણ કરીને તથા તેનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને તેના ઉગોદ્ભાતરૂપે કથાનો આરંભ કરેછે કે,—

एकदादेवतारूप्याचलस्थमुपतस्थिरे ।

देवदेवंतुषारांशुमिवपूर्वाचलस्थितम् ॥ ૨૮ ॥

એક સમયે બ્રહ્માદિ સર્વ દેવો પૂર્વ દિશામાં ઉદયામય પર્વત ઉપર રહેલા ચંદ્રમાનું

૧ મ પિન શ કર્તવ્યમાં એમ છે કે,—૧૫વી ઉપર બ્રહ્માણ્દિ વર્ણના લોકો વેદ માર્ગમાંથી બ્રહ્મ ધર્મ મથા તથા ક-
ટિપત તત્ત્વાદિકને માર્ગે ચાલવા લાગ્યા, તે જોઈને સત્યલોકમાં ગયેલા નારદે પૃથિવીનું સર્વ વર્તમાન બ્રહ્માને કહ્યું, અને
વેદનો ઉદ્ધાર કરવાની વિનંતિ કરી, તે ઉપરથી સર્વ દેવોને લેઈને બ્રહ્મા શિવલોકમાં ગયા. ઇત્યાદિ.

જેમ ઉપાસન કરતા હોય તેમ, રૂપાચ્ચલ (કેલાસ પર્વત) માં રહેલા ઇંદ્રાદિ દેવોના દેવ મહાદેવનું ઉપાસન કરવા લાગ્યા. ૨૮.

ઉપાસન કરીને શું કર્યું તે કહે છે કે,—

પ્રસાદાનુમિતસ્વાર્થસિદ્ધયઃપ્રાપ્તિપસ્યતમ્ ।

મકુલીકૃતહસ્તાઙ્ગાવિનયેનવ્યજિજ્ઞપન્ ॥ ૨૯ ॥

વિજ્ઞાતમેવભગવન્ વિદ્યતેયદ્વિતાયનઃ ।

વંચયન્સુગતાનબુદ્ધવપુર્ધારીજનાર્દનઃ ॥ ૩૦ ॥

ઉપાસના વડે પ્રસન્ન કરેલાં શંકરના પ્રસન્નતા રૂપ ચિન્હથી જેમણે પોતાના અર્થની સિદ્ધિનું અનુમાન કર્યું છે એવા તે દેવોએ પોતાનાં હાથ રૂપી કમલને બંધ કરીને અર્થાત્ હાથ જોડીને તેમને દંડવત્ પ્રણામ કરીને અત્યંત નમ્રતાથી વિજ્ઞાપના કરી કે, હે ભગવાન! અમારા હિતને અર્થે બુદ્ધનો જેણે દહ ધારણ કર્યા છે એવા વિષયુ જોહોની વંચના કરી રહ્યા છે તે તમારા જાણવામાંજ છે. ૨૯-૩૦.

તત્પ્રણીતાગમાલંબૈર્બૌદ્ધૈર્દર્શનદૂષકૈઃ ।

વ્યાપ્તેદાનીંપ્રમોધાત્રીરાત્રિઃસંતમસૈરિવ ॥ ૩૧ ॥

હું પ્રભો! યદ્યપિ અમારે અર્થે વિષયુએ પૂર્વ દેવોને છેતર્યા છે, તથાપિ બુદ્ધે રથેલાં શાસ્ત્રોનું અવલંબન કરનારા અને કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદાદિક શાસ્ત્રોને દૂષિત કરનાર જોહોયડે, રાત્રિ જેમ ગાઢ અંધકારથી વ્યાપ થઈ જાય તેમ, આ પૃથ્વી વ્યાપ થઈ ગઈ છે. તાત્પર્ય કે વેદને દૂષિત કરનાર જોહોની વંચના કરવાને વિષયુએ જોહશસ્ત્ર રમ્યાં, પણ તે શાસ્ત્રો તેટલુંજ કરીને હુમ થયાં નથી; હલારાં તે હમણા અત્યંત પ્રસાર પામીને વેદાદિક શાસ્ત્રને પણ દૂષિત કરવા લાગ્યાં છે; માટે હું પ્રભો! તમે તમારી પ્રભુતાવડે તેનું નિરાકરણ કરી શકો એમ છે. અથવા તમે પ્રભુ છતાં તેનો નાશ નથી કરતા એ ધટિત નથી. ૩૧.

વર્ણાશ્રમસમાચારાન્દ્વિષન્તિવ્રજ્યવિદ્વિષઃ ॥

ત્રુવેન્સામ્નાયવચસાંજીવિકામાત્રતાંપ્રમો ॥ ૩૨ ॥

તમે કહેશો કે એટલો બધો તેઓ શો અનર્થ કરે છે? તો, તેઓ વર્ણાશ્રમના આચારનો દ્વેષ કરે છે; વેદ, બ્રાહ્મણ, તપ અને બ્રહ્મ, એ સર્વનો પણ તેઓ દ્વેષ કરનારા છે; તેઓ કહે છે કે વેદનાં વચન તો માત્ર રજીવિકાને અર્થે બ્રાહ્મણોએ જોડી કાઢેલાં છે!! (પ્રમો) એ સંબોધન પાછલા શ્લોકથી અનુવર્તે છે.) ૩૨.

૧ આ શ્લોકમાં ધાત્રી (પૃથ્વી) જોહો વડે અને રાત્રિ અંધકાર જેડે વ્યતિ થઈ છે એમ ઉપમેષ ઉપમાનાના સાધારણ ધર્મની સમાનતા બતાવી છે માટે ઉપમાલંકાર “ઉપમાયત્રસાદશ્યલક્ષ્મીરૂક્ષસતિદ્વયોઃ” “અર્થાં ઉપમેય અને ઉપમા-નનીસમાનતાની શોભા વરણાઈ હોય, ત્યાં ઉપમા” (ક. કા. ૬)

૨ “અગ્નિહોત્રત્રયોવેદઃત્રિદંડમસ્મગંઠનમ્ ॥ ઘુહિવોરુષહીનાનાંજીવિકેતિવૃહસ્પતેઃ” “અગ્નિહોત્ર

નસંધ્યાદીનિકર્માણિન્યાસવાનકદાચન ।

કરોતિમનુજઃકશ્ચિત્સર્વેપાલંદતાંગતાઃ ॥ ૩૩ ॥

તેઓ વેદાદિકનો દ્વેષ કરે છે એટલું જ નહિ; ભ્રષ્ટ પણ થઈ ગયા છે. —તેઓ માનો કોઈ સંધ્યા આદિક કર્તવ્ય કર્મનું આચરણ કરતું નથી કે સન્યાસ આદિક આશ્રમને કોઈ વખત કોઈ મનુષ્ય ધારણ કરતો નથી; એ પ્રમાણે સર્વે પાપંડપણાને પામી ગયા છે. ૩૩.

શ્રુતેપિદધતિશ્રોત્રેક્રતુરિસક્ષરદ્વયે ॥

ક્રિયાઃકથંપ્રવર્તેરન્કથંક્રતુભુજોવયમ્ ॥ ૩૪ ॥

તેઓ (ઐહો) પાપંડપણાને પામી ગયા છે તેમાં તમને શી હાનિ છે? એમ કહેશે તો, —તેઓ ‘યત્’ એવા બે અક્ષર સાંભળતાં જ કાનમાં આંગળીઓ ખોસે છે, ત્યારે યત્-આદિક ક્રિયાઓની પ્રવૃત્તિ કેમ થાય અને અંગે યત્નાં બલિદાન શી રીતે રપામીએ? ૩૪.

શિવવિષ્ણવાગમપરૈર્લિંગચક્રાદિચિન્હૈઃ ।

પાલંદૈઃકર્મસન્યસ્તંકારુણ્યમિવદુર્જનૈઃ ॥ ૩૫ ॥

કેવલ ઐહો જ પાપંડ મતનો આશ્રય કરીને યત્-આદિક કર્મનો લોપ કરે છે એટલું નથી; પણ શિવ અને વિષ્ણુની ઉપાસનાનાં શાસ્ત્ર કહી કાઢીને લિંગ તથા ચક્રનાં ચિન્હ ધારણ કરે છે. અને તેથી જોઈને દુર્જનો પુરુષોએ કહ્યા ગુણનો ત્યાગ કરેલો હોય છે, તેમ તે શિવ વિષ્ણુની ઉપાસનાનાં શાસ્ત્રનો આશ્રય કરનારા પાપંડી મતવાળા પુરુષોએ યત્-આદિક કર્મનો પણ ત્યાગ કર્યો છે. ૩૫.

અનન્યેનૈવભાવેનગચ્છન્તપુત્તમપૂરુષમ્ ।

શ્રુતિઃસાર્ધીમદક્ષીર્ભૈઃકાવાશાક્યૈર્નદૂષિતા ॥ ૩૬ ॥

જોઈ કોઈ પતિવ્રતા સ્ત્રી અનન્યભાવે કરીને પોતાના ઉત્તમ પુરુષને (પતિને) અનુસરતી હોય તેને મદોન્મત્ત કુષ્ટ પુરુષો દૂષણ પમાડે, તેમ ઉત્તમ પુરુષ એટલે ક્ષર, અને અક્ષરથી પર—પરમાત્માને અનન્યભાવે કરીને પ્રતિપાદન કરતી સત્ત્વ એવી કયી વેદવાણીને મદવડે ઉન્મત્ત ઐહોએ નથી દૂષિત કરી? અર્થાત્ સર્વ વેદવાણીને દૂષિત કરી છે. તાત્પર્ય એ છે કે એક પરમાત્માને જ પ્રતિપાદન કરનારા સર્વે શ્રુતિઓને ઐહોએ દૂષિત કરી છે; અને તમે તે પરમાત્મા છો માટે તમારું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓનું તો તમારે અવશ્ય કરીને રક્ષણ કરવું જોઈએ. ૩૬.

મણુવેદ, સન્યસતાશ્રમ, ભસ્મ ધારણ, આદિક સર્વે બુદ્ધિ અને પોરૂષ વિનાના મનુષ્યોની ભવિકાનાં સાધન છે, એમ બૃહ-સ્પતિ કહે છે” એવું વેદ પ્રાણ ચાર્વાક, ઐહો, વિગેરે કહે છે. (જુઓ અ. ૪. ૧૦ સુ.)

૨ યજુર્લોપ પ્રસંગ આવે છે ત્યારે જ બહુધા દેવતાઓ પ્રજ્ઞાને આગળ કરીને વિષ્ણુ કે શિવપાસે બાંધે છે એવું પુરાણોમાં બહુ જગાં આવે છે. (જુઓ માર્કંડેય પુરાણ અ-૧૬ પતિવ્રતાની કથા.)

૧ અહીં ઉત્તમ પુરુષને અનન્યભાવે અનુસરવાનાં નિમિત્તે કરીને શ્રુતિમાં સાધવી (પતિવ્રતા સ્ત્રી) નો આરોપ કર્યો છે માટે રૂપકાલંકાર. “રૂપકં રૂપિતારોપાદિષ્યે નિરપન્દ્રવે” (સાં ૬૦ કા. ૬૬૯ જુઓ રસિક ૬ કાનો ટીકા.)

સઘઃકૃત્તદ્વિજશિરઃપંકજાચિત્તભૈરવૈ : ।

નધ્વસ્તાલોકમર્યાદાકાવાકાપાલિકાધમૈઃ ॥ ૩૭ ॥

બીજ પણ પાખંડ મત પસરેલા છે; અને તે પણ લોક મર્યાદાનો ભંગ કરે છે. જેમ કે,—તત્કાલ કાપેલા બ્રાહ્મણના માથા રૂપી કમલચંદ્રે જેમણે ભૈરવનું પૂજન કર્યું છે એવા અધમ કાપાલિક મતના મનુષ્યોએ કપી કપી લોક મર્યાદાનો ભંગ નથી કર્યો? અર્થાત્ બધાએ લોક મર્યાદાનો તેમણે ભંગ કર્યો છે. ૩૭.

અન્યેપિવહ્વોમાર્ગાઃસન્તિભૂમૌસકંટકાઃ ।

જનૈર્યેષુપદંદત્વાદુરન્તંદુઃખમાપ્યતે ॥ ૩૮ ॥

પૃથ્વી ઉપર બીજ પણ એવા કાંટાવાળા માર્ગ ધણા છે કે જે માર્ગમાં પગલું મૂકવાથી મનુષ્ય અત્યંત દુઃખ પામે છે. મતલબ કે બીજ પણ એવા અનાચારવાળા અનેક મત પૃથ્વીમાં પસરેલા છે કે જે મતનો આશ્રય કરવાથી નારકી ગતિ આદિક અપાર દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૮.

તદ્રવાલ્લોકરક્ષાર્થમુત્સાદ્યાનિશ્ચિલાનશ્ચિલાન ।

વર્ત્મસ્થાપયતુશ્રૌતંજગદ્યેનસુશ્ચંદ્રજેત્ ॥ ૩૯ ॥

તેથી કરીને લોકનું જન્મ મરણ અથવા નરકપાત આદિક બધી રક્ષણ થવા માટે સમગ્ર ખત્ર પૂરેણો નાથ શ્રીને તમે વૈદિક માર્ગનું સ્થાપન કરો કે જે માર્ગ જગત્ સુખે કરીને આણ્યું જાય. ૩૯.

ઇત્યુત્કોપરતાન્દેવાનુવાચગિરિજાપ્રિયઃ ।

મનોરથંપૂરયિષ્યેમાનુષ્યમવલંબ્યબઃ ॥ ૪૦ ॥

એ પ્રમાણે બોલીને વિરામ પામેલા દેવતાઓને પાર્વતીના પતિ શંકરે કહ્યું કે, હું મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને તમારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરીશ,—પાખંડ મતનું ખંડન કરીને વૈદિક ધર્મનું સ્થાપન કરીશ. ૪૦.

દુષ્ટાચારવિનાશાયધર્મસંસ્થાપનાયચ ।

ભાષ્યંકુર્વન્બ્રહ્મસૂત્રતાત્પર્યાર્થવિનિર્ણયમ્ ॥ ૪૧ ॥

શી રીતે ઇચ્છા પૂર્ણ કરશે એમ પૂછતા હો તો,—ફક્ત આચારનો નાશ કરવા માટે અને ધર્મનું સ્થાપન કરવા માટે બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારાં સૂત્રના તાત્પર્યનો વિશિષ્ટ કરીને નિર્ણય જેમાં કહેલો છે એવું બાબ્ય કરીને હું તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ. ૪૧.

૧ ક્ષિણમાં એ મત ધણા પસરેલો હતા. મનુષ્યના માથાનો જોપરી (કપાલ) લેઈને તેમાં ખાતા હતા તથા મનુષ્યના માથાની રૂઢમાલા પહેરતા હતા, તેથી કાપાલિક કહેવા છે. એ ભૈરવની ઉપાસના કરતા હતા તથા મધ, રૂપિય માંસ આદિકનું તેને નધવેશ કરતા હતા. ‘પ્રજોધ અદોદય’ માં એનો કાંઈક ચિતાર આપેલો છે. આ ગ્રંથમાં પણ આજન, કહેવાશે કે—“ભાસિતંધૃતમિત્યદસ્તયુક્તશ્ચિસંત્યજ્યાશિરઃકપાલમેતત્ વહ્વાશ્ચિસર્વરાંકમર્થનકથકાર મુપાસ્યતેકપાલી ? ” “આ તે શબ ચોળો છે એ તો ઠીક કર્યું છે, પણ આ પવિત્ર મનુષ્યના માથાનો જોપરી પડી મૂકીને અપવિત્ર ખર્પરે શા માટે વેહે છે? અને શા માટે કપાલીનું ઉપાસન કરતો નથી. ૧૪૦” સર્ગ ૧૫, રલોક, ૧૩.

મોહનપ્રકૃતિદ્વૈતધ્વાન્તમધ્યાન્હમાનુભિઃ ।

ચતુર્ભિસહિતઃશિષ્યૈશ્ચતુરૈર્હરિવદ્ભુજૈઃ ॥ ૪૨ ॥

૧ અમાન જેનું ઉપાદાન કારણ છે એવા દ્વૈતપી ગાઢ અંધકારનો નાશ કરનારા મધ્યાન્હકાલના સૂર્ય સરખા ચાર કુશલ શિષ્યો એ સહિત હું ચાર હાથવડે વિષ્ણુની પેઠે ધર્મેનું સ્થાપન કરીને તમારી હઠ્ઠા પૂર્ણ કરીશ. અથવા ચાર હાથ સહિત જેમ વિષ્ણુ અવતાર લે છે તેમ તે ચાર શિષ્યો સહિત હું અવતાર લેઈશ (એ રીતે આગલા શ્લોક સાથે અન્યથા કરવો). ૪૨.

યતીંદ્રઃશંકરોનામ્નાભવિષ્ણામિમહીતલે ।

મદ્વત્તથાભવન્તોપિમાનુર્ષોતનુમાશ્રિતાઃ ॥ ૪૩ ॥

તંમામનુસરિષ્યન્તિસર્વેત્રિદિવવાસિનઃ ।

તદામનોરથઃપૂર્ણોભવતાંસ્યાન્નસંશયઃ ॥ ૪૪ ॥

હું કૃત્વી ઉપર શંકર નામે સંખ્યાસીએનો સ્વામી થઈશ; અને મારીપેઠે તમે પણ મનુષ્ય હોઈ ધારણ કરીને સર્વ સ્વર્ગવાસી દેવતાઓ તે શંકરને—મને અનુસરશો, ત્યારે તમારો મનોરથ પૂર્ણ થશે. એ વાતમાં સંશય કરવો નહિ. ૪૩-૪૪.

બ્રુવન્નેવંદિષદઃકટાક્ષાનન્યદુર્લભાન્ ।

કુમારેનિદધેમાનુઃકિરણાનિવપંકજે ॥ ૪૫ ॥

એ પ્રેમાણે દેવતાઓ પ્રત્યે બોલીને; જેમ સૂર્ય પોતાના કિરણ કમળ ઉપર સ્થાપન કરે તેમ શંકરે બીજાઓને દુર્લભ એવા પોતાના કટાક્ષ સ્વામિકાર્તિક ઉપર સ્થાપન કર્યાં. અર્થાત્ પછી શંકરે સ્વામિકાર્તિક બહુ દૃષ્ટિ કરી. ૪૫.

ક્ષીરનીરનિધેર્વોચિસચિવાન્પ્રાપ્યતાન્ગુહઃ ।

કટાક્ષાન્મુદેરન્મીનુદન્વાનૈદવાનિવ ॥ ૪૬ ॥

ક્ષીરસમુદ્રના તરંગ સરખા (અમૃતમય અને શીતળ) ચંદ્રના કિરણોને પામીને જેમ સમુદ્ર હર્ષ પામે છે (તેમાં ભરતી આવે છે), તેમ ક્ષીરસમુદ્રના તરંગ સરખા (અમૃતમય અને શીતલ) શ્રીશંકરના તે કટાક્ષને પામીને સ્વામિકાર્તિક પણ આનંદ પામ્યા. અર્થાત્ શંકરે પોતાના બહુ જોયું તેથી કાર્તિકેય હર્ષ પામ્યા. ૪૬.

૧ હરિ ચાર બાહુ વડે જેમ કુદોનો નાશ કરે છે તેમ ભટ્ટપાદાદિ ચાર શિષ્યો વડે હું (શંકર) પણ કુદોનો નાશ કરીશ. એમ ઉપમેય ઉપમાનય આધાર્ય હોવાથી તથા 'વત્' એ વાચક 'દેવ'ના અર્થમાં હોવાથી શ્રોતા ઉપમા, લક્ષણ દર્શણકાર લખે છે કે—“इयं पुनः श्रौती यथेववाक्यं इदानीं वा वीतिर्न हि” ॥ ઉપમામાં યથા, કે દેવ શબ્દ આવે અથવા દેવ ના અર્થમાં વત્ પ્રત્યય આવે તેને ક્રોતિ ઉપમા બોલવી. (સા. ૬. કા. ૬૪૯)

૨ હર્ષ પામવા ૪૫ ધર્મની એકતા હોવાથી ઉપમા.

૧ અવદન્નંદનસ્કંદમર્મદંચંદ્રશેખરઃ ।

દન્તચંદ્રાતપાનંદિવંદારકચકોરકઃ ॥ ૪૭ ॥

પછી—જેના દાંતરૂપી ચંદ્રના પ્રકાશવડે દેવતારૂપી ચક્રોર આનંદ પામે છે એવા ચંદ્ર-
શેખર(જેના મસ્તક ઉપર ચંદ્ર શોભે છે)પોતાના પુત્ર બુદ્ધિમાન કાર્તિકેય પ્રત્યે બોલ્યા કે,—૪૭.

શૃણુસૌમ્યવચ્ચઃશ્રેયોજગદુદ્ધારગોચરમ્ ।

કાંઠત્રયાત્મકેવેદેપ્રોઢૃતેસ્યાદ્વિજોઢૃતિઃ ॥ ૪૮ ॥

હે સૌમ્ય! જગત્નો ઉદ્ધાર કરવા વિષે કલ્યાણકારી વચન કું તને કહું તે સાંભળ;
કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એવા ત્રણ કાંડ વાળા વેદનો ઉદ્ધાર કરવાથી બ્રાહ્મણોનો
ઉદ્ધાર થશે. ૪૮.

તદ્રક્ષણેરક્ષિતંસ્યાત્સકલંજગતીતલમ્ ।

તદધીનત્વતોવર્ણાશ્રમધર્મતતેસ્તતઃ ॥ ૪૯ ॥

ઈદાનીમિદમુદ્ધાર્યમિતિવૃત્તિમતઃપુરા ।

મમગૂઢાશયવિદૌવિષ્ણુશેષૌસમીપગૌ ॥ ૫૦ ॥

મધ્યમંકાંઠગુદ્ધર્તુમનુજ્ઞાતૌમયૈવતૌ ।

અવતીર્યાશિતોભૂમૌસંકર્ષણપતંજલી ॥ ૫૧ ॥

મુનીભૂત્વામુદોષાસ્તિયોગકાંઠકૃતૌસ્થિતૌ ।

બ્રાહ્મણોનો ઉદ્ધાર થયો તો આખી પૃથ્વીનું રક્ષણ થયું એમ જાણવું; કેમકે
વર્ણાશ્રમના ધર્મનો સમુદાય બ્રાહ્મણોને આધીન છે. તેથી આ વખતે આનો ઉદ્ધાર
કરવો જોઈએ એવી પૂર્વે મારી વૃત્તિ થયેલી જાણીને મારા ગૂઢ આશયને જાણનાર વિષ્ણુ
અને શેષ જે મારી પાસે હતા તેમને વેદના, મધ્યમ કાંડ (ઉપાસના કાંડ) નો ઉદ્ધાર
કરવાને મેંજ આજ્ઞા કરી તેથી તેમણે અંશ કરીને પૃથ્વી ઉપર અવતાર ધારણ કર્યો, તથા
સંકર્ષણ અને પતંજલી એવા નામના બે મુનિ થઈને ઉપાસનાકાંડ તથા યોગકાંડના
ગ્રંથો તેમણે કર્યા છે. ૪૯-૫૦-૫૧.

૧ તાલુસ્થાનના ચની તથા દંતસ્થાનના વ, ત, ન, ની આવૃત્તિ બહુધા હોવાથી ‘શ્રુત્યવપ્રાસાદકાર’ તદ્
લક્ષણ:—

“ઉચ્ચાર્યવાચદૈકત્ર સ્થાને તાલુરહાદિકે ।

સાદશ્યં વ્યંજનસ્યેવ શ્રુત્યવપ્રાસ ઉચ્યતે ”

“તાલુરે દંત આદિક સ્થાનના અક્ષરો જે અક્ષર સ્થાનથી બોલાય છે તે અક્ષરોને ‘અ’ અર્થે આપણું આવેલું
હોય તેને ‘શ્રુત્યવપ્રાસ’ કહે છે” (સા. દ. કા. ૧૩૬ બુચ્છા)

૨ કપિલ વિષ્ણુનો અવતાર છે તથા તેમણે સાંખ્ય શાસ્ત્ર કર્યું છે. (ભાગવત બુચ્છા). પતંજલી શેષનો અવ-
તાર છે, મારેજ તેમના રમેલા યોગ દર્શન ઉપર ભાષ્ય લખતાં વેદાંથાસે શેષ રૂપી પરમાત્માનું સ્મરણ કરીને આશિ-
ર્વાદાત્મક મંત્રલાઘરણ કર્યું છે (પાતંજલ દર્શન બુચ્છા). “દેવોડહીશઃસર્વોડયતિસતિષિમલતનુર્યોગદોયોગ
યુક્તઃ કૃં” “જેનું” નિર્મલ શાણું શરીર છે અને જે યોગ શાસ્ત્ર આપનાર તથા યોગ યુક્ત છે તે સર્વેશ્વર (શેષનામ)
તમારું રક્ષણ કરશે, ઈ” (બુચ્છા પાતંજલ યોગ દર્શન—ભારમકરનું મંત્રલાઘરણ.)

અગ્નિચંદ્રાનકાદંતૂદરિજ્યામીતિદેવતાઃ ॥ ૧૨ ॥

પ્રતિસંપ્રતિજાનેસજાનાસેવમવાનાપિ ॥

જૈમિનીયનયામોધેઃશરત્પર્વશશીમબ ॥ ૧૩ ॥

વિશિષ્ટકર્મકાંઠંત્વમુદ્ધરબ્રહ્મણઃકૃતે ।

સુબ્રહ્મણ્યશતિરુચ્યાર્તિગમિષ્યસિતતોધુના ॥ ૫૪ ॥

વેદના ત્રણે કાંડમાં છેલ્લા ત્રાન કાંડનો તો હું ઉદ્ધાર કરીય, એમ મેં દેવતાઓની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તમે પણ જાણો છો. તેથી જૈમિનીયના ન્યાયશાસ્ત્રી સમુદ્રના શરદ્ વસ્તુની પૂર્ણિમાના ચંદ્ર તમે ધાઓ. અર્થાત્ સમુદ્રમાંથી ઉપજેલાં રત્નમાંનું એક રત્ન જેમ ચંદ્ર છે તેમ તું પણ જૈમિનીયકૃત મીમાંસા શાસ્ત્રના પંડિતોમાં એક રત્નરૂપે પૂર્ણ-પણે જગત્માં પ્રકાશ પામ. એ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થઈને બ્રહ્મણ, વેદ, બ્રહ્મા, તપ અને પરબ્રહ્મ, એ સર્વને અર્થે વિશિષ્ટ કર્મકાંડનો તું ઉદ્ધાર કર; અને તેથી તું 'સુબ્રહ્મણ્ય' કહેવાઈને જગત્માં પ્રસિદ્ધિ પામીય. ૫૨-૫૩-૫૪.

નૈગર્મીકુરુમર્યાદામવત્પ્રિયમહીતલે ।

નિર્જિજ્ઞસૌગતાન્સર્વાનામ્નાયાર્થવિરોધિનઃ ॥ ૫૫ ॥

તેથી હમણા પૃથ્વીના પૃથ્વ ઉપર અવતાર ધારણ કરીને વેદના અર્થની સાથે વિ-રોધ કરનાર સર્વ જૈનોને છૂતીને વેદની મર્યાદા કરે. અર્થાત્ વેદ વચનની મર્યાદાને અનુસરીને સર્વ કોઈ વર્તે એમ કર. તું કહેશે કે એ કાર્યમાં મને સહાયબૂત કોણ છે તો.-૫૫

બ્રહ્માપિતેસહાયાર્થમંદનોનામમૂસુરઃ ।

મવિષ્યાતિમહેન્દ્રોપિસુધન્વાનામમૂમિપઃ ॥ ૫૬ ॥

તને સહાય કરવાને અર્થે બ્રહ્માપણ મેંડન નામે બ્રહ્મણનો અવતાર ધારણ કરશે; અને ઇંદ્ર પણ સુધન્વા નામે રાજાનો અવતાર ધારણ કરશે. ૫૬.

તથેતિપ્રતિજગ્રાહવિધેરપિવિધાયિનીમ્ ।

બુધાનીકપતિર્વાર્ણીસુધાધારામિવપ્રમોઃ ॥ ૫૭ ॥

પછી દેવતાઓના સેનાપતિ સ્વામિ કાર્તિકે બ્રહ્માને પણ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિનો ઉપદેશ કરનારી શ્રી મહાદેવની વાણીને 'અમૃતની ધારાની પેઠે "આપની આત્મા પ્રમાણે કરીય" એમ કહીને ગ્રહણ કરી. અર્થાત્ અમૃતની ધારા જેવી મધુર હોય છે તેવી મધુર તથા તે ધારણ કરતાં જેવો આનંદ ધાય છે તેવા આનંદથી શંકરની વાણીનો સ્વામિ કાર્તિકે સ્વીકાર કર્યો. ૫૭.

૧ 'અમૃતની ધારાની પેઠે ગ્રહણ કરો' એમાંના અમૃત શબ્દથી શંકરની આજ્ઞા સ્વામિ કાર્તિકેને પ્રીતિ કરે હતી તેની તથા પ્રીતિ કરે કાર્યે ઉત્સાહથી યાચ છે માટે ઉત્સાહથી અને ઉત્સાહથી કરેલું કાર્ય ઉતાવળે સિદ્ધ થાય છે માટે કાર્ય સિદ્ધિની પણ વચનના કરે છે.

અર્ધેદ્રોનૃપતિર્મૂલ્લામ્રજાધર્મેણપાલયન્ ।

દિવંચકારપૃથિવીસ્વપુરીમમરાવતીમ્ ॥ ૬૮ ॥

૧૬૯ ઇંદ્ર પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય થયો અને પોતાની પ્રજાનું ધર્મવડે પાલન કરીને પૃથ્વીને સ્વર્ગ તથા પોતાની રાજધાનીના નગરને સ્વર્ગની રાજધાની અમરાવતી બનાવી દીધી. અર્થાત્ તેના જેવી કરી. વારં બ્યારે સુધન્વા રાજા ઇંદ્રનો અવતાર હતો ત્યારે તેણે જૈનોને કેમ આશ્રય આપ્યો હતો ? તેનું સમાધાન આવે છે કે,—૫૮.

સર્વજ્ઞોપ્યસતાંશાસ્ત્રેકૃત્રિમશ્રદ્ધયાન્વિતઃ ।

પ્રતીક્ષમાણઃકૌંચારિમેલયામાસસૌગતાન્ ॥ ૬૯ ॥

તે પોતે ઇંદ્રનો અવતાર હોવાથી સર્વેસ છતાં પણ જૈનોનાં શાસ્ત્રમાં કૃત્રિમ શ્રદ્ધાના-જો થઈને રહ્યો હતો; તથા સ્વામિ કાર્તિકના આવવાની વાટ જોઈને જૈનોને ત્યાં એકઠા કરી રહ્યો હતો સારાંથ કે સ્વામિ કાર્તિક બ્યારે અવતાર ધારણ કરીને જૈનોનો પરાજય કરવા આવે ત્યારે તેમને શોધવા ન પડે. વારં સ્વામિ કાર્તિક કેવા નામથી અવતાર પામ્યા? ૫૯.

તતઃસતારકારાતિરજનીષ્ટમહીતલે ।

મદૃપાદોઽભિધાયસ્મભૂષાદિક્સુહૃદશામભૂત ॥ ૬૦ ॥

પછી તારકાસુરના શત્રુ સ્વામિ કાર્તિક પૃથ્વી ઉપર અવતાર ધારણ કર્યો. તેનું નામ બદૃપાદ એવું હતું તથા તે દિશાઓએ પી સ્ત્રીઓનો અલંકાર હતો અર્થાત્ સર્વ દિશાઓ-માં તેની સત્કીર્તિ પસરી ગઈ હતી. ૬૦.

સ્ફુલ્લનૃવેદતાત્પર્યમભાઙ્ગૈર્મિનિસૂચિતં ।

સહસ્રાંશુરિવાનૂરુઘ્યંજિતંભાસયન્જગત્ ॥ ૬૧ ॥

જન્મ પ્રથમ સૂર્યના સારાંથ અણે થોડુંક પ્રકાશિત કરેલું જગત્ સંપૂર્ણ પ્રકાશિત કરતો સૂર્ય તેની પાછળ આવે છે, તેમ પ્રથમ જૈમિનાએ કર્મકાંડ ઉપર સૂત્ર રચીને વેદના તાત્પર્યનો થોડોક પ્રકાશ કર્યો હતો તેને વિશેષ સ્પષ્ટ કરીને તે (બદૃપાદ) શોભવા લાગ્યા. ૬૧.

રાજ્ઞઃસુધન્વનઃપ્રાપનગરીંસજયન્નદિશઃ ।

પ્રત્યુદ્ગમ્યક્ષિર્તીદ્રોઽપિવિધિવત્તમપૂજયત્ ॥ ૬૨ ॥

પછી બદૃપાદ દિગ્વિજય કરતા સુધન્વા રાજાની નગરીમાં આવ્યા; રાજાએ પણ તેમને આવતા જોઈને ૧૭ઠી સામા જઈને વિધિપૂર્વક તેમનો સત્કાર કર્યો. ૬૨.

૧ અહીં પુણીમાં સૂર્યેતો તથા સુધન્વાની નગરીમાં અમરાવતીને આરોપ અલેક પણ કર્યો છે માટે અલેકરૂપ કાલંકાર. “વિષટ્યમેદતાદ્રુપ્યરંજનં ચિત્તયત્ । રૂપકંતત્” (સ્તોત્ર ૬ મળી ટોકા જુઓ.)

૨ “ઋર્ષર્ષિપ્રાણાશુરકામન્તિયૂતઃસ્વરવિરભાગતે । પ્રત્યુદ્યાનભિલાદામ્યાપ્નસ્તાન્પ્રતિપદ્યતે” “વૃદ્ધ પ્રજ્ઞને આવતા જોઈને જૂનાના (ચોક્ષને આવતા જોઈને નાનાના) માણુ ઉભા થઈને; પણ તે જૂદાને ઊભા થઈ નમન કરવાથી પામ્યા માણુ પોતાના સ્થાનમાં બસે.” એ શાસ્ત્ર વચ્ચેને અવસરોને રાજા ઉભા થયો કેમકે બદૃપાદ વિદ્યાવૃદ્ધ હતો.

સોભિનંદ્યાશિષાભૂપમાસીવઃકાંચનાસને ।

તાંસમાંશોભયામાસમુરભિર્જીવનીમિષ ॥ ૬૩ ॥

તે આશિર્વાદરૂ રાજાને અભિનંદન આપીને સુવર્ણના આસન ઉપર બેઠા; તથા ૧૫સંત જેમ સ્વર્ગના નંદન વનને શોભાવેછે તેમ તે સભાને શોભાવવા લાગ્યા. ૬૩.

સમાસમીપવિટાપિશ્રિતકોકિલકૂમિતમ્ ।

શ્રુત્વાજગાદતઘ્નાજાદ્રાજાનંપંડિતાગ્રણીઃ ॥ ૬૪ ॥

સભામાં બેઠા પછી ભટ્ટપાદે બોલવાનો આરંભ કરી યુક્તિથી કહ્યો તે વિષે કહેછે કે,—સભાની પાસેના ઝાડ ઉપર બેઠેલી એક કોયલનો મધુર શબ્દ સાંભળીને તેના મિષવડ પંડિત શિરોમણિ ભટ્ટપાદે રાજાને કહ્યું કે,—૬૪.

મલિનૈશ્ચેન્નસંગસ્તેનીચૈઃકાકકુલૈઃપિક ।

શ્રુતિદૂષકાનિહાદૈઃશ્લાઘનીયસ્તદામવેઃ ॥ ૬૫ ॥

૧૬ કોયલ ! મલિન, નીચ, અને કાનને ડુઝા ઉત્પન્ન કરનાર શબ્દવાળા કાગડાના કુલ સાથે જે તારો સમાગમ ન હોય—તેવા કાગડાઓના ટોળામાં તું ન બરાઈ બેઠી હોય તો તું વખાણવા યોગ્ય થાય. એ વચનો રાજાને એવી રીતે લાગુ પડ્યાં કે,—મલિન (શરીર વાળા અને મન વાળા), નીચ (નાસ્તિક), અને શ્રુતિ (વેદ)ને દૂષણ પમાડનાર જે-મના શબ્દ છે, એવા કાગડાના ટોળા સરખા આ સમામાં બરાવડા બૌદ્ધો સાથે જે તારો સંગ ન હોય તો તું વખાણવાયોગ્ય થાય. ૬૫.

ષઢમિજ્ઞાનિશમ્યેમાંત્રાચંતાત્પર્યગંધિતામ્ ।

નિતરાંચરણસ્પૃષ્ટાભુજંગાશ્વચુકુધુઃ ॥ ૬૬ ॥

બૌદ્ધો એવી ગંભીર તાત્પર્યવાળી આ વાણી સાંભળીને પગવડે સ્પર્શ કરેલા સર્વની ધો અત્યંત કોપાયમાન થયા. ૬૬.

છિત્વાયુક્તિકુઠારેણબુદ્ધસિદ્ધાંતશાલિનમ્ ।

સતદ્વંચેન્નૈશ્ચર્ણિઃક્રોધજ્વાલામવર્દયત્ ॥ ૬૭ ॥

પછી ભટ્ટપાદે બુદ્ધ સિદ્ધાંતરૂપી વૃક્ષને યુક્તિરૂપી કોવાડાવડે કાપી નાખ્યો; અને તે બૌદ્ધોના ગ્રંથરૂપી બળતણને એકઠું કરીને તેમના ક્રોધરૂપી અગ્નિની જ્વાલાની વૃદ્ધિ કરી. તાત્પર્ય કે યુક્તિવડે બુદ્ધે કરેલા સિદ્ધાંત ખોટો ઠરાવ્યો તથા તેનાં પ્રમાણ તેમનાજ ગ્રંથોમાંથી આપ્યાં એટલે બૌદ્ધોને પ્રથમ ઉપજેલો ક્રોધ અતિથય વૃદ્ધિ પામ્યો. ૬૭

૧ મૂલમાં સુરમિ શબ્દછે, તેથી 'સુમ'થી જેમ નંદન વનને શોભાવે છે' એમ અર્થ પણ થાય.

૨ રાજાને હૈદરાને કહેવાની વાણી કોયલ પ્રત્યે કહીછે, તથા અનેક અર્થ વાળી શબ્દોની રચના કરી છે માટે રસેષ મૂલક મૂઢાકિત અલંકાર. “મૂઢાકિરન્યોદેશ્યાગીર્યદન્યપ્રતિકષ્યતે” તથા “નાનાર્થસંશ્રયષ્ટેષો વર્ણ્યવર્ણ્યમયાસ્પદઃ” બોલીને હૈદરાને કહેલી વાણી અપાર કાઈ બોલીનેજ લાગુ પડતી હોય તેમ કહેવું તે મૂઢાકિત અલંકાર.” તથા “વલ્લ્ય તથા અવલ્લ્ય બોલેને લાગુ પડે એવા વિવિધ અર્થવાળા શબ્દોની રચના કરવી તેજ નામ રસેષાલંકાર. (જુઓ ક્રી. ૧૫૩ મી તથા કા. ૧૩ મી)

સાસભાવદનૈસ્તેષારોષપાટલકાંતિભિઃ ।

શ્મૈર્ભૌવાલાતપાતાઞ્નૈઃસરસીવસરોરુદ્ધૈઃ ॥ ૬૮ ॥

જેમ પ્રાતઃકાલના સૂર્યના તડકાથી કાંઈકે રાતાં કમલોચડે તલાવડી શોભે તેમ ક્રોધ-વડે રાતાં તથા ચેત (કાબરચીતરાં) તે ઐહીનાં મુખવડે તે સભા શોભવા લાગી. સારાંશ કે બધાય ઐહીનાં મુખ ક્રોધથી રાતાંચોળ થઈ ગયાં હતાં તથા તેમ થવાનું કારણ બદ્ધપાદ તેમનામાં પ્રાતઃકાલના સૂર્ય જેવા શોભવા હતા. ૬૮.

ઉપન્યસ્યત્સુસાક્ષેપંસ્વંડયત્સુપરસ્પરમ્ ।

તેષુદાતિષ્ઠાભિર્ધોષોભિદભિવરસાતલમ્ ॥ ૬૯ ॥

બદ્ધપાદ અને ઐહી એક બીજાના ઉપર આક્ષેપ આણીને પોતાના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરતા હતા તથા પરસ્પરનાં વચનોનું ખંડન કરતા હતા, તે વખતે તેઓની વચ્ચે જાણે રસાતલને ફોડીને બાહાર નીકળતી હોય તેવી ગર્જના થઈ રહી. ૬૯.

અધઃપેતુર્બુધ્ધેઢ્રેણક્ષતાઃપક્ષેષુતત્ક્ષણમ્ ।

વ્યૂઢકર્કશતર્કેણતથાગતધરાધરાઃ ॥ ૭૦ ॥

જેમ દેવતાઓના ઇંદ્રે વિસ્તારવાળા અને કડણ વજ્રવડે પાંખોમાં ક્ષત કરવાથી (મારવાથી) પર્વતો તટકાલ નીચે પડ્યા હતા, તેમ પંડિતોના ઇંદ્ર (રાજ) બદ્ધપાદ વિન્યાસ કરેલા (પ્રમાણમાં યુક્તિપૂરઃસર ગોઠવેલા) અને દૃઢ તર્કવડે પક્ષમાં ખંડિત કરેલા ઐહી પણ નીચે પડ્યા. તાત્પર્ય કે બદ્ધપાદ પોતાના પ્રબલ તર્કવાદથી ઐહીનો પક્ષ ઉઝાની દેહને તેમને નીચા પાડ્યા-હરાબા. ૭૦.

સસર્વજ્ઞપદંવિજ્ઞોઽસહમાનઙ્ગવદ્વિષામ્ ।

ચકારચિત્રવિન્યસ્તાનેતાનમોનવિભૂષિતાન્ ॥ ૭૧ ॥

જુદ્ધનું ‘સર્વત’ એવું નામ છે, તે વિષે કહેછે કે—પોતાના શત્રુ ઐહીના સર્વત્ત્વ પદનું જાણે તે વિશેષતઃ બદ્ધપાદ સહન ન કરી શકતા હોય તેમ તે સર્વ ઐહીને ચિત્રામણમાં આતર્યા હોય તેમ મૌનવડે અનંકૃત કર્યા. તાત્પર્ય કે ઐહી વાદમાં એવા સજડ થઈ ગયા કે તેમને ઉત્તર આપવાનો ન સૂઝવાથી છાનામાના બોલ્યાવિના બેસી રહ્યા. ૭૧.

તતઃપ્રક્ષીણદર્પેષુબૌદ્ધેષુવસૂધાધિપમ્ ।

બોધયનબહુધાવેદવર્ચાસિપ્રશશંસસઃ ॥ ૭૨ ॥

પછી એ પ્રમાણે ઐહીનો ગર્વ નાશ થયો એટલે બદ્ધપાદે રાજને બોધ કરવા માંડ્યો તથા અનેક પ્રકારે વેદનાં વચનોની પ્રશંસા કરવા માંડી. ૭૨.

૧ પર્વતને પાંખો હતા અને તે આકાશમાં ઉડતા હતા. તેમની પાંખો ઇંદ્રે વજ્ર વડે કાપી નાખી; માત્ર હિમાલયનો પુત્ર મૈનાક-સચ્ચદમાં સંતાઈ બચાવી બચ્યો છે, એવી પુરાણમાં કથા છે.

૨ ‘સર્વજ્ઞઃ સુગતો બુદ્ધ ઇ.’ (અમરકેશ પ્ર૦ ઠા, રસિક ૧૩ પ્રા.)

વમાષેયધરાધીશોવિદ્યાયતૌત્તયાજયૌ ।

યઃપતિત્વાગિરેઃશૃંગાદઝયયસ્તન્મતંધ્રુવમ્ ॥ ૭૩ ॥

હવે મુખન્વા રાજા બોલ્યો કે વાદમાં હારવું કે જીતવું તે વિદ્યાને આધીન છે. જે-નામાં વધારે વિદ્યા હોય તે જ્યાં પાત્ર અને ઓછી વિદ્યાવાળો પરાજય પાત્ર, એવો નિયમ છે; માટે એ ઉપરથી તત્વનિર્ણય થઈ શકતો નથી. પણ જે પર્વતના શિખર ઉપરથી નાચે પડીને નાથ ન પાત્ર તેનું મત સાચું અને જે નાથ પાત્ર તેનું મત ખોટું. ૭૩.

તદાકર્ણ્યમુત્થાન્યન્યેપરસ્પરમલોકયન્ ॥

દ્વિજામ્યસ્તુક્ષરનવેદાનારુરોઽગિરેઃશિરઃ ॥ ૭૪ ॥

રાજાનું એવું વચન સાંભળીને સર્વે બૌદ્ધો એક બીજાના મુખ સાચું બોલ્યા હાથ્યા; પણ બ્રાહ્મણોમાં એક બદ્ધપાદ તો પોતાના રક્ષણને અર્થે^૧વેદોનું સ્મરણ કરીને પર્વતના શિખર ઉપર ચઢ્યા. ૭૪.

યદિવેદાઃપ્રમાણંસ્યુર્ભૂયાત્કાચિન્નમેક્ષતિઃ ॥

इतिघोषयतातस्माद्भयपातिसुमहात्मना ॥ ૭૫ ॥

પર્વતના શિખર ઉપર ચઢીને બદ્ધપાદ બોલ્યા કે,—જો વેદો પ્રમાણ હોય તો મને કાંઈપણ આંચ આવશો નહિ. એ પ્રમાણે બોલવાની સાથે તે અતિ મહાત્મા પુરૂષે પર્વતના શિખર ઉપરથી પડતું જોયું. ૭૫.

किमुदौहित्रदत्तोपिपुण्योविलयमास्यते ।

ययातिश्चवतेस्वर्गात्पुनरित्पूचिरेजनाः ॥ ૭૬ ॥

^૧બદ્ધપાદને પડતા બેઠીને લોકો કહેવા હાથ્યા કે આતે શું પોતાના દૌહિત્ર અષ્ટકાદિએ આપેલા પુણ્યનો ક્ષય થવાથી યયાતિ રાજા કરીને પાછો સ્વર્ગમાંથી પડેછે કે કેમ!! ૭૬.

अपिलोकगुरुःशैलानूलपिण्डइवापतत् ।

श्रुतिरात्मशरण्यानांव्यसनंनोञ्छिनत्तिकिम् ॥ ૭૭ ॥

તે (બદ્ધપાદ) લોકમાં ગુરૂ (આચાર્ય-ભારે) છતાં પણ જાણે રૂનો ગોળો હોય તેમ પર્વત ઉપરથી પડ્યા. (રૂનો ગોળો હલકો હોવાથી પૃથ્વી ઉપર પડતાં તેને કશી ઈજા થતી નથી, તેમ બદ્ધપાદને પણ પૃથ્વી ઉપર પડતાં કશી ઈજા થઈ નહિ એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.) જે પોતાને શરણે આવે તેમનાં દુઃખનો વેદ શું નાથ નથી કરતા ? કરેજા છે. ૭૭.

^૧વેદનું સ્મરણ કરવાનું કારણ એ કે બદ્ધપાદ વેદને સ્વતઃપ્રમાણ માનતા હતા; તથા તેમાં કહેલાં કર્મ કરવાથી પ્રકૃત ધાવડે, એમ તેમનું મત હતું.

^૨બદ્ધપાદના પતનની યચાતિના પતન રૂપે સંભાવના અહીં કરેલી છે, માટે ઉત્પ્રેક્ષાકાર. “મવેત્સંભાવ નોત્પ્રેક્ષા પ્રકૃતસ્યપરાત્મના” “પ્રકૃતની આપ્રકૃત રૂપે સંભાવના કરવી તે ઉત્પ્રેક્ષાકાર” (સાહિત્ય ૬. કારિકા. ૬૮૬ બી જુઓ.)

શ્રુત્વાતદઋત્કર્મદ્વિજાદિગમ્યઃસમાયયુઃ ॥

ઘનઘોષમિવાકર્ણ્યનિકુઙ્ગજેભ્યઃશિસ્તાવલાઃ ॥ ૭૮ ॥

જેમ મેઘના ગર્જના સાંભળીને વૃક્ષવેલીઓના કુંજમાંથી મોર નીકળીને બાહાર આવે તેમ બદ્ધપાદનું એ અદ્ભુત કર્મ સાંભળીને સર્પ દિશાઓમાંથી બ્રાહ્મણો ત્યાં આવવા લાગ્યા. ૭૮.

દૃષ્ટ્વાતમકૃતંરાજાશ્રદ્ધાંશ્રુતિષુસંદધે ।

નિનિન્દવદ્ધુધાત્માનંચલસંસર્ગદૂષિતમ્ ॥ ૭૯ ॥

રાજાએ બદ્ધપાદને 'કાંઈપણ થયું નથી તે જોઈને વેદ ઉપર અદ્ધા ધારણ કરી; અને ડુર્જન બૌદ્ધોના સંબંધવડે પોતે દૂષિત થયો માટે પોતાની બહુ નિંદા કરી. ૭૯.

સૌગતાસ્ત્વબ્રુવન્નેદં પ્રમાણં મતનિર્ણયે ।

માણિમંત્રૌષધૈરેવંદેહરક્ષાભવેદિતિ ૮૦ ॥

તે જોઈને બૌદ્ધો બોલ્યા કે પર્વત ઉપરથી પડીને અક્ષત રહેવું એ કાંઈ મતનો નિર્ણય કરવામાં પ્રમાણરૂપ ગણાય નહિ; અર્થાત્ એટલા ઉપરથીજ “વેદ પ્રમાણ છે” એવું બદ્ધપાદનું મત સત્ય છે એમ માનવું સપ્રમાણ નથી; કેમકે મણિ, મંત્ર અથવા ઔષધના મોગથી પણ એ રીતે દેહનું તો રક્ષણ થઈ શકે છે. ૮૦.

દુર્વિધૈરન્યથાનીતે પ્રસક્ષેર્થેપિ પાર્થિવઃ ।

મૃકુટીમીકરમુલઃ સંધામુગ્રતરાં વ્યધાત્ ॥ ૮૧ ॥

આ પ્રસક્ષ અર્થ પણ ડુર્જન બૌદ્ધોએ ફેરવી નાંખ્યો—પ્રસક્ષ દેખાડેલા પ્રમાણનો અર્થ પણ ઉલટો કર્યો તેથી (રાજાને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને) ચઢાવેલી મૃકુટીથી ભયંકર જેનું મુખ થયું છે એવા તે રાજાએ એથી પણ વિશેષ ઉગ્ર પ્રતિજ્ઞા કરી. ૮૧

પૃચ્છામિ ભવતઃ કિંચિદ્વક્તુનં પ્રભવન્તિયે ।

યન્ત્રોપલેષુ સર્વાસ્તાનુધાતયિષ્યામ્યસંશયમ્ ॥ ૮૨ ॥

તે પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે;—રાજાએ કહ્યું કે હું તમને કાંઈક પ્રશ્ન કરું છું; તેનો ઉત્તર કરવાને જે સમર્થ નહિ થાય તે સર્વનો પથ્થરના મોટા ઘંટમાં ઘાલીને હું નાશ કરાવીશ, એમાં સંદેહ રાખવો નહિ. ૮૨.

इति संश्रुत्य गोत्रेशो घटमाशीविषान्वितम् ।

आनीयात्र किमस्तीति पप्रच्छ द्विजसૌગતાન્ ॥ ૮૩ ॥

એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને તે પૃથ્વીપતિએ જેમાં સાપ પૂરીને તેનું મુખ બંધ કર્યું હતું એવા ધડો મંગાવ્યો; અને બ્રાહ્મણ તથા બૌદ્ધને પૂછ્યું કે આ ધડામાં શું છે તે કહો? ૮૩.

૧ કહે છે કે, ઈસી વખતે બદ્ધપાદે ‘જો વેદ પ્રમાણ હોય તો’ એમ સંદિગ્ધ વચન ઉચ્ચાર્યું હતું માટે તેમની આંખ આંધ થઈ હતી. (ભા. ૬.)

વક્ષ્યામહેવયંભૂપન્થઃપ્રભાતેઽસ્યનિર્ણયમ્ ।

इतिप्रसाद्यराजानंजग्मुर्भूसुरसौगताः ॥ ८४ ॥

તે સાંભળીને આદ્યે તથા જોદ્યે રાજાને કહ્યું કે હે રાજા! કાલ સવારે એ ધડામાં શું છે તેનો નિર્ણય અમે તમને કહીશું; એ પ્રમાણે રાજાને પ્રસન્ન કરીને તમે પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા. ૮૪.

पद्माइवतपस्तेयुःकंठद्वपसपाथसि ।

युमर्णिप्रतिभूदेवाःसोऽपिमादुरभूत्ततः ॥ ८५ ॥

પછી પાણીમાં જેમ કમલો સૂર્યને ધરેછીને તપ કરે છે, તેમ તે આદ્યેએ પણ ગળાસુધી પાણીમાં જઈને સૂર્યને પ્રસન્ન કરવાની ધરેછાથી તપ કરવા માંડ્યું. અને સૂર્ય પણ તેમને પ્રકટ થઈને દર્શન આપ્યું. ૮૫.

संदिश्यवचनीयांशमादित्येन्तर्हितेद्विजाः॥

आजग्मुरपिनिश्चिंसौगताःकलशस्थितम् ॥ ८६ ॥

“ધડામાં શેષશાયી વિષયુ છે” એ પ્રમાણે કહેવાના અંશનો ઉપદેશ કરીને સૂર્ય અંતર્ધ્યાન થયા એટલે આદ્યેએ રાજાની સભામાં ગયા; તથા ધડામાં શું છે તેનો નિશ્ચય કરીને જોદ્યો પણ ત્યાં આવ્યા. ૮૬.

ततस्तेसौगताःसर्वेभुजङ्गोस्तीक्ष्णवादिपुः ।

भोगीशभोगशयनोभगवानितिभूसुराः ॥ ८७ ॥

રાજસભામાં ગયા પછી સર્વે જોદ્યો એમ કહેવા લાગ્યા કે એ ધડામાં સર્વ છે. આદ્યેએ કહ્યું નાગના રાજા શેષના શરીર ઉપર શયન કરનારા વિષયુ એમાં છે. ૮૭.

श्रुतभूसुरवाक्यस्यवदनंपृथिवीपतेः ।

कासारशोषणम्लानसारसश्रियमाददे ॥ ८८ ॥

આદ્યેએનું વાક્ય સાંભળીને તે રાજાના મુખે, સરોવર સૂકાઈ જવાથી કરમાઈ ગયેલા કમલની શોભાને ધારણ કરી.—કરમાઈ ગયેલા કમલની પેડે કરમાઈ ગયું. સારાંશ કે પોતે જોદ્યોને ધિક્કારી કાઢ્યા પછી અને આદ્યેએના વેદધર્મ ઉપર અદ્વા ધારણ કર્યા પછી પોતાના મનમાં જેમનું વચન સત્ય પડશે એમ ૯૯ હતું તેમનું જ વચન અસત્ય પડવાનો સમય આવ્યો તે જોઈ રાજાનું મુખ કરમાઈ ગયું; કેમકે ધડામાં સાપ પૂરેલો છે એનો રાજાને નિશ્ચયજ હતો. ૮૮.

अथप्रोवाचदिव्यावाक्सम्राजमशरीरिणी ।

तुदन्तीसंशयंतस्यसर्वेषामपिशृण्वताम् ॥ ८९ ॥

૧ આદ્યેએ ધડામાંની વસ્તુનો નિશ્ચય દેવનાશયન વડે કર્યો હતો એમ અંશમાં બતાવ્યું છે; પણ પ્રતિપક્ષીએ શી રીતે નીર્ણય કર્યો તે બતાવ્યું નથી. એ ઉપરથી એમ સમજાવવાનો આશય છે કે જોઈ લૌકિક પ્રકૃત પ્રયુક્તિથી ધડામાંની વસ્તુ સર્વેએ એમ જોદ્યોએ બાણી લીધું હતું.

રાજાનું મુખ કરમાઈ ગયું તે પછી સર્વ સાંભળતાં છતાં રાજાના મનનો સંશય નાશ કરનારી આકાશમાંથી દેવવાણી થઈ; અને તેણે રાજાને કહ્યું કે— ૮૯.

સસમેવમહારાજબ્રાહ્મણાયદ્વભાપેરે ।

માકૃથાઃસંશયંતત્રભવસસપ્રતિશ્રવઃ ॥ ૯૦ ॥

હે મહારાજ ! બ્રાહ્મણોએ જે કહ્યું છે તે સાચુંજ છે. તેમના વચનમાં સંશય કરીશ નહિ; અને તું પોતાની પ્રતિષ્ઠા પાળીને સત્ય પ્રતિષ્ઠાવાળો થા. ત્વાત્પર્ય કે જેઓ જૂડા પડે તેમનો નાશ કરે. ૯૦.

શ્રુત્વાશરીરિર્ણોવાર્ણોદદર્શવસુધાધિપઃ ।

મૂર્તિમધુદિષઃકુંભેસુધામિવસુરાધિપઃ ॥ ૯૧ ॥

દેવવાણી સાંભળીને રાજાએ ઘડામાં જોયું તો જેમ દેવના રાજા ઇંદ્રે ઘડામાં અમૃત જોયું હતું તે પ્રમાણે વિષ્ણુની મૂર્તિ રાજાએ તેમાં જોઈ. સારાંશ કે અમૃત જોઈને જેમ ઇંદ્ર પ્રસન્ન થાય તેમ વિષ્ણુની મૂર્તિ જોઈને પોતાનું ઇષ્ટ સંપાદન થવાથી તે રાજા પણ પ્રસન્ન થયો. ૯૧.

નિરસ્તાશ્વિલસંદેહોવિન્યસ્તેતરદર્શનાત્ ।

વ્યધાદાજ્ઞાંતતોરાજાવધાયશ્રુતિવિદ્વિષામ્ ॥ ૯૨ ॥

રાજાએ પોતે જે ઘડામાં મૂકેલું હતું તેનાથી બીજું (વિષ્ણુકૃપ) તેમાં જોવાથી રાજાના સમગ્ર સંશય નાશ પામ્યા; અને પછી તેણે વેદનો દ્વેષ કરનારા ઐહોનો વધ કરવાની આજ્ઞા પોતાના સેવકોને કરી. ૯૨.

આસેતોરાતુષારાદ્રેર્વૌદ્ધાનાઘૃદ્ધબાલકમ્ ।

નહન્તિયઃસહન્તવ્યોઘૃસાનિસન્વશાન્નૃપઃ ॥ ૯૩ ॥

રાજાએ સેવકોને એવી આજ્ઞા કરી કે દક્ષિણમાં રામના સેતુ (સેતુબંધ રામેશ્વર) પર્યંત અને ઉત્તરમાં હિમાલય પર્વત પર્યંત બાલકથી તે વૃદ્ધલગી સમગ્ર ઐહોને જે મારો સેવક હોય નહિ, તેને મારે હણવો, (માટે ભરતબંડમાંથી ઐહોનો સમૂલ નાશ કરવો એવી મારી ૬૮ આજ્ઞા છે.) ૯૩.

કોઈ કહેશે કે એક વખત જેમને પોતાના ગુરુ કરીને માન્યા હતા એવા ઇષ્ટજન ઐહોનો નાશ કરવાની રાજાએ કેમ આજ્ઞા કરી હશે ? એ સંદેહ થતો હોય તો—

શ્લોપિદૃષ્ટદોષશ્ચેદ્ધ્યણ્વમહાત્મના ।

જનનીમપિકિંસાક્ષાન્નાવધીઋગુનંદનઃ ॥ ૯૪ ॥

‘પોતાનો ઇષ્ટજન છતાં જો તેનામાં દોષ જોવામાં આવે તો મોટા પુરૂષે તેનો વધ

૧ આ જગ્યાએ પૂર્વે કહેલી ઐહોનો વધ કરવાની આજ્ઞા ૩૫ વિશેષતઃ સમર્પન કરવાને પ્રથમ સામાન્ય ઉક્તિ કહીને પછી પરશુરામ સંબંધી વિશેષ ઉક્તિથી તેનું સમર્પન કર્યું છે, માટે વિકસ્વરાલકાર. “યસ્મિન્વિશેષસામાન્યવિશેષાઃસવિકસ્વરઃ” “જ્યાં કોઈ વિશેષ ઉક્તિનું સમર્પન કરવા માટે પ્રથમ સામાન્ય ઉક્તિ કહીને પછી વિશેષ ઉક્તિથી તેનું સમર્પન કર્યું હોય ત્યાં ‘વિકસ્વરાલકાર’ (ક. કા. ૧૨૩),

કરવોજ નોંધએ; પિતાની આત્માથી પરશુરામે પોતાની માતાનો પણ વધ થું નહોતો કર્યો? કર્યોજ હતો. માટે દોષપાત્ર બોદોનો નાશ કરવાની રાજ્યએ આત્મા કરી તે થયાવત્ હતી. ૯૪.

સ્કન્દાનુસારિરાજેનજૈનાધર્મદ્વિષોહતાઃ ।

યોર્ગોદ્રેણેવયોગઘ્નાવિઘ્નાસ્તત્તાવલંચિના ॥ ૯૫ ॥

એ પ્રમાણે વેદનો દ્વેષ કરનારા બોદોનો નાશ કર્યો પછી વેદનો દ્વેષ કરનારા જૈનોનો પણ નાશ કર્યો, તે વિષે કહેછે કે,—તત્ત્વનું અવલંબન કરનારો કોઈ યોર્ગોદ્ર યોગનો નાશ કરનારાં વ્યાધિ, સ્થાન, આદિક વિઘ્નોનો જેમ નાશ કરે તેમ, ભદ્રપાદને અનુસરનારા સુધન્વા રાજ્યએ વેદધર્મનો દ્વેષ કરનારા જૈનોને પણ હણ્યા. ૯૫.

હતેષુનેષુદુષ્ટેષુપરિતસ્તારકોવિદઃ ।

શ્રૌતવર્ત્મતમિસ્રેષુનષ્ટેષ્વિવરવિર્મહઃ ॥ ૯૬ ॥

જેમ અંધકાર નાશ થયાપછી સૂર્ય પોતાના તેજને વિસ્તારેછે તેમ, કુટ્ટ બોદોનો નાશ થયો એટલે પંડિત ભદ્રપાદે વેદધર્મનો પ્રસાર કરવા માંડ્યો. ૯૬.

કુમારિલમૃગેંદ્રેણહતેષુજિનહસ્તિષુ ।

નિષ્પ્રત્યૂહમવર્દ્ધન્તશ્રુતિશાસ્ત્રાઃસમન્તતઃ ॥ ૯૭ ॥

કુમારિજ—ભદ્રપાદ ૩૫ી સિંહે જૈન૩૫ી હાથીએને હણ્યા એટલે પછી કાંઈપણ અટકાવ વિના વેદની શાખાઓ આરે પાસે વૃદ્ધિ પામવા લાગી. ૯૭.

પ્રાગિત્યંજ્વલભુવાપ્રવર્તિતેસિન્ કર્માધ્વન્યશિલવિદાકુમારિલેન ।

ઉદ્ધર્તુભુવનમિદંભવાબ્ધિમગ્નં કારુણ્યાંબુનિધિરિયેપચંદ્રચૂડઃ ॥ ૯૮ ॥

અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વામિ કાર્તિકના અંશાવતાર ભદ્રપાદે એ પ્રમાણે પ્રમથ આ કર્મ માર્ગની પ્રવૃત્તિ કરી એટલે તે પછી સંસાર૩૫ી (જન્મ મરણ૩૫ી) સમુદ્રમાં કુમેલા આ જગત્નો અદ્વૈત શાસ્ત્ર૩૫ી નાવવડે ઉદ્ધાર કરવાની ચંદ્રશેખર—મહાદેવે ઇચ્છા કરી. ૯૮.

इतिश्रीमाधवीयेतदुपोद्घातपरःशुभः ।

संक्षेपशंकरजयेसर्गोयंप्रथमोऽभवत् ॥ १ ॥

એ પ્રમાણે શ્રી માધવાચાર્ય વિરચિત સંક્ષેપ શંકર દિગ્વિજયમાં ગ્રંથના ઉપોદ્ઘાત વિષે આ સુંદર પ્રથમ સર્ગ સમાપ્ત થયો. ૧.

॥ समाप्तोयं प्रथमःसर्गः ॥

૧ યોગશાસ્ત્રમાં યોગનાશક નવ અંતરાશ કહેલા છે. ૦યાધિ, સ્ત્યાન, (જડતા), સંશય, પ્રમાદ, આલસ્ય, અવિરતિ, બ્રાન્તિદર્શન, અલબ્ધ ભૂમિકરણ, અને અનવસ્થિતત્ત્વ. (પાતંજલ યોગદર્શન—સમાધિપાદ સૂત્ર ૩૦૩૦૪૦૫૦)

૨ પ્રહરિણીવૃત્ત. ‘‘ઐઝૌર્ગસ્ત્વિદશયતિઃપ્રહર્ષણીયમ્’’ મ, ન, જ, ર, ગ, એમ તેર અક્ષર તથા પ્રહર અને દસ અક્ષરે જ્યાં વિરામ ચેય તે પ્રહરિણીવૃત્ત. (વૃત્તરત્નાકર.)

દ્વિતીયઃસર્ગઃ

તતોમહેશઃકિલકેરલેષુશ્રીમદ્વૃષ્ટાદ્રૌકઠનાસમુદ્રઃ ।

પૂર્ણાનદીપુણ્યતટેસ્વયંભૂલિંગાત્મનાનંગદગાવિવેશ ॥ ૧ ॥

ગયા સર્ગમાં કહ્યા પ્રમાણે કર્મ માર્ગની પ્રવૃત્તિ થયા. પછી કર્ણાના સમુદ્ર રૂપ અને કામને દહન કરનારા મહેશ્વર કર્ણ દેશમાં શ્રીમાન્ વૃષાદ્રી પર્વત ઉપર પૂર્ણા નદીને પવિત્ર કિનારે સ્વયંભૂ ભૂતિલિંગ રૂપે પ્રકટ થયા. ૧.

તત્ત્રોદિતઃ કશ્વનરાજશેખરઃસ્વપ્રેમુદ્દૃષ્ટતદીયવૈભવઃ ।

પ્રાસાદમેકંપરિકલ્પયસુપ્રમંપ્રાવર્તયત્તસ્યસમર્હણંવિભોઃ ॥ ૨ ॥

તે શંકરની પ્રેરણાથી કોઈક રાજશેખર નામે રાજા, જેણે શંકરનો વૈભવ સ્વપ્નમાં વારંવાર જોયો હતો તેણે એક દેદીપ્યમાન દેવાગ્રય તે જગાએ બંધાવ્યું તથા તે શિવલિંગનું-શંકરનું પૂજન પ્રવર્તાવ્યું. (પૂજન થયા કરે એવી ગોકવણુ તે દેવાગ્રય નિમિત્ત કાંઈ ભૂમિ અર્પણ કરીને કરી, એવો ભાવછે). ૨.

તસ્યેશ્વરસ્યપ્રણતાર્તિહનુઃપ્રસાદતઃપ્રાપ્તનિરીતિભાવઃ ।

કશ્ચિત્તદાભ્યાશગતોગ્રહારઃકાલત્યાભિચયોઽસ્તિમહાન્મનોજ્ઞઃ ॥ ૩ ॥

તે દેવાગ્રયની સમીપમાં, શરણે આવેલાની પીડાને હરણ કરનાર તે શંકરની કૃપાથી અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, આદિક ૧(ઇતિઓથી) બાધાઓથી રહિત, એક સુંદર અને મોટો કાલટિ નામે અગ્રહાર હતો. ૩.

૩કશ્ચિદ્વિપશ્ચિદિહનિશ્ચલધીવિરેજેવિદ્યાધિરાજઈતિવિશ્રુતનામધેયઃ ।

રુદ્રોઽવૃષાદ્રિનિલયોઽવતરીતુકામોયત્પુત્રમાત્મપિતરંસમરોચયત્સઃ ॥ ૪ ॥

આ કાલટિ નામે અગ્રહારમાં નિશ્ચલ બુદ્ધિવાળો કોઈએક પંડિત શોભતો હતો; તથા ‘વિદ્યાધિરાજ’ એ પ્રમાણે તેનું નામ પ્રખ્યાતિ પામેલું હતું. અવતાર ધારણ કરવાની ઇચ્છા વાળા તે વૃષાદ્રિમાં સ્થાન કરીને રહેલા શંકરે તે પંડિતના પુત્રને પોતાનો પિતા કરવાની રૂચી કરી. અર્થાત્ વિદ્યાધિરાજના પુત્રને ત્યાં પુત્ર થઈ અવતાર ધારણ કરવાની શ્રી શંકરે પોતે ઇચ્છા કરી. ૪.

વિદ્યાધિરાજના પુત્રને ત્યાં શંકરે આવતાર ધારણ કરવાની ઇચ્છા કરી માટે તેટલી તેની યોગ્યતા હોવી જોઈએ, તે જણાવવાને વિદ્યાધિરાજના પુત્રની ઉત્પત્તિ આદિક કહેછે કે,—

પુત્રોભવત્તસ્યપુરાત્તપુણ્યૈઃસુબ્રહ્મતેજાશિવગુર્વભિચયઃ ।

જ્ઞાનેશિવોયોવચનેગુરુસ્તસ્યાન્વર્થનામાકૃતલઘવર્ણઃ ॥ ૫ ॥

૧ “અતિવૃષ્ટિરનાવૃષ્ટિમૂલિકાઃશ્લભાઃશુકાઃ । અત્યાસન્નાધરાજાનઃપટેતાઈતયઃસ્મૃતાઃ” ॥

૧ અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, ઉંદર, તીડ, શુક અને ઘણા સમીપમાં આવેલા શબ્દો, એ જ ઇતિઓ (એ જાતની ઘેડાઓ) કહેવાય છે. શંકરની કૃપાથી કાલટિમાંથી તે નાશ પામ્યાં હતાં. ૨ અગ્રહાર—ગ્રાહણને બંધીસ આવેલા જમીન કે ગામને અગ્રહાર કહેછે. (વિ. કો. પૃ. ૮). ૩ પ્રથમ ચરણમાં શ્વ જોડાણની બહુવાર આવૃત્તિ કરી છે માટે વૃત્યનુપ્રાસાસકાર, “પુનેકસ્યૈનકથા ૩૦” (સા. દ-કા. ૬૩૫)

તે વિદ્યાધિરાજને પુર્વ જન્મે પ્રાપ્ત કરેલાં પુણ્યવડે અતિશય બ્રહ્મતેજવાળો એક શિવગુરુ નામે પુત્ર થયો. તે જ્ઞાનમાં શિવના સ્પર્ષો હતો તથા વાણીમાં ગુરુ (બૃહસ્પતિ) ના સ્પર્ષો હતો માટે તેના વિચક્ષણ પિતાએ તેનું નામ જે શિવગુરુ પાડ્યું હતું તે તેના ગુણને યોગ્યજ પાડ્યું હતું. ૫.

એ પ્રમાણે શિવગુરુનો જન્મ કહીને હવે તેનું ચરિત કહેણે કે,—

સત્રસ્રચારીગુરુગેહવાસીતત્કાર્યકારીવિહિતાન્નભોજી ॥

સાયંપ્રભાતંચહુતાશસેવીવ્રતેનવેદંનિજમધ્યગીષ્ઠ ॥ ૬ ॥

તે શિવગુરુએ પછી બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરીને ગુરુને ઘેર નિવાસ કર્યો, તથા ગુરુના ધરનાં કાર્ય, ગુરુની આસાથી કરવા લાગ્યો. ભિક્ષા માગી લાવીને તે ગુરુને નિવેદન કર્યો પછી ગુરુની આસાથી તેનું ભોજન કરવા લાગ્યો. સાયંકાલે તથા પ્રભાતે અગ્નિમાં હોમ કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યાદિ નિયમ ધારણ કરીને પોતાના વેદનું તેણે અધ્યયન કર્યું. ૬.

ક્રિયાઘનુષ્ઠાનફલોર્થબોધઃ સનોપજાયેતવિનાવિચારમ્ ।

અધીસવેદાનયતદ્વિચારંચકારદુર્બોધતરોહિવેદઃ ॥ ૭ ॥

ક્રિયા આદિક અનુષ્ઠાન જેનું ફલછે એવો અર્થ બોધ, વિચાર વિના થતો નથી; માટે શિવગુરુએ વેદ ભણીને પછી તેનો વિચાર (અર્થાદિકનો વિચાર) કર્યો. કેમકે વિચાર વિના વેદના અર્થનો યથાર્થ બોધ થવો દુર્ધર્ષ છે. ૭.

વેદેષ્વધીતેષુવિચારિતેર્થેશિષ્યાનુરાગીગુરુરાહતંસ ॥

અપાઠિમત્તઃસષડંગવેદોવ્યચારિકાલોબહુરસગાત્તે ॥ ૮ ॥

શિવગુરુએ વેદનું અધ્યયન કર્યું અને અર્થનો પણ વિચાર કર્યો. ત્યારપછી શિષ્યના ઉપર પ્રીતિવાળા આચાર્યે તેને કહ્યું કે છએ ૧અંગ સહિત વેદ તું મારી પાસેથી ભણ્યો તથા તેનો વિચાર પણ કર્યો. અધ્યયન કરવામાં તારો કાલ બહુ વીતી ગયોછે. ૮.

ભક્તોઽપિગેહંવ્રજસંપ્રતિત્વંજનોપિતેદર્શનલાલસઃસ્યાત્ ।

ગત્વાકદાચિત્સવજનપ્રમોદાંવિધેહિમાતાતવિલંબયસ ॥ ૯ ॥

તારી મારા ઉપર યદ્યપિ ભક્તિછે તથાપિ હમણાં તું પોતાને ઘેર જા; કેમકે કદાચિત્ તારાં સંબંધી મનુષ્યોને પણ તારા દર્શનની ઇચ્છા હશે; માટે ઘેર જઈને પોતાનાં સ્વજનને તું આનંદ આપ. હે પુત્ર ! વિલંબ ન કર. ૯.

વિધાતુમિષ્ટંયદિહાપરાણ્હેવિજાનતાતત્પુરુષેણપૂર્વમ્ ।

વિધેયમેવંયદિહશ્વશ્વકર્તૃતદ્વ્યેતિવિનિશ્ચિતોર્થઃ ॥ ૧૦ ॥

કારણ કે આ ક્ષણભંચુરે જગત્માં જે વસ્તુ પાછલે પોહોરે કરવી જોઈતી હોય તે વસ્તુ, આપુણે ક્ષણભંચુરે બાણનારા પુરુષે પેહલે પોહોરે કરવી ઘટેછે; અને એજ પ્રમાણે

૧. શિષ્યા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂકત, છંદ, અને જ્યોતિષ, એ વેદનાં છ અંગ બાણનાં. ૨. શિષ્ય પણ શિક્ષા જેવા હોવાથી હે તાત ! એવું સંબોધન થયેછે.

જે કાલે કરવું જોઇતું હોય તે આજ કરવું ઘટેછે. એ વાત નિશ્ચય સમજવી. ૧૦.

કાલોક્ષ્મીજાદિહયાદશંસ્યાત્સસ્યંનતાદકાવિપરીતકાલાત્ ।

તથાવિવાહાદિકૃતંસ્વકાલેફલાયકલ્પેતનચેદ્વૃથાસ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

વળી એતરમાં જેમ યોગ્ય કાલે વાવેલા ખીજનું ફળ (ધાન્યાદિ) જેવું થાયછે, તેવું કાલ વિત્યા પછી—સમય બદલાઈ ગયા પછી વાવવાથી થતું નથી, તેમજ યૌવનાદિક અવસ્થામાં—જ્યારે વિવાહનો યોગ્ય કાલ હોયછે ત્યારે વિવાહ કરવાથી તે પુત્રાદિક ફલ આપનારો થાયછે; પણ તે સમય વહી જવા દેઈને વિવાહ કરવાથી તે બ્યર્થ થાયછે. ૧૧.

આજન્મનોગણયતોનનુતાન્ગતાદ્વા ન્માતાપિતાપરિણયંતવકર્તુકામૌ ।

પિત્રોરિયંપ્રકૃતિરેવપુરોપનીતિં યદ્વ્યાયતસ્તનુભવસ્યતતોવિવાહમ્ ॥ ૧૨ ॥

૧તાઈ લગ્ન કરવાની ઇચ્છાવાળાં તારાં માતાપિતા તારો જન્મ થયો ત્યારથી તારાં ગતવર્ષે ગણ્યા કરેછે (કે ક્યારે મોટો થાય અને પરણાવીએ). માઆપનો એ સ્વભાવજ છે કે પુત્રને પ્રથમ ઉપવીત આપવું અને તે પછી તેના વિવાહ સંબંધી ચિંતવન કરવું. ૧૨.

તત્તત્કુલીનાપિતરઃ સ્પૃહયાન્તિકામં તત્તત્કુલીનપુરુષસ્યવિવાહકર્મ ।

પિંડપ્રદાતૃપુરુષસ્યસંતતિત્વે પિંડાવિલોપમુપરિસ્ફુટમીક્ષમાણાઃ ॥ ૧૩ ॥

વળી તે તે કુલવાન પિતૃઓ તે તે કુલવાન પુરુષના વિવાહ સંબંધી કર્મનાં યથેચ્છ (અર્થાત) પૃષ્ઠા કરેછે; તેનું કારણ એમંછે કે તે તે કુલવાન પિતૃઓ પોતાને પિંડ આપનાર પુરુષને સંતતિ હોવાથી આપણા પિંડનો આગળ ઉપર લોપ નહિ થાય એમ સ્પષ્ટ જુએછે—ધારેછે. ૧૩.

અર્થાવિબોધનફલોદિવિચારણ તત્ત્વાપિચિત્રબહુકર્મવિધાનહેતોઃ ।

તત્રાધિકારમધિગચ્છતિસદ્વિતીયઃ કૃત્વાવિવાહમિતિવેદવિદામ્રવાદઃ ॥ ૧૪ ॥

એટલુંજ નહિ, પણ “સ્ત્રીપુરુષ બન્નેએ એકઠાં રહીને ધર્મનું આચરણ કરવું” ઇત્યાદિ વેદ વચનથી કર્મ વિધાનમાં સ્ત્રી સહિત પુરુષનો અધિકાર છે, માટે પણ વિવાહ કરવો આવશ્યક છે. એવું પ્રતિપાદન કરતાં કહેછે કે,—વેદાધ્યયનના વિચારનું ફલ તેના અર્થનું પરિસ્થાન થવું એ છે; અર્થ પરિસ્થાનનું ફલ નાના પ્રકારના અનેક યત્નનાં કર્મ વિધિ પૂર્વક કરવાં એ છે; અને વિવાહ કરીને સ્ત્રી પરણેલા, સ્ત્રી સહિત પુરુષને યત્નકર્મમાં અધિકાર પ્રાપ્ત થાયછે, એમ વેદને જાણનારા આચાર્યોનું કહેવુંછે; માટે લગ્ન કરવું આવશ્યક છે. ૧૪.

ગુરનાં એવાં વચન સાંભળીને શિવચુર કહેછે કે,—

સસંગુરો ન નિયમોસ્તિ ગુરોરધીતવેદોઽગૃહીભવતિનાન્યપદંપ્રયાતિ ।

૧ અહીં સામાન્ય તથા વિશેષ બંનેની ઉક્તિ હોવાથી અર્થાતરન્યાસાલંકાર. “અકિરથાન્તિરન્યાસઃ સ્પાદસામાન્યવિશેષયોઃ” “જ્યાં સામાન્ય અને વિશેષ બંને ઉક્તિત્વ કથન કર્યું હોય તેને અર્થાતર ન્યાસ અલંકાર કહેછે.” (ક. કા. ૧૨૧ જુઓ.)

વૈરાગ્યવાનવ્રજતિભિક્ષુપદંવિવેકીનોચેદ્દૃઢીભવતિરાજપદંતદેતત્ ॥૧૫॥

હું ગુરો! આપ કહેછો 'તે સત્ય છે; પણ ગુરુની પાસેથી વેદાધ્યયન કર્યા પછી શિષ્યે ગૃહસ્થાશ્રમી થયુંજ નોંધ્યે અને બીજા કોઈ આશ્રમમાં જવું નજ નોંધ્યે એવો કાંઈ નિયમ નથી. રવિવેક, વૈરાગ્ય આદિક સાધન ચતુષ્ટય સંપન્ન પુરૂષ હોય તો ઉત્પ્લવ્યર્થ આશ્રમમાંથી સત્યસ્તાશ્રમમાં જાયછે અને વિવેકાદિ સાધનથી સંપન્ન ન હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમી થાયછે, એ રાજમાર્ગ છે. ૧૫.

શ્રીનૈષ્ઠિકાશ્રમમહંપરિગૃહયાવજ્જીવંવસામિતવપાર્શ્વગતશ્ચિરાયુઃ ।

દંડાજિનીસવિમયોબુધજુહ્વદગ્નૌવેદપઠનપાઠિતવિસ્મૃતિહાનિમિચ્છન્ ॥૧૬॥

માટે હું સર્વસ્ત! 'નૈષ્ઠિક પ્રત્યયર્થ ધારણ કરીને લાંબા આયુષ્યવાળો હું દંડ અને મૃગચર્મ ધારણ કરીને, વિનયથી આચરણ કરીને તથા સાંજ સવાર અગ્નિમાં હોમ

૧ પ્રત્યયર્થ સમાપ્ત કરીને ગૃહસ્થાશ્રમી થયું' જોઈએ તેના પ્રમાણમાં શ્રુતિમાં છે કે—

“વ્રજાચર્યસમાપ્યગૃહીભવેદ્દૃઢાદ્વાનાભૂત્વાપ્રવ્રજેત્ । તમેતંવેદાનુવચનેનબ્રાહ્મણાવિવિદિષન્તિયજ્ઞેનતંદા નેનતપસાનાશકેનસહવાઆત્મયાજિયોવેદદ્વદંમેનેનાંગસંક્રિયતદ્વદંમેનેનાંગમુખ્યિયતોવિશુદ્ધસત્વસ્તુતંપરય તિનિષ્કલંઘ્યાયમાનઃ । જાયમાનોવેબ્રાહ્મણસ્ત્રિભિક્ષુઃકૃત્ત્વગવાનિતિ” સ્મૃતિમાં પણ છે કે—

“મહાયજ્ઞૈશ્વજ્ઞૈશ્વબ્રાહ્મીયંક્રિયતેતનુઃ । યસ્મૈતે ડષ્ટાચત્વારિંશત્સંસ્કારાઃ ॥

ઋણાનિત્રિણ્યપાકૃત્યમનોમોક્ષેનિવેશયેત્ । જ્ઞાનમુત્પન્નતેપુસંક્ષયાત્પાપસ્યકર્મણઃ”

૧“પ્રત્યયર્થ સમાપ્ત કરીને ગૃહસ્થાશ્રમી થયું; ગૃહસ્થથી વાનપ્રસ્થ અને તે પછી સન્યસ્ત ધારણ કરવું. તે પરમાત્માને વેદમાં કહેલા યજ્ઞ, દાન અને તપ જે પાપ કર્મોના ક્ષય કરનારાં છે તે વડે પ્રાપ્તિ જાણવાને ઈચ્છે છે. જે એમ જાણે છે એના વડે મારું અંગ સંસ્કાર યુક્ત થાયછે અને એના વડે મારા અંગનું ધારણ થાયછે તેને આત્માચાર જાણવા. એ રીતે શુદ્ધ સત્ત્વવાળો થયેલા પુરૂષ તે વિકૃતિ રહિત આત્માનું ધ્યાન કરીને તેને જીએ છે, પ્રાપ્તિ જ્ઞાન પામ્યા એટલે તેને (પ્રજ્ઞ—પિતૃ—દેવરણ) તણ કણ વડે જાણવાળો થાયછે. (અને તે અદા કરવાને ઠેઠાકત આશ્રમમાં રહીને વેદાંકત કર્મ કરવાં જોઈએ, એ જાણેછે.)” “યજ્ઞ અને મહાયજ્ઞો વડે આ પ્રાપ્તિએના દેહ ઉત્પન્ન થાયછે કે જેને વેદમાં કહેલા અડતાળીસ સંસ્કાર લાગુ પડેછે માટે તણ ત્રણમાંથી યુક્ત થઈને મોક્ષમાં મન આરોપણ કરવું. કેમકે વેદાંકત કર્મ કરવાવડે જ્યારે પાપ કર્મોના ક્ષય થાયછે ત્યારેજ મનુષ્યને જ્ઞાન ઉપજે છે.” એ પ્રમાણે એ શ્રુતિમાં અને સ્મૃતિમાં એવા બાધ કરેછે કે એક આશ્રમ પછી ક્રમે કરીને બીજા આશ્રમમાં જવું; અને તે આશ્રમમાં રહીને યજ્ઞાદિક કર્મ કરીને ચિત્તની શુદ્ધિ થવાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ગુરુએ એ પ્રમાણે કહેલા વચનને શિવગુરુએ 'સત્ય છે' એમ અર્થે અંગિકાર કરીને કહ્યું કે, 'એવા કાંઈ નિયમ નથી. ઈ૦'

૨ વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ ષટ્ સંપતિ, અને યુચુક્તિ, એ સાધન ચતુષ્ટય.

૩ “વ્રજાચર્યદેવપ્રવ્રજેદ્દૃઢાદ્વાવનાદ્વાલ્લવાક્ષેતેદ્વાદાયજ્ઞસ્ત્રુપાઃ ।

નકર્મણાનપ્રજયાધનેનત્યાગેનકેડમૃત્વમનશુ” ॥

ઈત્યાદિ શ્રુતિમાંના અનુરોધ કરીને મધ્યમ અધિકારીનેજ ક્રમનો નિયમ છે; પણ તીવ્ર વૈરાગ્યવાળા અને શુદ્ધ સત્ત્વવાળા યુગ્મ્યાધિકારીને આશ્રમાંતરમાં જવાના ક્રમનો કાંઈએ નિયમ કરેલો નથી. એ શ્રુતિનો એવો અર્થ છે કે “પ્રત્યયર્થમાંથી સન્યસ્ત લેવું, અથવા ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી, અથવા વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાંથી અન્યસ્થ લેવું. કેમકે યજ્ઞરૂપ નાવ દહ નથી; કર્મવડે, પ્રભવડે, કે ધનવડે મોક્ષ મળતો નથી; પણ એકલા ત્યાગવડેજ અમૃત વ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાયછે”

૪ મરતાં સુધી પ્રત્યયર્થ ધારણ કરવાના નિયમને નૈષ્ઠિક પ્રત્યયર્થ કહેછે.

કરીને જીવતાં સુધી તમારી પાસે રહીશ અને વેદ બણીશ તથા બણેલા વેદની વિ-
સ્મૃતિ ન થાય તેમ કરીશ. તાત્પર્યકે તમારી પાસે નિરંતર રહેવાથી માંડે વેદાધ્યયન નાશ
નહિ પામે, પણ પ્રત્યર્થ વડે મારા આયુષ્ય આદિકની વૃદ્ધિ થશે, માટે ગૃહસ્થાશ્રમ
કરવો મને પ્રીતિકર નથી. ૧૬

દારગ્રહોભવતિતાવદયંસુખાયવાવત્કૃતોऽનુભવગોચરતાંગતઃસ્યાત્ ॥

પશ્ચાચ્છનૈર્વિરસતામુપયાતિસોયં કિંનિન્દુષેત્વમનુભૂતિપદંમહાત્મન્ ॥૧૭॥

હે ગુરો! આપ એમ કહેશો કે અતિ સુખકર દારગ્રહણ પડ્યું મૂકીને અતિ
દુઃખકર નૈષ્ઠિકાશ્રમનો તું શામાટે અંગીકાર કરેછે? તો,—બંધાં સુધી સ્ત્રીસંગ્રહ (લગ્ન
કરવું) અનુભવ ગોચર થયો નથી ત્યાં લગીજ તે સુખકર છે એમ લાગેછે; પણ એક
સ્ત્રી પરણ્યા એટલે પછી તે વિરસપણાને પામે છે—તેમાં સુખાશ્વાદ જણાતો નથી.
હે મહાત્મન્! આપ એ વસ્તુનો અનુભવ કરીને હવે શા માટે તેનો મારા આગળ
નિષેધ કરોછો? ૧૭.

યાગોપિનાકફલદોવિધિનાકૃતથેત્રાયાઃસમગ્રકરણંભુવિદુર્લભંતત્ ।

વૃષ્ટ્યાદિવન્નહિફલંયદિકર્મણિસ્યાદિષ્ટ્યાયથોક્તવિરહેફલદુર્વિધત્સન્ ॥૧૮॥

આપ એમ કહેશો કે દારગ્રહણ કરવાથી તને આ લોકમાં સુખ નહિ મળે તો
આલ્યું; પરલોકનું સુખ તો મળશેજ; તો,—યત્ત પણ વિધિ પ્રમાણે કર્યો હોય તોજ સ્વ-
ર્ગનું ફલ આપેછે. પણ સમગ્ર વિધિ પ્રમાણે તેવો યત્ત કરવો બહુધા આ પૃથ્વી ઉપર
દુર્લભછે; અને તેમ કર્યા વિના તેથી પ્રાપ્ય ફલ મળતું નથી. કેમકે વૃષ્ટિ આદિક ફલના
હેતુથી જો યત્ત કરવામાં આવે પણ તે યત્તનો વિધિ શાસ્ત્રમાં કદા પ્રમાણે સમગ્ર ન
બની આવે તો તે વૃષ્ટિ આદિક ફલ થતું નથી. અને એજ પ્રમાણે પરલોક સંબંધી
સુખની આશા પણ વ્યર્થ થાયછે. ૧૮.

દારગ્રહણથી કેવલ સુખ નથી મળતું એટલુંજ નથી, પણ અત્યંત દુઃખ પણછે.

કેમકે—

નિઃસ્વોભવેદ્યાદિગૃહીનિરયાસનૂનમ્ભોક્તુંનદાતુમપિયઃક્ષમતેઽણુમાત્રમ્ ।

પૂર્ણોપિપૂર્તિમાભિમન્તુમશક્નુવન્યોમોહેનશંનમનુસેસલુતત્રતત્ર ॥ ૧૯ ॥

જો કદાપિ ગૃહસ્થાશ્રમી થઇને તે નિર્ધન હોય તો પછી તે ધનાદિક ભોગવવાને કે
બીજાને દાનાદિ આપવાને પણ આણુમાત્ર સમર્થ થતો નથી, માટે તે નિશ્ચય નરક
વેદના ભોગવેછે. (આપ કહેશો કે તું તો શ્રીમંતના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલોછે માટે તારે
તો તે દુઃખ નથી, તો) ધનવાન પૂર્ણ છતાં પણ પોતાને રસપૂર્ણ માની શકતો નથી,

૧ એ પરણવી.

૨ કહ્યું છે કે—“ મજાતુકામઃ કામાનામુપભોગેનજામ્યતિ । હવિષાકૃણ્ણવત્તેભૂયણ્ણવાભિવર્ક્ષતે ”
૩ બી “ યાન્યેતાનિદુર્તાનિદુર્જરાણ્યુજતાનિચ । તૃષ્ણાવલ્લયાઃકલાનીહતાનિદુઃસ્થાનિરાષવ ॥ યાવતિ
યાવતિજંતોરિચ્છોદેતિયથાયથા । તાવતીતાવતીદુઃસ્વર્ભીજમુષ્ટિઃપ્રરોહતિ ”

અને તે તે વિષયમાં મોહવડે કરીને સુખ પણુ માની શકતો નથી, માટે તે નિશ્ચય નારકી થાયછે. તાત્પર્ય કે—વિષયની પ્રાપ્તિ થવાથી પણ તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ થતી નથી, માટે સર્વે અનર્થની બીજભૂત તૃષ્ણાવડે જેનું ચિત્ત આપણે ધરેલું છે તેવા ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષને સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી।પણુ કુઃખની પ્રાપ્તિ થાયછે, માટે તેજ નારકીપણુ છે. ૧૯.

યાવત્સુસત્સુપરિપૂર્ણતરથોઅમીષાંસાધોગૃહોપકરણેષુસદાવિચારઃ ।

एकत्रसंहतवतःस्थितपूर्वनाशस्तच्चापयातिपुनरप्यपरेणयोगः ॥ २० ॥

હે સાધો! એ કારણથી ધર ચલાવવાને કટલું સાહિત્ય જનવવાથી આ સંબંધી જનોની પરિપૂર્ણતા થાય એ વિષયનો ગૃહસ્થ પુરુષને સદા વિચાર થયા કરેછે. (કમકે તૃપ્તિ તો છેજ નહિ). અને એટલા માટે તે 'ગૃહોપકરણુ એકકું કરી તેનો સંચય કરે છે એટલામાં તેની પેટેલાં જે સંચય કરેલો હોયછે તેનો નાશ થાયછે, વળી નવો સંચય પણુ જતો રહેછે.' અને બીજો સંચય કરવાની જરૂર પડેછે. એ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમમાં સદા કુઃખજ હોયછે. ૨૦

एवंगुरौवदतितज्जनकोनिनीपुरागच्छदत्रतनयसंवृहेगृहंशः ।

तेनानुनीयबहुलंगुरवेप्रदाप्ययत्रાનિકેતનમનાયિગૃહીતવિચ્રઃ ॥ ૨૧ ॥

એ પ્રમાણે શિવગુરુ કહેતો હતો તે સમયે તેનો પિતા પોતાના ધરનો (કુટુંબનો) સુખ્ય—વિદ્યાધિરાજ પોતાના પુત્રને ઘેર તેડી જવાની ઇચ્છાથી ત્યાં આવ્યો; અને તેણે બહુ વિનય કરીને શિવગુરુ પાસે તેના ગુરુને ઘણું દક્ષિણાદ્રવ્ય અપાવીને વિદ્યા બાણેલા પોતાના તે પુત્રને ચત્તે કરીને ઘેર તેડી ગયો. ૨૧.

गलानिकेतनमसौजनर्निवर्कंदेसालिङ्ग्यतद्विरहजंपरितापमौज्झत् ।

प्रायेणचंदनरसादपिशीतलंतद्यत्पुत्रगात्रपरिरंभणनामधेयम् ॥ ૨૨ ॥

શિવગુરુ પોતાને ઘેર જઈને પોતાની માતાને પગે લાગ્યો તથા માતાએ પણુ તેને ભેટીને તેના વિરહજન્ય પરિતાપનો ત્યાગ કર્યો; પુત્રના શરીરનું આલિંગન જેનું નામ છે તે વિશેષ કરીને ચંદનના રસથી પણુ વધારે શીતલ છે. ૨૨.

श्रुत्वागुरोःसदनतश्चिरमागतंततंद्धुरागमदथत्वरितेक्षणाय ।

प्रत्पुद्गमादिभिरसावपिबंधुतायाःसंभावनांव्याधेतवित्तकुलानुरूपाम् ॥ ૨૩ ॥

“કામગુ’ સેવન કરવાથી કામ કોઈ જખત શાંત થતો નથી, પણુ ધનવડે (હવિષ્ વડે) જેમ અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ તે કરીને પાછો વૃદ્ધિજ પામે છે.” “સંસારમાં જે કાંઈ અપાર, કુર્કર અને ઉન્નત છે, હે રાવ! તે સર્વે તૃષ્ણારૂપી વેલનાં ફેલ છે અને તે કુઃખરૂપ છે. પ્રાણીને જેટલી જેટલી ઇચ્છાઓ જેમ જેમ ઉત્પન્ન થાય છે, તેટલી તેટલી કુઃખનાં બીજની સુષ્ટિઓ વાલવામાં આવે, અને તે કાળે કરીને કુઃખ રૂપી ફેલ રૂપે ફેલે છે.”

૧ ગૃહોપકરણુ—ધર ચલાવવાનું સાહિત્ય—ધનધાન્યાદિ.

૨ શિવગુરુનું અલિંગન કરીને માતાને શીતલતાને પ્રાપ્ત થઈ એ વિશેષ અને પુત્રનું આલિંગન શીતલ છે એ સામાન્ય બ’ને ઉક્તિનું અર્થો કથન કરવાથી ‘અર્થોત્તર ન્યાસાઅલંકાર ‘ઉક્તિર્ધર્થોતરન્યાસઃ સ્વાસ્થામાન્યવિશેષયોઃ’

“સામાન્ય અને વિશેષ બ’ને ઉક્તિનું કથન કરવું તેનું નામ અર્થોત્તર ન્યાસાલંકાર” (ક. કા, ૧૨૧)

શિવગુરુ ગુરુને ઘેરથી ધણે દહાડે આવ્યોછે તે સાંભળીને તેનાં સગાં સંબંધી તેને મળવાને વેહેણાં આવવા લાગ્યાં; શિવગુરુએ પણ પોતાના સંબંધી વર્ગને આવતા જોઈને ઉઠી સામા જઈને તથા પ્રણામઆદિ કરીને પોતાના કુલને તથા દ્રવ્યને અનુરૂપ તેમનું સન્માન કર્યું. ૨૩.

વેદેપદક્રમજટાદિષુતસ્યબુદ્ધિસંવીક્ષ્યતજ્જનયિતાબહુશોપ્યપૃચ્છત્ ।

યસ્યાભવત્પ્રથિતનામવસુંધરાયાંવિદ્યાધિરાજશ્ચિત્સંગતવાચ્યમસ્ય ॥ ૨૪॥

પછી—વિદ્યાધિરાજત્વ રૂપ વાચ્ય જોને સારી રીતે લાગુ પડેછે એવું જેનું વિદ્યાધિરાજ નામ પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાતિ પામીલું છે તે પિતાએ પોતાના પુત્ર શિવગુરુની વેદના પદ, ક્રમ, જટા, શિખા, ધન, આદિકમાં બુદ્ધિ જોઈને તે સંબંધી ધણાક પ્રશ્ન કર્યા. ૨૪.

માદ્રેનયેગુરુમતેકળમહુમ્તાદૌપ્રશ્નચકારતનયસ્યમર્તિંબુભુત્સુઃ ।

શિષ્યોપ્યુવાચનતપૂર્વગુરુઃસમાધિંપિત્રોદિતઃસ્મિતમુક્ષોહસિતાંબુજાસ્યઃ ॥ ૨૫

પોતાના પુત્રની બુદ્ધિને જાણવાની ઇચ્છાવાળા તેના પિતાએ તેને ભટ્ટપાદના સિદ્ધાંત વિષે, પ્રભાકરના મત વિષે, કણાદના મત વિષે અને બીજા જ્ઞાતમ,, કપિલ, પતંજલ આદિક આચાર્યોના મત વિષે પ્રશ્ન કર્યા; પિતાએ પૂછવા ઉપરથી જેનું મંદ હાથવાળું સુખ એજ કાંઈક (લગાર) ખીલેલું કમજ છે એવા શિવગુરુએ પણ પ્રથમ પોતાના વિદ્યાગુરુને પ્રણામ કરીને પિતાના તે તે પ્રશ્નોનું સમાધાન કર્યું—યથાર્થ ઉત્તર આપ્યા. ૨૫.

વેદેશશાસ્ત્રેચનિરીક્ષ્યબુદ્ધિપ્રશ્નોત્તરાદાવપિનૈપુર્ણોતામ્ ।

દૃઢ્વાતુતોષાતિતરાંપિતાસ્યસ્વતઃસુખાયાકિમુશાસ્ત્રતોવાક્ ॥

પોતાના પુત્રની વેદ અને શાસ્ત્રમાં બુદ્ધિ જોઈને તથા પ્રશ્નોત્તરમાં એટલે પોતાના મતનું સ્થાપન કરવામાં અને અન્યમતનું ખંડન કરવામાં તેની નિપુણતા જોઈને તેનો પિતા અત્યંત સંતોષ પામ્યો. કેમકે જે (પુત્રની) વાણી શાસ્ત્ર વિનાની છતાં પણ સ્વભાવે કરીનેજ સુખ ઉપજાવનારી હોયછે તે વાણી વળી શાસ્ત્ર સહિત હોય તો તે સુખ ઉપજાવે એમાં શું ? આશ્ચર્ય ? ૨૬.

કન્યાપ્રદાતુમનસોબહવોઽપિવિપ્રાસ્તન્મંદિરંપ્રતિયયુર્ગુણપાશકૃષ્ટાઃ ।

પૂર્વવિવાહસમયાદપિતસ્યગેહંસંબંધવાત્કિલબભૂવવરીતુકામૈઃ ॥ ૨૭॥

વિદ્યાધિરાજના પુત્ર શિવગુરુના ગુણરૂપી પાશે કરીને ખેંચાયલા ધણાક બ્રાહ્મણો તેને કન્યા આપવાની ઇચ્છાથી તેને ઘેર આવ્યા. (હમણા આવ્યા એમજ કાંઈ નહોતું; પણ) વિવાહકાલની પેહેલાં પણ વિદ્યાધિરાજના તે પુત્રનો વિવાહ સંબંધ કરી મૂકવાની

૧ કાંચાર્થપતિ અક્ષરકાર ‘કૈમત્વેનાર્થસંસિદ્ધિઃકાવ્યાર્થપિતિરિષ્યતે’ “જ્યાં કૈમુત્ય ન્યાય કરીને અર્થની સિદ્ધિ પડેતી હોય ત્યાં કાંચાર્થપતિ અક્ષરકાર જાણવો. (ક. કા. ૧૧૮ મી શ્લોક.)

ધ્મિષ્ઠાવાળા પુરુષોથી તેનું ધર સંબંધવાળું હતું. અર્થાત્ વિવાહ કરનારા પુરુષોએ આ-
ગળથી આવી આવેને ? સંબંધ કરી મૂક્યા હતા. ૨૭.

બહુર્થદાયિષુબહુજ્વપિસત્સુદેશેકન્યાપ્રદાતૃષુપરીક્ષ્યવિશિષ્ટજન્મ ।

કન્યામયાચતસુતાયસવિપ્રવયોવિપ્રંવિશિષ્ટકુલજંપ્રથિતાનુભાવઃ ॥૨૮॥

તે દેશમાં ધણું રંધન આપે એવા ધણા જણ કન્યા આપનારા હતા તેમ છતાં
પ્રખ્યાત મહિમાવાળા વિપ્રવર્ગ વિદ્યાધિરાજે ઉત્તમ કુલની પરીક્ષા કરીને તેવાં ઉત્તમ
કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલાં મધપંડિત નામે બ્રાહ્મણની કન્યાની પોતાના પુત્રને અર્ચ્ય
યાચના કરી, ૨૮.

કન્યાપિતુર્વરપિતુશ્ચવિવાદઆસીદિત્થંતયોઃકુલજુષોઃપ્રથિતોરુભૂસોઃ ।

કાર્યસ્ત્યાપરિણયોઽશ્વમેત્પપુત્રીમાનીયસન્નતનયાયસુતાપ્રદેયા ॥૨૯॥

પછી—જેમનો પુછકલ પૈભવ પ્રસિદ્ધ છે એવા કુલવાન કન્યાના પિતા તથા વરના
પિતા, એ બંને વચ્ચે આવો વિવાદ ઉત્પન્ન થયો; કે કન્યાના આપે કહ્યું કે તમારે
તમારા પુત્રને લેઈને મારે ઘેર આવીને પરણાવી જવો. ત્યારે વરના આપે કહ્યું કે તમારે
તમારી પુત્રીને મારે ઘેર આણીને મારા પુત્ર સાથે પરણાવવી. ૨૯.

સંકલ્પિતાદ્વિગુણમર્થમહંપ્રદાસ્યેમદ્રેહમેલપરિણીતિરિયંકૃતાચેત્ ॥

અર્થવિનાપરિણયંદ્વિજકારયિષ્યેપુત્રેણમેશ્વરગતાયદિકન્યકાસ્યાત્ ॥૩૦॥

“કન્યાના આપે કહ્યું કે જો વરને મારે ઘેર લાવીને તેનું લગ્ન કરશો તો જોઈલું દ્રવ્ય
આપવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો છે તેથી બમાણું દ્રવ્ય હું આપીશ. કે હે દ્વિજ ! મારે ઘેર કન્યા
લાવીને જો તેને મારા પુત્ર સાથે પરણાવશો તો હું કાંઈપણ દ્રવ્ય લીધા વિના મારો
છોકરો પરણાવીશ. ૩૦.

કશ્ચિન્નુતસ્યાઃપિતરંબભાળમિથઃસમાહૂયવિશેષવાદી ।

અસ્માસુગેહંગતવત્સમુષ્મૈવિશ્વકન્યામપરઃપ્રદદ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

એમ વાંધો પડ્યો એટલે કોઈક વિશેષ વાદી પુરુષે કન્યાના પિતાને એકાંતમાં
બોલાવીને કહ્યું કે આપણે અહીંથી ઘેર જઈશું એટલામાં આપણી તથા વરના આપની
વચ્ચે કોઈ બીજો પુરુષ ભેદ પડાવીને પોતાની કન્યા તેના પુત્રને આપી દેશે. અને
એમ થવાથી આપણો હેતુ સિદ્ધ થશે નહિ. માટે કન્ય અહિં લાવીને પરણાવવી
એજ ઠીક છે. ૩૧.

તેનાનુનીતોવરતાતભાષિતાંદ્વિજાંનુમેનેવરરુપમોહિતઃ ।

દૃષ્ટોગુણઃસંવિરણાયકલ્પતેમંત્રોભિજાપશ્ચિરકાલભાવિતઃ ॥૩૨ ॥

૧ મારા કરી મૂક્યાં હતાં. ૨ વર કુલવાન હોય તો તેને આપવાનું ધન જેને ‘જન્મ’ કહે છે તેનું ધન.

એ પ્રમાણે કોઈ વિશેષ વાદી પુરૂષે ^૧અનુતપ પમાડેલો મધપોડિત વરના રૂપથી મોહિત થયેલો હતો માટે તેણે વરના પિતાનું કહેવું માન્ય કર્યું. કેમકે, (જેમ) બહુકાલ સુધી અભ્યાસ કરેલો મંત્ર જેમ વરદાન આપવાને યોગ્ય થાયછે, (તેમ) જેમાં ગુણ જોવામાં આવ્યોછે તે પણ વરવાને યોગ્ય થાયછે. ^૨ ૩૨.

વિદ્યાધિરાજમધપણ્ડિતનામધેયૌસંપ્રસયંવ્યતનુતામભિપૂજ્યદૈવં ।

સમ્યક્મુહૂર્તમવલંબ્યવિચારણીયામૌહૂર્તેતકાઙ્ગિતિપરસ્પરમૂચિવાંસૌ ॥૩૩॥

વિદ્યાધિરાજ અને મધપણ્ડિત નામ બેને ગૃહસ્થોએ સાંઝે મુહૂર્ત જોઈને ગણપતિ આદિક પોતાના કુલદેવતાનું પૂજન કરીને વાગ્દાનરૂપી સંપ્રસય (હરાવ—કમૂલત) કર્યો, તથા હવે આપણે મુહૂર્ત જાણનાર જોશિયોને જોલાવીને લગ્નનો દિવસ નિશ્ચય કરવો એ પ્રમાણે પરસ્પર તેમણે કહ્યું. ૩૩.

ઉદ્વાહશાસ્ત્રવિધિનાવિહિતેમૂહૂર્તૈતૌસંમુદંબહુમવાપતુરાત્તકામૌ ।

તત્રાગતોઘૃશમમોદતવંધુવર્ગઃકિંભાષિતેનબહુનામુદમાપવર્ગઃ ॥૩૪॥

પછી જોશિયોએ હરાવેલ મુહૂર્તે વિદ્યાધિરાજ અને મધપણ્ડિતે પોતાનાં સંતાનનો વિવાહ કરીને પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કર્યો તથા તેઓ અતિ આનંદ પામ્યા. તેમજ ત્યાં આ વેલા સર્વે સગાવાહલાં પણ અત્યંત આનંદ પામ્યા. બહુ કહેવાથી શું થાય? બાંધવ વર્ગ અને અ બાંધવ વર્ગ, સર્વ કોઈ આનંદ પામ્યા. ૩૪.

તૌદંપતીસુવસનૌશુભદંતપંક્તીસંભૂષિતૌવિકાસિતાંબુજરમ્યવત્કૌ ।

સત્રીઢહાસમુખવીક્ષણસંપ્રહૃષ્ટૌદેવાવિવાપતુરનુત્તમશર્મનિસમ્ ॥૩૫॥

^૩સતી અને શીવગુરૂ એ બે સ્ત્રી પુરૂષ—સારા વચ્ચે પેહેરેલાં છે—જેમની સુંદર દંતપંક્તિ શોભેછે—જેમણે અલંકાર ધારણ કર્યાછે—ખીલેલાં કમલ સરખારમણિક જેમના મુખછે—જેઓ લગ્ન સહિત હાસ કરીને એકબીજાનું મુખ જોઈને આનંદ પામે છે તે બે—દંપતિ પાર્વતી અને શિવની પેડે નિરંતર અત્યંત ઉત્તમ મુખ પામવા લાગ્યાં. ૩૫.

અગ્રીનથાગ્રિતમહોત્તરયાગજાતંકર્તુવિશેષકુશલૈઃસહિતોદ્વિજેશઃ ॥

તત્તત્ફલંહિયદનાદિતહવ્યવાહઃસ્યાદુત્તરેષુવિહિતેષ્વપિનાધિકારી ॥૩૬॥

ગૃહસ્થાશ્રમ ધારણ કર્યા પછી કરવાના અને તે તે ફલને આપનારા મોટા યત્નો કરવાના હેતુથી તે તે યાગ કરવાના વિધિ-વિશેષમાં કુશલ ઋત્વિ જો સહિત શિવગુરૂએ વિવાહ કર્મ થયા પછી અગ્નિનું આધાન કર્યું—અગ્નિહોત્ર ધારણ કર્યું. કેમકે જેણે અગ્ન્યાધાન કર્યું નથી તે, ગૃહસ્થાશ્રમ ધારણ કર્યા પછી કરવાના વિધિયો યત્નોમાં અધિકારી થતો નથી. ૩૬.

^૧ પોતાના કહેવા પ્રમાણે સ્વીકાર કરાવેલો.

^૨ વાચક હ્રોપમાલકાર. “લુપ્તાસ્માન્યધર્માદિરેકપ્રવય

દિવાદ્યયોઃમયાળાવાનુવાદાને.” “સામાન્યધર્મ, વાચક, ઉપમય, કે ઉપમાન એમાંથી કયે તે જણના કે બેના કે ત્રણના આં જોપ કરીને કયન કર્યું હોય ત્યાં હ્રોપમાલકાર થાયછે” અહીં (જેમ—તેમ) વાચકનો જોપછે માટે વાચકહ્રોપ્તા ઉપમા. ૩ મધ પંક્તિની કન્યાનું નામ સતી હતું. ૪ જે કરવાની શાસ્ત્રે આજ્ઞા કરેલી છે તે.

યાગૈરનકૈર્બહુવિત્તસાધ્યૈર્વિજેતુકામોભુવનાન્યયષ્ટ ।

વ્યસ્યારિદૈવૈરમૃતંતદાશૌર્દિનેદિનેસેવિતયજ્ઞભાગૈઃ ॥ ૩૭ ॥

અગ્નિ ધારણ કર્યા પછી—સ્વર્ગાદિ ભુવનને જીતવાના હેતુથી (સ્વર્ગાદિ ફલ પ્રાપ્ત થવા માટે) શિવગુરુએ ધણા દ્રવ્યવડે જે કરી શકાય એવા અનેક યજ્ઞ કરીને દેવોનું પૂજન કર્યું; એટલા બધા તેણે યજ્ઞ કર્યા કે દિવસે દિવસે (નિત્ય નિત્ય) યજ્ઞ બાગ દેવોને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યા તેનું અભિદાન લેઈ લેઈને તેમણે અમૃતને પણ વિસારી મૂક્યું. (અથવા તે તે યજ્ઞ બાગની આશાથી તેમણે અમૃતને વિસારી મૂક્યું એમ પણ અર્થ થાય) ૩૭.

સંતર્પયંતંપિતૃદેવમાનુષાંસ્તત્પદાર્થૈરભિવાંછિતૈઃસહ ।

વિશિષ્ટવિષ્ણુઃસુમનોભિરંચિતંતમેનિરેજંગમકલ્પપાદપમ્ ॥ ૩૮ ॥

શિવગુરુ તે તે અભિલાષિત પદાર્થો વડે પિતૃ, દેવ અને મનુષ્યોને તેમની અભિલાષા પૂર્ણ કરીને તૃપ્ત કરતો હતો, તેથી તેઓ તેને વિશિષ્ટ સામર્થ્યવાળા દેવોએ પૂજેલો અથવા વિશિષ્ટ દ્રવ્યરૂપ પુષ્પોથી બામ અથવા વિશિષ્ટ વિદ્યારૂપ વિત્તવાળા પંડિતોએ પૂજેલો નૃંગમ કલ્પવૃક્ષ માનતા રહતા. ૩૮.

પરોપકારવ્રતિનોદિનેદિનેવ્રતેનવેદંપઠતોમહાત્મનઃ ॥

શ્રુતિસ્મૃતિપ્રોદિતકર્મકુર્વતઃસમાવ્યતીયુદિનમાસંમિતાઃ ॥ ૩૯ ॥

તે નિત્ય પ્રત્યે પરોપકાર કરવાનું પ્રત લેઈ ખેડો હતો તથા નિયમ રાખીને તે મહાત્મા વેદનું પઠન કરતો હતો; તેમજ શ્રુતિ અને સ્મૃતિએ આજ્ઞા કરેલાં કર્મ પણ તે નિરંતર કરતો હતો. એ પ્રમાણે કરતાં કરતાં દિવસ અને માસની ગણતરીથી ગણતાં કેટલાંક વર્ષ વિતી ગયાં. ૩૯.

રૂપેષુમારઃક્ષમયાવસુંધરાધિદ્યામુદૃદ્ધોધનિનાંપુરઃસરઃ ।

ગર્વાનભિજ્ઞોવિનયીસદાનતઃસનોપલેભેતનયાનનંજરન્ ॥ ૪૦ ॥

તે (શિવગુરુ) રૂપમાં કામદેવ રૂપ, ક્ષમામાં પૃથ્વીરૂપ, વિદ્યામાં સર્વોત્તમ, અને ધનવાળાઓમાં અગ્રણી હતો; એવો જતાં પણ તે ગર્વમાં તો સમજતોજ નહોતો, વિનય વાળો હતો અને સર્વદા નમ્ર હતો. એવો તે શિવગુરુ વૃદ્ધ થવા આવ્યો પણ તેને પુત્રનું શુભ દીડું નહિ—અર્થાત્ તેને કાંઈ સંતાન થયું નહોતું. ૪૦.

૧ અમૃતનું વિરુપરણ દેવને થયું સંભવિત નથી તપાસિ 'તે યથુ' એમ વર્ણવવાથી યોગમાં અયોગનો સંબંધ કવિએ કરી બતાવ્યો છે માટે અતિશયોકિત અલંકાર. "યોગેષ્વયોગોડસંબંધાતિશયોક્તિરિતીર્યતે" (કૃષ્. કા. ૩૯.) યોગમાં પણ અયોગ વર્ણાય તેને સંબંધિતિયેતિ કહેછે. એવો અર્થછે. ૨ સ્વર્ગમાં રહેલા કલ્પવૃક્ષ નમ્ર છે એવો વિશેષ બતાવવાથી અતિરેકાલંકાર. "વ્યતિરેકોવશેષશ્વેદુપમાનોપમેયયો" "ઉપમાન અને ઉપમેય એ બન્ને પાંથી આકાશમાં કાંઈ વિશેષણ વર્ણાય ત્યાં અતિરેકાલંકાર." (કૃષ્. રસો. ૫૬.)

૩ આ જગોએ એકજ પ્રજાનો વિષય ભેદ કરીને ઘણે પ્રકારે ઉદલેખ કર્યો છે માટે ઉદલેખાલંકાર "એકેનચ્છુ-ખોક્તેલેખ્યસાવિષયમ્ભેદિતઃ" "એકજ વસ્તુનો ઘણે પ્રકારે વિષય ભેદ કરીને ઉદલેખ કરવાનાં આવે ત્યાં પણ ઉદલેખાલંકાર લાજેલો." (કૃ. કા. રસો. ૨૨.)

ગાવોહિરણ્યંબહુસસ્યમાલિનીવસુંધરાચિત્રપદંનિકેતનમ્ ।

સંભાવનાબંધુજનૈશ્વસંગમોનપુત્રહીનંબહવોષ્યમૂમુહન્ ॥૪૧॥

ગાવો, સુવર્ણાદિક દ્રવ્ય, અનેક ધાન્યના છોડની જેણે માસા (પંક્તિ) ધારણ કરીછે એવી પૃથ્વી, આશ્ચર્યનું સ્થાન એવું ધર, લોકસમુદાયમાં સંભાવના (માનપ્રતિષ્ઠા), અને બંધુજન સાથે સમાગમ, એ સર્વે મળીને ઘણાં વાનાં છતાં પણ તે પુત્ર વિનાના શિવચરને મોહ પમાડી શક્યો નહિ. અર્થાત્ પુત્ર વિના તે સર્વે તેને સુખકર લાગતાં નહોતાં.^૧ ૪૧.

અસ્યામજાતાગમસંતતિશ્ચેચ્છરચવશ્યંભવિતોપરિષ્ઠાત્ ।

તત્રાપ્યજાતાતતતત્તરસ્યામેવંસકાલંમનસાનિનાય ॥૪૨॥

આ જન્મમાં મને સંતતિ ન પ્રાપ્ત થઈ તો આવતી શરદતરતુમાં તો અવશ્ય થશે; તેમાં પણ ન થઈ તો તે પછીની હેમંતતરતુમાં થશે એ પ્રમાણે; મનોરથ અંતઃકરણમાં રાખી રાખીને તે કાલ કાઢતો હતો. ૪૨.

શિંદન્મનાઃશિવગુરુઃકૃતકાર્યશેષોજાયામચષ્ટસુભગેકિમતઃપરંનૌ ।

સાંગંવયોર્દેમગમત્કુલજેનદૃષ્ટમ્પુત્રાનનંયદિહલોક્યમુદાહરન્તિ ॥૪૩॥

એક સમયે શેષ કાર્ય જેણે પૂરું કર્યું છે એવો શિવચર મનમાં એદ પામીને સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો કે હે સુભગે ! હવે પછી આપણે શું કરવું ? હે સત્કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રી ! ઇંદ્રિયોના સામર્થ્ય સહિત આપણું અરધું વય તો જવું રહ્યું પણ ને આ લોકમાં કિતકર^૨ કહેવાય છે એવું પુત્રનું સુખ તો આપણે જોયું નહિ !! ૪૩.

एवंप्रियेगतवतोःसुतदर्शनंचेतपंचत्वमैष्यदथनૌશુભમાપતિष્યેत् ।

अस्याभ्युपायमनिशंभुविवीक्षमाणोनेक्षेततःपितृजनिर्विकलाममाभूत् ॥૪૪॥

હે પ્રિયે ! એ પ્રમાણે હોવાથી પુત્રનું દર્શન આપણે બેને પ્રાપ્ત થયા પછી આપણું ને મરણ થયું હોત તો તે મરણ સાંઝે આબ્યું એમ હું માનત. પણ પુત્ર પ્રાપ્તિ થવાનો ઉપાય હું પૃથ્વીમાં રાત દહાડો ઓળું પરંતુ તેમને જડનો નથી; તેથી મારા પિતાએ મને જન્મ આપ્યો તે નિષ્ફલ થયો એમ મને લાગેછે. ૪૪.

भद्रेसुतेनरहितौभुविकेवदन्तिनૌપુत्रपौत्रसराणिकमतःप्रसिद्धिः ।

लोकेनपुष्पफलशून्यमुदाहरन्तिवृक्षंप्रवालसमयेफलितंविहाय ॥૪૫॥

હે ભદ્રે ! આપણે એ પુત્રવડે રહિત છીએ માટે આપણને પૃથ્વીમાં ફોણ બોલશે ? (ફોણ સંભારશે ?) કેમકે પૃથ્વીમાં પુત્ર પૌત્રાદિક સરણિના ક્રમવડેજ (પિતૃઓની) પ્રસિદ્ધિ છે. જ્યારે વૃક્ષને નવાં પાનાં ફૂટતાનો સમય આવેછે ત્યારે ફલવાન વૃક્ષ વિના બીજાં ફલ

૧ 'પુત્રવિનાના' એ વિશેષણ અહીં અભિપ્રાય રહિત છે માટે પરિકરઅર્થ'કાર. "અલંકાર:પરિકર:સામિપાયે વિશેષણે" "અભિપ્રાય સહિત વિશેષણ હોય તો પરિકરઅર્થ'કાર જાણવો." (ક. કા. રસો. ૬૧.)

૨ 'પુત્રેણાયંલોક.' એવી શ્રુતિ છે. એનો અર્થ—પુત્રવડે આ લોક સિદ્ધ થાયછે.

કે ફલ વિનાનાં વૃક્ષને લોકમાં કોઇ સંભારતું નથી. તાત્પર્ય કે—આંખો, રાણા, આદિક વૃક્ષ ફૂલ્યાં છે એમ લોકો કહેછે, પણ ફૂલ ફલ વિનાના વૃક્ષની વાત કોઈ કરતું નથી. ૧ ૪૫.

इतीरीतेप्राहतदीयभार्याशिवाख्यकल्पद्रुममाश्रयावः ॥

तत्सेवनान्नौ भवितामुनाथफलंस्थिरंजंगमं रूपमैशम् ॥ ૪૬ ॥

સ્વામીએ એ પ્રમાણે કહ્યું તે સાંભળીને તેની સ્ત્રી સતી બોલી કે હે સ્વામિન્ ! શિવ નામ કલ્પવૃક્ષનો આપણે આશ્રય કરવો જોઈએ; કેમકે તેના સેવનથી આપણને ઈશ્વર સંબંધી જંગમરૂપ સ્થિર ફલ પ્રાપ્ત થશે. તાત્પર્ય કે ઈશ્વરની કૃપાથી જંગમ (ગતિમાન) સ્થિર ફલ (પુત્રરૂપ) થશે. ૪૬.

भक्तैस्सितार्थपरिकल्पनकल्पवृक्षदेवंभजावकमितःसकलार्थसिद्ध्यै ।

तत्रोपमन्युमहिमापरमંપ્રमाणંનોदेवतामुजडिमाजडिमाમनुष्ये ॥ ૪૭ ॥

એટલા માટે પોતાના ભક્તજનના અભીષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ કરવામાં કલ્પવૃક્ષ ૩૫ શંકર વિના બીજા કયા દેવને આપણે ભજ્યું કે જેથી આપણા સકલ અર્થની સિદ્ધિ થાય? ઉત્તર કે,—સુખરૂપ શિવનેજ ભજવા. તમે કહ્યો કે શિવને ભજવાથી અર્થ સિદ્ધિ થશે એનું પ્રમાણ શું છે? તો,—ઉપમન્યુનું મહાત્મ્ય એજ એ વાતનું મોટું પ્રમાણ છે. કોઈ આશંકા કરશે કે પાષાણાદિ ૩૫ જડ દેવતાઓને ભજવાથી સમગ્ર અર્થની સિદ્ધિ કેમ થશે? તો,—દેવતાઓમાં જડપણું નથી, પણ અદ્વાભક્તિ વિનાના અને દેવતાના સ્વરૂપને નહિ ઓળખનારા મનુષ્યમાં જડપણું છે. માટે શંકરને ભજવાથી આપણી અર્થ સિદ્ધિ થશે એ તાત્પર્ય છે. ૪૭.

इत्थंकलत्रोक्तिमनुत्तमांसश्रुत्वामुतार्थोप्रणतैकवश्यम्

इयेपसंतोषयितुंतपोभिःसौमार्द्धमूर्धानमुमार्द्धमीशं ॥ ૪૮ ॥

૧ કૃષ્ણતાલંકાર. “ચૈદ્વિંશપ્રાતેતિંચિત્તવદ્દંષ્ટાતસ્તદલંકૃતે” “જ્યાં બિંબ પ્રતિબિંબભાવ વર્ણાયો હોય ત્યાં કૃષ્ણતાલંકાર ભણવો” (ક. કા. ૨લો. ૫૧.) ૨. આ જગોએ એમ પણ અર્થ થાય કે “શિવનું જંગમરૂપ એજ આપણને ફલ થશે.” આનું રિણટવાક્ય રચનાની યુક્તિ કરવાનું કારણ એમ સમજાય છે કે ભણે સતીનું વચન મિ. ૨યા થાય નહિ માટે અનિચ્છાએ પણ આગળ જેમ બનવાનું છે તેવુંજ વચન સતીથી બે.લાય છે. ૩ કં કેને—કં સુખ ૩૫—શિવને. એવા રિણટ શબ્દવડે પ્રશ્ન તથા ઉત્તર એકજ વાક્યમાં વર્ણવ્યા છે, માટે ચિત્રાલંકાર. “પ્રવ્નોત્તરાંત રાખિન્નમુચરંચિત્રમુચ્યતે” પ્રશ્ન અને ઉત્તર એ બન્ને એકજ વાક્યમાં અભિન્નપણે વર્ણવ્યા હોય ત્યાં ચિત્રાલંકાર ભણવો” (ક. કા. ૨લો. ૧૪૮)

૪ ઉપમન્યુની કથા એવી છે કે—ઉપમન્યુ કરીને કોઈ ગરીબ શ્રાહ્મણીના ઠાકરો હતા, તે બીજા યુનિઓના ઠાકરોએ તેને દૂધ પીતાં જોઈને પોતાને દૂધ આપવા માટે માને પજવવા લાગ્યા. ત્યારે તેને રિણવવાને તેની માતાએ પોતાના હારિદ્રને લીધે લોટમાં પાણી નાખીને ઘોળું કરીને ‘આ દૂધ છે’ એમ કહીને તેને આપવા માંડ્યું, તે પીને આનંદથી ઉપમન્યુ ખેલવા લાગ્યા. તે જોઈને બીજા યુનિઓને તેને હસવા લાગ્યા કે ‘ઉપમન્યુ તો લોટનું દૂધ પીએ છે પણ ખરેખર દૂધ તેને એની મા આપતી નથી’ આ ઉપરથી ખરેખર દૂધ માટે ઉપમન્યુએ માની પાસે આડાર્થ કરવા માંડી. ત્યારે માતાએ તેને કહ્યું કે ભાઈ હું ગરીબ છું તે દૂધ કયાંથી લાવી આપું? દૂધ જોઈતું હોય તો મહેશ્વરની આરાધના કર તે તને દૂધ આપશે. તે ઉપરથી તેણે મહેશ્વરની આરાધના કરી અને મહેશ્વરે તેને ફીરસાગરનું અધિપતિપણું આપ્યું (મહાભારત.)

એ પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રીની સર્વોત્તમ વાણી સાંભળીને પુત્રના અર્થવાળા તે શિવ-ગુરુએ, પોતાને પ્રણામ કરનારા ભક્તોનેજ ને એક વચ્ચે—જેના મસ્તક ઉપર ચંદ્રનું અર્ધચંદ્ર શોભે, તેણે પોતાના અર્ધા અંગમાં પાર્શ્વતીને ધારણ કર્યાં છે એવા શંકરને તપ નિયમાદિક વડે પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છા કરી. ૪૮.

તસ્યોપધામકિલસન્નિહિતાપગૈકાસ્ત્રાલાસદાશિવમુપાસ્તજારેસતસ્યાઃ ।

કંદાશનઃકતિચિદેવદિનાનિપૂર્વપશ્ચાત્તદાસશિવપાદયુગાઙ્ગમૃગઃ ॥૪૯॥

તેના પ્રાસાદની પાસે એક નદી હતી તેના જલમાં સ્નાન કરીને તેણે સદાશિવની ઉપાસના કરવા માંડી. પ્રથમ તો કંદલાક દિવસ સુધી કંદમાત્ર આધીને ઉપાસના કરી; પણ પછી તો તે શંકરના બન્ને ચરણરૂપી કમલનો ભ્રમર થઈને રહ્યો, અર્થાત્, શંકરના ચરણકમલના મકરંદ વિના બીજ કંદાદિક ભોજનનો પણ તેણે ત્યાગ કર્યો. ઉપાસના કરીને ઉપાસન કરવા માંડ્યું (એ તાત્પર્ય છે.) ૪૯.

જાયાપિતૃસ્યવિમલાનિયમોપતાપૈશ્ચિક્લેશકાયમનિશંશિવમર્ચયન્તી ।

ક્ષેત્રેષ્ટપ્સ્યનિવસન્તમજંસમર્તુઃકાલોત્સગાદિતિતયોસ્તપતોરનેકઃ ॥૫૦॥

શિવગુરુની નિર્મલ સ્ત્રીએ પણ નિયમ અને ઉપતાપ (અથવા નિયમરૂપી ઉપદાપ) વડે, વૃષક્ષેત્રમાં રહેનારા અને પોતાની મેળે પ્રકટ થયેલા શિવનું નિરંતર પૂજન કરતાં કરતાં પોતાની કાયાને ક્લેશ પમાડ્યો. એ પ્રમાણે સ્વામી સહિત તપ કરતાં કરતાં તેમનો ધણોક કાલ વીતી ગયો. ૫૦.

દેવઃકૃપાપરવશોદ્વિજવેષધારીપ્રત્યક્ષતાંશિવગુરુગતઆત્તનિદ્રં ॥

પ્રોવાચભોઃકિમભિવાંચ્છિસિકિંતપસ્તેપુત્રાર્થિતેતિવચનંસજગાદવિપ્રઃ ॥૫૧॥

પછી,—કૃપાવડે આધીન મહાદેવે આદ્યજનો વેષ ધારણ કરીને નિદ્રાવશ થયેલા શિવગુરુને પ્રતક્ષ દર્શન આપીને કહ્યું કે હે શિવગુરુ! તું શાની ઇચ્છાથી તપ કરે છે? જો તારે કાંઈ કામના ન હોય તો તું શામાટે તપ કરે? માટે તારે કાંઈ કામના છે એમ અનુમાન થાય છે, એવું વચન સાંભળીને શિવગુરુ એમ વચન બોલ્યો કે મારે પુત્રની પ્રાર્થના છે માટે હું તપ કરું છું. ૫૧

દેવોપ્યપૃચ્છદથતાંદ્વિજવિદ્ધિસત્યંસર્વજ્ઞમેકમપિસર્વગુણોપપન્નમ્ ।

પુત્રંદદામ્યથબહૂન્વિપરીતકાંસ્તેભૂર્યાયુષસ્તનુગુણાનવદ્દ્વિજેશઃ ॥૫૨॥

શિવગુરુની પ્રાર્થના સાંભળીને પછી તેને મહાદેવે કહ્યું કે હે દ્વિજ! હું તને જે કહું તે સત્ય છે એમ જાણજે;—હું તને સર્વત્ત અને સર્વે ગુણથી ઉત્પન્ન (યુક્ત) (પણ અલ્યાયુષી) એવો એક પુત્ર આપું કે તેથી વિપરીત એટલે અસર્વત્ત (અલ્પત્ત), થોડા ગુણવાળા અને ઘણા લાંબા આયુષ્યવાળા બહુ પુત્રો આપું? શંકરનું એવું વચન સાંભળીને દ્વિજપતિ શિવગુરુએ કહ્યું કે,—૫૨

૧ (દ્વિ) જોડાક્ષરની બહુવાર આવૃતિ હોવાથી વૃત્યનુમાસ અલંકાર (અક્ષણ પાદ્મજ સખ્યું છે. જુઓ સાહિત્ય ૧૦ શરિકા ૬૩૫ અનેકસ્યેકધા સામ્યં દ્વ.)

પુત્રોસ્તુમેવહુગુણઃપ્રથિતાનુભાવઃસર્વજ્ઞતાપદામિતીરિતઆવભાષે ।

દદ્યામુદીરિતપદંતનયંતપોમાપૂર્ણોભવિષ્યસિદ્ધદ્વિજગચ્છદારૈઃ ॥૫૩॥

ધણા ગુણવાળો, જેનો મહિમા પૃથ્વીમાં સર્વત્ર વિસ્તાર પામ્યો એવો, અને સર્વસત્તાનું સ્થાન, એવો પુત્ર મને પ્રાપ્ત થાઓ એવી મારી પ્રાર્થના છે. તે સાંભળીને શંકરે કહ્યું કે, તે જે જે ગુણો કહ્યા છે તે જેનામાં હોય એવો પુત્ર હું તને આપીશ માટે હવેથી તું તપ કરીશ નહિ; પુત્રોત્પત્તિ થવાથી તારા મનોર્થ પૂર્ણ થશે, માટે હે દ્વિજ ! સ્ત્રી સહિત તું ઘેર જા. ૫૩.

આકર્ણયાન્નિતિબુદ્ધોદસાવિપ્રવચસ્તંચાબ્રવીન્નિજકલત્રમાર્નંદિતાત્મા ।

સ્વપ્નંશંસંસવનિતામાણિરસ્વભાર્યાસસંભવિષ્યતિતુનૌતનયોમહાત્મા ॥૫૪॥

સ્વપ્નમાં એ પ્રમાણે સાંભળીને તે બ્રાહ્મણુ એટલે જાગી ઉઠ્યો અને પ્રશંસા કરવા યોગ્ય તે બ્રાહ્મણુ તે સ્વપ્નની વાત પોતાની સ્ત્રીને કરી. સ્ત્રીઓમાં રત્ન જેવી તેની સ્ત્રીએ તે સ્વપ્નનાં વખાણુ કર્યા અને કહ્યું કે એ સ્વપ્ન સત્ય થશે અને આપણને મહાત્મા પુત્ર પ્રાપ્ત થશે એમાં પણ સંશય નથી. ૫૪

તૌદમ્પતીશિવપરૌનિયતૌસ્મરન્તૌસપ્રોક્ષિતંઘૃહગતૌઃપ્રહુદક્ષિણાન્નૈઃ ।

સંતર્પ્યવિપ્રનિકરંતદુદીરિતાભિરાશિર્ભિરાપતુરનલ્પમુદંવિશુદ્ધૌ ॥૫૫॥

શિવને વિષે જેમની ભાવના છે એવાં તે બે નિયમમાં રહેનારાં દંપતી સ્વપ્નમાં જોયેલા વિષયનું સ્મરણ કરતાં કરતાં ઘેર ગયાં; અને ઘેર ગયા પછી ઘણી દક્ષિણા અને ભોજન આપીને બ્રાહ્મણુના સમુદાયને તેમણે તૃપ્ત કર્યો તથા તેમણે ઉચ્ચારેલા આશિર્વાદવડે તે બંને પવિત્ર સ્ત્રી પુરુષ અત્યંત આનંદ પામ્યાં. ૫૫.

તસ્મિન્નદિનેશિવગુરોરુપમોક્ષ્યમાણેભક્તેપ્રવિષ્ટમભવત્કિલશૈવતેજઃ ।

મુક્તાન્નવિપ્રવચનાદુપમુક્તશેષંસોમુક્તસાપિનિજમર્ત્વપદાઙ્ગમૃંગી ॥૫૬॥

તે દિવસે શિવગુરુને જે ભોજન જમવાનું હતું તે ભોજનમાં શિવના તેજનો પ્રવેશ થયો. પછી ભોજન કરી રહેલા બ્રાહ્મણુઓના વચનથી તેઓના જમવા પછી જે અન્ન શેષ રહેલું હતું તે શિવગુરુ જમ્યો તથા શ્વામિના ચરણરૂપી કમલને બમરીરૂપ-અર્થાત્ શ્વામિનું સેવન કરનારી તથા તેને વિષે પ્રીતિવાળી તેની સ્ત્રી સતીએ પણ તે શેષ અન્નનું ભોજન કર્યું. ૫૬.

ગર્ભદધારાશિવગર્ભમસૌમૃગાક્ષીગર્ભોપ્યવર્દ્ધતશૈરભવચ્છરીરમ્ ।

તેજોતિરેકવિનિવારિતદૃષ્ટિપાતવિશ્વંરવોદિવસમધ્યશ્વોગ્રતેજઃ ॥૫૭॥

પછી મૃગના નેત્ર સમાન નેત્રવાળી તે સ્ત્રીએ શિવના આવેશથી યુક્ત એવો ગર્ભ ધારણ કર્યો. તે ગર્ભ (દિવસે દિવસે) વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો અને ધીમે ધીમે, અતિથય તેજને લીધે જેના સામી કોઈ પણ દૃષ્ટિ કરી શકે નહિ એવા મધ્યાન્હકાલના સૂર્યના ઉગ્ર તેજ જેવું તેજસ્વી શરીર ધીમે ધીમે થવા લાગ્યું. ૫૭.

મર્મીલસાભગવતીગતિમાંચમીપદાપેતિનાદ્રુતમિદંધરતેશિવંચા ।

યોવિષ્ટપાનિબિશ્રતેહિચતુર્દશાપિયસ્યાપિમૂર્ત્યશ્માવસુધાજલાદ્યાઃ ॥૫૮॥

જે શંકર ચૌદ^૧ ભુવનને ધારણ કરે છે તથા આ પૃથ્વી અને જલ આદિક જેની (આઠ) મૂર્તિયો છે, તે શિવને જે ધારણ કરે છે તે ભગવતી સતી ગર્ભ ધારણ કરવા વડે આલસ્ય યુક્ત થઈને કાંઈક મંદગતિપણાને પામી,તો એ કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી!! ૫૮.

સંવ્યાસવાનપિશરીરમશેષમેવનોપાસ્તિમાવિરસકાવકૃતાત્રકાંચિત્ ।

યત્પૂર્વમેવમહસાદુરતિક્રમેણવ્યાસંશરીરમદસીયમમુખ્યહંતોઃ ॥૫૯॥

એ શિવ, સતીના સમગ્ર શરીરમાં વ્યાપ થયા હતા તથાપિ તે શરીરમાં કાંઈ અધીક પ્રત્તેપ તેમણે પ્રકટ કર્યો નહિ; કેમકે પોતાના અતિક્રમણ ન થઈ શકે એવા તેજવડે તેનું શરીર પ્રથમથીજ વ્યાપ હતું. ૫૯.

રમ્યાણિગંધકુસુમાન્યપિગાર્દ્ધિમસ્પૈનાધાતુમૈશતભરાત્કિમુભૂષણાનિ ।

યચ્ચદ્રુત્વપદમસ્તિપદાર્થજાતંતત્તદ્વિધારણાવિધાવલસાવભૂવ ॥૬૦॥

રમણિક સંદનાદિક સુગંધ અને પુષ્પો, (જેઓ બહુ ભારવાળાં નથી) તે ધારણ કરવાની પણ સતીને ઇચ્છા થતી નહોતી. તો પછી જેનામાં ભાર છે તે ભૂષણ પેઢેરવાના તો તેની ઇચ્છાજ શાની થાય? એટલુંજ નહિ, પણ જે જે પદાર્થ માત્ર ગુસ્તા(ભારેપણું) નું મ્યાન છે (અર્થાત્ ભારેછે), તે તે ધારણ કરવામાં તે આગમુ થતી હતી. ૬૦.

તાંદૌહદંભૃશમવાધતદુઃશરારિઃપ્રાયઃપરંકિલનમુંચતિમુંચતેઽપિ ।

આનીતદુર્લભમપોહતિયાચતેઽન્યત્તત્ત્વાપ્યપોહ્યપુનરર્હતિસાન્યવસ્તુ ॥૬૧॥

તે સતીને જ્ઞૌહદ અત્યંત બાધ કરવા લાગ્યું. જેમ દુષ્ટ શરાંરિ નામે પક્ષી બહુધા પોતાના ભક્ષ્યને છોડી દેછે અને પાછો પકડે છે—મૂકી દેછે અને નથી મૂકી દેતો તેમ તે સ્ત્રી પણ ફર્લભ વસ્તુની ઇચ્છા કરતી હતી, અને તે જ્યારે તેને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને દૂર કરીને તે બીજી પદાર્થ માગતી હતી; વળી તે મળે ત્યારે તેને દૂર કરીને તે બીજી વસ્તુને યોગ્ય થતી હતી—બીજી વસ્તુને ઇચ્છતી હતી. ૬૧.

તાંવંધુતાગમદુપશ્રુતદોહદાર્તિરાદાયદુર્લભમનર્ઘ્યમપૂર્વવસ્તુ ।

આસ્વાદ્યવંધુજનદત્તમસૌજર્હર્પહાંતર્ગર્ભધરણંસલુદુઃસ્વહેતુઃ ॥ ૬૨ ॥

તેની દોહદ સંબંધી પીડા સાંભળીને તેને માટે ફર્લભ, અમૂલ્ય અને અપૂર્વ વસ્તુઓ લેઈને તેનો બંધુ સમુદાય ત્યાં આવવા લાગ્યો. તથા બંધુજને આપેલી તે તે વસ્તુઓ આપીને તે હર્ષ પામવા લાગી; અને કહેવા લાગી કે ગભે ધારણ કરવો એ અરેઅર દુઃખનો હેતુ છે!! ૬૨.

૧ પાતાલ, મહાતલ, તલાતલ, રસાતલ, સુતલ, પિતલ, ભૂતલ, ભૂલોક, સ્વર્લોક, મહર્લોક, જનલોક, તપોલોક અને સત્યલોક, એ ચૌદભુવન છે. ૨. પૃથ્વી, અગ્નિ, સેત્રસ, જલ, વાયુ, ચંદ્ર, સૂર્ય અને આકાશ એ શિવની આઠ મૂર્તિઓ છે. ૩. મૂલમાં એમ છે કે—“રમણિક સુગંધ અને પુષ્પો પણ (પોતાને) ધારણ કરવાની ઇચ્છા તે સતીને હતી-બે કરી શકતાં નહોતાં હતાં” ૪. ગર્ભવતીને જે ભાવ થાય છે તેને જ્ઞૌહદ કહે છે.

માનુષ્યધર્મમનુસ્યસમયેદમુક્તંકાપિવ્યથાશિવમહોભરણેનવધ્વાઃ ।

સર્વવ્યથાવ્યતિકરંપરિહતુકામાદેવંભજન્તિતત્ત્વવિદાંપ્રવાદઃ ॥૬૩॥

સતી બોલી કે—“ગર્ભ ધારણ કરવો એ ખરેખર દુઃખનો હેતુ છે” એ મેં ને કહ્યું તે મનુષ્ય ધર્મને અનુસરીને મેં કહ્યું છે, કેમકે શિવનું તેજ ધારણ કરવાથી વહુને— મને કાંઈ પણ પીડા થતી નથી. શા માટે પીડા થતી નથી એમ કહેશે તો,—જે મનુષ્યો સર્વે પ્રકારની પીડાના સંપર્કને દૂર કરવાને ઇચ્છે છે તેઓ મહાદેવને ભજે છે (અને તેથી તેમની પીડાઓ નાશ થાય છે) એમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું કહેવું છે. ત્યારે સાક્ષાત્ શિવનું તેજ જોના શરીરમાં છે તેને પીડા થાયજ કેમ? (એ અર્થ છે). ૬૩.

ઉક્ષ્ણાનિસર્ગધવલેનમહીયસાસાસ્વાત્માનમૈક્ષતમૂઢમુપાત્તનિદ્રા ।

સંગીયમાનમપિગીતવિશારદાઢ્યૈર્વિદ્યાધરપ્રભૃતિભિર્વિનયોપયાતૈઃ ॥૬૪॥

તે સતીને જ્યારે નિદ્રા પ્રાપ્ત થતી હતી ત્યારે સ્વપ્નમાં તે એમ દેખતી હતી કે બાણે સ્વભાવે કરીનેજ એત એવા મોટા વૃષ ઉપર પોતે બેઠી છે તથા ગાયનમાં કુશળ એવા ગંધર્વાદિક સહિત વિદ્યાધર આદિક દેવ વિનયથી પોતાની પાસે આવીને ગાયન પણ કરે છે!! ૬૪.

આકર્ણયજ્જયજયેતિવરંદધાનારક્ષેતિશદ્ધમવલોકયમાદશેતિ ।

આકર્ણ્યનોત્થિવતીપુનરુક્તશદ્ધંસાવિસ્મિતાકિલગૃણોતિનિરીક્ષમાણા ॥૬૫॥

વળી સ્વપ્નમાં વરદાન આપતી તે સતીએ ‘જય જય’ ‘રક્ષણ કરો’ ‘કૃપા દૃષ્ટિથી મારું અવલોકન કરો’ એવા શબ્દો સાંભળ્યા. તેવા શબ્દો સાંભળીને સતી જાગી ઉઠી તથા વિસ્મય પામીને ચારે પાસે જોવા લાગી પણ ફરીને તે શબ્દો તેના સાંભળવામાં આવ્યા નહિ. ૬૫.

નર્મોક્તિકૃત્યામપિલિધ્યમાનાકિંચાપિચંચત્તરમંચરોદે ।

નિત્વામુદાન્યાનતિહૃદ્યવિદ્યાસિંહાસનેસૌશ્વિતિમીક્ષતેસ્મ ॥૬૬॥

વળી,—તે અતિ સ્ફુરણાયમાન શય્યામાં આરોહણ કરવામાં તથા પરિહાસ વચ્ચે નના યત્નમાં પણ એક પામતી હતી, થાકી જતી હતી. પણ હર્ષથી બીજાને જીતીને અતીશય પ્રીતિકર વિદ્યાના સિંહાસન ઉપર બેસવાની તે ઇચ્છા કરતી હતી. ૬૬.

‘સમાનતાસાત્વિકવૃત્તિભાજાંવિરાગતાવૈષયિકપ્રવૃત્તૌ ।

તસ્યાઃસ્ત્રિયોગર્ભગપુત્રચિત્રચરિત્રશંસિન્યજનિષ્ઠેષ્ટા ॥ ૬૭ ॥

સાત્વિક વૃત્તિવાળા પુરુષોની સમાન તેની સાત્વિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને વિષય સંબંધી પ્રવૃત્તિમાં તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. એ રીતે ગર્ભમાં રહેલા પુત્રનાં આશ્ચર્ય કારક અસ્તિત્વને જાણાવનારી તે સ્ત્રીની એષ્ટા ઉત્પન્ન થવા લાગી. ૬૭.

તદ્રોમવલ્લીરુરુચેકુચાઘ્રાવૃણ્વત્પ્રમાધુન્યુરુશૈવલાલિઃ ।

યત્રાચ્છિશોરસ્યકૃતેપ્રશસ્તોન્યસ્તોવિધાત્રેવનવીનવેણુઃ ॥ ૬૮ ॥

તેના એ શ્તન રૂપી પર્વતની ચારે પાસે વીંટાઇવળેલી કાંતિરૂપી નદીના શેવાલની

મોટી પંક્તિ હોય તેથી તેની શેમરાજી શોભતી હતી. એ શેમરાજી તે જાણે આ બા-
લકને અર્થે વિધાતાએ મોટા પત્નથી એક નવીન (સુંદર) વેણ મૂક્યો હોય નહિ શું ?
તેથી જણાતો હતો.^૧ ૬૮.

પયોધરદ્વંદ્વમિષાદમુષ્યાઃપયઃપિબસર્થવિધાનયોગ્યૌ ।

કુંભૌનવીનામૃતપૂરિતૌદ્વાવંભોજયોનિઃકલયાંવભૂવ ॥ ૬૯ ॥

આ સ્ત્રીના બે પયોધર (સ્તન)ના મિષે કરીને દૂધ પીવાના વિધાનને યોગ્ય એવા
અમૃતથી ભરેલા બે તૂતન ઘડા કમનમુ બ્રહ્મદેવે રચ્યા છે.^૨ ૬૯.

દ્વૈતપ્રવાદંકુચકુંભમધ્યેમધ્યેપુનર્માધ્યમિકંમતંચ ।

સુભ્રૂમર્ગેર્ભગૃણવસોર્ભોદ્રાગર્હયામાસમહાત્મગર્હ્યમ્ ॥ ૭૦ ॥

સ્તન રૂપી ઘડાઓમાં જાણે દ્વૈત મત રહેલો છે અને તે બે સ્તનના મધ્યભાગમાં
(આહી-શૂન્ય જગા હોવાથી) માધ્યમિકા શૂન્યવાદી મત રહેલો છે, (એમ જાણીને) સ્ત્રીઓમાં
મણિ જેવી તે સતીના ગર્ભમાં રહેલા તે બાકે, મહાત્મા પુરૂષોએ નિંદવા જેવા તે
બન્ને મતની નિંદા કરવા માંડી—દ્વૈત મત મટાડીને અદ્વૈત (અભેદ) મત સ્થાપન કરવા
માંડ્યો તથા માધ્યમિક મતનો તો કેવલ નાશજ કર્યો. તાત્પર્ય એ છે કે ગર્ભ જેમ જેમ
મોટો થાયછે તેમ તેમ સ્તન વધવા મડિછે અને બે સ્તન વચ્ચે રહેલું અંતર (જિને માટે
કવિએ માધ્યમિક અથવા શૂન્ય મતની ઉત્પ્રેક્ષા કરીછે) જતું રહેછે. એ રીતે બે સ્તન
એકબીજાની પાસે આવી જવાથી તેમનું એકપણું કક્ષીને ‘દ્વૈત મતનું ખંડન અને અ-
દ્વૈતનું સ્થાપન’ એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરીછે.^૩ ૭૦.

લગ્નેશુભેશુમયુતેસુપુત્રેકુમારંશ્રીપાર્વતીવસુચિનીશુભવિક્ષિતેચ ॥

જાયાસતીશિવગુરોર્નિજતુંગસંસ્થેસૂર્યેકુજેરવિસુતેચગુરૌચકેન્દ્રે ॥ ૭૧ ॥

પછી શુભ ગ્રહોયુક્ત—શુભ ગ્રહોની દૃષ્ટિયુક્ત—શુભ લગ્નમાં તથા બ્યારે સૂર્ય, ભૌમ,
અને શનિ પોતપોતાના ઉચ્ચ સ્થાનમાં રહ્યા હતા અને ગુરુ કેન્દ્રસ્થાનમાં હતો ત્યારે શિવ
ગુરૂની પત્ની સતીએ, પાર્વતીએ જેમ સ્ત્રામિકાર્તિકને જન્મ આપ્યો હતો તેમ, સુઅરપપણે
પુત્રનો પ્રસવ કર્યો. તાત્પર્ય કે સ્ત્રામિકાર્તિકનો પાર્વતિએ પ્રસવ કર્યો નથી તેમ ચંકરનો પણ
પ્રસવ થયો નથી, ગર્ભ પ્રવેશાદિક માયા વડે દેખાડીને જન્મકાલે સદાશિવ ચંકરાચાર્ય
રૂપે પ્રકટ થયા એમ જણાવ્યું છે. ૭૧.

દૃષ્ટ્વાસુતંશિવગુરુઃશિવવારિરાશૌમન્નોઽપિશક્તિમનુષ્ઠસજલેન્યમાંક્ષીત્ ।

વ્યથ્રાણયદ્દહુધનંવસુધાશ્રગાશ્રજન્મોક્તકર્મવિધયેદ્વિજપુંગવેભ્યઃ ॥ ૭૨ ॥

પુત્રને જોઈને શિવગુરુ સુઅરૂપી સમુદ્રમાં કુબી ગયો હતો તથાપિ પોતાની શક્તિને

૧. રૂપક અને ઉત્પ્રેક્ષાનો સંકર. ૨. અહીં ‘પયોધરનું’ મિષ કરીને અમૃતના ઘડા વિધાતાએ રચ્યાછે એમ મિષે
કરીનેપ્રસ્તુતનો નિષેધ કર્યો છે માટે કેતવાપન્હુતિ અલંકાર.’ ‘કેતવાપન્હુતિર્વ્યકૌવ્યજાઘૌર્નંહુતેઃપદૈઃ’ ‘‘બા-
હાતુ’ કાઢીને નિષેધવર શબ્દોએ કરી ને બધાં અયુક વ્યક્તિનો નિષેધ કર્યો હોય ત્યાં કેતવાપન્હુતિ અલંકાર જાણવા.’
(ક. કા. રજી. ૩૦) ૩. અહીં બે સ્તનનો અભેદ અને તેના મધ્યમ અવકાશનો અભાવ સંપાદન કરનારો ઉત્પ્રેક્ષા
કરીછે માટે ક્ષેત્રપ્રેક્ષાલંકાર ‘‘સંભાવનાસ્યાદુલ્લેક્ષાવસ્તુહેતુકલાત્મના’’ ‘‘વસ્તુ, હેતુ અને કલરૂપે જે સંભાવન
તેનું નામ ઉત્પ્રેક્ષા’’ (ક. કા. રજી. ૩૧.)

અનુસરીને (કરીને) જન્મમાં ડૂબ્યો—મૃત્યુ તથા જન્મ વખતે જે કર્મવિધિ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તે વિધિ સંપાદન કરવાને અર્થે શાસ્ત્ર જાણનારા (પાત્ર) ઉત્તમ પ્રા-
જ્ઞાણીને ઘણું ધન, પૃથ્વી, અને ગાયોનું દાન કર્યું. ૭૨.

તસ્મિન્નદિનેમૃગકરીંદ્રતરશ્ચુસિંહસર્પાશ્ચુમુખ્યવહુજંતુગણાદ્વિષન્તઃ ।

વૈરંવિહાયસહચેરુતીવત્દૃષ્ટાઃકંઠમપાકૃષ્ણતસાધુતયાનિષ્ટૃષ્ટાઃ ॥૭૩॥

જે દિવસે શંકરનો જન્મ થયો તે દિવસે હરિણ, હાથી, તરસ, સિંહ, સર્પ, ઈંદર, આદિક ઘણાં પ્રાણીઓ જે શ્વભાવથીજ એકબીજાનો દ્વેષ કરનારા છે તે પોતાનું જાતિ વૈર તબ્બને અત્યંત આનંદ પામીને સાથે સાથે કરવા લાગ્યાં તથા સારી રીતે અરમરસ ધર્ષણ કરીને (અજવાળીને) પોતાના અંગની અરજ મથાડવા લાગ્યાં. ૭૩.

વૃક્ષાલતાઃકુસુમરાશિફલાન્યમુંચન્નચઃપ્રસન્નસલિલાનિચિલાસ્તથૈવ ।

જાતામુહુર્જલધરોપિનિજંવિકારંભૂમૃદ્ગ્નાદપિજલંસહસોત્પપાત ॥ ૭૪ ॥

તે દિવસે વૃક્ષવેલીઓમાંથી પણ પુષ્પના દગડા અને ફૂલ ગરવા લાગ્યાં; સમગ્ર નદીઓનાં જલ નિર્મલ થયાં; તેમજ એક પણ વારંવાર પોતાના વિકાર—જડની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો; તથા પર્વતોના સમુદાયમાંથી પણ એકાએક જડના ઝરણ કુટીને બહાર પડવા લાગ્યો. ૭૪.

અદ્વૈતવાદિવિપરીતમતાવલંબિહસ્તાગ્રવર્તિવરપુસ્તકમપ્યક્ષ્માત્ ।

ઉચ્ચૈઃપપાતજહસુઃશ્રુતિમસ્તકાનિશ્રીવ્યાસચિત્તકમલંવિકચીવભૂવ ॥૭૫॥

વળી તે સમયે, અદ્વૈતવાદી પુરૂષોથી વિપરીત મતનું અવલંબન કરનારા જે જે દ્વૈતવાદી આદિક પુરૂષો હતા તેમના હાથના અગ્રભાગમાં રહેલું ઉત્તમ પુસ્તક પણ અકસ્માત્ ઈચ્છી નીચે પડ્યું; પેદાંત હસવા લાગ્યા; અને શ્રી વ્યાસમુનિનું ચિત્તરૂપી કમલ વિકાસ પામ્યું. ૭૫.

સર્વાભિરાશાભિરલપ્સંદેવાતૈરભાવ્યદ્રુતદિવ્યગંધૈઃ ।

પ્રજજ્વલેપિજ્વલનૈસ્તદાનીંપ્રદક્ષિણીભૂતવિચિત્રકીલૈઃ ॥૭૬॥

તે સમયે સર્વ દિશાઓ અતિશય નિર્મલ થઈ; અદ્ભુત દિવ્ય સુગંધવાળા વાયુઓ વાવા લાગ્યા; અને જેની વિચિત્ર જ્વાલાઓ પ્રદક્ષિણ થઈને (એટલે દક્ષિણ બાજી ન-
મીને) સળગે છે એવા અગ્નિઓ પ્રબળવા લાગ્યા. ૭૬.

‘સુમનોહરગંધિનીસતાંસુમનોર્વાદ્વિમલાશિવંકરી ॥

સુમનોનિકરપ્રચોદિતાસુમનોઘૃષ્ટિરભૂતદાદ્રુતમ્ ॥ ૭૭ ॥

વળી તે સમયે આકાશમાંથી દેવતાઓના સમૂહે ઘેરેલી અતિ મનોહર સુગંધવાળી,

૧ અર્ધા પ્રત્યેક ચરણમાં ‘સુમન’ એવા અક્ષરોના સમુદાય પૃથક્ અર્થવાળા ક્રમે કરીને આવેલા છે માટે ચમકા-
સંકાર. “સત્યર્થે પ્રપૃથગર્થાયાઃ સ્વરવર્વજનસંહતેઃક્રમેણ તેનૈવાવૃત્તિર્યમકં ચિનિગચ્છતે” અર્થે છતાં પણ જૂદા
જૂદા અર્થવાળા સ્વર અને વ્યંજનનો સમુદાય ક્રમે કરીને કરી કરીને આવે તેને ચમક કહે છે.” (સાહિ. ૬. કા. ૬૪૦)
આ રસિકવૃંદ ‘વિદ્યેગિની’ વૃત્ત છે તેવું લક્ષણ “વિષમેસસજાગુરુઃસમેસમરાલોપગુહાંવયોગિની” પેઠેલા તથા

સત્પુરુષોના શુદ્ધ મન જેવી નિર્મલ, અને સુખ કરનારી, પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ, તે મોટું આ-
શ્ચર્ય થયું. ૭૭.

‘લોકત્રયીલોકદશેવભાસ્વતામહીધરેણેવમહીસુમેરુણા ।

વિદ્યાવિનીતેનસતીસુતેનસારાજતત્તાદશરાજતેજસા ॥૭૮॥

જેમ જગત્ના નેત્રરૂપ સૂર્યથી ત્રિલોકી (ત્રણે લોક) શોભે છે અને ઉત્તમ મેરૂ પર્વતવડે
જેમ પૃથ્વી શોભે છે તેમ, વિદ્યાવડે વિનયયુક્ત થયેલા અને રામચંદ્રાદિક રાજાઓનું જેનામાં
તેજ છે (અથવા સૂર્યાદિ તુલ્ય જેમાં રાજતેજ છે) એવા તે પુત્ર વડે સતી શોભતી હતી. ૭૮

સત્કારપૂર્વમભિયુક્તમુહૂર્તેવેદિવિપ્રાશશંસુરભિવીક્ષ્યસુતસ્યજન્મ ।

સર્વજ્ઞેવભવિતારચયિષ્યતેચશાસ્ત્રંસ્વતંત્રમથવાગધિપાંશ્વજેતા ॥૭૯॥

શિવગુરુએ મુહૂર્ત જાણનારા બ્રાહ્મણોને સત્કાર પૂર્વક પૂજવા ઉપરથી તે બ્રાહ્મણોએ
પુત્રનો જન્મકાલ જોઈને કહ્યું કે આ પુત્ર સર્વજ્ઞ થશે અને સ્વતંત્ર શાસ્ત્રની રચના કરશે;
તેમજ વાણીના અધિપતિયો (અર્થાત્ વિદ્વાન્ પંડિતો) ને જીતશે. ૭૯.

કીર્તિસ્વકાંભુવિવિધાસ્યતિયાવદેષાંકિંબોધિતેનવહુનાશિશુરેષપૂર્ણઃ ।

નાપૃચ્છિજીવિતમનેનચતૈર્નચોક્તંપ્રાયોવિદ્ભપિનવત્તયશુભંશુભજ્ઞઃ ॥૮૦॥

વળી જ્યાં સુધી આ પૃથ્વી રહેશે ત્યાં સુધી પોતાની કીર્તિ તે પૃથ્વી ઉપર સ્થાપન
કરશે. અને તમને બહુ શું કહી બતાવીએ ? એ બાલક પૂછે છે. એ બાલકના આકુષ્પનું
પરિમાણ શિવગુરુએ પૂછ્યું નહિ, તેમ તે મુહૂર્ત વેદી વિષ્ણુએ કહ્યું પણ નહિ; કેમ કે શુ-
ભસ (શુભ જાણનાર) જાણતાં છતાં પણ બહુધા અશુભ કહેતા નથી. ૮૦.

તજ્ઞાતિવંધુસુતદિદૃષ્ટજનાંગનાસ્તાસ્તંસૂતિકાગૃહ્ણનિવિષ્ટમથોનિદધ્યુઃ ।

સોપાયનાસ્તમભિવીક્ષ્યયથાનિદાઘેચંદ્રંમુદંયયુરતીવસરોજવત્કં ॥૮૧॥

(પ્રસૂતિ થયાની વાત જાણી એટલે) તેના સાતિજન, બાંધવો, મિત્ર, ઇષ્ટજન,
આદિકની તે તે સ્ત્રીઓ ભેટ લેઈને ત્યાં આવી, અને પ્રસૂતિગૃહમાં રહેલા તે બાલકને
જેવા લાગી; તથા ગ્રીષ્મત્રસ્તુમાં સૂર્યના તાપથી તપેલી સ્ત્રીઓ જેમ ચંદ્રને નિહાળીને
શીતલ થઈને આનંદ પામે, તેમ કમલ સમાન મુખવાળા તે બાલકને જોઈને પણ
આનંદ પામી. ૮૧.

તત્સૂતિકાગૃહમવૈક્ષતનપ્રદીપંતત્તેજસાયદવમાતમ્ભૂતક્ષપાયામ્ ।

આશ્ચર્યમેતદજનિષ્ઠસમસ્તજંતોસ્તન્મંદિરંવિતિમિરંયદભૂદદીપમ્ ॥૮૨॥

તેનું સૂતિકાગૃહ તે બાલકના તેજથીજ રાત્રિએ પ્રકાશમાન થતું હતું તથા જોનારા

ત્રીભ ચરણમાં સ,સ,જ. અને એક ગુરુ એમ દશ અક્ષરો આવે તથા બીજા અને એવા ચરણમાં સ,ભ,ર. ‘લઘુ અને ગુરુ
એમ અગિયાર અક્ષરો આવે તેને વિદ્યાગિની વૃત્ત કહેવું.’ (વૃતરત્નાકર.) ૨ અહીં લોક, મહી, તેજ, રાજ, એ
અક્ષરોનો શાઢ થમક છે. ૩ પાકાંતરમાં ‘વિનીત્યેવ’ એમ છે. તેનો અર્થ—‘વિનયવડે જેમ વિદ્યા શોભે છે ઇ’ કરવા.

૪ અહીં સતી (ઉપમેય)નાં લોકમયી, મહી, અને વિદ્યા એવાં ત્રણ ઉપમાન હોવાથી માલોપમાલંકાર.
‘માલોપમા યદેકસ્યોપમાનં બહુદશ્યતે’ ‘એક ઉપમેયનાં અનેક ઉપમાન જ્યાં જોવામાં આવે તેને ‘માલોપમા’
કહેવો’ (જ્યોત્સા સા. ૬, ઠા. ૬૬૫.)

લોકો તેમાં દીવો દેખના નહોતા; જોનારા સમગ્ર પ્રાણીઓને તે જોઈને એ એક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થતું હતું કે દીવા વીના તેના મંદિરમાંથી અંધકાર નાશ પામતો હતો!! ૮૨.

યત્પદ્યતાંશિશુરસૌકુરુતેશમશ્યંતેનાકૃતાસ્યજનકઃકિલશંકરાખ્યામ્ ।

યદ્વાચિરાયકિલશંકરસંપ્રાસાદાજ્ઞાતસ્તતોવ્યધિતશંકરનામધેયમ્ ॥૮૩॥

બાલકનું નામ તેના પિતાએ શંકર શા માટે રાખ્યું તેનું કારણ બતાવે છે કે,—તે બાલકને જોયો જોતા હતા તેમને તે ઉત્તમ સુખ ઉપજાવતો હતો તેથી તેના પિતાએ તેનું નામ ‘શંકર’ એવું પાડ્યું હતું; અથવા શંકરની કૃપાથી તે ઘણે કાલે પ્રાપ્ત થયો હતો તેથી તેનું ‘શંકર’ એવું નામ પાડ્યું હતું, એમ પણ નિશ્ચય થાય છે. ૮૩.

સર્વવિદત્સકલશક્રિયુતોઽપિબાલોમાનુષ્યજાતિમનુસ્યચચારતદ્વત્ ।

બાલઃશનૈર્હસિતુમારમતક્રમેણસ્રધુંશશાકગમનાયપદાંબુજામ્મામ્ ॥૮૪॥

તે શંકર નામ બાલક પેટિ સર્વેસ અને સર્વ શક્તિમાન છતાં પણ મનુષ્ય જાતિને અનુસરીને તે બાલક પ્રમાણે આચરણ કરવા લાગ્યો. પ્રથમ ધીમે ધીમે તે બાલકે હસવાનો આરંભ કર્યો અને પછી ક્રમે કરીને ચરણક્રમલ વડે ગતિ કરવાને, (પ્રથમ) પેટ વડે ખસવાને તે સામર્થ્ય થયો. ૮૪.

બાલેયમંચેકિલશાયિતેઽસ્મિન્સતાંપ્રસન્નત્વદયંબભૂવ ।

સર્વાધ્યમાણેમણિગુચ્છવર્યંવિદ્વન્મુખંહંતવિનીલમાસીત્ ॥૮૫॥

જે વખતે આ બાલકને પારણામાં સૂવાડવામાં આવતો હતો, તે વખતે સત્પુરુષોનું હૃદય પ્રસન્ન થતું હતું; બન્યારે તે બાલક ઉત્તમ મણિગુચ્છને જોતો હતો ત્યારે વિદ્વાન્ પુરુષોનાં મુખ ઉપરથી કાળાશ નાશ પામતી હતી. (અર્થાત્—તેઓ આનંદ પામતા હતા) તેમજ પ્રતિપક્ષી વિદ્વાનોનાં મુખ વિશે કરીને કાળાં થતાં હતાં.^૧ ૮૫.

સન્તાડયનૃહન્તશનૈઃપદાભ્યાંપર્યઙ્કવર્યંકમનીયશયં ।

૧વિભેદસઘઃશતધાસમૂહાન્વિભેદવાર્દિદ્રમનોરથાનામ્ ॥૮૬॥

સુંદર જોમાં સઘા છે એવા ઉત્તમ પદ્મગને ધીમે રહીને બન્ને પગવડે તાડત કરતા તે બાલકે, વિશે કરીને જોયો ભિદવાદી પુરુષોના ઇંદ્ર (મુખ્ય—અગ્રેસર) છે તેમના મનોરથોના સમુદાયના તત્કાલ સેકડો કકડા કરી નાખ્યા—સેકડો પ્રકારે તેમના ભિદવાદનું ખંડન કર્યું.^૩ ૮૬.

દ્વિત્રાણિવર્ણાનિવદસમુષ્મિન્દ્વૈતિપ્રવીરાદધુરેવમૌનમ્ ।

મુદાચલસંઘ્રિસરોરુહાભ્યાંદિશઃપલાયંતદશાપેસઘઃ॥૮૭॥

૧ સમુચ્ચયાલંકાર. “વહૂનાયુગપદ્માવમાર્જાગુંફઃસમુચ્ચયઃ” ઘણાં કાર્ય એક વખતે બન્યાં હોય તેવી રચના કરવી તેને સમુચ્ચયાલંકાર કહે છે” (જુઓ, ક. કારિકા, ૧૧૪) ૨. ‘વિભેદ’ એ અક્ષરોની ક્રમે કરીને આટૂંતિ છે. માટે ય-મકાલંકાર. ૩ અહીં તાડત હેતુ અને ખંડન કાર્યની, વિરુદ્ધ એવી લિન્નદેશની સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે માટે અસંગતિ અલંકાર. “વિરુદ્ધમિન્નદેશત્વંકાર્યદેવોરસંગતિઃ” “કાર્ય અને હેતુનો, વિરુદ્ધ એવી લિન્નદેશની સ્થિતિનું વર્ણન તે અસંગતિ અલંકાર. (ક. કા, ૮૪-૮૫-૮૬ જુઓ)

તે બાલક જે ત્રણ બોલવા લાગ્યો એટલામાં તો દ્વૈત મતના મુખ્ય મુખ્ય વીર પુરૂષો (બ્રિદવાદી પંડિતવર્ગ) મૌન ધારણ કરી ગયા—દ્વૈત બ્રાહ્મીઓની વાણીજ બંધ થઈ ગઈ; અને તે આનંદથી પોતાના ચરણકમલ વડે ચાલવા લાગ્યો તેટલામાં તો તે દ્વૈત મતના મુખ્ય વીર પુરૂષો દસે દિશાઓમાં તત્કાલ ભાગી ગયા.^૧ ૮૭.

૧ઉદ્ધારયદર્ભકોગિરઃપદચારાનતનોદનંતરમ્ ।

વિકલોભવદાદિમાત્તયોઃપિકલોકશ્ચરમાન્મરાલકાઃ ॥૮૮॥

તે બાલક પ્રથમ વાણીનો ઉચ્ચાર કર્યો તથા પછીથી પગવડે ચાલવા માંડ્યું. તે બેમાંથી પ્રથમ જે વાણીનો ઉચ્ચાર કર્યો તે વડે સઘળી કોપલની આખી જાતજ વિકલ થઈ ગઈ; અને પછીથી જે પદ સંચારનો વિસ્તાર કરવા માંડ્યો—પગવડે ચાલવા માંડ્યું તેથી સઘળા હંસ વિકલ થઈ ગયા.^૨ ૮૮.

નવવિદુમપલ્લવાસ્તુતામિવકાશ્મીરપરાગપાટલામ્ ।

રચયન્નવલાંપદત્વિષાસચચારેંદુનિભઃશનૈઃશનૈઃ ॥ ૮૯ ॥

તે બાલક પોતાના ચરણની કાંતિવડે, પૃથ્વીને ‘વિદુમ’ (રતનવૃક્ષ)નાં નવાં પલ્લવવડે પાયરેલી હોય અને ‘કાશ્મીર’ના પરાગવડે ‘પાટલ’વર્ણની કરી હોય, તેવી કરીને ચંદ્રમાના સરખો ધોમે ધોમે ચાલવા લાગ્યો.^૩ ૮૯.

મૂર્દ્ધનિહિમકરચિન્હંનિટિલેનયનાંકમંસયોઃશૂલમ્ ।

વપુષિસ્ફટિકસર્વર્ણપ્રાજ્ઞાસ્તંભોનિરેશંભુમ્ ॥ ૯૦ ॥

તેના માથા ઉપર ચંદ્રનું ચિન્હ હતું; તેના લજ્જાટમાં નેત્રનું ચિન્હ હતું; તેના બન્ને ખભા ઉપર ત્રિશૂલનું ચિન્હ હતું; તેના શરીરનો વર્ણ સ્ફટિકના જેવો ગૌર હતો; એ સર્વ ઉપરથી ત્રાની પુરૂષો તેને શંભુ માનવા લાગ્યા.^૪ ૯૦.

રાજ્યશ્રીરેવનયકોવિદસ્યરાજોવિદ્યેવવ્યસનદવોયસોવુધસ્ય ।

૧. ચપલાતિશયેકિત અલંકાર. “ચપલાતિશયોક્તિસ્તુકાર્યેહેતુપ્રસક્તિજે” “અર્થ હેતુડ” જ્ઞાન થતાંજ કાર્ય બને ત્યાં ચપલાતિશયેકિત ભણતી” (ક. કા. ૪૦ મી.) ૨. ચમકાલંકાર અથવા અનુપાસાલંકાર. “વ્યંજનં ચેદ્યથાવસ્થં સહાયેન સ્વરેણ તુ | આવત્યંતે” “સ્વરાતુસ્વારઃદિસહિત વ્યજન આધરવર સાથે કરીને આવે તો તે અનુપાસાલંકાર ભણવો” (જુઓ સાહિ. ૬૬. કા. ૬૩૭) ૩. અહીં શંકરની વાણી અને સંચાર વડે કોપલનો શબ્દ તથા હંસની ગતિડું નિષ્ફલત્વ વણ્યું છે માટે પ્રતીપાલંકાર (જુઓ સા. ૬. કા. ૭૪૨) “પ્રતિષ્ઠસ્યોપમાનસ્યોપમેયત્વપ્રકલ્પનં । નિષ્ફલત્વાભિધાનં વા પ્રતીપામિતિ કથ્યતે” “પ્રસિદ્ધ ઉપમાનની ઉપમેય પણાવડે કલ્પના કરવી અથવા તેના નિષ્ફલપણાની કલ્પના કરવી તેને પ્રતીપાલંકાર કહે છે.

૪. “વિદુમોરજ્જવૃક્ષોપિપ્રવાલોપિપુમાનયં” “પુલિંગ ‘વિદુમ’ શબ્દનો અર્થ ‘રતનવૃક્ષ’ અને ‘પરવાણુ’ એવા પણ શાયદ” (મેદિની કોશ.) ૫. કાશ્મીરનો પરાગ=ચંદનની સૂક્ષ્મ રજ. ૬. પાટલ=રાતો અને ધાળો વર્ણ. ૭. ઉત્પ્રેક્ષા તથા ઉપમાનો સંકર. ચંદ્ર તથા બાલકનો ધોમે ધોમે ગમન કરવા રૂપ સમાન ધર્મ વર્ણવ્યો છે માટે ઉપમા તથા પૃથ્વીને વિષે નવાં રતનવૃક્ષનાં પલ્લવના આસ્તરણની સંભાવના કરી છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા. “સંભાવનાસ્યાદુત્પ્રેક્ષા” (ક. કા. ૩૧.) ૮. માથા ઉપર ચંદ્રચિન્હ આદિક હેતુઓથી શંભુત્વરૂપ સાધ્યની અહીં સિદ્ધતા કરી બતાવી છે માટે અનુમાનાલંકાર. “અનુમાનંતુ વિચિત્રત્યાજ્ઞાનં સાધ્યસ્ય સાધનાત્” “વિભાગવડે કરીને સાધ્યડું સાધન કરવાથી ઉપજેલા જ્ઞાનડું”

શુભ્રાંશોદ્ધવિરિવશારદસપિત્રોઃસંતોષૈઃસહવદ્યથેતદીયમૂર્તિઃ ॥૧૧॥

રાજનીતિમાં કુચક રાજની રાજ્યવ્રક્ષમીની પેઠે, બસનથી અત્યંત દૂર રહેનાર પંડિતની વિદ્યાની પેઠે અને શરદવસ્તુના ચંદ્રની કાંતિની પેઠે, પોતાનાં માતાપિતાના સંતોષની સાથે તે બાલકની મૂર્તિ વૃદ્ધિ પામતો હતો—તે બાલક મોટો થવા લાગ્યો. ૧ ૬૧.

**નાગેનોરસિચામરેણચરણેવાલેન્દુનાફાલકે
પાણ્યોશ્ચક્રગદાધનુર્દમરુકૈર્મૂર્ધ્નિત્રિશૂલેનચ ॥**

તત્તસ્યદ્રુતમાકલય્યલલિતંલેલાકૃતેલાંછિતં

ચિત્રંગાત્રમમસ્તતત્રજનતાનેત્રૈર્નિમેષોઽર્જિતૈઃ ॥ ૧૨ ॥

(તે બાલકના શરીરને) છાતીમાં નાગવડે, ચરણમાં ચામરવડે, કપાળમાં બીજના ચંદ્રવડે, હાથમાં ચક્ર, ગદા, ધનુષ્ય અને ડમરૂવડે, તથા માથા ઉપર ત્રિશૂલવડે, એવી રીતે રેખાઓને અર્થે અંકિત કરેલા તે બાલકના અદ્ભુત સુંદર ગાત્રને નિમેષ રહિત નેત્રવડે નોંધને રેખાઓને અર્થે અંકિત કરેલું આ કોઈ ચિત્ર છે એમ ત્યાંનો જનસમુદાય માતો હતો. ૬૨.

સર્ગેપ્રાથમિકેપ્રયાતિવિરતિમાર્ગેસ્થિતેદૌર્ગતે

સ્વર્ગેદુર્ગમતામુપેયુષિભૃશંદુર્ગેઽપવર્ગેસતિ ।

વર્ગેદેહભૃતાંનિસર્ગમલિનેજાતોપસર્ગેઽવિશ્વે

સર્ગેત્રિશ્વજસ્ટદીયવપુષાભર્ગોઽવતીર્ણોભુવિ ॥ ૧૩ ॥

મૃત્તિની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે પ્રથમ સનકાદિકની સૃષ્ટિ થઈ હતી તે જ્યારે વિરામ પામવા માંડી, જગત્માં દુર્ગતિ પમાડનારા માર્ગે થવા માંડ્યા, સ્વર્ગમાં જવાનું ધાણું કઢિણ થવા માંડ્યું, મોક્ષ અત્યંત પુષ્પાપ્ય થવા માંડ્યો, દેહધારી (પ્રાણીઓ)નો વર્ગ સ્વભાવથીજ મલિન હોવા લાગ્યો, અને વિશ્વના સૃજનારા ભદ્રદેવની આખી સૃષ્ટી ઉપસર્ગોથી (ના-શકારક વિશ્વોથી) બામ થઈ જવા લાગી, ત્યારે શ્રી શંકરાચાર્યના દેહે કરીને શ્રી સદાશિવ પૃથ્વીમાં અવતાર ધારણ કર્યો. ૬૩.

इतिश्रीमाधवीयेतदवतारकथापरः

संक्षेपशङ्करजयसर्गःपूर्णाद्वितीयकः ॥२॥

એ પ્રમાણે શ્રી માધવાચાર્ય વિરચિત સંક્ષેપ શંકરદિગ્વિજયમાં શ્રી શંકરના અવ-તારની કથાના વર્ણન સંબંધી આ બીજો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ૨.

॥ समाप्तोयं द्वितीयः सर्गः ॥

કથન તે અનુમાનાલંકાર.” (જુઓ સા.૬, કા. ૭૧૧) ૧ અહીં રાજ્યશ્રી આદિકની અને શંકરની મૂર્તિની વૃદ્ધિને સહભાવ અત્કારિક રીતે વર્ણવ્યા છે માટે સહોક્તિઅલંકાર. “सहोक्तिःसहभावश्चेद्वासतेजनरजनः” “સામાને રજન કરે એવા સહભાવ વર્ણવ્યા હોય ત્યાં સહોક્તિ અલંકાર” (ક. કા. ૫૭).

તૃતીયઃસર્ગઃ

‘ઈતિબાલમૃગાંકશેખરેસતિબાલત્વમુપાગતેતતઃ ।

દિવિષત્પવરાઃપ્રજજ્ઞિરેભુવિષદ્શાસ્ત્રવિદાંસતાકુલે ॥ ૧ ॥

પાછલા સર્ગમાં શિવના અવતારનું વર્ણન કર્યો પછી તે તે દેવોના અવતારનું વર્ણન કરવાનો ઉપક્રમ કરેછે કે,—એ પ્રમાણે બાલચંદ્ર જેના માથા ઉપરછે એવા શંકર સતિ માતાના બાલકપણાને પામ્યા તે પછી શંકરે અવતાર ધારણ કર્યો પછી દેવોમાં ઉત્તમ દેવો પૃથ્વી ઉપર છ શાસ્ત્ર જાણનારા સત્પુરુષોના કુલમાં ઉત્પન્ન થયા. ૧.

કમલાનિલયઃકલાનિધેર્વિમલાશ્યાદજનિષ્ઠમુસુરાત્ ।

ભુવિપદ્મપદંવદન્તિયંસવિપદ્યેનવિવાદિનાંયશઃ ॥ ૨ ॥

તેમાં હવે પ્રથમ વિષ્ણુનો અવતાર થયો તે વર્ણવતાં કહેછે કે,—લક્ષ્મીનું સ્થાન એવા વિષ્ણુ વિમલ નામે કલાના ભંડાર જેવા બ્રહ્મણ્યકી ઉત્પન્ન થયા; જેને પૃથ્વી ઉપર લોકો પદ્મપદ કરીને કહેછે તથા જેનાવડે પ્રતિવાદી પંડિતોનો યથ વિપત્તિ યુક્ત થયેલોછે. અર્થાત્ વિવાદી પંડિતો યથ, વિપત્તિમાં આવી પડ્યો એટલે ખંડિત થયો—નાથ પામ્યો એ તાત્પર્ય. ૨.

પવનોઽપ્યજનિપ્રભાકરાત્સવનોન્મીલિતકીર્તિમણ્ડલાત્ ।

ગલહસ્તિતભેદવાદ્યસૌકિલહસ્તામલકાભિધામધાત્ ॥ ૩ ॥

કાલે કરીને વિકાર પામ્યુંછે કીર્તિમણ્ડલ જેનું એવા પ્રભાકર (સૂર્ય) રૂપ પ્રભાકાર પંડિતચક્રી વાયુદેવ ઉત્પન્ન થયા; તથા ભેદ વાદિયોના ગળચી પકડીને તેમને જેણે બાહાર કાઢી મૂક્યાછે એવા તે પ્રકટ થયેલા પવને ‘હસ્તામલક’ એવું નામ ધારણ કર્યું. ૩.

પવમાનદશાંશતોજનિપ્લવમાનાંચતિયદ્યશૌબુધૌ ।

ધરણીમથિતાવિવાદિવાક્રતરણીયેનસતોટકાન્દહ્યઃ ॥ ૪ ॥

વાયુનો દશાંશાવતાર કહેછે,—વાયુના દશાંશથી તોટક નામે આચાર્ય ઉત્પન્ન થયા; જેના યથાર્થી સમુદ્રમાં પૃથ્વી તરતી તરતી ચાલી જાયછે, તથા વિવાદ કરનારાઓની વાણીરૂપ નૌકાને જેણે ડામાડોળ કરી નાખીછે. ૪.

ઉદભાવિશિલાદસૂનુનામદવદ્વાદિકદંબનિગ્રહેઃ ।

સમુદાંચિતકીર્તિશાલિનંયમુદકંઘ્રુવતેમહીતલે ॥ ૫ ॥

શિલાદના પુત્ર નંદીકેશ્વરે પછી અવતાર ધારણ કર્યો; જેણે મદવાલા વાદીઓનો સદાયનો નિગ્રહ કર્યો તેથી તેની કીર્તિ સર્વથી ઉંચે ચઢીને શોભવા લાગી તથા તેથી તેને પૃથ્વી ઉપર સર્વ કંઈ ‘ઉદંક’ કરીને કહેછે. ૫.

૧ આ અને તે પછીના ઘણા રલોકમાં ચરણના આદિમ ભાગમાં અનુભાસ મુક્યા છે. જેમ ઇતિબાલ સતિબાલ; દિવિષત્—પ્રવિષટ્ ઇત્યાદિ.

વિધિરાસમુરેશ્વરોગિરાંનિધિરાનંદગિરિર્વ્યજામતે ।

અરુણઃસમભૂત્સનંદનોવરુણોજાયતચિત્સુખાહ્વય ॥૬॥

અક્ષા, સુરેશ્વર અથવા મંડનમિત્ર થયા; બૃહસ્પતિ, આનંદગિરિ થયા; અરુણ સનંદન થયો અને વરુણ ચિત્સુખતાએ ઉત્પન્ન થયો. ૬.

અપરેપ્યભવંન્નદિવૌકસઃસ્વપરેર્પ્યાપરાવિદ્વિષઃપ્રભોઃ ।

ચરણંપરિસેવિતુંજગચ્છરણંભૂમુરપુંગવાત્મજાઃ ॥ ૭ ॥

બીજા દેવતાઓ પણ, જેઓ પોતાના પારકાની ઇર્ષ્યા કરનારાછે તેમજ દ્રેષ કરનારા હોઈને, જગત્ને યરણ આપનારા પ્રભુ શંકરાચાર્યનાં ચરણ સેવવાને આદ્યણ એટલેનાં પુત્ર થઈને આવતયા. ૭.

ચાર્વાકદર્શનવિધાનસરોષધાતૃશાપેનગિષ્પતિરભૂદ્રુવિમંડનાશ્રયઃ ।

નંદીશ્વરઃકરુણ્યશ્વરચોદિતઃસન્નાનંદગિર્યભિધયાવ્યજનીતિકેચિત્ ॥૮॥

૨બૃહસ્પતિયે દેહાત્મવાદી નાસ્તિકોનું શાસ્ત્ર બનાવી આપ્યું તેથી ક્રોધયુક્ત થયેલા અક્ષદેવના શાપવડે બૃહસ્પતિ મંડનમિત્ર થઈ જે આવતયા અને કરુણાવડે શંકરની પ્રેરણાથી નંદીશ્વર ‘આનંદગિરિ’ એ નામના થઈને આવતયા. એવું કટલાકનું મતછે. ૮.

અથાવતીર્ણસ્યવિધેઃપુરંધ્રીસામૂદ્રદાશ્રયોભયભારતીતિ ।

સરસ્વતીસાસ્વલુવસ્તુત્ત્યાલોકોઽપિતાંવાંક્તિસરસ્વતીતિ ॥ ૯॥

હવે અક્ષાએ પૃથ્વી ઉપર અવતાર ધારણ કર્યો ત્યારે તેની કુટુંબિની (સ્ત્રી) સરસ્વતીએ પણ અવતાર ધારણ કર્યો તથા તેનું નામ ‘ઉભયભારતી’ એવું પ્રસિદ્ધ થયું. તે વસ્તુતઃ સરસ્વતીજ હતી અને લોકો પણ તેને સરસ્વતીજ કહેતા હતા. ૯.

પુરાકિલાધ્યૈષિતધાતુરંતિકેસર્વજ્ઞકલ્પામુનયોનિજંનિજં ।

વેદંતદાદુર્વસનોઽતિકોપનોવેદાનધીયન્કચિદસ્થલત્સ્વરે ॥૧૦॥

સરસ્વતીને અવતાર લેવાનું નિમિત્ત એવું હતું કે,—પૂર્વે (એક વખત) અક્ષદેવની પાસે સર્વજ્ઞ જેવા (સર્વત્રમાં કાંઈક ન્હૂન) મુનિયો પોતપોતાનો વેદ બણુતા હતા તે વખતે મહાક્રોધી મુનિ દુર્વાસા વેદ બણુતાં બણુતાં કોઈક જગોએ સ્વર લેતાં ભૂલા પડ્યા. ૧૦.

તદાજહાસેંદુમુશ્વીસરસ્વતીયદંગમર્ણોદ્રવશદ્વસંતતિઃ ।

ચુકોપતસ્યૈદહનાનુકારિણાનિરૈક્ષતાક્ષ્ણામુનિરુગ્રશાસનઃ ॥૧૧॥

૧ રલોક બીજામાં કહ્યું છે કે વિષ્ણુ પદ્મપાદ થયા. હવે સનંદન એજ પદ્મપાદ હોવાથી અને અરુણ સનંદન હોવાથી એ મસમજીવું કે વિષ્ણુ તથા અરુણ એ બેના અંશથી પદ્મપાદ થયા હતા. ૨. સુરેશ્વર અક્ષાનો અવતારછે એમ પુર્વે જણાવેલો રલોકમાં કહ્યું છે અને કરીને અહીં કહે છે કે બૃહસ્પતિ મંડનમિત્ર (તેવુંજ બીજું નામ સુરેશ્વર હતું) થયા એ મતાંતર બતાવવા માટે લખ્યું છે. તેમજ બૃહસ્પતિ આનંદગિરિ થયા એમ કહ્યું છે, પણ અહીં નંદીશ્વર આનંદગિરિ થયાનું જણાવે, તે પણ મતાંતરછે. અથવા બે દેવોના અંશથી તેમનો અવતાર થયા હતા એમ પણ કહી શકાય.

તે જોઇને વર્ણથી ઉત્પન્ન થયેલી શબ્દસંતતિ એજ જેનું શરીર છે. એવી ચંદ્રમુખી સરસ્વતીએ હાસ કર્યું; સરસ્વતીએ પોતાનું હાસ કર્યું તેથી ભયંકર જેના શિક્ષા છે એવા તે મુનિને તે સરસ્વતી ઉપર ક્રોધ મઢ્યો અને અગ્નિના સંસ્પર્શ લાવવર્ણનાં નેત્ર કરીને તેના સામું જોયું. ૧૧.

શશાપતાંદુર્વિનયેવનીતલેજાયસ્વમર્ત્યેષ્વાવિભત્સરસ્વતી ।

પ્રસાદયામાસનિસર્ગકોપનંતત્પાદમૂલેપતિતાવિષાદેનો ॥૧૨॥

અને શાપ દીધો કે હે દુર્વિનયવાળી! પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યોમાંનું ઉત્પન્નયા. (અર્થાત્ તારા દુર્વિનયને લીધે તું પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યનો અવતાર ધારણ કરીશ; કેમકે દુર્વિનયવાળાને દેવપણું યોગ્ય નથી!) આ શાપ સાંભળીને સરસ્વતી ભય પામી તથા એક પામીને તે મુનિના ચરણ મૂલમાં પડી—તેમને પગે લાગી અને તે સ્વભાવે કરીને ક્રોધી મુનિને પ્રસન્ન કરવાનો યત્ન કરવા લાગી. ૧૨.

દૃષ્ટ્વાવિષ્ણુનામુનયઃસરસ્વતીપ્રસાદયાંચક્રરિમંતમાદરાત્ ।

કૃતાપરાધાંભગવન્ક્ષમસ્વતાંપિતેવપુત્રંવિહિતાગસંમુને ॥૧૩॥

પછી બીજા મુનીઓએ સરસ્વતીને એક પામીને જોઇને તે દુર્વાસા મુનિને પ્રસન્ન કરવાને આદરથી યત્ન કરવા માંડ્યો. તેઓ બોલ્યા કે, હે મુનિ! પુત્રે અપરાધ કર્યો હોય તેને જેમ પિતા ક્ષમા કરે છે તેમ હે ભગવાન્! જોણે અપરાધ કર્યો છે એવી સરસ્વતીને તમે ક્ષમા કરો. ૧૩.

પ્રસાદિતોભૂદયસંપ્રસન્નોવાણ્યામુનિંદૈરપિશાપમોક્ષમ્ ।

દદૌયદામાનુષશંકરસસંદર્શનંસાદ્ધાવિતાસ્યમર્યા ॥ ૧૪ ॥

એ પ્રમાણે સરસ્વતી અને બીજા મુનીંદ્રોએ દુર્વાસાને પ્રસન્ન કર્યો ત્યારે પ્રસન્ન થઇને તેમણે શાપનો મોક્ષકાલ નિર્માણ કર્યો કે જ્યારે શંકર મનુષ્યાવતાર ધારણ કરશે અને તેનું સાક્ષાત્ દર્શન તને (સરસ્વતીને) થશે ત્યારે તું અમર્ત્ય થઇશ—મનુષ્ય હેલ તજીને દેવપણાને પામીશ. ૧૪.

સાશોળતીરેઽજનિવિપ્રકન્યાસર્વાર્થવિત્સર્વગુણોપપન્ના ।

યસ્યાવમ્ભૂઃ સહજાશ્ચવિદ્યાઃશિરોગતંકેપરિહર્તુમિશાઃ ॥૧૫॥

પછી સરસ્વતી શોણ નામે નદીને કાંઠે વિષ્ણુમિત્ર નામે બ્રાહ્મણને ઘેર કન્યા ઉત્પન્ન થઈ. તે જન્મથીજ સર્વ અર્થને જાણનારી તથા સર્વ ગુણે કરીને યુક્ત હતી; બધી વિદ્યાઓ જન્મથીજ તેને આવડતી હતી. કેમકે જે જેના માથા ઉપર છે તે તેનું લઈ લેવાને કોણ સમર્થ છે? અર્થાત્—દુર્વાસાદિક મુનિયો પણ તે લઈ લેવાને સમર્થ નથી. ૧૫.

૧ બધી વિદ્યાઓ—ઔદવિદ્યાઓ આર વેદ, ઇ વેદાંગ, ત્રિમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, અને પુરાણ, એવી રીતે સૌ.

સર્વાણિશાસ્ત્રાણિપઙ્ગવેદાનકાવ્યાદિકાનવેત્તિપરંચસર્વમ્ ।

તન્નાસ્તિનોવેત્તિયદત્રવાલાતસ્માદભૂચ્ચિત્રપદંજનનાનામ્ ॥૧૬॥

સાંખ્ય, પાતંજલ, વૈશેષિક, ન્યાય, મિમાંસા, અને વેદાંત એ છએ શાસ્ત્ર, તથા શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ, અને જ્યોતિષ, એ છ અંગ—તથા ત્રયગ, યજુર, સામ, અથર્વ, એ ચાર વેદ—તથા કાવ્ય, નાટક, ઇતિહાસ, આખ્યાયિકા ઇત્યાદિ તથા ખીજું પણ જે રહ્યું તે સર્વ તે બાજા સરસ્વતી જાણતી હતી. જગત્માં એવું કાંઈ નહોતું કે તે બાજા સરસ્વતી ન જાણતી હોય! અને તેથી લોકોને તે મોટું આશ્ચર્ય લાગવા લાગ્યું. ૧૫.

એ રીતે સરસ્વતીનો પ્રાકૃર્ભાવ કહ્યા પછી તેનો વિવાહ કેમ થયો તે કહેવાનો ઉપક્રમ કરેછે કે—

સાવિશ્વરૂપંગુણિનંગુણજ્ઞામનોભિરામંદ્વિજપુંગવેભ્યઃ ।

શુશ્રાવતાંચાપિસાવિશ્વરૂપસ્તસ્માત્તયોર્દર્શનલાલસાભૂત્ ॥૧૭॥

ગુણને જાણનારી તે સરસ્વતીએ ઘણા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોના મુખથી સાંભળ્યું કે વિશ્વરૂપ (‘મંડત’ એવું તેનું ખીજું નામ હતું) નામે ગુણવાન અને મનને આનંદ આપે એવો એક બ્રાહ્મણુછે; તે વિશ્વરૂપે પણ સરસ્વતીનું વર્ણન સાંભળ્યું. તેથી તેમને અરસ-રસ જોવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. ૧૭.

અન્યોઅન્યસંદર્શનલાલસૌતૌચિંતાપ્રકર્ષાદધિગમ્યાનિદ્રામ્ ।

અવાપ્યસંદર્શનભાષણાનિપુનઃપ્રબુદ્ધોવિરહાગ્નિતપ્તૌ ॥૧૮॥

તેમને એક બીજાને જોવાની ઇચ્છા હતી તેથી તેનું તે ચિંતન તેમને થવા લાગ્યું. અને તે ચિંતનના બલથી, જ્યારે તેમને નિદ્રા આવી ત્યારે, સ્વપ્નમાં તેમનો જોવાપ થયો. સ્વપ્નમાં તેમણે એક બીજાને જોયાં તથા વાતચીત કરી; પણ જ્યારે જાગ્યાં ત્યારે પાછાં કરીને વિરહરૂપી અગ્નિવડે તેઓ તપ થવા લાગ્યાં.

દિદૃક્ષમાણાવપિનેક્ષમાણાવન્યોન્યવાર્તાત્તદ્દતમાનસૌતૌ ।

યથોચિતાહારવિહારહીનૌતનૌતનુલ્લવસ્મરણાદુપેતૌ ॥૧૯॥

તે બંને એક બીજાને જોવાની ઇચ્છાવાળાં છતાં એક બીજાને જોઈ શકતાં નહોતાં તે શું, તથા સ્વપ્નમાં એક બીજાની વાર્તા સાંભળીને તેમનાં ચિત્તનું હરણ થયું હતું તેથી જોઈએ તેવો આહાર વિહાર તે કરતાં નહોતાં તેથી, એક બીજાનું સ્મરણ કરીને તેમનું શરીર કૃશ થઈ ગઈ હતું. ૧૯.

દૃષ્ટાતદીયૌપિતરૌકદાચિદપૃચ્છતાંતૌપરિકર્શિતાંગૌ ।

વપુઃકૃશંતેમનસોપ્યગર્વોનવ્યાધિમીક્ષેનચહેતુમન્યમ્ ॥ ૨૦ ॥

તે બંનેનું શરીર અત્યંત કૃશ થઈ ગયેલું જોઈને તેમનાં માતાપિતા એક વખત તેમને પૂછવા લાગ્યાં કે—તાજે શરીર સૂકાઈ ગયુંછે અને મન પણ ગર્વે રહિત હીનતા પામી ગયું

હોય તેમ દેખાયછે તેનું કારણ શુંછે ? મને તારા શરીરમાં કોઈ વ્યાધિ જોવામાં આવતો કે કોઈ બીજો પણ હેતુ દૃષ્ટિએ પડતો નથી. ૨૦.

इष्टसहानेरनभीष्टयोगाद्भवन्तिदुःखानिशरीरभाजाम् ।

वीक्ष्येनतૌદ્વાવપિવીक्षमाणोविनानिदानंनहिकार्यजन्म ॥૨૧॥

જ્યારે ઈષ્ટ પદાર્થનો વિયોગ થાય અથવા અનબ્રષ્ટ પદાર્થનો યોગ થાય ત્યારેજ દેહ ધારીએને દુઃખ ઉત્પન્ન થાયછે. હું જોઉં છું, પરંતુ તે બંને મને તારામાં માલમ પડતાં નથી; અને કારણ વિના કાર્ય ઉપજતું પણ નથી. તાત્પર્ય કે, એટલા માટે તારે એ શૂદ્ધ કારણ શુંછે તે અમને કહેવું જોઈએ. ૨૧.

नतसगादुद्ग्रहनसकालःपरावमानोनचनिःस्वतावा ।

कुटुंबभारोमयिदुःसहोऽयंकुमारवृत्तेस्तवकात्रपीडा ॥૨૨॥

તારો વિવાહકાલ હજી વીતી ગયો નથી કે તે સંબંધી તને કાળજી ઉત્પન્ન થાય; તારૂં કોઈ બીજાએ અપમાન કર્યું નથી; અથવા તને દારિદ્ર (ધનહીનતા) પ્રાપ્ત થયું નથી. આ દુઃસહ, કુટુંબનો ભાર તો મારે માથેછે. તારે કુમારાવસ્થામાં એકલા બાલકને—તને આ યોગમાં શું દુઃખછે તે કહે ? ૨૨.

नमूढभावःपरितापहेतुःपराजितिर्वातवतन्निदानम् ।

विद्वत्सुविस्पष्टतयाग्रपाठात्सुदुर्गमार्थादपितर्कविद्भिः ॥૨૩॥

વળી પરિતાપનો હેતુ જે મૂઢભાવ તેપણ તારે નથી. અથવા તારા દુઃખનું કારણ પરાજય પણ નથી; કેમકે તર્કશાસ્ત્રને જાણનારો વિદ્વાનોને પણ જેનો અર્થ અત્યંત દુર્ઘોષ થઈ પડે એવો એજ પાઠ તું વિદ્વાનોમાં અતિ સ્પષ્ટપણે કરે છે.

आजन्मनोविद्वितकर्मानिषेवणंतेस्वप्नेऽपिनास्तिविहितेतरकर्मसेवा ।

तस्मान्नभेयमपिनारकयातनाभ्यःकिंतेमुलंप्रतिदिनंगतशोभमास्ते ? ॥૨૪॥

જન્મથી આરંભીને વેદ વિહિત કર્મનું તે સેવન કર્યુંછે, અને જે કર્મનું આચરણ કરવાની વેદની આજ્ઞા નથી તેવા કર્મનું સેવન તે સ્વપ્ને પણ કર્યું નથી; માટે તારે નરકની યાતનાઓ થકી પણ બચ પામવાનો નથી. એવી રીતે આ લોક તથા પરલોક, બંને લોકના દુઃખથી તું નિર્મુક્ત છતાં પણ દિવસે દિવસે તારૂં મુખ શોભા રહિત કેમ થતું જાય છે ? ૨૩.

निर्बंधतोबहुदिनंप्रतिपाद्यमानौवक्तंकृपाभरयुताविदमूंचतुःस्स ।

निर्बंधतस्तवदामिमनोमतंमेवाच्यंनवाच्यमितियद्वितनोतिलज्जाम् ॥૨૫॥

એ પ્રમાણે મંડન તથા સરસ્વતીનાં માતૃપિતાએ પોતપોતાનાં બંને સંતાનને ધણા દિવસ સુધી અતિ આગ્રહથી પોતાના દુઃખનું કારણ કહેવાને કહ્યા કર્યું ત્યારે તેમણે સ્ત-હજન્ય અતિશય કૃપાવાળાં પોતાનાં માબાપને આ પ્રમાણે કહ્યું. (મંડને પોતાનાં માબાપને

૧ 'પ્રપાઠાત્' એવા પણ પાઠછે. એનો અર્થ 'પાઠથી'.

૨ 'સુદુર્ગમ્યાર્થો' 'અત્યંત દુર્ગમ થઈ પડે એવા પાઠથી' એવા પણ પાઠ છે.

શું કહ્યું તે પ્રથમ બતાવે છે—) મારા મનમાં જે છે તે મારે તમને કહેવું કે ન કહેવું એમ લગ્ન ઉત્પન્ન કરે છે—અથવા મારા મનની જે વાત મારે તમને ન કહેવી જોઈએ તે કહેવી પડે છે તેથી મને લગ્ન ઉત્પન્ન થાય છે, તથાપિ તમારા અતિ આગ્રહથી તે મારા મનની વાત હું તમને કહું છું. ૨૫.

શોણાશ્વપુન્નદતટેવસતોદ્વિજસ્યકન્યાશ્રુતિંગતવતીદ્વિજપુંગવેભ્યઃ ।

સર્વજ્ઞતાપદમનુત્તમરૂપવેષાંતામુદ્વિવક્ષતિમનોભગવન્મદીયમ્ ॥૨૬॥

શોણ નામે પુરૂષ વાચક નદીના કિનારા ઉપર રહેનારા એક વિષ્ણુ મિત્ર નામે પ્રા-
હ્મણની કન્યા સર્વજ્ઞતાની આશ્રયભૂત—સર્વજ્ઞ, અને સર્વોત્તમ રૂપ તથા પેશવાળી છે એમ
મેં ઉત્તમ પ્રાહ્મણો પાસેથી સાંભળ્યું છે; હું ભગવાન ! માંડે મન તેની સાથે વિવાહ કરે-
વાની ઇચ્છા કરે છે. અર્થાત્ તેની સાથે માંડે લગ્ન થાય, એવી મારી ઇચ્છા છે. ૨૬.

પુત્રેણસોઽતિવિનયંગદિતાન્વશાદૌવિપ્રૌવધૂવરણકર્મણિસંપ્રવીણૌ ।

તાવાયતુદ્વિજગૃહંદ્વિજસંદિદ્દશુદેશાનતીસવહુલાન્નિજકાર્યસિદ્ધયૌ ॥૨૭॥

એ પુત્રે અતિ વિનયસહિત કહ્યું તે સાંભળીને હિમમિત્ર નામે મંડનના પિતાએ
વધૂવરણ કર્મમાં સારી રીતે પ્રવીણ એવા બે પ્રાહ્મણોને મોકલ્યા. તે બે પ્રાહ્મણો પોતાના
કર્મની સિદ્ધિને અર્થે વિષ્ણુમિત્ર પ્રાહ્મણનું દર્શન કરવાની (તેને મળવાની) ઇચ્છાથી
ધણાક દશ ઓલંધીને (તે તે દેશોમાં થઈને) વિષ્ણુમિત્રને ઘેર પહોંચ્યા. ૨૭.

ઉભય ભારતી (સરસ્વતી)ને તેનાં માતાપિતાએ તેના કુઃખનું કારણ પૂછવાથી તેણે
આ પ્રમાણે કહ્યું કે—

ભૂમૃન્નિકેતનગતઃશ્રુતવિશ્વશાસ્ત્રઃશ્રીવિશ્વરૂપૃતિયઃપ્રથિતઃપૃથિવ્યામ્ ।

તત્પાદપચરજસેસ્પૃહયામિનેસંસાહાય્યમત્રયદિતાતભવાન્વિદધ્યાત્ ॥૨૮॥

રાજસ્થાનમાં વિશ્વરૂપ કરીને એક પ્રાહ્મણ છે, જેણે સમગ્ર શાસ્ત્ર સાંભળ્યાં છે
(પઠન કર્યાં છે) તથા શ્રી વિશ્વરૂપ એ નામથી જે પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત છે. હું તાત ! જે તમ
આ કામમાં મને સાહાય્ય કરો તો તે પંડિતના ચરણ કમજના રજની હું નિત્ય ઇચ્છા કરું છું.
તેમને પ્રાપ્ત થાય. અર્થાત્ તેનાં ચરણ સેવવાની તેની સાથે લગ્ન કરવાની, મારી ઇચ્છા છે,
પરંતુ તેમાં જે તમને મને સાહાય થાય તો માંડે તે કામ સફળ થાય. ૨૮.

પુત્ર્યાવચ્ચઃપિબતિકર્ણપુટેનતાતેશ્રીવિશ્વરૂપગુરુણાગુરુણાદ્વિજાનામ્ ।

આજગમતુઃસુવસનૌવિશદાભયઘ્નીસંપ્રેષિતૌસુતવરોદ્દહનક્રિયાયૌ ॥૨૯॥

પોતાના કાનરૂપી પડીઆવડે પુત્રીના વચનનું પિતા જે વખતે પાન કરતો હતો (જે
વખતે પોતાની પુત્રીની વાણી પિતા સાંભળતો હતો) તે વખતે પ્રાહ્મણોના ગુરુ—શ્રી વિ-
શ્વરૂપના પિતા હિમમિત્રે પોતાના ઉત્તમ પુત્રનાં મોકલેલા બે પ્રાહ્મણો—જેમણે સારાં વસ્ત્ર
પેહેરેલાં હતાં તથા જેમણે નિર્મલ કાંતિવાળી લાકડીઓ ઝાલેલી હતી—તે આવી પહોંચ્યા. ૨૯.

તાવર્જ્યસદ્વિજવરૌવિહિતોપચારૈરાયાનકારણમથોશનકૈરપૃચ્છત્ ।

શ્રીવિશ્વરૂપગુરુવાક્યતઆગતૌસ્વડ્યૂચતુર્વરણકર્મણિકન્યકાયાઃ ॥૩૦॥

પછી વિષ્ણુમિત્રે તે બંને બ્રાહ્મણુ મંદ્રનું શાસ્ત્ર વિહિત ઉપચારથી પૂજન કરીને પછી ધોમથી તેમના આવવાનું કારણ પુછ્યું. તારે તેમણે કહ્યું કે શ્રી વિશ્વરૂપના પિતાના વચનથી કન્યા પસંદ કરવાને અર્થે અમે આવેલા છીએ. ૩૦.

સંપ્રેષિતૌશ્રુતવયઃકુલવૃત્તધર્મેઃસાધારણીશ્રુતવતાસ્વસુતસ્યતનો ।

યાચાવહેતવસુતાંદ્વિજતસ્યહેતોરન્યોન્યસંઘટનમેતુમણિદ્વયંતત્ ॥૩૧॥

પોતાના પુત્રનું શાસ્ત્રઅવળું, વય, કુલ, આચરણ અને ધર્મ એ સર્વની સમાન તમારી પુત્રીનું શાસ્ત્રઅવળું, વય, કુલ, આચરણ અને ધર્મ સાંભળીને પોતાના પુત્રને અર્થ તમારી કન્યાની યાચના કરવાને તેમણે અમને મોકલ્યા છે. માટે હું હ્રી ! તે વિશ્વરૂપને અર્થે અમે તમારી પુત્રીની હિમમિત્રની આજ્ઞાનાથી યાચના કરીએ છીએ. તેથી એ બંને મણિનો અરસ્પરસ સંબંધ થાઓ, એમ અમારી ઈચ્છા છે. ૩૧.

મત્થંતદુક્તમભિરોચતવવિપ્રૌપૃષ્ઠાવધૂંમમપુનઃકરવાણિનિસ્રમ્ ।

કન્યાપ્રદાનમિદમાપતતેવધૂપુનોચેદમૂર્ચસનસક્તિપુપીડયેયુઃ ॥૩૨॥

બંને બ્રાહ્મણુનું એવું વચન સાંભળીને વિષ્ણુ મિત્ર કહેવા લાગ્યો કે, હું વિપ્રો ! યદ્યપિ હિમમિત્રે કહેલું મને પ્રીતિકર છેજ, તથાપિ મારી સ્ત્રીને પૂછીને તે કાર્ય મારે કરવું નોંધએ. કેમકે કન્યાદાન કરવું એ નિરંતર સ્ત્રીઓના સ્વાધીનની વાત છે. એટલા માટે જો એ સંબંધી કાર્યમાં સ્ત્રીઓને પૂછીએ નહિ, અને કદાચિત્ લગ્ન કર્યા પછી તેમાંથી કાંઈ દુઃખ ઉત્પન્ન થઈ આવે તો, તે સ્ત્રીઓ પછીથી (નિરંતર) પીડા કર્યા કરે. ૩૨.

માર્યામપૃચ્છદથકિંકરવાવભદ્રેવિપ્રૌવરીતુમનસૌશ્વલુરાજગેહાત્ ।

एतांसुतांसुतानिभातवयास्तिकन्याब्रूहितमेकमनुमायपुनर्नवाच्यम् ॥૩૩॥

બ્રાહ્મણુને એમ કહીને પછી તેણે પોતાની સ્ત્રીને પૂછ્યું કે હું ભદ્રે! તારી જે કન્યાનું માયુ કરવાના ઈચ્છાથી રાજસ્થાનમાંથી બે બ્રાહ્મણુ આવ્યા છે. માટે આપણે તેમને કન્યા આપવાની 'હા' કહેવી કે 'ના' કહેવી ? શું કરવું તે કહે. પણ એકવાર 'હા' કે 'ના' કહ્યા પછી તું ફરીને બોલ્યું ફેરવીશ નહિ. ૩૩.

दूरेस्थितिःश्रुतवयःकुलवित्तजातंनज्ञायतेतदापेकिंप्रवदामितुभ्यम् ।

वित्तान्वितायकुलवृत्तसमन्वितायदेयासुतेतिविदितंશ्रुतिलोकપોશ્ચ ॥૩૪॥

એમ સાંભળીને વિષ્ણુ મિત્રની સ્ત્રીએ કહ્યું કે,—પ્રથમ તો તે ઘણે દૂર રહે છે તેથી તથા તેનું શ્રુત (શાસ્ત્રઅવળું), વાય, કુલ, વૃત્ત, જન્મ પણ હું જાણતી નથી તેથી, તમને

૧. સ્ત્રીનું સંબોધન એક સંબોધન કરવા ઉપરથી એમ બંધનના ધાયકે કે આ કાર્ય આપણું ભદ્રાશુભા કરનાર છે.

૨. 'સકૃતકન્યાપ્રદાયિતે' કન્યા એકજવાર અપાયછે એવું સ્મૃતિ વચન છે. માટે એકવાર 'આપી' કહ્યા પછી ફરી વચન ફેરવવું યોગ્ય નથી.

વધ્વર્જનાવનપરિવ્યયગાનિતાનિવિત્તાનિચિત્તમનિશંપરિસ્તેદયાન્તિ ।

ચૌરાન્નૃપાત્સ્વજનતશ્ચમયંજનાનામ્શર્મેતિજાતુંનગુણઃસ્વલુબાલિશસ્ય ॥૩૮॥

હે સ્ત્રી! દ્રવ્યને પ્રાપ્ત કરતાં, પ્રાપ્ત થયું તો તેનું રક્ષણ કરતાં, અને રક્ષણ કર્યું તો તેનો અરચ કરતાં, તે દ્રવ્ય નિરંતર ચિત્તને એક ઉત્પન્ન કરે છે. વળી જેની પાસે ધન છે એવા પુરૂષોને ચોરથી, રાજાથી અને સ્વજનથી પણ ભય ઉપજે છે. વિદ્યારહિત મૂર્ખ ધનવાનને, જેને ‘સુખ’ કરીને કહે છે તે ગુણનો કદાપિ પ્રાપ્ત થતો નથી ॥૩૮..

કેચિદ્ધનંનિદધતેભુવિનોપભોગંકુર્વન્તિલોભવશગાનવિદન્તિકેચિત્ ।

અન્યેનગોપિતમથાન્યજનાહરન્તિતચ્છેન્નદીપરિસરેજલમેવહર્તૃ ॥ ૩૯ ॥

કેટલાક પુરૂષો લોભને વશ થઈને ધનનો ઉપભોગ કરતા નથી, પણ તેને પૃથ્વીમાં દાટે છે; કેટલાક પુરૂષો તે દાટેલા ધનનો બન્યારે ઉપભોગ કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે તેમને તે પ્રાપ્ત થતું નથી; વળી કોઈએ સંતાડેલું ધન કોઈ બીજાને પુરૂષ લઈ જાય છે; તે ધન જે નદીને કાંઠે સંતાડેલું હોય તો પાણીને તેનું હરણ કરનાર ધર્મ પડે છે!! સારાંથ કે એવાને એવાંજ અનેક દુઃખથી મિશ્ર બાહ્યવિત્ત છે, માટે જેની પાસે વિદ્યાથી ધન છે તેજ એક છે. ૩૯.

સર્વાત્મનાદુહિતરોનગૃહેવિધેયાસ્તાશ્વેત્પુરાપરિણયાદ્રજઝઢતંસ્યાત્ ।

પશ્યેયુરાત્મપિતરૈવતપાતયન્તીદુઃસ્વેષુધોરનરકેષ્વિતિધર્મશાસ્ત્રમ્ ॥૪૦॥

વળી કોઈ પ્રકારે કરીને પણ દીકરીએને ઘેર તો રહેવાજ ન દેવી. કેમકે તેમનું લગ્ન થયા પહેલાં પોતાના શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલું રજ (આર્તવ) જુએ તો પોતાનાં માતૃપિતાને દુઃખરૂપ ધોર નરકમાં નાખે છે, એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૪૦.

માભૂદયમમસુતાકલહઃકુમારીપૃચ્છાવસાવદતિયંભવિતાવરોસ્પાઃ ।

एवंविधायसमयंपितरौकुमार्याअभ्याशमीयतुरितोगदितेष्टकार्यौ ॥४१॥

અથવા,—આપણે આ કલહ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી; આપણે તે સંબંધી આપણી પુત્રીનેજ પૂછીએ. તે મારી પુત્રી જેને વરવાનું કહેશે તે એનો વર થશે. એ પ્રમાણે સંકેત કરીને તે જગ્યાએથી માતૃપિતા પોતાના કુમારી ઉભયભારતીની પાસે ગયાં તથા પોતે જે કરવાનું ધાર્યું હતું તે તેને કહ્યું. ૪૧.

श्रीविश्वरूपगुरुणामहितौद्विजातौकन्यार्थिनौसुतनुर्किंकरवाववाच्यम् ।

तस्याःप्रमोदिनचयोनममौशरीररोमांचपूरमिषतोबाहिरुज्जगाम ॥४२॥

તે બોલ્યાં કે—શ્રીવિશ્વરૂપના પિતા હિમમિત્રે કન્યાની યાચના કરવાને અર્થે બે બ્રાહ્મણ મોકલ્યા છે. હે સુંદર દેહવાળી પુત્રી! માટે અમારે શું કરવું તે તું કહે. એવું

૧ “પિતૃગૃહેતુયાકન્યારજઃપર્યેદસંસ્કૃતા । ખૂળહાતલ્પિતાત્તેયોવૃષહીસાચકન્યકા ” “પરજ્ઞાન્થા વિનાની જે કન્યા આપને ઘેર રહીને પોતાનું આર્તવ જુએ તો તેના પિતાને મલ્લિકાના કરનારો બાહ્યવા અને તે કન્યાને બ્યભિચારિણી બાહ્યનો.”

વચન સાંભળીને ઉભયભારતીના આનંદનો સમૂહ તેના શરીરમાં માયો નહિ, પણ રોમાંચના સમુદાયને બાહ્યને તે શરીરમાંથી બાહાર નીકળ્યો.

તૈનૈવસામતિવચઃપ્રદદૌપિતૃભ્યાંતૈનૈવતાવપિતયોર્યુગલાયસસમ્ ।

આદાયવિપ્રમપરંપિતૃગેહતોસ્યાસ્તૌજગ્મનુર્દ્વિજવરૌસ્વાનિકેતનાય ॥૪૩॥

તે રોમાંચના મિષથીજ ઉભયભારતીએ પોતાનાં માતાપિતાને પ્રત્યુત્તર આપ્યો; અને માતાપિતાએ પણ તેજ રોમાંચના મિષથી પોતાને ઘેર આવેલા બન્ને બ્રાહ્મણોને સત્ય પ્રત્યુત્તર આપ્યો. અર્થાત્—ઉભયભારતીના રોમાંચથી તેનો હર્ષ પ્રકટ થયો તે ઉપરથી તેનાં માતાપિતાએ જાણ્યું કે એજ વર એને પ્રીતિકર છે. માતાપિતાને પણ ઉભયભારતીએ માન્ય કર્યું તેથી પોતાનું ઇચ્છિત સંપાદન થવાથી હર્ષ સૂચક રોમાંચ પ્રકટયાં, તેથી માયુ કરવા આવેલા બ્રાહ્મણોએ જાણ્યું કે આપણું કહેવું એમને માન્ય છે. પછી ઉભયભારતીના પિતાને ઘેરથી એક બીજા બ્રાહ્મણ લેઈને તે બન્ને બ્રાહ્મણો પોતાને ઘેર (રાજસ્થાનમાં હિમ મિત્રને ઘેર) ગયા. ૪૩.

અસ્માચ્ચતુર્દશદિનેભવિતાદશમ્યાંયામિત્રભાદિશુભયોગયુતોમુહૂર્તઃ ।

एवंविलिख्यगणितादिषुकौशलास्याख्याख्यापरायदिशतिस्मसरस्वतीसा४४॥

આજથી ચૌદમ દિવસે દશમી તિથિએ જનથી સપ્તમ સ્થાનમાં શુભરાશિ, શુભચંદ્ર, આદિકના યોગયુક્ત મુહૂર્ત છે. એ પ્રમાણે લખીને ગણિતાદિકમાં કુશલ જેનું મુખ છે એવી સરસ્વતીએ જનપત્રનું બાપ્પાન કરનાર બ્રાહ્મણને તેનો ઉપદેશ કર્યો—તે આપ્યું. ૪૪.

तौहृष्टपुष्टमनसौविहितेष्टकार्यौश्रीविश्वरूपगुरुमुत्तमैक्षिषाताम् ।

सिद्धंसमीहितमितिप्रथितानुभावोदष्टैवतन्मुखमसावथानिश्चिकाय ॥४५॥

પછી—પોતાનું ઇષ્ટકાર્ય જેમણે કર્યું છે તથા જેમનું મન હર્ષ પામીને પુષ્ટ થયું છે એવા તે બે બ્રાહ્મણે વિશ્વરૂપના પિતા ઉત્તમ હિમમિત્રને જોયા—તેમના પાસે આવી પહોંચ્યા. પ્રખ્યાત પ્રભાવવાળા હિમમિત્રે પણ તેમનાં મુખ જોઈનેજ અભિજાપિત વસ્તુની સિદ્ધિ થઈ છે એમ નિશ્ચય કર્યો. ૪૫.

अन्यःस्वहस्तगतपत्रमदापिपत्रंहृष्टाजहासमुखवारिनिधौममञ्ज ।

विप्रान्यथोचितमपूपुजदागतांस्ताभलांशुकादिभिरयंबहुवित्तलभ्यैः॥४६॥

પછી—વિપ્રણુ મિત્રે મોકલેલા બ્રાહ્મણે પોતાના હાથમાંનું જન પત્ર હિમમિત્રને આપ્યું. હિમમિત્ર તે પત્રને જોઈને હર્ષ્યો તથા સુખરૂપી સમુદ્રમાં કુબી ગયો, (બહુ આનંદ પામ્યો.) પછી તે આવેલા ત્રણે બ્રાહ્મણોને જેને જેમ ઘટે તેમ તમસ્કાર કરીને ઘણા ધન વડે સાંપ્રત્ત થઈ શકે એવાં—અતિ મોંઘાં—ભારે મૂલ્યનાં વસ્ત્ર આદિક આપીને તેમનો સત્કાર કર્યો. ૪૬.

पित्रानुशिष्टवसुधासुरशंसितेनविज्ञापितःसुखमवापसविश्वरूपः ।

कार्याण्यथाहृथगात्मजनान्समेतान्बंधुमियःपरिणयोचितसाधनाय ॥४७॥

૧ વિવાહાદિ કાર્યમાં જનની સપ્તમસ્થાનની શુદ્ધિ વિશેષે કરીને જોવામાં આવેછે. (જુઓ મુહૂર્ત માર્તંડ.)

વિષ્ણુમિત્રને ઘેરથી આવેલા પ્રાણણે લગ્નપત્ર આપ્યું, ઇત્યાદિ વર્તમાન કોઈ પ્રાણણને કહીને તે દ્વારા જેણે વિશ્વરૂપને કહેવરાવ્યું છે. એવા પિતાએ તે તે વર્તમાનથી વિસ્તાપિત કરેલો વિશ્વરૂપ તે સાંભળીને સુખ પામ્યો. પછી બાંધવો જેને પ્રિય છે (અથવા બાંધવોને જે પ્રિય છે) એવા હિમમિત્રે પોતાને ઘેર એકઠા મળેલા સ્વજનને, વિવાહ કાર્યમાં જે જે જોઈએ તે તે સાહિત્ય સિદ્ધ કરવાને જૂદાં જૂદાં કાર્ય સોંપી દીધાં. ૪૭.

મૌહૂર્તિકૈર્બહુભિરેસમુહૂર્તકાલેસંદર્શિતેદ્વિજવરૈર્બહુવિક્ષિરિષ્ટૈઃ ।

માંગલ્યવસ્તુસહિતોઽસ્થિલભૂષણાઢ્યઃસપ્રાપદક્ષતતનુઃપૃથુશોણતીરમ્ ॥૪૮॥

લગ્ન સામગ્રી તૈયાર કર્યા પછી અનેક શાસ્ત્ર જાણનારા અનેક મૌહૂર્તિક (મુહૂર્ત કહેનારા—જોશી) દ્વિજવરોએ આવીને બતાવેલા મુહૂર્તની વેળાએ પોતાના ઇષ્ટજનને સાથે લેઈને માંગલિક વસ્તુઓ સહિત તથા સમગ્ર અલંકાર ધારણ કરીને ખોડખાંપણ વિનાના શરીરવાળો વિશ્વરૂપ વિશાલ શોણનદીને તીરે પોહોમ્યો. ૪૮.

શોણસ્યતીરમુપયાતમુપાશ્રૃણોત્સજામાતરંબહુવિધંકિલવિષ્ણુમિત્રઃ ।

પ્રત્યુજ્જગામમુમુદેમિયદર્શનેનપ્રાવીવેશદ્વૃહમસુંબહુવાદ્યઘોષૈઃ ॥ ૪૯ ॥

શોણનદીના કાંઠા ઉપર નાના પ્રકાર સહિત આવેલા પોતાના જમાઇને વિષ્ણુમિત્રે સાંભળ્યો (અથવા શોણના કાંઠા ઉપર પોતાનો જમાઈ આવેલો છે એમ ધણા પ્રકારે વિષ્ણુમિત્રે સાંભળ્યું) એટલે તે સાંભળ્યું લેઈને તેની સામી ગયો; તથા તેના પ્રતિકર દર્શનથી હર્ષ પામ્યો. પછી અનેક વાદ્યના નાદસહિત તેને ઘરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો (ઉતારો આપી જાનને ઉતારી). ૫૦.

દત્તાસનંમૃદુવચઃસમુદીર્યતસ્મૈપાદંદદૌસમયુપર્કમનર્ઘ્યપાત્રે ।

અર્ઘ્યંદદાવહમિયંતનયામૃદાસ્તેગાવોહિરણ્યમસ્થિલંભવદીયમૂચે ॥૫૦॥

પછી તેને આસન આપીને તેના સાથે કોમલ વચનથી બોલીને પાદ (પગ પોવાનું પાંછી) આપ્યું. તથા તે પછી અમૂલ્ય પાત્રમાં મધુપર્ક સહિત અર્ઘ્ય આપ્યું. પછી તેને કહ્યું કે હું, આ મારી પુત્રી, ઘર, ગાયો અને સમગ્ર સુવર્ણ (ધન), એ સર્વ તમારું છે. ૫૦.

અસ્માકમધપવિતંકુલમાદતાઃસ્મઃસંદર્શનંપરિણયવ્યપદેશતોઽમૂત્ ।

નોચેદ્ગવાન્બહુવિદગ્રસરઃકચાહંભદ્રેણભદ્રમુપયાતિપુમાન્વિપાકાત્ ॥૫૧॥

આજ અમારું કુલ તમે પવિત્ર કર્યું અને અમારો પણ આદર કર્યો; વિવાહના મિ પથી અમને તમારું દર્શન પ્રાપ્ત થયું. જો એમ નહોતુ તો બહુ શાસ્ત્ર જાણનારાઓમાં અગ્રેસર એવા તમે ક્યાં અને હું ક્યાં? પણ પુણ્યકર્મના વિપાકથી પુરૂષને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્—મારું પૂર્વજન્મનું એવું કોઈ સુકૃતજ આજ પ્રકટ થયું કે ત્રેયી અને તમારા સરખા વિદ્વાન્ પુરૂષની પ્રાપ્તિ થઈ. ૫૧.

યદ્યદ્વદેડઅમગવભિહરોચતેતેતત્તભિવેદ્યમશિલંભવદીયમેતત્ ।

વદ્યામિસર્વમભિલાષપદંસદીયમ્પુક્તંહિસંતતમુપાસિતવૃદ્ધપૂગે ॥૫૨॥

વિશેષ શું કહેવું ? હે ભગવાન ! આ ધરમાંનું જે જે કાંઈ તમને પ્રીતિકર હોય તે તે સધળું તમારું નૈવેદ્ય છે—તમને નિવેદન કરેલું છે. એવાં વિષ્ણુમિત્રનાં વચન સાંભળીને હિમમિત્રે કહ્યું કે એ સર્વ તમારું છે; તથાપિ મને પણ જે જે વસ્તુની અભિલાષ થશે તે તે હું તમને કહીશ. “આ સર્વ તમારું છે, ઇત્યાદિ” જે તમે કહ્યું તે તમારા સરખા—જેણે નિરંતર વૃદ્ધ પુરૂષોના સમૂહનું સેવન કર્યું છે તેવા—પુરૂષને યોગ્ય છે. ૫૨.

एवंमिथः परिनिगद्यविशेषमृग्यावाचायतौमदमवापतुरुत्तमांतौ ।

अन्येचसंमुदिरेप्रियसत्कथाभिःस्वेच्छाविहारहसनैरुभयेविधेयाः ॥ ५३॥

એ પ્રમાણે વિશેષ કોમલ વાણીવડેપુક્ત વિષ્ણુમિત્ર અને હિમમિત્ર પરસ્પર ઓલીને ઉત્તમ આનંદ પામવા લાગ્યા. બીજા પણ જેઓ બન્ને તરફના સેવક ચાકર આદિક હતા, તેઓ પણ પોતાને પ્રિય એવી સારી કથાઓવડે તથા પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ વિહાર, હાસ્ય આદિક કરીને આનંદ પામવા લાગ્યા. ૫૩.

कन्यावरौप्रकृतिसिद्धस्वरूपवेशौदृष्टौभयेपिपरिकर्मविलंबमानाः ।

चकुर्विधेयमितिकर्त्तुमनीश्वरास्तेशोभाविशेषमपिमंगलवासरेऽस्मिन् ॥५४॥

કન્યા અને વર બન્નેય સ્વભાવ સિદ્ધ સ્વરૂપ અને વેષવાળાં હતાં—સ્વભાવથીજ સૌંદર્ય પુક્ત હતાં તેથી તેમને જોઈને, તેમનાં અંગને અલંકૃત કરનારાં સ્ત્રીપુરૂષો, વિશેષ અલંકૃત કરવાને અસમર્થ થયાં તથાપિ અંગસંસ્કાર કરવોજ જોઈએ એવો વિધિ હોવાથી, વિધિને માન આપવાનેજ માત્ર, ધણીવાર લગાડ્યા પછી તેમણે તેમને અંગસંસ્કાર (પીઠી ઝોળવી આદિક પરિકર્મ) કર્યાં. તથા આ લગ્નના ઉત્સવનો મંગલ દિવસ, તેથી તે નિમિત્ત કાંઈક વિશેષ અલંકાર પણ ધારણ કરાવ્યા. ૫૪.

एतत्प्रभाप्रतिहतात्मविभूतिभावादाकल्पजातमपिनातिशयंवितेने ।

लोकप्रसिद्धिमनुसृत्यविधेयबुद्ध्याभूषांन्यधुस्तदुभयेनविशेषबुद्ध्या ॥५५॥

સરસ્વતી અને મંડનના શરીરની કાંતિવડે (પોતાનો અલંકારથી) શોભાપમાન કરવા રૂપ પ્રભાવ હણાવાના કારણથી અલંકાર સમૂદાય પણ કાંઈ તેમની શોભામાં અધિકપણું કરી શક્યો નહિ; એમ છતાં પણ લોકની પ્રસિદ્ધિ (રૂઠી) ને અનુસરીને, ‘લગ્ન કરનારાં વર વહુએ અલંકાર ધારણ કરવા’ એવો પણ એક વિધિ છે એવા વિચારથી તે બન્ને જણાંએ અલંકાર ધારણ કર્યાં, પણ અલંકારથી કાંઈ વિશેષ શોભા પ્રાપ્ત થશે એવા વિચારથી ધારણ કર્યાં નહોતા. ૫૫.

मौहूर्तिकाबहुविदोऽपिमुहूर्तकालमप्राक्षुरक्षतधियंखिलतांसखीभिः ।

पश्चात्तदुक्तशुभयोगयतंशુभांशेमौहूर्तिकाःस्वमतितोजगृह्युर्मुहूर्तम् ॥५६॥

તે સ્થલમાં મૌહૂર્તિક (નેશીઓ) બહુ શાસ્ત્ર જાણનારા હતા, તથાપિ સખીઓની સાથે એકતી અક્ષત બુદ્ધિવાળી ઉભયભારતીને તેમણે મુહૂર્તનો સમય પૂછ્યો; અને તેણે તે સમય કહ્યા પછી શુભ યોગયુક્ત શુભ ગૃહના નવમાંશમાં મુહૂર્તવેત્તાઓએ પોતાના બુદ્ધિથી મુહૂર્તનું ગ્રહણ કર્યું. અર્થાત્ સરસ્વતીએ મુહૂર્તનો સમય કહ્યા પછી તે સમયનો નેશીઓએ પોતાના બુદ્ધિથી નિશ્ચય કર્યો. ૫૬.

જગ્રાહપાણિકમલંહિગમિત્રસૂનુઃશ્રીવિષ્ણુમિત્રદુહિતુઃકરપછવેન ।

મેરીમૃદંગપટહાધ્યયનાજ્ઞધોર્ષદિદ્ધમંદલેસુપરિમૂર્છતિદિવ્યકાલે ॥૬૭॥

પછી જે સમયે ભેરી, મૃદંગ, પટહ નામે વાદ્ય, વેદાધ્યયન, અને ગંજના નિર્ધાપવડે દિશાઓનાં મંડલ શબ્દાપમાન થઈ રહ્યાં હતાં તે દિવ્ય મુહૂર્તને સમયે હિમમિત્રના પુત્ર શ્રી વિશ્વરૂપે પોતાના હસ્ત પદ્મવડે શ્રીવિષ્ણુ મિત્રની પુત્રી ઉભયભારતીના હસ્તકમલનું ગ્રહણ કર્યું. અર્થાત્ તે સમયે એનેનો હસ્તમેલાપ થયો. ૫૭.

યંયંપદાર્થમભિકામયતેપુમાન્યસ્તંસ્તંપ્રદાયસમનૂતુષતાંતદીડ્યો ।

દેવદુમાવિવમહાસુમનસ્ત્વયુક્તૌસંભૂષિતૌસદસિચેરતુરાત્મલાભૌ ॥૬૮॥

તે વરવંદુના સ્તુતિપાત્ર પિતાઓ, જે જે પુરૂષ જે જે પદાર્થની ઇચ્છા કરે તે તે પદાર્થ આપીને સંતોષ પમતાં હતાં. જાણે મહાસુમનસ્ત્વ (બહુ પુષ્પતા) યુક્ત, અલંકૃત (બીજાની ઇચ્છા નહોવાથી) આત્મલાભવાળાં એ કલ્પવૃક્ષ હોય તેવા તે અને પિતાઓ મહાસુમનસ્ત્વ (મોટી ઉદારતા) યુક્ત, અલંકૃત અને અભિલાષિત પ્રાપ્ત થવાથી આત્મલાભ વાળાં (પ્રાપ્ત કામ) થઈને સર્માંમાં ફરતા હતા. ૫૮.

આધાયવહ્નિમયતત્રજુહાવસમ્યગ્ગૃહ્યોક્તમાર્ગમનુસૃત્પસાવિશ્વરૂપઃ ।

લાજાનજુહાવચ્ચધૂઃપરિજિગ્રતિસ્સધૂમંપ્રદક્ષિણમથાકૃતસોઽપિચાગ્નિમ્ ॥૬૯॥

પછી વિશ્વરૂપે પોતાના ગૃહ સૂત્રમાં કહેલા માર્ગને અનુસરીને અગ્નિહોત્રનું ધારણ કર્યું. તથા તેમાં સારી રીતે (યથાશાસ્ત્ર) હોમ કર્યો; તે વખતે વહુએ (ઉભયભારતીએ) જાળ હોમ કર્યો તથા તેનો ધૂમ સુંઘ્યો. પછી ઉભયભારતીએ અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરી અને તેના સાથે તેના પાછળ વિશ્વરૂપે પણ પ્રદક્ષિણા કરી. ૫૯.

હોમાવસાનપરિતોષિતાબ્રમવર્યઃપ્રસ્થાપિતાસ્થિલસમાગતબંધુવર્ગઃ ।

સરસ્વવન્હિમનયાસમમાગ્નિગેહેદીસાધરોદિનચતુષ્કમુવાસહૃષ્ઠઃ ॥૬૦॥

હોમ કરી રહ્યા પછી આહ્વાણ શ્રેણીને સંતુષ્ટ કરીને તથા ત્યાં આવેલા બાંધવવર્ગને વિદાય કરીને તે વિશ્વરૂપ પોતાની સ્ત્રી સરસ્વતી સહિત દીક્ષા ધારણ કરીને અગ્નિગૃહમાં અગ્નિનું રક્ષણ કરીને ચાર દિવસ સુધી ઈર્ષ પામીને રહ્યો. ૬૦.

પ્રતિષ્ઠમાનિદાયિતેવરેસ્મિન્નુપેસમાતાપિતરૌવરાયાઃ ।

આભાષિષાતાંશૃણુસાવધાનોવાલેવબાલાનનુવેત્તિકિંચિત્ ॥૬૧॥

ચાર દિવસ વીત્યા પછી પોતાની પુત્રીનો આ પ્રિય વર વિશ્વરૂપ પોતાને ઘેર જવા નીકળ્યો ત્યારે તે પરણેલી કન્યાનાં માતાપિતા આવીને (પોતાના વેવાઈને) કહેવા

લાગ્યાં કે તમે સાવધાન થઈને સાંભળો; જેમ નાનું બાલક કાંઈ સમજતું નથી તેમ શુદ્ધોક્ત અંગવાળી આ અમારી પુત્રી પણ કાંઈ સમજતી નથી. ૬૧.

વાલૈરિયંક્રીડાતિકંદુકાચૈર્જાતશ્ચુધાગેહમુપૈતિદુઃસ્વાત્ ।

એકેતિબાલાઘૃહકર્મનોક્તાસંરક્ષણીયાનિજપુત્રિતુલ્યા ॥૬૨॥

બાલકોના સાથે દડી આદિક રમવાનાં સાહિત્ય લેઈને (હજી) તે રમેછે; બ્યારે તેને બુખ લાગેછે ત્યારે દુઃખે કરીને તે ઘેર આવેછે. તમે કહેશો કે ‘ત્યારે તમે એને ઘરકામ કેમ શીખવ્યું નહિ ? તો’—આ પુત્રી અમારે એકની એક (લાડકવાઈ) હોવાથી એને અમે ઘરનું કામ બતાવ્યું નથી; માટે તમારે પોતાની દીકરી બરોબર (ગણીને) એનું સંરક્ષણ કરવું યોગ્યછે. ૬૨.

બાલેયમંગવચનૈર્મૃદુભિર્વિધેયાકાર્યાનરૂક્ષવચનૈર્નકરોતિરુષ્ટા ।

કેચિન્મૃદૂક્તિવશગાવિપરીતભાવાઃ કેચિદ્વિહાતુમનલંબ્રકૃતિંજનોહિ ॥૬૩॥

હું (હિમમિત્ર !) આ બાલકી પાસે કાંઈ કામ કરાવવું હોય ત્યારે એને કોમલ વાણીયડે કહીને કામ કરાવવું, પણ કઠોર વચન વડે ન કહેવું; (કેમકે કઠોર વચન સાંભળીને એને રીસ આવેછે) અને રીસ ચડી એટલે તે કહેલું કાર્ય કરતી નથી. તમે કહેશો, કે ‘જે કઠોર વચનથી પણ કહ્યું કરશે નહિ તે કોમલ વચનથી તો તેમજ કરશે ? તો’—કેટલાક માણસોનો સ્વભાવ એવો હોયછે કે તેઓ કોમલ વાણીથીજ વશ થાયછે; અને કેટલાક તેથી ઉલટા સ્વભાવના એટલે કઠોર વાણીથી વશ થાયછે; (કોઈપણ) મનુષ્ય પોતાની પ્રકૃતિ છોડવાને સમર્થ નથી !! ૬૩.

કશ્ચિદ્વિજાતિરધિગમ્યકદાચિદેનામુદ્દીક્ષ્યવસણમવોચદાનિંદિતાત્મા ।

માનુષ્યમાત્રજનનંનિજદેહભાવેસ્માચ્ચવોવચનમુગ્રમયોજ્યમસ્યામ્ ॥૬૪॥

‘વાર એકની એક દીકરી હોય અને તે બાલકોની સાથે રમવાના સ્વભાવવાળી હોય તથાપિ જેમને વશ વહાલો હોય તેમણે તો તેને કઠોર વચન કહીને પણ શિક્ષણ આપવું પડેછે, તો તમે તેને કેમ ઘરકામ શીખવ્યું નહિ ?’ એમ કહેશો તો,—

એક સમયે કોઈ પ્રશંસાપાત્ર બ્રાહ્મણ અહીં આવ્યો હતો તેણે આ બાલક કન્યાનાં લક્ષણ જોઈને અમને કહ્યું કે, ‘આ કન્યાનો જન્મ માત્ર મનુષ્યનો છે; પરંતુ તે પૂજો તો એ નિર્જીવ દેવ સ્વભાવવાળી છે. એટલા માટે તમને એને વિશે ઉગ્ર વચનની યોજના કરવી નહિ—એને કઠોર વચન કહેવું નહિ.’ ૬૪.

સર્વજ્ઞતાલક્ષણમસ્તિપૂર્ણમેષાકદાચિદ્વદતોઃકથાયામ્ ।

તત્સાક્ષિભાવંબ્રજિતાનવદ્યાસંદિશ્યનાવેવમસૌજગમ ॥ ૬૫॥

‘એનામાં સર્વજ્ઞતાનું સંપૂર્ણ લક્ષણ છે; કોઈ વખત આ અનુપમ કન્યા બે વાદ કરનારાઓની કથામાં તેમના સાક્ષીપણને પામશે તેમના વાદમાં હારજીતનો નીર્ણય કર-

નારી થશે.' એ પ્રમાણે અમને કહીને તે બ્રાહ્મણ ચાલતો થયો. ૬૫.

શ્વશ્રૂર્વરાયાવચનેનવાच्यास्तुषाभिरक्षायततंहितसाम् ।

निक्षेपभूतातवसुंदरीयंकार्यागृहेकर्मशनैःशनैस्ते ॥ ૬૬ ॥

વળી—આ ઉત્તમ કન્યાની સાસુને અમારા વચનથી તમે એમ કહેજો કે ‘આ સુંદરી તમારા સ્વાધીનમાં થાપણુએ સોંપીછે; માટે તમારા ઘરમાં એની પાસે ધીમે ધીમે કામ કરાવજો.’ કેમકે વહુનું રક્ષણ કરવું એ સાસુના હાથમાં છે. ૬૬.

बाल्येषुबाल्यात्सुलभोऽपराधःसनेक्षणीयोगृहिणजिनेन ।

वयंसुधीभूयहिसर्वपवपश्चादुरुत्वंशनकैःप्रमाताः ॥ ૬૭ ॥

બાલ્યાવસ્થામાં બાલકપણાને લીધે સેહેજ અપરાધ થઈ જાયછે અપરાધ થયો બહુ સુલભ છે, પણ ઘરની મુખ્ય સ્ત્રી (કુટુંબિની) એ તે ઉપર દૃષ્ટિ કરવી યોગ્ય નથી; આપણે સર્વે પણ અત્યંત બુદ્ધિમાન થયા પછીજ ધીમે ધીમે મહત્તાને પામ્યા છીએ. અર્થાત્ બાલ્યાવસ્થામાં સર્વ કોઈ એવાજ (સેહેજ અપરાધ કરે એવા) હોય છે, પણ પછી જેમ જેમ બુદ્ધિમાન થાયછે તેમ તેમ તે મોટાઈ પામેછે. ૬૭.

दृष्ट्वाभिधातुमनलंचमनोऽस्मदीयंगेहाभिरक्षणविधौनहिदृश्यतेऽन्यः ।

दृष्ट्वाभिधानफलमेवयथाभवेन्न૦બ્રૂયાત્તથેષ્ટજનતાजननिंवरस्या ॥ ૬૮ ॥

તમે કહેશો કે ‘વાર તારે વરની માતાને તમે જાતેજ મળીને તેવી ભજામણુ કરો’ તો,—વરની માતાને મળીને (એ સર્વ) કહેવાને અમારૂં મન શક્તિમાન નથી—અમે કહી શકીએ એમ નથી; કારણ કે (અમે ત્યાં આવીએ ત્યારે અહીં અમારા) ઘરનું રક્ષણ કરવાને બીજા કોઈ દેખાતો નથી—છે નહિ, પરંતુ જેવી રીતે અમે વરની માતાને જાતે મળીને કહીએ અમે તેથી જ અમને ફલ થાય તે પ્રમાણે ઇષ્ટજનનો સમુદાય વરની માતાને કહે એવી અમારી પ્રાર્થના છે. ૬૮.

वत्सेत्वमद्यगभितासिदशामपूर्वातद्रक्षणेनिपुणधीर्भवसुभ्रुनिसम् ।

कुर्यान्नबालविहर्तिजनतोपहास्यांसानाविवापरमियंपरितोषयेत्ते ॥ ૬૯ ॥

કન્યાનાં માતાપિતા હવે પોતાની પુત્રીને શિખામણુ દેછે કે,—હે વત્સે! (હે પુત્રી!) આજથી હવે તને ૧ અપૂર્વ દશા પ્રાપ્ત થઈ છે; માટે હું સુંદર ભકુટીવાળી બાલકી! તે નૂતન દશાનું રક્ષણ કરવાને સદૈવ તું કુશલ બુદ્ધિવાળી થજે. મનુષ્ય સમુદાય જેથી હાસ્ય કરે એવા બાલપણાના એક હવે તું કરીશ નહિ; કેમકે એવી તારી બાલકપણાની ચેષ્ટા અમને તેમ બીજાને પણ સંતોષ ઉપજાવનારી થશે નહિ. ૬૯.

पाणिग्रहात्स्वाधिपतीसमीरितौपुराकुमार्याःपितरौततःपरम् ।

पतिममेकंशरणंत्रजानिशंलोकद्वयंजेष्यसियेनदुर्जयम् ॥ ૭૦ ॥

ન્યાં સુધી કુમારીનું પાણિગ્રહણ થયું નથી ત્યાં સુધી તેનાં માતાપિતા તેનાં અ-
૧ અર્થાત્ પિતાના ઘરની પુત્રી મટીને હવે તું સસરાના ઘરની વહુ થઈ.

ધિપતિ છે, પણ તે પછી તેનો અધિપતિ તેનો સ્વામી છે. માટે નિરંતર તે એક પતિનજ તું શરણે જા; કે જ્યેથી દુર્લભ એવા આ લોક અને પરલોક, બંનેમાં તું જ્ય પામશે. ૭૦.

પત્યાવભુક્તવતિસુંદરિમાસ્યમુંક્ષવયાતેપ્રયાતમપિમાસ્યમભવેદ્વિભૂષા ।

પૂર્વાપરાદિનિયમોઽસ્તિનિમજ્જનાદૌઘ્નદ્વાંગનાચરિતમેવપરંપ્રમાણમ્ ॥ ૭૧ ॥

હે સુંદર કુમારી ! પતિએ જ્યાં સુધી ભોજન ન કર્યું હોય ત્યાં સુધી તું ભોજન કરીશ નહિ; અને પતિ લાંબે પ્રવાસે જાય ત્યારે તું અલંકાર ધારણ કરીશ નહિ, સ્નાન અને ભોજનાદિકમાં પૂર્વ અને પર (પછી) એવો નિયમ છે. અર્થાત્ સ્નાનાદિક ક્રિયા પતિના પેહલાં કરવી અને ભોજનાદિક ક્રિયા પતિના પછી કરવી, એવો નિયમ છે. એવા નિયમ વિશે અરૂંધતી, લોપામુદ્રા, આદિક વૃદ્ધ સ્ત્રીઓનાં ચરિત્ર એજ પરમ પ્રમાણછે, એમ તારે જાણવું. ૭૧.

રુષ્ટેધવેસતિરુષેહનવાચ્યમેકંક્ષંતવ્યમેવસકલંસતુશામ્યતીત્યમ્ ।

તાસ્મિન્પ્રસન્નવદનેચકિતેવવત્સેસિદ્ધ્યસમીષ્ટમનઘેક્ષમયૈવસર્વમ્ ॥ ૭૨ ॥

જો તારો સ્વામી કદાચિત્ ક્રોધાવિષ્ટ થાય તો તારે ક્રોધ કરીને તેની સાથે બોલવું નહિ; પણ સઘળાની કેવલ ક્ષમાજ કરવી; કેમકે એવી રીતે કરવાથી તે તારો સ્વામી પોતાની ગ્નેહજ શાંત થશે. હે વત્સે ! તે જ્યારે પ્રસન્ન મુખવાળો હોય ત્યારે તું જ્ય પામતી હોય તેવી થજે. અર્થાત્ તેની પ્રસન્નતા જોઈને તું વિનય રહિત થઈને ચઢી વાગીશ નહિ. હે પાપરહિત પુત્રી ! ક્ષમા ગુણવડે સકલ અભીષ્ટની સિદ્ધિ થાયછે. ૭૨.

મર્ત્યુઃસમક્ષમપિતદ્વદનંસમીક્ષ્યવાચ્યોનજાતુસુભગેપરપૂરુષસ્તે ।

કિંવાચ્યણ્ણરહસીતિતવોપદેશઃશંકાવધૂપુરુષયોઃક્ષપયેદ્વિહાર્દમ્ ॥ ૭૩ ॥

હે સુંદર ભાગ્યવાળી પુત્રી ! સ્વામીના સમક્ષમાં પણ પરપુરુષની સાથે તેનું મુખ જોઈને તારે કોઈ વખત બોલવું નહિ, તો પછી તારે તેની સાથે એકાંતમાં તો નજ બોલવું, એમાં તો શું કહેવું ? એજ અમારી તને શીખામણ છે. (કેમકે તેથી તારા ઉપર શંકા થઈ આવે) અને તેવી શંકા પતિપત્ની વચ્ચેના સ્નેહનો નાશ કરનારી છે. ૭૩.

આયાતિભર્ત્તરિતુપુત્રિવિહાયકાર્યમુત્થાયશીઘ્રમુદકેનપદાવનેકઃ ।

કાર્યોયથાભિરુચિતેસતિજીવનંવાનોપેક્ષેણીયમણુમાત્રમપીઠકંતે ॥ ૭૪ ॥

હે પુત્રી ! તારા સ્વામીને બાહ્યરથી આવતો જોઈને બીજી મરકામ છોડીને પણ તારે ઉતાવળે ઉઠીને તેના ઇચ્છા પ્રમાણે જલવડે તેના પગ ધોવા, હે સતિ ! તારૂં મુખ અને તારૂં જીવન તારો સ્વામી છે માટે તેની તારે અણુમાત્ર પણ ઉપેક્ષા (અવગણના) કરવી નહિ. ૭૪.

ધવેપરોક્ષેઽપિકદાચિદેયુર્મૃહંતરીયાઅપિવામહાન્તઃ ।

તેપૂજનીયાબહુમાનપૂર્વનોચિન્નરાશાઃકુલદાહકાઃસ્યુઃ ॥ ૭૫ ॥

સ્વામી ધેર નહોય ત્યારે પણ કદાચિત તેના ગુરુજનઆદિ અથવા મિત્ર—સગા

આદિક ઘેર આવે તો બહુમાન પુરઃસર તેમનો આદર સત્કાર કરવો; કેમકે ને એવી રીતે તેમનો સત્કાર કરવામાં ન આવે તો તેઓ નિરાશ થઈને કુલનો નાશ કરનારા થાય છે. ૭૫.

પિત્રોરિવશ્વસુરયોરનુવર્તિતવ્યમતદ્વન્મૃગાક્ષિસહજેષ્વપિદેવરેષુ ।

તેસ્ત્રેહિનોહિકુપિતાઙ્ગતરેતરસ્યયોગંવિભિદ્યુરિતિમેમનસિપ્રતર્કઃ ॥૭૬॥

હે મૃગાક્ષિ ! જેમ તું તારાં માતૃપિતાનું અનુસરણ કરે છે તેમજ તારે તારાં સાસુ સસરાનું પણ અનુસરણ કરવું. અને તેવીજ રીતે તારા સ્વામીના બાધઓ (જેઽઆદિ); બેનો અને દીયર સાથે પણ વર્તવું; કેમકે ને તેઓ કોપ પામે તો તમે બંને પતિપત્ની મેહવાળાં છતાં પણ તમારો અરમ્પરસનો યોગ તેઓ નાશ કરી શકે એમ મારા મનમાં તર્ક થાય છે. ૭૬.

હિતોપદેશેવિનિવિષ્ટમાનસૌવધૂવરૌરાજગૃહંસમીયતઃ ।

લઘ્વાનુમાનાં ગુરુવંધુવર્ગતોવભૂવસંજ્ઞાભયભારતીતિ ॥ ૭૭ ॥

સાભારતીદુર્વસનેનદત્તંપુનઃપ્રસન્નેનપુરાત્તહર્ષા ॥

શાપાવધિસંસદિવત્સર્યતેયત્સર્વજ્ઞતાનિર્વહણાયસાક્ષ્યમ્ ॥૭૮॥

એ પ્રમાણે કરેલા હિતોપદેશમાં જેમના ચિત્તે પ્રવેશ કર્યો છે, એવાં તે બંને વહુવર ગૃહ અને બાંધવ વર્ગથી સન્માન પામીને રાજસ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા. જેનું નામ 'ઉભયનારતી' પડેલું હતું, તથા જેને પૂર્વે દુધીસાએ શાપ દીધા પછી ફરેલે પ્રસન્ન થઈને, સભામાં જ વાદીઓની મધ્યે સાક્ષિપણું કરવારૂપ શાપનો અવધિ કરી આપ્યો હતો તેથી હવે પામી હતી, તે સરસ્વતી શંકરની સર્વજ્ઞતાના નિર્વાહને અર્થે સભામાં પોતાના શાપના અવધિરૂપ સાક્ષિપણું કરશે. ૭૭—૭૮.

સભારતીસાક્ષિકર્સર્વવિત્ત્વોપ્યાત્મીયશક્તયાશિશુવદ્ભિમાતઃ ।

સ્વશૈશવસ્યોચિતમન્વકાંક્ષિત્સકેશવોયદ્વદુદારવૃત્તઃ ॥ ૭૯ ॥

જે પ્રમાણે ઉદાર ચરિત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણ પોતાની માયાવડે બાલક સરખા જણાઈને પોતાના બાલકપણાને ઉચિત પદાર્થ (રમકડાંઆદિ) ઇચ્છતા હતા, તેજ પ્રમાણે શ્રી શંકર પણ સરસ્વતીની સમક્ષમાં જેનું સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ થયું છે એવા છતાં પણ પોતાની શક્તિ વડે (પોતાની માયાવડે) બાલક સરખા દેખાઈને બાલકપણાને ઉચિત રમકડાં આદિકની ઇચ્છા કરતા હતા. ૭૯.

શૈશવેસ્થિતવતાચપલાશેશાર્જ્જિણેવવટવૃક્ષપલાશે ।

આત્મનીદમચિલંચિલુલોકેભાવિભૂતમપિયત્વલુલોકે ॥૮૦॥

જેમ (પ્રલયકાલે) વડ વૃક્ષના પત્રમાં સ્થિતિમાન થયેલા (પોદેલા) વિષ્ણુ સમગ્ર જગત્ને આત્મામાં (પોતાને વિષે અથવા આત્મરૂપ) જૂઝે છે, તેમ જેમાં ચપલ આશાઓ હોય છે એવા બાલકપણામાં રહેલા શંકરે પણ જગત્માં જે થઈ ગયું અને જે થશે તે સર્વે પદાર્થનું—અર્થાત્ આત્મા વિશ્વનું આત્માને વિષે અવલોકન કર્યું, એમાં કોઈ સંદેહ નથી. ૮૦

૧ ચમકાલ કાર “સત્યથે પૃથગર્થાયાઃસ્વરવ્યંજનસંહતેઃક્રમેણ તેનૈવાવૃત્તિર્યમકં વિનિગચતે” (મિલનન અર્થવાળા સ્વર અને વ્યંજનના સમુદાયની ફરીને તેજ ક્રમે આવૃત્તિ થાય તેને ‘ચમક’ કહે છે. સા. દ. કા. ૬૪૦મી શ્લોક.)

૨ અહીં વિષ્ણુ અને શંકરના અવલોકન કરવારૂપ ધર્મવત્ સાદૃશ્ય વર્ણવેલું છે માટે ઉપમાલંકાર. “ઉપમાયવસા

૧તંદર્શજનતાદ્રુતબાલંલીલયાધિગતનૂતનદોલમ્ ।

વાસુદેવમિવવામનલીલંલોચનૈરનિમિપૈરનુવેલમ્ ॥ ૮૧ ॥

જેમ પૂર્વે લીલાએ કરીને નવા હીદોળાપર જે ચઢ્યાછે તથા વામન અવતારની જેણે લીલા કરીછે એવા અદ્ભુત બાલક વાસુદેવને લોક—સમુદાય બંને પાંપણો ભેગી કર્યા શિવાય પોતાનાં નેત્રથી સંતત નિહાળી રહેતાં હતાં તેમ, લીલાએ કરીને નવો હીદોળો જેને પ્રાપ્ત થયોછે—નવા હીદોળામાં જેણે આરોહણ કર્યું છે તથા વામન (મુંદર—મનોહર) જેની લીલાછે; એવા અદ્ભુત બાલક શ્રી શંકરને પણ લોકસમુદાય બંને પાંપણો ભેગી કર્યા શિવાય પોતાનાં નેત્રથી સંતત નિહાળી રહેવા લાગ્યા. ૨ ૮૧.

કોમલેનનવનીરદરાજિશ્યામલેનનિતરાંસમરાજિ ।

કેશપાશતમસાધિકમસ્યકેશવેશચતુરાસ્યસમસ્ય ॥ ૮૨ ॥

વિઘ્નુ, શિવ, અને બ્રહ્મા, એમની સમાન એવા શ્રી શંકરના, કોમલ નવાં કમલની પંક્તિ જેવા શ્યામ વર્ણની કેશપાશની કાળાશ અત્યંત સારી શોભતી હતી. ૮૨.

૧શાક્યૈઃપાશુપતૈરપિક્ષપર્ણકૈઃકાપાલિકૈર્વૈષ્ણવૈ

રપ્યન્યૈરશિલૈઃશ્વલૈઃશ્વલુશ્ચિલંદુર્વાદિભિર્વૈદિકમ્ ।

પંથાનંપરિરક્ષિતુંક્ષિતિતલંપ્રાપ્તઃપરિક્રીડતે

ધોરેસંસ્થતિકાલનેવિચરતાંભદ્રંકરઃશંકરઃ ॥ ૮૩ ॥

મોહ, પાશુપત, ક્ષપણક, કાપાલિક, વૈષ્ણવ, અને બીજા સમગ્ર દુર્વાદિ બ્રહ્મ પુરુષોએ પ્રસિદ્ધ વેદમાર્ગે તોડી નાખ્યો હતો તેનું રક્ષણ કરવાને પૃથ્વીના તલમાં પ્રાપ્ત થયેલા, તથા ધોર એવા સંસારરૂપ અરણ્યમાં કરનારા જીવોને સર્વ અનર્થની નિવૃત્તિ પુરઃસર પરમાર્નંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ—કલ્યાણ આપનારા શ્રી શંકર (પોતાનાં માતાપિતાના ઘરમાં) રમતા હતા. ૮૩.

इतिश्रीमाधवीयेतत्तद्देवावतारार्थकः॥

સંક્ષેપકંકરજયેતૃતીયઃસર્ગેઆભવત્ ॥૩॥

એ પ્રમાણે શ્રી માધવાચાર્ય વિરચિત સંક્ષેપ શંકર જ્ય નામે આ ગ્રંથમાં તે તે દેવોના અવતારનું કથન જેમાં કરેલું છે એવો (આ) ત્રીજો સર્ગ થયો. ૩.

॥ समाप्तोयं तृतीयः सर्गः ॥

इत्यलक्ष्मीवृक्षसतिद्वयोः” “ज्यां उपमेयं अने उपमानना सादृश्यपणानां शोभा दृष्टी होय त्यां उपमा” (उ. भा. ६.) १ अंत्यानुप्रास. “एवंजनं चेशधावस्थं सहाद्ये न स्वरेणतु आवर्त्यते न्त्ययोज्यत्वादन्यानुप्रासऽएवतत्” “पदना अंतर्भां आवेला व्यंजननी तेनी पूर्णता स्वर संहित आवृति बीज पदना अंतर्भां थाय तयारे तेने अंत्यानुप्रास कहेछे.” (सा. ६. भा. ६३७.) २ वृत्त्यनुप्रास. “अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा १ एकस्य सकृदप्येववृत्त्यनुप्रासउच्यते” “ज्यां अनेक वल्लोना स्वस्वपुत्रं साम्य ऐकवार आठुं होय अथवा स्वस्वपुत्र अने कृम अन्नेतुं साम्य वारंवार आवेनुं होय, अथवा ऐकव वल्लेनुं साम्य ऐकवार आठुं होय, त्यां ‘वृत्त्यनुप्रास’ नामे शब्दाक्षरकारं थायछे.” (सा. ६. भा. ६३४) अर्द्धी પણ प, वि, ल, द, व, आदिके वल्लेनुं अन्ने प्रकारे साम्य आवेनुं छे भारे वृत्त्यनुप्रासछे.

ચતુર્થઃ સર્ગઃ

સાધારણ બાલકના ચરિત કરતાં શ્રી શંકરનું ચરિત વિલક્ષણ હતું તે બતાવતાં અંધકાર કહેછે કે:—

અથશિવોમનુજોનિજમાયયાદ્વિજગૃહોદ્વિજમોદમુખાવહન ।

પ્રથમહાયનૈવસમગ્રહીત્સકલવર્ણમસૌનિજભાષિકાદ્ ॥ ૧ ॥

પછી શંકરે પોતાની માયાવડે બ્રહ્મણને ઘેર મનુષ્ય દેહ ધારણ કરીને શિવગુરને આનંદ ઉત્પન્ન કરતાં કરતાં પેહેલેજ વર્ષ સર્વે અક્ષરોનું શ્રદ્ધા કર્યું તથા પોતાની દેહ બાપા પણ બોલતાં શીખ્યા. ૧.

દ્વિસમયેવશિશુલિખિતાક્ષરંગંદિતુંમક્ષમતાક્ષરવિત્સુધીઃ ।

અથસકાવ્યપુરાણમુપાશૃણોત્સ્વયમવૈત્કિમપિશ્રવણંવિના ॥૨॥

તે બાલક બે વર્ષનો થયો એટલામાંજ તે લખેલા અક્ષરોને વાંચવાને સમર્થ થયો; કેમકે તે અત્યંત બુદ્ધિમાન હતો, પછી ત્રીજા વર્ષે તેણે કાવ્ય અને પુરાણનું શ્રવણ કર્યું, પણ અર્થ જ્ઞેતાં તો કાંઈપણ સાંભળ્યા વિનાજ તે જાણતા હતા. ૨.

અજનિદુઃસ્વકરોનગુરોરસૌશ્રવણતઃસકૃદેવપરરિગ્રહી ।

સહનિપાઠજનસ્યગુરુઃસ્વયંસચપપાઠતતોગુરુણાવિના ॥ ૩ ॥

તે વિદ્યાર્થી ગુરને પણ દુઃખદાયક થયો નહિ, કેમકે એકજવાર ગુર પાસેથી પાઠ સાંભળીને તે શ્રદ્ધા કરે એવો હતો. વળી જે જે તેના સહપાઠી (સાથે ભણનારા) હતા તેમનો તે પોતે ગુર હતો; કેમકે તેઓ પાઠ ભૂલતા તો આ બાલક તેમને બતાવતો હતો. અને પોતે તો એકવાર પાઠ સાંભળ્યા પછી ગુર વિના પણ ભણતો હતો. ૩.

૧૨જસાતમસાપ્યનાશ્રિતોરજસાંઘેલનકાલૈવહિ ।

સકલાધરસત્તમાત્મજઃસકલાશ્રાપિલિપીરંધિદત ॥ ૪ ॥

જે સમય તેને ધૂળની સાથે રમવાનો હતો તે સમયે તે રજ (રંગેયુગ્મ અથવા ધૂળ) અને તમ (તમોયુગ્મ અથવા અસ્તાન) ના આશ્રય વિનાનો તથા કલા ભણનારાઓમાં ઉત્તમ શિવગુરનો પુત્ર સઘળી બીપિઓનું જ્ઞાન પામી ચૂક્યો હતો. ૪.

મુધિયોસવિદિદ્યુતેઽધિકંવિધિવચ્ચૌલવિધાનસંસ્કૃતમ્ ।

લલિતંકરણંઘૃતાહુતિજ્વલિતંતેજઃશુશુક્ષણેઃ ॥ ૫ ॥

અતિશય બુદ્ધિવાળા આ શ્રી શંકરનું, વિધિ પ્રમાણે યૌજન સંસ્કારના વિધાનથી સં-

૧ પદના અર્થે ભાગમાં રજસા અને સકલા એવા વર્ણ સમુદાયની કૌશલ્ય આશ્રિતિ કરેલી છે માટે પાદાદિ યમ-કાલકાર “અવ્યપેતવ્યપેતાત્માવ્યાવૃત્તિર્વર્ણસંહતેઃ। યમકંતઃપાદાનામાદિમધ્યાન્તગોચરમ્” “બીજા વર્ણ સં-સુદાયવડે વ્યવધાનવાળા કે વ્યવધાન રહિત એવા વર્ણના સમુદાયની પુનઃઆવૃત્તિ કરેલી હોય તથા તે પાદના આદિ, મધ્ય કે અંતભાગમાં રહેલી હોય તેને યમકાલકાર કહે છે. (કાવ્યાર્દશ, તૃતીય પરિ, રસો. ૧.)

રકાર યુક્ત થયેલું સુંદર શરીર, ધીની આહુતિયે પ્રજ્વલિત થયેલું જેવું અગ્નિનું તેજ હોય તેવું, વિશેષ પ્રકાશમાન થયું—શેભવા લાગ્યું. ૧ પ.

ઉપપાદનનિર્વ્યપેક્ષધીઃસપપાઠાહતિપૂર્વકાગમાન્ ।

અધિકાવ્યમરંસ્તર્કકશેષ્યધિકાંસ્તર્કનયેસવર્તત ॥ ૬ ॥

ઉપપાદન કરવામાં અપેક્ષા રહિત જેની બુદ્ધિએ એવા શ્રી શંકર ભૂ આદિક બ્યાહતિ પૂર્વક વેદને ભણતા હતા. કાવ્યમાં તો તે રમતજ કરતા હતા. વળી અતિથય કઠિણ ત-
ઈનયમાં જેઓ એક હતા તેમનું પણ તેમણે અતિક્રમણ કર્યું હતું—અર્થાત્ તેમના કરતાં પણ તેમાં વિશેષ કુશલતા પ્રાપ્ત કરી હતી. ૬.

હરતસ્ત્રિદશેજ્યચાતુરીંપુરતસ્તસ્યનવંકુમીશ્વરાઃ ।

પ્રભવોપિકથાસુનૈજવાગ્વિભવોત્સાહિતવાદિનોબુધાઃ ॥ ૭ ॥

પોતાના વાણી વૈભવવડે જેમણે વાદ કરનારાઓને દૂર કરી દીધાછે એવા પંડિતો, જેઓ વાદ—જલ્પ—વિતંડા—આદિક કથનોમાં સમર્થ છતાં પણ, દેવતાના ગુરુ બૃહસ્પતિના વાણી આતુર્યનું હરણ કરનાર શ્રી શંકરની સામે બોલવાને સમર્થ થતા નહોતા. ૭.

અમુકકામિકોક્તિધોરણીમુરગાધીશકથાવધોરિણીં ।

મુમુક્ષુર્નિશમય્યવાદિનઃપ્રતિવાક્યોપહૃતૌપ્રમાદિનઃ ॥ ૮ ॥

વળી સર્પના અધિપતિ શેષનાગના કથનનો પણ તિરસ્કાર કરનારી આ શ્રી શંકરની કૃત્તિ કરી ઉચ્ચાર કરવાની પરિપાઠી સાંભળીને વાદીઓ મોહ પામતા હતા; કૃમંક તેનો પ્રત્યુત્તર આપવામાં તેઓ સાવધ રહી શકતા નહોતા. ૮.

કુમર્તાનિચતેનકાનિનોન્મથિતાનિપ્રથિતેનધીમતા ।

સ્વમતાન્યપિતેનસ્વંડિતાન્યતિયત્તૈરપિસાધિતાનિકૈઃ ॥ ૯ ॥

પ્રખ્યાત અને બુદ્ધિમાન શ્રી શંકરે ક્યાં ક્યાં કુત્સિત મત નથી ઉઘેડી નાખ્યાં ? અને તેણે ખંડિત કરેલાં પોતાનાં મત પ્રયત્ને કરીને પણ પાછાં ફરીને કોણે સ્થાપન કર્યાં છે ? અર્થાત્ સર્વે કુત્સિત મત શ્રી શંકરે ઉઘેડી નાખ્યાંછે અને તેણે ખંડિત કરેલાં મત કોઈએ પણ ફરીને સ્થાપન કર્યાં નથી. ૯

અમુનાતનયેનભુષિતંયમુનાતાતસમાનવર્ચસા ।

તુલ્યારહિતંનિજંકુલંકલયામાસસપુત્રિણાંવરઃ ॥ ૧૦ ॥

યમુનાના પિતા સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા આ પુત્રવડે અલંકૃત થયેલા પોતાના કુલને પુત્રવાળાઓમાં એક શિવગુરુ ઉપમારહિત માનવા લાગ્યો. ૧૦.

૧ ઉપમા “ઉપમાયત્રમાદશ્યલક્ષ્મીરુક્ષસતિદ્વયોઃ” જ્યાં ઉપમાન અને ઉપમેયની સમાન શોભા વણી હોય તે ઉપમાલંકાર. (યંત્રાલોક.)

શિવગુરુઃસજરનત્રિસમેશિશાવમૃતકર્મવશઃસુતમોદિતઃ ।

ઉપનિનીષતસૂનુરપિસ્વયંનાહિયમોઽસ્યકૃતાકૃતમીક્ષતે ॥ ૧૧ ॥

પુત્રવડે આનંદ પામીલો અને પોતાના પુત્રને પોતે ઉપવીત ધારણ કરાવવાની ઇચ્છા વાળો હતો પણ તે શિવગુરુ વૃદ્ધ થવાથી પોતાનો બાલક ત્રણ વર્ષનો હતો તે વેળાએ કર્મને આધીન થઈને મરણ પામ્યો; કેમકે આ પુરુષનું કાર્ય પૂરું થયેલું છે કે અપૂર્ણ છે તે કાંઈ યમ જ્ઞેતો નથી. ૧૧.

इहभवेत्सुलभंनसुतेक्षणंनसुतरांसुलभंविभवेक्षणम् ।

सुतमवापकथांचिदयंद्विजोनखलुवीक्षितुमैष्टसुतोदयम् ॥ ૧૨ ॥

આ સંસારમાં પુત્ર દર્શન સુલભ નથી; અને પુત્રનો વૈભવ દેખવો એતો અત્યંત કઠિણજ છે. (એના દૃષ્ટાંતમાં શિવગુરુને બતાવીને કહેછે કે—) આ બ્રાહ્મણને કેમ કરતાં પુત્ર મળ્યો ત્યારે તે પુત્રનો વૈભવ જ્ઞેવાને સમર્થ નજ થયો. ૧૨.

मृतमदीदहदात्मसनाभिभिःपितरमस्यशिशोर्जननीततः ।

समनुनीतवतीधवखंडितांस्वजनतामृतिशोकहरैःपदैः ॥ ૧૩ ॥

પછી શ્રી શંકરના મૃત પિતાને તે બાલકની માતાએ પોતાના સર્પિંડ પુરૂષો પાસે દહન કરાવ્યો. અને પોતાના શ્વામીથી રહિત થયેલી તે સતીને તેના સ્વજનસમુદાયે મરણ પામવાથી ઉપજેલા શોકને હરણ કરનારાં વચ્ચનો કહીને આશ્વાસન કર્યું. ૧૩.

कृतवतीमृतचोदितमक्षमानिजजनैरपिकारितवत्ससौ ।

उपनिनीषुरभूत्सुतमात्मनःपरिसमाप्यचवत्सरदीक्षणम् ॥૧૪॥

મરી ગયેલાની જે ક્રિયા કરવી જોઈએ તેમાંથી જેટલું પોતાને કરવું શક્ય હતું તેટલું તણે પોતે કર્યું; અને જે કરવાને પોતે અશક્ત હતી તે પોતાના સ્વજન પાસે પણ તેણે કરાવ્યું. એ રીતે, એક વરસ સુધીની દીક્ષા (સંવત્સરી પુરી થતાં સુધી) સમાપ્ત કરીને પોતાના પુત્રને ઉપવીત આપવાની તેની ઇચ્છા થઈ. ૧૪.

उपनयंकिलपंचमवत्सरेप्रवरयोगयुतेसुमुहूर्तके ।

द्विजवर्धूनयताजननीशिशोर्व्याधितुष्टमनाःसहवंशुभिः ॥૧૫॥

પછી બરાબર પાંચમે વર્ષે, એક યોગયુક્ત સારા મુહૂર્તમાં, તે બ્રાહ્મણની સ્ત્રી, જે તે બાલકની માતા હતી તેણે નિયમયુક્ત થઈને પોતાના બાંધવો સહિત મનમાં સંતોષ પામીને તે બાલકને ઉપનયન સંસ્કાર કર્યો. ૧૫.

अधिजगेनिगमांश्चतुरोऽपिसक्रमतएवगुरोःसषडंगकान् ।

अजनिविस्मितमत्रमहामतौद्विजसुतेल्पतनौजनतामनः ॥૧૬॥

પછી તે ગુરુકુલમાં અભ્યાસ કરવા ગયો. ત્યાં—ગુરુની પાસેથી શિક્ષા, કલ્પ, બ્યાકરણ, નિરૂકત, છંદ અને જ્યોતિષ, એ છએ અંગ સહિત ચારે વેદનું તેણે ક્રમે કરીને અ-

ધ્યયન કર્યું. તેથી આ નાના શરીરના—નાની વયનાં બ્રાહ્મણ પુત્રને મોટી બુદ્ધિવાળો જોઈને મનુષ્યોનાં હૃદયમાં વિસ્મય ઉત્પન્ન થયો. ૧૬.

સહનિપાઠયુતાવટવઃસમંપઠિતુમૈશતનદ્વિજસૂનુના ।

અપિગુરુવિશયંપ્રતિપેદિવાન્કશ્વપાઠયિતુંસહસાક્ષમઃ ॥ ૧૭ ॥

તે બ્રાહ્મણ પુત્રની સાથે અધ્યયન કરનારા બાલકો તેની સાથે પોતાનું અધ્યયન કરવાને સમર્થ થયા નહિ; એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેને અધ્યયન કરાવનાર ગુરુને પણ જાણે સંશય ઉપજ્યો કે આ બાલકને એકાએક અધ્યયન કરાવનાર કોણ સમર્થ છે !! ૧૭.

અત્રિકિંસયદશિક્ષતસર્વાશ્ચિત્રમાગમગણાનનુંવૃત્તઃ ।

દ્વિત્રિમાસપઠનાદભવદ્યસ્તત્રતત્રગુરુણાસમવિદ્યઃ ॥ ૧૮ ॥

જે (શંકર), જે જે ગુરુની પાસે એ ત્રણ માસ પઠન કરતો તે તે ગુરુની સમાન વિદ્યા પોતે પ્રાપ્ત કરતો હતો, તે (શંકર) પોતાના ગુરુને અનુસરનારો હોઈને સકલશાસ્ત્ર સમુદાયને શીખી ગયો એમાં શું આશ્ચર્ય છે ! અર્થાત્ કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. ૧૮.

વેદેબ્રહ્મસમસ્તદંગનિચયેગાર્ગ્યોપમસ્તત્કથા—

તાત્પર્યાર્થવિવેચનેગુરુસમસ્તત્કર્મસંવર્ણને ।

આસીજ્ઞૈમિનિરેવતદ્વચનજપ્રોઘ્નોઘિકંદેસમો—

વ્યાસેનૈવસમુર્તિમાનિવનવોવાળીવિલાસેર્વતઃ ॥ ૧૯ ॥

વેદને વિષે તે (શંકર) બ્રહ્મદેવની સમાન હતા; વેદનાં અંગ શિક્ષા આદિકને વિષે તે ગાર્ગ્યમુનિના સરખા હતા; તે વેદની કથાઓના તાત્પર્યનું વિવેચન કરવામાં બૃહસ્પતિ સરખા હતા; વેદનાં કર્મનું વર્ણન કરવામાં તો તે જૈમુનીજ હતા; વેદનાં વચનથી ઉત્પન્ન થયેલા તત્ત્વજ્ઞાનના મૂલને વિષે તે વ્યાસનીજ ખરાબર હતા; અને વાણીના વિલાસથી સંયુક્ત તે શ્રી શંકર તેમાં (વાણીવિલાસમાં) તો જાણે મૂર્તિમાન કોઈ નૂતન વ્યાસ હોય તેવાજ હતા. ૧૯

આન્વીક્ષિક્યૈક્ષિતંત્રેપરિચિતિરતુલાકાપિલેકાપિલેખે ।

પીતંપાતંજલાંભઃપરમપિવિદિતંભાટ્ટઘટ્ટાર્થતત્ત્વમ્ ।

યત્રૈઃસૌખ્યંતદસ્યાંતરભવદમલાદૈતવિદ્યાસુલ્લેડક્ષિન્ન ।

કૂપેયોર્થઃસતીર્થેસુપયસિવિતતેહંતનાંતર્ભવેત્કિમ્ ॥ ૨૦ ॥

તેણે (શંકરે) તર્કવિદ્યા સારી રીતે જોઈ; કપિલપ્રણીત સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પણ તેણે અનુપમ પરિચય જોળ્યો હતો; પતંજલિએ રચેલા યોગશાસ્ત્રથી જલ પણ તેણે પીધું હતું; વળી તે ઉપરાંત બદ્ધપાદે રચેલા વાર્તિકને ધરાવનારા અર્થોના તત્ત્વને પણ તેણે જાણ્યું હતું; એ પ્રમાણે તર્કશાસ્ત્રાદિનું સુખ, જે પ્રપન્ન કરીને જાણી શકાય તેવું છે તે, તેમની નિર્મલ અદ્વૈતવિદ્યાના સુખમાં અંતર્ભાવ પામી ગયું હતું. અર્થાત્ તેમણે અદ્વૈત

વિદ્યા બાણી હતી કે જેમાં બીજી તર્કશાસ્ત્રાદિ સર્વ વિચારો સમાધાન થાય છે. જલપાન આદિક જે અર્થ ક્રૂપાથી સરી શકે છે તે અર્થ સ્વચ્છ જલવાળા વિશાલ ગંગાદિક તીર્થમાં શું અંતર્ભાવ નથી પામતો વાર ? તાત્પર્ય કે પામીએજ. ૨૦

સહિજાનુગુરોઃકુલેવસન્સવયોભિઃસહૃદૈશ્વર્યલિપ્સયા ।

ભગવાન્ભવનંદિજન્મનોધનહીનસ્યવિવેશકસ્યચિત્ ॥ ૨૧ ॥

એવા ભગવાન શ્રી શંકરે ગુરના કુલમાં રહેતાં છતાં કદાચિત્ બિદ્યા લેવાની ઇચ્છાથી મિત્રો સહિત કોઈક ધનહીન પ્રાદાણના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૧

તમવોચતતત્રસાદરંવદુવર્યંશુહિણઃકુટુંબિની ।

કૃતિનોહિભવાદશોષુયેવરિવસ્યાંપ્રતિપાદયન્તિતે ॥ ૨૨ ॥

તને જોઈને તે ઘરમાં રહેનારા પુરૂષની સ્ત્રીએ તે એટલે બાલકને પ્રીતિથી કહ્યું કે તમારા સરખા (બાલક વિદ્યાર્થીયો) ને વિષે જેઓ પોતાની સેવા પ્રતિપાદન કરે છે તે નિશ્ચય પુણ્યવંત છે; અથવા જેઓ પુણ્યવંત હોય છે તેઓજ તમારા સરખાઓને વિષે પોતાની સેવા પ્રતિપાદન કરી શકે છે ! અર્થાત્ જેમનાથી તમારી સેવા બની નહિ તેમને નિર્ભાગી બાણવા.

વિધિનાસ્વલુવંચિતાવયંવિતરીતુંવટ્વેનશક્રમઃ ।

અપિભૈશ્વર્યમકિંચનસ્તતોધિગિદંજન્મનિરર્થકંગતમ્ ॥

ખરેખર ! અમને વિધિએ છેતર્યા છે કે જે અમે નિર્ધનતાને ક્ષીવે - મા બટુકને બિદ્યા પણ આપવાને શક્તિમાન નથી !! ધિક્કાર છે ! આ જન્મ નિર્ણય ગયો !! ૨૩

इतिदीनमुदीरयंत्यसौप्रददावामलकंव्रतींदवे ।

करुणंवचनंनिशम्यसोप्यभवज्ज्ञाननिधिर्दयाद्रथीः ॥ ૨૪ ॥

એ પ્રમાણે દીન વચન બોલતી તે ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ પ્રભુચારીઓમાં ચંદ્ર જેવા શ્રી શંકરને અત્યંત ભક્તિપૂર્વક એક આમળું આપ્યું ! તે સ્ત્રીનું કરુણા ઉપબળે એવું વચન સાંભળીને જ્ઞાનના ભંડાર શ્રી શંકરનું અંતઃકરણ પણ દયાવડે ભીનું થયું. ૨૪

समुनिर्मुर्भित्कुटुंबिनीपदचित्रेनवनीतकोमलैः ।

मधुरैरुपतस्थिवांस्तवैर्द्विजदारिद्र्यदशानिवृत्तये ॥ ૨૫ ॥

પછી શ્રી શંકરે તે પ્રાદાણની દરિદ્રતા યુક્ત સ્થિતિની નિવૃત્તિ થવા માટે (તેનું દારિદ્ર્ય નાશ થવાના હેતુથી) માખણના સરખા કોમલ અને મધુર તથા વિચિત્ર શબ્દોએ

૧ આપુંજ ઉદાહરણ વેદવ્યાસે ગીતામાં પણ આપેલું છે. જેમ “યાવાનર્થઉદપાનેસર્વતઃસંપ્રતોદકે । તાવાન્સર્વેષુવેદેષુત્રાદ્વિજ્ઞાનસ્યવિજ્ઞાનતઃ” જે અર્થ ક્રૂપાદિક જ્ઞાનાશયથી સરે છે, તેજ અર્થ વિશાલ જળવાલા તીર્થથી પણ સરે છે; તેમજ જે અર્થ સર્વ વેદ બાણવાથી સરે છે તેજ અર્થ જ્ઞાનવાળા પ્રાદાણને પણ સરે છે. અર્થાત્ પ્રભુજ્ઞાનમાં વેદગાનનો અંતર્ભાવ થાય છે. (ભગવદ્ગીતા જુઓ.)

કરી, મુરનામે અસુરનું વિદારણ કરનાર વિષ્ણુની પત્ની લક્ષ્મીનું સ્તવન કરી ઉપાસન કર્યું. ૨૫.

અથકૈટભાજિત્કુટુંબિનીતદિદુદ્ધામનિજાંગકાંતિભિઃ ॥

સકલાશ્વદિશઃપ્રકાશયંસચિરાદાવિરભૂતદ્રગ્રતઃ ॥ ૨૬ ॥

પછી ધોડીવારમાં, વિજળીના સરખી સ્વતંત્ર એવી પોતાનાં અંગોની કાંતિવડે સઘળી દિશાએની પ્રકાશિત કરતી—કૈટભ નામે અસુરને જીતનારા વિષ્ણુની પત્ની—શ્રી શંકરની પાસે પ્રકટ થઈ. ૨૬.

અભિવંચસુરેંદ્રવંદિતંપદયુગ્મંપુરતઃકૃતાંજલિમ્ ।

લલિતસ્તુતિભિઃપ્રહર્ષિતાતમુવાચસ્મિતપૂર્વકંવચઃ ॥ ૨૭ ॥

દેવતાઓના ઇંદ્રે જેનું વંદન કરેલું છે એવા શંકરના બન્ને ચરણમાં પ્રણામ કરીને પોતાની પાસે હાથ નેડીને ઉભા રહેલા શ્રી શંકરને સુંદર મૃતિવડે હર્ષ પામીલી લક્ષ્મીએ હસતે મુખે (આ) વચન કહ્યું. ૨૭

વિદિતંતવવત્સહૃદ્ગતંકૃતમેભિર્નપુરાભવેશુભમ્ ।

અધુનામદપાંગપ્રાત્રતાંકથંમેતેમહિતામવાપ્સ્યુઃ ॥ ૨૮ ॥

હે વત્સ! તારા મનમાં જે છે, તે મેં જાણ્યું; પણ આ પ્રાત્નણના કુટુંબે પૂર્વ જન્મે સુકૃત કર્યું નથી તો હવે આ જન્મે મારા કૃપા કરાક્ષને પાત્ર એવા પૂજ્યપણને તેઓ શી રીતે પામી? ૨૮

इतितद्वचनंहिथुश्रुवान्निजगादांबमयीदमर्षितम् ।

फलमद्यददस्वतत्फलंदयनीयोयदितेहर्मिंदरे ॥ ૨૯ ॥

એ પ્રમાણે લક્ષ્મીનું વચન સાંભળીને શ્રી શંકર બોલ્યા કે, હે લક્ષ્મિ! જે હું તારો કૃપાપાત્ર હોઉં તો, હે માતા! એણે આજ આ આમળાનું ફલ મને આપ્યું છે તેનું ફલ એને આપ. ૨૯

अमुनावचनेनतोषिताकमलातद्भवनंसमंततઃ ।

कनकामलकैरपूरयज्जनतायाहृदयंचविस्मयैः ॥ ૩૦ ॥

શ્રી શંકરના આ વચનથી સંતોષ પામીલી લક્ષ્મીએ તે પ્રાક્ષણનું ઘર ચારે પાસે સુવર્ણનાં આમળાંથી ભરી નાખ્યું, તથા મનુષ્ય સમુદાયનાં અંતઃકરણ પણ વિસ્મયથી ભરી નાખ્યાં. ૩૦

अथचक्रभृतोवधूमयेसुकृतेतद्धिमुपागतेसति ।

प्रशशंसुरतीवशंकरंमहिमानंतमवेक्ष्यविस्मिताः ॥ ૩૧ ॥

પછી ચક્રને ધારણ કરનાર વિષ્ણુની પત્ની (લક્ષ્મી) મય પુણ્યસ્વરૂપ અંતર્ધાન પા-

૧ અહીં ભરો નાખવારૂપ ક્રિયાના સહભાવ હોવાથી સંહોક્તિ અલંકાર, “સોહોક્તિઃસહભાવેનકથનગુણર્કમળામ્” “શુણ અપચાકર્મતુ સહભાવવડે કથન કર્યું હોય ત્યાં સંહોક્તિ અલંકાર” (કાવ્યાદર્શ-દ્વિતીયપરિચ્છેદ-૨૯૦-૩૫૧)

મ્યું, સારપછી શંકર તે મહિમાને જોઈને વિસ્મય પામેલા સર્વે જોડો શ્રીશંકરની અત્યંત પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૩૧.

દિવિકલપતસ્યથાતથાભુવિકલ્યાણગુણોદ્દિશંકરઃ ।

સુરભૂસુરયોરપિપ્રિયઃસમભૂદિષ્ટવિશિષ્ટવસ્તુદઃ ॥ ૩૨ ॥

એવી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા કે, સ્વર્ગમાં જેવો કલ્પવૃક્ષ છે તેવાજ પૃથ્વીમાં કલ્યાણ ગુણવાળા શંકર છે; કલ્પવૃક્ષ તો એકલા દેવોનેજ પ્રિય છે, પણ આ શંકર તો દેવને અને પ્રાણીને બંનેને પ્રિય થયાછે; કેમકે ઇચ્છેલી એવી એક વસ્તુને તે આપનારા છે. ૩૨.

અમરસ્પૃહણીયસંપદંદ્વિજગદ્યસ્યનિવેદનાત્મવાન્ ।

સવિધાયયથાપુરંકુરોઃસવિધેશાસ્ત્રજ્ઞતાપ્યચિહ્નત ॥૩૩॥

એ રીતે દેવતાઓ પણ જેની ઇચ્છા કરે એવી સંપત્તિવાળું તે પ્રાણીનું ઘર કરીને આત્મ-તત્ત્વને જાણનારા શ્રીશંકર પ્રથમનીપેઠે ગુરૂની પાસે જઈને ઉત્તમ શાસ્ત્રો શીખવા લાગ્યા. ૩૩.

વરમેનમવાપ્યભેજિરેષરભાગંસકલાઃકલાઅપિ ।

સમવાપ્યનિજોચિતંપતિકમનીયાઙ્ગવામલોચનાઃ ॥૩૪ ॥

જેમ શુંદર વામલોચનાઓ—સ્ત્રીઓ પોતાને યોગ્ય પતિ પામીને પરમ ભાગ્યવાળી થાયછે, તેમ શ્રી શંકરજી ઉત્તમ પ્રરૂપને અથવા વરને પામીને સર્વે કલાઓ પણ પરમ ભાગ્યવાળી થઈ હતી. અર્થાત્ સર્વે કલાઓ શંકરને આપોઆપ પ્રાપ્ત થઈ હતી. ૩૪.

સરહસ્યસમગ્રશિસિતાસિલવિદ્યસયસસ્તિનોવપુઃ ।

ઉપમાનકથાપ્રસંગમપ્યસાદિષ્ણુશ્રિયમન્વપદ્યત ॥ ૩૫ ॥

રહસ્ય સહિત અને પૂરેપૂરી સમગ્ર વિદ્યાઓ જેણે શીખી છે એવા કીર્તિમાન શ્રી શંકરનું શરીર ઉપમાનની વાતના પ્રસંગને પણ સંકત કરતું નહોતું એની અપૂર્વ શોભાને પામ્યું હતું, તાત્પર્ય કે શ્રીશંકરના શરીરની એવી અપૂર્વ શોભા હતી કે તેને બીજા કશાની ઉપમા અપાય તો શાનીજ ! પણ તેને કોઈ ઉપમાનની ઉપમા આપવા સંમંધી વાત કરતી એ પણ અયુક્ત હતું ! ૩૫.

જયતિસ્મસરોરુદ્રપ્રભામદકુંડીકરણક્રિયાચણસૂ।

દ્વિજરાજકરોપલાલિતંપદયુગ્મંપરગર્વહારિણઃ ॥ ૩૬ ॥

હવે શ્રી શંકરના ચરણાદિક અવયવ વર્ણવવાનો આરંભ કરીને પ્રથમ તેમના બંને પગનું વર્ણન કરતાં કહેછે કે,—કમલના કાંતિમદને અંડિત કરવાની ક્રિયાએ પ્રતીત થયેલું તથા ચંદ્રના કિરણોવડે ઉપલાલિત એવું પ્રતિપક્ષી વાદીઓના ગર્વને હરાવ કરનાર શ્રી શંકરનું, પ્રાણીઓના કરના સ્પર્શ કરીને ઉપલાલિત ચરણયુગ્મ જ્યાં પામેછે. તાત્પર્ય કે જેમ દ્વિજરાજ (પ્રાણીઓ) ના કરવડે ઉપલાલિત એવાં શ્રીશંકરનાં બંને ચરણ હોઈને તે પ્રતિવાદીઓના ગર્વને હરાવાયછે, તેમ તેમનાં બંને ચરણ દ્વિજરાજ (ચંદ્ર)ના કર (કિરણ) વડે ઉપલાલિત હોઈને તે કમલના કાંતિને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા મદને નાશ કરેછે. ચંદ્ર-

કિરણથી કમલની કાંતિ-ક્ષીણ થાયછે એ પ્રસિદ્ધ છે.^૧ ૩૬.

જલમિંદુમણિસ્રવેદ્યદિયદિપદ્મંદપદસ્તતઃસરઃ ।

યદિતત્રમવેત્કુશેશયંતદમુષ્યાંધિતુલામવાપ્રયાત્ ॥ ૩૭ ॥

જે જલ, ચંદ્રકાંત મણિને સ્પર્શે - જલમાંથી ચંદ્રકાંત થાય; જે પાપાણુમાંથી (ચંદ્ર-કાંત મણિમાંથી) કમલ થાય; જે તે કમલમાંથી સરોવર થાય; અને જે તે સરોવરમાં કમલ થાય; તો તે કમલ શ્રી શંકરના ચરણના સાદૃશ્યને પામે. અર્થાત્ જલનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન ચંદ્રકાંત જલમાંથી અને કમલનું ઉત્પત્તિસ્થાન સરોવર કમલમાંથી ઉત્પન્ન થયું એ વિપરીત છે, તથા પાપાણુમાંથી કમલ થયું એ અત્યંત અસંભવિત છે, તેમ કમલ પણ શ્રી શંકરના ચરણનું સાદૃશ્ય (સમાનતા) પામે એ પણ અત્યંત વિપરીત અને અસંભવિત છે, તાત્પર્યેક શ્રીશંકરના ચરણ, કમલ કરતાં પણ અત્યંત કોમલ અને શોભાયમાન છે.^૨ ૩૭.

પાદૌપદ્મસમૌવદન્તિકતિચિચ્છ્રીશંકરસ્યાનયૌ

વક્ત્રંચાદ્વિજરાજમંડલનિભનૈતદ્વયસંપ્રતં ।

પ્રેષ્યઃપદ્મપદઃકિલત્રિગતિરુચ્યાતઃપદંદત્તવા

નંભોજોદ્વિજરાજમંડલશર્તઃપ્રેષ્યૈરુપાસ્યંમુખમ્ ॥ ૩૮ ॥

કેટલાક પુરો શ્રીશંકરના પાપરહિત એ ચરણોને પદ્મ સમાન કહેછે, અને મુખને દ્વિજરાજ (ચંદ્ર) ના મંડલ સમાન કહેછે; એ બન્ને ઉપમાઓ યોગ્ય નથી, કેમકે શ્રી શંકરનો સેવક પદ્મપાદ હતો એ ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે અને તે કમલના (માથા) ઉપર પગ મૂકીને ગયો હતો; અર્થાત્ શ્રીશંકરના સેવકના પગ પણ કમલ ઉપર પડ્યા હતા તો તે કમલ શંકરના પગ કરતાં ઉતરતું હોય એમાં શું આશ્ચર્ય! અને દ્વિજરાજ (ઉત્તમ બ્રાહ્મણો) નાં સેકડો મંડલ શ્રીશંકરના સેવક થઈને તેના મુખની ઉપાસના કરેછે. અર્થાત્ સેકડો દ્વિજરાજ મંડલ શ્રીશંકરના મુખના ઉપાસક છે—તેથી નિકૃષ્ટ છે, તો પછી એક દ્વિજરાજ મંડલ (ચંદ્રમંડલ) શ્રીશંકરના મુખથી નિકૃષ્ટ હોય તેમાં શું કહેવું ?^૩ ૩૮.

મુહુઃસન્તોનૈજંહૃદયકમલંનિર્મલતરંધિધાતુંયોર્ગાંદ્રાઃપદકમલમસ્મિન્નિદધતિ ।

દુશપાંશક્રાઘૈર્વમતિવદનંયન્નવેસુધાંતતોમન્યપદ્માત્પદમધિકમિંદોશ્વવદનં ॥ ૩૯ ॥

૧ અહીં ‘દ્વિજરાજકર’ એવા રિચિટ શબ્દવડે લાલન કરવારૂપ સમાનધર્મ વર્ણનાથી રિચિટરૂપકાલંકાર. ‘પમેૌતરોભવમેદાસ્વકમુચ્યતે’ “ઉપમાના ભેદ ન્યાં અતર્ધીન થયા હોય ત્યાં તે ઉપમાએ જ પદ કહેવાયછે” (જુઓ કાંચાદર્શ પરિચ્છેદ ૨ એ રસોક ૬૬, ૮૭.) ૨. આ જગોએ જલ આદિકની સ્વાભાવિક વૃત્તિ ચંદ્રકાંતાદિને ઉત્પન્ન કરાતો નથી છતાં તેથી સંભાવના કરીછે માટે ઉત્પ્રેક્ષા. “અન્યથૈવસ્થિતાવૃત્તિશ્ચેતનસ્યેતરસ્યવા । અન્યથોત્પ્રેક્ષ્યતેયત્રતામુત્પ્રેક્ષાવિદુઃ” એતન અપવા બીજા કોઈ પદાર્થની સ્વાભાવિક વૃત્તિ અન્યપ્રકારની છતાં તેનો તકે અન્ય પ્રકાર કર્યો હોય ત્યારે તેને ઉત્પ્રેક્ષા કહેછે ” (જુઓ કાંચાદર્શ-પરિ. ૨, રસોક, ૨૨૧.) ૩. આ જગો- એ “ બન્ને ઉપમાઓ યોગ્ય નથી ” એમ ઉપમાનની અયોગ્યતા બતાવીછે તેથી પતીપાલકાર. “વર્ણ્યેનાન્યસ્યૈપમાયાઆનિજ્યાનિવચ્ચતત્” “ઉપમેય સાથે બીજા ઉપમાનની નિષ્પત્તિ નથી થતી એમ વર્ણન કર્યું હોય ત્યાં પ્રતીપ” (ચંદ્રાલોક.)

વળી સંત એવા યોગીંદ્ર પુરૂષો પોતાના હૃદયથી કમલને વિશેષ નિર્મલ કરવાને શ્રી શંકરના ચરણકમલને તેમાં સ્થાપન કરેછે. (યોગીએ શંકરના ચરણકમલનું ધ્યાન કરેછે.) માટે કમલ કરતાં હું શ્રી શંકરના ચરણને અધિક માનું છું. તેમ ઇંદ્રાદિક દેવોને પણ દુઃખ કરીને પ્રાપ્ત થવા જેવી એવી નૂતન સુધા (અમૃત) શ્રી શંકરના મુખમાંથી નિકળેછે. (ચંદ્રમાંથી નીકળતી સુધા તો સર્વ દેવને સુખભ છે, પણ આ તો દુર્લભ છે) માટે ચંદ્ર કરતાં શ્રી શંકરનું મુખ અધિક છે એમ હું માનું છું, ૧ ૩૯.

તત્ત્વજ્ઞાનફલેગ્રહિર્યનતરવ્યામોહમુદ્દિધયો ।

નિઃશેષવ્યસનોદરંભરિરઘપ્રાગ્ભારકૂલંકપઃ ।

લુંટાકોમદમત્સરાદિવિતતેસ્તાપત્રયારુતુદઃ

પાદઃસ્યાદમિતંપચઃકરુણયાભદ્રંકરસાંકરઃ ॥ ૪૦ ॥

તત્ત્વજ્ઞાન રૂપી કલને ચલણ કરનાર; અત્યંત સજ્જ મોહને મુદ્દિથી દુઃખારીને ચગી લેનારો—અર્થાત્ મોહનાશક; સમગ્ર દુઃખવડે પેટ ભરનારો—અર્થાત્ દુઃખ ભક્ષક; અત્યંત પાપને મૂલમાંથી ઉખેડી નાખનારો; મદ, મત્સર, દંભ, આદિક દુર્ગુણોની પાંકિને લુંટી લેનાર; અધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદેવિક, એવા ત્રણ તાપના મર્મને તોડનાર—અર્થાત્ નાશ કરનાર; એવો શંકરનો ઉદાર ચરણ કહ્યાવડે કહ્યાણુ કરનારો ચાપ. ૨ ૪૦

પદાઘતિસ્ફોટવ્રણકિણિતકાર્તાતિકમુજં

પ્રધાણવ્યાઘાતપ્રણતવિમતદ્રોહવિરુદ્ધમ્ ।

પરં બહેવાસાં ભવતિ તતપ્વાસ્ય સુપદં

ગતાય સ્મારતાં જગતિમહતોઘાપિ તનુતે ॥ ૪૧ ॥

યમના દૂતચક્રી માર્કંડેયનું રક્ષણ કરતી વખતે,—ડાબા પગનો પ્રહાર કરવાથી થયેલા સ્કોટના ત્રણ (ચાંદા) વડે જેણે કૃતાંત (યમ)ના બુદ્ધને ચિન્હિત કરેલા છે, તથા ધરના ઉમરાની બાહાર અડાળીમાં પગનો પ્રહાર કરીને દંડવત નમસ્કારની પેઠે અત્યંત નમ્ર થયેલા પોતાના ભક્તજનતા અંતરના તથા બાહારના શત્રુઓનો નાશ કરવામાં પ્રખ્યાત જેનું નામછે એવા શ્રી શંકરાચાર્ય પરબ્રહ્મજ છે. તથા તેથી કરીને તેમનું સુંદર ચરણ જગત્માં અઘાપિ કામ સંબંધી મોટી પીડા પામેલા પુરૂષોનું કહ્યાણુ કરેછે. અથવા શ્રી શંકરને શરણે ગયેલા પુરૂષોને શ્રી શંકરનું ચરણ, કામને પણ જેમના થકી પીડા ઉપજે એવા—અર્થાત્ કામને જીતનારા કરેછે. ૪૧.

૧ પદ અને ચંદ્ર (ઉપમાન) કરતાં પદ અને વદન (ઉપમેય)ને અધિક વર્ણવ્યા છે માટે વ્યતિરેક “ઉપમાનાઘ દાન્યસ્યવ્યાતિરેકઃસાવસઃ” ઉપમાન કરતાં ઉપમેયનું આધિક્ય વર્ણવતું તેને વ્યતિરેકાલંકાર કહેછે. (કાવ્યપ્રકાશ ઉભાસ ૧૦, રસિક ૧૮) ૨. આ જગ્યાએ શંકરનો પાદ વાક્યના અંતમાં રહીને અનેક વાક્યોના અન્યથમાં ઉપકારક છે માટે હીપકાલંકાર “જાતિક્રિયાગુણદ્રવ્યવાચિનૈકત્રવાર્તના । સર્વવાક્યોપચારથેતમાહુર્દાંપકુંઠધાઃ” અંકજ પ્રબંધમાં આદિ, મધ્ય કે અંતમાં રહીને ભત્તિ, ક્રિયા, શુણ, કે દ્રવ્ય વાચક શબ્દ પ્રબંધમાં બીજાં વાક્યોને ઉપકારક હોય તેને પડિતા હીપક કહેછે.” (બુદ્ધિ કાવ્યાદર્શ, પરિ-૨, રસિક, ૮૭.)

પ્રાપ્તસ્યાભ્યુદયં નવં કલંયતઃ સારસ્વતોઽજ્ઞંભણં

સ્વાલોકેન વિધૂતવિશ્વતિમિરસ્યાસન્નતારસ્ય ચ ।

તાપં નસ્ત્વરિતં ક્ષિપંતિ ઘનતાપન્નં પ્રસન્ના મુને—

રાહ્વાદિં ચ કલાધરસ્ય મધુરાઃ કુર્વન્તિ પાદક્રમાઃ ॥૪૨॥

જેમ ત્યા અભ્યુદયને પામેલા—ત્યા ઉગેલા, સારસ્વત એટલે સમુદ્રના ઉદ્ધાસને કરનારા—ભરતી આણનારા, પોતાના પ્રકાશવડે જગત્ના અંધકારને દૂર કરનારા, તારાઓ જેની આસપાસ છે એવા, કલાધર (સોળ કલાઓવાળા—સંપૂર્ણ) ચંદ્રમાના નિર્મલ અને મધુર (આનંદજનક) પાદક્રમ (કિરણના પ્રચાર), અમારા ઘટ થયેલા (ધણા) તાપનો ઉતાવળે નાશ કરેછે અને મનમાં આહ્લાદ ઉત્પન્ન કરેછે તેમ નૂતન અભ્યુદયને પામેલા સરસ્વતી (એટલે વેદવાણી) વડે પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મતત્ત્વનું ઉદ્દીપન કરનાર, પોતાના એટલે પ્રત્યક્ ચૈતન્યના પ્રકાશવડે જગત્નો અસ્તાન લક્ષણ અંધકાર જેણે દૂર કરેલો છે એવાં, ઓંકારનો જપ આદિ અભ્યાસ કરવાનું જેનું શીલછે એવા, સમસ્ત કલાના ધારણ કરનાર શ્રી શંકરાચાર્યના નિર્મલ અને મધુર પાદક્રમ (ડગલાં ભરવા), અમારા ઘટ થયેલા સંસાર લક્ષણ તાપનો ઉતાવળે નાશ કરેછે અને બ્રહ્માનંદ રૂપ આહ્લાદને પ્રકટ કરેછે. ૪૨.

નતિર્દત્તે મુક્તિં નતમુત પદં વેતિ ભગવત્—

પદસ્ય પ્રાગલભ્યાઽજ્ઞગતિ વિવદન્તે શ્રુતિવિદઃ ।

વયં તુ વ્રૂમસ્તદ્ગજનરતપાદાંબુજરજઃ—

પરીરંભારંભઃ સપાદિ હૃદિ નિર્વાણશરણમ્ ॥ ૪૩ ॥

જગત્માં જેઓ વેદને જાણનારા પંડિતો છે તેઓ પોતાની બુદ્ધિની પ્રગટભતાને છીધે એમ વિવાદ કરેછે કે શ્રી શંકરના ચરણમાં કરેલો પ્રણામ મુક્તિ આપેછે કે તેમનો ચરણજ મુક્તિ આપેછે? અમે તો એમ કહીએ છીએ કે શ્રી શંકરના ભજનમાં પ્રીતિવાળા પુરૂષના ચરણની રજનું જે વખતે હૃદય સાથે આલિંગન કરવાનો આરંભ થાય છે—જે સમયે તે ચરણની રજને છાતી સાથે લડવાનો આરંભ કરવામાં આવેછે તેજ સમયે તે આરંભ મુક્તિનો આશ્રયભૂત થાયછે—મુક્તિ આપેછે. ૪૩.

ધવલાંશુકપલ્લવાટ્ટનં વિલલાસોરુયુગં વિપશ્ચિતઃ ।

અમૃતાર્ણવકેનમંજરી ચ્છુરિતૈરાવતહસ્તશસ્તિભૃત્ ॥૪૪॥

હવે શ્રી શંકરની નંધાઓ વર્ણવેછે કે,—જેમ સમુદ્રના ફીણની મંજરી(માંજર) વડે આમ થયેલી એરાવત હાથીની શુંડી પ્રશસ્તિ (વખાણવા યોગ્ય સુંદરતા) હોય, તેમ શ્રીશંકર પંડિતની ચૈત વસ્ત્રતા છેડાથી વીંટાયેલી બને નંધાઓ શોભતી હતી. ૪૪.

યદિ હાટકવલ્લીત્રયીધટિતા સ્ફાટિકકૂટમૃત્તટી ।

સ્ફુટમસ્ય તયા કટીતટી તુલિતા સ્યાત્કલિતત્રિમેલલા ॥૪૫॥

શ્રી શંકરની કટિ વર્ણવતાં કહેછે કે,— જો સ્ફટિકમય પર્વતના કિનારાની ચારે પાસે સોનાની વેળના ત્રણ આંટા ફેરવી વાળ્યા હોય તો, મેખલાના ત્રણ આંટાવડે યુક્ત શ્રી શંકરના કટિતટને તેના ઉપમાં સ્પષ્ટ રીતે આપી શકાય. ૪૫.

આદાય પુસ્તકવપુઃશ્રુતિસારમેક હસ્તેન વાલિકુલ તદ્વતકંટકાનામ્ ।

ઉદ્દારમારચયતીવ વિવોધમુદ્રા મુદ્ધિભ્રતો નિજકરેણ પરેણ યોગી॥૪૬॥

શ્રી શંકરના હાથ વર્ણવેછે કે—શ્રી શંકર યોગી પોતાના એક (ડાબા) હાથવડે પુસ્તક૩૫ શરીરવાળા વેદના તત્ત્વને ધારણ કરીને તેમાં વાદીઆએ ઘેરેલા કાંટાને સાત મુદ્રાને ધારણ કરતા પોતાના બીજા (જમણા) હાથના અંગુઠા અને તર્જનીની ચપટીથી જાણે વીણી કાઢતા હોય તેમ શોભેછે !! ૪૬.

મુધોરાજઃકલ્પદ્રુમકિસલયાભૌકરવરૌકરોત્યેતૌચેતસ્યમલકમલયંતસહચરં ।

રુચેશ્વોરાવેતાવહનિકિમુરાત્રાવિતિભિયાનિશાદેરાપ્રાતર્નિજદલકવાટંઘઠયતિ૪૭

સત્યુદ્ધિવાળા પુરોમાં શોભાયમાન એવા શ્રીશંકરના બન્ને હાથ કલ્પવૃક્ષનાં કોમલ પક્ષવ જેવા છે, એ પ્રમાણે, તે બન્ને હાથ સમાન કમલ ન્યારે મનમાં વિચાર કરે છે ત્યારે તે એમ જાણેછે કે એ હાથ મારી કાંતિને પણ ચોરી લેનારા છે. તે મારી કાંતિને દિવસે ચોરી લેશ કે રાત્રે ? એમ વિકલ્પ કરીને, રાત્રેજ ચોર ચોરી લેશે, એવો નિશ્ચય થવાથી સમીસાંજથી તે સવાર થતાં મુધી પોતાનાં પત્રરૂપ કમાડ બીડી રાખેછે ! ૪૭.

રુચિરાતદુરઃસ્થલીબભાવરરસ્ફાલવિશાલમાંસલા ।

ધરણીભ્રમણોદિતશ્રમાત્પૃથુશાયેવજયશ્રિયાશ્રિતા ॥ ૪૮ ॥

કમાડનાં પાટીયાં જેવું વિશાલ અને માંસયુક્ત અતિથય મનોહર શ્રી શંકરનું ઉરઃસ્થાન (છાતી), જેણે પૃથ્વીમાં ભ્રમણ કરવાથી ઉપજેલા અમરવડે જ્યલક્ષ્મીએ જેનો આશ્રય કર્યો છે એવી (જ્યલક્ષ્મીના) વિશાલ શય્યા હોય નહિ, તેવું શોભતું હતું. ૧ ૪૮,

પરિઘપ્રથિમાપહારિણૌશુશુભાતેશુભલક્ષણૌમુજૌ ।

૧૬ બહિરંતરશત્રુનિગ્રહોવિજયસ્તંભયુગીધુરંધરૌ ॥ ૪૯ ॥

ખાહારના તથા અંતરના શત્રુઓનો નિગ્રહ કરવામાં ભોગળ જેવા પરિઘ નામે આયુધની પ્રખ્યાતિને પણ હરણ કરનાર—અર્થાત્ તેથી પણ વધારે પ્રખ્યાત, તથા જે વિજયસ્તંભના ધુરંધર—અર્થાત્ જે સૌતત્તમ વિજયસ્તંભ જેવા, શુભ લક્ષણયુક્ત, શ્રી શંકરના જે ભુજ હોભતા હતા. ૪૯.

ઉપવીતમમુષ્યદિયુતેબિસતંતુક્રિયમાણસૌહૃદં ।

શરદિંદુમયૂલ્પાંડિમાતિશયોછંધનજાંધિકપ્રભમ્ ॥૫૦ ॥

૧. અહીં કમલપત્ર બીડાવાની સંભાવના કાંતિની ચોરીના ભયને વિષે કરીછે માટે ઉત્પ્રેક્ષા અભાંકાર. (રસોઃ ૩૭ ની નોટ જુઓ.) ૨ છાતીની સંભાવના શય્યાને વિષે કરવાથી ઉત્પ્રેક્ષા (રસોઃ ૩૭ માંની ટીપ જુઓ.)

કમલનાજના તાંતણાઓ સાથે જેણે સ્નેહ કર્યો છે એવું કમલના તંતુઓ જેવું સ્તિગ્ધ તથા સૂદમ, તથા શરદ્વત્સુના ચંદ્રના અત્યંત ચેતપણાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં વેગવાળી જેની પ્રભા છે એવું શરદ્વત્સુના ચંદ્ર કરતાં પણ અતિથય શુભકાંતિવાળું, શ્રી શંકરનું ઉપવિત શોભતું હતું. ૧ ૫૦.

સમરાજતકંઠકંબુરાદ્રગવત્પાદમુનેર્યદુદ્ધવઃ ।

નિનેદેઃપ્રતિપક્ષનિગ્રહેજયશંસ્વધ્વનિતામર્વિદત્ ॥ ૫૧ ॥

જેમાં ઉત્પન્ન થયેલો નાદ, પ્રતિપક્ષી વાદીઓ રૂપી શત્રુઓનો નિગ્રહ કરવામાં જ્યથેશ્વરના નાદપણાને પામ્યો છે, એવો શ્રી ભગવત્પાદ મુનિનો—શ્રી શંકરનો કંઠાત્મક શંખરાજ શોભતો હતો. અર્થાત્ શંખનાદ જેમ શત્રુનો નિગ્રહ કરે છે તેમ શંકરના કંઠરૂપી શંખનો નાદ પણ પ્રતિવાદીઓને હરાવી વશ કરે છે; માટે વિજયી શંખનાદના જેવો વિજયીનાદ જેમાંથી નીકળે છે તે કંઠ શંખ જેવો હોઈને શોભે છે. ૫૧.

અરુણાધરસંગતાઽધિકંશુશુભેતસ્પહિદંતચંદ્રિકા ।

નવચિત્રમવલ્લરીગતાતુહિનાંશોરિવશારદીચ્છવિઃ ॥ ૫૨ ॥

શ્રી શંકરના રાતા ઓઠની સાથે આવેલી દાંતના ચંદ્રિકા (દાંતરૂપી ચંદ્રનો પ્રકાશ), જેમ નવિન રત્નવૃક્ષની વેલ ઉપર પડેલી શરદ્વત્સુના ચંદ્રની કાંતિ શોભે તેમ, શોભતી હતી. અર્થાત્ વિદ્રુમ એટલે રત્નવૃક્ષની વેલરૂપભાવે કર્ણિનિજ રાતી હોય છે; તેમાં નવીન એટલે વિશેષ રાતી હોય. તેના જેવા ઓઠની પાસે આવેલા દાંતનાં કિરણો, જાણે વિદ્રુમ વેલ ઉપર પડેલાં ચંદ્રનાં કિરણો હોય તેવાં શોભે છે. તાત્પર્ય કે શ્રી શંકરના ઓઠ અત્યંત રક્ત તથા દાંત અત્યંત ચેત અને પ્રકાશિત છે. ૫૨.

મુકપોલતલેયશસ્ત્રિનઃશુશુભાતેસિતમાનુવર્ચસઃ ।

વદનાશ્રિતભારતીકૃતોવિધિસંકલ્પિતદર્પણાવિવ ॥ ૫૩ ॥

ચેત જેનાં કિરણ છે એવા ચંદ્રના સરખા તેજવાળા યથગ્વી શ્રી શંકરના બન્ને કપોલ (ગાલ) નાં પૃષ્ઠ, જાણે મુખમાં રહેલી સ્વરસ્વર્તીને અર્થે બ્રહ્મદેવે બે દર્પણ કલ્પેલાં (કલ્પનાથી નિર્માણ કરેલાં—અર્થાત્ બનાવેલાં) હોય નહિ, તેવાં શોભતાં હતાં. ૫૩.

સમાસીતસ્યાસ્યંમુકતજલધેઃસર્વજગતાંપયઃપારાવારાદજનિરજનીશોબહુમતાત્ ।

મુધાધારોદ્ધારઃસુસદ્ગનયોર્કિંતુશશ્વત્સતાંતિજઃપુંજંહરતિવદનંતસ્યદિશતિ ॥ ૫૪ ॥

સર્વ જગત્નું પુણ્ય એજ કોઈ સમુદ્ર, જેને સર્વ કોઈએ બહુ કરી માનેલો છે—અતિ એજ માનેલો છે, તેમાંથી શ્રી શંકરનું મુખ ઉત્પન્ન થયું છે. અને તેવીજ રીતે ધણાજાણે માનેલા—અતિ એજ દૂધના સમુદ્રમાંથી ચંદ્રમા ઉપજેલો છે. એ બન્ને (મુખ અને ચંદ્ર) માંથી જે અમૃત નીકળે છે તેતો તે બન્નેનું સમાન છે, પણ વિશેષ (તક્ષવત) એ છે કે ચં-

દ્રમા તારાઓના તેજને હરી લેછે અને શ્રી શંકરનું મુખ સત્પુરુષોને તેજ આપેછે. ચંદ્ર ઉગેછે ત્યારે તારાઓનું તેજ ક્ષીણ થાયછે અને શંકરનું મુખ જોવાથી સત્પુરુષોનું તેજ વધેછે એટલું શંકરના મુખને વિષે વિશેષ છે.^૧ ૫૪.

**પુરાક્ષીરાંભોધેરહૃતનયાયદ્વિપયતાજુષોદીનસ્યાગ્રેયનકનકધારાઃસમકિરત્ ।
ઇદંનેત્રંપાત્રંકપલનિલયાપ્રીતિવિતતેર્મુનીશસ્યસ્તોતુંકૃતસુકૃતપ્રવપ્રભવતિ ॥૫૫॥**

પૂર્વે, જે મુનીવર્ધના નેત્ર વિપવનું સેવન કરનાર અર્થાત્ શંકરની દૃષ્ટિએ પહેલા દીન પ્રાણીઓની પાસે ક્ષીર સમુદ્રની પુત્રી લક્ષ્મીએ સુવર્ણનાં આંખનાં રૂપી સજ્જ સુવર્ણની ધારાઓ ફેંકી હતી, અને તે મોટું આશ્ચર્ય થયું હતું, તે મુનિ (શંકર) નું, લક્ષ્મીના પ્રીતિ સંતાનનું પાત્ર એવું આ નેત્ર છે; તે નેત્રનું સ્તવન કરવાને કોઈ ક્ષુદ્રપ્રાણી પૂરપૂજ્ય સમર્થ થાય!! ૫૫.

**દુર્વારપ્રતિપક્ષદૂષણસમુન્મેષાક્ષિતૌકલ્પને
સેતોરણ્યનયસ્યતાપસકુલૈર્ણાકસ્યલંકારયઃ ।
આપન્નાનતિકાયવિભ્રમ્મુષઃસંસારિશાસ્વામૃગાન્ ।
પુણંત્યંચ્છપયોઽધિવીચિવદલંકારાઃકટાક્ષાકુરાઃ ॥ ૫૬ ॥**

જેમ, દુઃખે કરીને નિવારણ કરી શકાય એવા પ્રતિપક્ષી (શત્રુ) દૂષણ (નામે દેવ) ના સમુન્મેષના (સારી રીતે વિકાય-ઉદ્ધાસ પામવાના) સ્થાનમાં (સમુદ્રમાં) સેતુ બાંધવામાં દુઃખરહિત તથા તપસ્વીઓના સમુદાયને આહ્વાદ ઉપજાવનારા ચંદ્ર જેવા રામચંદ્રના—લંકાના શત્રુરૂપ, અતિકાય (આદિક રાક્ષસો) થી ઉપજેલા વિભ્રમને (ગભરાટને) હરણ કરનારા, અને નિર્મલ ક્ષીર સમુદ્રના તરંગ જેવા અલંકારરૂપ કટાક્ષરૂપી અંકુર—મૃતપ્રાય થયેલા વાનરોને જીવાડેછે તેમ, દુઃખકરીને નિવારણ કરી શકાય એવા પ્રતિપક્ષી (સામો વાદ કરનારા) ના દૂષણના સમુન્મેષના (ઉત્પન્ન થવાના કે પ્રસાર પામવાના) સ્થાનમાં સેતુ બાંધવામાં (એટલે સેતુ જેમ જલને અટકાવી રાખેછે તેમ તે દૂષણને અટકાવી રાખનાર સમાધાનરૂપી સેતુ બાંધવામાં) દુઃખરહિત તથા તપસ્વીઓના સમુદાયને આહ્વાદ ઉપજાવનારા ચંદ્ર જેવા શ્રી શંકરના—લંકાના (ચાકિનીઓ અથવા કુલટાઓના) શત્રુરૂપ, અતિકાય (એટલે મથુલાદિ દેહમાં આત્માભિમાન લક્ષણ) થી ઉપજેલા વિભ્રમને (ભ્રાંતિને) હરનારા અથવા અતિકાય એટલે અત્યંત મોટી ભ્રાંતિને હરનારા, અને નિર્મલ ક્ષીર સમુદ્રના તરંગ જેવા અલંકારરૂપ કટાક્ષરૂપી અંકુર—જન્મ મરણાદિ લક્ષણ આપત્તિથી વ્યાપ્ત થયેલા અથવા શરણે આવેલા સંસારીરૂપ વાનરોને જીવાડેછે. અર્થાત્ સંસારદુઃખની નિવૃત્તિ પૂર્વક આનંદપ્રાપ્તિરૂપ પ્રુષ્ટિ સંપાદન કરેછે. ૫૬.

આ શ્લોકમાંનાં વિશેષણ એક તરફથી રામચંદ્રને અને બીજી તરફથી શ્રી શંકરને સરખીજ રીતે લાગુ પડેછે. બાવાર્ય એવોછે કે રામચંદ્ર જેમ દુર્નિવાર એવા પ્રતિપક્ષી દૂષણ નામે રાક્ષસને રહેવાનું સ્થાન જે સમુદ્ર, તેમાં સેતુ બાંધનારા તથા તપસ્વીઓને આનંદ આપનારા છે, તેમ શ્રી શંકર પણ દુર્નિવાર એવા પ્રતિપક્ષી વાદીઓનાં દૂષણો ૧ ચંદ્ર (ઉપમાનમાં) ન્યુનતા તથા મુખ ઉપમેયમાં આધિક્ય વર્ણવવાથી ન્યતિરેકાલંકાર. (શ્લોક ૩૮ની ૪ીય શુભ્ધા.)

જે સ્થલમાં પ્રસાર પામે છે તે સ્થલમાં યથાર્થ સમાધાન આપવા રૂપ સેતુ^૧ બાંધનારા તથા તપસ્વીઓને આનંદ આપનારા છે. તથા જેમ રામચંદ્રના કરાક્ષ સુંદર, લંકાનાને રાક્ષસ નગરીના શત્રુરૂપ અને અતિક્રાય આદિક રાક્ષસોથી ઉપજેલા ગભરાટને નાશ કરનારા હોઈને આપતિમાં પડેલા વાનરોને જીવાડનારા છે, તેમ શ્રી શંકરના કરાક્ષ પણ સુંદર, કુલદાઓના શત્રુરૂપ અને દેહાદિકમાં આત્મબુદ્ધિ રૂપ મોટા જ્ઞાનને નાશ કરનારા હોઈને જન્મ મરણાદિ આપતિમાં પડેલા સંસારી મનુષ્યોને જીવાડનારા-મુક્તિ આપનારા છે.

નિશંકક્ષતિરૂક્ષવાંટકકુલંમીનાંકદાવાનલ

જ્વાલાસંકુલમાર્તિપંકિલતરંચધ્વટ્ટિધ્વંસિનમ્ ॥

સંસારાકૃતિમામયચ્છલચલદુર્વારદુર્વારણં

મુણંતિશ્રમમાશ્રિતાનવસુધાવૃથ્યર્પિતાદૃષ્ટયઃ ॥ ૬૭ ॥

જેમ આકસ્મિક ક્ષતિઓરૂપી રક્ષા કાંટાના સમુદાય પથરાયેલા છે, જે કામરૂપી દાવાગ્નિની જ્વાલાવાડે બાળ થઈ ગયેલો છે. જેમાં પીડાઓરૂપ અતિથય કાદવ પથરાયો છે, વિરૂદ્ધ ધર્મરૂપી માર્ગમાં ભૂતા પડેલા પુરૂષોના ધર્મનો જે નાશ કરનારો છે, રોગના નિવેડે ફરતા રોકી ન શકાય એવા જેમાં કુષ્ટ હાથીઓ છે, એવા સંસારલક્ષણ જ્ઞાનને શ્રી શંકરની નૂતન અમૃતવૃષ્ટિના જેવું કાર્ય કરનારી દૃષ્ટિઓનો આશ્રય કરવાથી, તે હરણ કરે છે. ૫૭.

ત્રિપુંદ્રંતેસ્યાહુઃસિતભસિતશોભિત્રિપથગાંકૃપાપારાવારંકતિચનમુનિતાંશ્રિતવર્તી ।

વપંસેતદ્રૂમોજગતિકિલતિસઃસુરુચિરાસ્રયીમૌલિવ્યાકૃત્યુપકૃતિભઃવાકીર્તયઈતિ૫૮

શ્રી શંકરના કૃપાળમાં ત્રણ રેષાવાળું ચેત ભસ્મનું ત્રિપુંડ્ર (ત્રિવ્રક) બેંધને કેટલાક કવિયો કહે છે કે કૃપાના સમુદ્ર એવા તે મુનિનો આશ્રય કરીને રહેલી એ ત્રિપથગા—સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અને પાતાલમાં વહન કરનારી (ત્રણ માર્ગવડે ગમન કરનારી) ગંગા છે. પણ અત્રે તો એમ કહીએ છીએ કે.—જગત્માં તત્ત્વવેદ, યજુર્વેદ, અને સામવેદ, એ વેદ-ત્રયીનાં મસ્તક રૂપ ઉપનિષદોનાં બાજ્યાન શ્રી શંકરે કહેલાં છે, તેથી જગત્ના ગ્રામર થયેલા ઉપકારયકી ઉત્પન્ન થયેલી અત્યંત સુંદર એ ત્રણ કીર્તિઓ છે.^૧ ૫૮.

અસૌશંભોલીલાપુરિતિભૃશંસુંવરઈતિદ્વયંસંપ્રસેતજ્જનમનસિસિદ્ધંચસુગમમ્ ।

યદંતઃપદ્યંતઃકરણમદસીયંનિરુપમંતૃળીકુર્વસેતેસુષમમપિકામંસુમતયઃ॥૫૯॥

આ શ્રી શંકર, એ શંકર (શિવ) નું હીલનિ અર્થે ધારણ કરેલું શરીર છે, અને તે અત્યંત સુંદર છે, એ બન્ને વાતો અતિ સેહેલાઈથી મનુષ્યના મનમાં સિદ્ધ થયેલી છે; કેમકે જેઓ આ શંકરના નિરૂપમ શરીરને પોતાના અંતઃકરણમાં જુએ છે તેઓ સુંદર એવા

૧. સેતુ બાંધવાથી જલ આવડું અટકે છે તેમ રૂપણ અટકાવનાર સમાધાન દેવાથી સેતુરૂપ કહ્યું છે.

૨. ભસ્મરેષાઓનો નિષેધ કરીને તેવું આકાશ મંત્રારૂપ તથા વેદત્રયારૂપ સાધન કરવાથી અપન્નુતિ અલંકાર, પ્રકૃતૈર્વજ્રિષિદ્વાન્યત્સાધ્યતેસાત્વવપન્નુતિઃ” “પ્રસ્તુતનો નિષેધ કરીને તેની જગ્યાએ અપરસ્તુતની સિદ્ધતા કરી દેવા તે અપન્નુતિ અલંકાર. (મન્મઠકૃત કાંઠપકાશ ૧૦-૧૦)

કામને પણ તૃણ તુલ્ય કરી કાઢે છે. અર્થાત્ કામ જો સુંદર છે તો શ્રી શંકરનું શરીર તેથી પણ અત્યંત સુંદર છે, માટે શંકરને જોઈને તેઓ કામને છેક કુદ્ર ગણે છે; તેમજ કામ ઉપર જ્ય મેળવનાર મહાદેવનો આ અવતાર છે, માટે તેને પોતાના અંતઃકરણમાં મહાદેવ રૂપે જોઈને પણ કામને તેથી પરાજ્ય પામી જાય છે કુદ્ર ગણે છે. શ્રીશંકરનું ધ્યાન કરવાથી કામવિકાર નાશ થાય છે એ વ્યંગ્ય છે. ૫૯.

અજ્ઞાનાંતર્ગહનપતિતાનાત્મવિદ્યોપદેશૈ

સ્નાતુંલોકાન્મવદવશિષ્ઠાતાપપાપચ્યમાનાન્ ।

મુક્ત્વામૌનંવટવિટપિનોમૂલતોનિષ્પતંતી

શંભોર્મૂર્તિશ્ચરતિભુવનેશંકરાચાર્યરૂપા ॥ ૬૦ ॥

અજ્ઞાનમાં જોડા ઉતરી ગયેલા તથા સંસારરૂપી દાવાનલની પુત્ર વિયોગ, સ્ત્રી વિયોગ, ધન વિયોગ, આદિક જ્ઞાનાઓના તાપથી રંધાતા લોકોને આત્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપીને તારવાને વટ વૃક્ષના મૂળ નીચે ખેડેલી શ્રી દક્ષિણા મૂર્તિ મહાદેવની મૂર્તિ શ્રીશંકરાચાર્ય રૂપે અવતાર પામીને જગત્માં ફરે છે. ૬૦.

ઉચ્ચંડાહિતવાવદૂકકુહનાપાંડિત્યવૈતંડિકં

જાતેદેશિકશેષરેપદજુષાંસંતાપચિંતાપહે ।

કાતર્યહૃદિભૂયસાકૃતપદંવૈભાષિકાદેઃકથા--

ચાતુર્યકલુષાત્મનોલયમગાઢૈશોષિકાદેરપિ ॥ ૬૧ ॥

અતિશય કોપવાળાં, અહિન કરનારા અને વાચાલ પુરૂષોની કુહુલના તથા પંડિત્યનું વૈતંડિક પ્રકટ કરીને પોતાના ચરણનું સેવન કરનારા પુરૂષોના સંતાપ અને ચિંતાનો નાશ કરનારા શ્રી શંકર ઉત્પન્ન થયા એટલે વૈભાષિક, રૌભાષિક, યોગાચાર્ય, માધ્યમિક, જૈન અને ચાર્વાક, એવા વેદબ્રાહ્મ પડ્ધતિનને માનનારા પુરૂષોના હૃદયમાં અત્યંત કાયર-પણું આવી ગયું; અને મલિન અંતઃકરણવાળા વૈશેષિક, સાંખ્ય, મીમાંસક, પાતંજલ, નૈયાયિક, આદિ પુરૂષોનું કથાચાતુર્ય પણ લય પામ્યું. અર્થાત્ જ્યારે શ્રીશંકરે વેદબ્રાહ્મ પડ્ધતિનોનું ખંડન કર્યું અને તેથી તેમના અનુસરનારા પુરૂષોના સંતાપ આદિક દુર થયા ત્યારે વૈભાષિક આદિ વિધર્મિઓના હૃદયમાં કાયરપણું ઉત્પન્ન થયું એટલે તેઓ પોતાના મતનું દૃઢતાથી સ્થાપન કરી ન શકતાં ભાગી ગયા. અને વૈશેષિક આદિ મતવાળા પુરૂષોનું વાણીચાતુર્ય પણ લય પામ્યું એટલે તેઓ પ્રત્યુત્તર પણ કરી શક્યા નહિ. ૬૧.

અમુનાક્રતવઃપ્રસાધિતાઃક્રતુવિભ્રશંકરઃસશંકરઃ ।

ઇયમેવભિદાનયોર્જિતસ્મરયોઃસર્વવિદોબુધેઙ્ગયોઃ ॥ ૬૨ ॥

શ્રી શંકરાચાર્ય અને કૈલાસ જોનું સ્થાન છે એવા શ્રીશંકર એ જમાં એજ ભેદ છે કે

૧ લોભવડે મિથ્યા તત્ત્વ ઉપર આચાર આદિકની સંભાળના કરવી તેને કુહુલ (કપટમાર્ગ) કહે છે.

૨ પોતાનો પક્ષ સ્થાપન ન કરતાં બીજાનો પરાજય કરવાની કથાને ચિતંડા કહે છે; આ ચિતંડામાંથી ઊપજેલા મતને વૈતંડિક બોલે.

શ્રી શંકરાચાર્ય પૈદિક માર્ગ પ્રવર્તીવવાવડે ઉત્કૃષ્ટપણે યત્નો સિદ્ધ કર્યા અને કૈલાસનિવાસી શંકર યત્નો ભંગ કરનારા છે. (દક્ષ યત્નોનો ભંગ મહાદેવે કર્યો હતો એ કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે). એજ એ જમાં ભેદછે; નહિ તો બન્ને જાણે કામને જીતેલો છે, બન્ને જાણે સર્વજ્ઞ છે, અને બન્ને જાણે બુદ્ધ (પંડિત—દેવ) થકી શ્રુતિપાત્ર થયેલા છે, માટે સમાન છે. ૬૨.

કલયાપિતુલાનુકારિણંકલયામોનવયંજગત્રયે ।

વિદુષાંસ્વસમોયદિસ્વયંભવિતાનેતિવદન્તિતત્રકે ॥ ૬૩ ॥

શ્રી શંકરની સમાન એક કલાવડે પણ કરી શકે એવો કોઈ ત્રણે લોકમાં અને માનતા નથી—દખતા નથી. કોઈ કહેશે કે, તારે વિદ્વાનોમાં પોતાના સરખા તે પોતેજ થશું ? તો અમે કહિયે છિયે કે હા; એમાં ના કોણ કહેછે. ૧ ૬૩.

દુવનાંતશ્વામરદ્રુમાઅમરદ્રુષ્વિવપુષ્યસંચયાઃ ।

ભ્રમરાશ્વપુષ્પસંચયેષ્વતિસંખ્યાઃકિલશક્કેરુણાઃ ॥ ૬૪ ॥

જેમ સ્વર્ગના નંદન વનમાં દેવવૃક્ષોની સંખ્યા નથી, જેમ તે દેવવૃક્ષો ઉપર પુષ્પની સંખ્યા નથી, અને જેમ તે પુષ્પના સમુદાયમાં ભ્રમરાઓની સંખ્યા નથી તેમ શ્રી શંકરમાં ગુણોની પણ સંખ્યા નથી. તાત્પર્ય કે શંકરના ગુણ આર છે. ૧ ૬૪.

કામંવસ્તુવિચારતોઽચ્છિનદયંપારુપ્યાર્હિંસાક્રુધઃ

ક્ષાંત્યાદૈન્યપરિગ્રહાનૃતકથાલોભાંસ્તુસંતોષતઃ ॥

માત્સર્યંસનસૂયયામદમહામાનાૈચિરંભાવિત

સ્વાન્યોત્કર્ષગુણેનતૃપ્તિગુણતસ્તૃષ્ણાંપિશાઘીમપિ ॥ ૬૫ ॥

શ્રી શંકરે કામ્ય વસ્તુમાં રહેલા અનિત્યતાદિક દોષનો વિચાર કરીને વિષયાભિગ્રાપ રૂપ કામને પોતાનામાંથી ઉખેડી નાખ્યો; બીજા માણસો નિંદા કરે અથવા તાડન કરે તથાપિ ચિંતમાં વિકાર ન થવારૂપ ક્ષમા ગુણવડે કડીરે ભાષણરૂપ પારખ્ય, વૃત્તિ છેદનાદિથી બીજાને પીડા કરવારૂપ હિંસા, અને ક્રોધ, એ દુર્ગુણોને ઉખેડી નાખ્યા; સંતોષ ગુણવડે—પદાર્થ પ્રાપ્ત ન થવાથી અથવા મળેલા પદાર્થનો નાશ થવાથી ઉત્પન્ન થતી દીનતા, સંયમ કરવારૂપ પરિગ્રહ, મિથ્યા ભાષણ, અને પરાયા દ્રવ્યની ઈચ્છા તથા તીર્થાદિકમાં ધન ન વાપરવારૂપ લોભ, એ દુર્ગુણોનો ત્યાગ કર્યો; બીજાના ગુણોને વિષે દોષ પ્રકટ કરવા રૂપ અસૂમા ગુણનો ત્યાગ કરવાવડે માત્સર્યનો (બીજાનો ઉત્કર્ષ સહન ન

૧ અહીં શંકર (ઉપમેય) નું બીજું ઉપમાનું છે નહિ માટે અનન્વયાલંકાર. “ઉપમાનોપમેયત્વેષુકસ્યેવૈકવા કયને । અનન્વયઃ” એકજ વાક્યમાં એકજ પદ ઉપમેય તથા ઉપમાનરૂપ વર્ણાયું હોય ત્યાં અનન્વયાલંકાર જાણવો. (કા. પ્ર. પ. ૧૦ રસો. ૫) ૨ “ગૃહીતમુક્તરીત્યર્થશ્રેણિરેકાવાલ્મીકી” “એક અર્થનું ચક્રણ કરી તેને જોડી બીજાનું ચક્રણ કરવું, એ રીતે અર્થની પકિત વરણવેલી હોય તેને એકાવલિ અલંકાર કહેછે.” (ક.કા. ૧૦૪) અહીં પણ પ્રથમ કટ્યવૃક્ષનું ચક્રણ કરી તેને જોડીને પુષ્પનું અને તેને જોડીને ભ્રમરનું ચક્રણ કરેલું છે માટે એકાવલિઅલંકાર છે,

કરવારૂપ દુર્ગુણનો) નાથ કર્યો; પોતાના થકી બીજાનો ઉત્કર્ષ થાય એની ધણા કાલસુધી ભાવના કરવારૂપ ગુણવડે—ધર્મનું ઉર્લંઘન કરવારૂપ મદ, અને પોતાને વિષે પૂજ્યપણાના અભિમાનરૂપ માન, એ એ દુર્ગુણનો નાથ કર્યો; અને, મને આ વસ્તુ મળે, મને ફલાણી વસ્તુ મળે, ઇત્યાદિ તૃણાદિ પિશાચોને પણ તૃપ્તિ લક્ષણ ગુણવડે ઉમેડી નાખી. ૬૫.

કામંયસ્તુસમૂહઘાતમવધીત્સ્વર્ગાપવર્ગાષહં

રોપંયઃસ્વલુચૂર્ણપેપમપિપન્નિઃશેષદોષાવહં ॥

લોભાદીનપિયઃપરાંસ્તૃણસમુચ્છેદંસમુચ્ચિચ્છેદે

સસ્વાતેવસતાંસતાંસભગવત્માદઃકથંવર્ણ્યતે ॥ ૬૬ ॥

પોતાના શિષ્યોના પણ કામ ક્રોધાદિક જોણે નાથ કર્યો, તેના પોતામાં તોતે કેમજ રહે? એવા આશયથી કહેછે કે—જોણે પોતાની પાસે રહેનારા શિષ્યોના સ્વર્ગ અને મોક્ષને નાથ કરનાર કામ વિકારનો મૂલમાંથી નાથ કર્યો; તથા સમગ્ર દોષને વહન કરનારા તેમના ક્રોધને તો જોણે લોટની પેઠે દેખી નાખ્યો; તેમજ લોભાદિક શત્રુઓને પણ જોણે તરણાની પેઠે મૂલમાંથી ઉમેડી નાખ્યા; એવા શ્રી ભગવત્પાદ શંકરાચાર્યનું વર્ણન અમારાથી કયી રીતે કરાય? અર્થાત્ તે કોઈપણ પ્રકારે વર્ણવવાને શક્ય નથી. ૬૬.

કેમીકાંતદિવાનિશાકરકરાધર્મસ્યમર્મચ્છિદો

મુખ્યેશંભુનવાવતારસુગુરોરેતેગુણાનાંગણાઃ ॥

કસ્માદુત્પલસંતતિર્વિકસિતાવિસ્ફેરદિગ્યોપિતાં

મેષાપાંગઙ્ગરીતિદિગ્ગજવધૂપશ્ચોત્તરેરેજતુઃ ॥ ૬૭ ॥

૧ દિશાઓમાં રહેલા હાથી અને તેની સ્ત્રી વચ્ચે પ્રશ્નોત્તર થયા હતા. તેમાં સ્ત્રી પોતાના સ્વામી દિગ્ગજને પૂછેછે કે,—હે સ્વામીન્! આ શ્રીભ વ્રતમાં થયેલા તપાસનાં મર્મ છેદનારા—તાપને નાથ કરનારા આ ચંદ્રના કિરણ દિવસે દેખાય છે, એ તે કયા અર્થાત્ દિવસે ચંદ્રના આવા ચિતલ કિરણ આ જણાય છે, એ તે ચંદ્રનાજ કિરણ છે કે એ તે કાંઈ બીજુંછે? એવું પોતાની પત્નીનું વચન સાંભળીને દિગ્ગજ બોલ્યો કે હે મુખ્યે! શ્રી મહાદેવના નૂતન અવતારભૂત સદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્યના ગુણોના એ સમૂહ છે; ચંદ્રના કિરણ નથી. એ સાંભળીને તેની સ્ત્રીએ પૂછ્યું કે,—જ્યારે એ ચંદ્રના કિરણ નથી, ત્યારે ચંદ્રના કિરણથી વિકાસ પામનારાં આ કણાં કમલ કેમ વિકસિત થયાં છે? દિગ્ગજે કહ્યું કે,—એ વિકાસ પામેલાં કાળાં કમલ નથી, પણ શંકરાચાર્યના ગુણોના સમુદાય વડે વિસ્મય પામેલી દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓના કટાક્ષની ઝરીછે. એ પ્રમાણે દિગ્ગજ અને તેની સ્ત્રીની વચ્ચે થયેલા પ્રશ્નોત્તર શોભતા હતા. ૬૭.

૧ દિગ્ગજની પત્નીઓની ચંદ્રકિરણાદિ શંકાનું તેના પતિએ નિવારણ કર્યું છે, માટે બ્રાંતાપન્દુતિ અલંકાર. “બ્રાંતાપન્દુતિરન્યસ્યશંકાયાંબ્રાંતિવારણે” અસ્તુતને વિષે અન્ય અપ્રસ્તુતની શંકા થવાથી તેનું જ્યાં નિવારણ કર્યું હોય ત્યાં બ્રાંતાપન્દુતિ જાણવી.” (ક. કા. રસોક ૨૮.)

નાક્ષામાસિકમીક્ષિતંક્ષણમપિદ્રાક્ષામુહુઃશિક્ષિતા

ક્ષીરેશૂસમુપેક્ષિતૌભુવિયયાસાશંકરશ્રીગુરોઃ ।

કાંતાનંતદિગંતલંઘનકલાજંઘાલતત્તદ્ગુણ

શ્રેણીનિર્ભરમાધુરીમદધુરાધન્યેતિમન્યામહે ॥ ૬૮ ॥

શ્રી શંકરના ગુણોની મધુરતા વિશે કહે છે કે, શ્રી શંકરાચાર્ય ગુરુના ગુણોની સુંદર પંક્તિ—જેણે મધના સામું તો એક ક્ષણવાર પણ પોતાના નેત્રથી જોયું નહિ. અર્થાત્ મધમાં તે એવી શી મધુરતા છે કે તેના સામું હું જોઉં? એમ પોતાનામાં અત્યંત માધુર્ય હોવાથી મધનો તો જોણે તિરસ્કાર જ કર્યો છે; જેણે દ્રાક્ષને તો બહુવાર શિક્ષા આપી છે (કે તારામાં બરાબર માધુર્ય નથી માટે તું કાંઈ ગર્વ કરીશ નહિ.) અને જેણે દૂધ તથા શેરડીની તો અવગણના જ કરી છે (કે તેમનામાં કાંઈ માધુર્ય છે નહિ માટે તેમની ગણના કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી.) એવી શ્રી શંકરાચાર્ય ગુરુના તે તે (અનેક) ગુણોની શોભાયમાન પંક્તિ, જે દિશાએના અનંત છેડાને ઉલ્લંઘીને તેની પેલીપાર જવાની કલામાં વેગવાળી છે, તથા જે અત્યંત મધુરતાના મદ કરીને સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, તે ગુણોની પંક્તિને ધન્ય છે એમ અન્ન માનાએ છીએ. ૧ ૬૮.

ક્ષાન્તિશ્ચેદ્વસુધાજહાતુમહર્તાંસર્વસહત્વપ્રથાં

વિદ્યાચેદ્વિરહંતુપન્નમુખમુખાઃસ્વાંસર્વગર્વાવલીમ્ ॥

વૈરાગ્યંયદિવાદરાયણિયશઃકાર્શ્યપરંગાહતામ્

કિંજલપૈર્મુનિશેઝરસ્યનતુલાંકુત્રાપિવીક્ષામહે ॥ ૬૯ ॥

શ્રી શંકરાચાર્યમાં ક્ષાન્તિ (સહન કરવાનો ગુણ) છે તો પછી પૃથ્વીની જે સર્વસહા (સર્વનું સહન કરનારી) એવી મોટી ખ્યાતિ છે તે તેણીએ છોડી દેવી થયે છે; શ્રી શંકરાચાર્યમાં જો વિદ્યા છે તો કાર્તિક્ય આદિ વિદ્યાચાળાઓએ પોતાના સર્વ ગર્વની પંક્તિને તજી દેવી; જો વૈરાગ્ય છે તો શુક ભુનિનો વૈરાગ્ય સંબંધી યથા પરમ કૃષ્ણતાને પામો—અતિશય આછો થઈ જાઓ. બહુ શું કહેવું? મુનિઓમાં સર્વોત્તમ એવા શ્રી શંકરની ઉપમાને યોગ્ય કોઈને અન્ન કહીં પણ દેખતા નથી!! ૨ ૬૯.

યામૂર્તિઃક્ષમયામુનીશ્વરમયીગોત્રાસગોત્રાયતે

વિદ્યાભિર્નિરવચ્ચકીર્તિભિરલંભાષાવિભાષાયતે ।

૧. અહીં શંકરની વાણીની વિશેષ મધુરતા કહેવાને માટે અથ આદિક મધુર પદ્યોનો નિવેશ કર્યો છે માટે આક્ષેપાલંકાર. “નિષેષોપક્ત્તમિદ્વિશેષાભિધિત્તયા । વક્ષ્યમાણોકાવિષયઃસઆક્ષેપોદ્વિધામતઃ” પ્રસ્તુતની વિશેષતા જણાવવાને અર્થે કહેવા યોગ્ય વસ્તુનું કથન ન કરવું તેને આક્ષેપાલંકાર કહે છે. તેના બે પ્રકાર છે:—વક્ષ્યમાણ વિષયાક્ષેપ અને ઉક્ત વિષયાક્ષેપ” અને ઉક્ત વિષયાક્ષેપ.” (કા. પ્ર. ૬. શ્લો. ૨૦.)

૨. અહીં ત્યાગરૂપ એક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરેલું છે માટે ગુલ્ફચોગિતાલંકાર “ધ્નિયતાનાંસકૃદ્ધર્મઃસાપુનસ્તુલ્યયોગિયોગિતા” પ્રકરણમાં વર્ણવ્યા અપ્રસ્તુત પ્રસ્તુત આદિના એક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરેલું હોય તેને ગુલ્ફ ચોગિતા કહે છે” (કાંચ પ્ર. ઉદ્ધા. ૧૦ શ્લો. ૧૮)

મક્તામીપ્સિતકલ્પનેનનિતરાંકલ્પાદિકલ્પાયતે

કસ્તંનાન્યપૃથક્જનૈસ્તુલયિતુંમંદાક્ષમંદાયંતે ॥ ૭૦ ॥

શ્રી શંકરાચાર્ય મુનીશ્વરમય જે મૂર્તિ ક્ષમાવડે પૃથ્વીની સમાન થઈને વર્તે છે અર્થાત્ જે મૂર્તિ ક્ષમારૂપે જોઈએ તો તે જાણે પૃથ્વીજ છે. (પૃથ્વીનું નામ પણ ક્ષમા છે અને તે મૂર્તિ પણ ક્ષમાયુક્ત છે માટે સમાનતા વિશેષ શોભેછે); જે મૂર્તિ નિર્દોષ કીર્તિવાળી વિદ્યાવડે સરસ્વતીભાવને પામેછે. અર્થાત્ વિદ્યારૂપે જોઈએ તો તે જાણે સરસ્વતીજ છે; જે મૂર્તિ ભક્તજનના ઇષ્ટ મનોરથ પૂર્ણ કરેછે તેથી કલ્પવૃક્ષ, ચિંતામણિ, આદિની પેઠે આચરેછે. અર્થાત્ અભીષ્ટ ફલ આપવામાં તે કલ્પવૃક્ષાદિક જેવી છે. તે મુનીશ્વરમય મૂર્તિને બીજા પ્રાકૃત મનુષ્યો સાથે સરખાવનારો કયો પુરૂષ લગ્નલવડે મંદ થયેલા પુરૂષના જેવું આચરણ નથી કરતો? અર્થાત્ એવા શ્રી શંકરાચાર્યની મૂર્તિને ઘર પ્રાકૃત જનો સરખાવનાર પુરૂષને લગ્નલવડે મંદ થયેલા જાણવો. તાત્પર્ય કે શંકરની તુલના સાધારણ મનુષ્ય સાથે કરવી એ અતિ લાજવા જેવું કામ છે. ૭૦.

નવભૂવપુરાતનેષુતત્સદશોનાદ્યતનેષુદૃશ્યતે ।

મવિતાકિમનાગતેષુવાનસુમેરોઃસદશોયથાગિરિઃ ॥ ૭૧ ॥

જેમ સુમેરૂ પર્વતના સમાન બીજી પર્વત પૂર્વે થયો નથી, હમણા છે નહિ અને ભવિષ્ય કાલમાં થવાનો પણ નથી, તેમ શ્રી શંકરાચાર્ય સરખો પુરૂષ કોઈ પુરાતન કાલને વિષે થયો નથી; વર્તમાનકાલમાં તો કોઈ દેખાતો નથીજ; અને ભવિષ્યકાલમાં તેના જેવો શું કોઈ થશે વાર? નહિજ થાય. ૭૧.

સમશોભતતેનતત્કુલંસચશીલેનપરંવ્યરોચત ।

અપિશીલમદીપિવિદ્યયાહ્યપિવિદ્યાવિનયેનદિશુતે ॥ ૭૨ ॥

શ્રી શંકરવડે તેનું કુલ શોભાને પામ્યું હતું; અને તે શંકર પોતાના શીલવડે (એટલે સાધુ સ્વભાવવડે અથવા પવિત્ર આચરણવડે) અત્યંત શોભતા હતા; તે શીલ પણ વિદ્યાવડે પ્રકાશમાન થયું હતું; તથા તે વિદ્યા તેમની નમ્રતાથી શોભતી હતી. ૭૨.

સુયશઃકુસુમોચ્ચયઃશ્રયદ્વિબુધાલિર્ગુણપલ્લવોદ્ગમઃ।

અવબોધફલઃક્ષમારસઃસુરશાસ્ત્રીવરરાજસૂરિરાદ્ ॥ ૭૩ ॥

પંડિતોના રાજ્ય શ્રી શંકર કલ્પવૃક્ષની પેઠે શોભતા હતા. કલ્પવૃક્ષને જેમ પુષ્પનો સન્નિધાય હોય છે તેમ શ્રી શંકરેષી કલ્પવૃક્ષને રૂડા યશ્વેષી પુષ્પનો સન્નિધાય ચારે પાસે વેરાયેલા હતા. કલ્પવૃક્ષનો જેમ દેવની પંકિતઓ અથવા દેવેષી ભ્રમરો આશરેલા હોયછે, તેમ શ્રીશંકરેષી કલ્પવૃક્ષનો પણ પંડિતોની પંકિત અથવા પંડિતેષી ભ્રમરોએ આશ્રય કરેલો

૧. દીપવારૂપ દ્વિયા પ્રબંધનાં બધાં વાક્યને ઉપકારક છે માટે દીપક, તથા તે વાક્યમાલા પૂર્વે પૂર્વ વાક્યની અપેક્ષા રાખે છે માટે માલાદીપકાલંકાર. “દીપકસ્ત્વોપિર્વપૂર્વવ્યવેક્ષણી । વાક્યમાલાપ્રયુક્તેતિતન્માલાદીપકમંતમ્.” “દીપકઅલંકારમાં પણ પૂર્વ પૂર્વની અપેક્ષા કરનારી વાક્યોની માળા રચી હોય તો તેને માલાદીપક કહે છે” (કાંચા-શર્મા પરિ. ૨ રજો. ૧૦૮.)

હતો. કલ્પવૃક્ષને જેમ પાંદડાં આવેલાં હોયછે તેમ શ્રી શંકરરૂપ કલ્પવૃક્ષને ગુણરૂપી પાંદડાં આવેલાં હતાં. કલ્પવૃક્ષને જેમ ફલ હોયછે તેમ શ્રી શંકરરૂપ કલ્પવૃક્ષને તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ ફલ થયેલું હતું. કલ્પવૃક્ષને જેમ રસ હોયછે તેમ આ શંકરરૂપ કલ્પવૃક્ષને ક્ષમારૂપી રસ હતો.^૧ ૭૩.

નચશેષભવીનકાપિલીગણિતાકાળભુજીનગીરપિ ।

ફણિતિષ્વિતરાસુકાકથાકવિરાજોગિરિચાતુરીજુષિ ॥૭૪॥

જે વખતે શ્રી શંકરાચાર્ય વાણીને વિષે ચાતુરીનું સેવન કરવા માંડતા હતા—ચાતુરી ભરેલી વાણી બોલવાનો આરંભ કરતા હતા, તે વખતે પતંજલિની વાણીની કાંઈ ગણુના થતી નહોતી તેમજ કપિલ અને કણાદની વાણીની પણ ગણુના કરવામાં આવતી નહોતી, તો બીજા નાસ્તિકાદિકની વાણીની તો વાતજ શી કરતી ? તાત્પર્ય કે યોગ, સાંખ્ય અને તર્ક વાદીઓ પણ શ્રી શંકરની વાણીની સામે કાંઈ ગણુનામાં નહોતા તો પછી સૌભાતિક, માધ્યમિક, યોગાચાર, જૈન, આદિક નાસ્તિક વાદીઓ તો કાંઈ ગણુનામાં નજ હોય, એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી !! ૭૪.

મદ્દમાસ્કરવિમર્દદુર્દશામજ્જદાગમશિરઃકરગ્રહાઃ ।

હંતશક્કરગુરોર્ગિરઃક્ષરત્પક્ષરંક્રિમપિતદ્રસાયનમ્ ॥ ૭૫ ॥

ભદ્રમાસ્કર નામે શૈવ આચાર્ય જે સર્વનો કચ્ચરધાણુ વાળી નાખ્યો હતો, તેથી દુર્દશામાં કુબ્ધી જતા વેદાંતને હસ્તાવલંબન આપીને તેનો ઉદ્ધાર કરનારી શ્રી શંકર ગુરુની વાણી—જેમાંથી કહી બતાવવાને અશક્ય એવા કોઈક રસાયનરૂપ (રસના આશ્રયભૂત) અક્ષર ખરેછે, તે અમને અત્યંત હર્ષ ઉપજાવેછે !!! ૭૫.

જટાટીરજટાકુટીરવિહરન્નૈલિપકલ્પોલિની

ક્ષોણિશપ્રિયકૃન્નવાવતરણાવઘંભુંફાચ્છિદ ।

ગર્જન્સોવતરંતિશક્કરગુરુક્ષોણિધરેંદ્રોદરા

દ્રાણીનિર્ઝરિણીઝરાઃકનુભયંદુર્ભિક્ષુદુર્ભિક્ષતઃ ॥ ૭૬ ॥

શિવની જટારૂપી ઝૂંપડીમાં વિહાર કરતી દેવનદી ગંગાનું, ભગીરથ રાજાનું પ્રિય કરવાને જે નૂતન (પ્રથમજ) ઉતરવું, તે ઉતરવાવડે ઉપજેલા સ્તંભના ગ્રંથનનો છેદ કરનારા એવા—શ્રી શંકર ગુરૂરૂપી હિમાલયના ઉદરમાંથી વાણીરૂપી નદીના ગર્જના કરતા પ્રવાહ ઉતરેછે; તો કુષ્ઠ ભિક્ષુરૂપી દુકાલ થકી હવે ક્યાં બચે? સ્પષ્ટાર્થ એવોછે કે ભગીરથ રાજાનું પ્રિય કરવાને શંકરની જટામાં રહેલી ગંગા પૃથ્વી ઉપર પડી તેથી તેના મોટા મોટા ધોધ પડવા લાગ્યા. હવે તે ધોધને પોતાના પ્રવાહના વેગથી છેદી નાખનારા અર્થાત્ તે કરતાં અધિક બલવાન—ગંગાના વમલ જેવી અથવા તેના અગાધ જલ જેવી શબ્દ જા-

૧ અહીં શંકર (ઉપાય) અને કલ્પવૃક્ષ (ઉપમાન) એ બંનેનું અભેદપણ કથન કર્યું છે માટે રૂપકાલંકાર, “તદ્રૂપકમભેદોપમાનોપમેયયોઃ” “ઉપમાન અને ઉપમેયનું અભેદપણ વર્ણન કર્યું હોય તે રૂપક બાણુ” (કા. પ્રકા. ૧૦-૭.)

લને તોડનાર શ્રી શંકરની વાણીનો પ્રવાહ વહે છે, તો પછી કુટ્ બિહુઓ—પાખંડી સા-
ગીઓશ્ચી કુકાલનો શો ભય છે ? જલ હોય તો કુકાલનો ભય ન હોય તેમ શ્રી શંકરની
વાણી છે તો પાખંડી બિહુઓનો ભય પણ નજ હોય. કેમકે પોતાની વાણી વડે શ્રી શં-
કર તેમનો ખરાબ્ય કરનાર છે.^૧ ૭૬.

વારીચિત્તમતંગજસ્યનગરીવોધાત્મનોભૂપતે ॥

દૂરીભૂતદુરંતદુર્વદક્ષરીહારીકૃતાસૂરિભિઃ ।

ચિંતાસંતતિતૂલવાતલહરીવેદોહસચ્ચાતુરી ।

સંસારાઘ્નિતરીરુદેતિભગવત્પાદીયવાગ્વૈશ્વરી ॥ ૭૭ ॥

ચિત્તશ્ચી હાથીને આંધવાની સાંકળરૂપ, યોધાત્મક રાજ્યની નગરીરૂપ, દુઃખ કરીને
જેનો છેડો આવે એવા કુટ વાદીઓના વાદરૂપ પ્રવાહ જેનાથી દૂર થયો છે એવી, પંડિ-
તોએ જેને અતિ પ્રેમથી કંકના હારરૂપ કરેલી છે એવી, ચિંતાના વિચારરૂપી તૂલ (રૂના
પરમાણુઓ જેવા અંશ) ને દૂર કરનારી વાયુની લહેરરૂપ, વેદની શોભાપમાન ચાતુરીરૂપ,
અને સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જવાની નૌકારૂપ, શ્રી ભગવત્પાદ શંકરાચાર્યની વૈશ્વરી (અ-
કારથી ક્ષા પર્યંત વર્ણમાળારૂપ) વાણી જય પામે છે.^૨ ૭૭.

કથાદર્પોત્સર્પત્કથકબુધકંઢૂલરસના

સનાલાધઃપાતેસ્વયમુદયમન્ત્રોત્તિપતેઃ ।

નિગુમ્ફઃસૂક્તીનાંનિગમાશિશ્વરાંભોજસૂરભિ

ર્જયત્યદ્વૈતશ્રીજયવિરુદ્ધંઘંટાઘણઘણઃ ॥ ૭૮ ॥

કથન કરવાના ગર્વવડે ચલાપમાન થતી એવી, કથન કરવામાં પંડિત પુરોનો કંકુ-
બામ જીજ્ઞાસે અથવા કથાને વિષે ગર્વ રાખીને ચાલતા એવા વાદ કરવામાં પંડિતોની
કંકુ (એળ) બામ જીજ્ઞાસે નાભિમાં રહેલા નાદ સહિત નાચે પાડી નાખનાર વેદની પેઠે
પોતાની મેળે પ્રકટ થયેલા (વાદીની જીભ જડ કરી નાખતા આદિક કર્મમાં જેની યો-
જના કરવામાં આવે છે એવો છત્રીશ વર્ણનો બગલામુખ્ય નામે) મંત્રરૂપ, અદ્વૈત લક્ષ્મીના
જયની પ્રખ્યાતિ કરનારા ઘંટના ઘણઘણાટરૂપ, અને વેદાંતરૂપી કમલના સુગંધરૂપ, શ્રી
શંકરાચાર્યની ઉત્તમ વાણીરૂપી ગજરો (અથવા ગુંથેલો દડો) જય પામે છે.^૩ ૭૮.

કસ્તૂરીઘનસારસૌરભપરીરંભપ્રિયંભોવુકા

સ્તાપોન્મેષંમુષોનિશાકરકરાંકારકૂલંકષાઃ ।

૧ અહીં વાણીનું ઝરણરૂપ અલેદપણ કથન કર્યું છે માટે રૂપક, (રેલોક ૭૩ માની ટીપ જુઓ.)

૨ અહીં વાણીનું સાંકળરૂપ, વાયુરૂપ, એમ અલેદરૂપ કથન કર્યું છે માટે રૂપક. (રેલોક ૭૩ માની ટીપ જુઓ.)

૩ અહીં શંકરની વાણી(પ્રકૃત)ને વિષે મંત્રાદિનો આરોપ રિલક પડેવડે કરેલો છે માટે રિલકપરંપરિતમાલારૂપકા-
લંકાર. “નિયતારોપણોવાયઃસ્વાદારોપઃપરસ્યયઃતત્પરમ્પરિતરિલકે” પ્રકૃત રૂપક નિર્વાહક એવા અપ્રકૃતને
આરોપ જ્યાં રિલક શબ્દોવડે જોવામાં આવે તે પરંપરિતરિલકરૂપક જાણવું, (કા. પ્રકા. ૧૦-૬.)

દ્રાક્ષામાક્ષિકશર્કરામધુરિમગ્રામાવિસંવાદિનો

વ્યાહારામુનિશેઝરસ્યનકથંકારંમુદંકુર્વતે ॥ ૭૯ ॥

મુનિઓમાં સર્વોત્તમ એવા શ્રી ચંક્રાર્યની વાણી—જે કસ્તૂરી અને કપૂરની મુ-
ગંધીના આલિંગનની પેઠે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારી છે.—જે અધ્યાત્મિક, અધિભૂત, અને
અધિદેવ એવા ત્રણ તાપના વિકાસને ચોરી લેનારી છે, અર્થાત્ જાણવામાં ન આવે
એવી રીતે અધ્યાત્મિકાદિક તાપને દૂર કરનારી છે—અને તેથીજ જે ચંદ્રના કિરણના
તાપ નાશ કરવારૂપ અહંકારને મૂલમાંથી ઉખાડી નાખવાને સમર્થ છે—જે દ્રાક્ષા, મધ,
સાકર, આદિક મધુરતાના સમુદાયની સાથે સમાન છે—તે (શ્રી ચંક્રાર્યની વાણી) પ્રીતિ
કેમ ઉત્પન્ન ન કરે ? અર્થાત્ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરેજ. ૭૯.

અદ્વૈતેપરિમુક્તકંઠકપથેકૈવલ્યઘંટાપથે

સાહંપૂર્વિકદુર્વિકલપરહિતપ્રાજ્ઞાધ્વનીનાકુલે ।

પ્રસ્કંદન્મકરંદંટકસુમસ્રક્તોરણપ્રક્રિયા

માચાર્યસ્યવિતન્વતેનવસુધાસિક્તાઃસ્વયંસૂક્તયઃ ॥૮૦॥

ભેદ વાદીશ્વરી કંઠક માર્ગ (કાંટાવાળો માર્ગ) જેમાંથી દૂર થયો છે એવો અદ્વૈતશ્વરી
મોક્ષનો રાજ્યમાર્ગ—જે અહંકાર પૂર્વક દુર્વિકલ્પ કરવાથી દૂર રહેલા વિદ્વાનશ્વરી વેદમાર્ગ-
ઓથી બામ થયેલો છે—તેમાં, નૂતન અમૃતવડે સીંચાયેલી શ્રી ચંક્રાર્યની સુંદરવાણી
પોતેજ, જેમાંથી મકરંદ (પુષ્પરસ) નો સમુદાય ટપકે છે એવાં પુષ્પના હારવડે તોરણ બાં-
ધવાની રચના વિસ્તારે છે—કરે છે. ૮૦.

દુરોત્સારિતદુષ્ટપાંસુપટલીદુર્નીતયોનીતયો

વાતાદેશિકવાઙ્મયાઃશુભગુણગ્રામાલયામાલયાઃ ।

મુણંતિશ્રમમુલ્લસત્પારિમલશ્રીમેદુરામેદુરા^૧

યાસસ્યાધિહવિર્ભુજોભવમયેધીપ્રાન્તરેપ્રાન્તરે ॥ ૮૧ ॥

શ્રી ચંક્રાર્યની વાણીને વાયુરૂપે વર્ણવતાં કહે છે કે,—કુષ્ઠ પુરૂષોની ધૂળના સમૂહ
જેવી કુષ્ઠ નીતિઓ જેમણે દર ઉરાડી દીધી છે—જેમના થકી અતિ વૃષ્ટિ આદિક બા-
ધાઓ (પીડાઓ) ઉપજતી નથી—શીતલતા આદિ શુભ ગુણોના સમુદાયના નિવાસ-
સ્થાનભૂત—તેમજ લક્ષ્મીના નિવાસસ્થાનભૂત—શોભાયમાન સુગંધિશ્વરી લક્ષ્મીવડે સ્તિગ્ધ,
એવા શ્રી ચંક્રાર્યની વાણીમય વાયુઓ, સંસારમય જંગલમાં બુદ્ધિશ્વરી કોતર અથવા
શૂન્યમાર્ગમાં મનસ્તાપશ્વરી દાવાનલથી અત્યંત પરિતાપ પામેલાનો મારો અમ દૂર કરે છે.^૨ ૮૧.

૧. મત્યેક પાદના ઉંચા ત્રણ ત્રણ અક્ષરોની ફરી આવૃત્તિ આ રસિકમાં જણાય છે માટે અત્યંતચમકાલંકાર.
“અયંસત્વર્થમિજ્ઞાનાવર્ણનાયાપુનઃ શ્રુતિઃ। પમર્કંપદિતદ્વાગવૃત્તિતેઽન્યનકતામ્” “ભિન્ન ભિન્ન અર્થ ઉ-
ત્પન્ન થાય એવા અક્ષરોની આવૃત્તિ પાદમાં છે તેના ભાગમાં જોવામાં આવે તેને ચમક કહે છે, તેના પાદાદિ આદિક
અનેક પ્રકાર છે.” (અમ્મટ, ૯, ૬.) ૨. શંકરની વાણી તથા વાયુને વિષે અભેદપણે વર્ણન કરયું છે માટે રૂપકાલંકાર.
“તદ્રૂપકમભેદોયડપમાનોપમયેયોઃ” “ઉપમાન અને ઉપમેયનો અભેદ વણ્યો હોય તેને રૂપક કહે છે” (કાવ્ય
પ્રકાશ, ૧૦૫૭.)

નૃસંસારસનાગ્રસીમનિગિરાંદેવ્યાઃકિમંઘ્રિક્ષણ--

નમંજીરોર્જિતર્સિજિતાન્યુતનિતંબાલંબિકાંચીરવાઃ ।

કિંવલ્ગત્કરપદ્મકંકણઘ્ણત્કારાઈતિશ્રમિતઃ

શઙ્કામઙ્કુરયન્તિશઙ્કરકવેઃસચુક્તયઃસૂક્તયઃ ॥ ૮૨ ॥

શ્રી શંકરાચાર્યની જીવંહાના અગ્રભાગરૂપી રંગ ભૂમિ ઉપર નૃત્ય કરતી વાણીની દેવી (સરસ્વતી)ના પગમાં શબ્દ કરતાં (વાગતાં) નૂપુરના આ ઊંચા ધ્વનિ છે ? અથવા તે સરસ્વતી દેવીના નિતંબ ઉપર રહેલી મેખલાના આ ધ્વનિ છે ? અથવા નૃત્ય કરતી વખતે આમ તેમ હાલતા કરકમલમાં પેહેરેલાં કંકણના આ ઝણકારા છે ? એ પ્રમાણે શ્રીમાન શંકરાચાર્ય વિદ્વાનનાં ઉત્તમ યુક્તિઓવાળાં સારાં વચ્ચનો સંદેહ ઉત્પન્ન કરે છે. ૮૨.

વર્ષારંભવિઞ્ઞંભમાણજજલમુગ્ગંભીરઘોષોપમો

વાસાતૂર્ણવિઘૂર્ણદર્ણવપયઃકલ્લોલદર્પાપહઃ ।

ઉન્મીલન્નવમલ્લિકાપરિમલાહન્તાનિહન્તાનિરા--

તઙ્કઃશઙ્કરયોગિદેશિકગિરાંગુંફઃસમુઙ્ગંભતે ॥ ૮૩ ॥

વર્ષાતરતુના આરંભમાં વિકાસ પામેલા મેઘની ગંભીર ગર્જના જેવો, વળી-વાયુના સમુદાયવડે ઉતાવળે હલાવી નાખેલા સમુદ્રના વાણીના ભારે તરંગના ગર્વને હણનારો, તેમજ ખીલેલા નવા મોગરાના સુગંધના અહંકારનો નાશ કરનારો, બધ રહિત, એવો શ્રી શંકરાચાર્યની વાણીનો યુંક (ગૂંથણી) અત્યંત વિકાસ પામે છે. અર્થાત્ શંકરાચાર્યની વાણી શબ્દોવડે મેઘની ગર્જના જેવી ગંભીર ઘોષવાળી, અર્થમાં સમુદ્રનાં મોટાં મોલં જેવી પાર ન જવાય એવી, અથવા સમુદ્રનાં મોલં જેમ જે સપાટામાં આંબું તેને ખેંચી બધ છે તેમ નાસ્તિકાદિના વાદને સપાટામાં લેઇને ખેંચી નાખનારી, અથવા બાષા છટામાં સમુદ્રનાં મોલંની પેઠે ઉછળતી, અને વિચારમાં મોગરાના સુવાસની પેઠે આનંદ આપનારી, હોઇને નિર્ભયપણે પ્રવર્તે છે. ૮૩.

દૃઢપદ્યવિનાકૃતાપ્રશમિતાવિદ્યામૃષોદ્યાસૃધા

સ્વાધ્યામાદ્યદરાતિચોદ્યભિદુરાઽપ્તેદ્યાનિષદ્યાપિતા ॥

વિદ્યાનામનઘોદ્યમાસુચરિતાસાધ્યાપદુદ્યાપિની

પદ્યામુક્તિપદસસાધ્યમુનિવાહુનુદ્યાદનાદ્યારુઙઃ ॥ ૮૪ ॥

શ્રી શંકરાચાર્યની બાબ્યરૂપી વાણીને વર્ણવતાં કહે છે કે,—હૃદયમાં આનંદ ઉત્પન્ન

૧ શ્રીશંકરની વાણીને મેઘમર્જનાદિ ઉપમાનની સાથે સમાન ધર્મવાળી વર્ણવી છે માટે ઉપમા, “યથાકથંચિત્સા દર્શયંયન્નોદ્ભૂતંપ્રતીયતે । ઉપમાનામસા ” “ગમે તે પ્રકારે વર્ણ્ય અને અવર્ણ્યની સમાનતા જ્યાં જોવામાં આવે તે ઉપમા” (કાંબ્યાદર્શ ૨-૧૪.)

કરનારી, ગદ્યમય રચેલી, જેણે અવિદ્યાનો નાશ કરેલોછે, જે કોઈ સ્થલમાં મિથ્યા ઉચ્ચારેલી નથી, જે અમૃતની પેઠે આસ્વાદ લેવાને યોગ્ય છે, મદવડે ડોલતા વાદીરૂપી શત્રુઓએ કૃતકૃથી ઉત્પન્ન કરેલી શંકાઓને તોડી નાખનારી, તથા તે શત્રુઓના વાદથી ભેદ નહિ પામનારી, સર્વે વિદ્યાઓ જેમાંથી જડી આવે એવી એક વિદ્યાઓની કુકાન જેવી, જેનો ઉદ્ધમ દોષ રહિત છે એવી, જેનું ચરિત ખુબ રૂંડું છે એવી, જેનો જન્મ થયેલો છે એવા મનુષ્યોની અધ્યાત્મિકાદિક આપદાઓને નિર્મૂલ કરનારી, તથા મુક્તિપદની પદ્ધતિ (શરડા) રૂપ, એવી શ્રી શંકરાચાર્યમુનિની વાણી અસાનાદિ લક્ષણ અનાદિકાલના રોગોનો નાશ કરો. ૮૪.

આયાસસનવાંકુરંધનમનસ્તાપસ્યવીજંનિજં ।

ક્રેશાનામપિપૂર્વરજ્જમલધુમસ્તાવનાર્દિદિમમ્ ।

દોષાણામનૃતસ્યકાર્મણમસચ્ચિન્તાતતેર્નિષ્કુટં

દેહાદૌમુનિશેષરોક્તિરતુલાદંકારમુત્કંતતિ ॥ ૮૫ ॥

મનુષ્યોના દેહાદિકમાં રહેલો અતુલ (અતિથય ભારે—ધણો) અહંકાર, જે એદના નવા ફણગારૂપ છે, જે ઘાડા એવા મનસ્તાપના (મન સંબંધી દુઃખનું) આ સાધારણ બીજરૂપ છે, જે કલેશોને પણ નૃત્ય કરવાના પ્રથમ સ્થાનરૂપ છે, જે રાગ દ્વેષાદિક દોષોના મોટી નાટક કથાના પ્રારંભના દંદેરારૂપ છે, જે અસત્યનું મૂલકર્મ—આરંભકર્મ છે અથવા પ્રારંભરૂપ છે, અને જે અસત્ ચિંતાઓના સમુદાયને વસવાતા ધરૂપ છે, તેને તે અહંકારને શ્રી શંકરાચાર્યની વાણી મૂલમાંથી છેદી નાખે !! ૮૫.

તથાગતપથાહતક્ષપણકમપથાલક્ષણપ્રતારણહતાનુવર્ચસ્વિલજીવસંજીવની ।

હરત્યતિદુરત્યયંભવભયંગુરુક્તિર્નૃણામનાધુનિકભારતીજરઠશુક્તિમુક્તામણિઃ ૮૬

બૌદ્ધમતવાળાઓના માર્ગ વડે હણાયલા તથા ક્ષપણકો (વૈભાષિક મતવાળા)ની પ્રખ્યાતિરૂપ ઠગાર્ધથી હણાયલા પ્રાણીઓ આદિક સકલ જીવોને જીવાડનારી તથા પ્રાચીન વેદવાણીરૂપ વૃદ્ધ થયેલી (પરિપક્વ થયેલી અથવા મોટી થયેલી) છીંપના મુકતામણિ(મોતી) રૂપી શ્રી શંકરાચાર્યની વાણી મનુષ્યોના દુઃખે કરીને નાશ થાય એવા સંસારરૂપી ભયને હરેછે. ૮૬.

જ્ઞાનામારુતવેલ્લિતામરધુનિકલોલકોલાહલ

પ્રાગ્ભારૈકસગર્ભ્યનિર્ભરજરીજૃંભદ્વચોનિર્જરાઃ ।

નૈકાલીકમતાલિધૂલિપટલીમર્મચ્છિદઃસદુરો

રુદ્ધર્મુર્મતિર્ધર્મદુર્મતિકૃતાશાંતિનિકૃતંતિનઃ ॥ ૮૭ ॥

મોટા તોફાની વાયુવડે કંપિત થયેલા દેવનદી ગંગાના તરંગના અતિથય કોલાહલની સાથે અત્યંત સમાન એવા શ્રી શંકરાચાર્ય ગુરૂના અત્યંત વિકાસ પામતા વચનરૂપી ઝરાઓ (પ્રવાહો), જે અનેક અસત્ય મતોની પંક્તિરૂપી ધૂળના સમૂહનાં મર્મને છેદનારા છે

નાશ કરનારા છે, તે (વચનરૂપી પ્રવાહો,) ઉત્પન્ન થયેલા દુર્બુદ્ધિ લક્ષણુધર્મથી. દુઃખિત થયેલી અમારી બુદ્ધિથી અમને જે અશાંતિ ઉત્પન્ન થઈ છે તેને મૂલમાંથી કાપી નાખે છે અમારી અશાંતિનો નાશ કરે છે. ૮૭.

उन्मीलन्नवमलिसौरभपरीरंभप्रियंभावुका

मंदारदुमरंददृढं विलुठन्माधुर्यधुर्यागिरः ।

उद्गीर्णागुरुणाविपारकरुणावाराकरेणादरात्

सच्चेतोरमयंतिहंतमदयंत्यामोदयंतिदुतम् ॥ ८८ ॥

ખીલેલા નવા મોગરાની સુગંધીના આલિંગનની પેટે અતિ પ્રીતિ ઉપજાવનારી, તથા મંદાર નામે કલ્પવૃક્ષના મકરંદના સમૂહમાં આ લોટનારી તથા તેથી અતિશ્રેષ્ઠ મધુર-તાવાળી—અર્થાત્ મંદાર એ કલ્પવૃક્ષ હોવાથી તેનો મકરંદ અત્યંત મધુર હોય તેમ અ-ત્યંત મધુર તથા તે સાથે ચિંતિત ફક્ત આપનારી એવી, જેનો સામો કાંઠો છે નહિ એવા અર્થાત્ અપાર ક્ષણાના સમુદ્રરૂપ શ્રી શંકરાચાર્ય ગુરુએ આદર સહિત ઉચ્ચારેલી વાણી સત્પુરુષોનાં ચિત્તને રમાડે છે, અહા ! (આનંદ) મદ ઉત્પન્ન કરે છે ! અને ઉતાવળે પ્રમોદ આપે છે. ૧ ૮૮.

धारावाहिसुखानुभूतिमुनिवाग्धारासुधाराशिशु

क्रीडन्द्वातिवचःसुकःपुनरनुक्रीडेतमूढेतरः ।

चित्रंकांचनमंबरंपरिदधाच्चित्तोविधत्तेमुहुः

कच्चित्कच्चरदुष्पटच्चरजरत्नं यानुबद्धादरम् ॥ ८९ ॥

શ્રી શંકરાચાર્યની વાણીની ધારારૂપી અમૃતનો રાશિ, જેના થકી અનવચ્છિન્ન (સંતત) સુખનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં રમણ કરીને, ફરી દ્વૈત વચનોરૂપી વિષમાં મૂર્ખાવિના બીજો કયો પુરુષ રમણ કરે ? અર્થાત્ એકવાર જેણે શ્રી શંકરાચાર્યના મુખથી અદ્વૈત બોધ સાંભળ્યો છે તે ફરીને દ્વૈત વચનોમાં પ્રીતિ નજ કરે; અને કરે તો તેને મૂર્ખ બાણ્યો. વિચિત્ર સુવર્ણમય વસ્ત્ર પહેરનારો પુરુષ ફરીને કચ્છરાથી મલિન થયેલાં નદારાં જૂનાં ચીંથરાંની કંયા પેહેરવાની પોતાના મનમાં પ્રીતિ રાખે છે શું ? અર્થાત્ નથી જ રાખતો. ૮૯.

तत्तादक्षमुनिक्षपाकरवचःशिक्षासपक्षाशयः

क्षारंक्षीरमुदीक्षतेबुधजनोनक्षौद्रमाकांक्षति ।

૧ અહીં રમાડે છે, આનંદમદ ઉત્પન્ન કરે છે, પ્રમોદ આપે છે, એવી રીતે પદમિન્ન જતાં એકબે અર્થની આવૃત્તિ ત્રણ-વાર કરો છે માટે અવૃત્તિ રીપકાલંકાર. “અર્થાવૃત્તિઃપદાવૃત્તિરુપવાવૃત્તિરેવ ॥ દીપકસ્થાનપ્રવેશમલંકાર મયંતથા ” “અર્થની આવૃત્તિ, પદની આવૃત્તિ, અને ખનેની આવૃત્તિ, એ ત્રણ અલંકાર પણ રીપકાલંકારના કથાનમાં છે એમને આવૃત્તિ રીપક નામે અલંકાર કહે છે.” (કાવ્યાદર્શી, ૨, ૧૧૬.)

રુક્ષાંક્ષેપયતિશિતૌલ્લુસિતાંનેહુંક્ષણંપ્રેક્ષતે

દ્રાક્ષાંનાપિદિદૃક્ષતેનકદલીંહુદ્રાંજિઘૃક્ષસલમ્ ॥૯૦॥

જે પુરુષનું અંતઃકરણ એવા મુનિચંદ્ર શ્રી શંકરાચાર્યનાં વચનરૂપી શિક્ષાવડે અદ્વૈત પક્ષનું અવલંબન કરતાં થયું છે અથવા જેનો આશય તે શિક્ષાનો સપક્ષ (અધિકરણ ભૂત) છે, તે પંડિત પુરુષ દૂધને ક્ષારરૂપ જુએ છે, મધની આકાંક્ષા કરતો નથી. સાકરને રક્ષા જાણીને તેને પૃથ્વી ઉપર ફેંકી દે છે, શેરડી સામું તો કાણુવાર પણ જોતો નથી, દ્રાક્ષને તો જોવાની પણ ઇચ્છા કરતો નથી. અને કુળાંને તો નજીવી વસ્તુ જાણીને તેને સૂંધવાની પણ ઇચ્છા કરતો નથી. ૯૦.

વિક્રીતામધુનાનિજામધુરતાદત્તામુદાદ્રાક્ષયા ।

ક્ષીરૈઃપાત્રધિયાર્પિતાયુધિજિતાલબ્ધાબલાદિક્ષુતઃ ॥

ન્યસ્તાચોરભયેનહંતસુધયાયસાદતસ્તદ્ધિરાં

માધુર્યસ્યસમૃદ્ધિરદ્ભુતતરાનાન્યત્રસાવીક્ષ્યતે ॥ ૯૧ ॥

શ્રી શંકરાચાર્યની વાણીમાં એટલી બધી મધુરતા ક્યાંથી આવી તે વિષે કવિ કહે છે કે—મધે પોતાની મધુરતા તેને (શ્રી શંકરાચાર્યની વાણીને) વેચાતી આપી છે; દ્રાક્ષે પોતાની મધુરતા આનંદથી (ભેટ તરિકે) આપી છે; દૂધે પોતાની મધુરતા તેને પાત્ર જાણીને તેમાં સ્થાપન કરી છે; શેરડીની સાથે તો યુક્ત કરીને તેનો પરિણય કરીને બલાત્કારે તેની મધુરતા છીનવી લીધી છે; અમૃતે પોતાની મધુરતા ચોર લોક ચોરી જશે એવા બયથી તેને શ્રી શંકરાચાર્યની વાણીમાં સ્થાપન કરી છે (થાપણ તરિકે મૂકી છે;); એટલાં કારણોથી શ્રી શંકરાચાર્યની વાણીની સમૃદ્ધિ અતિ અદ્ભુત છે અને તેવી બીજા સ્થલમાં જોવામાં આવતી નથી.^૧ ૯૧.

કર્પૂરેણઋણીકૃતંમૃગમદેનાધીત્પસંપાદિતમ્

મલ્લીભિચ્ચિરસેવનાદુપગતંક્રીતંતુકાશ્મીરજૈઃ ।

પ્રાસંચૌરતયાપટીરતરુણાયત્સૌરભંતાદ્ધિરા

મક્ષયમંમહિતસ્યતસ્યમહિમાધન્યોયમન્યાદશઃ ॥ ૯૨ ॥

શ્રી શંકરાચાર્યની વાણીની સુગંધ ખૂટે એવી નથી. કેમકે કપૂરમાં જે સુંધ જોવામાં આવે છે તે તેણે શ્રી શંકરની વાણી પાસેથી કરજે કાઢીને લીધેલી છે; કસ્તુરીમાં જે સુગંધ જોવામાં આવે છે, તે તેણે તે વાણી પાસેથી અધ્યયન કરીને સંપાદન કરેલી છે; મોગરામાં જે સુગંધ જોવામાં આવે છે તે તેણે તે વાણીનું ઘણા કાલ લગી સેવન કરીને પ્રાપ્ત કરેલી છે; કાશ્મીર જાતના ચંદનમાં જે સુગંધ જોવામાં આવે છે તે તેણે તે વાણી

૧. શ્રી શંકરાચાર્યની વાણીમાં માધુર્યના આગમનની સંભાવના મધુ આદિક ઉપમાન વાચક વસ્તુઓમાંથી કરેલી છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા. “સંભાવનમધોત્પ્રેક્ષામૃતસ્યસમેનયત્” ઉપમાન વાચક શબ્દોએ કરોને મૃદુત (ઉપપ્રેય) ની સંભાવના કરી દોષ તેને ઉત્પ્રેક્ષા કહે છે. (મમ્મટ, ઉપાસ ૧૦, રસો ૬.)

પાસેથી ખરીદ કરેલી છે; અને મલયાગર ચંદનમાં જે સુગંધ જણાય છે, તે તો તેણે તે વાણી પાસેથી ચોરી લીધેલી છે. ચોરી કરીને પ્રાપ્ત કરેલી છે; એટલું છતાં પણ જે વાણીની સુગંધ ખૂટતી નથી એવું અક્ષય્ય તેનું માહાત્મ્ય છે. માટે શ્રી શંકરાચાર્યની વાણીનો આ મહિમા સર્વ લોકથી વિલક્ષણ છે અને તેથી તેને ધન્ય છે !! ૯૨.

અપ્સાંદ્રપ્સંસુલિપ્સંચિરતરમચરંક્ષીરમદ્રાક્ષમિધું

સાક્ષાદ્રાક્ષામજક્ષંમધુરસમધયંપ્રાગવિદંમરંદમ્ ।

મોચામાચામમન્યોમધુરિમગરિમાશંકરાચાર્યવાચા

માચાંન્તોદંતર્કિતૈરલમ્પિચસુધાસારસીસારસીન્ના ॥ ૯૩ ॥

અતિ રચિતર દહીંના મઠાને મેં ખાધો છે; દૂધ પણ ધણા કાલ લગી સેવ્યું છે—ખાધું પીધું છે; સેરડી પણ મેં જોઈ છે; દ્રાક્ષ પણ મેં પ્રતક્ષ (જાતેજ) ભક્ષણ કરી છે; મધ પણ મેં પીધું છે; મકરંદ (પ્રખરસ) તો મને પૂર્વેજ મળ્યો હતો—અસલથીજ મેં તેનો સ્વાદ લીધેલો છે; કેળાં પણ મેં ખાધાં છે; પણ શ્રી શંકરાચાર્યની વાણીની મધુરતાનો મહિમા તે કોઈ બિનિજ છે ! આહા ! તે મધુરતાનો સ્વાદ મેં લીધો છે; હવે તે દહીંના મઠા આદિક સર્વે પદાર્થો શા કામના છે !! એટલુંજ નહિ, પણ અમૃતની સરસતા (સરસપણું)ના સારની સીમાનું પણ પ્રયોજન નથી !!! અર્થાત્ શ્રી શંકરાચાર્યની વાણીની મધુરતા આગળ અમૃતના રસનું સર્વોત્તમ તત્વ પણ નકામું છે તો પછી પૂર્વે કહેલા દહીં, દૂધ, સેરડી, દ્રાક્ષ, મધ, મકરંદ અને કેળાં, એ તો કાંઈ વિશાતમાં પણ નથી !' ૯૩.

સંતપ્તાનાં ભવદવથુભિઃ સ્ફારકર્પૂરઘ્રાષ્ટિ-

ર્મુક્તાયષ્ટિઃ પ્રકૃતિવિમલા મોક્ષલક્ષ્મીમૃગાક્ષ્યાઃ ।

અદ્વૈતાત્માનવધિકમુખાસારકાસારહંસી

બુદ્ધેઃશુદ્ધ્યૈ ભવતુ ભગવત્પાદદિવ્યોક્તિધારા ॥ ૯૪ ॥

શ્રી શંકરાચાર્યની દિવ્ય વાણીરૂપી ધારા, જે સંસારરૂપી પરિતાપથી તપ થયેલા પુરુષોના ઉપર વિશાલ કપૂરની વૃષ્ટિરૂપ છે, જે મોક્ષ લક્ષ્મીરૂપી મૃગનેત્રી (સ્ત્રી)ની સ્વભાવથીજ નિર્મલ એવી મોતીની સેર છે, અને જે અદ્વૈતાત્મારૂપી અનંત સુખની વૃષ્ટિયકી બનેલા તળાવમાં ફરનારી હંસી છે, એવી ભગવત્પાદ શ્રીશંકરાચાર્યની દિવ્ય વાણીરૂપી ધારા બુદ્ધિની શુદ્ધિને અર્થે યાચ્છો. અર્થાત્ બુદ્ધિને શુદ્ધ કરો. ૯૪.

આન્નાયાંતાલવાલાવિમલતરસુરેશાદિસૂક્તાંબુસિક્તા

કૈવલ્યાશાપલાશાવિબુધજનમનઃસાલાજાલાધિરૂદ્ધા ।

૧. નિ દોષમાલંકાર. “સમાનમવિસોત્સેકમિતિનિદોષમાસ્મૃતા” ઉપમાન સાથે ઉપમેય સમાન ધર્તાં પણ જ્યાં ઉપમેયની અધિકતા વર્ણી હોય તે નિદોષમા કહેવાય,” અહીં પણ મઠા આદિક ઉપમાન કરતાં વાણી (ઉપમેય)ની અધિકતા વર્ણી છે માટે નિ દોષમાલંકાર.

**તત્ત્વજ્ઞાનપ્રસૂનાસ્ફુરદમૃતફલાસેવનીયાદ્વિજૈર્યા
સામેસોભાવતંસાવતરગુરુવચોવલ્લિરસ્તુપ્રશસ્તૈ ॥૧૫॥**

શ્રી શંકરાચાર્યની વાણીનું વેલી રૂપે વર્ણન કરતાં કહેછે કે—શ્રી શંકરાચાર્ય ગુરૂની વાણીરૂપી જે વેલનો વેદાંત રૂપી ક્યારો છે; સુરેશ્વર, પદ્મપાદ, આદિક આચાર્યોનાં અતિથય નિર્મલ તથા સુંદર વચનોરૂપી જલ વડે જેનું સિંચન થયેલું છે; મોક્ષની આશા રૂપી જેનાં પાંદડાં છે; પંડિત પુરૂષોના મનરૂપી સાલ વૃક્ષના સમુદાય ઉપર જે ચઢેલી છે; તત્ત્વજ્ઞાન રૂપી જેને પુષ્પ થયેલાં છે, પ્રકાશમાન બ્રહ્માનંદ રૂપી જેને અતમૃદુલ આ-વેલું છે; દ્વિને (પક્ષીઓ-પ્રાણીઓ) જેનું સેવન કરે છે; અવી ચંદ્રભૂષણ (શિવ)ના અ-વતાર ભૂત શ્રી શંકરાચાર્ય ગુરૂની વાણી રૂપી વેલ મારી પ્રશસ્તિને અર્થે હો-મારી પ્રશસ્તિ કરો. ૬૫.

**નૃસ્યદ્રૂતેશવાલાન્મુકુટતટરટસ્વર્ધુનીસ્પર્ધિનીભિ
ર્વાર્ગિર્મિર્મિન્નકૂલોચ્ચલદમૃતસરઃસારિणीधोरणीभिः ।
उद्वेलद्वैतवादिस्वमतपरिणताहंक्रियाहंक्रियाभि
र्भातिश्रीशंकरार्यःसततमुपनिषद्वाहिनीगाहिनीभिः ॥૧૬॥**

નૃસ્ય કરતા ભૂતપતિ (શિવ)ની જટા ઉપર લગાર કંપાયમાન થતા મુકુટની કોરમાં ચબ્દ કરતી દેવ નદી ગંગાની સાથે સ્પર્ધા કરનારી, તથા અમૃતના સરોવરની પાળેને તોડીને બાહાર નીકળીને વેહેતી નાની નદીઓના ક્રમ જેવો જેનો ક્રમ છે, તેમજ વેદની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તનારા દ્વૈત વાદી પુરૂષોના પોતાના મતવડે પરિણામ પામેલા અહંકારનો તિરસ્કાર કરનારી, તથા ઉપનીષદ્ રૂપી નદીઓને વિષે નિરંતર સ્થાન કરનારી, વાણીઓ વડે શ્રી શંકરાચાર્ય શોભે છે. ૬૬.

**साहंकारसुरासुरावलिकराकृष्टभ्रमन्मंदर-
क्षुब्धक्षीरपयोब्धिवीचिसचिवैःसूक्तैःसुधावर्षणात् ।
जंघालैर्भवदावपावकशिखाजालैर्जटालात्मनां
जंतूनांजलदःकथंस्तुतिगिरांवैदेशिकोदेशिकः ॥ १७ ॥**

અહંકાર યુક્ત દેવ અને અસુરોની પંક્તિના હાથથી ખેંચાયલા અને તેથી (પોત-પોતાના પક્ષનો અહંકાર આણીને પોતાના હાથથી મંદરાચલને ખેંચતા હતા તેથી) ભ્રમિત થયેલા મંદરાચલ વડે ક્ષોભ પામેલા ક્ષીર સમુદ્રના તરંગના સરખાં સારાં (અમૃતના સરખા ચપ્પર, શીતલ અને જીવનીય ગુણવાળાં) વચનો વડે, સંસારરૂપી દાવાનળની વેગવાળી જ્યાલાના સમુદાયથી બાધ થયેલા જંતુઓ (પ્રાણીઓ) ઉપર અમૃતની વૃષ્ટિ કરવાને લીધે ઝ્રમરરૂપ શ્રી શંકરાચાર્ય સ્તુતિ વચનના ગોચર કેમ થઈ શકે? અર્થાત્ એમના સ્તુતિ કરવાને કોઈ પણ મનુષ્ય કેમ શક્તિમાન થાય. ? ૬૭.

कलशाब्धिकचाकचीक्षमंक्षणदाधीशगदागदिप्रियम् ।

रजतादिभुजाभुजिक्रियंचतुरंतस्यशःसराजते ॥ १८ ॥

શ્રી શંકરાચાર્યનો યથ ક્ષીર સમુદ્રની સાથે એક બીજાની ચોટલીઓ આલીને લદવાને શક્તિમાન છે; ચંદ્રમાની સાથે ગદાગદી યુદ્ધ કરવાની (ગદા ઘેબને લદવાને) પ્રીતિવાળો છે; કૈલાસ પર્વતની સાથે બાથમ્બાયા લદવાની ક્રિયા કરનારો છે. એવો ચતુર શ્રી શંકરનો યથ શોભે છે. તાત્પર્ય કે, ક્ષીરસમુદ્રની, ચંદ્રની અને રૂપાના પર્વત કૈલાસની શ્વેતતા કરતાં પણ શ્રી શંકરાચાર્યના યથની નિર્મલતા વધારે છે. ૯૮.

પરિશુદ્ધકથાસુનિર્જિતોયશસાતસ્યકૃતાંકનઃશશી ।

સ્વકલંકનિવૃત્તયેધુનાપ્યુદઘૌમજ્જાતિસેવતેશિવમ્ ॥ ૧૧ ' ॥

એક સમયે નિર્મલ કોણ છે ? એવી કથા ચાલતી હતી તેમાં કોઇએ કહ્યું કે ચંદ્રમા નિર્મલ છે; તારે બીજાએ કહ્યું કે નહિ, શ્રી શંકરાચાર્યનો યથ નિર્મલ છે. એ પ્રમાણે શ્રી શંકરના યથની નિર્મલતા સંબંધી વાદવિવાદમાં જીતાવજા ચંદ્રમાને તે દિવસથી અંકિત (કલંકવાળો) કર્યો. હવે તે પોતાનું કલંક મટાડવાને સમુદ્રમાં નિત્ય સ્નાન કરે છે અને શિવને સેવે છે. અર્થાત્ ચંદ્રમા આથમી બન્યે તે પશ્ચિમ સમુદ્રમાં પડે છે એમ કલ્પના કરીને એવી સંભાવના તરીકે તે પોતાને લગાડેલા લાંછનની નિવૃત્તિ માટે સમુદ્રમાં સ્નાન કરે છે. અને શિવના કપાળને વિષે ચંદ્ર છે તેની એમ સંભાવના કરી કે તે પોતાનું લાંછન નિવૃત્ત થવાને શિવને સેવે છે. ૯૯.

ધમ્મિછેનવમલ્લિવલ્લિકુસુમસ્રકલ્પનાશિલ્પિનો

મદ્રશ્રીહરસચિત્રચિત્રકૃતઃકાંતેલલાટાન્તરે ।

તારાવલ્યનુહારિહારલતિકાનિર્માણકર્માણુકોઃ

કંઠેદિક્સુદૃશાંમુનીશ્વરયશઃપૂરાનભઃપૂરકાઃ ॥ ૧૦૦ ॥

શ્રી શંકરાચાર્યના આકાશને પૂરી નાખનારા યથના સમુદાય દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓના કેશપાશમાં મોગરાની વેલનાં નૂતન પુષ્પની માલા કરીને તેની રચના કરવામાં કારીગર છે; તેમના (દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓના) શોભાયમાન લલાટમાં ચંદનના રસવડે ચિત્રામણુ ચીતરવાનું કર્મ પણ તેઓ કરનારા છે; તેમજ દિશાઓરૂપી સુંદર નેત્રવાળી સ્ત્રીઓના કંઠમાં સત્તાવીશ મોતીના નક્ષત્રમાલા નામે મનોહર હારની વેદ પેહરાવવાના કર્મમાં નિપુણ છે. તાત્પર્ય કે શ્રી શંકરાચાર્યના યથ આકાશને પૂરી નાખનારા છે એટલુંજ નહિ, પણ દિશાઓના અંતમાં પણ પોહોચી ગયેલા છે!! ૧૦૦.

ઉત્સંગેષુદિગંગનાનિદધતેતારાઃકરાકર્ષિકા

રાગાત્ત્વૈરવલંબ્યચુંબતિવિયદ્ગંગાસામાલેંગાતિ ।

લોકાલોકદરીમસીદતિફણીશેષોસ્યદત્તેરતિં

ત્રૈલોક્યેગુરુરાજકીર્તિશશિનઃસૌંદર્યમસદ્ગુતમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

૧ આ શ્લોકમાં ચંદ્રના અસ્તની સમુદ્ર સ્નાનરૂપ સંભાવના કરી છે માટે ઉત્તમેશ્વરકાર. “સંભાવનમધોત્તમેશ્વર” (૨ભો, ૯૧ ની ટીકા જુઓ.)

ગુરુશ્રી શંકરાચાર્યના કીર્તિરૂપી ચંદ્રમાનું ત્રણ લોકમાં અદ્ભુત સૌંદર્ય છે. કેમકે,—દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓ તેને (શ્રી શંકરાચાર્યના કીર્તિરૂપી ચંદ્રને) પોતાના ખોળામાં ખેસાડે છે; પ્રસિદ્ધ (ખરેખરા) ચંદ્રને તો સઘળી દિશાઓ તેમ કરી શકતી નથી; (કેમકે ઉત્તર, દક્ષિણાદિક દિશાઓમાં તે પ્રસિદ્ધ ચંદ્ર ગમન કરતો નથી. અને આ કીર્તિચંદ્ર તો સઘળી દિશાઓમાં ગમન કરે છે). સઘળાં નક્ષત્રો આ કીર્તિચંદ્રને પોતાના કિરણરૂપી હાથવડે ખેંચે છે; પ્રસિદ્ધ ચંદ્રને તે તેમ ખેંચતાં નથી. કેમકે તે ક્રમ પ્રમાણે ગમન કરનારો છે. અંતરિક્ષ પ્રીતિવડે કીર્તિચંદ્રને સ્થિર ગ્રાહી રાખીને ચુંબન કરે છે; પ્રસિદ્ધ ચંદ્ર સ્થિર રહેતો નથી માટે અંતરિક્ષ તેના ઉપર તેવી પ્રીતિ કરી શકતું નથી. તેજ પ્રમાણે આ કીર્તિચંદ્રને આકાશગંગા આલિંગન કરે છે; પણ પ્રસિદ્ધ ચંદ્રને નથી આલિંગતી; વળી લોકાલોક પર્વતની યુક્ષાઓ, જ્યાં પ્રસિદ્ધ ચંદ્રની ગતિ પણ નથી તે, આ કીર્તિચંદ્રને જોઈને પ્રસન્ન થાય છે. શેષનાગ પણ આ કીર્તિચંદ્ર ઉપર પ્રીતિ કરે છે. એ પ્રમાણે આ-કાશથી પાતાલ પર્વત ત્રણે લોકમાં શ્રીશંકરાચાર્યના કીર્તિચંદ્રનું અદ્ભુત સૌંદર્ય શોભે છે. ૧૦૧.

સંપ્રાપ્તામુનિશેશ્વરસ્યહરિતામન્તેષુસાંકાશિનં

કલ્લોલાયશસઃશશાંકકિરણાનાલક્ષ્યસાંહાસિનમ્ ।

કુર્વંતેપ્રથયંતિદુર્મદસુધાવૈદગ્ધ્યસાંલોપિનં

સમ્યગ્ગ્રન્થિતચવિશ્વજાંધિકતમઃ સંઘાતસાંઘાતિનમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

મુનિઓમાં સર્વોત્તમ શ્રી શંકરાચાર્યના યશ્વરૂપી ક્ષીર સમુદ્રના તરંગો દિશાઓના અંતમાં ચારેપાસે પ્રકાશ પામ્યા છે. તથા તે તરંગો ચંદ્રના કિરણોને જોઈને જોઈને હાસ્ય કરે છે; (અર્થાત્ પોતાના કરતાં ચંદ્ર કિરણોનો પ્રકાશ મંદ છે એમ જોઈ તેમની અવગણના કરે છે.) દુર્મદ રાખનારા અમૃતના ચતુરતાનો ચારે પાસેથી (સમૂળગો) લોપ પસારે છે. અર્થાત્ અમૃતના તે તે ઉત્તમ ગુણોને પોતાના ગુણોવડે અસ્તા કરી તેના ગર્વનો નાશ કરે છે; તથા જગત્માં બાધ અંધકારના સમુદાયનો ચારે પાસેથી સારીરીતે નાશ કરે છે. તાત્પર્ય કે ચંદ્ર અને અમૃત કરતાં તે ઉત્તમ હોઈને અત્તાનાંધકારનો નાશ કરે છે. ૧૦૨.

સોત્કંઠાકુંઠકંઠીરવનશ્વરશ્ચુબ્ધમત્તેમકુંભ

પ્રસંગોન્મુક્તમુક્તામણિગણસુષમાવદ્ધદોર્યુદ્ધલીલા ।

મંથાદ્રિશ્ચુબ્ધદુર્ગધાર્ણવનિકટસમલ્લોલકલ્લોલમૈત્રી

પાત્રીભૂતાપ્રભૂતાજયતિયતિપતેઃકીર્તિમાલાવિશાલા ॥ ૧૦૩ ॥

શ્રી શંકરાચાર્યની કીર્તિનું માલારૂપે વર્ણન કરતાં કહે છે કે,—ઉત્કંઠાવાળા અનિવાર્ય સિંહના શ્રેષ્ઠ નખવડે ક્ષોભ પામેલા મદોન્મત્ત હાથીના ડુંભરચલમાંથી તરતનાં નીકળેલાં મુક્તામણિના સમુદાયની શોભાની સાથે બાહુ ધુલ્લરૂપી રમત જોણે અંગીકાર કરી છે, તથા મંદરાચલ પર્વત વડે ક્ષોભ પામેલા ક્ષીર સમુદ્રના સમીપમાં રહેલા અત્યંત ચંચલ મોટા તરંગોની સાથે મિત્રતાના પાત્રરૂપ થયેલી તે તરંગો જોડી મોટી અને વિશાલ એવી

યતિએના સ્વામી શ્રી શંકરાચાર્યના કીર્તિરૂપી માલા જય પાત્ર છે. અર્થાત્ હસ્તીના કુંભસ્થલમાંથી નીકળેલા મોતી કરતાં વધારે ઉજ્જ્વલ અને ક્ષીર સમુદ્રમાં મંથન સ્થાનની પાસેના મોટા તરંગો જેવી (તે સ્થલમાં દૂધ તળે ઉપર થવાથી વધારે શ્વેત જ્વેલામાં આવે, માટે તેવી ઉજ્જ્વલ) અને વિશાલ કીર્તિ જય પાત્ર છે. ૧૦૩.

લોકાલોકદરિપ્રસીદાસિચિરાત્કિશક્રુશ્રીગુરુ—

પ્રોઘાત્કીર્તિનિશાકરં પ્રિયતમંસંશ્લિષ્યસંતુપ્યસિ ॥

લંચાપ્યુત્પલિનિપ્રહૃષ્યસિચિરાત્કસ્તત્રહેતુસ્તયો—

રિત્યંપ્રશ્નગિરાંપરસ્પરમભૂત્સ્પેરત્વમેવોત્તરમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

જ્યાં ચંદ્રની ગતિ નથી એવા લોકાલોક પર્વતની ગુફાને કમલિનિ (પોયણી) પૂછે છે કે, હે લોકાલોક પર્વતની ગુફા ! તું ઘણા સમયથી હર્ષ પામ્યા કરે છે તેનું શું કારણ છે ? શું પ્રકર્ષ વડે ઉદય પામતા શ્રી શંકરાચાર્યના કીર્તિચંદ્ર રૂપી પ્રિયતમનું આલિંગન કરીને સંતોષ પાત્ર છે ! ! એ સાંભળીને લોકાલોક પર્વતની ગુફાએ કમલિનિને પૂછ્યું કે, હે કમલિનિ ! તું પણ ઘણા સમયથી હર્ષ પાત્ર છે તેનો શો હેતુ છે, તેજ કહેની ? એ પ્રમાણે અન્યોન્યનાં પ્રશ્ન વચ્ચે સાંભળીને તેમનાં મુખ વિકસિત થયાં એજ તે પ્રશ્નના ઉત્તર હતા. અર્થાત્ પરસ્પરના એવા પ્રશ્ન સાંભળીને તેઓ હસ્યાં. તાત્પર્ય એ છે કે ચંદ્રના સરખો નિર્મલ શ્રી શંકરનો યશ લોકાલોક પર્વત સૂધી વિસ્તાર પામ્યો હતો. ૧૦૪.

દુર્વારાસ્વર્ગર્વાહિતબુધજનતાતૂલવાતૂવેગો

નિર્વાધાગાધબોધામૃતકિરણસમુન્મેષદુર્ગધાંબુરાશિઃ ।

નિષ્પત્યૂર્હંપ્રસર્પદ્રવદવદહનોઙ્ગૂતસંતાપમેઘો

જાગર્તિસ્ફીતકીર્તિર્જગતિયતિપતિઃશક્રરાચાર્યવર્યઃ ॥ ૧૦૫ ॥

દુઃખે કરીને નિવારણ કરી શકાય એવા અત્યંત ગર્વે કરીને યુક્ત પંડિત-સમુદાયરૂપી તૂલ (રેના કણ)ને ઉરાડી નાંખનાર વંટોળિયાના વેગ રૂપી, તથા બાધ રહિત અગાધ બોધ-તત્વજ્ઞાન રૂપી ચંદ્રને ઉત્પન્ન કરનાર ક્ષીર સમુદ્રરૂપી, તેમજ નિર્વિદ્ધે પ્રસાર પામતા સંસારરૂપી દાવાનલથી ઉપજેલા પરિતાપને શાંત કરનાર મેઘરૂપી, વિશાલ કીર્તિવાળા, યતિએના પતિ, અને આચાર્યોમાં શ્રેષ્ઠ, એવા શ્રી શંકરાચાર્ય જગતમાં જન્મે છે. અર્થાત્ એવા શ્રી શંકરાચાર્ય છે તો ગર્વવાળા પંડિતો અને સંસારનું દુઃખ એ બન્નેનો શો ભાર છે ? તત્વજ્ઞાને કરીને તે બન્નેનો પરાજય તે કરશે. ૧૦૫.

ઈતિહાસપુરાણભારતસ્મૃતિશાસ્ત્રાણિપુનઃપુનર્મુદા ।

વિબુધૈઃસુબુધોવિલોકયન્સકલજ્ઞત્વપદંપ્રયોદિવાન્ ॥ ૧૦૬ ॥

મહાભારતાદિક ઇતિહાસ, બ્રાહ્મણાદિક પુરાણ, સનતસુભતીય, ગીતા, સહસ્રનામ, આદિક ભારત-સ્મૃતિઓ, અને ઉત્તર મીમાંસા આદિક શાસ્ત્રો તે ઉત્તમ પંડિત શ્રી શંકરાચાર્ય પંડિતોની સાથે વારંવાર હર્ષથી અવલોકન કરીને સર્વ પદને પામ્યા હતા. ૧૦૬.

સપુન:પુનરૈક્ષતાદરાદ્રવૈયાસિકિશાંતિવાક્તતી: ।

સમગાદુપશાંતિસંભવાંસકલજ્ઞત્વદેવશુદ્ધતામ્ ॥ ૧૦૭ ॥

તે (શ્રી શંકરાચાર્ય) વ્યાસ મુનિની શાંતિપર્વની ઉત્તમ વાક્યખંડિતોએ વારંવાર આદરથી જોતા હતા અને તેથી સર્વસ્તતાની પેઠે ઉપશમથી ઉત્પન્ન થયેલી શુદ્ધતાને પણ પામ્યા હતા. તાત્પર્ય કે તેમણે કેવલ સર્વસ્તતા પ્રાપ્ત કરી હતી એટલુંજ નહિ. પણ તેનું મુખ્ય ફલ જે શુદ્ધતા તે પણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ૧૦૭.

અસત્પ્રપંચશ્વતુરાનનોપિસન્નભોગયોગીપુરુષોત્તમોપિસન્ ।

અનંગજેતાપ્યવિરૂપદર્શનોજયસ્યપૂર્વોજગદ્વયીગુરુ: ॥૧૦૮॥

તે ચતુરાનન (ચાતુર્ય યુક્ત મુખવાળો-ચાર મુખવાળો) છતાં પણ પ્રપંચ રહિત છે; (ચતુરાનન-બ્રહ્માનો પ્રપંચ-જગતને રચનારા છે.) વળી તે પુરુષોત્તમ છતાં પણ ભોગના યોગવાળા નથી. (પુરુષોત્તમ (વિષ્ણુ) શેષ ઉપર સૂતેલા છે માટે તેમને ભોગ એટલે નાગની ફણાનો યોગ છે, પરંતુ શ્રી શંકરનો પુરુષોત્તમ (ઉત્તમ પુરુષ) છતાં પણ તેમને ભોગનો (યૌભવનો) યોગ નથી. કામને જીતનારા મહાદેવને ત્રણ નેત્ર હોવાથી તે વિરૂપ દર્શન (કદરૂપા દેખાવ વાળા) છે, પણ શ્રી શંકરનો કામને જીતનારા છતાં પણ વિરૂપ દર્શનવાળા નથી. એ પ્રમાણે જગતમાં અપૂર્વ એવા અદ્વૈતાચાર્ય શ્રી શંકર જ્ય પામે છે. ૧૦૮.

આલોક્યાનનપદ્મજેનદધતંવાર્ણીસરોજાસનં

શશ્વત્સન્નિહિતક્ષમાશ્રિયમમુંવિશ્વંભરંપૂરુષમ્ ।

આચર્યારાધિતકોમલાંધ્રિકમલંકામદ્વિષક્રોવિદા:

શક્તેભુવિશક્કરંત્રતિકુલાલક્ષારમદ્ધાગતા: ॥ ૧૦૯ ॥

બ્રહ્મચારીઓના કુલના અલંકારભૂત શ્રી શંકરને મુખરૂપી કમલવડે સરસ્વતીને ધારણ કરતા જોઈને તેમની સમીપ આવેલા પંડિતો તેમને આ બ્રહ્મા છે, એમ જાણવા લાગ્યા, વળી તેમની પાસે નિરંતર ક્ષમારૂપી લક્ષ્મીને રહેલી જોઈને તે વિદ્વાનો તેમને આ વિશ્વંભર એવા વિષ્ણુ છે એમ જાણવા લાગ્યા; તેમજ આચાર્યારાધિત (આચાર્ય-પાર્વતી, તેણે આરાધન કરેલા અથવા આચાર્ય-સત્પુરુષો, તેમણે આરાધન કરેલા) છે કોમલ ચરણ કમલ જેનાં એવા તથા કામનો દ્વેષ કરનારા શ્રી શંકરાચાર્યને જોઈને સમીપ આવેલા વિદ્વાન પુરુષો એમ શંકર કરવા લાગ્યા કે આ પૃથ્વી ઉપર આવેલા શિવ છે!!

૧. અહીં ચતુરાનન, મપંચ, ભાગ, ઇત્યાદિ પદોથી વિરોધ જેવું જણાઈને તે પદોમાં અર્થ રિલેષ દેવાથી વિરોધનો નિવૃત્તિ થાય છે, માટે વિરોધાભાસ અલંકાર, “આમાસત્ત્વેવિરોધસ્યવિરોધામાસદ્વ્યેત” “વિરોધનો આભાસ હોય ત્યાં વિરોધાભાસ અલંકાર પાવડે.” (ક. કા. ૧૨૦. ૭૫.)

તાત્પર્ય કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ, એ ત્રિમૂર્તિ શંકરરૂપે પૃથ્વી ઉપર આવી છે એમ વિદ્વાનો માનવા લાગ્યા.^૧ ૧૦૯.

एकस्मिन्पुरुषोत्तमेरतिमतीसीतामयोन्युद्भवं

मायाभिस्तुहतामनेकपुरुषासक्तिभ्रમાन्निष्ठुराम् ।

जित्वातान्बुधवैरिणःप्रियतयाप्रसाहरद्यश्चिरा

दास्तेतापसकैतवात्रिजगतांत्रातासनःशङ्करः ॥ ११० ॥

એક પુરુષોત્તમ ભગવાન રામચંદ્રને વિષે જ નેને પ્રીતિ છે એવી અયોનિસંભવા સીતા, જેને કપટરૂપે ભિક્ષુનો વેષ ધારણ કરીને રાવણ લેઈ ગયો હતો, તથા જેના ઉપર અનેક પુરુષને વિષે—રાવણ રાક્ષસને વિષે આશક્તિ થવાનો ભ્રમ ઉત્પન્ન થવાથી નિર્દયપણે જેને વન્ધિ પ્રવેશ કરાવ્યો હતો—અથવા જેના ઉપર અનેક પુરુષની (અર્થાત્ રાવણની) આસક્તિ થયેલી છે એવા ભ્રમરૂપે જે તે રાવણપ્રત્યે નિષ્કુરપણે વર્તી હતી—અથવા એક પુરુષ (રામચંદ્ર) ની આસક્તિ પોતાના ઉપર નથી એવા ભ્રમથી જે નિષ્કુર થયેલી હતી, તે સીતાના ઉપર પ્રીયપણું હોવાને લીધે દેવના શત્રુ રાક્ષસોને જીતીને તેને ઘણેકાજે જેણે પાછી આણી છે એવા, ત્રણલોકના રક્ષણ કરનાર શ્રી રામચંદ્ર તપસ્વીના મિષથી પૃથ્વી ઉપર રહેલા છે તે અમારૂં કલ્યાણ કરનારા છે. અથવા એવા ત્રણલોકના રક્ષણ કરનાર શ્રી રામચંદ્ર યતિનો વેષ ધારણ કરીને શ્રી શંકરરૂપે રહેલા છે. (તે અમારૂં કલ્યાણ કરનાર છે.) ૧૧૦.

બીજો અર્થ—એક ઉત્તમ પુરુષ પરબ્રહ્મને વિષે પ્રીતિવાળી. જન્માદિ રહિત, ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી રૂપ કપટયુક્ત ભિક્ષુઓએ હરણ કરેલી, અનેક આત્મારૂપ આસક્તિનો ભ્રમ થવાથી નિષ્કુર, એવી સ્વસત્તારૂપ સીતાને પ્રિયપણાને લીધે, વિવેકી પંડિતોના શત્રુ (દ્વેષવાદી) એને જીતીને ઘણેકાજે (અનેક જન્મ) જેણે પાછી આણી—તેનો બ્રહ્મમાં યોગ કર્યો તે, અમારૂં ત્રણલોકમાં રક્ષણ કરનાર, શ્રી શંકરાચાર્ય યતિના વેષના મિષથી રહેલા છે.

इति श्रीमाधवीयेतदाशुद्धाष्टमवृत्तगः ।

संक्षेपशङ्करजयेचतुर्थःसर्गआभवत् ॥४॥

એ પ્રમાણે શ્રી માધવાચાર્ય વિરચિત સંક્ષેપ શંકરદિગ્વિજયકાવ્યમાં શ્રી શંકરાચાર્યના આઠમા વર્ણનો પ્રારંભ થતાં સુધીના સર્વ રીતે શુદ્ધ આચારના વર્ણન સંબંધી ચતુર્થ સર્ગ સમાપ્ત થયો. ૪.

॥ समाप्तोऽयं चतुर्थःसर्गः ॥

૧ આ રસોકમાં શંકરની સંભાવના હેતુએ સહિત બ્રાહ્મદિકને વિષે કરેલી છે માટે હેતુપ્રેક્ષા. ઉપપ્રેક્ષાના બધાજ વિષે મન્મથ કહે છે “સંભાવનમધોત્પ્રેક્ષાપ્રકૃતસ્યસમેનયત્” ઇ. (બુએ રસોક ૯૧ ની શીપ.)

॥ પઞ્ચમઃ સર્ગઃ ॥

इतिसप्तमहायनेखिलश्रुतिपारंगततांगतोषटः ॥

परिवृत्तगुरोःकुलाद्दृहेजननीपर्यचरन्महायशाः ॥ १ ॥

એ પ્રકારે સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં વિલક્ષણ એવું શ્રી શંકરનું બાહ્યચરિત વર્ણવીને તેનો અતુર્યાશ્રમનો સ્વીકાર વર્ણવાનો આરંભ કરીને કહેછે કે—પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે સાતમે વર્ષે ચારે વેદનો પાર પામીને બ્રહ્મચારી શ્રી શંકર ગુરૂના કુલમાંથી પાછા ઘેર આવીને તે મોટા યશઃવાળાએ પોતાને ઘેર પોતાની માતાની રૂંડે પ્રકારે સેવા કરવા માંડી. ૧.

परिचरज्जननीनिगमंपठन्नपिहुताशरवीसवनद्वयम् ।

મનુવરૈર્નિયતંપરિપૂજયાઞ્છિશુરવર્તતસંસ્તરણિયથા ॥ ૨ ॥

તે બાલક માતાની સેવા કરતો હતો. વેદનું અધ્યયન કરતો હતો અને પ્રાતઃકાલે તથા સાયંકાલે ઉત્તમ મંત્રો સહિત સૂર્યને અને અગ્નિને પૂજતો હતો. અથવા સ્વાયંભુવાદિ શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોએ સૂર્ય તથા અગ્નિનું પૂજન કરવાના જે એ કાલ નિયમિત કર્યા છે તે એ કાલે સૂર્ય અને અગ્નિનું પૂજન કરતો હતો. અને એમ કરીને તે બાલક સૂર્યની પેઠે વર્તતો હતો—સૂર્ય જેવો તેજસ્વી થઈને શોભતો હતો. ૨.

शिशुमुदीक्षययुवापिनमन्युमानादिशति वृद्धतमोपि निजासनम् ।

अपि करोति जनःकरयोर्युगं वशगतो विहितांजलितत्क्षणात् ॥ ૩ ॥

એ બાલકને (શ્રી શંકરને જોઈને જીવાન જેમને ક્રોધાદિક વિશેષ હોય છે તે પણ ક્રોધી થતા નહોતા, તથા અત્યંત સત્કાર પેમાવા જોગ વૃદ્ધ પુરૂષ પણ તેને પોતાનું આસન આપતા હતા. વળી તેનું દર્શન થતાંજ વશ થઈ ગયેલા સર્વે મનુષ્યો તેજે પાસે પોતાના હાથ જોડતા હતા. ૩.

मृदुवचश्चरितंकुशलांमर्तिवपुरनुत्तममास्पदभोजसाम् ।

सकलमेतदुदीक्षयसुतस्यसामुखमवापनिरर्गलमंबिका ॥ ૪ ॥

પોતાના પુત્રનું કોમલ વચન અને કોમલ ચરિત્ર, કુશલ બુદ્ધિ અને મન આદિ બાલનું સ્થાન એવું સર્વોત્તમ શરીર, એ સર્વેવાનાં જોઈને તે પુત્રની માતા હૃદયગરનું સુખ પામતી હતી. ૪.

जातुमंदगमनास्यहिमातास्तातुमंबुनिधिगांप्रतियाता ।

आतपोग्रकिरणेरविर्बिबेसातपःकृशतनुर्विललंबे ॥ ૫ ॥

કોઈક સમયે પ્રસિદ્ધ છે મંદગમન જેનું શ્રી શંકરની માતા સમુદ્રને મળનારી નદી પ્રત્યે સ્નાન કરવાને અર્થે ગઈ; તે વખતે સૂર્યનું બિંબ તાપવડે ઉગ્ર કિરણવાળું હતું—સૂર્ય બહુ તપતો હતો તેથી તપવડે જેનું શરીર કૃશ થઈ ગયેલું છે એવી તે સતીને ત્યાં ત્યાં ધણી વાર લાગી. ૫.

શંકરસ્તદનુશક્તિનચિત્તઃપદ્મજૈર્વિગતપદ્મજલાદ્રેઃ ।

વીજયન્મુપગતોગતમોહાંતાંજનેનસદનંસહનિન્યે ॥ ૬ ॥

તે જોધને શ્રી શંકરનું મન શંકિત થયું—શંકરના મનમાં ચિંતા થવા લાગી કે હજી મારી માતા ઘેર કેમ નથી આવી ? તે ઉપરથી કાદવ ઘોષ નાંખ્યાં અને જલથી બીનાં કરેલાં કમલ લેધને તેના પાસે ગયો અને તેવડે પવન નાખીને તેને મોહ રહિત કરી—મૂર્છાથકી સાવધ કરી, તથા બીજા મનુષ્યોના સમુદાય સહિત—બીજા માણસોના સહાયથી તેને ઘેર આણી. ૬.

સોધનેતુમનવદ્યચરિત્રઃસન્નૌતિકમૃષીશ્વરપુત્રઃ ।

અસ્તુવજ્જલધિર્ગાંકવિહૃયૈર્વસ્તુતઃસ્ફુરદલંકૃતપદ્યૈઃ ॥ ૭ ॥

માતાને ઘેર આણ્યા પછી દોષ રહિત ચરિત્રવાળા ત્રણિએના ધધર શિવચુરના પુત્ર શ્રી શંકરે સમુદ્રને મળનારી તે નદીને પોતાના ઘરની પાસે આણવાના હેતુથી કવિ-એના હૃદયમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે એવાં તથા વસ્તુતઃ શ્ચુરણાવમાન છે અલંકાર જેમાં (ઉપલક્ષ અલંકારવાળાં નહિ) એવાં પદ્યવડે તે નદીની સ્તુતિ કરી. ૭.

ઈહિતંતવમવિષ્યતિકાલ્યેયોદિતંજગતિચ્છસિર્વાલ્યે ।

ઈત્યવાપસવરંતટિનીતઃસત્યવાક્સદનમાપવિનીતઃ ॥ ૮ ॥

શંકરની સ્તુતિથી સંતોષ પામીને નદીએ વરદાન આપ્યું કે, તું, જે આલ્યાવસ્થામાં પણ જગતનું હિત હસ્તે છે તેનું (તારું) અભિલષિત કાલે થશે—કાલે હું તારા ઘરની પાસે આવીશ. એ પ્રમાણે નદી પાસેથી વરદાન પામીને સત્ય છે વચન જેનું એવા તથા વિનયયુક્ત શ્રી શંકર પોતાને ઘેર આબ્યા. એટલું બધું તેમનું સામર્થ્ય છતાં પણ તે નમ્રતા વાળા હતા. ૮. પછી—

માતેરેવસમલોકતલોકઃશીતવાતહૃતશીકરપૂતઃ ।

નૂતનામિવધુનીપ્રવહંતીમાધવસ્યસમયાસદનંતામ્ ॥ ૯ ॥

પ્રાતઃકાલમાં શીતલ વાયુએ આણેલા જલના બિંદુઓથી પવિત્ર થયેલા લોકો લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુના મંદિર પાસે વહેતી કોઈ નવી નદી હોય તેવી તે નદીને જોવા લાગ્યા. ૯.

एवमेनमातिमर्त्यचरित्रंसेवमानजनदैर्न्यलवित्रं ।

केरलक्षितिपतिर्हिदिदृक्षुःप्राहिणोत्सचिवमादृतभिष्णुः ॥ १० ॥

એ પ્રમાણે મનુષ્યનાં ચરિત્રને ઉલ્લંઘન કરી જનારાં જેનાં ચરિત્ર છે—અલૌકિક ચરિત્રવાળા સેવન કરનારા મનુષ્યની દીનતાને છેદી નાખનારા શ્રી શંકરના દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળા, બિહુઓનો સત્કાર કરનાર રાજશૂબર નામે કુરલ દેશના રાજાએ શંકરને તે-ડવાને પોતાના પ્રધાનને મોકલ્યો. ૧૦.

સોપ્યતંદ્રિતમભીરુપદાભિઃમાપ્યતંતદનુસદ્વિરદાભિઃ ।

ઉક્તિભિઃ સરસમંજુપદાભિઃ શક્તિઘૃત્સસમજિજ્ઞપદાભિઃ ॥૧૧॥

તે પ્રધાન પણ આળસ તજીને તથા બધ રહિત થઈને હાથણીઓ સહિત ખીજા બેટ સામગ્રી લઈને શ્રી શંકરની પાસે ગયો. અને પાસે ગયા પછી સામર્થ્યવાળા તે પ્રધાને રસ સહિત કોમલ શબ્દવાળાં આ વચનોથી તેમને વિસતપના કરી. ૧૧.

યસ્યનૈવસદૃશોભુવિબોદ્યા દૃશ્યતેરણશિરઃસુચયોદ્યા ।

તસ્યકેરલનૃપસ્યનિયોગા દૃશ્યસેમમચસત્કૃતિયોગાત્ ॥૧૨॥

તે બોલ્યો કે,—જેના સમાન પૃથ્વીમાં કોઈ બોધ કરનારો નથી તથા સંગ્રામના શિખરને વિષે—યુદ્ધના મોખરામાં જેના સરખો કોઈ પૃથ્વીમાં યુદ્ધ કરનારો જેવામાં આવતો નથી, તે કેરલ દેશના રાજાની આજ્ઞાથી તથા મારા પોતાના પુણ્ય કર્મના યોગથી તમારાં મને દર્શન થયાં છે. ૧૨.

રાજિતાશ્રવસનૈર્વિલસંતઃપુજિતાઃસદસિયસ્યવસંતઃ ।

પણ્ડિતાઃસરસવાદકથાભિઃ સ્વણ્ડિતાપરગિરોવિતથાભિઃ ॥૧૩॥

વળી તે રાજાનું હાતાપણું સૂચવવાને તેની શ્લુતિનાં વચન બોલીને શ્રી શંકરની પ્રાર્થના કરતાં તે બોલ્યો કે,—જેના સભામાં સત્કાર પામેલા અને તેથી પ્રકાશમાન સુવર્ણમય વસ્ત્રથી શોભતા, જેમણે મિથ્યા ન થાય એવી રસયુક્ત વાદ કથાઓથી પ્રતિવાદીઓનાં વચનનું ખંડન કરેલું છે એવા પંડિતો નિવાસ કરીને રહેલા છે. ૧૩.

સોયમાજિજિતસર્વમહીપઃ સ્તૂયમાનચરણઃકુલદીપઃ ।

પાદરેણુમવનંભવમાજા માદરેણતવવિંદતુરાજા ॥ ૧૪ ॥

વળી જેણે સંગ્રામમાં સર્વ રાજાઓને જીતેલા છે તેથી જેના ચરણનું ખીજા રાજાઓ શ્રદ્ધા કરેછે, અને તેથીજ જે પોતાના કુલમાં દીપક સરખો છે, એવો તે આ રાજા, સંસારને બળનારા—સંસારમાં પડેલા જીવોનું પાલન કરનાર એવી તમારા ચરણની રજ આદર સહિત પામો. અર્થાત્ તમારા ચરણનું સેવન કરવાનો તેને પ્રસંગ મળે માટે તમે ત્યાં પધારો. ૧૪.

एषसिंधुरपरामदपूर्णो दोषगंधरहितःप्रवितीर्णः ।

अस्तुतेघरजसापरिपूतं वस्तुतो नृपगृहं शुचिभूतम् ॥ ૧૫ ॥

પછી આણેલી બેટ સામગ્રીઓમાંથી એક મુખ્ય હાથીને બતાવીને તે બોલ્યા કે,—આ ખીજે હાથી મદ્યથી ભરેલો છે તથા જેનામાં દોષનો ગંધ પણ નથી—દોષનો લેશ પણ નથી તે તમને રાજાએ પ્રેમથી અર્પણ કર્યો છે માટે અમારા રાજાનું ઘર વસ્તુતઃ પવિત્ર થયેલું છે તથાપિ આજ તે ધર તમારા ચરણની રજથી સર્વ પાસથી પવિત્ર થાઓ. ૧૫.

इत्युदीर्यपरिसाधितदौखं प्रत्युदीरितसदुक्तिममासम् ।

अत्युदारमृषिभिःपरिशस्तं प्रत्युवाचवचनंक्रमशस्तम् ॥ १६ ॥

એ પ્રમાણે કહીને પોતાનું દૂત કાર્ય જોણે કર્યું છે તથા શ્રી શંકર પ્રત્યે ઉત્તમ વચનો જે બોલ્યો છે એવા તે પ્રધાન પ્રત્યે શ્રી શંકરે અતિશય ઉદાર તથા ત્રણિએ વખાણેલું વચન ક્રમે કરીને કહ્યું. ૧૬.

भैक्ष्यमन्नमजिनंपरिधानं रूक्षमेवनियमेनविधानम् ।

कर्मदातुवर ! शास्ति बटूनां शर्मदायिनगमाप्तिपटूनाम् ॥ १७ ॥

શ્રી શંકર બોલ્યા કે, હે દાતાઓમાં એજ—પ્રધાન ! વેદની પ્રાપ્તિ કરવામાં કુશલ એવા બ્રહ્મચારીઓને બીજા ભાગી લાવીને તે અન્નનું ભોજન કરવું, મૃગચર્મ પહેરવું, તથા નિયમ પ્રમાણે ત્રિકાજ સ્નાનાદિક કષ્ટદાયી કર્મ કરવું, એજ સુખ આપનારું છે, એવો વિધિ શાસ્ત્રમાં કહેલો છે. ૧૭.

कर्मनैजमपहायकुभोगैः कुर्महेहकिमुकुंभिपुरोगैः ।

इच्छयासुखममासयथेतं गच्छनाथमसकृत्कथयेत्थम् ॥ १८ ॥

વળી, એવા બ્રહ્મચારી અન્ન પોતાનું શાસ્ત્રોક્ત કર્મ તજીને હસ્તિપુરઃસર—હાથી આદિક નિંદિત ભોગ (વિષય) વડે શું કરીએ ?—અમારે હાથીઆદિક વૈભવનું શું કામ છે ? માટે હે પ્રધાન ! જેવી રીતે તું આવ્યો હોય તેવી રીતે તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ સુખે કરીને તું પાછો જ; અને મેં કહ્યું એવી રીતે તારા સ્વામીને (રાજાને) વારંવાર કહે સારી રીતે કહીને સમજાવ કે તેમને તમારી મોકલેલી ભટની કાંઈ ઇચ્છા નથી. ૧૮.

प्रत्युतक्षितिभृताखिलवर्णा वृत्त्युपाहरणतोविगतर्णाः ।

धर्मवर्त्मनिरतारचनीया कर्मवर्ज्यामिति नोवचनीयाः ॥ १९ ॥

તે જે કહ્યું તે રાજાનું કર્તવ્ય નથી પણ,—એથી ઉલટું, રાજાએ તો બ્રાહ્મણ આદિક સર્વે વર્ણની પ્રજાને તે તે વર્ણને યોગ્ય શુદ્ધ જીવિકા સંપાદન કરી આપીને જેથી તેઓ દેવ, ત્રણિ અને પિતૃના ત્રણમાંથી મુક્ત થાય તથા ધર્મના ભાગમાં આસક્ત થાય તેમ કરવું; પણ તેમણે પોતાનું કર્મ તજી દેવું એ પ્રમાણે તેમને કહેવું નહિ. ૧૯.

इत्पमुष्यवचनादकलंकः प्रसगात्पुनरभासमृगांकः ।

वृत्तमस्यसनिशम्यधरापः सत्तमस्यसविधंस्वयमाप ॥ २० ॥

એ રીતે શ્રી શંકરનું વચન સાંભળીને કલંક રહિત ચંદ્રમા જેવો તે પ્રધાન પોતાના રાજાની પાસે પાછો ગયો. તે રાજા પણ એણે કહેલું વર્તમાન સાંભળીને અતિ ઉત્કૃષ્ટ એવા શ્રી શંકરની પાસે પોતે જાતે આવ્યો. ૨૦.

भूसुरार्भकवरैःपरिवीतं भास्वरोदुपगभस्तुपुपवीतम् ।

अच्छजन्हुसुतयाविलसन्तं सुच्छर्विनगमिवद्भुमवत्नं ॥ २१ ॥

રાજા આઘો ત્યારે શ્રી શંકરની શોભા ડૂબી હતી તે વર્ણવતાં કવિ કહેછે કે,—આ ઘણોના ઐશ્વર્ય બાજકો વડે શ્રી શંકર વાંટાયલા હતા. પ્રકાશમાન ચંદ્રના કિરણ સમાન ઉન્નત ઉપવીત તેમણે ધારણ કરેલું હતું. તે જન્મની પુત્રી નિર્મલ ગંગાવડે શોભતા હતા તથા વૃક્ષવાળો હિમાલય પર્વત જાણે હોય તેમ સુંદર કાંતિવાળા દેખાતા હતા. ૨૧.

ચર્મકૃણ્ણહરિણસ્યદધાનમ્ કર્મકૃત્સ્તમુચિતંવિદધાનમ્ ।

નુતનાંબુદનિભાંવરવન્તં પુતનારિસહજંતુલયન્તમ્ ॥ ૨૨ ॥

તેમણે કાળા હરિણનું ચર્મ ધારણ કર્યું હતું, તથા તે સમગ્ર ધૃતિ કર્મ આચરતા હતા, નવા મેધના સરખું તેમણે વસ્ત્ર ધારણ કર્યું હતું. તથા કંસે મોકલેલી પૂતનાના પ્રાણ હરનાર શ્રી કૃષ્ણના ભાઈ બલરામની ખરોબર તે દેખાતા હતા. ૨૨.

જતિરૂપરુચિમુંજિસુધાન્ના ચ્છાતરૂપકટિમદ્રુતધાન્ના ।

નાકભૂજમિવસત્કૃતિલબ્ધમ્ પાકપીતલતિકાપરિરબ્ધમ્ ॥ ૨૩ ॥

સુવર્ણની કાંતિ સમાન જેની કાંતિ છે એવા મુંજ નામે ધાસની રચેલી મુંજના મુંદર તેજસ્વી અદ્ભુત મંદિર વડે જેનું રૂપ દંકારી ગયેલું છે એવી કટિવાળા શ્રી શંકર, જાણે સુકૃતના યોગથી પ્રાપ્ત થયેલા સ્વર્ગ ભૂમિમાં ઉપજેલા દેવવૃક્ષને, પાકવાથી પીળી થઈ ગયેલી વેલીએ આલિંગન કર્યું હોય તેવા શોભતા હતા. અર્થાત્—શ્રી શંકરની કટિએ વીંટાળેલા મુંજને જોઈને કવિ ઉપમાનાની કલ્પના કરેછે કે જાણે પાકવાથી પીળી થઈ ગયેલી કોઈ વેલી સ્વર્ગ વૃક્ષની આસપાસ વીંટાઈ હોય તેવી આ મુંજ શ્રી શંકરની કટિએ વીંટાળેને શોભે છે. ૨૩.

સસ્મિતંબુનિવરસ્યકુમારં ત્રિસ્મિતોનરપતિર્બહુવારમ્ ।

સંવિધાયવિનર્તિવરદાને તંવિધાતૃસદશંભુવિમેને ॥ ૨૪ ॥

મુનિઓમાં ઐશ્વર્ય એવા શિવગુરુના મંદ હાસ્ય યુક્ત તે કુમારને જોઈને ત્રિસ્મય પામેલો રાજા બહુવાર નીચે નમી પ્રણામ કરીને તેને પૃથ્વી ઉપર વરદાન આપવામાં અક્ષર સમાન માનવા લાગ્યો. ૨૪.

તેનપૃષ્ઠકુશલઃસિતિપાલઃ સ્ત્રેનસૃષ્ઠમથશાત્રવકાલઃ ।

હાટકાયુતસમપણપુર્વં નાટકત્રયમવોચદપૂર્વમ્ ॥ ૨૫ ॥

પછી શ્રી શંકરે જેને કૃત્ય સમાચાર પૂછ્યા છે એવા, શુભ્રઓના કાલરૂપ તે રાજાએ પ્રથમ દશ હજાર સોનાની મોઢોરો અર્પણ કરીને પછી પોતાનાં રચેલાં અપૂર્વ ત્રણ નાટક શ્રી શંકરને કહી સંભળાવ્યાં. ૨૫.

તદ્રસાર્દગુણરીતિવિશિષ્ટં ભદ્રસંધિરુચિરંસુકવીષ્ઠમ્ ।

સંગ્રહેણસનિશમ્યસુવાચં તંગૃહાણવરમિસમૂચે ॥ ૨૬ ॥

તે નાટક શૃંગારાદિક રસે કરીને, ચિત્તની દ્રવતા ઉપાદન કરનાર કુશળીએ કરીને વૈદલી આદિક શીતિઓએ કરીને અને આમ્યવાદિ ચેષ્ટાઓ રહિત "સંધિઓએ કરીને અત્યંત રમિ ઉપજાવનાર તથા સારા કવિઓને પ્રિય હતું. એ પ્રકારનાં ત્રણ નાટક સંજોષ માં સાંભળીને તે સુંદર વાણી બોલનારા રાજાને શ્રી શંકરે કહ્યું કે તું વરદાન ગ્રહણ કર. ૨૭.

તાનિતાંતહૃદયંગમસ્તરાં ગાંનિશમ્યતુલિતામૃતધારામ્ ।

ભૂપતિસરચિતાંજલિબંધઃ સ્વોપમંસુતમિયેષસુસંધઃ ॥ ૨૭ ॥

શ્રી શંકરની એ પ્રમાણે હૃદયને અત્યંત પ્રીતિકર જોનો સાર છે એવી તથા અમૃત-ની ધારા સરખી વાણી સાંભળીને તે સત્ય પ્રતિભાવાળા રાજાએ બંને હાથ જોડીને પો-તાના સરખા પુત્રની ઇચ્છા કરી. ૨૭.

નોહિતાયમમહાટકમેત દેહિનસ્તુગૃહવાસિજનાય ।

ઈહિંતંતવમવિષ્યતિશીઘ્રં યાદિપૂર્ણમનસેત્યવદત્તમ્ ॥ ૨૮ ॥

તેની પ્રાર્થના સાંભળીને શ્રી શંકરે રાજાને કહ્યું કે આ સુવર્ણ મારા હિંતે અર્થ નથી, પરંતુ તે અમારા ઘરમાં રહેનારા મનુષ્યોને આપો. તારા મનમાં જે ઇચ્છા છે તે ઉતાવળે પરિપૂર્ણ થશે માટે મનમાં સંપૂર્ણ થઈને તું ઉતાવળે તારે ઘેર જ. ૨૮.

૧ "શૃંગારાસ્યકલ્પનારૌદ્રવીરમયાનકાઃ સીમત્સાદ્ભુતસંજ્ઞૌચત્યઘૌનાટ્યોદસાઃસ્મૃતા" "શૃંગાર, હા-સ્ય, કશ્ચા, રોદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્યુત, એવા આઠ રસ નાટ્યને વિષે કહેલા છે." (કાંચ પ્રકાશ, ૪ ઉક્તિ. ૨૨૦. ૨૬.) ૨. રસત્વં લક્ષણ સાહિત્યકાર લખે છે કે "વિભાવેનાનુભાવેન્નવ્યકઃ સંચારિણતથા । રસતામેતિરત્યાદિઃ સ્થાયિભાવઃ સચેતસામ્" "વિભાવ, અનુભાવ અને સંચારી ભાવો વડે વ્યક્ત થયેલા રસિ આદિક સ્થાયિભાવ તે સહુદય પ્રરેચના આંતઃકરણમાં રસરૂપ અનુભવ આપે છે. અર્થાત્ તે વ્યક્ત થયેલા સ્થાયિભાવ એજ રસ છે." (સા. ૬, ૬૧. ૩૩.) ૩. કાંચમાં ગુણ ક્રોને કહે છે તેવું લક્ષણ કાંચપ્રકાશમાં લખે છે કે, —"વેરસત્યાગિનો ધર્માઃ શૌર્યાદિયશ્વાત્મનઃ । ઉત્કર્ષદેહતવસ્તેસ્પુરચ્છસ્થિતયોગુણાઃ । જેમ તૌર્થ આદિક આત્માના ગુણ છે તેમ જે રસના અંગભૂત અને ઉ-ત્કર્ષના હેતુ સ્થિર ધર્મ છે તેને ગુણ કરીને કહે છે. (ઉક્તિ. ૮-૧).

૪ રીતિનીમગુણાશિષ્ટાવર્ણસંવદનામતા—ગુણયુક્ત અક્ષરની ગાઠવણીને રીતિ કહે છે. એ રીતિ સાહિત્યકાર આર પ્રકારની કહે છે. "વૈદર્ભીચાથગૌડીચપાંચાલીછાટિકાતથા" વૈદલી, ગૌડી, પાંચાલી અને છાટી (કા. ૬૨૫).

૫ એક પ્રયોજન સાથે યુક્ત કથા ભાષનો અર્થાત્તર પ્રયોજન સાથે જે સંજોષ તેને નાટકમાં 'સંધિ' કહે છે. એવા સંધિના પાંચ પ્રકાર છે. સંધિના પ્રકાર ગણવામાં ૬૨૩ પકકાર લખે છે કે— મુલ્લંગતિમુલ્લંગર્ભઃ સાવમદેપિસંદૃતિઃ । મુલ્લંગીજસમુદ્ગતિર્નિર્નાર્થરસસંભવાઃ । હ્રસ્વાહ્રસ્વસ્યવીજસ્યશક્તિઃ પ્રતિમુલ્લંમતં । ગર્ભસ્ત્વદ્દષ્ટસ્યવી જસ્યાન્વેષણમુદ્ધુઃ । હેતુનાયેનકેનાપિવિમર્શઃ સંધિરિવ્નતે । વીજવન્તોમુલાગ્રધાવિપ્રકીર્ણયાયાયધમ્ । એક્યાર્થમુપવર્ણ્યન્તેયત્રનિર્વૈર્હણંહિતત્ । ઇં અર્થ યુગ્મ, પ્રતિયુગ્મ, ગર્ભ, સાવમદે અને ઉપસંહૃતિ, એવા પાંચ પ્રકાર સંધિના છે. અનેક પ્રકારના અર્થ અને રસથી બીજની ઉત્પત્તિ કરવી તેને યુગ્મ કહે છે. સદૃશ બીજની કે અલ-દૃશ બીજની શકિતને પ્રતિયુગ્મ કહે છે. અદૃશ કે દૃશ બીજનું 'વારંવાર' અન્વેષણ કરવું તેને ગર્ભ કહે છે, ગર્ભ તે હેતુ થકી યુગ્મ્ય ફલના ઉપાયમાં આંતરાય આવે તેને વિમર્શ અથવા સાવમદે કહે છે. બીજવાળા યુગ્મ આદિક અર્થ બધાં થકે ત્યાં વશાયશ હોય તેને એક કરવા માટે જે વર્ણન કરવામાં આવે તેને ઉપસંહૃતિ નામે સંધિ કહે છે ઇં, (વિસ્તાર માટે ૬૨૩ પકકા જુઓ.)

રાજવર્યકુલવૃદ્ધિનિમિત્તાં વ્યાજહારહસિશ્રુતિવિત્તામ્ ।

દ્રષ્ટિમસ્યસકલેષ્ટવિધાતુસ્તુષ્ટિમાપહિતયાક્ષિતિનેતા ॥ ૨૯ ॥

એ પ્રમાણે મનુષ્ય સમાજમાં કહીને પછી રાજ્યને એકાંતમાં તેડીને તે રાજ્યવર્યના કુલની વૃદ્ધિ કરવામાં નિમિત્ત ભૂત અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ એવી સકલ ઇષ્ટ વસ્તુનો વિધાતા પરમાત્માની ઇષ્ટિ (પાળન) કરવાનું તેને કહ્યું. તથા તેથી કરીને રાજ્ય મનમાં સંતોષ પામ્યો. ૨૬.

સવિશેષવિદાસખાજિતઃ કવિમુખ્યેનકલામૃતાંવરઃ ।

અગમત્કૃતકૃસધીર્નિજાંનગરીમસ્યગુણાતુદીરયન્ ॥ ૩૦ ॥

એ રીતે વિશેષ જ્ઞાનવાળા અને કવિઓમાં મુખ્ય એવા શ્રી શંકરે જેનો સત્કાર કરેલો છે એવો કળા જાણનારાઓમાં એટલે તથા કાર્યને જેના થકી સિદ્ધ કર્યું છે એવી બુદ્ધિવાળો તે રાજ્ય શ્રી શંકરના ગુણનું કથન કરતો કરતો પોતાની નગરીમાં ગયો. ૩૦.

વહવઃશ્રુતિપારદશ્વનઃકવયોઘ્યૈષતશઙ્કરાદુરોઃ ।

મહતઃસુમહાન્તિદર્શનાન્યાધિગંતુંફણિરાજકૌશલીમ્ ॥ ૩૧ ॥

એ પ્રમાણે કેરલના રાજ્યને વરદાનાદિક આપ્યા સંબંધી વૃત્તાંત કહ્યા પછી બીજી વૃત્તાંત વર્ણવવાનો આરંભ કરતાં ગ્રંથ કરી કહેછે કે,—વેદમાં પારંગત એવા ધણાક પંડિતો શ્રી શંકર મહા ગુરૂ પાસેથી વાણીને વિષે શેષ નાગના જેવી કુશલતા પામવાને અર્થે અત્યંત મોટાં મોટાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરતા હતા. ૩૧.

પઠિતંશ્રુતમાદરાત્પુનઃ પુનરાલોક્યરહસ્યનૂનકમ્ ।

પ્રવિભજ્યનિમજ્જતઃસુલેસવિધેયાન્વિદધેતપ્રાંસુધીઃ ॥ ૩૨ ॥

એટલે બુદ્ધિવાળા શ્રી શંકર પોતે પણ પઠત કરેલું અને અવણ કરેલું આદરથી એકાંતમાં વારંવાર અવલોકન કરીને તથા તેમાંથી સારાસારનો વિભાગ કરીને તે પોતાના શિષ્યોને (પણ) આત્મ સુખમાં સારી રીતે નિમગ્ન કરતા હતા. ૩૨.

સર્વાર્થતત્ત્વવિદપિપ્રકૃતોપચારૈઃ શાસ્ત્રોક્તભક્ત્યતિશયેનવિનીતશાલી ।

સંતોષયન્સજનનીમનયત્કિયંતિ સમ્ભાનિતોદ્વિજવરૈર્દેવસાનિઘન્યઃ ૩૩ ॥

વિનય વડે શોભતા શ્રી શંકરે સર્વ અર્થના તત્ત્વને જાણનારા છતાં પણ પ્રકૃત ઉપચારથી અને શાસ્ત્રમાં કહેલી અતિશય માતૃભક્તિ વડે પોતાની માતાને સંતોષ પમાડીને બ્રાહ્મણ એટલે સમ્ભાનિત-માન આપેલા હોઇને તથા તેથી ધન્ય હોઇને કેટલાક દિવસ તે સ્થલમાં કાઢ્યા. ૩૩.

સાશઙ્કરસ્વશરણંસતત્ત્વજ્ઞનન્યાહ્યન્યોન્યયોગધિરહસ્ત્વનયોરસઙ્ગઃ ॥

નોવોદુભિચ્છતિતથાપ્યમનુષ્યભાવાન્મેહંતઃકિમભિવાંચ્છતિદુષ્પદેશમ્ ॥

શ્રી શંકરની માતા તે એકજ શ્રી શંકરનું શરણ હતી અને શ્રી શંકર એકજ પોતા-

ની માતાનું ચરણ હતા.—શંકરને એકલી માતાનો આધાર અને માતાને એકલા શંકરનો આધાર હતો. તેથી એ બંને જણનો અસ્પર્શના સમાગમનો વિરહ અસહ્ય હતો. એમ છતાં પણ શ્રી શંકર પોતે અમાનુષ ભાવને લીધે-દેવભાવને લીધે લગ્ન કરવાને ઇચ્છતા નહોતા. મેર (સરખા સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરે એવા પર્વતને પામીને કોઈ મનુષ્ય નકારા પ્રદેશને ઇચ્છે છે શું ? નથીજ ઇચ્છતો. અર્થાત્ આત્મ સુખમાં નિમગ્ન થયેલા શ્રી શંકરને સ્ત્રી આદિક સુખની ઇચ્છા નજ થાય. એ યથા ન્યાય છે. ૩૪.

કૃતવિદ્યમમુંચિકીર્ષવઃ શ્રિતગાર્હસ્થ્યમયાત્તવાંધવઃ ।

અનુરૂપગુણામચિન્તયન્નવદ્યેષુકુલેષુકન્યકામ્ ॥ ૩૫ ॥

શ્રી શંકરના આત્મજનન અને બંધુજનન, વિદ્યા જોણે સંપાદન કરેલી છે એવા શ્રી શંકરને ગૃહસ્થાશ્રમનો આશ્રય કરાવવાની ઇચ્છાવાળા હોઈને તેમના (શ્રી શંકરના) ગુણને મળતા જેના ગુણ આવે અત્રી કન્યાને દોષ રહિત કુલમાં વિચારવા-શોધવા લાગ્યા. ૩૫.

અથજાતુદિદૃક્ષવઃકલાવવતીર્ણમુનયઃપુરદ્વિપમ્ ।

ઉપમન્યુદધીચિગૌતમત્રિતલાગસ્યમુખાઃસમાયયુઃ ॥ ૩૬ ॥

હવે કોઈક વખતે ત્રિપુરનો નાશ કરનાર મહાદેવને કલિયુગમાં શ્રી શંકર રૂપે અવતાર પામેલા જાણીને તેમનું દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી ઉપમન્યુ, દધીમિ, ગૌતમ, ત્રિતલ, અગસ્ત્ય, આદિક મુનિઓ ત્યાં આવ્યા. ૩૬.

પ્રણિપત્યસમક્તિસન્નતઃપ્રસવિન્વ્યાસહતાન્વિધાનવિત્ ।

વિધિવન્મધુપર્કપૂર્વયાપ્રાતેજગ્રાહસપર્યામામુનીન્ ॥ ૩૭ ॥

તેમને જોઈને ભક્તિવડે નમ્ર તથા પ્રણામ અને પૂજા આદિકના વિધાનને જાણનારા શ્રી શંકરે પોતાની માતા સહિત તેમને પ્રણામ કરીને મધુપર્ક પૂર્વક વિધિ પ્રમાણે તેમનું પૂજન કરીને તે મુનીઓનો સત્કાર કર્યો. ૩૭

વિહિતાંજલિનાવિપશ્ચિતાવિનયોક્ત્યાપિતાવિષ્ટરામી ।

ઋષયઃપરમાર્થસંશ્રયાઅમુનાસાકમચીકરન્કથાઃ ॥ ૩૮ ॥

વિદ્વાન્ એવા શ્રી શંકરે હાથ જોડીને વિનય પુક્ત વાણીથી જેમને આસન અર્પણ કરેલાં છે એવા તે ત્રણિઓ શ્રી શંકરની સાથે મોક્ષ સંબંધી કથાઓ કરવા લાગ્યા. અથવા પરમાર્થ એટલે મોક્ષનો જેમને આશ્રય છે એવા તે મુનિઓ શ્રી શંકરની સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. ૩૮.

નિજગાદકર્થાતરેમુનીન્જનનીતસ્યસમસ્તદર્શિનઃ ।

વયમદ્યકૃતાર્થતાંગતાભગવન્તોયદુપાગતાઘૃહાન્ ॥ ૩૯ ॥

મુનિઓ શ્રી શંકરની સાથે વાતો કરતા હતા તે વખતે તે સર્વજ્ઞ (શ્રી શંકરની) માતાએ મુનીઓને કહ્યું કે જેથી તમો ભગવંત અમારે ઘેર પધાર્યા છો તેથી અમે કૃતાર્થ પણાને પામ્યા છીએ.—અમે કૃતાર્થ થયાં છીએ. ૩૯.

કકલિર્વહદોષભાજનંકચુષ્મચરણાવલોકનમ્ ।

તદલભ્યતચેતુરાકૃતંસુકૃતંનઃકિમિતિપ્રપંચયે ॥ ૪૦ ॥

તમારૂં આગમન કેવલ અમને કૃતાર્થ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ અમે જન્માતરમાં અનંત પુણ્ય કર્યું હશે તેનું પણ તે સૂચન કરે છે. કેમકે ઘણા દોષનું પાત્ર એવો આ કલિકાલ ક્યાં અને તેમાં તમારા ચરણનું દર્શન ક્યાં ? માટે સમસ્ત દોષના આશયરૂપ કલિયુગમાં અત્યંત અલભ્ય એવું તમારા ચરણનું દર્શન જો અમને પ્રાપ્ત થયું છે તો અ-
મોએ પૂર્વે કરેલા સુકૃતનું હું શું વર્ણન કરું ? અર્થાત્ તે એટલું બધું હોયું જોઈએ કે તેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. ૪૦.

શિશુરષાકિલાતિશૈશવેયદશષાગમપારગભવત્ ।

મહિમાપિયદદ્ભુતોસ્તદ્યમેતત્કુરુતેકુતૂહલમ્ ॥ ૪૧ ॥

એ રીતે શ્રુતિ વડે અભિમુખ કરેલા મુનિઓને કાંઈક પૂછવાનો આરંભ કરીને માતા કહે છે કે,—આ બાલક અતિથય નાની વયમાં સમગ્ર શાસ્ત્રની પાર ગયો. સર્વે શા-
સ્ત્ર સંપૂર્ણ બણી રહ્યો તે, તથા એનો મહિમા પણ જેથી અદ્ભુત થયો તે, એ બંને વાનાં અમને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૧.

કરુણાદ્રદશાનુગૃહ્યતેસ્વયમાગસ્યભવાદ્ગિરપ્યયમ્ ।

વદતાસ્પુરાકૃતંતપઃક્ષમમાકર્ણયિતુંમયાયદિ ॥ ૪૨ ॥

વળી તમો અહીં પધાર્યા એ પણ એના અદ્ભુત માહાત્મ્યને સૂચવનારું છે એવા આશયથી કહે છે કે,—તમારાં દર્શન અત્યંત અલભ્ય છતાં તમો પણ જાતે અહીં પધારી-
ને કહણા દ્રષ્ટિથી એના ઉપર અનુગ્રહ કરો છો !! તેથી જો મારે સાંભળવા યોગ્ય હોય તો એણે પૂર્વે શું તપ કર્યું છે તે મને કહો. ૪૨.

ઈતિસાદરમીરિતાંતયાગિરમાકર્ણ્યમર્હર્ષિસંસદિ ।

પ્રતિવક્તુભભિપ્રચોદિતોઘટજન્માપ્રવયાઃપ્રચક્રમે ॥ ૪૩ ॥

એ પ્રકારે તેણે આદર સહિત કહેલી વાણીને સાંભળીને મહર્ષિઓની સભામાં સર્વે મુનિઓએ મળીને જો ભવાને પ્રેરણા થઈ છે એવા વૃદ્ધ અગસ્ત્ય મુનિએ પ્રત્યુત્તર આપનો આરંભ કર્યો. ૪૩.

તનયાયણુરાપતિવ્રતેતવપસ્યાતપસાપ્રસાદિતઃ ॥

સ્મિતપૂર્વમુપાદદે વચોરજનીવલ્લભસંઢમંડનઃ ॥ ૪૪ ॥

આ સાક્ષાત્ શિવ છે, કોઈ તપસ્વી નથી, એવા આશયથી મુનિ બોલ્યા કે, હે પતિ-
વ્રત ! પૂર્વે પૂતળી ઇચ્છાથી તારા પતિએ તપ કરીને ચંદ્રશેખર—શંકરને પ્રસન્ન કર્યા હતા;
તેથી, રાત્રીના સ્થામી ચંદ્રમાનો અંડ—કડકો જોનો અલંકાર છે એવા શંકરે પ્રસન્ન થઈને
સ્મિત પૂર્વક વચન કહ્યું કે—૪૪.

વરયસ્વશતાયુષઃસુતાનપિવાસર્વવિદંમિતાયુષં ॥

સુતમેકંમિતીરિતઃશિવંસતિર્સર્વજ્ઞમયાચતાત્મજમ્ ॥ ૪૫ ॥

સો વર્ષના આયુષ્યવાળો પણ અસર્વજ્ઞ—અલ્પજ્ઞ ધણા પુત્ર તું માગ અથવા અલ્પ આયુષ્યવાળો પણ સર્વજ્ઞ એક પુત્ર તું માગ. હે સતિ ! શંકરે તારા સ્વામિને એ પ્રમાણે વરદાન માગવાનું કહ્યું તે ઉપરથી તેણે શિવની પાસે સર્વજ્ઞ એવા એક પુત્રને માગ્યો. ૪૫.

તદ્ધીષ્તિદ્વયેશિવસ્તવમાગ્યાત્તનયોયશસ્વિનિ ।

સ્વયમેવબભૂવસર્વવિભ્રતતોન્યોસ્તિયતઃસુરેષ્વાપિ ॥ ૪૬ ॥

હે 'યશસ્વિનિ ! તેથી તારા પતિનો અભિલાષ સિદ્ધ થવાને અર્થે અને તમારા ખતેના ભાગ્યને લીધે શિવ પોતેજ તારા પુત્ર થયા. (તું કહેશે કે ત્યારે બીજા કોઈ સર્વજ્ઞ પુત્રને કેમ ન આપ્યો ? તો,-) કેમકે તેમના વિના બીજા કોઈ સર્વજ્ઞ દેવતાઓમાં પણ નહોતો. (તો પછી બીજી જગ્યાએ તો ક્યાંથીજ હોય !) ૪૬.

इति तद्वचनं निशम्य सामुनिवर्यं पुनरप्यवोचत ।

કિયદાયુરમુષ્યમોમુનેસકલજ્ઞોસ્યનુકંપયાવદ ॥ ૪૭ ॥

એ પ્રકારે (પુત્ર અલ્પાયુષ્ય વાળો છે ઇત્યાદિ) અગસ્ત્ય મુનિનું વચન સાંભળીને તેણે ફરીને પણ તે મુનિવર્યને કહ્યું કે હે મુનિ ! તમે સર્વજ્ઞ છો માટે કૃપા કરીને મને કહો કે આ પુત્રનો આયુષ્ય કેટલો છે ? અર્થાત્ પુત્ર અલ્પ આયુષ્ય વાળો છે એ સાંભળીને મને ત્રાસ ઉપજે છે. ૪૭.

शरदोष्टपुनस्तथाष्टतेतनयस्यास्यतथाप्यसौपुनः

નિવાસિષ્યાતિકારણાંતરાદુવનોસ્મિન્દશષટ્ચવત્સરાન્ ॥ ૪૮ ॥

એવું શ્રી શંકરની માતાનું વચન સાંભળીને અગસ્ત્ય મુનિ બોલ્યા કે આઠ સંવત્સર તથા બીજા આઠ સંવત્સર મળીને સોલ સંવત્સર સુધી આ તારા પુત્રનું આયુષ્ય છે. તથાપિ આ શ્રી શંકર કોઈ બીજા કારણથી આ લોકમાં બીજાં સોળ વરસ સુધી નિવાસ કરશે. ૪૮.

इतिवादिनिभाविनींकथांमृषिमुख्येघटजेनिवार्यतं ।

ઋવયઃસહતેનશક્કરંસમુપામંજ્યયુર્યથાગતમ્ ॥ ૪૯ ॥

એ પ્રમાણે જે બનવાની છે તે કથાને ત્રણિઓમાં એટલે એવા અગસ્ત્ય મુનિ કહે-તા હતા તેમને નિવારણ કરીને—બોલતા અટકાવીને અગસ્ત્ય સહિત સર્વ ત્રણિઓ શ્રી શંકરની આસાં માગીને જેમ આબ્યા હતા તેમ પાછા ગયા. ૪૯.

स्त्रिणाकरिणीवसार्दिताशुचिनाशैवलिनीवशोषिता ।

મરુતાકદલીવકંપિતામુનિવાચાસુતવત્સલાભવત્ ॥ ૫૦ ॥

અતિથય કષ્ટ આપનારી મુનિની વાણી સાંભળીને તે સતીની જે અવસ્થા થઈ તે વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે—જેમ અંકુશ વડે હાથણીને પિડિત કરી હોય, જેમ આશાઠ માસે

૧ તારી યશ વિસ્તારવાને શ્રી શંકર તારા પુત્ર થયાછે, એ મૂલ્યવાને 'યશસ્વિનિ' એવું સંબોધન કહેણું છે.

કમલિનીનું શોપણ કર્યું હોય, જેમ વાયુએ કુળ-કંપી ઉડી હોય, તેમ તે પુત્ર વત્સલ માતા પણ મુનિની વાણીથી પીડિત થઈ, સૂકાઈ ગઈ અને કંપી ઉડી. ૫૦.

અથશોકપરીતચેતનાંદ્વિજરાડિત્થમુવાચમાતરમ્ ।

અવગમ્યચસંસૃતિસ્થિતિકિમકાંડેપરિદેવનાતવ ॥ ૫૧ ॥

એ પ્રમાણે અતિથય કષ્ટ યુક્ત પોતાની માતાને શંકરે શું કહ્યું તે જણાવે છે કે,— પછી શોકરો જેની બુદ્ધિ બાપ થયેલી છે એવી પોતાની માતાને બ્રાહ્મણોના રાજ અથવા બ્રાહ્મણોમાં શોભાયમાન એવા શ્રી શંકરે કહ્યું કે આ સંસારની સ્થિતિને ક્ષણભંગુર જાણ્યા છતાં પણ ન ઘટે તેવી જગ્યાએ તારે શોક શું કરવા કરવો જોઈએ ? ૫૧.

પ્રવલାନિલવેગવેલ્લિતધ્વજીનાંશુકકોટિચંચલે ।

અપિમૂઢમતિઃ કલેવરેકુરુતેકાશ્ચિરબુદ્ધિમંવિકે ॥ ૫૨ ॥

અતિથય ચંચલ શરીરમાં તે સ્થિર છે એવી બુદ્ધિ મૂઢ બુદ્ધિનો પુરૂષ પણ કરે નહિ તો પછી તુંતો અતિથય સૂત છે માટે એવી બુદ્ધિ કરવાને યોગ્ય નથી એવો બોધ કરતાં કહે છે કે,—હું માતા ! પ્રબલ પવનના કપાટાથી કંપાયમાન ચીન દેશના અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્ત્રની ધબ્બના છેડાની પેઠે ચંચલ શરીર ઉપર, ગમે તો મૂઢ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ હોય તો તેવો હોઈને પણ, તે સ્થિર રહેશે એવી બુદ્ધિ કોણ રાખે ? અર્થાત્ ક્ષણભંગુર શરીરને સદાયકાલ રહેશે એમ ધારીને કોઈ મૂર્ખ માણસ પણ શોક કરે નહિ તો તું મારી માતા થઈને એવો શોક કરે એવો છેક જ અધઠિત છે. ૫૨.

કતિનામસુતાનલલિતાઃ કતિવાનેહવધૂરભુજિહિ ।

કનુતેકચતાઃ કવાવયંભવસઙ્ગલુપાંથસઙ્ગમઃ ॥ ૫૩ ॥

વળી અનેક જન્મમાં અનુભવ કરેલા પુત્રાદિકનો વિચાર કરતાં તેની કાંઈ સંખ્યા પણ કહી શકાતી નથી તેથી તે સર્વેનો શોક કરવો સંભવિત નથી, તેથી તેમાંથી આનો શોક કરવો અને આનો શોક ન કરવો એમ પણ નિર્ણય થઈ શકતો નથી માટે કોઈનો પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી એવા આશયથી કહે છે કે,—મેં કેટલા છોકરાઓને લાડ લડાવ્યાં નથી ? અને આ સંસારમાં મેં કેટલી સ્ત્રીઓ ભોગવી નથી ? પણ આજ તે પુત્ર ક્યાં છે, તે સ્ત્રીઓ ક્યાં છે, અને અન્ન પણ ક્યાં છીએ !! જેમ જૂદી જૂદી દિશાઓમાંથી આવેલા પ્રવાસીઓ એકાદી ધર્મથાળામાં એકઠા મળે છે તેવો સમાગમ ખરેખર ! આ સંસારનો છે ! અર્થાત્ એકઠા મળેલા પ્રવાસીઓના વિયોગથી જેમ તેઓ શોક કરતા નથી તેમ સંસારમાં એકત્ર મળેલાં સ્ત્રી પુત્રાદિકનો વિયોગ થવાથી પણ શોક કરવો ઉચિત નથી. ૫૩.

એ પ્રમાણે શોકનું હરણ કરે એવાં વાક્યો વડે માતાને બોધ કરીને પોતાને જે અવશ્ય કરવાનું છે તે કહે છે કે,—

શ્રમતાંભવવર્ત્મનિશ્રમાશ્નહિકિંચિત્સુખમંબલક્ષયે ।

તદવાપ્યચતુર્થમાશ્રમંપ્રયાતિષ્યેભવબંધમુક્તયે ॥ ૫૪ ॥

સંસારરૂપી માર્ગમાં જેમ દિશાનો ભ્રમ થયો હોય તેમ અસ્તાનથી ભ્રમણ કરનારા

પુરુષોને કાંઈ પણ સૂચ્ય હોય એમ મહારાજે જાણમાં આવતું નથી; માટે હે માતા ! હું ચતુર્ધાત્મ (સંન્યાસ) ધારણ કરીને સંસારરૂપી અંધનમાંથી મુક્ત થવાને પ્રયત્ન કરીશ.૫૪.

એ પ્રમાણે શ્રી શંકરનું વચન કહી બતાવ્યા પછી તેના વચનથી બમણા શોકવાળી થયેલી માતાનું વચન કહી બતાવતાં કવિ કહે છે કે.—

इतिकर्णकठोरभाषणश्रवणाद्वाप्यपिनद्धकંठया ।

द्विगुणीकृतशोकपातया।जगदेगद्गदवाकययामुनिः ॥ ૫૫ ॥

એ પ્રકારે શ્રી શંકરનું કાનને કઠોર લાગે એવું બાપણ સાંભળવાથી જેનો શોક બમણો થયો છે અને જેનો કંઠ આંસુ થકી રૂંધાઈ ગયો છે તથા તેથી જેના વાણી ગદગદ સ્વર પુકત થઈ છે, એવી તે માતાએ શ્રી શંકરને કહ્યું કે—૫૫.

सजबुद्धिमिमांशृणुष्वमेगृहमेधीभवपुत्रमाप्नुहि ॥

यजचक्रतुभिस्ततोयतिर्भावितासंगसतामयंकमः ॥ ૫૬ ॥

હમણાંજ સંન્યાસ આશ્રમ ધારણ કરીને હું યત્ન કરીશ એવી બુદ્ધિને તું છોડી દે અને માંડે વચન સાંભળ; તું ગૃહસ્થાશ્રમી થા, પુત્ર પામ, અને યજ્ઞ કરીને દેવતાઓનું પૂજન કર. હે પુત્ર ! તે પછી તું સંન્યાસી થઈશ—થઈ શકીશ. કેમકે સત્પુરુષોનો એવો ક્રમ છે—એ ક્રમ શાસ્ત્રમાં કહેલો છે. ૫૬.

कथमेकतनूद्रवात्वयारहिताजीवितमुत्सहेवला ।

तनयैवशुचौर्ध्वदैहिकंप्रमृतायामयिकःकरिष्यति ॥ ૫૭ ॥

વળી હે પુત્ર ! તું એકનો એક પુત્ર જેને છે એવી હું અમલા તારા વિના શોક કરીને જીવવાનો ઉત્સાહ કેમ રાખી શકું ! અને જે હું જીવી શકીશ નહિ તો મારા મરી ગયા પછી મારી ઉત્તરક્રિયા કોણ કરશે ? ૫૭

त्वमशेषविदप्यपासमांजरठांवत्सकथंगमिष्यसि ।

द्रवतेहृदयंकथंતેનકથંકારमुपેतिवादयाम् ॥ ૫૮ ॥

હે પુત્ર ! તું સર્વેસ છતાં પણ મને ધરડીને દૂર કરીને કેમ જઈશ ? અર્થાત્ કોઈ મૂઠ્ઠા હોય તેતો વખતે પોતાની માતાને તજે તો બલે તજે, પણ તુંતો સર્વેસ છે માટે મને વૃદ્ધને તજવાને અત્યંત અયોગ્ય છે, તારૂં હૃદય કેમ પીગળતું નથી અને તને દયા કેમ ઉપજતી નથી ! અર્થાત્ તત્વજ્ઞાનીઓનાં હૃદય દયાળુ હોય છે એમ સાંભળ્યું છે તારે તું પણ તત્વજ્ઞાની છે માટે મારો ત્યાગ કરીને જતાં તારા હૃદયમાં દયા ઉપજવી જોઈએ.૫૮.

एवंव्यथांतांवहुधाश्रयन्तीमपास्तमोहैर्वहुभिर्वचोभिः ।

अंभामशोकांध्वदधाद्विधिज्ञःशुद्धाष्टमोचितयदेतदन्तः ॥ ૫૯ ॥

એ રીતે બહુ પ્રકારે દુઃખ પામતી પોતાની માતાને શોકનું નિવારણ કરવાના પ્રકારને જાણનારા શ્રી શંકરે અવિષેક રૂપ મોહને દૂર કરનારાં અરેક પ્રકારનાં વચનો વડે શોક

૧ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “ઋણત્રિવિધ્યપાકૃત્યમનાંમોક્ષોનિવેશયેત્” “દેવકાણ, પિતૃકાણ અને મનુષ્યકાણ, એ ત્રણ સ્વરૂપ આપ્યા પછી મોક્ષમાં મન ધાવડું.”

રહિત કરી. પછી શુદ્ધ એવા આઠમા વર્ષમાં આ પ્રમાણે વિચારે મનમાં કર્યો. (આઠમા વર્ષનો કાલ કલિમલ શુન્ય હોય છે.) ૫૬.

મમનમાનસમિચ્છતિસંસૃતિ નચપુનર્જનનીવિજિહાસતિ ।

નચગુર્જનનીતદુદીક્ષતે તદનુશાસનમીષદપેક્ષિતમ્ ॥ ૬૦ ॥

શ્રી શંકરે એવો વિચાર કર્યો કે મારું મન જન્મ મરણરૂપ સંસારના સાધનને-પ્રવૃત્ત માર્ગને ઇચ્છતું નથી; અને માતા પણ મારો ત્યાગ કરવાને ઇચ્છતી નથી; કેમકે મારા મનને અથવા જન્મ મરણ રૂપ સંસારને મારી માતા જોતી નથી. જો હું એ માતાને બલાદકારે બોધ કરું તો તે પણ યોગ્ય નથી કેમકે તે ગુરુજન છે, અને તે ગુરુજન છે માટે તેની આત્મા લગાર લેવી જોઈએ છીએ. ૬૦.

એ રીતે શંકરના મનનો વિચાર કહીને હવે માતાની પાસેથી આત્મા લેવાને તેણે કરેલા ચરિત્રનું વર્ણન કરે છે કે,-

હતિવિચિંસસજાતુમિમંક્ષયા बहुजलासरितंसमुपाययौ ।

जलमगाहततत्रसमग्रहीत् जलचरश्चरणेजलमीयुषः ॥ ૬૧ ॥

એ પ્રકારે વિચાર કરીને તે કોઈ વખત સ્નાન કરવાની ઇચ્છાથી ધણા જલવાળી નદી ઉપર ગયા તથા જલમાં પ્રવેશ કર્યો. તે જલમાં પેદા એટલે એક જલચરે (મગરે) તેમનો પગ પકડ્યો. ૬૧.

सचरुरोदजलेजलचारिणा धृतपदोह्रियतेबकरोमिकिम् ।

चलितुमेकपदनंचपारये बलवताविवृतोरुमुखेनह ॥ ૬૨ ॥

પગ પકડ્યો એટલે શંકરે માતાને (જુમ પાડીને બોલાવીને) કહ્યું કે, પાણીમાં મગરે મારો પગ પકડ્યો છે અને તે મને ખેંચી જાય છે ! હે માતા, હું શું કરું ? એક પગલું પણ ખસવાને હું શક્તિમાન નથી; કેમકે તે મગર બલવાન છે તથા તેણે પોતાનું મોઢું મોઢું રફાડેલું છે. !!

मृदगताजननीतदुपाशृणोत् परवशावुतमापसरित्तटम् ।

मममृतेःप्रथमंशरणंधव स्तदनुमेशरणं तनयोऽभवत् ॥ ૬૩ ॥

सचमहिष्यतिनक्रवશક્તः शिवनमेजनिहंतपुरामृतिः ।

इतिशुशोचजनन्यापितरिगा जलगतात्मजवक्रगतेक्षणा ॥ ૬૪ ॥

પોતાના પૂત્રનું રડવું ધરમાં રહેલી માતાએ સાંભળ્યું, તથા તે સાંભળતામાં તે અતિ ગાંડા જેવી બની ગઈ અને તરતજ નદીના કાંઠા ઉપર ગઈ. ત્યાં જઈને પાણીમાં રહેલા પોતાના પુત્રના મુખ ઉપર જેનાં નેત્ર લાગેલાં છે-પોતાના પુત્રના મુખને જોતી એવી

૧ જે નદી તેમના બારણા આગળ હતી તેજ નદી. એમાં ઘણું પાણી હતું માટે ઘણા જલવાળી કહેલી છે.

૨ આ રીતેકમાં પ્રથમકારની વ્યવસ્થા એ છે કે જાણે શંકર પોતાની માતાને દૃષ્ટાંત આપી સમજાવતા હોય કે હું મને સંન્યસ્ત ધારણ નહિ કરવા કે તે સંસારરૂપી નદીમાં આ રીતે મને કામદાદિ મગર ખેંચી જશે, માટે તે સમજાવે, અને આજ્ઞા આપે.

તે માતા શોક કરવા લાગી કે, જ્યાં સુધી મારા સ્વામી મરી ગયા નહોતા ત્યાં સુધી તો માંડું શરણુ—આમય આપનાર તે મારા સ્વામી હતા; અને તેમના મરણ પામ્યા પછી આ મારો પુત્ર માંડું શરણુ થયો હતો. પણ હવે મગરના વશમાં પડ્યો છે તેથી તે પણ મરણ!! હર ! હર !! હે શિવ ! આ બહુ કષ્ટકારક છે કે મારા પુત્રનું મરણ થતાં પેહેલાં માંડું મરણ થયું નહિ. અર્થાત્ શિવનું ઉપાસન કરનારીને—મને આવા અશુભની પ્રાપ્તિ થવી અત્યંત અનુચિત છે! ૬૪.

સજતિનૂનમયંચરણંચલો જલત્તરોઽવતવાનુમતેનમે ।

સકલસન્યસનેપરિકલ્પિતે યદિતવાનુમતિઃપરિકલ્પયે ॥૬૫॥

એ પ્રમાણે અત્યંત શોકયુક્ત માતાને જોઈને તે કહે છે કે હે માતા ! જે હું તારા અનુમતથી (આજ સમયથી) સર્વ પદાર્થના સન્યાસનો સંકલ્પ કરુંતો આ મગર મારો પગ છોડી દે, એમ મને નિશ્ચય છે, માટે જે તારી અનુમતિ હોય તો અત્યારથી સન્યાસ લેવાનો સંકલ્પ કરું. ૬૫.

इतिशिशौचकितावदतिस्फुटंव्यधितसानुमर्तिद्रुतमंबिका ।

સતિસુતંભવિતામમદર્શનંમૃતવતસ્તદુનેતિવિનિશ્ચયઃ ॥ ૬૬ ॥

એ પ્રમાણે પોતાના પુત્રને સ્પષ્ટ બોલતો સાંભળીને તરતજ તે માતાએ પણ સન્યાસ ગ્રહણ કરવાને પોતાની સ્પષ્ટ અનુમતિ આપી. તત્કાલ અનુમતિ આપવામાં તેણે એમ વિચાર કર્યો કે જે આ મારો પુત્ર જીવતો હશે તો મને કોઈ વખત પણ તેનું દર્શન કરીને થશે, પરંતુ મૃત્યુ પામશે તો દર્શન પણ થવાનું નથી, એ નમ્મી છે. ૬૬.

तदनुसन्यसनंमनसाव्यधादथमुमोचશिशुंखल्लनक्रकः ।

શિશુરૂપેસસરિત્તટમત્રસન્પ્રસુવમેતદુવાચથુચાવૃતામ્ ॥ ૬૭ ॥

એ પ્રમાણે માતાની અનુમતિ મળ્યા પછી શ્રી શંકરે પોતાના મનગરે સન્યાસ ગ્રહણ કર્યું; અને સન્યાસ ગ્રહણ કર્યું એટલે તે દુષ્ટ જલચર પ્રાણીએ (મગરે) તે બાલકને છોડી દીધો. પછી ત્રાસ ન પામતાં તે બાલકે નદીના કાંઠા ઉપર આવીને શોકથી ગ્રસ્ત થયેલી પોતાની માતાને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૬૭.

मातर्विधेयमनुशाधियदत्रकार्यंसन्यासिनातदुકरोमिनसांदेहेऽहम् ।

વસ્ત્રાશનેતવયથેષ્ટમમીપ્રદેયુર્ઘ્નંતિયેધનભિદં મમપૈતૃકંયત્ ॥૬૮॥

હે માતા ! હવે મારે જે કરવા યોગ્ય વિધિ હોય તેની તું મને આજ્ઞા કર; કેમકે આ સન્યાસાત્મકમાં જે કરવું જોઈએ તે હું નિશ્ચય કરીશ; એ વાતમાં હું સંશય યુક્ત થતો નથી. તું કહેશે કે ‘તું સન્યાસી થઈશ એટલે પછી મને વસ્ત્ર અને ભોજન કોણ આપશે ?’ તો,—મારા પિતાનું આ ધન છે તેને જે પુરૂષો (વારસ થઈને) લેશે તેઓ તને તારી ઈચ્છા પ્રમાણે ભોજન અને વસ્ત્ર આપશે. અર્થાત્ હું સન્યાસી થઈશ તેથી તને અન્નવસ્ત્રનો તોટો પડનાર નથી. ૬૮.

૧ તાત્પર્ય એ છે કે સંસારરૂપી નદીમાં અજ્ઞાનરૂપ મગરે પડેલા પુરૂષને સન્યાસ વિના શ્રેષ્ઠ મળતો નથી.

તું કહેશે કે મંદવાડ સમયે મારી આકરી કોણ કરશે તથા હું મરી જઈશ તો મને અગ્નિ સંસ્કાર કોણ કરશે ? તો—

દેહેવરોગવશમેચસનાભયોઽમી દ્રક્ષ્યન્તિ શક્તિમનુસ્ય મૃતિપ્રસંગે ॥

અર્થગ્રહાજ્જનભવાશ્ચ યથાવિધાનં કુર્યુશ્ચસંસ્કૃતિમમી ન વીભેયમીષત્ ॥૬૯॥

હે માતા ! તારો દેહ રોગના સ્વાધીનમાં પડશે અથવા મરણનો પ્રસંગ આવશે તો આ તારા સપિંડ પુરૂષો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તારી અપ્પર લેશે; જેમજ મારા પિતાનું ધન તેઓને મળશે તેથી તથા લોકાપવાદના ભયથી પણ વિધિ પૂર્વક તને દાહાદિ સંસ્કાર પણ તે કરશે. માટે તારે લગાર પણ ભય રાખવો નહિ. ૬૯.

પોતાના પુત્રે કહ્યું કે આ સપિંડ પુરૂષો તને દાહાદિ સંસ્કાર કરશે તે વચન સહન ન થવાથી માતા બોલી કે—

યજ્ઞીવિતં જલચરસ્ય મુખાત્તદિષ્ટં સન્યાસસંગરવશાન્મમદેહપાતે- ।

સંસ્કારમેલ વિધિવત્કુરુ શંકર ત્વં નોચેત્ પ્રમૂય મમ કિં ફલમીરયત્વમ્ ॥૭૦॥

તે સન્યાસ ધારણ કરવાનો અંગીકાર કર્યો તેથી જલચરના મુખમાંથી જે તારું છવિત ઉગર્યું તે તો મને બહુ પ્રીતિકર છે; પરંતુ હે શંકર ! જ્યારે મારો દેહ પડે ત્યારે તું ગમે ત્યાં હોય ત્યાંથી આવીને વિધિપૂર્વક મને દાહાદિ સંસ્કાર કરાવે. તું કહેશે કે હું સન્યાસી થયો એટલે પછી મને દાહાદિ સંસ્કાર કરવાનો અધિકાર ન છતાં એમ કેમ કહેશે ? તો,—તું શંકર એટલે પરમેશ્વર છે માટે તને કાંઈ દોષાવહ નથી. વાહ, તું કહેશે કે એમ છતાં પણ એ લોક વિરુદ્ધ છે માટે એ શું કરવા કરવું ? તો,—મરણ પછી અગ્નિસંસ્કાર પણ મને તારે હાથે ન થાય તો પછી તને ઉત્પન્ન કરીને મેં શું ફલ મેળવ્યું તે તું જ કહે !! ૭૦.

એ પ્રમાણે પોતાને દાહસંસ્કાર શંકરને હાથે થાય એવા આગ્રહવાળી પોતાની માતાને અતિશય દુઃખયુક્ત જોઈને શ્રી શંકર બોલ્યા કે,—

અત્યંબરાત્રિસમયેસમયાંતરેવા સંચિંતયસ્વવશગાવશગાથવામામ્ ।

एष्यामितत्रसमयंसकलंविहाय विश्वासमाप्नुहिमृतावपिसंસ્કરिष्ये ॥ ७१॥

હે માત ! દિવસે, રાત્રીને સમયે અથવા બીજે ગમે તે સમયે તું પોતાના વધમાં હોય—સ્વસ્થ હોય કે રોગાદિકને આધીન હોય તથાપિ, માંડે ચિંતવન કરાવે. તું જે સમયે માંડે ચિંતવન કરીશ તે સમયે સધળા આચારને પડ્યા મૂકીને હું તારી પાસે આવીશ. આ મારા વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખજે. તું મરી જઈશ ત્યાર પછી તને અગ્નિસંસ્કાર પણ હું કરીશ. ૭૧.

વળી, સન્યાસીએ જે કરવું અયોગ્ય છે તે પણ મેં અંગીકાર કર્યું છે તો તારે પણ મારી એક પ્રાર્થના અવશ્ય અંગીકાર કરવી જોઈએ એવા હેતુથી શ્રી શંકર કહે છે કે—

સન્યસ્તવાનશિશુરયં વિધવામનાથાં ક્ષિપ્ત્વેતિમાંપ્રતિકદાપિનાર્ષિતનીયમ્ ।

યાવન્મયાસ્થિતવતાફલમાપનીયં માતસ્તતઃશતગુણંફલમાપયિષ્યે ॥૭૨॥

આ બાલકે મને અનાથ વિધવાને તજીને સન્યાસ અંગીકાર કર્યો એમ તારે મારા પ્રત્યે ક્રોધપણુ અવસ્થામાં વિચાર કરવો નહિ. તું એમ કહેશે કે, તે મને તજી તેથી હું અતિથય દુઃખીહું માટે મારે એવો વિચાર કેમ ન કરવો ? તો,—હે માતા ! હું તારી પાસે રહું તેથી જેટલું ફલ તને પ્રાપ્ત થાય તેનાથી સોગણું ફલ હું તને તારાથી દુર રહ્યો છતો પણ પ્રાપ્ત કરી આપીય. ૭૨.

इत्थंसमातरमनुग्रहणेच्छुरुक्त्वा प्रोचेसनाभिजनमेषविचक्षणाग्रयः ।

सन्यासकल्पितमनाव्रजितोस्मिदूरं तांनिक्षिपामिजननीमधवांभवत्सु ॥૭૩॥

પોતાની માતાના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળા શ્રી શંકરે એ પ્રમાણે તેને કહીને તે વિચક્ષણુ પુરુષોમાં એક આચાર્ય પોતાના સગોત્ર પુરુષોને કહ્યું કે સન્યાસ ધારણ કરવાના ક્ષિપ્તે મનમાં કલ્પના કરો એવો હું હવે દુર જવાને તૈયાર થયોહું માટે સ્વામિ વિનાની આ મારી માતાનું રક્ષણ થવાને હું તેને તમારા રક્ષણમાં સોંપું. ૭૩.

एवंसनाभिजनमुत्तममुत्तमाग्रयः श्रीमातृकार्यमभिभाष्यकरद्वयेन ।

संप्रार्थयत्स्वजननोविनयेनતેષુ નિક્ષેપયન્નયનજાંતુ નિર્વિચમાનામ્ ॥૭૪॥

એ પ્રમાણે ઉત્તમ પુરુષોમાં એક શ્રી શંકરે પોતાના ઉત્તમ સગોત્ર પુરુષોને શ્રી માતાનું કાર્ય સારી રીતે કહ્યું તથા પોતાના બન્ને હાથ બેડીને રૂડી રીતે પ્રાર્થના કરતાં કરતાં, નેત્રમાંથી નીકળેલાં આંસુ વડે સિંચન કરતો માતાને વિનય પૂર્વક તેમને સોંપણી કરી. ૭૪.

आत्मीयमंदिरसमीपगतांयथासौ चक्रेविदूरगनर्दी जननीहिताय ।

तत्तीरसंश्रितयद्द्रव્યધામકિंचित્ सानिम्नगारमत ताढायेतुंतरंगैः ॥૭૫॥

સન્યાસ ગ્રહણ કરવાને અર્થે શ્રી શંકરેનું ગમન વર્ણવે તો વર્ણવતાં ગમન વખતે તેમણે જે કંઈ તે વર્ણવવાનો આરંભ કરીને કહે છે કે,—હવે પોતાની માતાના હિતને અર્થે શ્રી શંકરે જે અતિ દુર રહેલી નદીને પોતાના મંદિરને સમીપમાં વેહેનારી કરી હતી તે નદીને કોઠે આવેલા યાદવોમાં એક શ્રીકૃષ્ણનું મંદિર હતું, તે મંદિરને તે નદીએ પોતાના તરંગો વડે તાડન કરવાનો આરંભ કર્યો. અર્થાત્ નદીના પાણીની છાજો તે મંદિરને લાગતી હતી. ૭૫.

वर्षासुवर्षतिहरौजलमेसकिंचि दंतःपुरंभगवतोपनुनोदमृत्साम् ।

आरब्धमूर्तिरनघाचलितुंक्रमेण देवोबिभेदिवनमुंचतिभीरुर्हिसाम् ॥૭૬॥

વર્ષા વર્ષાત્રસ્તુમાં જ્યારે મેઘની વૃષ્ટિ થવા લાગી ત્યારે ફટલુંક જલ ભગવાનના અંતઃપુરમાં પેશી ગયું તથા ત્યાંની પવિત્ર માટીને ધોઈ કાઢી એમ ગયું; અને પછી જેમ

દેવ પણ બપ પામતા હોય તેમ તે પવિત્ર મૂર્તિ ચલાયમાન થવાને પ્રવૃત્ત થઈ, જે બપ પામે છે તેની હિંસા કરવાનું કોઈ તજવું નથી. ૭૧.

પ્રસ્થાતુકામમનઘં ભગવાનનંગ વાચાવદત્ કથમપિપ્રણિપસમાતુઃ ।

પાદારવિંદયુગલંપરિગૃહ્યચાક્ષાં શ્રીશંકરંજનહિતૈકરસંસકૃષ્ણઃ ॥ ૭૭ ॥

એ પ્રમાણે નદીથી ક્લેશ પામેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અશરીરી વાણીથી, માતાનાં ચરણરૂપી એ કમલને પ્રણામ કરીને તથા તેની કોઈપણ રીતથી આસ્તા સંપાદન કરીને સન્ન્યસ્ત ગ્રહણ કરવાને નીકળવાની ઈચ્છાવાળા દોષ રહિત અને મનુષ્યનું હિત કરવારૂપ મુખ્ય રસ જેને પ્રાપ્ત થયો છે એવા શ્રી શંકર પ્રત્યે બોલ્યા કે—૭૭.

આનેષ્ટદૂરગનર્દીકૃપયાભવાન્ન્યાં સામાતિમાત્રમનિશંબહુલોર્મિહસૈઃ ।

ક્લિષ્ઠાતિતાડનપરાવદકોભ્યુપાયો વસ્તુંક્ષમેનનિતરાં દ્વિજપુત્રયાસિ ॥ ૭૮ ॥

હું દ્વિજપુત્ર ! જે દુર વહેનારી નદીને કૃપાવડે તમે પાસે આણી છે તે મને નિરંતર પોતાના અનંત તરંગરૂપી હાથથી તાડન કરીને અત્યંત ક્લેશ પમાડે છે. હું દ્વિજ પુત્ર ! એનો કોઈ ઉપાય હોય તો કહે; કેમકે તું હવે અહીંથી જવાને તૈયાર થયો છે અને હું ઉપર કહેલા દુઃખથી અહીં રહેવાને લગાર પણ સમર્થ થતો નથી. ૭૮.

આકર્ણ્યવાચમિતિ તામતનુંગુરુર્નઃ પ્રોઢસકૃષ્ણમચલંશનકૈર્ભુજાભ્યામ્ ।

પ્રાતિષ્ઠ્યભિકટપ્વનયત્રવાધા નચેત્યુદીર્યસુખમાસ્વચિરાયચેતિ ॥ ૭૯ ॥

એ પ્રકારની અશરીરી વાણી સાંભળીને અમારા ગુરુએ (શ્રી શંકરે) ચલાયમાન ન થઈ શકે એવા છતાં પણ તે કૃષ્ણને પોતાના બન્ને હાથવડે ઉપાડીને પાસેજ—જ્યાં નદીથી બાધા (પીડા—નડાવ) ન થઈ શકે ત્યાં ધોત્રીથી સ્થાપન કર્યા અને કહ્યું કે આ જગોએ તમે ઘણા કાલ લગી સુગે કરીને બેસો. ૭૯.

તસ્માત્સમાતુરપિભક્તિવશાદનુજ્ઞા માદાયસંસૃતિમહાબ્ધિવિરક્તિમાન્સઃ ।

ગંતુંમનોવ્યાધિતસન્યસનાયદૂરં કિન્નૌસ્થિતઃપતિતુમિચ્છતિચારેરાશૌ ॥ ૮૦ ॥

પછી શ્રીકૃષ્ણની અને ભક્તિને લીધે પોતાની માતાની આસ્તા લેધને શ્રી શંકરે સંસારરૂપી મોટા સમુદ્ર થકી વિરાગ પામીને સન્ન્યાસ ગૃહણ કરવાને માટે ત્યાંથી દુર જવાનું મન કર્યું. નાવમાં બેઠેલો મનુષ્ય સમુદ્રમાં પડવાને ઈચ્છે છે શું ? નથીજ ઈચ્છતો. તેજ પ્રમાણે વૈરાગ્યાદિ લક્ષણ નૌકામાં બેઠેલા શંકર સંસાર રૂપી સમુદ્રમાં પડવાને નજ ઈચ્છે. ૮૦.

ઈત્યંસુધીઃસનિરવગ્રહમાતૃલક્ષ્મી શાનુગ્રહો ઘટજવોધિતભાવિવેદી ।

एकांततोविगतभोग्यपदार्थतृणः कृष्णेप्रतीचिनिरतोનिरगाभिर्शांतात् ॥ ૮૧ ॥

એ પ્રમાણે પોતાની માતાનો અને લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણનો અવધિ વિનાનો અનુગ્રહ જેના ઉપર થયેલો છે અર્થાત્ જેમણે પ્રસન્ન થઈને સન્ન્યસ્ત ધારણ કરવાની તેને આસ્તા આપેલી છે તથા અગસ્ટ્યે કહેલા ભાવિ (અલ્પ આયુષ્ય) ને જે બાણે છે તેમજ જેના

ભોગ્ય પદાર્થની તૃષ્ણા અત્યંત નાશ પામેલી છે. એવા ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા શ્રી શંકર શ્રીકૃ-
ષ્ણ ૩૫ પ્રસક્ત અભિન્ન બ્રહ્મમાં પ્રીતિવાળા હોઈને ઘેર થકી નીકળ્યા. ૮૧.

यस्यत्रिनेत्रापरविग्रहस्यकामेननास्थीयतद्वक्पथेपि ॥

तन्मूलकःसंस्ततिपाशबंधः कथंप्रसज्येतमहानुभावे ॥ ८२ ॥

જેના અગ્નિ, સોમ અને સૂર્ય૩પી ત્રણ નેત્ર છે એવા મહાદેવનું જ ને બીજું શરીર
૩૫ છે એવા શંકરના નેત્ર માર્ગમાં પણ કામથી રહી શકાતું નથી; એ કામમાંથી સંસાર-
૩પી પાશનું બંધન ઉત્પન્ન થયેલું છે તો એ સંસારપાશનું બંધન મોટા પ્રભાવવાળા શ્રી
શંકરને વિષે કેમ વળગે? અર્થાત્ નજ વળગે. ૮૨.

स्मरेणकिलमोहितौ विधिविधू च जातूत्पथौ ।

तथाहमपि मोहिनीकचकुचादिवीक्षापरः ॥

अगामहह मोहिनीमिति विमृश्यसोऽजागरी-

द्यरीशवपुषा शिवः स्मरकृतार्ति वातोज्झितः ॥ ८३ ॥

કોઈ કહેશે કે નિત્યમુક્ત એવા શિવને સત્યાસ લેવાથી શું અધિક હતું તો તેનું કા-
રણ બતાવતાં માધવાચાર્ય કહેછે કે:—

બ્રહ્મદેવને કામ મોહિત કર્યા તેથી તે પોતાની પુત્રીની પછવાડે દોડ્યા અને ચંદ્રને
કામ મોહિત કર્યા તેથી તેણે બૃહસ્પતિની પત્ની તારાનું ગ્રહણ કર્યું એ પ્રમાણે કામ મો-
હિત કરેલા તે બંને અવગે માર્ગે ચઢી ગયા હતા. તેજ પ્રમાણે હું શિવ પણ મોહિનીના
કેશ અને સ્તનને જોવાથી તેને વિશે પ્રીતિવાળો થઈને તે મોહિનીની પછવાડે ગયો હતો,
એ મોડું આશ્ચર્ય છે!! એ પ્રમાણે વિચાર કરીને શ્રી યતિવર્ધ શંકરના દહે કરોને શિવ
કામ કરેલી પીડા સંબંધી વાર્તાનો પણ ત્યાગ કરીને અતિથય જગત્ર રહેછે. અર્થાત્
એવાજ માટે જેમાં કામની વાર્તા પણ ન આવે એવા સત્યસ્તામ્રમને શંકરે અં-
ગીકાર કર્યો છે. ૮૩.

निष्पत्राकुरुतासुरानापि सुरान्मारःसपत्राकरो-

दप्यन्यानिह निष्कुळाकृततरां गंधर्वविद्याधरान् ।

यो धानुष्कવરો નરનનલસાત્કૃસોદલાસદિલં ॥

यस्तस्मिन्नशूरतैषमुनिभिर्वर्ण्यः कथं शंकरः ॥ ८४ ॥

જે કામ અસુરોને પોતાના બાણવડે પારોપાર વીંધી નાખીને પોતાના બાણને
પીંછાં રહિત કર્યા છે; તથા જે કામ દેવતાઓને પણ પોતાના બાણ વડે વીંધીને તેમને
પીંછાંવાળા (પીંછાંવાળા બાણ સહિત) કર્યા છે; તેમજ જેણે ગંધર્વ, વિદ્યાધર, આદિક
બીજાઓના પણ અંતર અવયવોના કુલનો છેકજ નાશ કરી નાખેલો છે—તેમને અંતરમાં
હલ્યા છે. એવો જે ઉત્તમ ધનુષ્યધારી કામ જે મનુષ્યોને તો બાળી અગ્નિ સ્વ૩૫ કરી
નાખીને પોતે પ્રકાશમાન થાયછે, તેના પ્રત્યે જેણે શુરપણું પ્રાપ્ત કર્યું છે એવા શ્રી શંકરનું

મુનિઓ કેમ કરીને વર્ણન કરી શકે !!! અર્થાત્ કામને જીતનારા શ્રી શંકરનું વર્ણન મુનિઓથી પણ બને તેમ નથી. ૮૪.

શાંતિશ્વાવશયન્ મનોગતિમુક્તા દાંતિન્યરૂંધત્ ક્રિયા

આધાતા વિષયાંતરાદુપરતિઃ ક્ષાંતિર્મૃદુત્વં વ્યધાત્ ।

ધ્યાનૈકોત્સુકતાં સમાધિવિતતિશ્ચક્રે તથા સામિપ્યા

શ્રદ્ધા હંત વસુપ્રથાસ્ય તુ કુતો વૈરાગ્યતો વેશિનો ॥૮૫॥

અવળુ વિના સમગ્ર જીવિતા બાપાર જે પોતાના (સંન્યાસીના) અધિકારને ઉપયોગી નથી, તેમને વિષે અફલપણાના જ્ઞાન પૂર્વક ચિત્તના નિરોધને શાંતિ કહે છે. એ શાંતિએ શ્રી શંકરના મનને વશ કર્યું હતું. તેમજ પોતાના અધિકારને અનુપયોગી એવા સમગ્ર બાહ્ય બાપાર થકી બાહારની ઇંદ્રિઓના નિરોધને દાંતિ કહે છે. એ દાંતિએ રંગમનાદિક ક્રિયાઓનો રોધ કર્યો છે. અર્થાત્ વાક, પાણિ, પાદ, વાયુ, ઉપસ્થ, ઓત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, રસના અને ગ્રાણુ ઇંદ્રિયોના બાપારનો રોધ કરે છે. સત્વની શુદ્ધિ થતાં નિસકર્મનો પણ વિધિ પુરઃસર ત્યાગ થાય છે તેને ઉપરતિ કહે છે. એ ઉપરતિએ અવળુ વિના બીજા વિષયોનું સાધારણ સ્તંભન કર્યું છે. શીત, ઉષ્ણ, આદિક દ્વંદ્વને સહન કરવાની શક્તિને ક્ષાંતિ કહે છે. એ ક્ષાંતિએ શ્રી શંકરને વિષે ક્રોધમત્તા ધારણ કરી છે. અવણાદિકનાં વિરોધી નિદ્રાદિકનો નિરોધ કરીને ચિત્તની સ્થિતિ કરવી તેને સમાધિ કહે છે. એ સમાધિના વિસ્તારે શ્રી શંકરની ધ્યાનને વિષે સુખ્ય ઉત્સુકતા સંપાદન કરી છે. વેદમાં જે “વસુ” દ્રવ્ય એવા નામથી પ્રખ્યાત છે તે ગુરુ અને વેદ વાક્યમાં વિદ્યાસરૂપ અદ્વા પ્રિય થઈ છે. એ સર્વ શ્રી શંકરને પર વૈરાગ્યથી કે અપર વૈરાગ્યથી કયા વૈરાગ્યથી પ્રાપ્ત થયું તે હું જાણતો નથી. ૮૫.

વિજનતાવનિતાપરિતોષિતોવિધિવિતીર્ણકૃતાત્મતનુસ્થિતિઃ ।

પરિહરન્મમતાંગૃહગોચરાં હૃદયગેનશિવેનસમંયયૌ ॥૮૬॥

હવે શ્રી શંકરનું ગમન વર્ણવતાં કહે છે કે,—એકાંત વાસરૂપી વનિતાથી સંતોષ પામેલા અને દેવે આપેલા ભોગ વડે જેણે પોતાના દેહની સ્થિતિ કરેલી છે. એવા શંકર ધર વિષે મમતા તજીને હૃદયમાં રહેલા શિવની સાથે ચાલતા થયા—પરમાત્માનું હૃદયમાં ધ્યાન કરતા કરતા ચાલ્યા. ૮૬.

ગચ્છન્વનનિસરિતોનગરાણિશૈલાન્ ગ્રામાન્જનાનપિપશૂન્પથિસોપ્યપશ્યન્ ।

નન્વૈદ્રજાલિક શ્વાદ્રુતમિદ્રંજાલં બ્રહ્મૈવમેવ પરિદર્શયતીતિ મેને ॥૮૭॥

તે શંકરાચાર્યે માર્ગે જતાં જતાં વન, નદિયો, નગરો, પર્વતો, ગામો, લોકો, અને પશુઓને જોતા હતા તથા પોતાના મનમાં એમ માનતા હતા કે જેમ કોઈ ઇંદ્રજાલ વિદ્વા

૧ મનન, આધાન (લેખ), વદન (બોલવું), વિસર્જ (મૂકવું), આનંદ, સ્પર્શન, દર્શન, આસ્વાદન (ચખવું), ધરાણ (સંપડવું), એ મમતાદિક ક્રિયાઓ છે.

જાણનારો પુરૂષ અદ્ભુત ઇંદ્રજાલ દેખાડે તેમ માયાથી બાધ થયેલું બ્રહ્મ આ વન આ-
દિક ૩૫ અદ્ભુત ઇંદ્રજાલ દેખાડે છે. ૮૭.

વાદિર્મિનિજનિજાધ્વર્કશિતાં વર્તયન્ પથિ જરદ્વર્વી નિજે ।

દંડમેકમવહજ્જગદ્ગુરુર્દંડિતાશ્ચિલકદધ્વમંડલઃ ॥૮૮॥

જેણે સધળા કૃત્તિસત માર્ગે ચાલનારા મનુષ્યોના સમગ્ર મંડલનો દંડ કર્યો છે—શિક્ષા
કરી છે એવા જગત્ના ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય એક દંડ ધારણ કર્યો હતો. (દંડ ધારણ કરવા-
ના હેતુ વિષે કહે છે કે,—) વાદીઓએ પોતપોતાના માર્ગમાં એઓને કૃશ કરી નાખેલી
અને તેથી શિથિલ અવયવવાળી થઈ ગયેલી સ્તિષ્ઠિપી વૃદ્ધ ગાયને પોતાના અદ્ભુત લક્ષણ
માર્ગમાં પ્રવિતાવવાના હેતુથી તેમણે એ દંડ ધારણ કર્યો. હતો. ૮૮

સારંગા ઇવ વિશ્વકદ્ગુભિરહં કુર્વાદ્ગિરુચ્છંસ્વલૈ-

ર્જલપાકૈઃ પરમર્મભેદનકલાકંઢૂલજિઘ્ઠાંચલૈઃ ।

પાશ્વંદૈરિહ કાંદિશીકમનસઃ કં નામ્પ્રયુર્વૈદિકાઃ

લ્લેશં દંડધરોયદિસ્મનમુનિસ્વાતાજગદ્દેશિકઃ ॥૮૯॥

જેમ ધૂરકતા, સાંકળ વિનાના, શબ્દ કરતા (બસતા) અને બીજાનાં મર્મ તોડવાની
કલામાં ચળવળાટવાળો જેમની જીભનો છેડો છે એવા, શિકારી કૂતરાઓ વડે હરિણો ક-
લેશ પામે છે તેમ, જે જગતને ઉપદેશ કરનારા દંડધારી શ્રી શંકરાચાર્ય મુનિ રક્ષણ ક-
રનારા ન હોત તો તેવાજ એટલે અહંકાર કરતા, ધર્મરૂપ સાંકળ વિનાના (ઉચ્છૃંખલ)
વાચાલ, અને બીજાના મર્મ ભેદન કરવાની કલામાં ચળવળાટ વાળો જેમની જીભનો
છેડો છે એવા, પાશ્વંદીઓ વડે બપથી ત્રાસ પામેલાં જેમનાં મન છે. એવા વેદમાર્ગિઓ
ક્યા ક્યા કલેશને નહિ પામે? અર્થાત્ સધળા પ્રકારના કલેશને પામશે. ૮૯.

દંડાન્વિતેન ધૃતરાગનવાંબરેણ ગોવિંદનાથવનમિદુભવાતટશ્ચં ।

તેન પ્રવિષ્ટમજનિષ્ઠ દિનાવસાને ચંદત્તિષા ચ શિશ્વરં ચરમાચલસ્ય ॥૯૦॥

પછી શ્રી શંકરે ગોવિંદનાથના વનમાં પ્રવેશ કર્યો. તે વિશે કવિ કહે છે કે,—દંડ સ-
હિત, અને રંગયાળુ નવું વસ્ત્ર જેણે ધારણ કર્યું છે એવા અથવા પ્રીતિવાળા તથા નવા
વસ્ત્રવાળા શ્રી શંકરાચાર્ય દિવસ આયમતાં નર્મદાના તટ ઉપર ગોવિંદનાથ નામે યોગીશ્વર-
નું વન હતું તેમાં પ્રવેશ કર્યો તથા તેજ સમયે સૂર્યનારાયણે પણ અસ્તાચલના ચિખર ઉ-
પર પ્રવેશ કર્યો. અર્થાત્ સૂર્ય પણ આયમ્યો. ૯૦,

તીરદુમાગતમરુદ્ધિગતશ્રમઃ સન્ ગોવિંદનાથવનમધ્યતલં લુલોકે ।

શંસંતિં યત્ર તરવો વસંતિં મુનીનાં શાસ્ત્રાભિરુજ્જ્વલમૃગાજિનવલ્કલાભિઃ ॥૯૧॥

પછી નર્મદાના કાંઠા ઉપરનાં વૃક્ષ થકી આવેલા પવન વડે અમ રહિત થઈને શ્રી
શંકરાચાર્યે જ્યાં વૃક્ષની ડાળીઓ ઉપર ઉજ્જ્વલ મૃગ ચર્મ અને વલ્કલ સૂકવેલાં હતાં તે

ઉપરથી તે વૃક્ષો “અહિ મુનિઓનું નિવાસ સ્થાન છે,” એમ કહી આપતાં છતાં, એવા, ગોવિંદનાથના વનના મધ્ય ભાગને જોયો. ૯૧.

આદેશમેકમનુયોક્તમયં વ્યવસ્યન્ પ્રાદેશમાત્રવિવરપ્રતિહારભાજમ્ ।

તત્રાશ્રિતેન કથિતાં યમિનાં ગણેન ગોવિંદદૈશિકગુહાં કુતુકી દદર્શ ॥૯૨॥

પછી એક ઉપદેશ માત્ર આપવાનો પ્રશ્ન ગોવિંદનાથને કરવાનો નિશ્ચય કરીને લગાર જેટલું બાકું એજ જોના દ્વારપાલનું કામ કરેછે એવી ત્યાં રહેલા યોગી પુરુષોના સમુદાયે કહેલી ગોવિંદનાથની ગુફાને કૌતુકયુક્ત એવા શ્રી શંકરે જોઈ. ૯૨.

તસ્ય પ્રપન્નપરિતોષદુહોગુહાયાઃ સત્રિઃપ્રદક્ષિણપરિક્રમણં વિધાય ।

દ્વારં પ્રતિ પ્રણિપતજ્જનતા પુરોગં તુષ્ટાવ તુષ્ટહૃદયસ્તમપાસ્તશોકમ્ ॥૯૩॥

ખોતાને શરણે આવેલા પુરુષોને સંતોષ આપનારા શ્રી ગોવિંદનાથની ગુફાની આસપાસ ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને અને તેના દ્વાર પ્રત્યે લાંબા થઈ પ્રણામ કરીને હૃદયમાં સંતોષ પામીલા શ્રી શંકર, જેનું જન્મ મરણરૂપ સંસાર ચક્ર નાથ થયેલું છે અથવા જેણે પોતાના શિષ્યોના શોકને દુર કરેલો છે એવા શ્રી ગોવિંદનાથની મનુષ્ય સમુદાયની સમક્ષ મુક્તિ કરવા લાગ્યા. ૯૩. એવી રીતે કે,—

પર્યંકતાં ભજતિ યઃ પતંગેન્દ્ર કેતોઃ પાદાંગદત્વમથવા પરમેશ્વરસ્ય ।

તસ્યૈ વ મૂર્ધ્નેન ધૃતસાન્ધિમહીધ્રમૂમેઃ શેષસ્ય વિગ્રહમશેષમહં ભજે ત્વામ્ ॥૯૪॥

જેના ધનને વિશે ગરૂડ છે એવા વિષ્ણુના પદાંગરૂપ જે થાયછે. પ્રત્યક્ષકાલમાં વિષ્ણુ જેના ઉપર શયન કરેછે, અથવા જે મહાદેવના ચરણનું ભૂષણ થાયછે, તેમજ જેણે સમુદ્ર અને પર્વત સહિત પૃથ્વીને પોતાના માથા ઉપર ધારણ કરીછે એવા શેષનાગના સમગ્ર દેહરૂપ અથવા એવા શેષ રૂપ છતાં પણ અશેષ વિગ્રહ એટલે નાગના સ્વાભાવિક ગુણ જે ઉગ્રપાણું આદિક તેથી રહિત શેષથી વિલક્ષણ અથવા શેષના શરીરરૂપ કોઈને પણ સર્વના આત્મારૂપ હોવાથી અશેષરૂપ એવા તમને હું ભજીશું. ૯૪.

એ પ્રમાણે ગોવિંદનાથને શેષરૂપે વર્ણિતે શેષના અવતાર ભૂત પતંગજિ રૂપે તેમનું સ્તવન કરેછે કે—

દૃષ્ટ્વા પુરા નિજસહસ્રમુલીમખીષુ રંતેવસન્ત ઇતિ તામપહાય શાંતઃ ।

एकाननेन भुवि यस्त्ववतीर्य शिष्या नन्वग्रहीन्ननु स एव पतंजलिस्त्वम् ॥૯૫॥

પોતાની હજાર મુખવાળી મૂર્તિ જોઈને સમીપ વસનારા શિષ્યો ભય પામ્યા છે એ હેતુથી તે ભય ઉત્પન્ન કરનારી મૂર્તિનો ભાગ કરીને વિષ રહિત શાંત થઈને જેણે એક મુખ સહિત પૃથ્વી ઉપર અવતાર ધારણ કરીને પૂર્વે શિષ્યોના ઉપર અનુગ્રહ કરેલો છે તેજ પતંજલિ તમે છો એમાં સંદેહ નથી. ૯૫.

उरगपतिमुखादधीत्य साक्षात् स्वयमवनेर्विरं प्रविश्य येन ।

प्रकटितमचलातले सयोगं जगदुपकारपरेण शङ्कभाष्यम् ॥ ૯૬ ॥

તમાલિલગુણપૂર્ણ વ્યાસપુત્રસ્ય શિષ્યાતદધિગતપરમાર્થ ગૌડપાદાન્મહર્ષેઃ ।

અધિજિગમિષુરેષ બ્રહ્મસંસ્થામહં ત્વાં પ્રસ્મરમહિમાનં પ્રાપમેર્કાંતભક્ત્યા ॥૧૭॥

જેણે પોતે પૃથ્વીના પોદાણમાં-પાતાલમાં પ્રવેશ કરીને સાક્ષાત્ શેષનાગના મુખ થકી યોગ શાસ્ત્ર સંહિત વ્યાકરણ બાબતનું અધ્યયન કરીને જગત્ ઉપર ઉપકાર કરવાના હેતુથી તેને પૃથ્વી ઉપર પ્રકટ કર્યું તે સમય ગુણથી પરિપૂર્ણ—જેણે વ્યાસના પુત્ર શુકાચાર્યના શિષ્ય મહર્ષિ ગૌડપાદ પાસેથી પરમાર્થ (આત્મતત્ત્વ) પ્રાપ્ત કર્યો છે જેનો મહિમા વિસ્તાર પામવાના ગુણવાળો છે એવા તમને, બ્રહ્મનિશ પામવાની ઇચ્છાવાળો આ હું અનન્ય ભક્તિ વડે પ્રાપ્ત થયો છું. અર્થાત્ તમે સર્વ ગુણથી પૂર્ણ હોમને ઉપર કહ્યા તેવા ગુણવાળો છો તેથી તમારી પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ લેવા માટે હું તમારી પાસે આવેલો છું. ૯૬-૯૭.

તસ્મિન્નિતિ સ્તવતિ કસ્ત્વમિતિ વ્રુવન્તમ્ દિષ્ટ્યા સમાધિપદરુદ્ધ વિસ્મૃત્તિમ્
ગોવિંદદેશિકમુચાચ તદ્વા વચોભિઃ પ્રાચીનપુણ્યજનિતાત્મવિવોધચિન્હૈઃ ॥૧૮॥

એ પ્રમાણે શ્રી શંકરાચાર્ય મુતિ કરતા હતા તે વખતે ગોવિંદનાથનું ચિત્ત સમાધિ સ્થાનમાં રૂદ્ધ થયેલું છતાં પણ બાબ્યવશાત્ તેમાંથી (સમાધિમાંથી) વ્યુત્થાપન કરીને સમાધિમાંથી બાહાર લાવીને તે બોલ્યા કે ‘તું કોણુછે?’ તે સમયે એ પ્રમાણે બોલતા ગોવિંદાચાર્ય પ્રત્યે પૂર્વ જન્મનાં પુણ્ય વડે ઉત્પન્ન થયેલા આત્મજ્ઞાનમાં ચિન્હો થકી યુક્ત વચનોવડે શ્રી શંકરાચાર્ય બોલ્યા કે,—૯૮.

સ્વામિન્નહં ન પૃથિવી ન જલં ન તેજો ન સ્પર્શનો ન ગગનં ન ચ તદુણા વા ।

નાર્પીં દ્રિયાણ્યપિ તુ વિદ્ધિ તતો વિશિષ્ટો યઃકેવલોસ્તિ પરમઃસશિવોઽહમસ્મિ ૧૯

હે સ્વામિન! હું પૃથ્વી નથી કે પૃથ્વી હું નથી; હું જલ નથી કે જલ હું નથી; હું તેજ નથી કે તેજ તે હું નથી; હું વાયુ નથી કે વાયુ તે હું નથી; ૧ હું આકાશ નથી કે આકાશ તે હું નથી. અથવા પૃથ્વી આદિક ભૂતોના ગુણો હું નથી કે હું પૃથ્વી આદિકના ગુણો નથી; તેમ ૩ હું ઇંદ્રિયો નથી કે ઇંદ્રિયો હું નથી. પરંતુ તે સર્વનો બાધ કરવાથી અવિશિષ્ટ—સર્વ દ્વૈતનો બાધ કરવાથી પણ આત્માધિત કેવલ કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વાદિકથી નિર્મુક્ત સર્વોત્તમ ચિદાનંદ હું છું. ૯૯.

૧ આત્મા જેવા ઉપનિષદનાં પ્રતિપાદન કરેલાં છે તેવાં જેમ બતાવવાને શંકર બીજા વાદીઓના મતનો નિરાસ કરે છે કે હું પૃથ્વી નથી. અર્થાત્ ‘હું’—સ્વલ્પ દેહ બાણુ’હું’ જે પ્રમાણે સ્વલ્પ દેહને આત્મા બાણુવાથી જ્ઞાતા સ્વલ્પ દેહ જેમ પ્રતીત થાય છે તેથી દેહાકારે પરિણામ પામેલાં પૃથ્વી આદિક ચાર ભૂત આત્મા છે જેમ કહેનારા ચાવકે મતને માનનારાઓના મતનું નિરાકરણ કર્યું છે. ‘જે પૃથિવી છે તે હું નથી અને જે હું છું તે પૃથિવી નથી’ જે રીતે પરસ્પર તાદાત્મ્યનો પણ નિષેધ કર્યો છે. જેમ રીતે બીજાં ભૂતો અર્થ કરવામાં પણ પરસ્પર તાદાત્મ્યનો નિષેધ કર્યો છે જેમ બાણુ’.

૨ ‘હું’ આકાશ નથી’ ઇત્યાદિ કહેવા વડે શૂન્યવાદિ માધ્યમિક મતનું નિરાકરણ કર્યું છે. જેમ આકાશ અટલે શૂન્ય હું નથી કે હું શૂન્ય નથી. કારણ કે અધિષ્ઠાન વિના જગત્તરૂપ બ્રમની પ્રતીતિ સંભવતી નથી.

૩ ‘હું’ ઇંદ્રિયો નથી કે ઇંદ્રિયો હું નથી’ જેમ કહેલું પણ અર્થ છે, કેમકે જે ઇંદ્રિયો આત્મા હોય તો એકાદ ઇંદ્રિયનો નાશ થવાથી આત્માનો પણ નાશ થવા જોઈએ, ઈં

આકર્ણ્ય શંકરમુનેર્વચનં તદિત્યમદ્વૈતદર્શનસમુત્થમુપાત્તહર્ષઃ ।

સ મ્રાહ શંકર સ શંકર એવ સાક્ષાજ્ઞાતસ્ત્વમિત્યહમવૈમિ સમાધિદૃષ્ટ્યા ॥૧૦૦॥

એ પ્રમાણે અદ્વૈતના સાક્ષાત્કારથી ઉત્પન્ન થયેલું શંકર મુનિનું વચન સાંભળીને નેને હર્ષ પ્રાપ્ત થયોછે એવા તે ગોવિંદનાથ બોલ્યા કે હું શંકર ! સાક્ષાત્ શંકર એજ તું પ્રકટ થયોછે તે હું સમાધિ દૃષ્ટિથી જાણું છું. ૧૦૦.

તસ્યોપદર્શિતવતશ્ચરણૌ ગુહાયા દ્વારે ન્યપૂજયદુપેત્ય સ શંકરાર્યઃ ।

આચાર इत्युપदिदेश स तत्र तस्मै गोविंदपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम् ॥ १०१॥

એ પ્રમાણે શ્રી શંકરને કહીને ગુફાના દ્વારમાંથી પોતાના બંને ચરણનું જેણે દર્શન કરાવ્યું છે એવા ગોવિંદનાથ ગુફાની પાસે જઈને શ્રી શંકરાચાર્ય તેમના ચરણનું પૂજન કર્યું અને ગુફાના ચરણનું પૂજન કરવું એવો આચાર છે એમ બીજાઓને ઉપદેશ કર્યો. તથા યતિઓના ગુરુ એવા ગોવિંદનાથે પણ ગોવિંદપાદ જેના ગુરુ છે એવા શ્રી શંકરને તે સ્થલમાં ગુરુએ શિષ્યને ઉપદેશ કરવો એવો આચાર માત્ર કરવાને અર્થે ઉપદેશ કર્યો. અર્થાત્ શંકરને ઉપદેશનું કાંઈ પ્રયોજન નહોતું, પરંતુ ગુરુ પાસે ઉપદેશ લેવો એવો પરંપરાનો આચાર છે માટે ગોવિંદપાદ પાસેથી ઉપદેશ લીધો. ૧૦૧.

શંકરઃ સવિનયૈરુપચારૈરભ્ય તોષયદસૌ ગુરુમેનમ્ ।

ब्रह्म तद्विदितमप्युपलिप्सुः संप्रदाय परिपालनबुद्ध्या ॥ १०२॥

ગોવિંદપાદને ગુરુ કરીને શ્રી શંકર ઉપનિષત્માં પ્રસિદ્ધ એવું અખંડ અને એકરસ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી વિનય સહિત ઉપચાર વડે પોતાના તે ગુરુને સંતોષ પાડવા લાગ્યા. કેમકે બ્રહ્મને પોતે જાણતા તો હતા પરંતુ વેદમાં કહ્યું છે કે “બ્રહ્મજ્ઞાનને અર્થે ગુરુની પાસે જવું. આચાર્યવાન પુરૂષ હોયછે તેજ બ્રહ્મને જાણે છે” ઇત્યાદિ સંપ્રદાયનું પાલન કરવાની બુદ્ધિથી ગુરુ પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તેમની ઇચ્છા હતી. ૧૦૨.

भक्तिपूर्वकृततत्परिचर्या तोषितोऽधिकतरं यतिवर्यः ।

ब्रह्मतामुपदिदेशचतुर्भिर्वેदशेखरवचोभिरमुष्मै ॥ १०३ ॥

શ્રી શંકરે ભક્તિ પૂર્વક ગોવિંદપાદ ગુરુની જે સેવા કરી તેથી અતિથય સંતોષ પામ્યા યતિ શ્રેષ્ઠ ગોવિંદનાથે તેમને ચારે વેદના અંત બાગનાં ચાર મહાવાક્યો વડે બ્રહ્મ બાવનો ઉપદેશ કર્યો. ૧૦૩.

૧ પ્રજ્ઞાનંબ્રહ્મ (જ્ઞાન એ બ્રહ્મ) એ મુનિવંશ મહાવાક્ય છે. ૨ અહંબ્રહ્માસ્મિ (હું બ્રહ્મ) એ યજુર્વેદ મહાવાક્ય છે. ૩ તત્ત્વમાસિ (તું ત બ્રહ્મ) એ સામવેદ મહાવાક્ય છે. ૪ અધમાત્માબ્રહ્મ (આ આત્મા બ્રહ્મ) એ અથર્વવેદ મહાવાક્ય છે.

એ પ્રમાણે ગુરના ઉપદેશથી શંકરને સકલ જ્ઞાન થયું તે વિષે કહે છે કે,—

સાંપદાયિકપરાશરપુત્રપ્રોક્તસૂત્રમત્ત્વસનુરોધાત્ ॥

શાસ્ત્રગૂઢહૃદયં હિ દયાલોઃકૃત્સ્તમપ્યયમ્બુદ્ધસુબુદ્ધિઃ ॥૧૦૪॥

સંપ્રદાયમાં થયેલા પરાશર મુનિના પુત્ર વ્યાસે કહેલા ‘અપાતો વ્રજજિજ્ઞાસા’ ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં પ્રજ્ઞાદૈત લક્ષણ જે મત છે તેના ગતિને અનુસરીને દયાળુ એવા વ્યાસ મુનિના તે શાસ્ત્રમાં જે ગૂઢ અભિપ્રાય છે તે સર્વે પણ અત્યંત જુદિવાળા શ્રીશંકરે જાણી લીધા. ૧૦૪.

વ્યાસઃ પરાશરમુતઃ કિલ સત્ત્વવર્ણા તસ્યાત્મજઃ શુકમુનિઃ પ્રથિતાનુભાવઃ ।

તચ્છિષ્યતામુપગતઃ કિલ ગૌડપાદો ગોવિંદનાથમુંનિરસ્યચ શિષ્યભૂતઃ ॥૧૦૫॥

હવે સંપ્રદાય જણાવવાને ગુરુપરંપરા ખતાવે છે કે—

સત્ત્વવર્તીને વિષે પરાશરના પુત્ર વ્યાસ થયા છે; તેના પુત્ર વિસ્તૃત મહિમાવાળા શુક હતા. ગૌડપાદ મહર્ષિ તેના શિષ્યભાવને પામ્યા હતા અને ગોવિંદનાથ મુનિ તેના શિષ્ય થયેલા હતા. ૧૦૫.

શુશ્ર્વાવ તસ્ય નિકટે કિલ શાસ્ત્રજાલં પશ્ચાઞ્મૃણોદ્વજગસન્નગતસ્ત્વનંતાત્ ।

શદ્ધાંબુરાશિમશ્વિલં સમયંવિધાય યશ્ચાશ્વિલાનિ ભુવનાનિ વિભ મીત્તમૂઁર્ધ્ના ॥૧૦૬॥

જે શિષ્યનાગ સમગ્ર ભુવનોને પોતાના માયાવડે ધારણ કરી રહ્યા છે તે શિષ્યનાગના સ્થાનમાં જાહેર ‘તમારૂં શાસ્ત્ર પૃથ્વીપર હું પ્રવર્તાવીશ’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને તેમની પાસેથી જે ગોવિંદનાથે સમગ્ર ચંપ્દશાસ્ત્ર રૂપી સમુદ્રનું અવણ કુંડું હતું તેની પાસેથી શ્રી શંકરે શાસ્ત્રનો સમુદાય સાંભળ્યો હતો. ૧૦૬.

સોઽધિગમ્ય ચરમાશ્રમમાર્યઃ પૂર્વપુણ્યાનિચયૈરધિગમ્યમ્ ।

સ્થાનમર્ચ્યમપિ હંસપુરોગૈરુન્નતં ધ્રુવ ઇવૈસ ચકાશે ॥૧૦૭॥

એ પ્રમાણે મન્યાસ પામેલા શ્રી શંકરને વર્ણવવાનો ઉપક્રમ કહે છે કે,—

પૂર્વ પ્રાપ્ત કરેલા પુણ્યના સમુદાયવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ સંન્યાસાશ્રમ—જે સ્થાનનું સૂર્ય આદિક ઉચ્ચસ્થાનમાં રહેલા દેવતાઓ પણ પૂજન કરે છે, એવા ઉન્નત સ્થાનને પ્રાપ્ત કરીને ધ્રુવની પેઠે શ્રી શંકરે શોભતા હતા. ૧૦૭.

છન્નમૂર્તિરતિપાટલશાટી પલ્લવેન રુરુચે યતિરાજઃ ।

વાસરોપરમરક્તપયોદાઞ્છાદિતો હિમગિરે રિવકૂટઃ ॥૧૦૮॥

જેમ દિવસ આયમતી વખતે રાતા નેધથી ટંકાયલું હિમાલય શિખરે શોભતું હોય, તેમ અતિશય ચેતરક્ત વર્ણની સાડી જેવા વસ્ત્રના છેડાથી જેની મૂર્તિ ટંકાયતી છે એવા યતિરાજ શોભતા હતા. ૧૦૮.

एषधूर्जटिरबोधमह्यं सन्निहस रुधिराप्लुतचर्म ।

उद्यदुष्णाकिरणारुणशાટી પલ્લવસ્ય કપટેન વિભાન્તિ ॥૧૦૯॥

જેમ શિવ ગજાસુરને હણીને રૂધિરથી ખરડાયલું તેનું ચર્મ ધારણ કરે છે તેમ આ

શંકરાચાર્ય પણ અજ્ઞાનરૂપી મોટા ગજને હણીને ઉગતા સૂર્યની પેઠે રાતા રંગની સા-
ડીના છેડાના મિષથી રૂધિરવડે ખરડાયલું મોટા હાથીનું ચર્મ ધારણ કરેછે! ૧૦૬.

શ્રુતીનામાક્રીડઃ પ્રથિતપરહંસોચિતગતિ

નિજે સસે ધામ્નિ ત્રિજગદતિવર્તિન્યામિરતઃ ।

અસૌ બ્રહ્મવાસિન્ ન સ્વલુ વિષયે કિન્તુ કલયે

બૃહરર્થ સાક્ષાદનુપચરિતં કેવલતયા ॥૧૧૦॥

સર્વે પાસથી વેદને વિશેષ જેનું રમણ છે, પ્રખ્યાત પરમહંસની સાથે ઉચિત જેનું
ગમન છે; પોતાના સ્વરૂપભૂત, સત્ય, અને ત્રણે લોકની પાર ગમ્મેલું એટલે જગતમાં
રહેલી સર્વે બાધાઓના અંતને પામેલું જે તેજ તેને વિશે સદૈવ જે પ્રીતિવાળાછે; એવા
શ્રી શંકર તે બ્રહ્મજ છે. એ વિષે હું સંદેહ કરતો નથી. કેમકે પરમબ્રહ્મ પણ એવાજ છે,
એટલે સર્વ પાસથી અતિઓનું જેને વિશે રમણ છે; પ્રખ્યાત પરમહંસાની ઉચિત—સાક્ષ
નામે ગતિ જેને વિષેછે; તથા જે ત્રણે લોકની પાર પોતાના સત્ય—અબાધ્ય તેજને વિશે
સદૈવ પ્રીતિમાન છે. હિરણ્યગર્ભ—બ્રહ્મા એવા નથી; તેમનું રમણ ઉપવન આદિકને
વિષે છે; તે હંસપક્ષી સહિત ગમન કરે છે; તથા તે યૌદ્ધ બુવનાત્મક બ્રહ્માંડ રૂપ ત્રણ
લોકની માંહે બાધ્ય એવા પોતાના જડ લોકમાં રહેછે. માટે શ્રી શંકરને વિષે બૃહિ ધાતુનો
અર્થ જે બૃહત્વ (મોટાપણું--બ્રહ્મપણું) રૂપ, તે હું સાક્ષાત્ ઉપચાર રહિત નિશ્ચયપણે
જાણું છું. 'બ્રહ્મને જાણે તે બ્રહ્મ થાયછે' એમ અતિમાં કહ્યુંછે માટે બ્રહ્મ શબ્દવડે શ્રી
શંકરનું પ્રતિપાદન કરવું એ ઐપચારિક નથી. ૧૧૦.

પ્રિતં પાદેનૈવત્રિભુવનમિહૈકેન મહસા વિશુદ્ધં યત્સત્ત્વંસ્થિતિજનિલયેષ્વપ્યનુગતમ્ ।

દશાકારાતીતં સ્વમહિમાનિર્નિર્વેદરમણં તતસ્તંતદ્વિષ્ણોઃ પરમપદમાખ્યાતિ નિગમઃ॥

જેના જ્યોતિષ્પ એક પાદ વડે ત્રણ લોકને માખ્યાછે; જેનું સત્ત્વ એટલે અબાધિત
સ્વરૂપ સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને લયને વિષે અનુસ્યૂત છે; જે દશાકાર—દશા (અવસ્થા)
અને આકાર (આકૃતિ) થકી નિર્મુક્ત છે; તથા જે પોતાના મહિમાને વિષે પરમ વૈરા-
ગ્યથી—રૂડા પ્રકારના બોધથી રમણ કરેછે, તેથી શ્રી શંકરને વેદ વિષ્ણુનું પરમ પદ
કરીને વર્ણવે છે, વિષ્ણુ એવા નથી; વિષ્ણુએ તો બે પગલાંથી ત્રણ લોકને માખ્યા છે;
તેનું સત્ત્વ માત્ર સત્ત્વ ગુણમાંજ અનુસ્યૂત છે; વળી તે દશાકાર—દશ અવતારરૂપી દશ મૂર્તિ-
ઓથી અતીત નથી; અને વૈકુંઠમાં લક્ષ્મીની સાથે રમણ કરેછે. માટે વિષ્ણુનું પરમ
પદ શ્રી શંકર છે એમ વેદ કહેછે. ૧૧૧.

ન ભૂતેષ્વાસંગઃ કચન ન ગવા ચાવિહરણં

ન ભૂચ્ચા સંસર્ગો ન પરિચિતિતા ભોગિભિરપિ ।

તદપ્યાન્નાયાંતાસ્ત્રિપુરદહનાત્કેવલદશા

તુરીયં નિર્દ્વંદ્વં શિવમતિતરાં વર્ણયતિ તમ્ ॥૧૧૨॥

એ પ્રમાણે બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ થકી શંકરને પર વર્ણ્યાછે એટલુંજ નહિ પણ શિવ

યકી પણ તે વિલક્ષણ અનુર્ય સંસક શિવ છે એમ વર્ણવતાં માધવાચાર્ય કહે છે—

પ્રસિદ્ધ શિવને તો સર્વ પાસથી ભૂતપ્રેતાદિકનો સંગ છે, પરંતુ આ શંકરને તો કોઈ પણ દેશકાલમાં પ્રાણીઓને વિષે અથવા આકાશાદિ ભૂતને વિષે સંગ—આસક્તિ નથી. પ્રસિદ્ધ શિવ ગો—વૃષભ ઉપર બેશીને વિહાર કરે છે, પણ આ શંકરને તો ગો—ઈંદ્રિયો સાથે વિહાર નથી. તે શિવને તો વિભૂતિનો—ભસ્મનો સંસર્ગ છે, પણ આ શંકરને તો ભૂતિનો અશ્વર્યનો સંસર્ગ નથી. તે શિવને ભોગીઓની સાથે—સર્પોની સાથે પરિચય છે, પણ આ શિવને તો ભોગીઓની સાથે વિષય ભોગવાળાઓ સાથે પરિચય નથી. યદ્યપિ એવી રીતે પ્રસિદ્ધ શંકરથી આ શંકરની વિલક્ષણતા છે તથાપિ સ્થુલ, સૂક્ષ્મ, અને કારણ ત્રણ ત્રણ પુરનું દહન કરવાને લીધે સુખ દુઃખાદિ દ્વંદ્વ-શૂન્ય, શાંત અને કેવલ—વિગુહ પ્રજ્ઞ દશા યુક્ત અનુર્ય સંસક શિવ આ શંકર છે એમ વેદાંત વારંવાર વર્ણન કરે છે. ૧૧૨.

જે પ્રસિદ્ધ શંકરે (શિવે) ધનુષ આદિક સાધનયુક્ત હોઈને ત્રિપુરનો પરાજય કર્યો છે તેને જે વેદસમૂહ પ્રતિપાદન કરે છે તો સહાય વિનાજ આઠ પુરનો પરાજય કરનાર શ્રી શંકર છે તેનું પ્રતિપાદન કેમ ન કરે? તે વિષે કહે છે કે—

ન ધર્મઃ સૌવર્ણો ન પુરુષફલેપ્રપ્રવળતા ન ચૈવાહોરાત્રસ્ફુરદરીયુતઃપાર્થિવરથઃ ।

અસાહાય્યેનૈવં સતિ ચિત્તતપુર્યષ્ટકજયે કથં તં ન વ્રૂયાન્નિગમનિકુરંવઃ પરશિવમ્ ॥

શિવે ત્રણ પુરને જીત્યાં તેમાં તેમની પાસે સૌવર્ણ એટલે સુવર્ણ પરંતુ ધર્મ એટલે ધનુષ્ય હતું; શંકરની પાસે તો સૌવર્ણ એટલે બ્રાહ્મણાદિ સુંદર વર્ણ સંબંધી ધર્મ નહોતો. શિવને તો પુરુષફલેષ પ્રવળતા એટલે વિજય રૂપી ફલ જેને છે એવા બાણને વિષે આશક્તતા હતી; શંકરને તો તે એટલે પુરુષનાં આ લોક અને પરલોક સંબંધી ફલમાં આશક્તતા નહોતી. શિવને તો દિવસ રાત્રી રૂપી સ્ફુરણાયમાન આરા જેમને છે એવાં સર્વ ચંદ્રરૂપી ચક્ર યુક્ત પૃથ્વીમય રથ હતો; શંકરને તે નહોતું એટલે રાતદિવસ સ્ફુરણાયમાન અહંકાર રૂપી શત્રુઓ યુક્ત પાર્થિવ એટલે દેહરૂપી રથ પણ નથી. એવી રીતે શિવ સહાયવાળા હોઈને તેમણે ત્રિપુરાસુરની ત્રણ પુરીઓનો જય મેળવ્યો છે, પણ શ્રી શંકર તો સહાય વિનાતા છતાં પણ વિસ્તારવાળી આઠ પુરીઓ (૧પુર્યષ્ટક) જીત્યા છે; માટે વેદનો સમુદાય તેને પર સર્વોત્કૃષ્ટ શિવ શા માટે ન કહે? અર્થાત્ કહે છેજ. ૧૧૩.

દુઃસ્વાસારદુરંતદુષ્કૃતઘનાં દુઃસંસૃતિપ્રાવૃષં

દુર્વારામિહ દારુણાં પરિહરન્ દૂરાદુદારાશયઃ ॥

ઉચ્ચંડપ્રતિપક્ષપંડિતયંશોનાલીકનાલાંકુર

ગ્રાસો હંસકુલાવતંસપદભાક્ સન્માનસે ક્રીડતિ ॥ ૧૧૪ ॥

જેને વિષે દુઃખરૂપી આસાર (વેગથી થતી વૃષ્ટિ) છે અને જેને વિષે અત્યંત પાપ રૂપી મેઘ છે, એવી દુઃખકર સંસારરૂપી ન અટકાવી શકાય એવી વર્ષાવરતુને દૂરથીજ તજીને ઉદાર જેનું અંતઃકરણ છે, તથા અત્યંત પ્રબલ પ્રતિપક્ષી પંડિતોના યથારૂપી કમલઅંડના

૧ પ્રાણ ૫-ચક્ર (૧), કર્મેન્દ્રિય ૫-ચક્ર (૨), જ્ઞાનેન્દ્રિય ૫-ચક્ર (૩), અંતઃકરણ ચતુષ્ટય (૪) અવિધા (૫) કામ (૬), કર્મ (૭), અને વાસના (૮), એ આઠ પુર્યષ્ટક કહેવાય છે.

નાળના અંકુરનો ગ્રાસ કરનારા, હંસો (હંસ-પરમહંસ) ના કુલને વિષે અંકુરાર્થે પદને બજનારા અર્થાત્ સર્વોત્તમ હંસરૂપી શ્રી શંકરાચાર્ય સત્પુરુષોનાં હૃદયરૂપ માનસ સરોવરને વિષે રમણ કરેછે. ૧૧૪.

ક્ષીરં બ્રહ્મ જગच्च नीरमुभयं तद्योगमभ्यागतम् ।

दुर्भेदं त्वितरेतरं चिरतरं सम्यक् विभक्तीकृतम् ॥

येनाशेषविशेषदोषलहरीमासेदुर्षीं शेगुर्षीं

सोऽयं शीलवतां पुनाति परमो हंसो द्विजासग्रणीः ॥ ૧૧૫ ॥

વળી તે દૂધ અને પાણીનો વિવેક કરેછે માટે પરમહંસ છે એ પ્રતિપાદન કરતાં કહેછે કે—

બ્રહ્મ એ દૂધ છે અને જગત્ એ પાણી છે. એ બંને પરસ્પર મળેલાં છે એટલે તાદાત્મ્યને પામેલાં છે, તથા તેમને અરસ્પરસ છૂટાં કરવાં એ કઠણ છે. તે બંનેને (દૂધ-બ્રહ્મ તથા નીર-જગતને) જોણે ઘણાકાલથી રૂડે પ્રકારે જૂદાં કર્યાં છે (અર્થાત્ જોણે નિત્ય અને અનિત્યનો વિવેક કર્યો છે) એવા દ્વિત્વતિ (પક્ષી-પ્રાણી) ને વિષે એજ પર-મહંસ (પરમહંસ-ઉત્તમ હંસ) શ્રી શંકર શીલવાળા પુરુષોની, રાગદ્વેષાદિક સમગ્ર મોટા દોષના લેહેરો ઉપર સર્વ પાસથી સ્થિતિ કરનારી બુદ્ધિને પવિત્ર કરેછે. ૧૧૫.

नीरक्षीरनयेन तथ्यवितथे संपिंडिते पंडितै

र्तुर्बोधे सकलैर्विवेचयति यःश्रीशंकराख्योमुनिः ।

હંસોઽયં પરમોસ્તુ યે પુનરિહાશક્તાસ્સમસ્તાસ્થિતા

જંભાન્નિવફલાશનૈ કરસિકાન્કાકાનમૂન્મન્મહે ॥ ૧૧૬ ॥

જેમ જલ અને દૂધ મિશ્ર કર્યા હોય તેમ સત્ય (બ્રહ્મ) અને અસત્ય (મિથ્યાભૂત અસાનાદિ) તાદાત્મ્યપણાને પામ્યાં છે—જેને ધીર પક્ષીરૂપ સર્વે પંડિતોએ આ સત્ય છે અને આ અસત્ય છે એમ જાણવાને અને બીજાને જાણાવવાને પણ કુદૃઢ છે. એમ છતાં જ શ્રી શંકરાચાર્ય મુનિ તેનું વિવેચન કરેછે—જૂદાં જૂદાં કરી બતાવેછે તે પોતાના વિવેચકપણાને લીધે પરમહંસ (ઉત્તમ હંસ પક્ષી) છે. અને જેઓ એવું વિવેચન કરવાને અશક્ત થઈને રહેલા છે તેમને ક્ષૃકૃત રોગ વિશેષ (બગાસાં-ઉધરસ) રૂપી રાગાદિકના હેતુથી લીંબોળીઓ આવામાંજ-વિષમભોગ ભોગવવામાંજ એક રસિક એવા કાગડા અન્ન માનાએ છીએ. ૧૧૬.

હંસ શબ્દનો અર્થ સર્વ કરીને શ્રી શંકરનું સર્વરૂપે વર્ણન કરેછે કે—

दृष्टिं यः प्रगुणी करोति तमसा बाह्येन मंदीकृताम् ।

नालीक प्रियतां प्रयाति भजते मित्रत्वमव्याहतम् ॥

विश्वस्योपकृतेर्विलुंपति सुहृच्चक्रस्य चार्तिघनाम् ।

हंसः सोयमभि व्यनक्ति महतां जिज्ञास्यमर्थं मुहुः ॥ ૧૧૭ ॥

જે (સૂર્ય પક્ષે) બાહારના અંધકાર વડે મંદ થયેલી દૃષ્ટિને પ્રકૃષ્ટ ગુણવાળી કરેછે. (અથવા શંકરપક્ષે) જે અંતરના અત્તાનરૂપ અંધકારવડે મંદ થયેલી આત્મદૃષ્ટિને આત્મ દર્શન યોગ્ય પ્રકૃષ્ટ ગુણવાળી કરેછે. (સૂર્યપક્ષે) જેના લીક (કમલ) ના પ્રિયપણાને પામેછે. કમલને ખીલાયેછે. અને (શંકરપક્ષે) જે અત્તીક એટલે મિથ્યાભૂત વિષયાદિકના પ્રિયપણાને પામતા નથી. જે (સૂર્ય) જગત ઉપર ઉપકાર કરવા જગતના મિત્રપણાને નિરંતર બજેછે (સૂર્યનું બીજું નામ મિત્ર છે તે ઉપરથી આ ઉક્તિ કરેલી છે). અથવા જે (શંકર) પરોપકારને અર્થે જગતના મિત્રપણાને બજેછે. જગતના મિત્ર થાયછે. જે (સૂર્ય) પોતાના મિત્ર ચક્રવાક પક્ષીની, રાત્રને સમયે પોતાની પ્રિયાના વિરહને લીધે ઉપજેલી અત્યંત પીડાને હરેછે. અથવા જે (શંકર) પોતાના મિત્ર સમુદાયની સંસાર લક્ષણ અત્યંત પીડાને હરેછે. તે આ હંસ એટલે સૂર્ય જાણવા યોગ્ય એટલે ઘટ પટાદિક રૂપ અર્થને વારંવાર પોતાના પ્રકાશવડે પ્રકટ કરેછે. અથવા તે આ હંસ (પરમહંસ શ્રી શંકરાચાર્ય શુદ્ધ ચિત્તવાળા મુમુક્ષુએને બણવાની જેની ઇચ્છા કરીછે એવો પરમાર્થ ભૂત બ્રહ્મની એકતા લક્ષણ અર્થને વારંવાર પ્રકટ કરેછે. ૧૧૭.

હંસભાવમધિગય સુધીંદ્રે તં સમર્ચતિ ચ સંસ્રતિમુક્તયૈ ।

સંચાલ કથયન્નિવ મેઘ શ્ચંચલાચપલતાં વિષયેષુ ॥ ૧૧૮ ॥

જે સમયે બુદ્ધિમાન પુરૂષોના ઇંદ્ર, શ્રી શંકરાચાર્ય પરમહંસપણાને પામીને સંસાર થકી મુક્ત થવાને હંસ રૂપ પરમાત્માનું પૂજન કરતા હતા તે સમયે વિષયોમાં વિજળીના જેવી ચપલતા છે એમ જાણે કહેતો હોય તેમ મેઘ ચલાયમાન થયો. અર્થાત્ વર્ષાઋતુ આવી પહોંચી અને મેઘ ગાજવા લાગ્યો તથા વીજળીઓ ચમકવા લાગી. ૧૧૮.

તે રૂપમાં મેઘે સૂર્યને ઢાંકી નાખ્યો હતો તેની ઉત્પેક્ષા કરેછે કે—

एष नः स्पृशति निष्ठुरपादैस्तत्तु तिष्ठतु वितीर्ण मवन्यै ।

अस्मदीयमपि पुण्यमनैषीदितरोधि नलिनीपतिरब्दैः ॥ ૧૧૯ ॥

આ સૂર્ય અમને—મેઘને પોતાના કઠોર ચરણ (કીરણ) વડે સ્પર્શ કરેછે, તે તો જાણે એક કોરે રહ્યું, પણ અમે અમારું પુણ્ય (આભલાંમાંથી પડેલું પાણી) પૃથ્વીને આપ્યું છે તેનું પણ તેણે હરણ કર્યુંછે. એ વિચારીને કમલિનીના શ્વામી સૂર્યને મેઘોએ^૧ રોક્યોછે. ૧૧૯.

वारिवाह निवहे क्षणलक्ष्यश्रीररोचत किलाचिररोचिः ।

अंतरंगगतबोधकलेव व्यावृतस्य विदुषो विषयेषु ॥ ૧૨૦ ॥

જેમ વિષયોમાં ઢંકાયેલા જ્ઞાની પુરૂષના અંતઃકરણમાં રહેલી જ્ઞાનની ક્રાંતિ હોય તેમ મેઘના સમુદાયમાં ક્ષણ માત્ર જણાય એવી જેની શોભાછે એવી વિજળી શોભવા લાગી. ૧૨૦.

किन्तु विष्णुपदसंश्रयतोऽब्दा ब्रह्मतामुपादेशान्ति सुहृद्भ्यः ।

यनिशम्य निखिलाः स्वनमेषां बिभ्रति स्म किल निर्भरमोदान् ॥ ૧૨૧ ॥

^૧ ઉત્તમેશ્વરકાર લક્ષણ પાછળ કહ્યું છે. અહીં એવા જાનિ છે કે મેઘ પોતાની પ્રિયા પૃથ્વીને આપેલું પુણ્ય સૂર્ય હરણ કરેછે તો સૂર્યને રોકવાથી તેની પ્રિયા કમલિની પણ કુઝા થશે, એમ મેઘને અભિત હેતુ બતાવ્યો છે.

વળી મેઘ ગર્જના ઉપર કવિ બીજી ઉત્પેક્ષા કરેછે કે,—વાર શું મેઘ વિખ્યુપદ (વિખ્યુના ચરણમાં આકાશમાં) રહ્યાછે તેથી પોતાના મિત્રોને ખદ્મભાવનો ઉપદેશ કરેછે કે જેથી સર્વ કોઈ તેનો ધ્વનિ સાંભળીને અત્યંત હર્ષ ધારણ કરેછે !! ૧૨૧.

ઇંદ્ર ધનુષ્ય ઉપર ઉત્પેક્ષા કરેછે કે,—

દેવરાજમપિ માં ન યજંતિ જ્ઞાનગર્વભરિતા યતયોડમી ।

ઇસમર્ષવશોને પયોદસ્યંદનેન ધનુરાવિરકારિ ॥ ૧૨૨ ॥

(ઇંદ્ર કહેછે કે) હું દેવતાઓનો રાજા છતાં પણ આ જ્ઞાનરૂપી ગર્વથી ભરેલા યતિ ઓ માં યજન કરતા નથી ! એ પ્રમાણે ક્રોધવશ થઇને મેઘ રૂપી જેનો રથ છે એવા ઇંદ્રે મેઘના છાંટા પાડવા વડે (ઉત્પન્ન થયેલું) ઇંદ્ર ધનુષ્ય પ્રકટ કર્યું—બાહાર કાઢ્યું. ૧૨૨.

આવવઃ કુટજકંદલવાણા સ્ફીતરેણુકલિતા વનવાસાઃ ।

સત્ત્વમધ્યમતમોગુણમિશ્રા માયિકા ઇવ જગત્સુ વિલાસાઃ ॥ ૧૨૩ ॥

જેમ જગતમાં સત્ત્વ, રજઃ અને તમો ગુણથી મિશ્ર માયિક પરિણામ હોય તેમ ગિરિમલ્લિકાના નવા અંકુર અને નિલઝિંદીની વિશાલ રેણુ (રજઃ) વડે બાપ વન સંબંધી વાયુ ના સમુદાય ચારે પાસે વાવા લાગ્યા. ૧૨૩.

બભ્રમુસ્તિમિરસચ્છવિગાત્રાશ્ચિત્રકાર્મુકમૃતઃ સ્વરઘોષાઃ ।

ધ્યાનયજ્ઞમથનાય યતીનાં વિદ્યુદુજ્જ્વલદૃશો ઘનદૈસાઃ ॥ ૧૨૪ ॥

મેઘને દૈત્યનું રૂપ આપી વર્ણવેછે કે,—

જેમના શરીરના કાંતિ અંધકારના સરખી છે, જેમણે મેઘ ધનુષ્યરૂપી વિચિત્ર રંગનાં ધનુષ્ય ધારણ કરેલાં છે. મેઘ ગર્જનારૂપી જેઓનો કઠોર શબ્દ છે, તથા વિજળીરૂપી જે મનાં ચળકતાં નેત્ર છે, એવા મેઘરૂપી દૈત્યો યતિઓના ધ્યાનરૂપી યતનો ભંગ કરવાને ભમવા લાગ્યા. ૧૨૪.

ઉત્સર્જુરસકૂજ્જલધારાં વારિદા ગગનધામ પિધાય ।

શંકરો હૃદયમાત્મનિ કૃત્વા સંજહાર સકલેન્દ્રિય વૃત્તોઃ ॥ ૧૨૫ ॥

એવા મેઘ આકાશરૂપી ધામને અંધ કરીને—ઢાંકીનાખીને વારંવાર જલની ધારને છોડવા લાગ્યા. તે સમયે શ્રી શંકરે પણ અંતઃકરણનો આત્માને વિષે લય કરીને સમગ્ર ઇન્દ્રિયોના વૃત્તિઓનો રૂડી રીતે ઉપસંહાર કર્યો.—સમાધિસ્થ થયા. ૧૨૫.

એ પ્રમાણે અંતઃકરણ આદિકનો રોધ કર્યો તેથી તેના બુદ્ધિ પ્રમાત્માને વિશે લય પામી. તે વિશે કહેછે કે,—

શનૈઃસાંત્વાલાપૈઃ સનયમુપનીતોપનિષદાં

ચિરાયાત્તં સ્તક્ત્વા સહજમભિમાનં દૃઢતરમ્ ।

તમેય પ્રેયાંસ સપદિ પરહંસં પુનરસા

બધીરા સંમ્પ્રપું ક નુ સપદિ તદ્વીર્લયમગાત્ ॥ ૧૨૬ ॥

બ્રાહ્મ સૂત્રના ન્યાય પ્રમાણે ઉપનિષદોના સાંત્વ, આત્માપ વડે—અર્થ મંદુર ભાષણ વડે ધીમે ધીમે પરમાત્મ પુરુષની પાસે આણેલી શ્રી શંકરાચાર્યની બુદ્ધિ ધણા કાજથી સ્વીકાર કરેલા અત્યંત દૃઢ અને અનાદિ સિદ્ધ અભિમાનને છોડીને પોતાના પ્રિય આત્માને પામી તથા પરમહંસરૂપી પરમાત્માનો સ્પર્શ કરવાને તે તત્કાલ અધીરી થઈ ગઈ; અને પછી કોણ જાણે તે બુદ્ધિ તરતજ ક્યાંએ લીન થઈ ગઈ. ૧૨૬.

न सूर्यो नैवेदुः स्फुरति न च ताराततिरियं ।

कुतो विद्युल्लेखा कियदिह कृशानोर्विलसितम् ।

न विद्यो रोदस्यौ न च समयमस्मिन्न जलदे

चिदाकाशे सांद्रस्वमुखरसवर्ष्मण्यविरतम् ॥ ૧૨૭ ॥

જ્યાં સૂર્યોદિકતું પણ સ્ફુરણ સંભવતું નથી ત્યાં બુદ્ધિના સ્ફુરણની શી આશા રાખવી એ આશયથી કહેછે કે,—

ચિદાકાશ, જેનું શરીર (સ્વરૂપ) નિરંતર ધની ભૂત આત્મસુખ રૂપ સમય છે, તેમાં સૂર્ય, ચંદ્ર કે આ તારાઓનો સમુદાય સ્ફુરણાયમાન થતો નથી, તો તેમાં વિદ્યુત (વિજ્ઞાનીના) લેખા—રેષા ક્યાંથીજ હોય? તથા અગ્નિનું શોભવું તે પણ કેટલું હોય? એક વિનાના એ ચિદાકાશમાં પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ અન્ન જાણુતા નથી—છે નહિ તેમ સમય પણ નથી. તાત્પર્ય કે ચિદાકાશમાં આત્મ સુખ વિના બુદ્ધિના વિજાસરૂપ બીજું કંઈ પણ નથી. અર્થાત્ શ્રી શંકર તે સમયે એવા પ્રકારની સમાધિ કરી રહ્યા હતા. ૧૨૭.

किमादेयंहयंकिंमोतिसहजानंदजलध्रुवतिस्वच्छेतुच्छीकृतसकलमायेपरशिखे ।

तदेतस्मिन्नेवસ્વમहिमानिर्विस्त्रापनपदेस्वतःसखेनिखेरहसिपरमेसोकृतकृती ॥ ૧૨૮ ॥

સહજાનંદ રૂપી સમુદ્ર જે અતિથય નિર્મલ છે; જેણે સકલ માયાનાં કાર્ય સહિત માયાને વુઝા કરેલી છે; જે પરમ કથાણુરૂપ છે; જે પોતાના મહિમારૂપ, વિસ્મય પમાડનારું જેનું પદ છે, મૃતિકાની પેઠે કાર્યની અપેક્ષાથી નહિ પણ જે પોતાની જાણેજ સત્ય છે; જે અત્યંત ગુપ્ત છે, અને જે નિત્ય છે, એવા એ સહજાનંદ સમુદ્રમાંથી શું ગ્રહણ કરવું અને શું તજવું એવું અનુસંધાન શ્રી શંકરાચાર્ય સદૈવ કરતા હતા. ૧૨૮.

प्राप विष्णुपदभागापि मेघः प्रावृडागमनतो मलिनत्वम् ।

विद्युदुज्ज्वलरुचानुसृतश्च कोऽध्यवन्त्यपि भजेन्नविरागम् ॥ ૧૨૯ ॥

૧ આ જગ્યાએ શ્રી શંકરની બુદ્ધિ પ્રલમાં લય પામી ગઈ એ પ્રસ્તુતવર્ણન ઉપરથી સામાન્યવર્ણનના બહુધી અપ્રસ્તુત વૃત્તાંત્ર પણ સ્ફુરણ થાય છે. જેમ, કોઈ જોને પોતાની પાસે રહેલી સખાઓનાં હુનિત સહિત ચોક્કસાં સાંત્વ વચન વડે ધીમે ધીમે તેના સ્વામી પાસે આણેલી હોય તથા પોતાના પ્રિયને પામ્યા પછી તે ધણા સમયથી પોતાના મનમાં માન રાખી રહી હોય તેને તણ દેઈને તેનો સ્પર્શ કરવાને અધીરા થઈ જાય તથા તે કારણથી તેના અંકાદ અંકમાં લીન થઈ જાય, એવા અર્થને બોધ કરનારો એ શ્લોક છે. એ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં અપ્રસ્તુત વર્ણન હોવાથી એને ‘સમાસોક્તિ’ અલંકાર કહેછે જેમ, “સમાસોક્તિઃ સમૈર્થકાર્યોલ્લેગવિશેષગૈઃ। વ્યવહારસમારોપઃ પ્રસ્તુતે ઉચ્ચસ્યવસ્તુનઃ।” “જ્યાં સમાન એવાં કાર્ય, લેગ અને વિશેષણ વડે પ્રસ્તુત વર્ણનમાં બીજા વસ્તુના વ્યવહારનો આરોપ ઉઘો હોય ત્યાં સમાસોક્તિ અલંકાર યાચી.” (સા, દ, કા, ૭૦૩ જુઓ.)

ફરીને કવિ વર્ષાત્રસ્તુનું વર્ણન કરેછે કે,—વિષયપદને (આકાશને અથવા વિષયના પદને) બજનારો અર્થાત્ આકાશમાં રહેનારો છતાં અને ઉજ્યવ કાંતિવાળી વિજળીએ નેનું અનુસરણ કર્યુંછે એવો છતાં પણ મેઘ વર્ષાત્રસ્તુના આગમનથી મલિનપણને પામ્યો. તો પૃથ્વી ઉપર રહીને પણ કોણ વૈરાગ્ય નહિ પામે ? અર્થાત્ સર્વે કોઈ પામશેજ. ૧૨૯.

આશયે કલુષિતે સલિલાનાં માનસોત્ક હૃદયાઃ કલહંસાઃ

કોન્યથા ભવાતિ જીવન લિપ્સુર્નાશ્રયે ભજતિ માનસચિન્તામ્ ॥ ૧૩૦ ॥

જનનાં આશય (સ્થાન) જ્યારે વર્ષાત્રસ્તુને લીધે મલિન થઈ ગયાં ત્યારે કલહંસ પક્ષીઓ માનસ સરોવર પર જવાને ઉત્કંઠિત હૃદયવાળાં થયા. જ્યારે આશય અન્યથા ભાવને પામે—આશયમાં બિગાડ થાય ત્યારે જીવતા જલ—જીવન (મુક્તિ) મેળવવાની ઇચ્છાવાળા કયા મનુષ્યને માન સંબંધી ચિંતા થતી નથી? અર્થાત્ સર્વેનેજ થાયછે. આમાં એવો અર્થછે કે અંતઃકરણાદિક આશય જ્યારે અન્યથા ભાવને પામેછે—બદલાઈ જાયછે ત્યારે સર્વે માનાસી ચિંતા ઉપજેજ છે. ૧૩૦.

અત્ર વર્ત્મનિ પરિભ્રમ મિચ્છચ્છુભ્રદીધિતિરદન્ન પયંદે ।

ન પ્રકાશનમવાપ કલાવાન્ કશ્ચકાસ્તિ મલિનાંવરવાસી ॥ ૧૩૧ ॥

જ્યાં ઘણા મેઘ બામ થઈ રહેલા છે એવા મલિન આકાશ માર્ગમાં ભ્રમણ કરવાની ઇચ્છાવાળો હોઈને શુદ્ધ કાંતિવાળો તથા સકલ કલા સંપૂર્ણ એવો છતાં પણ ચંદ્રમા પ્રકાશન પામતો ન હોયો. કેમકે સર્વ કલા સંપૂર્ણ એવો મલિન અંધાર (આકાશ—વસ્ત્ર)માં રહેનાર અથવા ધારણ કરનાર કયો પુરુષ શોધેછે ? અર્થાત્ કોઈ શોધતો નથી. ૧૩૧.

ચાતકાવલિરનલ્પ પિપાસા પ્રાપ તૃપ્તિમુદ કસ્ય ચિરાય ।

પ્રાપ્તયાદમૃતમપ્યભિવાંછન્ કાલતો વત ઘનાશ્રયકારી ॥ ૧૩૨ ॥

અત્યંત તૃપ્તાતુર એવી ચાતકની પંક્તિ પણ ઘણેક કાલે—વરસાદ વરસ્યો ત્યારે જલ સંબંધી તૃપ્તિ પામ્યું. જે મનુષ્ય ધન (મેઘ—૯૯)નો આશય કરેછે તે અમૃત (જલ—અમૃત)ની ઇચ્છા કરે. તો તેને તે પણ કાલ પ્રાપ થયે મળેછે એ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૩૨.

इत्युदीर्णं जलवाह विनीले स्फीतवातपरिघूततमाले ।

प्राणभृत्प्रचरणप्रतिकूले नीडनीलघनशालिनि काले ॥ १३३ ॥

अग्रहारशतसंभृतशोभे सुग्रहाक्षतुरगः स महात्मा ।

अध्युवास तटर्षिदुभवायाः सुध्युपास्य चरणं गुरुमर्चन् ॥ १३४ ॥

એ પ્રમાણે, યદી આવેલા મેઘને લીધે જેનો વર્ણ અત્યંત શ્યામ થયેલો છે એવા વિશાલ વાયુથી કંપાયમાન તમામ વૃક્ષ જેને વિષે છે તથા પ્રાણીઓને એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં આહીને જવું હોય તો તેમના તે સંચારને જે પ્રતિકૂલ છે તેમજ સૈકડો આશ્રણોનાં ગામથી જે કાલને વિષે શોભામાં વધારો થયેલો છે. એવા ધૃત તથા નીલ રંગના મેઘવડે શોભતી વર્ષાત્રસ્તુના કાલમાં ઇંદ્રીયોર્ષી ઘોડાઓનો જેણે સારી રીતે નિગ્રહ

કરેલોછે એવા મહાત્મા શંકરાચાર્ય, ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા પુરુષોએ જેનાં ચરણનું અર્ચન કરેલું છે એવા ગુરૂનું અર્ચન કરતા કરતા નર્મદાના તટને વિશે નિવાસ કરીને રહ્યા. ૧૩૪.

ત્રસ્તમર્ત્યગણમસ્તમિતાશં હસ્તિ હસ્તપૃથુલોદકધારાઃ ।

મુંચતિસ્મસમુદંચલદ્વિયુત્ત પંચરાત્ર મહિશતુરજસ્રમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

પછી પાંચ રાત્રીઓ સુધી નિરંતર એવો વરસાદ વરસ્યો કે જેથી મનુષ્યોનો સમુદાય ત્રાસ પામી ગયો તથા સમગ્ર દિશાઓ અસ્ત થઈ ગઈ. દિશાઓ દેખાતી નહોતી. એવી રીતે, જેમાં વીજળીના ઝબકારા થઈ રહ્યા છે એવો વૃત્તાસુરનો શત્રુ ઇંદ્ર-મેધ હાથીના શુંડ જેવી વિશાળ ધારાઓ પાંચ રાત્રી સુધી નિરંતર મૂકવા લાગ્યો-વરસવા લાગ્યો. ૧૩૫.

તીરભૂરુહતતીરપકર્ષન્નગ્રહારનિકરૈઃ સહ પૂરઃ ।

આયયાવધિકઘોષમનલપઃ કલ્પવાધિલહરીવ તટિન્યાઃ ॥ ૧૩૬ ॥

જેમ પ્રલય સમુદ્રની લેહરો હોય તેમ નદીનું ભારે પૂર, તે સ્થળમાં જે બ્રહ્મણીનાં ગામડાં હતાં તે સહિત કાંઠા ઉપરનાં વૃક્ષના સમૂહને ખેંચી જવાની સાથે મોટો ધુધવાટો કરતું હતું. ૧૩૬.

ઘોષ વારિશ્ચરભીરુનરાણાં ઘોષમેષ કલુષં સ નિશમ્ય ।

દૈશિકં ધ્રુવસમાધિવિધાનં વીક્ષ્ય ચ ક્ષણમભૂદવિવશ્ચુઃ ॥ ૧૩૭ ॥

ધુધવાટા સહિત જલનો પ્રવાહ વેહેતો હતો તેથી ભય પામેલા મનુષ્યો એકકારક ઘોષ (કોલાહલ)સાંભળીને તથા શ્રી ગોવિંદાચાર્ય ગુરૂને નિશ્ચય સમાધિના વિધાનમાં ખેંડેલા જોઈને એક ક્ષણવારે શ્રી શંકરાચાર્ય છાનામાના ખેંચી રહ્યા. પોતાના ગુરૂને કાંઈ કહ્યું નહિ. ૧૩૭.

સોઽભિમંત્ર્ય કરકં ત્વરમાણસ્તત્પ્રવાહપુરતઃપ્રણિધાય ।

કૃત્સ્નમત્રસમવેશયદંભઃ કુંભસંભવ ઇવ સ્વકરેઽન્ધિમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

પછી જેમ અગ્નિના મુનિએ પોતાના હાથમાં સમુદ્રને સમાવી દીધો હતો તેમ શ્રી શંકરાચાર્ય પણ ત્વરાથી પોતાના કમંડલને મંત્રીને તે પ્રવાહની આગળ મૂક્યું તથા સમગ્ર જલ તેને વિશે સમાવી દીધું. ૧૩૮.

તં નિશમ્ય નિશિલૈરપિ લોકૈરુત્થિતોસ્ય ગુરુરુક્તમુદંતમ્ ।

યોગસિદ્ધિમચિરાદયમાપેત્યભ્યપદ્યતતરાં પરિતોષમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

પછી જ્યારે શ્રી શંકરના ગુરૂ સમાધિ થકી જાગ્રત થયા ત્યારે સમગ્ર લોકોએ કહેલું તે વૃત્તાંત સાંભળીને, શ્રી શંકર જલદીથી યોગસિદ્ધિ પામ્યા. એવી રીતે તે અત્યંત સંતોષ પામ્યા. ૧૩૯.

છાત્રમુખ્યમમુમાહકિયદ્ધિર્વાસરૈર્ગતથને ગગને સઃ ।

પદ્ય સૌમ્ય શરદા વિમલં ધ્વં વિદ્યયેવ વિશદં પરતત્ત્વમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

કેટલેક દિવસે જ્યારે આકાશ મેઘ વિતાનું—નિર્મલ થયું ત્યારે શિષ્યોમાં મુખ્ય શ્રી શંકરને ગોવિંદનાથે કહ્યું કે હે સૌમ્ય! જેમ બ્રહ્મ વિદ્યાવડે બ્રહ્માભ્યૈક્ય લક્ષણ પરતત્ત્વ અનવહિન થાયછે તેમ શરદ્ઋતુવડે નિર્મલ થયેલા આકાશને તું જો. ૧૪૦.

વારિદા યતિવરાશ્ચ સુપાથો ધારયા સદુપદેશગિરા ચ ।

ઓષધીરનુચરાંશ્ચ કૃતાર્થકૃત્ય સંપ્રતિ હિ યાંતિ યથેચ્છમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

સુંદર જલવાળા મધ પોતાના જલની ધારા વડે ઔષધોએને કૃતાર્થ કરીને હવે યથેચ્છ જાય છે અને ઉત્તમ યતિયો પણ પોતાના સેવકોને સદુપદેશ યુક્ત વાણીથી કૃતાર્થ કરીને હવે યથેચ્છ જાય છે. ૧૪૧.

શીતદીધિતિરસૌ જલેર્મુર્ધ્નિર્મુક્તપદ્ધતિરિતિ સ્ફુટકાંતિઃ ।

ભાંતિ તત્ત્વવિદુષામિવ બોધો માયિકા વરણનિર્ગમશુભ્રઃ ॥ ૧૪૨ ॥

જેમ માયિક આવરણ નીકળી જવાથી શુદ્ધ થયેલો એવો તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો બોધ પ્રકાસે છે તેમ આ ચંદ્રમા પણ મેધોએ જેનો માર્ગ તજી દીધો છે તેથી નિર્મલ કાંતિવાળો થઈને શોભે છે. ૧૪૨.

વારિવાહ નિવહે પ્રતિયાંતે ભાંતિ ભાનિ શુચિ ભાનિ શુભાનિ ।

મત્સરાદિ વિગમે સતિ મૈત્રીપૂર્વકા ઇવ ગુણાઃ પરિ શુદ્ધાઃ ॥ ૧૪૩ ॥

જેમ રાગ દ્વેષાદિ ગુણો નીકળી ગયા પછી મૈત્રી પૂર્વક કરુણા, મુદિતા, આદિક ગુણો શુદ્ધ થઈને પ્રકાસે છે તેમ મેધનો સમુદાય ગયા પછી નિર્મલ કાંતિવાળાં અને શુભ એવાં નક્ષત્રો પણ શોભે છે. ૧૪૩.

મત્સ્ય કચ્છપમયીઘૃતચક્રા ગર્ભર્વાતિ ભુવનાનલિનાઢ્યા ।

શ્રીયુતાચતટિની પરહંસૈઃ સેવ્યતે મધુરિપોરિવ મૂર્તિઃ ॥ ૧૪૪ ॥

જેમ, મત્સ્ય અને કચ્છપમય—મત્સ્યાવતાર અને કચ્છાવતાર રૂપ ચક્ર જેણે ધારણ કરેલું એવી જેના ગર્ભને વિષે ભુવન (લોક) રહેલાં છે, કમનવડે યુક્ત અને લક્ષ્મી થકી સંયુક્ત એવી મધુરિપુત્રી (વિપ્રણુત્રી) મૂર્તિ જેમ પરમહંસોવડે સેવાય છે, તેમ, મત્સ્ય અને કચ્છપમય, ચક્ર જેણે ધારણ કર્યો છે એવી (જેને વિષે ચક્ર (ચુનાનાં) છે એવી, જેને વિષે ભુવન (જગ) છે એવી, કમલ થકી યુક્ત અને શોભાયમાન નદી પણ આ શરદ્ વસ્તુમાં મોટા હંસોવડે સેવાય છે. ૧૪૪.

નીરદાઃસુચિરસંશ્રુતમેતે જીવનં દ્વિજગણાયવિતીર્ય ।

સક્તવિયુદબલાઃ પરિશુદ્ધાઃ પ્રવ્રજન્તિઘનત્રીથિગૃહેભ્યઃ ॥ ૧૪૫ ॥

આ મેધો ધણા કાલથી સંયમ કરી રાખેલું જલ બ્રાહ્મણોના તથા પક્ષીઓના સમુદાયને આપીને વિજળી રૂપી સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધ થઈને મેધના માર્ગરૂપી ધરો-માંથી નીકળીને જાય છે. ૧૪૫.

ખીજો અર્થ—જેમના દાંત પડી ગયા છે અર્થાત્ જેમને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ છે એવા પુરૂષો ધણા કાલથી સંયમ કરેલું ધન ધાન્યાદિ જીવન બ્રાહ્મણ-સમુદાયને આપીને, વિજળી જેવી ચપલ સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરીને, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થઈને મનુષ્યની વસ્તી-થી જેમાં માર્ગ સજડ થઈ ગયા છે એવા ધરોમાંથી સત્યત ધારણ કરીને જાય છે. ૧૪૫.

ચંદ્રિકાભસિતચર્ચિતગાત્રશ્વંદ્રમંડલ કમંડલુશોભી ।

બંધુજીવકુસુમોત્કરશાટી સંવૃતોયતિરિવાક્યમનેદ્યાઃ ॥૧૪૬॥

જેમ કોઈ શરીર ભસ્મના લેપ વાળો, કમંડલવડે શોભતો, અને કપાય વસ્ત્રથી વીં-
ટાયલો સન્યાસી હોય તેમ આ શરદ્કાલ પણ ચંદ્રતા ચાંદરણારૂપ ભસ્મવડે શરીર જેણે
લેપેલું છે એવો, ચંદ્રતા મંડલરૂપ કમંડલવડે શોભતો, અને બંધુક પુષ્પના સમુદાયરૂપી વસ્ત્ર
વડે વીંટાયલો હોઈને સન્યાસી જેવો દેખાય છે. ૧૪૬.

હંસસંગતિલસદ્વિરજસ્કં ક્ષોભવર્જિતમપન્દ્રુતપંકં ।

વારિસારસમતીવગભીરં તાવકં મન દ્વ પ્રતિભાતિ ॥ ૧૪૭ ॥

આ ત્રત્તુમાં સરોવર સંબંધી પાણી સરોવરનું જલ તારા મનની પેઠે અત્યંત ગં-
ભીર, પંક (કાદવ-પાપ) જેમાંથી દુર થયોછે એવું, ક્ષોભ રહિત, વિરજસ્ક (ધુળ-કાદવ
રહિત અથવા રન્નેગુણ રહિત) અને હંસ (પક્ષી અથવા પરમહંસ)ની સંગતિથી શોભતું
હોઈને શોભેછે. અર્થાત્ જેમ તારૂં મન અત્યંત ગંભીર, પાપ વિનાનું અક્ષોભ્ય, રન્ને-
ગુણ રહિત અને પરમહંસાના સમાગમથી શોભાયમાન છે તેમ સરોવરનું જલ પણ (આ
ત્રત્તુમાં) અત્યંત ગંભીર, કાદવ-ક્રીડાડ વિનાનું, ક્ષોભ રહિત, ધૂળ-કાદવ વિનાનું અને કિ-
નારે બેઠેલા હંસની સંગતિથી શોભાયમાન છે. તાત્પર્યે કે તારૂં મન શરદ્ ત્રત્તુના સરો-
વરના જલની પેઠે ગંભીર, નિર્મલ અક્ષોભ્ય, અને શોભાયમાન છે. ૧૪૭

શારદાંબુધરજાલપરીતં ભ્રાજતે ગગનમુજ્જ્વલભાનુ ।

લિપ્તચંદનરજઃસમુદંચત્ કૌસ્તુભં મુરરિપોરિવ વક્ષઃ ॥ ૧૪૮ ॥

જેમ, ચંદનની રજ (ધસેલું ચંદન) જેને વિષે ચોપડેલી છે તથા જ્યાં સ્ફરણાયમાન
કૌમુદભ મણિ શોભે છે એવું શ્રી વિષ્ણુ વક્ષઃસ્થલ (છાતી) શોભે તેમ, શરદ્ ત્રત્તુનાં
વાદળોનાં સમુદાયથી વ્યાપ તથા જેને વિશે ઉજ્જ્વલ સૂર્ય પ્રકાસેછે એવું, આકાશ શોભેછે. ૧૪૮.

પંકજાનિ સમ્ય ગૂઢહરીણિ પ્રોદ્રતાનિ વિક્ષાનિકનંતિ ।

સૌમ્યયોગકલયેવ વિફુલ્લાન્યુન્મુલ્લાનિ હૃદયાનિ મુનીનામ્ ॥૧૪૯॥

જેને વિષે રૂંડે પ્રકારે હરિ (વિષ્ણુ) આરૂઢ થયા છે, જે વિશેષે કરીને ઉચ્ચપણાને
પામેલાં છે, જે વિકાસ પામેલાં છે, જે પ્રદુક્ષિત થયેલાં છે અને જે સૌમ્ય યોગની કક્ષા
વડે ઉન્મુખ થયાં છે, એવાં મુનિનાં હૃદયની પેઠે, જેને વિષે રૂંડે પ્રકારે હરિ (સૂર્ય) આરૂઢ
થયોછે—સૂર્યનાં કિરણ જેને લાગેલાં છે, જે વિશેષે કરીને ઊંચાં થયાંછે—જલમાંથી બા
હાર નીકળેલાં દેખાયછે, જે વિકાસ પામેલાં છે, જે પ્રદુક્ષિત થયાંછે અને જે ઉન્મુખ
ઊંચાં મુખવાળાં થયાંછે, એવાં કમલો શોભેછે. ૧૪૯.

રેણુભસ્મકલિતૈર્દલશાટીસંવૃતૈઃ કુસુમલિદ્ જપમાલૈઃ ।

ઘ્રંત કુદ્મલકમંડલુયુક્તૈર્ધાર્યતૈઃ ક્ષિતિરુદ્ધૈર્યતિતૌલ્યમ્ ॥૧૫૦॥

માર્ગમાંથી ઉરેલી ધૂળ રૂપી ભસ્મથી શોભિત, પાંદડાંરૂપી વસ્ત્રથી વીંટાયલાં, ભ્રમ-
રાઓરૂપી જપમાલાવડે યુક્ત અને દીંટાને લાગેલી કળીઓરૂપી કમંડલયુક્ત, એવાં વૃક્ષો,
યતિ (સન્યાસી)ની સમાનતાને ધારણુ કરેછે. ૧૫૦.

ધારણાદિભિરપિશ્રવણાદ્યૈર્વાર્ષિકાણિ દિવસાન્યપનીય ।

પાદપગરજસાદ્યપુનંતઃ સંચરંતિ હિ જગંતિ પ્રહાન્તઃ ॥ ૧૫૧ ॥

આજ (આ ત્રતુમાં) ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિથી તથા અવણુ, મનન અને
નિદિધ્યાસનથી વર્ષાત્રતુના દિવસો ગાળીને પોતાના ચરણુની રજવડે પવિત્ર કરતા
મહાપુરૂષો જગત્માં સંચરે છે—ફરેછે. ૧૫૧.

તદ્ગ્વાન્ વ્રજતુ વેદકદંબાદુદ્ગ્વાં ભવદવાંબુદમાલાં ।

તત્વપદ્ધતિમભિજ્ઞ વિવેક્તું સત્ત્વરં હરપુરી મવિવિક્તામ્ ॥ ૧૫૨ ॥

એટલા માટે હે અભિસ! વેદના સમૃદ્ધ થકી ઉત્પન્ન થયેલી અને સંસારરૂપી દાવા-
નજને હોલવવાની મેઘ પંક્તિરૂપ તત્ત્વ પદ્ધતિ જેનું વિવેચન કોઇએ કર્યું નથી તેનું વિવેચન
કરવાને—આ તત્ત્વ પદ્ધતિ છે અને આ તત્ત્વ પદ્ધતિ નથી એવો વિવેક કરવાને તમે સ-
ત્ત્વરે કાશીપુરીમાં જાઓ. ૧૫૨.

અત્ર કૃષ્ણમુનિના કાર્થિતં મે પુત્ર તચ્છૃણુ પુરા તુહિનાદ્રૌ ।

દૃઢશત્રુમુલ્લેખતજુષ્ટં સત્રમત્રિમુનિકર્તૃકમાસ ॥ ૧૫૩ ॥

હવે શ્રી શંકરને શારીરક સૂત્રભાષ્ય કરવાને પ્રેરણા કરવાના હેતુથી ગોવિંદાચાર્ય
પૂર્વે વૃત્તાંતે કહેછે કે—હે પુત્ર! આ વિષે—આ તત્ત્વ પદ્ધતિનું વિવેચન કરવાને વિષે બાસ
મુનિએ મને જે કહ્યું હતું તે તું સાંભળ. પૂર્વે હિમાલય પર્વતમાં ઇદ્રાદિક દેવોએ સેવેલો
એવો તથા અત્રિ મુનિ જેના કરનારા હતા એવો યસ થતો હતો. ૧૫૩.

સંસદિ શ્રુતિશિરોર્થમુદારં શંસતિસ્મ સ પરાશરમૂનુઃ ।

હસપૃચ્છ મહમત્રમ્ભવંતં સસવાચમભિયુક્તતમંતમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

તે સભામાં પરાશરના પુત્ર શ્રી વેદબાસ વેદાંતનો ઉદાર અર્થ કહેતા હતા; તે વ-
ખને અત્યંત સત્ત્વ વચન જોલનાર પૂજ્ય બાસ મુનિને મેં આ પ્રમાણે પૂછ્યું કે—૧૫૪.

આર્યવેદનિકરઃ પ્રવિભક્તો ભારતં કૃતમકારિ પુરાણં ।

યોગશાસ્ત્રમપિ સમ્યગ્ભાષિ બ્રહ્મસૂત્રમપિ સૂત્રિતમાસીત્ ॥ ૧૫૫ ॥

હે આર્ય! તમે વેદ સમુદાયના વિભાગ કર્યા; ભારત નામે ઇતિહાસ કર્યો; પુરાણ
(પણ) કર્યું; યોગ શાસ્ત્ર પણ સારી રીતે કહ્યું—યોગ શાસ્ત્ર ઉપર ભાષ્ય કર્યું; અને બ્રહ્મ
સૂત્રને પણ સૂત્રિત કર્યું. ૧૫૫.

અત્રકેચિદિહ વિપ્રતિપન્નાઃ કલ્પયાંતિ હિ યથાયથમર્થાન્ ।

અન્યથાગ્રહણ નિગ્રહદક્ષં ભાષ્યમસ્યમસ્ય ભગવન્ કરણીયં ॥ ૧૫૬ ॥

આ બ્રહ્મસૂત્રને વિષે કેટલાક અનેક અર્થની ગૂચવણીમાં પડીને પોતપોતાને કહે તેવા પોતાના મતને અનુકૂળ આવે તેવા યથાયોગ્ય અર્થ કહેપેછે; માટે હે ભગવાન ! તેના વિપરીત અર્થના ગ્રહણને અટકાવવામાં કૃપાલ—જેથી લોકો તેનો વિપરીત અર્થ કરતાં સહેલથી અટકે એવું એનું એક ભાષ્ય તમારે કરવું જોઈએ. ૧૫૬.

મદ્વચઃ સ ચ નિશમ્ય સભાયાં વિદ્વદગ્રચર વાચમવોચત્ ।

પુર્વમેવ દિવિષદ્વિરુદ્ધીર્ણઃ પાર્વતીપતિસદસ્યયમર્થઃ ॥ ૧૫૭ ॥

હે વિદ્વાનોને વિષે અગ્રેસર ! પછી સભાને વિષે માંડે વચન સાંભળીને તે વ્યાસ મુનિ આ વચન બોલ્યા કે, પૂર્વ પાર્વતીના પતિ મહાદેવની સભામાં દેવોએ પણ આજ અર્થ કહેલો—પૂછેલો હતો. ૧૫૭.

વત્સક શૃણુ સમન્તવિદેકો મત્સમસ્તવ ભવિષ્યતિ શિષ્યઃ ।

કુંભ એવ સરિતઃ સકલં યઃ સંહરિષ્યતિ મહોલ્લવણમંભઃ ॥ ૧૫૮ ॥

હે વત્સ ! તું સાંભળ; મારા સમાન સર્વેસ્ટ એક તારો શિષ્ય થશે, જે નદીનું અત્યંત ઉભરાએલું સઘળું પાણી એક ઘડામાંજ (કમંડલમાંજ) સમાવી દેશે. ૧૫૮.

દુર્મતાં નિરસિષ્યતિ સૌયં શર્મદાયિ ચ કરિષ્યતિ ભાષ્યમ્ ।

કીર્તયિષ્યતિ યશસ્તવલોકઃ કાર્તિકેન્દુકરકૌતુકિયેન ॥ ૧૫૯ ॥

તે તારો શિષ્ય કુષ્ઠ મતોને ઉપાડી નાખશે તથા મુખ આપનારું ભાષ્ય કરશે; જેથી કરીને કાર્તિક માસના ચંદ્રના કિરણ જેવું જેનું કૌતુક છે—જે અતિશય પ્રકાશિત અને ચેત છે એવો તારો યશ લોકો કીર્તન કરશે. ૧૫૯.

શ્ત્યુદીર્ય મુનિરાદ્ સ વનાંતે પત્યુરાપ સુગિરિં ગિરિજાયાઃ ।

તન્મુખાચ્છુતમશેષભિદાર્ની સન્મુનિપ્રિય મયા ત્વાયિ દૃષ્ટમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

એ પ્રમાણે તે મુનિરાજ કહીને (યત્નું સત્ત કર્મ સમાપ્ત થયા પછી અથવા) વન-નના અંત ભાગને વિષે પાર્વતીના પતિના ઉત્તમ પર્યંત કૈલાસ પ્રત્યે ગયા. ઉત્તમ મુનિ-ઓને પ્રિય એવા હે શિષ્ય ! મેં તેમના મુખ થકી જે સાંભળ્યું હતું તે સર્વ તારે વિશે આ સમયે મેં જોયું. ૧૬૦.

સત્વમુત્તમ પુમાનસિકશ્ચિત્તત્વવિત્પ્રવરનાન્ય સમાનઃ ।

તદ્યતસ્થનિરવચનિબંધૈઃ સદ્યેવજગદુદ્ધરણાય ॥ ૧૬૧ ॥

હે તત્ત્વવેત્તાઓમાં એજ શંકર ! એટલા માટે તું કોઈ ઉત્તમ પુરુષ છે; પણ બીજા-ઓના જેવો સાધારણ મનુષ્ય નથી. તેથી કરીને દોષ રહિત ગ્રંથો રચીને જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને તું તરતજ યત્ન કર. ૧૬૧.

ગચ્છ વત્સ નગરં શશિમૌલેઃ સ્વચ્છદેવતટિની કમનીયં ।

તાવતા પરમનુગ્રહમાદ્યા દેવતા તવ કરિષ્યતિતસ્મિન્ ॥ ૧૬૨ ॥

હે વત્સ! નિર્મલ એવી દેવ નદી ગંગાવડે સુંદર શ્રી શંકરનું નગર કાશીપુરી છે ત્યાં તું જા; ત્યાં તારા ગમન માત્રથીજ તે નગરમાં રહેલી શિવ નામે આદ્ય દેવતા તારા ઉપર પરમ અનુગ્રહ કરશે. ૧૬૨.

एवमेनमनुशास्य दयालुः पावयन्निजदशा विससर्ज ।

भावतः स्वचरणांबुजसेवामेव शश्वदभिकामयमानम् ॥ ૧૬૩ ॥

દયાળુ ગોવિંદાચાર્ય, પોતાના ચરણકમળની સેવાનેજ નિરંતર ભક્તિ પૂર્વક ઇચ્છતા શ્રી શંકરને પોતાની દૃષ્ટિથી પવિત્ર કરતા હોય તેમ, એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરીને વિદાય કરતા હતા. ૧૬૩.

पंकजप्रतिभटं पदयुग्मं शंकरोस्य निरगादसहिष्णुः ।

तद्वियोगमभिवંध्य कथंचित्तद्विलोकन मयनहृदयाब्जे ॥ ૧૬૪ ॥

શ્રી ગોવિંદનાથ ગુરૂનાં, કમળનાં પ્રતિસ્પર્ધિ એવાં જ ચરણને વિષે પ્રણામ કરીને, તેના વિયોગને સહન ન કરી શકતા શંકરાચાર્ય પોતાના હૃદયમાં તેમનું દર્શન પ્રાપ્ત કરીને ક્રોધે કરીને ત્યાં થકી નીકળ્યા. ૧૬૪.

प्राप तापसवरःस हि काशीं नीपकाननपरीतसमीपाम् ।

आपगानिकटहाटकचंचत्पूषंक्तिसमुदंचितशोभाम् ॥ ૧૬૫ ॥

પછી તે ઉત્તમ તપસ્વી શંકરાચાર્ય, કદંબના વનવડે જેના સમીપનો ભાગ વ્યાપ છે તથા નદીની પાસે સુવર્ણના શોભાપમાન યસ સ્તંભની પંક્તિવડે જેને શોભા પ્રાપ્ત થયેલી છે એવી કાશી નગરીને પામ્યા. ૧૬૫.

संददर्श स भगीरथतप्तामंदतीव्रतपसःफलभूताम् ।

योगिराडुचिततीरनिकुंजां भोगिभूषणजटातटभूपाम् ॥ ૧૬૬ ॥

કાશીનું વર્ણન કરીને પછી ગંગાનું વર્ણન કરતાં કહેછે કે—તે યોગિરાજ શંકરાચાર્ય ભગીરથ રાજાએ કરેલા અત્યંત તીવ્ર તપની ફલભૂત, જેના કાંઠા ઉપર યોગ્ય એવા કુંજ છે, તથા સર્પનું જેને ભૂષણ છે એવા મહાદેવની જટાના કિનારાને વિષે જે અલંકારરૂપ છે, એવી ગંગા નદી જોઈ. ૧૬૬.

विष्णुपादनखराज्जननाद्वा शंभुमौलिशशिसंगमनाद्वा ।

याहिमाद्रिशिखरात्पतनाद्वा स्फाटिकोपमजलाप्रतिभाति ॥ ૧૬૭ ॥

સ્ફટિકમણિના સરખા જલવાળી ગંગાની ત્રણ પ્રકારે ઉત્પેક્ષા કરેછે કે,—

વિષ્ણુના ચરણના નખથી ઉત્પન્ન થઈછે માટે તે નખના વર્ણ જેવું નિર્મલ સ્ફટિક સરખું ગંગાનું જલ છે; અથવા તો શંકરના મસ્તક ઉપર રહેલા ચંદ્રમાનો સમાગમ થવાથી ચંદ્રના વર્ણ જેવા નિર્મલ—સ્ફટિક સરખા જલવાળી ગંગા શોભેછે; અથવા તો હિમાચલના શિખર ઉપરથી તે પડેછે માટે હિમાચલના શિખર જેવા ચેત વર્ણના નિર્મલ સ્ફટિક સરખા જલવાળી ગંગા શોભે છે. ૧૬૭.

ગાયતીવ કલપદ્પદનાદૈર્ઘ્યતીવ પવનોચ્ચલિતાઞ્ગૈઃ ॥

મુંચતીવ હસિતં સિતફેનૈઃ શ્ચિહ્યતીવ ચપલોમંકરૈર્યા ॥ ૧૬૮ ॥

તે ગંગા નદી અવ્યક્ત મધુર નાદ કરનારા ભમરાઓના નાદવડે જાણે ગાયન કરતી હોય, પવનવડે ઊંચાં થતાં કમલોવડે નૃત્ય કરતી હોય, તેમાંના થેત ફેનવડે જાણે તે હાસ્ય કરતી હોય, અને ચપલ એવા તરંગરૂપી હાથવડે જાણે તે આલિંગન કરતી હોય, તેમ શોભે છે. ૧૬૮.

શ્યામલા કચિદપાંગમયૂર્ણશ્ચિત્રિતા કચન ભૂષણભાભિઃ ॥

પાટલા કુચતટીગલિતૈર્યા કુંકુમૈઃ કચન દિવ્યવધૂનામ્ ॥ ૧૬૯ ॥

દેવાંગનાઓના કઠાક્ષનાં કિરણોવડે કોઈ જગોએ તે (ગંગા) શ્યામ વર્ણની દેખાયછે; તેમના અલંકારની કાંતિવડે કોઈ જગોએ તે વિચિત્ર વર્ણની દેખાય છે; અને તેમના શ્વેત ઉપરથી પડેલા કુંકુવડે તે કોઈ જગોએ શ્વેતરક્ત વર્ણની જણાયછે. ૧૬૯.

સો વગાહ્ય સલિલં સુરસિંધોરુત્તાર શિતિકંઠ જટાભ્યઃ ॥

જાન્હવી સલિલવેગહૃતસ્તદ્યોગપુણ્યપરિપૂર્ણં ઇવેંદુઃ ॥ ૧૭૦ ॥

પછી શ્રી શંકર દેવ નદી ગંગાના જલને વિષે પેશીને—મજ્જન કરીને, મહાદેવની જટામાંથી ગંગાના જલના વેગથી તણાઈ આવેલો તથા તે જલનો યોગ થવાથી જે પુણ્ય ઉત્પન્ન થયું તેથી પરિપૂર્ણ થયેલો જાણે ચંદ્રમા હોય તેમ જલમાંથી બહાર નીકળ્યા. ૧૭૦.

સ્વર્ણદીજલકળાદિતશોભામૂર્તિરસ્ય સુતરાં વિલલાસ ॥

ચંદ્રપાદગલદંબુકળાંકા પુત્તિકાશશિશિલારચિતેવ ॥ ૧૭૧ ॥

સ્વર્ગ નદી ગંગાના જલના ખિંડુઓવડે જાણે શોભા ધારણ કરીછે એવી શ્રી શંકરની મૂર્તિ, જાણે ચંદ્રના કિરણવડે ટપકતા જલના ખિંડુઓરૂપી ચિન્હ જેને છે એવી ચંદ્રકાંત શિલાથી બનાવેલી પૂતળી હોય તેમ, અત્યંત શોભતી હતી. ૧૭૧.

વિશ્વેશશ્રવણયુગં પ્રણમ્ય ભક્તયા હૃદ્યાઘૈશ્ચિદશવરૈઃ સમર્ચિતસ્ય ॥

સોનૈષીત્પ્રયતમના જગત્પત્રિત્રે ક્ષેત્રે સાવિહ સમયં કિયંતમાર્યઃ ॥ ૧૭૨ ॥

હરિ (વિષ્ણુ) આદિક ઉત્તમ દેવોએ પૂજેલા કાશીવિષ્ણુશ્રવણ બન્ને ચરણને વિષે ભક્તિવડે પ્રણામ કરીને તથા મનને નિયમમાં રાખીને તે આર્ય શંકરાચાર્ય જગતને વિશે પવિત્ર એવા કાશીક્ષેત્રને વિષે કેટલોક સમય ગાળ્યો. ૧૭૨.

इतिश्रीमाधवीये तत्सुखाश्रमनिवासगः ।

संक्षेपशंकरजये सर्गोऽयंपंचमोऽभवत् ॥ ५ ॥

એ પ્રમાણે શ્રી માધવાચાર્ય વિરચિત સંક્ષેપ શંકરદિગ્વિજયને વિશે શ્રી શંકરાચાર્યના સુઆશ્રમવાસના વર્ણન સંબંધી પાંચમો સર્ગ સમાપ્ત થયો. ૫.

॥ समाप्तोऽयं पञ्चमः सर्गः ॥

ષષ્ઠઃ સર્ગઃ

એ પ્રમાણે પાછલા સર્ગમાં જીવન્મુક્તિરૂપ મુખને પ્રાપ્ત કરી આપનાર સન્યસ્તાશ્રમમાં શ્રી શંકરે નિવાસ કર્યો તે વર્ણીને આ સર્ગમાં, તેમણે બ્રહ્મવિદ્યાની સ્થાપના કરી તેનું અંગ સહિત વર્ણન કરવાનો આશરું કરીને કહે છે કે—

અથાગમદ્બ્રાહ્મણમૂનુરાદરાદધીતવેદો દલયન્સ્વભાસા ॥

તેજાસિ કૌશ્વત્સરસીરુદ્રાક્ષો દિદક્ષમાણઃ કિલ દેશિકેન્દ્રં ॥૧॥

હવે કાશીમાં પહોંચ્યા પછી કમલ સમાન નેત્રવાળો કોઇક બ્રાહ્મણનો પુત્ર વેદ બોલીને શ્રી શંકરાચર્યનું દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી પોતાની કાંતિવડે બીજા સર્વ તેજનો નાશ કરતો કરતો આદર સહિત ત્યાં આવ્યો. ૧.

આગત્યદેશિકપદાંબુજયોરપપ્તસંસારવારિધિમનુત્તરમુત્તિતીર્થુઃ॥

વૈરાગ્યવાનકૃતદારપરિગ્રહશ્ચકારુણ્યનાવમધિરુત્યદ્દઢાંદુરાપાં ॥ ૨ ॥

ત્યાં આવીને દૃઢ તથા દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત કરાય એવી ગુરૂની કૃણારૂપી નાવમાં બેસીને, ઉતરવાને કહણ એવા સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જવાની ઇચ્છાવાળો, વૈરાગ્યવાળો તથા જેણે સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ કર્યું નથી એવો તે, ઉપદેશ કરનાર એવા શ્રી શંકરના બંને ચરણરૂપ કમલને વિષે પડ્યો. ૨.

ઉત્થાપ્યતંગુરુરુવાચગુરુર્દ્વિજાનાંકસ્ત્વંકધામકુતઆગતઆત્તથૈર્યઃ ॥

વાલોડપ્યવાલધિષણઃપ્રતિભાસિમેત્વમેકોપ્યનેકઙ્ગવનૈકશરીરભાવઃ॥૩॥

તે બ્રાહ્મણના પુત્રને (પોતાના ચરણમાંથી ઉઠાડીને) બ્રાહ્મણોના ગુરૂ શ્રી શંકર બોલ્યા કે, તું કોણ છે ? બ્રાહ્મણ છે કે ક્ષત્રિયાદિક છે ? તારું ધર ક્યાં છે ? હમણાં તું ક્યા દેશથી આવ્યો છે ? જેથી તે (આટલું બધું) ધૈર્ય ધારણ કર્યું છે, તેથી તું બાલક છતાં પણ મને વૃદ્ધના જેવી ખુશિવાળો માલમ પડે છે. વળી તું નિર્ભય છે તેથી તું એકલો છતાં પણ અનેક જેવો જણાય છે અને તેમ છતાં તારા એક શરીરને વિશે પણ તને અહંભાવ જણાતો નથી. ૩.

પૃષ્ઠોઽવભાણગુરુમુત્તરમુત્તરજ્ઞોવિપ્રોગુરોમમગૃહંબુધચોલદેશે ॥

યત્રાપગાવહતિતત્રકવેરકન્યાયસ્યાઃપયોહરિપદાંબુજભક્તિમૂલં ॥૪॥

એ પ્રમાણે પૂછતા ઉપરથી ઉત્તર કેમ આપવો તે જાણનારા તે બ્રાહ્મણે શ્રી ગુરૂને કહ્યું કે હે ગુરૂ ! હું બ્રાહ્મણ છું. હે પુત્ર ! જેનું જલ વિષ્ણુના ચરણ કમલની ભક્તિનું કારણ છે તે કાવેરી નદી બ્યાં વહત કરે છે તે ચોલ દેશમાં મારું ધર છે. ૪.

અટાઞ્યમાનોમહતોદિદૃષ્ઠુઃક્રમાદિમંદેશમુપાગતોડસ્મિ ॥

વિભેધિમજ્જન્મવવારિરાશૌતત્પારગંમાંકૃપયાવિધેહિ ॥૫॥

૧ તમો સર્વજ્ઞને કાંઈ અવિદિત નથી એવા સંબોધનનો આશય છે.

મહા પુરુષનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળો હું પૃથ્વી ઉપર બહુ ભ્રમતો ભ્રમતો ક્રમે કરીને આ સ્થલમાં આવી પોહ્યાઓહું. હું સંસાર સમુદ્રમાં કુખી જતાં જતાં તેથી ભય પામું છું માટે કૃપા કરીને મને તેના પાર ઉતારો એ મારી પ્રાર્થના છે. ૫.

અપાંગૈરુત્તુંગૈરમૃતશ્વરભંગૈઃપરગુરો

શુચાદૂનંદીનંકલયદયયામામવિમૃશન્ ॥

ગુણવાદોષવામમકિમપિસંચિતયસિચેત્

તદાકૈવશ્લાઘાનિરવધિકૃપાનીરધિરિતિ ॥ ૬ ॥

હે પરમગુરો ! મારા ગુણ કે દોષનો કાંઈપણ વિચાર ન કરીને અતિ ઊંચાં એવાં કટાક્ષરૂપી અમૃતના પ્રવાહના તરંગો વડે, શોકથી ખિન્ન થયેલા આ દીનને, દયા કરીને જીવ્યો; જો મારા કાંઈપણ ગુણ કે દોષ તમે જ્ઞેયો તો પછી તમે અપાર કૃપા સમુદ્ર છો એવી તમારી પ્રસંસા શાની કરવી. ? ૬.

સ્થાત્તેદીનદયાલુતાકૃતયશોરાશિશ્ચિલોકીગુરો

તૂર્ણચેદ્વયસેમમાદ્યનતથાકારુણ્યતઃશ્રીમતિ ॥

વર્ષન્ભૂરિમરુસ્થલીષુજલભૃત્સાદ્વિર્યથાપૂજ્યેતે

નૈવંવર્ષશતંપૈયોનિધિજલેવર્ષન્નપિસ્તૂયતે ॥ ૭ ॥

હે ત્રણ લોકના ગુરુ ! જો તમે ગુણ કે દોષનો વિચાર કર્યા વિનાજ મારા ઉપર ઉતાવળે દયા કરશો તો તેથી જો તમારા દીન ઉપર દયાળુપણાના ગુણનો મોટો યથ જાતમાં વિસ્તાર પામશે તેવો શ્રી માનના ઉપર દયા કરવાથી મોટો યથ વિસ્તાર પામશે નહિ. કેમકે મેઘ જેમ મરુ પ્રદેશમાં ઘણોક વરસે અને તેથી સતપુરુષો જોડો તેને વખાણે છે તેટલો, સમુદ્રના જલમાં તે સો વરસ વરસે તોપણ સતપુરુષો તેને વખાણતા નથી. ૭.

સ્વત્સારસ્વતસારસારસમુધાકૂપારસત્સારસ

સ્રોતઃસંભૃતસંતતોજ્જ્વલજલક્રીડામતિર્મેમુને ॥

ચંચત્પંચશરાદિવંચનહતંન્યંચંપ્રપંચંહિત

જ્ઞાનાર્કિંચનમાર્ચિર્નિરિચમતિલંચાલોચ્યજ્યંચતુ ॥૮॥

તમારી વાણીનો સાર એજ ચંદ્ર સંમંધા અમૃતનો કોઈએક સમુદ્ર છે જેને વિશે ઉત્તમ સારસ પક્ષીઓના કે ઉત્તમ કમલોના પ્રવાહથી-સમુદાયથી ભરાઈ ગયેલું—આમ થયેલું નિરંતર ઉબ્બલ એવું જલ છે. હે મુનિ ! તે જલમાં ક્રીડા કરનારી મારી બુદ્ધિ, રકુરણ થઈ આવતા ૧ પંચ બાણાદિ (કામાદિ)એ કરેલી કંગાઈથી હણાયલા અને તેથી

૧ કામનાં પાંચ બાણનાં નામ અમરમાં આપ્યાં છે કે,—ઉન્માદનસ્તાપનશ્વશોષસ્તોભનસ્તથા । સમોહનશ્ચ કામસ્ય પંચવાણાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ઉન્માદન, તાપન, શોષણ, સ્તોભન, અને સમોહન એવાં કામનાં પાંચ બાણ છે.

અધમ થઇ ગયેલા, તથા પોતાનું હિત જાણવાને અસમર્થ, અલ્પલોક પર્વત સઘળા સંસારને જોતી જોતી ભ્રમણ કરો. ૮.

સૌરંધામસુધામરીચિનગરંપૌરંદરંમંદિરં

કૌવેરંશિવિરંહુતાશનપુરંસામીરસન્નોત્તરં ॥

વૈધંચાવસથંલદીયફણિતિશ્રદ્ધાસમિદ્ધાત્મનઃ

શુદ્ધાદ્વૈતવિદોનદોગ્ધિવિરતિશ્રીઘાતુકંકૌતુકં ॥ ૯ ॥

તમારી ઉક્તિમાં અદ્વા હોવાથી તે અદ્વા વડે જોનો આત્મા યુક્ત થયેલો છે એવા શુદ્ધ અદ્વૈત લક્ષણુ અલ્પને જાણનારા પુરૂષની વૈરાગ્યરૂપી લક્ષ્મીને નાથ કરવારૂપ કૌતુક, સ્ફર્પનું ધામ-સ્ફર્પનું તેજોમંડલ, ચંદ્રનું નગર, ઇંદ્રનું મંદિર, કૂબેરનો તંબુ-મહેલ અગ્નિનું નગર, વાયુનું સ્થાન, કે અલ્પાનું સર્વોત્તમ ધામ, એમાંથી કોઈ પણ કરવાને સમર્થ નથી અર્થાત્ સ્ફર્પાદિ દેવોનાં ધામ પણ પોતાની અત્યંત શોભા વડે તમારી વાણીમાં અદ્વાવાળા આત્મત્ત પુરૂષના વૈરાગ્યની શોભાને નાથ કરી શકતાં નથી. તાત્પર્ય કે તમારા ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થયેલો વૈરાગ્ય અલ્પાદિક્તા વૈભવથી પણ ચલાયમાન થતો નથી. ૯.

નભૌમારમાઘ્યાઃસુપુમવિપવ્લીફલસમાઃ

સમારંભંતેનઃકિમપિકુતુકંજાતુવિષયાઃ ॥

નગણ્યનઃપુણ્યંરુચિરતરરંભાકુચતટી

પરીરંભારંભોજ્જ્વલમપિચૌરંદરપદં ॥ ૧૦ ॥

સુંદર એવી ઝેરની વેલના ફલ સમાન, પૃથ્વી ઉપરના સ્ત્રી આદિક વિષયો કોઈ દિવસ અમને કાંઈપણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરતા નથી; તેમ અત્યંત સુંદર એવી રંભા અપ્સરાના રતનની ઢોરતા આલિંગન વડે ઉજ્જ્વલ તથા પુણ્ય વડે પ્રાપ્ત એવું ઇંદ્રનું પદ પણ અમારે ગણતામાં નથી ! ૧૦.

નચંચૈદ્વૈરિચ્યંપદમપિભવેદાદરપદંવચોભવ્યંનવ્યંયદકૃતકૃતશિંકરગુરુઃ ॥

ચકોરાલીચંચૂપટદલિતપુર્ણેદુવિગલત્સુધાધારાકારંતદિહવયમીહેમહિમુહુઃ ॥ ૧૧ ॥

તેમજ શોભાયમાન એવું અલ્પાનું પદ પણ અમારા આદરનું સ્થાન નથી પરંતુ પુણ્ય-શાળી શ્રી શંકર ગુરૂએ જે કલ્યાણાત્મક નવીન વચન કરેલાં છે; જે વચન, વિરહાતુર અકોર પક્ષીઓના અંચુ પુટથી દલિત થયેલા પૂર્ણ ચંદ્રમાંથી નીકળેલા અમૃતની ધારા જેવાં છે, તે અમે આ સ્થલમાં ઇચ્છીએ છીએ. ૧૧.

દ્યાવાભૂમિશિવંકરૈર્નવયશઃપ્રસ્તાવસૌવસ્તિકૈઃ

પૂર્વાશ્વર્વતપઃપચેલિમફલૈઃસર્વાધિમુર્ષિધયૈઃ ॥

દીનાઢ્યંકરગૈર્ભવાયનિતરાંવૈરાયમાઘૈરલં

કર્માણંપ્રસિતંત્વદીયભજનૈઃસ્વાન્મામકોનંમનઃ ॥ ૧૨ ॥

તમારાં ભજન ને પૂજની અને સ્વર્ગ બંનેને સુખ કરનારાં છે, ને તમારા અસાધારણ યથાની પ્રસ્તાવનાના સ્વસ્તિવાચન રૂપ છે, પૂર્વ કરેલાં અનંત તપરૂપી કૃત્યનાં પાકાં ફલ જેવાં છે, સર્વે આધિઓનાં તત્વને બેસાડેલાં છે, દીન પુરૂષને આદ્ય (ધનવાન) કરનાર છે, અને જન્મ મરણરૂપ સંસારની સાથે અત્યંત વૈર કરનારાં છે; એ તમારાં ભજનને વિશે તમારી સેવારૂપ કર્મ કરવાને સમર્થ એવું માટે મન આસક્ત થાઓ. ૧૨.

સંસારબંધામયદુઃસ્વશાંસૈષ્ણવનસ્ત્વંભગવાનુપાસ્યઃ ॥

ભિષક્તમંત્રાંભિષજાંગૃણોમીત્યુક્તસ્યયોભૂદુદિતાવતારઃ ॥૧૩॥

“વૈદ્યોમાં એટલે વૈદ્ય તમે છો એમ હું સાંભળું છું” એમ જને વિષે સુતિમાં કહેલું છે એવા સદાશિવનો અવતાર થવાનો ને કહેલો છે તે અવતાર તમે છો. માટે તેજ વૈદ્યોમાં સદૈશ સદાશિવના અવતાર ભૂત ભગવાન તમેજ સંસારના બંધરૂપ રોગની શાંતિને અર્થે અમારે ઉપાસન કરવા યોગ્ય છો. ૧૩.

ઇત્યુક્તવંતંકૃપયામહાત્માવ્યદીપયત્સંન્યસનંયથાવત્ ॥

પ્રાહુર્મહાંતઃપ્રથમંવિનેયંતંદેશિકેંદ્રસ્યસનંદનાચ્યં ॥૧૪॥

એ પ્રમાણે બોલતા તે બ્રાહ્મણના પુત્રને મહાત્મા શ્રી શંકરાચાર્યે કરુણાવડે વિધિપૂર્વક સન્યાસ દીક્ષા આપી. મહાપુરૂષો તેને શ્રી શંકરાચાર્યનો સનંદન નામે પ્રથમ શિષ્ય કહેછે. ૧૪.

સંસારઘોરજલધેસ્તરણાયશશ્વત્સાંયાત્રિકીર્ભવનમર્દયમાનમેનં ॥

હંતોત્તમાશ્રમતરીમધિરોપ્યપારંનિન્યેનિપાતિતકૃપારસકોનિપાતઃ ॥૧૫॥

સંસારરૂપી બાંકરે સમુદ્રને તરી જવા માટે ને નિરંતર શંકરની એમ પ્રાર્થના કરતો હતો કે તમે મારા વહાણવડી (વહાણમાં બેસાડીને પેલી પાર લેઈ જનારા) થાઓ, તેને સન્યાસાશ્રમરૂપી નાવમાં બેસાડીને કૃપારસરૂપી નૌકાદંડ જેણે પાણીમાં પાડ્યોછે એવા શ્રી શંકર પેલી પાર લેઈ ગયા, એ હર્ષની વાત છે. ૧૫.

યેપ્યન્યેડમુંસેવિતંદેવતાંશયાતાસ્તેપિપ્રાયણ્વંવિરક્તાઃ ॥

ક્ષેત્રેતસ્મિન્નેવશિષ્યત્વમસ્યપ્રાપુઃસ્પષ્ટંલોકરીણપિગંતું ॥૧૬॥

બીજા પણ ને દેવતાઓના અંશ શ્રી શંકરનું સેવન કરવાને આવેલા હતા તેપણ સનંદનની પેઠે બહુધા વિરક્ત હોઈને, તે મુક્તિ ક્ષેત્રમાં વડના મૂલ આગળ બેઠેલા મહાદેવના શિષ્ય છતાં, લોક રીતિએ પણ અમે શ્રી શંકરાચાર્યના શિષ્ય છીએ, એમ પ્રસિદ્ધિ પામવાને સ્પષ્ટપણે તેમના શિષ્ય બાવને પામ્યા. ૧૬.

વ્યાख्याમૌનમનુત્તરાઃપરિદલચ્છંકાકલંકાંકુરા

ફલાત્રાવિશ્વપવિત્રચિત્રચરિતાસ્તેવામદેવાદયઃ ॥

મસ્યૈતસ્યવિનીતલોકતતિમુદ્ધર્તુધારિત્રીતલં

પ્રાપ્તસ્યાત્રવિનેયતામુપગતાધન્યાઃકિલાન્યાદૃશઃ ॥૧૭॥

જેમના આગળ ગુરુનું મૌન એજ બાબ્યાન છે અને જેઓનાથી બીજાઓનાં શં-
કારૂપ કલંકના અંકુર નાશ પામે છે, તથા વિષમાં પવિત્ર અને આશ્ચર્યકારક જેમનાં ચ-
રિત છે. એવા ઉત્તર રહિત વામ દેવાદિક પ્રથમ જે શિવના શિષ્યો હતા તેજ શિવ
ન્યારે વિનીત (વિનયયુક્ત) લોકના સમુદાયનો ઉદ્ધાર કરવાને આ પૃથ્વી ઉપર પ્રાપ્ત થયા-
અવતાર પામ્યા ત્યારે પણ તેમનાજ શિષ્ય બાવને પામ્યા માટે સર્વથી વિગ્રક્ષણ (શિષ્યો
વદ્ધ અને ગુરુ જીવાન) તે શિષ્યોને ધન્ય છે ॥ ૧૭.

શેષઃસાધુભિરેવતોષયાતિનૃનશઙ્ખૈઃપુમર્થાર્થિનો
વાલ્મીકિઃકવિરાજણવિતથૈરર્થૈર્મુહુઃકલ્પિતૈઃ ॥

વ્યાચષ્ટેકિલદીર્ઘસૂત્રસરણિર્વાચંચિરાદર્થદાં

વ્યાસશંકરદેશિકસ્તુકુરુતેસઘઃકૃતાર્થાનહો ॥ ૧૮ ॥

પુરુષાર્થની ઇચ્છાવાળા પુરુષોને શેષનાગ સારા (સંસ્કારયુક્ત કરેલા) શબ્દોથીજ સંતોષ
આપે છે પણ પુરુષાર્થ આપતા નથી; કવિરાજ વાલ્મિકિ પણ કલ્પિત અને યથાર્થ અર્થ
વડે પુરુષાર્થની ઇચ્છાવાળા પુરુષોને સંતોષ આપે છે પણ પુરુષાર્થ આપતા નથી; સૂત્રોની
લાંબી જે નીસરણિ (પદ્ધતિ) છે એવા વ્યાસ મુનિ પણ ધણેક કાલે પુરુષાર્થને આપે
એવી વાણી તેમને કહે છે; પણ શ્રી શંકર ગુરુ તો પુરુષાર્થની ઇચ્છાવાળા પુરુષોને તત્કાલ
કૃતાર્થ કરે છે. ૧૮.

ચક્રિતુલ્યમહિમાનમપાસાંચક્રિરેતમવિમુક્તનિવાસાઃ ॥

વક્રસ્યનુસૃતામપિસાર્ધ્વીચકુરાત્મધિષણાંતદુપાસ્સા ॥ ૧૯ ॥

મુક્ત નહિ થયેલા પુરુષોને વિષે જેમનો કદાપિ વાસ નથી એવા પુરુષો, વિભૂ
પુણ્ય જેનો મહિમા છે એવા શંકરનું ઉપાસન કરતા હતા; (તથા તેનું ફક્ત પણ તેમને
પ્રાપ્ત થયું હતું એવું કે) તેના ઉપાસના વડે તેઓએ વાંકે માર્ગે અનુસરેલી પોતાની બુદ્ધિને
સીધે માર્ગે આલનારી કરી હતી. ૧૯.

ચંડભાનુરિવભાનુમંડલૈઃપારિજાતશ્વપુષ્પજાતિતઃ ॥

વૃત્રશત્રુરિવનેત્રવારિજૈશ્ચાત્રપંક્તિભિરલંસલલાસ ॥ ૨૦ ॥

જેમ કિરણોના મંડલથી સૂર્ય શોભે છે, પુષ્પની અનેક જાતિઓમાં જેમ પારિજાતનું
પુષ્પ શોભે છે, નેત્રરૂપી હજાર કમલો વડે જેમ વૃત્રાસુરનો શત્રુ ઇંદ્ર શોભે છે, તેમ શિષ્યોના
પંક્તિઓથી શ્રી શંકર અત્યંત શોભતા હતા. ૨૦.

एकदाखलुवियत्रिपुरद्विभाललोचनहुताशनभानोः ॥

विस्फुलिंगपदवींदधतीषुप्रज्वलत्तपनकांतशिलासु ॥ २१॥

दर्शयत्युरुमरोचिसरस्वत्पूरसृज्यपरमायिनिभानौ ॥

साधुनैकमणिकुट्टिममूर्च्छद्रश्मिजालकशिखावलापिच्छं ॥ २२॥

પંકજાવલિવિલીનમરાલેપુષ્કરાંતરભિગત્વરમીને ॥

શાલિકોટરશયાલુશકુંતેશૈલકંદરશરણ્યમયૂરે ॥ ૨૩ ॥

શંકરોદિવસમધ્યમભાગેપંકજોત્પલપરાગકષાયાં ॥

જાન્હવીમભિયયૌસહશિષ્યૈરન્હિકંવિધિવદેષવિધિત્સુઃ ॥ ૨૪ ॥

હવે એક સમયે સૂર્યના તાપથી પ્રગ્વલિત થઈ રહેલી સૂર્ય કાંતની શિલાઓ, આ-
કાશમાં ભમતાં ત્રણ પુરનો દ્વેષ કરનારા મહાદેવના નેત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિના
કિરણોના તણુઓની પદવી જે વખતે ધારણ કરતી હતી. જાણે અગ્નિના તણુઓ હોય
તેથી દેખાતી હતી; જે સમયે પોતાનાં અત્યંત કિરણો વડે સમુદ્રમાં ભરતીરૂપી પૂરને
ઉત્પન્ન કરનારો સૂર્ય અનેક સુંદર મણિઓથી બાંધેલી ભૂમિમાં પરાવર્તન પામતાં પોતાનાં
કિરણોના સમુદાય બંધે મોરનાં પીંછાં બતાવતો હોય તેમ બીજાં ઇંદ્રજલ વિદ્યાનો એક
કરી બતાવનારો થયો હતો;—જે સમયે હંસ કમલના સમુદાયમાં સંતાઈ ગયા હતા, મા-
છલાં જલની મધ્યે જતાં રહ્યાં હતાં, પક્ષીઓ વૃક્ષોના પોલાણમાં સૂઈ ગયાં હતાં અને
મોર પર્વતોની યુક્તિનું શરણું લેઈને રહ્યા હતા; તે વખતે દિવસના મધ્ય ભાગમાં (મધ્યા-
ન્હે) શ્રી શંકરાચાર્ય વિધિપૂર્વક આન્હિક કર્મ કરવાની હચ્છાથી પોતાના શિષ્યો સહિત
કમલ અને કાલા કમલના પરાગથી ભગવા વર્ણુની થઈ ગયેલી ગંગા નદી ઉપર
જતા હતા. ૨૧-૨૨-૨૩-૨૪.

સૌંસજંપથિનિરીક્ષ્યચતુર્ભિર્ભૌષણૈઃશ્વભિરમુવ્રતમારાત્ ॥

ગચ્છદુરમિતિતંનિજગાદપ્રત્યુવાચસશંકરમેનં ॥ ૨૫ ॥

નદી ઉપર જતાં માર્ગમાં શ્રી શંકરે આર બયાનક કૃતરાઓથી આગળ પાછળ
ઘેરાયલા ચાંડાલને પોતાની પાસે આવતો જોઈને તે ચાંડાલને તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે, આરે
ચાંડાલ! દુર જા; તે સાંભળીને તે ચાંડાલે શ્રી શંકરને જતાર આપ્યો કે—૨૫.

અદ્વિતીયમનવદ્યમસંગસલ્લોધસુખરૂપમલ્લંડં ॥

આમનંતિશતશોનિગમાંતાસ્ત્રભેદકલનાતવાચિત્રં ॥ ૨૬ ॥

આત્મા એક અને અદ્વિતીય છે. એ આત્મા પાંચ વિદ્યાનો છે. એ આત્મા પુરુષ
નિરવદ્ય, નિરંજન અને અસંગ છે. બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન, અને અનંત છે. વિજ્ઞાન અને
આનંદ એ બ્રહ્મ છે. એ રીતે વેદાંત સૈક્યો પ્રકારે આત્માને અદ્વિતીય, અનવદ્ય, અ-
સંગ, સત્ય, બોધરૂપ, અને અખંડ, પ્રતિપાદન કરેછે; તોપણ તે આત્માને વિષે તું ભેદ
બુદ્ધિની કલ્પના કરેછે એ આશ્ચર્ય છે!!! ૨૬.

વળી ભેદ બુદ્ધિ રાખવાથી તું પણ એવાજ પ્રકારના યતિઓની પંક્તિમાં પેઠેજો છે
એવા હેતુથી કહેછે કે,—

દંડમંડિતકરાધૃતકુંડાઃપાટલાભવ્રસનાઃપટુવાચઃ ॥

જ્ઞાનગંધરહિતામૃહસંસ્થાન્વંચયંતિકિલકેચનવૈષૈઃ ॥ ૨૭ ॥

કેટલાક સન્યાસીઓ હાથમાં દંડ ઝાંલવા વડે અલંકૃત થયેલા, છે, હાથમાં કમંડલ ઝાલેલાં છે, ભગવા રંગનાં વસ્ત્ર પહેરેલાં છે, અને બોલવામાં ચતુર છે તથા જ્ઞાનના લેશથી રહિત છે. એવા સન્યાસીઓ માત્ર પોતાના વેષ વડેજ ગૃહસ્થ પુરુષોને ઠગે છે ૨૭.

ગચ્છદૂરમિતિદેહમુતાહોદેહિનંપરિજિહીર્ષસિવિદ્વન્ ॥

ભિચરેડન્નમયતોન્નમયંકિંસાક્ષિણશ્ચયતિપુંગવસાક્ષી ॥ ૨૮ ॥

હે વિદ્વાન્ ! તું મને દૂર જ એ પ્રકારે કહે છે તેમાં મારા દેહને તું દૂર કરવા ઇચ્છે છે કે આત્માને દૂર કરવા ઇચ્છે છે? હે યતિ એજ ! જો દેહને દૂર કરવા તું ઇચ્છતો હોય તો તે દેહ તો તારા દેહની પેઠે અન્નમય (અન્નથી પૃષ્ઠ થઈ ઉપજેલો) છે માટે શું તમારા દેહ કરતાં જુદો છે?—વિલક્ષણ છે? અર્થાત્ જુદો નથીજ. વાર જો તે દેહના સાક્ષીરૂપ આત્માને તુ દૂર કરવા ઇચ્છતો હોય તો તે સાક્ષીરૂપ આત્મા, તારામાં જ સાક્ષીરૂપ આત્મા છે. તેનાથી શું જુદો છે? અર્થાત્ જુદો નથીજ. ૨૮.

બ્રાહ્મણશ્વપચભેદવિચારઃપ્રત્યગાત્મનિકથંતવયુક્તઃ ॥

વિવિતેડ્વરમણૌસુરનદ્યામંતરંકિમપિચાસ્તિસુરાયાં ॥ ૨૯ ॥

આ બ્રાહ્મણ છે અને આ ચાંડાલ છે એવો ભેદ પ્રત્યગાત્માને વિશે તારા જોવા અદ્વૈત વાદીએ માનવો કેમ થતો? તારા જોવા અદ્વૈત વાદીને કેમ યોગ્ય લાગે છે? અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારે એવો ભેદ તારે માનવો યોગ્ય નથી. સૂર્યનું પ્રતિબિંબ ગંગાને વિશે પડ્યું હોય અને મદિરામાં પણ પડ્યું હોય તો તે બેમાં કાંઈ અંતર (તફાવત) છે શું? અર્થાત્ કાંઈપણ અંતર નથી. તારે એજ રીતે પ્રત્યેક દેહમાં આત્મા પ્રતિબિંબિત થયો છે તેમાં શો ભેદ છે? ૨૯.

શુચિર્દ્વિજોહંશ્વપચવ્રજેતિમિથ્યાગ્રહસ્તેમુનિવર્યકોયં ॥

સંતંશરીરેષ્વશરીરમેકમુપેક્ષ્યપુર્ણપુરુષંપુરાણં ॥ ૩૦ ॥

વારે તું કહેતો હોય કે આત્મા તો ભેદ રહિત છે તથાપિ અતિ પવિત્ર બ્રાહ્મણ શરીરમાં અને અતિ પાપિષ્ઠ ચાંડાલના શરીરમાં ભેદ કેમ નહિ માનવો? તો, હે મુનિવર્ય ! અનેક શરીરોમાં છતાં પણ ત્રણે કાત્રમાં શરીરના સંબંધ વિનાના પૂર્ણ પ્રાચીન આત્મરૂપ એક પુરુષની ઉપેક્ષા કરીને ‘હું પવિત્ર બ્રાહ્મણ છું; હે ચાંડાલ તું દૂર જ.’ એવો આ મિથ્યા આગ્રહ તારે શો છે? અર્થાત્ તમારા સરખા મુનિ એજને એવો મિથ્યા આગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી. પોતાના સ્વરૂપને ભૂલીને ક્ષણ બંધુર દેહમાં અહંભાવ રાખવો અત્યંત અનુચિત છે એમ બોધ કરતાં કહે છે કે,—૩૦.

અર્ચિસમવ્યક્તમનંતમાદ્યંવિસ્મૃતરૂપંવિમલંવિમોહાત્ ॥

કલેવરેડક્ષિન્કરિકર્ણલોલાકૃતિન્યહંતાકથમાવિરાસ્તે ॥ ૩૧ ॥

તારે આત્મ સ્વરૂપ અર્ચિત, અવ્યક્ત (કોઈ પણ ઇન્દ્રિયથી ભક્ત ન થાય એવું), અનંત, પ્રાચીન મૂલભૂત, અને તેથી ઉચ્ચાધિ રહિત—નિર્મલ છે તેને વીસરી જઈને હાથી-

૧. તું દૂરજ એ પ્રકારે તારે વિદ્વાનને કહેવું ઘટિત નથી. એ અનિમાયતાણું સંબોધન છે,

ના કાનના જેવા અંચલ આ દેહ ઉપર તને અહંભાવ કેમ પ્રકટ થાયછે? અર્થાત્ તારા જેવા વિવેકીન કોઈ પણ પ્રકારે દેહ ઉપર અહંભાવ પ્રકટ થવો યોગ્ય નથી. ૩૧.

તું દેહેશે કે એમ છતાં, પણ લોકને આચાર શીખવાડવાના હેતુથી મેં એમ કહ્યું છે. તો,—

વિદ્યામવાપ્યાપિવિમુક્તિપદ્યાંજાગર્તિતુચ્છાજનસંગ્રહેચ્છા ॥

અદ્દમહાંતોપિમહેંદ્રજાલેમજ્જંતિમાયાવિવરસ્યતસ્ય ॥ ૩૨ ॥

મુક્તિની માર્ગભૂત બ્રહ્મ વિદ્યાને પ્રાપ્ત કરીને પણ હજી તુચ્છ એવી લોક સંગ્રહ ૩૫ ઇચ્છા નામેછે. !!! અહો ! માયાનીઓમાં એટલે એવા પરમાત્માની મોટી ઇંદ્ર જાનમાં મોટા પુરો પણ ડૂબી જાયછે એ આશ્ચર્ય છે !!! ૩૨.

ઈત્યુદીર્ઘવચનંવિરતેઽસ્મિન્સત્ત્વાક્તદનુવિપ્રતિપન્નઃ ॥

અત્યુદારચરિતોસજમેનંપ્રત્યુવાચસચવિસ્મિતચેતાઃ ॥ ૩૩ ॥

એ પ્રમ.ણે વચન કહીને તે અંત્યજ (ચાંડાલ) વિરામ પામ્યો એટલે તેના વચન ઉપરથી 'આ તે ચાંડાલ હશે કે નહિ' એમ જેને સંશય ઉત્પન્ન થયોછે, તથા સત્યવાદી તેથી મનમાં વિસ્મય પામ્યા છે અને અતિ ઉદાર એવા ચરિતવાળા, શ્રી શંકર તે ચાંડાલ પ્રતિ બોલ્યા કે,— ૩૩.

સસમેવમવતાયદિદાર્ણપ્રસવાદિતનુમૃત્પચરૈતત્ ॥

અંચજોયમિતિસંપ્રતિબુદ્ધિસંચજામિવચસાત્મવિદસ્તે ॥ ૩૪ ॥

હે દેહધારીઓમાં એજ ! તે જે આ સમયે કહ્યુંછે તે સત્યજ છે. તારા આત્મવે- તાના વચન ઉપરથી 'આ ચાંડાલ છે' એવી બુદ્ધિનો હવે હું ત્યાગ કરુંછું. ૩૪.

ભેદ શૂન્ય બુદ્ધિવાળો ધણો દુર્લભ છે માટે કોઈને ઇપકો આપવો યોગ્ય નથી એવા હેતુથી શ્રી શંકર બોલ્યા કે,—

જાનતેશ્રુતિશિરાંસ્યપિસર્વેમન્વતેચવિજિતેંદ્રિયવર્ગાઃ ॥

યુંજતેહૃદયમાત્માનિનિસંકુર્વતેનાધિષ્ઠામપમેદાં ॥ ૩૫ ॥

ધણાક જણ વેદાંત વચનને અવણથી જાણેછે; અને તેમાંના ધણાક ઇંદ્રિયોના વર્ગને જીતીને તે વચનોનું મનન પણ કરેછે; તથા ધણાક અંતઃકરણનો આત્મામાં યોગ પણ કરેછે—નિદિધ્યાસન પણ કરે છે; પરંતુ પ્રતિબંધકના સદ્ભાવને લીધે ભેદશૂન્ય બુદ્ધિ કોઈ પણ કરી શકતા નથી. ૩૫.

માતિયસ્યતુજગદ્દૃઢબુદ્ધેઃસર્વમપ્પનિશમાત્મતથૈવ ॥

સદ્વિજોઽસ્તુમવતુશ્વપચોવાવંદનીયશતિમેદ્દહનિષ્ઠા ॥ ૩૬ ॥

એટલા માટે જે દૃઢ બુદ્ધિવાળા પુરૂષને સઘળું જગત્ નિરંતર આત્મરૂપે દેખાય છે તે ગમેતો બ્રાહ્મણ હો અથવા ગમેતો ચાંડાલ હો, પરંતુ તે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે એમ મારી દૃઢ નિશ્ચ છે. ૩૬

૧ ડું અંત્યજ નથી પણ દેહધારીઓમાં બ્રેજ છે એ સુચનાર આ સંબોધન છે.

તે કેવલ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય નહિ, એટલું જ નહિ, પરંતુ એવા રૂડા જ્ઞાનવાળો પુરૂષ સાક્ષાત્ મારો ગુરુ પણ છે એવા હેતુથી કહે છે કે,—

યાચિતિસ્ફુરતિવિષ્ણુમુખેસાપુત્તિકાવધિપુસૈવસદાહં ॥

નૈવદૃશ્યામિતિયસ્યમનીષાગુલકસંભવતુત્રાસગુરુર્મે ॥ ૩૭ ॥

જે ચેતન સત્તા વિષ્ણુ આદિકમાં સ્ફુરે છે તે જ ચેતન સત્તા પતંગ આદિક ક્ષુદ્ર જંતુઓમાં પણ સ્ફુરે છે! તે જ ચેતન સત્તા ત્રણે કાલમાં હું હું, બીજું દૃશ્ય પદાર્થ કાંઈ ત્રણે કાલમાં છે જ નહિ. એવી જેના શ્રદ્ધિ હોય, તે બધે ચાંડાલ હોય તથાપિ મારો ગુરુ છે. ૩૭.

યત્રયત્રચમવેદિહબોધસ્તત્તદર્થસમવેક્ષણકાલે ॥

બોધમાત્રમવશિષ્ઠમહંતઘસ્યધીરિતિગુરુઃસનરોમે ॥ ૩૮ ॥

આ લોકમાં તે તે વિષયનો અનુભવ કરતી વખતે જે જે વિષયનું જ્ઞાન થાય ને તે, સર્વે મિથ્યાભૂત સર્વે ઉપાધિઓનો બાધ કરવાથી અવશિષ્ટ રહેલું જ્ઞાન માત્ર હું હું; મારાથી બ્યતિરિક્ત કાંઈ પણ નથી. એવી જેના શ્રદ્ધિ હોય તે ગમે તે હોય તથાપિ મારો ગુરુ છે એ ઉપરથી,—‘તુ દૂર જા’ એમ મેં તારા દેહને દૂર કરવાના હેતુથી કહ્યું નથી તેમ આત્માને દૂર કરવાના હેતુથી પણ કહ્યું નથી; પરંતુ તે બંનેના તાદાત્મ્યરૂપ આધ્યાસને દૂર કરવાના હેતુથી કહ્યું છે. એ આધ્યાસ જો તારે વિષે ન હોય જો તું મારો ગુરુ છે. ૩૮.

બાષમાણઈતિતેનકલાવાનેષનૈક્ષતતમંસજમગ્રે ॥

ધૂર્જટિતુસમુદૈક્ષતમૌલિસ્ફૂર્જદૈંદવકલંસહવેદૈઃ ॥ ૩૯ ॥

શિવના કલાવતાર શ્રી શંકર તે ચાંડાલ સાથે એ રીતે યોજના હતા તેવામાં પોતાની આગળ તેમણે તે ચાંડાલને દીઠો નહિ, પરંતુ જેના મુકુટને વિશે ચંદ્રની કલા સ્ફુરણાયમાન થઈ રહી છે એવા શિવને ચાર વેદ સહિત દીડા. ૩૯.

કોઈ કહેશે કે શ્રી શંકર એ જ શિવ છે માટે બીજા શિવ ક્યાંથી આબ્યા! તો, જેમ વિષ્ણુના કલાવતાર બાસન્દી સાથે વિષ્ણુનો સંવાદ સંભવે છે તેમ શિવના કલાવતાર શંકરની સાથે શિવનો પણ સંવાદ સંભવે છે.

અયેનમક્તયાવિનયેનઘૃત્યાયુક્તઃસહર્ષેણચાવિસ્મયેન ॥

તુષ્ટાવશિષ્ઠાનુમતસ્તૈસ્તંદૃષ્ટ્વાદશોર્ગોચરમષ્ટમૂર્તિ ॥ ૪૦ ॥

શિવને જોઈને બચવડે, ભક્તિવડે, વિનયવડે, ધૈર્યવડે, હર્ષવડે અને વિસ્મયવડે યુક્ત તથા શિષ્ટ પુરુષોથી માન પામેલા શ્રી શંકરે પોતાના દૃષ્ટિગોચર થયેલા અષ્ટ મૂર્તિ (પૃથ્વી આદિક આઠ જેની મૂર્તિઓ છે એવા મહાદેવ)ની શ્લોકવડે સ્તુતિ કરવા માંડી. ૪૦.

દાસસ્તેઽહંદેહદૃષ્ટ્યાસ્મિશંખોજાતસ્તૈશોજીવદૃષ્ટ્યાત્રિદૃષ્ટે ॥

સર્વસ્યાત્મત્ત્વાત્મદૃષ્ટ્યાત્વમેવેત્યેવંમેધીર્નિશ્ચિતાસર્વશાસ્ત્રૈઃ ॥ ૪૧ ॥

હે શંભો !—જેનાથી સુખ ઉત્પન્ન થાયછે એવા હે દેવ ! દેહ દૃષ્ટિએ કરીને હું તારો દાસ છું. અર્થાત્ તમે સર્વ સ્વામિયુણ્યુક્ત છો. હે ત્રણ નેત્રવાળા દેવ ! જીવ દૃષ્ટિએ કરીને હું તમારો અંશ પ્રકટ થયો છું. તમે કદેશો કે હું તો અવયવ રહિત છું તો તું મારો અંશ શી રીતે થયો ? તો,—તમે સર્વદ્રિય રહિત છતાં પણ જેમ સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિરૂપી ત્રણ નેત્રવાળો તમારો દેહ છે તેમ માયાવડે તમારો અંશ પણ સંભવે છે. હે સર્વના આત્મારૂપ દેવ ! શુદ્ધાત્મ દૃષ્ટિએ કરીને તો તમે એજ હું છું—તમારાથી હું જુદો નથી. એ પ્રકારે સર્વે શાસ્ત્રોવડે મારી બુદ્ધિને નિશ્ચય પ્રાપ્ત થયો છે. ૪૧.

માયામાં પેહેરવાના પ્રસિદ્ધ (લૌકિક) મણિથી શિવ-આત્મારૂપ મણિની ભિન્નતા અતાવીને પોતાનાથી અભિન્ન થિવને નમસ્કાર કરતાં શ્રી શંકર કહેછે કે,—

યદાલોકાદંતર્વહિરપિચલોકોવિતિમિરો

નમંજૂપાયસ્યત્રિજગત્તિનશાણોચનસ્વનિઃ ॥

યતંતેચૈકાંતરહસિયતયોયત્પ્રણયિનો

નમસ્તસ્મૈસ્વસ્મૈનિશ્ચિલનિગમોત્તંસમણયે ॥ ૪૨ ॥

જેના દર્શનવડે લોક બાહ્યરથી અને અંતરથી અંધકાર રહીત-પ્રકાશમય થાય છે. (લૌકિકમણિ તો માત્ર બાહ્યરથીજ પ્રકાશ કરેછે) જેને મૂકવાને પેટી નોંધતી નથી (લૌકિકમણિને મૂકવાને પેટી નોંધએ છીએ), ત્રણે લોકમાં જેને એાપ અઢાયવાને સરાણનો પાપાણ નથી કે જેને ખોદી કાઢવાને આણ નથી (લૌકિકમણિને તે બંને હોયછે,) તથા જેના ઉપર યતિએ પ્રીતિવાળા થઈને તેને પ્રાપ્ત કરવાને એકાંતમાં યત્ન કરેછે (લૌકિક-મણિ ઉપર યતિએ પ્રીતિ કરતા નથી તથા તેને પ્રાપ્ત કરવાનો યત્ન એકાંતમાં થતો નથી), એવા લૌકિકમણીથી ઉત્કૃષ્ટ સમગ્ર પદના શિરોભૂષણ-પદાંત રૂપમણિ, જે ત્વં પદના લક્ષ્યાર્થથી અભિન્ન છે, તેને મારો નમસ્કાર છે. ૪૨.

હવે ગુરૂની કૃપાવડે પ્રાપ્ત તત્ત્વ જ્ઞાનના આલંબન ભુત અખંડ એક રસ સ્વતત્ત્વને પ્રણામ કરતાં કહેછે કે,—

અહોશાસ્ત્રશાસ્ત્રાત્કિમિહ્યદિનશ્રિગુરુકૃપા

ચિતાસાર્કિકુર્યાન્નુયદિનબોધસ્યાવિભવઃ ॥

કિમાલંબશ્વાસૌનયાદિપરતત્ત્વમમતથા ॥

નમઃસ્વસ્મૈતસ્મૈયદવાધિરિહાશ્ચર્યધિષણા ॥ ૪૩ ॥

શાસ્ત્ર પરમ તત્ત્વનો બોધ કરેછે માટે તેને ધન્ય છે. શાસ્ત્ર એવું છે ખરું પણ જે લોકો ઉપર અથવા શિષ્ય ઉપર ગુરૂની કૃપા ન હોય તો તે શાસ્ત્રથી શું ફલ છે? અર્થાત્ કાંઈ ફલ નથી. વાર કદાચિત્ ગુરૂની કૃપા સંપાદન કરી પણ જે તેનાથી તત્ત્વ જ્ઞાનનો વિશેષે કરીને ઉદ્ભવ ન હોય તો સંપાદન કરેલી ગુરૂ કૃપા પણ શું કરશે ? અર્થાત્ કાંઈ કરશે નહિ. કદાપિ મારું પરમતત્ત્વ જે ન હોય તો તે તત્ત્વ જ્ઞાનનો ઉદ્ભવ બોધ પણ—

શાતા આલંબનથી થશે? માટે તત્ત્વજ્ઞાનના આલંબનભૂત સ્વરૂપ થકી અભિન્ન પરમ-
તત્ત્વ જેના સુધી આ લોકમાં આશ્ચર્યશ્રદ્ધિ છે-જેનાથી પર આશ્ચર્યશ્રદ્ધિનો વિપય
નથી, તે પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૪૩.

इत्युदारवचनैर्भगवंतंसंस्तुवंतमथचप्रणमंतं ॥

बाष्पपूर्णनयनमुनिवर्यशंकरंसबहुमानमुवाच ॥ ४४ ॥

એ પ્રમાણે ઉદાર વચનોવડે બગવાન મહાદેવની સ્તુતિ કરતા તથા તેમને પ્રણામ
કરતા મુનિવર્ય-જેનાં નેત્ર આંસુથી ભરાઈ ગયેલાં છે એવા શ્રી શંકરને ધણા માનસાથે
મહાદેવે કહ્યું કે,—૪૪.

अस्मदादिपदवीमभजस्त्वंशोधितातवतपोधननिष्ठा ॥

वादरायणइवलमपिस्याःसद्वरेण्यमदनुग्रहपात्रं ॥ ४५ ॥

તું અમો આદિક મોટા દેવોની પદ્મીનિ પામ્યો છે. હે તપોધન! અમે તારી નિષ્ઠાની
પરીક્ષા કરી છે. માટે હે સદ્વરેણ્ય! (ઉત્તમ વરદાન પામવાને કે આપવાને યોગ્ય!) બ્રાહ્મ
મુનિનિ પેઠે તું પણ મારા અનુગ્રહનું પાત્ર થા. (આશિર્વાદ) ૪૫.

संविभज्यसकलश्रुतिजालंब्रह्मसूत्रमकरोदनुशिष्टः ॥

यत्रकाणभुजसांख्यपुरोगाण्युद्धृतानિકुमतानिसमूलं ॥ ४६ ॥

જે બ્રાહ્મમુનિ સર્વે શિષ્ટોમાં અગ્રણી છે અથવા રૂંડે પ્રકારે શિક્ષણ પામેલા છે
તેથી તેણે સમગ્ર વેદ સમુદાયના વિભાગ કરીને બ્રહ્મસૂત્ર રચ્યું છે; જે બ્રહ્મસૂત્રમાં ક-
ણ્વાદ, સાંખ્ય, પાતંજલ, આદિક કૃતિસત (નિધી) મતોને મૂલમાંથી ઉખેડી નાખ્યાં છે. ૪૬.

तत्रमूढमतयःकलिदोषाद्भिन्निवेदवचनोद्भित्तानि ॥

भाष्यकाण्यरचयन्बहुबुद्धेर्दूष्यतामुपगतानिचकैश्चित् ॥ ४७ ॥

એ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર કલિદોષને લીધે મૂઢ શ્રદ્ધિવાળા પુરુષોએ જે ત્રણ વેદ વચનનાં
પ્રમાણ આપીને કેટલાંક કૃતિસત ભાષ્યો રચેલાં છે. તથા કેટલાક બહુ જાણનારા પુરુ-
ષોએ તેને દૂષિત પણ કરેલાં છે. ૪૭.

तद्भवान्विदितवेदशिखार्थस्तानिदुर्मतिमतानिनिरस्य ॥

सूत्रभाष्यमधुनाविदधातुश्रुत्यपोद्बलितयुक्त्यभियुक्तं ॥ ४८ ॥

એટલા માટે વેદાંતના વચનોનો અર્થ જોણે જાણેજો છે એવા તમો તે કુશ્વદ્ધિવાળા-
ઓના મતોનું ખંડન કરીને તથા સમગ્ર મુતિ વચનોથી ઉપકૃત એવી યુક્તિઓથી યુક્ત
સૂત્ર ભાષ્ય હમણાં રચો. ૪૮.

તમે ધારશો કે એ મારા રચેલા ભાષ્યનો કોઈ અનાદર કરશે તો એવી શંકા રા-
ખવી નહિ. કેમકે,—

एतदेवविबुधैरपिसेंद्रैरर्चनीयमनवद्यमुदारं ॥

तावकंकमलयोनिसभायामप्यवाप्स्यातिवरांवरिवत्सां ॥ ४९ ॥

તમારૂં રચેલું એજ નિર્દોષ અને ઉદાર ભાષ્ય ઇંદ્ર સહિત દેવોએ પણ પૂજન કરવા જેવું થશે; તેમજ તે બ્રહ્માની સભામાં પણ ઉત્તમ પ્રકારનું પૂજન પામશે. ૪૬.

ભાસ્કરાભિનવગુપ્તપુરોગાત્રીલકંઠગુરુમંડનમુખ્યાન્ ॥

પંડિતાનથવિજિતજગત્સાંખ્યાપયાદ્વયમતેપરતત્ત્વં ॥ ૫૦ ॥

વળી ભિદ્ધિદ વાદી બાસ્કર, શાંત મતનો અભિનવગુપ્ત, એ આ આદિ આ-આર્યોને તથા નીલકંઠ, પ્રભાકર તથા બાદ મતનો અનુયાયી મંડનમિત્ર, એ આદિક પંડિતોને જીતીને પૃથ્વીમાં અદ્વૈત મતમાં પરમતત્ત્વ છે એમ પ્રસિદ્ધ કરે. ૫૦.

મોહસંતપસવાસરનાથાંસ્તત્રતત્રાવિનિવેશ્યવિનેયાન્ ॥

પાલનાયપરતસ્વસરણ્યામામુવૈવ્યસિતતઃકૃતકૃતઃ ॥ ૫૧ ॥

પછી પરતત્ત્વની પદ્ધતિનું પાલન કરવાને અર્થે, મોહરૂપી અંધકારને દુર કરનારા સ્ફાર્શ્પી પોતાના શિષ્યોને તે તે સ્થલમાં સ્થાપન કરીને, કૃત કૃત થઈને મને પામીશ. ૫૧.

एवमेनमनुश्रुत्यકृपावानागमैःसहशिर्वीतरघत्त ॥

વિશ્લિતેનમનસાસહશિષ્યૈઃશંકરોઽપિસુરસિંધુમયાસીત્ ॥૫૨॥

એ પ્રભાણે શ્રી શંકરના ઉપર અનુગ્રહ કરીને કૃપાક્રાંત શ્રી મહાદેવ વેદો સહિત અંતર્ધાન થયા; અને પોતાના શિષ્યો સહિત શંકર પણ મનમાં વિસ્મય થઈને દેવ નદી ગંગા ઉપર ગયા. ૫૨.

સન્નિશ્ચયવિધિમાન્હિકમીશંધ્યાયતોગુરુમથાશિલભાષ્યં ॥

કર્તુમુદ્યતમમૂઢુણસિંધોર્માનસંનિશ્ચિલલોકાહિણાય ॥ ૫૩ ॥

પછી ત્યાં જ પોતાને કરવાનો હતો તે આન્હિકવિધિ સમાપ્ત કરીને જગતના ગુરુ મહાદેવનું ધ્યાન કરતા ગુણના સમુદ્રરૂપ શ્રી શંકરનું મન, લોકના હિતને અર્થે સમગ્ર ભાષ્ય કરવાને ઉદ્યુક્ત થયું. ૫૩.

कर्तृत्वशक्तिप्रधिगम्यसन्निधनाथात्काशीपुराभिरगमत्त्वविकासभाजः ॥

પ્રીતઃસરોજમુકુલાદિવર્ચચરીકનિર્વંધતઃમુલ્લખવાપયથાદ્વિજેન્દ્રઃ ॥૫૪॥

જેમ ગંધર્વી લોભાયલા ભ્રમર પછવાડે લાગવાથી-ભ્રમરની પીડાથી કમજના દોડાથી કમજના દોડાને છોડીને દિવેન્દ્ર (પક્ષીઓનો ઇંદ્ર-હંસ)ત્યાંથી બાહાર નીકળી જઈને પ્રસન્ન થઈ સુખ પામ્યો હોય તેમ કમજના દોડાની પેઠે વિકાસ નહિ પામેલા કાશી નગરથી (શ્રી શંકરાચાર્યની કીર્તિરૂપી ગંધર્વી લોભાયલા સેવકરૂપ ભ્રમરોની પીડાથી તે કાશીને છોડીને અને શ્રી કાશીવિષ્ણનાથ મહાદેવ થકી ભાષ્ય કરવાની શક્તિને પામીને પ્રસન્ન થયેલા દિવેન્દ્ર (શ્રી શંકર) સુખ પામ્યા. ૫૪.

अद्वैतदर्शनविदांभुविसार्वभौमोयात्सेषइत्युदुपर्विवसितातपत्रं ॥

અસ્તાચલેવહતિચારુપુરઃપ્રકાશવ્યાજેનચામરમધાદિવાદિક્સુકાંતા ॥૫૫॥

પૃથ્વી ઉપર અદ્વૈત શાસ્ત્ર જાણનારા આચાર્યોનો સાર્વભૌમ ચક્રવર્તિ આ શ્રી

શંકર જાય છે એમ જાણીને ચંદ્રર્ચિન૩૫ એક છત્ર અસ્તાચલ વહન કરતો હતો તે સમયે દિશા૩૫ સુંદર સ્ત્રીએ તેમના આગળ પ્રકાશને બાહાને ચામર ધારણ કર્યો. ૫૫.

શાંતાંદિશંદેવનૃણાંવિહાયનાન્યાદિગસ્મૈસમરોચતાદ્ધા ॥

તત્રસતીર્થાનિનિષેવમાણોગંતુંપનોઽધાદ્વદરીંક્રમાત્સઃ ॥ ૫૬ ॥

દેવ અને મનુષ્યોના શાંત દિશા એટલે ઉત્તર દિશાને પડી મૂકીને બીજી દિશા શ્રી શંકરાચાર્યને સાક્ષાત્ રચિકર બાગી નહિ તેથી કરીને તે દિશાએ આવેલાં તીર્થોનું સેવન કરતા કરતા કંચે કરીને બદરિકાશ્રમમાં જવાનું તેમણે મન કર્યું; ૫૬.

તેનાન્વર્તિમહતાકચિદુણશાલિશીતંકચિત્કચિદ્ગુકચિદપ્યરાલં ॥

ઉત્કંટકંકચિદકંટકવત્કચિચ્ચતદ્વર્ત્તમૂર્ખજનચિત્તામિવાવ્યવસ્થં ॥ ૫૭ ॥

અને કોઈ જગોએ ઉજાણતાવાળો, કોઈ જગોએ શીતલ, કોઈ જગોએ સાધો, કોઈ જગોએ વાંકો, કોઈ જગોએ જ્યાં મોઢાના કાંઠાવાળો, અને કોઈ જગોએ કાંઠા વગરનો, એ રીતે મૂર્ખ માણસના ચિત્તની પેઠે અબ્યવસ્થિત માર્ગને તે મહાપુરુષ અનુસર્યા. અર્થાત્ અર્ધ્યાશ્રમ બણી જવાને એવે માર્ગે ચાલ્યા. ૫૭.

આત્માનમક્રિયમપવ્યયમીક્ષિતાપિપાંથૈઃસમંવિચલિતાપથિલોકરીયા ॥

આદત્કલાનિમધુરાણ્યપિબસ્યાંસિપ્રાર્યાંદુપાવિશદશેતતથોદતિષ્ઠત્ ॥૫૮॥ ૧

તે પોતાના આત્માને ક્રિયા રહિત તથા નાશ ન પામે એવો જોતા હતા. તથાપિ માર્ગમાં પ્રવાસીઓ સાથે ચાલેલા શ્રી શંકર લોકની રીતિ પ્રમાણે ફક્તો ખાતા હતા. મીઠાં પાણી પીતા હતા, ચાખતા હતા, ખેસતા હતા, સૂતા હતા અને ઉઠતા હતા ૫૮.

તેનવ્યનીયતતદાપદવીદવીપસ્યાસાદિતાચ્ચદરીવનપુણ્યભૂમિઃ ॥

ગૌરીગુરુસ્વદમંદસરીપરીતાલેલત્સુરીપુતદરીપરિભાતિયસ્યાં ॥ ૫૯ ॥

(એમ કરતાં કરતાં) તેમણે ધણો દૂર માર્ગ અતિકાંત કર્યો—ધણોક લાંબો માર્ગ યોજાઈયો, અને ગૌરીના પિતા હિમાલયમાંથી ઝરતાં ઉતાવળાં ઝરણોથી બામ થયેલો તથા એક કરતી દેવાંગનાઓ યુક્ત યુક્તો જ્યાં ચારે પાસ શોભે છે એવી બદરી વનના પવિત્ર ભૂમિ પ્રાપ્ત કરી—અર્ધ્યાશ્રમમાં પોહોચ્યા. ૫૯.

સદ્વાદશેવયસિતત્રસમાધિનિષ્ઠૈર્વ્રક્ષર્ષિભિઃશ્રુતિશિરોબહુધાવિચાર્ય ॥

પદ્મિશ્વસત્પથિરથોનવભિશ્ચલિન્નૈર્બવ્યંગમીરમધુરંફણિતિસ્મભાષ્યં ॥ ૬૦ ॥

શ્રી શંકરે પોતાના બારને વર્ષે તે અર્ધ્યાશ્રમમાં રહીને ત્યાં રહેલા સમાધિનિષ્ઠ તથા ૧૭, ૨૨ સાત, અને નવથી એક પાંચના બ્રહ્મર્ષિઓ સાથે ધણે પ્રકારે વેદાંતનો વિચાર કરીને સુંદર, ગંભીર અને મધુર એવું સૂત્ર બાળ્ય બાળ્યું—૨૩૫. ૬૦.

૧ બ્રુખ, તરશ, જરા, મૃત્યુ, શોક, મોહ, એ ૭ ઉક્તિઓ. ૨ તપસ્યા, રક્ત, માંસ, અસ્થિ, મેદ, મજ્જા, વીર્ય, એ સાત ધાતુઓ. ૩ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને ચાર અંતઃકરણ એ નવ અથવા જ્ઞાનેન્દ્રિય પાંચક, કર્મેન્દ્રિય પાંચક, માણ્પાંચક અંતઃકરણ ચતુષ્ટય, સચ્ચુણુ જુત પાંચક (અથવા પ્રકૃત્યષ્ટક) અવેષા, કામ, કર્મ, ઉપાસના એ નવ અથવા નવ કાર. ૪

કરતલકલિતાદ્વયાત્મતરંગક્ષપિતદુરંતચિરંતનપ્રમોહં ॥

उपचितमुदितोदितैर्गुणैर्धैरुपनिषदामयमुज्जहारभाष्यं ॥ ૬૧ ॥

વેદનું બાળ્ય કર્યું એટલુંજ નહિ, પણ ઉપનિષદનું પણ બાળ્ય કર્યું તે વિષે કહેછે કે જેણે અદ્વૈત આત્મતત્વને હથેળીમાં પ્રકાશિત કર્યું છે, જેણે પ્રાચીનકાલના-ધણા કાલના અને પાર ન આવે એવા મોહનો નાશ કર્યો છે, અને જે ઉદય પામેલા ગુણના સમુદાયવડે યુક્ત છે, એવું ઉપનિષદનું બાળ્ય પણ શ્રી શંકરે કર્યું. ૬૧.

ततोमहाभारतसारभूताःसव्याकरोद्भागवतीश्रृंगीताः ॥

सनत्सुजातीयमसत्सुदૂરंततोऽनृसिंहस्यचतापनीयं ॥ ૬૨ ॥

પછી મહાભારતમાં સારભૂત એવી ભગવદ્ગીતાનું તેમણે બાળ્ય કર્યું. તથા અસત્ પુરૂષોને અત્યંત અપ્રાપ્ય એવા સનત્સુજાતીય અધ્યાત્મનું પણ બાળ્ય કર્યું તે પછી નૃસિંહતાપનીયનું બાળ્ય કર્યું. ૬૨.

ग्रंथानसंख्यास्तदनूपदेशसहस्रिकादीन्व्यदधात्सुधीज्यः ॥

श्रुतार्थविद्यानविवेकपाशान्मुक्ताविरक्तायतयोर्भवन्ति ॥ ૬૩ ॥

તે પછી શ્રુદ્ધિમાન પુરૂષોએ પ્રસંશા કરવા યોગ્ય શ્રી શંકરે ઉપદેશસહસ્રિકા આદિક અસંખ્ય ગ્રંથો કર્યા, જે પરમાર્થ વિદ્યાના ગ્રંથોને સાંભળીને વિરાગયુક્ત થતિઓ અવિવેકરૂપી પાશથી યુક્ત થાય છે. ૬૩.

श्रीशंकराचार्यरवाबुदेसप्रकाशमानेकुमतिप्रणीताः ॥

व्याख्यांधकाराःप्रयलंसमीयुर्दुर्वादिचंद्रप्रभयावियुक्ताः ॥ ૬૪ ॥

એ રીતે શ્રી શંકરાચાર્યરૂપી સૂર્ય ઉદય પામીને જે સમયે પ્રકાસવા માંડ્યો તે સમયે ડુષ્ટ વાદીરૂપ ચંદ્રની કાંતિ સહિત કુશ્રુદ્ધિવાળાઓએ રચેલી બ્યાખ્યારૂપ અંધકાર લય પામી ગયા. ૬૪.

अथव्रतीर्दुर्विधिवद्विनेयानध्यापयामाससनैजभाष्यं ॥

तर्कैःपरेषांतरुणैर्विवस्वन्मरीचिभिर्भसिंधुवदप्रशोष्यं ॥ ૬૫ ॥

હવે સન્યાસીઓમાં ચંદ્ર જેવા શોભાયમાન શ્રી શંકરે, બીજા વાદીઓના તર્કરૂપી તરણ સૂર્યનાં કીરણોથી જેમ સમુદ્રનું શોષણ થતું નથી તેમ શોષણ ન થાય એવું પોતાનું બાળ્યવિધિ પ્રમાણે પોતાના શિષ્યોને બણાવવા માંડ્યું. ૬૫.

निजशिष्यहृदब्जभास्वतोगुरुवर्यस्यसनंदनादयः ॥

शमपुर्वगुणैरशुश्रुवन्कतिचिच्छिष्यगणेषुमुख्यतां ॥ ૬૬ ॥

પોતાના શિષ્યોનાં હૃદયરૂપી કમલના સૂર્યરૂપ ગુરુ એજ શ્રી શંકરના શિષ્ય સમુદાયમાં પોતાના સમાદિક ગુણોએ કરીને, સનંદન આદિક કેટલાક શિષ્યો મુખ્યતા સેવા કરતા હતા—અર્થાત્ સનંદનાદિક કેટલાક શિષ્યો પોતાના ગુણોએ કરીને મુખ્ય થયા હતા. ૬૬.

સનિતરામિતરાશ્રવતોલસન્નિયમસદ્ગુતમાપ્યસનંદનઃ ॥

શ્રુતનિજશ્રુતિકોપ્યમત્તપુનઃપિપટિષુર્ગહનાર્થવિવિત્સયા ॥ ૬૭ ॥

સનંદન નામે શિષ્ય બીજ શિષ્યો કરતાં ઘણો શોભતો છતાં અને પોતાના વેદનું તેણે અધ્યયન કર્યું છતાં પણ ગહન અર્થનું જ્ઞાન થવાની ઇચ્છાથી અદ્ભુત નિયમ ધારણ કરીને કરીને પઠન કરવાની ઇચ્છાવાળો થયો હતો. ૬૭.

અદ્વંદ્વભક્તિમમમાત્મપદારવિદદ્વંદેનિતાંતદયમાનમનામુર્નીદ્રઃ ॥

આમ્નાયશેઝરરહસ્યનિધાનકોશમાત્મીયકોશમશિલંત્રિરપાઠયત્તં ॥ ૬૮ ॥

પોતાના ચરણકમલના યુગ્મ (જોડું)ને વિષે રાગ દ્વેષાદિક દ્વંદ્વ રહિત ભક્તિવાળા સનંદન ઉપર અત્યંત કૃપાવાળું જેનું મન છે એવા મુર્નીદ્ર શ્રી શંકરે વેદાંતના રહસ્યરૂપી બંડારને સંચય કરવાના પાત્રરૂપ પોતાના સમગ્ર કોશને પોતાના સમગ્ર ગ્રંથને ત્રણ વાર બણાવ્યો. ૬૮.

ઈષ્યાભરાકુલહૃદામિતરાશ્રવાગાંઘર્યાપયન્નનૃપમામદસીયભક્તિઃ ॥

અમ્રાપગાપરતટસ્થમમુંકદાચિદાકારયન્નિગમશેઝરદેશિકેન્દ્રઃ ॥ ૬૯ ॥

સનંદન ઉપર યુરની અસાધારણ પ્રીતિ જોઈને ઇર્ષ્યાના સમુદાયથી જેમનું હૃદય ભરાઈ ગયું છે એવા બીજ શિષ્યોમાં તે સનંદનની અનુપમ ભક્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાના હેતુથી વેદાંતનો ઉપદેશ કરનારાઓના ઇંદ્ર શ્રી શંકરે સનંદન આકાશ નદી ગંગાને સામે કાઠે છતાં, કોઈક વખતે તેને હાક મારી. ૬૯.

સંતારિકાડનવધિસંસૃતિસાગરસ્યકિંતારયેન્નસરિતંશુરૂપાદભક્તિઃ ॥

ઇસંજસામવિશતઃસલિલંચુસિંધુઃપદ્માન્યુદંચયતિતસ્યપદેપદેસ્મ ॥ ૭૦ ॥

તે સાંભળીને સનંદને વિચાર કર્યો કે સંસારરૂપી અવધિ વિનાના સમુદ્રમાં તારનારી યુરના ચરણની ભક્તિ શું એક નદીમાં મને તારશે નહિ? એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેણે ત્વરાથી જલમાં પ્રવેશ કર્યો. તે સમયે આકાશ નદી ગંગાએ તેને પગલે પગલે કમલ ઉત્પન્ન કર્યો—તેણે જ્યાં જ્યાં પગ મૂક્યો ત્યાં ત્યાં કમલ ઉત્પન્ન કર્યો!!! ૭૦.

પાથોરુહેષુવિનિવેશ્યપદંક્રમેણપ્રાપ્તોપર્કંઠમમુપમતિમાનભક્તિઃ ॥

આનંદવિસ્મયનિરંતનિરંતરોસાવાશિલ્પ્યપદ્મપદનામપદંવ્યતાનીત્ ॥ ૭૧ ॥

તે કમલમાં કંઠે કરીને પગ મૂકીને કિનારે પ્રાપ્ત થયેલા—આવેલા અપ્રતિમ ભક્તિવાળા સનંદનને, આનંદ તથા વિસ્મયથી અત્યંત પરિપૂર્ણ થયેલા શ્રી શંકરે આલિંગન કરીને તેનું નામ પદ્મપદ એવી રીતે વિસ્તાર્યું. ૭૧.

તંપાઠયંતમનવદ્યતમાત્મવિદ્યાંયેતુસ્થિતાઃસદસિતત્ત્વવિદાંસર્ગર્વાઃ ॥

આચિક્ષિપુઃકુમતપાશ્રુપતાભિમાનાઃકેચિદ્વિવેકવિટપોગ્રદવાયમાનાઃ ॥ ૭૨ ॥

જે સમયે શ્રી શંકર આત્મવિદ્યાનું શિષ્યોને અધ્યયન કરાવતા હતા તે સમયે તે તત્ત્વજ્ઞાનીઓની સંખ્યામાં જે કોઈ ગર્વવાળા તથા વિવેકરૂપી વક્ત્રના ભયંકર દાવાગિરૂપ

દુષ્ટ પાશુપત મતના અભિમાનીઓ જોકલા હતા તે, તેમના ઉપર આક્ષેપ આણવા લાગ્યા. તે આક્ષેપ આ પ્રમાણે હતો કે,—

પશુપતિ હિંસરે કાર્ય કારણ, યોગ, વિધિ, અને દુઃખાંત, એવા પાંચ પદાર્થ મોક્ષને અર્થે ઉપદેશી હતા. તેમાં મહાદાદિક એ કાર્ય છે; પ્રધાન એ કારણ છે; સમાધિએ યોગ છે; ત્રિષવણુ સ્નાનાદિ એ વિધિ છે; અને મોક્ષ એ દુઃખાંત છે. તેમાં પ્રધાન એ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે અને પશુપતિ હિંસર એ નિમિત્ત કારણ છે, કેમકે હિંસરે દષ્ટિ કરી અને તેણે પ્રાણ સરળ્યો હતાંદિ સુતિમાં દષ્ટિપૂર્વક હિંસરનું કર્તૃત્વ કહેલું છે. એવું જ ધડાનું નિમિત્ત કારણ કુંભાર છે અને તેનું પણ દષ્ટિપૂર્વક કર્તૃત્વ છે એમ લોકોમાં જ્ઞેવામાં આવે છે; તેમ અનેક કારક પૂર્વક ઉત્પન્ન થયેલી ક્રિયાના ફલની સિદ્ધિ પણ લોકોમાં જ્ઞેવામાં આવે છે; તેમ અનેક કારક પૂર્વક ઉત્પન્ન થયેલી ક્રિયાના ફલની સિદ્ધિ પણ લોકોમાં જ્ઞેવામાં આવે છે, એજ ન્યાય આદિ કરીને વિષે પણ લાગુ પડવો યોગ્ય છે. વળી જેમ રાજ, વૈવસ્વાત, આદિક હિંસર કેવલ નિમિત્ત કારણ છે એમ લોકોમાં પ્રતિત થાય છે તેમ પરમેશ્વર પણ નિમિત્ત કારણ જ છે. વળી આ જગત્ સાવયવ, અચેતન અને અશુદ્ધ છે. એવા લક્ષણવાળા જગતનું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ હોય એમ સંભવતું નથી. વળી જે દુઃખ અને મોહાદ્યાત્મક કાર્ય જગતનું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ હોય તો પ્રત્યક્ષ વખતે પોતાના ઉપાદાન બ્રહ્મથી કાંઈ જુદું પડવારૂપ દૂષણ ઉપજે છે. મારે બ્રહ્મને જગતનું ઉપાદાન કારણ કહેવું એ બરોબર નથી, અને સુતિઓ પશુપતિ હિંસરને નિમિત્ત કારણરૂપે જણાવે છે એમ નિશ્ચય માનવું. ૭૨.

તદ્વિકલ્પનમનલ્પમનીષઃશ્રુત્યુદાહરણતઃસનિરસ્ય ॥

ઈપદસ્તમિતગર્વભરાણામાગમાનપિમમંથપરેષાં ॥ ૭૩ ॥

એવા તેમના વિકલ્પ સાંભળીને અપાર બુદ્ધિવાળા શ્રી શંકરે સુતિનાં ઉદાહરણ આપીને તેનું ખંડન કર્યું. અને પછી લગાર જેમનો ગર્વ અસ્ત પામ્યો છે એવા પાશુપત મતવાળાઓનાં શાસ્ત્રોત્તું પણ ખંડન કર્યું; એની રીતે કે—

તમે જે બ્રહ્મથી બિન્ન નિમિત્ત અને ઉપાદાનનો સ્વીકાર કરો છો તે ઠીક નથી; કેમકે તેમ કરવાથી સુતિમાં જે પ્રતિજ્ઞા અને જે દષ્ટાંત કહ્યાં છે તેને બાધ આવે છે. સુતિમાં કહ્યું છે કે “જેના વડે, નહિ સાંભળેલું સંભળાય, નહિ માનેલું મનાય, અને નહિ જાણેલું જણાય તે આદેશને તું પૂછે છે છ.” જે બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ ન હોય તો આ પ્રતિજ્ઞાને બાધ આવે; કેમકે કાર્યથી બ્યતિરિક્ત નિમિત્ત કારણના વિજ્ઞાનથી તે કાર્યનું જ્ઞાન થતું નથી. દષ્ટાંત જેમકે, હે સૌમ્ય ! એક માદીના ગોળાનું જ્ઞાન થવાથી સકલ મૃત્તિકામય પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે; વાણીથી જ્ઞેનો આરંભ કરવામાં આવે છે એવો મૃત્તિકાના વિકાર એ નામ માત્ર છે. મૃત્તિકા એજ સત્ય છે,” એ પ્રમાણે ઉપાદાન રૂપે જ સુતિમાં બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. વળી બીજી કોઈ અધિષ્ઠાતા ન હોવાથી તેજ બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ છે એમ જાણવું; કેમકે જગતની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં એકજ અદ્વિતિય બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી બીજી પ્રકારે કહેતાં પ્રતિજ્ઞા અને દષ્ટાંતને બાધ આવે છે, એ

સ્પષ્ટ છે. જો બ્રહ્મ એકજ છે તો નિમિત્ત અને ઉપાદાન એ બુદ્ધિ ક્યાંથી હોય ? વળી મુતિમાં કહ્યું છે કે “તેણે ઇચ્છા કરી કે હું બહુ રૂપે થાજી.” એ ઉપરથી પરમાત્મા એજ કદા છે અને પ્રકૃતિ પણ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. ઉપાદાન અને ઉપાદેશનું અત્યંત સાદર્ય હોયું જોઈએ એમ કાંઈ અવશ્યનું નથી. કેમકે વીંછીનું ઉપાદાન કારણ છાણ છે તેમ કેશનું ઉપાદાન દેહ છે, તથાપિ વીંછી અને કેશ તેમના ઉપાદાન કારણથી વિસદર્ય જોવામાં આવે છે વળી કાર્ય હોઈને તે બ્રહ્મને દૂષણ આપી શકતું નથી. કેમકે ધરાદિ વિકાર કારણ થકી બિન્ન ન છતાં મૂત્તિકાને દૂષણ આપતા નથી, એમ જોવામાં આવે છે, વળી પ્રલયકાલમાં કાંઈ કારણથી અભિન્ન રહે છે એટલુંજ નહિ પણ ત્રણે કાલમાં, આત્મા એજ આ સર્વ છે, બ્રહ્મ એજ સર્વ છે એમ વેદમાં કહેલું હોવાથી જગતરૂપ કાંઈ બ્રહ્મરૂપ કારણથી અભિન્ન છે એ રીતે કારણથી કાંઈ બિન્ન છતાં પણ સૂર્ય કિરણથી ઉપજેલાં ગ્રાંઝવાનાં પાણીવડે ક્ષાર ભૂમિ કદી બીની થતી નથી તેમ જગત પરમાત્માને સ્પર્શ કરતું નથી. એવાં વેદનાં ઉદાહરણો આપીને શ્રી શંકરે તેમના વિકલ્પ દૂર કર્યા, અને તેમના શાસ્ત્રનું પણ ખંડન કર્યું. જમકે,—પાસુપત શાસ્ત્રમાં કહેવા પ્રમાણે પશુપતિ ઇશ્વર પ્રધાન અને પુરૂષના અધિષ્ઠિતા હોવાથી તે જગતનું કારણ હોઈ શકતા નથી. કેમકે હીન, મધ્યમ, અને ઉત્તમ એવા પ્રાણીઓમાં તેમણે ભેદ કર્યા છે માટે પશુપતિને રાગદ્વેષ છે એમ જણાય છે. વળી પશુપતિ ઇશ્વરનો પ્રધાન અને પુરૂષના સાથે સંબંધ પણ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેમનો સંયોગ લક્ષણ સંબંધ પણ સંભવતો નથી. કેમકે તે ત્રણે સર્વગત અને નિરવયવ છે. સમવાય સંબંધ પણ સંભવતો નથી. કેમકે તેમના આશ્રય અને આશ્રિતભાવનું નિરૂપણ કર્યું નથી. બીજાને પણ કોઈ કાર્યગમ્ય સંબંધ કલ્પી શકાતો નથી. કેમકે તેમનો કાર્ય કારણ ભાવજ અદ્વાપિ સિદ્ધ થયે નથી. ૭૩.

એ પ્રમાણે તેમના શાસ્ત્રના ખંડનનો પ્રકાર બતાવીને તેમણે માનેલી મુક્તિનું ખંડન કરવાનો પ્રકાર કહે છે કે,—

અદ્વિતીયનિરતાસતિભેદેમુક્તિરીશસમતૈવકથંસ્યાત્ ॥

ધ્યાનજાકિમિતિસાનવિનશ્યેદ્રાવકાર્યમશ્વિલંહિનનિત્યં ॥ ૭૪ ॥

અદ્વિતીય બ્રહ્મને વિશેષ પર્યવસન્ન થયેલી એવી મુક્તિ છે અને તમારે મતે ઇશની સમાનતા એ મુક્તિ છે, પણ ભેદ સત્ત્વ છતાં ઇશની સમાનતા લક્ષણ મુક્તિ કેમ અને ? કારણ કે તમારે મતે ભેદ સત્ત્વ હોવાથી કોઈ પ્રકારે તેના નિવૃત્તિ થવાની નહિ તો મુક્તિ પણ કોઈ પ્રકારે બનવાની નહિ. તમે કહેશો કે પશુપતિના ધ્યાનથી અમને મુક્તિ મળશે તો તે પણ યથાર્થ નથી; કેમકે ધ્યાનથી ઉપજેલી મુક્તિ કેમ વિનાશ ન પામે ? કારણ કે તેનો વિનાશ ન થવાનો કોઈ હેતુ નથી; માટે જાણવું કે કોઈપણ કાર્ય જ કોઈપણ ભાવથી ઉપજેલું છે તે નિત્ય નથી. અને એજ રીતે ધ્યાનભાવથી ઉપજેલી મુક્તિ પણ અનિત્ય છે. ૭૪.

કિંચસંક્રમણમીશગુણાનામિષ્યતેપશુષુમોક્ષદશાર્યાં ॥

તત્ત્વસાધવવયવૈર્વિધુરાણાંસંક્રમોનઘટતેહિગુણાનાં ॥ ૭૫ ॥

વળી મેક્ષાવસ્થામાં જીવોમાં પશુપતિ ઇશ્વરના ગુણોનું સંક્રમણ થાય છે એમ જે પાશુપત મતવાળા ધરે છે તે ધરે જુનું પણ ખરોખર નથી. કેમકે અવયવ વિનાના ગુણોનું સંક્રમણ ઘટતું નથી. ૭૫.

પદ્મગંધંદ્વગેધવહંઽસ્મિન્નાત્મનીશ્વરગણોઽસ્તિતિચેન્ન ॥

તત્રગંધસમવાયિનમસ્વત્સંયુતંદિશતિગંધધિયંયત્ ॥ ૭૬ ॥

તમે (પાશુપત મતવાળા) કહેશો કે જેમ અવયવ વિનાના કમલના ગંધનું જેમ વાયુમાં સંક્રમણ થાય છે તેમ જીવમાં પશુપતિના ગુણોનું સંક્રમણ પણ ઘટે છે, તો તેમ નથી; વાયુમાં જે કમલનો ગંધ જણાય છે તેતો ગંધના સમવાય સંબંધવાળું કમલ સૂક્ષ્મ અવયવરૂપે વાયુ સાથે સંયુક્ત થઈને વાયુમાં ગંધબુદ્ધિ દેખાડે છે. ૭૬.

કિંચૈકદેશેનસમાશ્રયંતેકાત્સ્ત્ર્યેનવાશંભુગુણાવિમુક્તાન્ ॥

પૂર્વેતુપૂર્વોદિતદોષસંગસ્ત્વંતેઽજ્ઞતાદિઃપરમેશ્વરેસ્માત્ ॥ ૭૭ ॥

વળી અમે તમને (પાશુપત મતવાળાઓને) પૂછીએ છીએ કે વાશ પશુપતિના ગુણો મુક્ત પુરુષમાં આવે છે તે એક દેશવડે આવે છે કે સમગ્રપણે આવે છે ? અર્થાત્ થોડા ઘણા આવે છે કે બધાય ગુણો આવે છે ? જો થોડા ઘણા આવે છે એમ કહેશો તો પૂર્વે કહ્યો તેજ દોષ લાગુ થશે એટલે અવયવ-રહિત ગુણોમાંથી થોડા ઘણા ગુણો છૂટા પડીને જીવમાં આવે એમ બને નહિ માટે ગુણોનું સંક્રમણ ઘટશે નહિ. જે પશુપતિમાંથી સમગ્ર ગુણો જીવમાં આવે છે એમ કહેશો તો પશુપતિ ઇશ્વર ગુણ રહિત થઈ જવાના તેથી તે પરમેશ્વરને વિષે અસ્તતાદિ (અસ્તતાપણું આદિ) દોષ લાગુ થશે. ૭૭.

इत्थंतर्कैःकुलिशकठिनैःपंडितमन्यमाना

भिद्यत्स्वार्थाःस्मयभरमदंतसजुस्तांत्रिकास्ते ॥

पक्षाघातैरिवरयभरैस्ताड्यमानाःफणासु

क्ष्वेडज्वालांखगकुलपतेःपद्मगाःसाभिमानाः॥૭૮॥

જેમ પક્ષીઓના કુલના પતિ ગરડના અતિશય વેગવાળા પાંખોના ઝપારાઓ આ ઘાતવડે ફણામાં જેમને તાડત થાય છે એવા અભિમાનવાળા સર્પો ઝેરની જવાલા બાહાર કાઢે છે તેમ, વજૂના જેવાં કંડણ તર્કવડે જેમનો અભિમત અર્થમિદ પામી ગયો છે એવા તથા પોતાને પંડિત માનનારા તે તાંત્રિક—પાશુપત મતવાળા પોતાના અતિશય ગર્વના મદને તણ દેતા હતા. ૭૮.

व्याख्याजृम्भितपाटवात्फणिपतेर्मदाक्षमुद्दीपयन्

संख्यालंघितशिष्यहृद्वनरुहेष्वादिस्ततामुद्वहन् ॥

उद्वेलस्वयशःसमैःसभगवत्पादोजगद्भूषयन्

कुर्वन्वादिमृगेषुनिर्भरमभाच्छार्दूलविक्रीडितं ॥ ૭૯ ॥

બાખ્યાન કરવાવડે વિકાસ કરેલી કુશલતાવડે શેષ નાગને પણ લગ્ન ઉત્પત્તિ ક-

રતા, અસંખ્ય શિષ્યોના હૃદયરૂપી કમલ તે વિષે સૂર્યપણું-ધારણ કરતા—સૂર્ય જેમ કમલને ખીલાવેછે તેમ પોતાના શિષ્યોનાં હૃદયને ખીલાવતા, જેણે સાત સમુદ્રના કિનારા-ઓનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે એવા પોતાના યશરૂપી પ્રબોધી જગતને અલંકૃત કરતા, અને વાદીરૂપી હરણોમાં અત્યંત-૯૪ શાર્દૂલવિકીડિતને આચરતા-શાર્દૂલ જે કીડા હરણોમાં ફરેછે અર્થાત્ હરણોનો નાશ કરેછે તેમ વાદીઓનો પરાજયરૂપી નાશ કરતા શ્રી ભગવત્પાદ શંકરાચાર્ય શોભતા 'હતા. ૭૯.

વેદાંતકાંતારકૃતપ્રચારઃસુતીક્ષ્ણસત્યુક્તિનિશ્ચયદંઙ્ક્રુઃ ॥

મયંકરોવાદિમતંગજાનાંમહર્ષિકંઠીરવઙ્ગલાસ ॥૮૦॥

શ્રી શંકરને સિંહરૂપે વર્ણવે છે કે,—વેદાંતરૂપી વનમાં જેણે પ્રચાર (ગમન) કર્યો છે. અત્યંત તીક્ષ્ણ એવી ઉત્તમ કૃતિ (તર્ક)રૂપી જેના નખનાં અગ્ર (અણીઓ) તથા દાઢો છે, વાદીરૂપી હાથીઓને જે ભયંકરછે, એવો મહર્ષિ (શ્રીશંકર)રૂપી સિંહ શોભતો હતો. ૮૦.

અમાનુષંતસ્યયતીશ્વરસ્યવિલોક્યબાલસ્યસતઃપ્રભાવં ॥

અસંતમાશ્ચર્યયુતાંતરંગાઃકાશીપુરસ્થાગગદુસ્તદેત્યં ॥ ૮૧ ॥

તે યતીશ્વર શંકર બાલક છતાં પણ તેમનો અમાનુષ પ્રભાવ જોઈને અત્યંત આશ્ચર્યચક્રિત જેમનાં અંતર થયાંછે એવા કાશી નગરના રહેનારા લોકો તે સમયે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા કે,—૮૧

અસ્માન્મુદ્ધુર્ચોતિતસર્વતંત્રાત્પરાભવંપીઢિતપુંડરીકાઃ ॥

પ્રપેદિરેભાસ્કરગુપ્તમિશ્રમુરારિવિદ્યેદ્રગુરુપધાનાઃ ॥૮૨॥

વારંવાર જેણે સર્વે શાસ્ત્રોને પ્રકાશિત કર્યાંછે એવા શ્રી શંકર થકી જેમનું હૃદયકમલ પીડાયુંછે એવા ભાસ્કર ગુપ્ત મિશ્ર મુરારિ, વિદ્યેદ્ર ગુરુ, આદિક પરાભવ પામ્યાંછે. ૮૨.

અસ્યાત્મનિષ્ઠાતિશયેનતુષ્ઠઃપ્રાદુર્ભવન્કામરિપુઃપુરસ્તાત્ ॥

પ્રચોદયામાસકિલપ્રણેતુંવેદાંતશારીરકસૂત્રભાષ્યં ॥૮૩ ॥

આ (શ્રી શંકરની અત્યંત આત્મ નિષ્ઠ થી સંતાપ પામેલા કામરિપુ-મહાદેવ તેમના આગળ પ્રકટ થયા. અને તેમને (શ્રી શંકરાચાર્યને) વેદાંતનું શારીરક સૂત્ર ભાષ્ય રચવાની પ્રેરણા કરી. ૮૩.

કુદૃષ્ટિભિરસ્ફુરત્કુમતપંકમગ્રાંપુરાપરાશરભુવાચિરાત્બુધમુદેબુધેનોદૃતાં ॥

અહોવતજરદ્વવીમનઘભાષ્યસૂક્તામૃતૈરપંકયતિશંકરપ્રણતશંકરઃસાદરં ॥ ૮૪ ॥

કુદૃષ્ટિરૂપી અંધકારને વિશે સ્ફુરણાપમાન કુમતિ ફુટ-પુઢિરૂપી કાદવમાં કુમેલી-કળેલી મૃતિ લક્ષણ પ્રાચીન ગાયનો, પૂર્વે તાની એવા પરાશરના પુત્ર વેદવ્યાસે પંડિતોને હાં આપવાને અર્થે ધણે કાલે ઉદ્ધાર કર્યો હતો. એ વેદ લક્ષણ પુરાતન ગાય ને દોષ

૧ આ સ્લોકમાં શ્રી શંકરનું વર્ણન કરવામાં આવેલા શાર્દૂલવિકીડિત પદવડે જાહેરના નામનું સુચન થાય છે માટે શુકાલંકાર 'સૂચ્યાર્થસૂચનં મુદ્રા પ્રકર્તાર્ણવરૈઃ પદૈઃ પ્રકૃતવં' વર્ણન કરનારાં પદવડે સુચન કરવા ચેત્સવ અર્થે જ્યાં સુચન કરવું હોય ત્યાં શુકાલંકાર થાય છે. (અંકલોક).

રહિત બાળ્યનાં સ્ફુટરૂપ અમૃતથી આદરસહિત પોતાને પ્રણામ કરતા પ્રૃષ્ઠનું કલ્યાણ કરનાર શ્રીશંકર કાદવ રહિત કરેછે-નિર્મલ કરેછે એ મોટા હર્ષના અને આશ્ચર્યની વાતછે. ૮૪.

ત્રૈલોક્યંસમુલ્લંક્રિયાફલપયોમુંકેયયાવિષ્કૃતં

યસ્યાવૃદ્ધતેરમહીસુરગૃહેવાસઃપ્રવૃદ્ધાધ્વરે ॥

તાંપંકપ્રસૃતેકુતર્કકુહરેઘોરૈઃસ્વરૈઃપાતિતાં

નિષ્પંકામકરોત્સભાવ્યજલધેઃપ્રક્ષાલ્યસૂક્તામૃતૈઃ ॥ ૮૫ ॥

જે વેદ લક્ષણ ગાયે પ્રકટ કરેલું ક્રિયાના ફલરૂપ કુધ સુખે કરીને ત્રણે લોક આપ છે.-પીએછે-અનુભવેછે, અને જેનો નિવાસ અત્યંત પ્રાચીન તથા જેમાં યશો અતિશય વૃદ્ધિ પામ્યા છે.-જ્યાં ધણા યસ થયાછે એવા પ્રયાગમાં પ્રભપતિ નામે બ્રાહ્મણને ઘેર છે તે શ્રુતિલક્ષણ ગાયને કાદવથી બામ એવા કુતર્કરૂપી આડમાં ભયંકર અને તી-ક્ષણ ફુર્જનોએ પાડેલી છે. ગાયને બાળ્યરૂપી સમુદ્રમાંથી સ્ફુટરૂપી અમૃત લેઈ તે વડે શ્રી શંકરાચાર્યે કાદવ રહિત કરી-નિર્દોષ કરી. ૮૫.

મિથ્યાવક્ત્રીતિકૈશ્વિત્પરુષમુપાનિષદૂરમુત્સારિતામૂ

દન્યૈરાસ્મિન્નિયોજ્યંપરિચરિતુમસાવર્હતીતિપ્રનુન્ના ॥

અર્થાભાસંધાનૈર્મદુભિરિવપરૈર્વૈચિતાચોરિતાર્થૈ

વિંદસ્યાનંદમેષાસુચિરમશરણાશંકરાચર્યપ્રપન્ના ॥ ૮૬ ॥

કેટલાક વેદ બાહ્ય મતવાળા પુરૂષોએ ‘ઉપનિષદ્ મિથ્યા કહેછે.’ એ પ્રમાણે કહીને તેને દુર કાઢી નાખી હતી. બીજા કેટલાક બાહ્ય મતાનુસારી આદિક પુરૂષોએ ‘વેદાંત ક-મંમાં જે નિયોજ્ય છે તેના પરિચર્યા કરવાને ઉપનિષદ્ યોગ્ય છે’ એ પ્રમાણે કહીને તેને બલાત્કારે પીડિત કરી હતી; વળી કેટલાક કોમલ સરખા જણાતા પણ અતિ કઠોર નૈયાયિકો જેઓ એમ કહેતા હતા કે ઉપનિષદ્માં અર્થ નથી પણ અર્થાભાસ છે, તથા જેઓએ તેના અર્થનો લોપ કર્યો છે, તેમણે ઉપનિષદ્ને છેતરી હતી. એવી રીતે ધણા કાલ સુધી કોઈનું શરણ ન પામેલી તે ઉપનિષદ્ શ્રી શંકરાચાર્યને શરણે આવીને આનંદ પામે છે. ૮૬.

હંતુંબૌદ્ધોનુધાવત્તદનુકથમપિસ્વાત્મલાભઃકળાદા

જ્ઞાતઃકૌમારિલાઘૈર્નિજપદગમનેદર્શિતંમાર્ગમાત્રં ॥

સાંખ્યૈર્દુઃસ્વંવિનીતંપરમથરચિતાપ્રાણધૃસર્હતાન્યૈ

રિત્યંસ્વિન્નંપુમાંસંખ્યધિતકરુણયાશંકરાચર્યપરેશં ॥ ૮૭ ॥

આત્મારૂપ પુરૂષ જેને શુન્યવાદી બૌદ્ધ હણવાને દોડ્યો હતો; તેના પછી કાંઈ ક-રતાં (મોટા પ્રયત્ને) કણાદ થકી જેને પોતાના આત્માનો લાભ થયો; કૌમારિલ ભટ્ટાચાર્ય આદિક પુરૂષોએ જેને પોતાની પદ્ધતિએ પોહીચવાનો માર્ગ માત્ર બતાવ્યો હતો; સાંખ્ય આચાર્યોએ કેવલ જેના દુઃખનો નાશ કર્યો હતો; અને બીજા પાર્તજલ આદિક આચાર્યોએ

પ્રાણનું ધારણ કરવાવડે (પ્રાણાયામ કરવાવડે) જેના પૂજ્યતા સંપાદન કરી હતી; એ રીતે એક પામેલા આત્મા પુરૂષને શ્રી શંકરાચાર્ય કૃપા કરીને પરમાત્મા બનાવી દીધો. ૮૭.

પ્રસન્નભૂતૈર્નૈવંકતિચનદદૃશુઃકેચદૃષ્ટાપ્યધીરાઃ

કેચિદ્ભૂતૈર્વિયુક્તંવ્યધુરથકૃતિનઃકેપિસર્વૈર્વિમુક્તં ॥

કિંલેતેપામસત્ત્વંનવિદધુરજહન્નૈવમીતિતતોસૌ

તેપામુચ્છિત્સત્તામભયમકૃતતંશંકરઃશંકરાંશઃ ॥ ૮૮ ॥

કેટલાક આર્યાકાદિક પૃથ્વી આદિક ભૂતોએ ગળેલા આત્માને જોઈ શક્યા નહિ. કેટલાક યોગાચારાદિક આત્માને જોઈને પણ અધીરા થઈ ગયા—ક્ષણિક વિસ્તાન આત્મા છે એ તેઓ માનતા હતા. કેટલાક પુણ્યશાલી તાર્કિક, મીમાંસક આદિક પુરૂષોએ તેને જીત થકી જૂદો કર્યો. કેટલાક—સાંખ્ય આદિક પુણ્યશાલી પુરૂષોએ તેને સર્વ જીત થકી તથા તેના ગુણો થકી જૂદો કર્યો પણ તેમણે તે સર્વનું અસત્પણું પ્રતિપાદન કર્યું નહિ તેથી આત્મા નિર્ભય થયો નહિ પણ શંકરે તો તે સર્વની સત્તાનો (હોવાપણાનો) નાથ કરીને આત્માને નિર્ભય કર્યો; કેમકે તે બ્રહ્મવિદ્યાના અધીશ્વર મહાદેવના અંશ હતા. ૮૮.

ચાર્વાકૈર્નિન્દુતઃપ્રાગ્બલિભિરથમૃષારૂપમાપાદ્યગુપ્તઃ

કાળાદૈર્હાનિયોઽયોવ્યરચિબલવતાકૃષ્યકૌમારિલેન ॥

સાંખ્યૈરાકૃષ્યત્ત્વત્ત્વામલમપિરચિતોયઃપ્રધાનૈકતંત્રો

દૃઢાસર્વેશ્વરંતંવ્યતનુતપુરુષંશંકરઃશંકરાંશઃ ॥ ૮૯ ॥

પૂર્વે આત્મારૂપ પુરૂષને ચાર્વાકોએ ‘આત્મા છેજ નહિ’ એમ કહીને ઉઠાવી દીધો હતો; પછી બલવાન એવા કણાદ મતને અનુસરનારાઓએ કર્તૃત્વાદિ વિશેષણવાળું અને જ્ઞાનાદિ ગુણવાળું મિથ્યા ભૂતરૂપ આપીને તેને સંતાડી રાખ્યો હતો; અરે! તે પછી બલવાન કુમારિલ ભટ્ટના મતાનુયાયિયોએ પણ તેને મહા ભૂતોમાંથી જૂદો ખેંચી કાઢીને સ્વર્ગ નર્કમાં કર્મ પ્રમાણે ભટકનારો દાસ હોય તેવો બનાવી દીધો હતો; તેમની પાસેથી પણ સાંખ્યાચાર્યોએ તેને ખેંચી લેઈને નિર્મલ કર્યો પરંતુ તેને પ્રધાનનાજ આધીનમાં રાખ્યો. એવી રીતે (આત્મા પુરૂષના હાલહવાલ થતા) જોઈને મહાદેવના અંશાવતાર શ્રી શંકરાચાર્ય તેને સર્વેશ્વર બનાવી દીધો. ૮૯.

વાચઃકલ્પલતાઃપ્રસૂનસુમનઃસંદોહસંદોહના

ભાષ્યેભૂષ્યતમેસમીક્ષિતવતાંશ્રેયસ્કરેશંકરે ॥

ભાષ્યાભાસગિરોદુરન્વયગિરાશ્લિષ્ટાવિસ્ટ્રાગુણૈ

રિષ્ટાસ્યુઃકથમંબુજાસનવધૂદૌર્ભાગ્યગર્ભાકૃતાઃ ॥૯૦॥

જે પુરૂષોએ શ્રી શંકરાચાર્યના અત્યંત ભૂષણાસ્પદ અને કલ્યાણકારી શ્રી ભાષ્યમાં ફલ અને પુષ્પનાં સમુદાયને આપનારી કલ્પલતા જેવી વાણી જોએલી છે, તેમને કમલાસન (બ્રહ્મા)ની સરસ્વતીના કુર્ભાગ્યે જેમાં વાસો કરેલો છે એવી, ગુણોએ તજેલી

દુઃખે કરીને જેનો સંબંધ ખસે એવી વાણીથી સંયુક્ત અને બાબ્ય જેવી દેખાતી વાણી-
યો કેમ પ્રીતિકર લાગે ? ૯૦.

કામકામકિરાતકાર્મુકલતાપર્યાયનિર્યાતયા

નારાચચ્છટયાવિપાટિતમનોર્ધૈર્યૈધ્યાકલ્પિતાન્ ॥

આચાર્યાનનવર્યનિર્યદભિદાસિદ્ધાંતશુદ્ધાંતરો

ધીરોનાનુસરીસરીતિવિરસાન્ગ્રંથાનવંધાપહાન્ ॥ ૯૧ ॥

કામરૂપી બિલ્લની ધનુષ્યરૂપી વેલમાંથી અનુક્રમે નીકળેલા નારાય નામે બાણના સમૂહથી જેમના મનનુ ધૈર્ય યથેષ્ટ નાશ કર્યું છે એવા પુરૂષોએ અર્થાત્ કામાદિ વિકાર-થી હણાયલા પુરૂષોએ પોતાની જુદિવડે કહ્યેલા આચાર્યોને, અને તેવાજ પુરૂષોએ પોતાની જુદિ પ્રમાણે કહ્યેલા નીરસ અને સંસારરૂપી બંધનનો નાશ કરવાને અસમર્થ એવા ગ્રંથોને, સર્વોત્તમ આચાર્ય થકી નીકળેલા અભેદ સિદ્ધાંતવડે જેનું અંતર શુદ્ધ થયેલું છે. એવો ધીર પુરૂષ અનુસરેતો નથી. ૯૧.

સુવાર્ત્પદાહંતાવિજયિભગવત્પાદરચના

સમસ્કંધાન્ગ્રંથાન્રચયતિનિવદ્ધાયદિતદા ॥

વિશંકાંભંગાનાંમૃદમુકુટશૃંગાટસરિતઃ

કૃતૌતુલ્યાકુલ્યાનિયતમુપશલ્યાદ્દતગતિઃ ॥ ૯૨ ॥

વળી જે કોઈ ગ્રંથકર્તા, અમૃત પ્રવાહની અહંતા—હુંપદનો જપ કરનારી શ્રી બ-ગવત્પાદ શંકરાચાર્યની રચનાની બરોબરી કરે એવા ગ્રંથોને રચે ત્યારે તો, કોઈ ગામની પડોશમાં નિયમ પ્રમાણે—હદમાં રહીને જે આદરથી ગમત કરે છે એવી નાની (ક્ષુલ્લક) અથવા કર્ત્રિમ નદી, મહાદેવના મુકુટરૂપી ચાર માર્ગના ચક્રલામાં રહેલી ગંગાના તરંગ-ની બરોબર તરંગ કરવામાં બરાબર થાય, એવી શંકા પણ ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ જેમ કોઈ ક્ષુલ્લક નદી ગંગાના સરખા બારે તરંગ ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ તેમ બીજો કોઈ ગ્રંથકર્તા શ્રી શંકરના જેવા ગ્રંથ પણ રચી શકે નહિ. ૯૨.

યયાદીનાધીનાઘનકનકધારાસમરચિ

પ્રતીર્તિનીતાસૌશિવપુવતિસૌંદર્યલહરી ॥

મુજંગોરૌદ્રોપિશ્રુતભયત્વદાધાયિસુગુરો

ગિરાંધારાસેયંકલયતિકવેઃકસ્યનમુદં ॥ ૯૩ ॥

શ્રી શંકરાચાર્યની વાણીની જે ધારાએ ધન સુવર્ણની ધારા દીન-પુરૂષને આધીન કરી છે, જેણે શિવની કુવતી ગૌરીના સૌંદર્યની ઘેરેરને પ્રકટ કરી છે, સર્પ મહા ક્રોધા છતાં પણ જેના નામનું અવણ કરીને બધનું હરણ કરનાર થાય છે (શંકરે નામાંકિત પ્રા-કૃત મંત્ર પણ સર્પનું વિષ હરે છે એ સહુ જાણે છે) એવી ઉત્તમ ગુરૂ શ્રી શંકરની વાણી-ની આ ધારા ક્યા કવિને હર્ષ નહિ આપે ? અર્થાત્ સર્વને આપશેજ. ૯૩.

ગિરાધારાકલ્પદ્રુમકુસુમધારાપરગુરો
સ્તદર્થાલીચિંતામણિકિરણવેણ્યાગુણનિકા ॥

અભંગવ્યંગ્યૌઘઃસુરસુરભિદુર્ધોમિસહભૂ

દિવંભવ્યૈઃકાવ્યૈઃસૃજતિવિદુષાંશંકરગુરુઃ ॥ ૧૪ ॥

શ્રી શંકર ગુરુ પોતાનાં બધા કાવ્યોવડે વિદ્વાનોને અર્થ એક સ્વર્ગ-લોક સરજે છે. એવી રીતે કે, તે એટલે ગુરુની વાણીની ધારા એજ સ્વર્ગનાં કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પની ધારા છે તે ધારામાં જે અર્થની પંક્તિ રહેલી છે તે સ્વર્ગમાંના ચિંતામણિના કિરણોરૂપ વેણી (કેશ બંધ)નું નૃત્ય છે. તે કાવ્યમાં જે અખંડ બ્યંજનાનો સમુદાય છે તે કામધેનુના દૂધના તરંગની બરોબર છે. એ રીતે શ્રીશંકરગુરુ પોતાના બધા કાવ્યોવડે વિદ્વાનોનું સ્વર્ગ સરજે છે. ૯૪.

વાચામોચાફલાભાઃશ્રમશમનવિધૌતેસમર્થાસ્તદર્થા

વ્યંગ્યંભંગ્યંતરંતત્ત્વલુકિમપિસુધામાધુરીસાધુરીતિઃ ॥

મન્યેધન્યાનિગાઠંપ્રશમિકુલપતેઃકાવ્યગવ્યાનિભવ્યાન્

યેકશ્લોકોઽપિયેષુપ્રથિતકવિજ્ઞાનંદસંદોહકંદઃ ॥ ૧૫ ॥

જે કાવ્યની વાણી કેળનાં ફલ (કેળાં) જેવી મધુર છે; તે વાણીના અર્થ મને સમાવવાની વિધિમાં સમર્થ છે; તેમાં જે બીજાં બ્યંજના યુક્ત વચનો છે તે કાંઈક અનિર્વાચ્ય વસ્તુને કેહેનારાં છે. તે કાવ્યની સારી જે રીતિઓ તે અમૃત સમાન મધુરતા વાળી છે. એ રીતે સન્યાસીના ફુલના ધિર શ્રી શંકરનાં કાવ્યરૂપી બધા ગોદુગ્ધ, જેમાંનો એક શ્લોક પણ પ્રસિદ્ધ એવા કવિ જનોના આનંદ સમુદાયનું મૂલ છે, તેને હું અત્યંત ધન્ય માનું છું. ૯૫.

વાગ્ગુફૈઃકુરુવિંદકંદલનિભૈરાનંદકંદૈઃસતા

મર્થૌઘૈરરવિંદઘંદકુહરસ્પંદન્મરંદોજ્વલૈઃ ॥

વ્યંગ્યૈઃકલ્પતરુપ્રફુલ્લસુમનઃસૌરભ્યગર્ભાકૃતૈ

દૈત્તેકસ્યમુદંનશંકરગુરોર્ભવ્યાર્થકાવ્યાવલિઃ ॥ ૧૬ ॥

શ્રી શંકરગુરુની બધા અર્થવાળી કાવ્યની પંક્તિ, કુરુવિંદ (મોથ)ના અંકુર સરખાં સત્પુરુષોના આનંદના મૂલભૂત વાણીના શુદ્ધ વડે, કમલના સમૂહમાં જે છિદ્રો છે તેમાંથી ટપકતા મહારંદ સમાન ઉન્મલ અર્થના સમુદાય વડે, અને કલ્પવૃક્ષનાં પ્રકૃષ્ઠિત પુષ્પની સુગંધિથી વ્યાપ્ત બ્યંજનાઓ વડે, કોને આનંદ નથી આપતી? અર્થાત્ શ્રી શંકરનાં કાવ્યમાંની વાણી, અર્થ અને બ્યંજના એ સર્વ સરસ હોઇને સર્વને આનંદ આપે છે. ૯૬.

તત્તાદ્યગતિશેખરોદૃતનિષદ્ધાણ્યંનિશમ્યેર્ષ્યા

કેચિદ્દેવનદીતટસ્થવિદુષામક્ષાંઘ્રિપક્ષશ્રિતાઃ ॥

મૌર્યત્તિલ્લંઘયિતુંપ્રયત્નમનુમાનૈકેક્ષણાવિક્ષમા

શ્ચક્રુર્ભાવ્યવિચાર્યચિત્રાકિરણંચિત્રાઃપતંગાશ્વ ॥ ૧૭ ॥

યતિઓમાં ઉત્તમ શ્રી શંકરાચાર્ય ઉદ્ધૃત કરેલું—અર્થાત્ રચેલું એવું (આગળ કહ્યું તેવું) ઉપનિષદનું બાહ્ય જોધને દેવ નદી—ગંગાના કિનારાપર રહેનારા વિદ્વાનોમાંના કેટલાક ગૌતમના પક્ષને આશરેલા અને એક અનુમાનજ નેમને સુખ્ય નેત્ર-જ્ઞાન સાધન છે એવા પુરૂષો ઈર્ષ્યા વડે ક્ષમા યુગ્મ રહિત થઇને-સહન ન થઈ શકવાને લીધે બાવિનો વિચાર ન કરીને, જેમ અગ્નિમાં વિચિત્ર પતંગો પડે છે તેમ, મૂર્ખતાથી તેનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ૯૭.

નિર્ઘર્ષણચ્છેદનતાપનાદ્યૈર્યથાસુવર્ણપરભાગમેતિ ॥

વિવાદિભિઃસાધુવિમથ્યમાનંતથામુનેર્ભાષ્યમદીપિભૂયઃ ॥ ૯૮ ॥

જેમ સુવર્ણને ધસવાથી, કાપવાથી અને તપાવવાથી તે ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ બાહ્યને પામે છે—ઉત્તમ થાય છે તેમ વિવાદી પુરૂષોએ સારી રીતે મંથન કરેલું શ્રી શંકર મુનિનું બાહ્ય વધારે પ્રકાશવા લાગ્યું. ૯૮.

સમાષ્યચંદ્રોમુનિદુર્ગ્ધસિંધોરુત્થાયદાસ્યન્નમૃતંબુધેભ્યઃ ॥

વિધૂયગોભિઃક્રમતાંધકારાનતર્પયદ્વિપ્રમનશ્ચકોરાન્ ॥ ૯૯ ॥

તે બાહ્ય લક્ષણ ચંદ્રમા મુનિ રૂપી ક્ષીર સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થઇને પંડિતરૂપી દેવતાઓને મોક્ષ રૂપી અમૃત આપતો હતો તથા તે સાથે પોતાનાં વાણીરૂપી કિરણોથી કુમત રૂપી અંધકારને દુર કરીને મુમુક્ષુ બ્રાહ્મણોનાં મનરૂપી ચક્રોને તૃપ્ત કરતો હતો. ૯૯.

અનાદિવાક્સાગરમંથનોત્થાસેવ્યાબુધૌધેકૃતદુઃસપત્રૈઃ ॥

વિશ્રાણયંતીવિજરામરત્વંવિદિયુતેભાષ્યસુધાયર્તોદોઃ ॥ ૧૦૦ ॥

અનાદિ ભૂત વેદ વાણી રૂપી સમુદ્રનું મંથન કરવાથી ઉપજેલું, કામ ક્રોધાદિક દુષ્ટ શત્રુઓનો જોણે ધિક્કાર કર્યો છે એવા પંડિતોએ સેવન કરવા યોગ્ય, તથા જે જરા-મરણથી રહિતપણાને આપે છે—જરા મરણ રહિત કરે છે, એવું યતિરૂપી ચંદ્ર-શ્રી શંકરચક્રી ઉપજેલું બાહ્યરૂપી અમૃત અત્યંત શોભે છે. ૧૦૦.

સતાંહદબ્જાનિવિકાસયંતીતમાંસિગાઢાનિવિદારયંતી ॥

પ્રસથ્યુલૂકાન્પ્રવિલાપયંતીભાષ્યપ્રંભાભાદ્યતિવર્યમાનોઃ ॥ ૧૦૧ ॥

યતિઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રી શંકરાચાર્યરૂપી સ્ફૂર્તી સત્પુરૂષોનાં હૃદયરૂપી કમલને વિકાસ પમાડતી અજ્ઞાનરૂપી ગાઢ અંધકારને ફાડી નાંખતી, દુર કરતી, અને પ્રતિવાદીરૂપ ધ્રુવડને સંતાડી દેતી—સંતાઈ જવાની જરૂર પાડતી, બાહ્યરૂપી પ્રભા પ્રકાશતી હતી. ૧૦૧.

ન્યાયમંદરવિમંથનજાતાભાષ્યનૂતનસુધાશ્રુતિસિંધોઃ ॥

કેવલશ્રવણતોવિબુધેભ્યશ્ચત્રમત્રવિતરસમૃતત્વં ॥ ૧૦૨ ॥

મુતિ (વેદ) રૂપી સમુદ્રમાંથી ન્યાયરૂપી મંદરાચલ વડે મંથન કરવાથી ઉપજેલું બાહ્યરૂપી નૂતન અમૃત કેવલ શ્રવણ કરવા વડે વિષ્ણુધોને (જ્ઞાનીઓને—દેવોને) અમૃત-પણું (મોક્ષ) આપે છે એ આશ્ચર્ય છે ! સમુદ્રમાંથી મંદરાચલ વડે મંથન કરવાથી ની-

કળેલું અમૃત આસ્વાદન કરવાવડે દેવોને અમરપણું આપેછે પણ અતિમાંથી ન્યાયવડે મંથન કરવાથી નીકળેલું ભાષ્યતો માત્ર અવણુ કરવાવડેજ અમરપણું આપેછે એ આશ્ચર્ય. ૧૦૨.

પાદાદાસીત્પચ્ચનાભસ્યગંગાશંભોર્વત્ક્રાચ્છાંકરીભાષ્યસૂક્તિઃ ।

આદ્યાકાન્દશ્ચતેમજ્જયંતીસન્યામગ્નાનુદ્ધરસ્યેષભેદઃ ॥ ૧૦૩ ॥

ગંગા શ્રી વિષ્ણુના ચરણમાંથી ઉપજી છે અને શ્રી શંકરાચાર્ય કૃત ભાષ્યનાં ઉત્તમ વચ્ચનો શ્રી શંભુના મુખથી ઉપજ્યાં છે એ ગંગા કરતાં ભાષ્યની અધિકતા છે. વળી ગંગા લોકોને કુખ્યાડતી માલમ પડેછે (લોકો તેમાં સ્નાન કરેછે તે સમયે કુખતા જણાયછે), અને ભાષ્યનાં વચ્ચનો તો લોકોને ઉદ્ધાર કરેછે એટલો ગંગા અને ભાષ્યમાં ભેદ છે. ૧૦૩.

વ્યાસોદર્શયતિસ્મસૂત્રકલિતન્યાયૌચરત્તાવલી—

રર્થાભવશાનકૈરપિબુધૈરેતાઘ્રીતાશ્ચિરં ॥

અર્થાભ્યાસુલભાભિરાભિરધુનાતેમંડિતાઃપંડિતા

વ્યાસશ્ચાપકૃતાર્થતાંયતિપતેરૌદાયમાશ્ચર્યકૃત્ ॥ ૧૦૪ ॥

૧ સૂત્રોમાં સંકલિત કરેલા ન્યાય સમુદાય ૩૫૧ રત્નની રેખાના વ્યાસ મુની (તેના ગ્રાહકોને) બતાવે છે, પણ અર્થની પ્રાપ્તિ નહિ હોવાથી ઘણા કાલ સુધી કોઈ પંડિતે પણ તેને ગ્રહણ કરી નહિ અર્થાત્ જેમ કોઈ ઉત્તમ કારીગર સૂત્રમાં માલા ગુંથીને દેખાડતો હોય પણ પાસે અર્થ (દ્રવ્ય) ન હોવાથી કોઈ પણ ડાહ્યો માણસ તેને જ નહિ, તેમ વ્યાસ મુનિએ સૂત્રમાં ન્યાય૩૫૧ રત્નની માલા ગુંથી પણ તેનો અર્થ ન સમજવાથી ઘણા કાલસુધી કોઈ પંડિતોએ તે સૂત્રમાલા ગ્રહણ કરી નહિ, પણ હવે તો યતિઓના પતિ શ્રી શંકર પાસેથી અર્થની (ધનની-સૂત્રના અર્થની) પ્રાપ્તિ થવાથી તે માલાઓ સુલભ થઈ જવાથી તે પંડિતો અલંકૃત (શોભાપમાન-કૃત કૃત) થયા તથા વ્યાસ પણ કૃતાર્થ (કૃત કૃત્ય-ધન સંપન્ન) થયા. એવી રીતે યતિઓના પતિ શ્રી શંકરના ઉદારતા આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી છે. ૧૦૪.

વિદ્વજ્જાલતપઃફલંશ્રુતિવધૂધમ્મિલ્લમશ્લીસ્રજં

સદ્વૈયસિકસૂત્રમુગ્ધમધુરાગણ્યાતિપુણ્યોદયં ॥

વાગ્દેવીચિરભોગ્યભાગ્યવિભવપ્રાગ્ભારકોશાલયં ॥

માઘ્યંતેનિપિર્વંતિહંતનપુનર્યેષાંભવેસંભવ ॥ ૧૦૫ ॥

૨ શ્રી શંકરાચાર્ય કરેલું ભાષ્ય વિદ્વાન્ સમુદાયના તપના ફલ રૂપ છે; શ્રુતિ૩૫૧ વધુના કેશપાશમાં ભોગરાની માલા રૂપ છે અર્થાત્ શ્રુતિના માયાનું ભૂષણ છે; ઉત્તમ એવા વ્યાસ કૃત સૂત્ર ૩૫૧ સુંદર મિત્રના મધુર અને અગણિત, એવા અતિશય પુણ્યના ઉદયરૂપ છે. અને સરસ્વતીને ઘણા કાલલગી ભોગવવા યોગ્ય ભાગ્યોના અતિઘણા પૈભવ-ને સંસ્મરણવાના ભંડાર રૂપ છે. આહા ! જેમનો આ સંસારમાં ફરી જન્મ થવાનો નથી તેઓજ એ ભાષ્ય ૩૫૧ રસનું પાન કરે છે. !! ૧૦૫.

મંથાનાદ્રિધુરંધરાશ્રુતિસુધાસિંધૌર્યતિક્ષ્માપતે
ગ્રંથાનાંફણિતિપરાવરવિદામાનંદસંધાયિની ॥

ઇંધાનૈઃકુમતાંધકારપટલૈરંધીભવચ્છલુપાં

પંથાનંસ્ફુટયંસકાંડકમખાત્તર્કાકિવિદ્યોતિતૈઃ ॥ ૧૦૬ ॥

વેદરૂપી અમૃતના સમુદ્રને મંથન કરવાના મંદરાચલ પર્વતની ધુર (ઝુંસરી)ને ધારણ કરનારી, કાર્ય કારણરૂપ અથવા સ્થુલ સૂક્ષ્મરૂપ, અથવા તત્ત્વ પદાર્થરૂપ, પર અને અપર રૂપને જાણનારા પુરૂષોને આનંદ આપનારી, કુત્સિત મતરૂપ અંધકારના સમુદાયથી જેમનાં નેત્ર આંધળા સરખાં થઈ જાયછે તેમને પ્રદિપ થયેલા તર્કરૂપી સૂર્યના પ્રકાશવડે માર્ગ બતાવનારી, યતિઓના રાજા શ્રી શંકરાચાર્યના ગ્રંથોની સુંદર વાણી પ્રસિદ્ધ રીતે શોભતી હતી. ૧૦૬.

આસીતાનાથનેતુઃસ્થલકૃતસલિલેદૈતમુદ્રાત્સમુદ્રા
દારુદ્રાકાર્ષિણાદ્રાગવનતશિખરાદ્રોગસાંદ્રાન્નર્ગેન્દ્રાત્ ॥

આચપ્રાચીનભુમીધરમુકુટતટાદાતટાત્પશ્ચિમાદ્રે

રદ્વૈતાદ્યાપવર્ગાજયતિયતિવરેણોદ્ધતાબ્રહ્મવિદ્યા ॥ ૧૦૭ ॥

સીતાના નાથ રામચંદ્રના નેતા રામશ્ચરના સમુદ્રથી સેતુ બાંધવાવડે જ્યાં આગળ જલને સ્થલ કહેવુંછે, તે જલવડે જ્યાં આગળ દ્વૈતની મુદ્રા કરીછે ત્યાંસુધી—અર્થાત્ રામશ્ચર આગળ રામ સમુદ્રમાં જે સેતુ બાંધીને સ્થલરૂપ કરેલા પાણીવડે દ્વૈતાચાર્યોને આ બાજુએ આવવાની મુદ્રા (દ્વારબંધ) કરી છે ત્યાં સુધી—તાત્પર્ય કે દક્ષિણમાં રામના સેતુ સુધી અને ઉત્તરમાં—ત્રિપુરનો સંહાર કરવાને સમયે રૂદ્રે અવવાથી ઝટ નમી ગયેલાં શિખર જેનાં એવા ભોગવડે સજડ બામ થયેલા સુમેરુ પર્વત સુધી, તેમજ પૂર્વમાં ઉદ્યાચલ પર્વતના શિખરના કિનારા સુધી, તથા પશ્ચિમમાં પશ્ચિમ પર્વત (અસ્તાચલ)ના તટ સુધી, યતિઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રી શંકરાચાર્યે ઉદ્ધાર કરેલી બ્રહ્મવિદ્યા, જેના થકી દ્વૈત શૂન્ય આદ્ય (કાર્યભૂત) મોક્ષ પ્રાપ્ત થાયછે, તે વિજય પામે છે. ૧૦૭.

इतिश्रीमाधवीयेतद्ब्रह्मविद्याप्रतिष्ठितिः ।

સંક્ષેપશક્કરજેયષ્ઠઃસર્ગઉપારમત્ ॥ ૬ ॥

એ પ્રમાણે શ્રી માધવાચાર્ય વિરચિત સંક્ષેપ શ્રી શંકરજીવને વિશે તે બ્રહ્મવિદ્યાના સ્થાપનાના વર્ણનરૂપ છઠ્ઠો સર્ગ સમાપ્ત થયો. ૬

॥ समाप्तोयंषष्ठःसर्गः ॥

સત્તમઃસર્ગઃ

સજાતુશારીરકસુત્રભાષ્યમધ્યાપયન્નશ્રસરિત્સમીપે ॥

શિષ્યાલિશંકાઃશમયન્તુવાસયાવન્નભોમધ્યમિતોવિવસ્વાન્ ॥ ૧ ॥

એ શ્રી શંકરાચાર્ય કોઈ દિવસે વ્યાસ સૂત્રનું પોતે કરેલું શારીરક ભાષ્ય બહુવાતાં અને તેમાં અનેક શિષ્યો જે જે શંકાઓ કરતા હતા તેઓનું સમાધાન કરતાં કરતાં, જ્યાં સુધી સૂર્ય આકાશના મધ્યમાં આવ્યો ત્યાં સુધી ગંગાજીના સમીપમાં બિરાજ્યા હતા. ૧.

શ્રાતેષ્વથાધીત્યશનૈર્વિનેયેષ્વાર્ચાઉત્તિષ્ઠતિયાવદેષઃ ॥

તાવદ્વિજઃકથ્થનવૃદ્ધરૂપઃકસ્ત્વંકિમધ્યાપયસીત્યપ્રચ્છત્ ॥ ૨ ॥

શિષ્યો અધ્યયન કરીને થાકી રહેતાં એ આચાર્ય ધીરેકથી ઉઠવા જતા હતા તેટલામાં કોઈ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે આવીને તેમને પુછ્યું કે “તમે કોણ છો અને શું બહુવો છો?” ૨.

શિષ્યાસ્તમુચ્ચર્મગવાનસૌનોગુરુઃસમસ્તોપનિપત્સ્વતંત્રઃ ॥

અનેનદૂરીકૃતભેદવાદમકારિશારીરકસુત્રભાષ્યં ॥ ૩ ॥

એ બ્રાહ્મણને આચાર્યના શિષ્યોએ ઉત્તર આપ્યો કે “સર્વ ઉપનિષદોમાં સ્વતંત્રતા ધરાવનારા આ અમારા ગુરુશ્રી છે અને એમણે પોતે જેમાં દ્વૈતવાદોને દૂર કર્યા છે એવું વ્યાસ સૂત્રનું શારીરક ભાષ્ય કરેલું છે તે અમાને બહુવે છે.” ૩.

સચાવત્રીદ્રાષ્યકૃતંભવંતમેતેવદંસદ્ગુતમેતદાસ્તાં ॥

અથૈકમુચ્ચારયપારમર્પયતેર્થતસ્ત્વંયદિવેત્યસૂત્રં ॥ ૪ ॥

શિષ્યોનું વચન સાંભળી પેલા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે શ્રીશંકરાચાર્યને કહ્યું કે “અહો! આ લોકો તમને ભાષ્યકાર કહે છે તો બલે; પણ જો તમે એ વ્યાસ સૂત્રનો અર્થ યથાર્થ જાણતા હોતો તેમાના એક સૂત્રનો અર્થ મને કહી સંભળાવો.” ૪.

તમત્રવીદ્રાષ્યકૃદગ્રયવાચંસૂત્રાર્થવિદ્વદ્યોઽસ્તુનમોગુરુભ્યઃ ॥

સૂત્રજ્ઞતાહંકૃતિરસ્તિનોમેતથાપિયત્પૃચ્છસિતદ્ભવીમિ ॥ ૫ ॥

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનાં વચનો સાંભળી શ્રીશંકરાચાર્યે તેને ઉત્તમ વચનો કહ્યાં કે “વ્યાસ સૂત્રના અર્થને જાણનારા મહાત્માઓને હું પ્રણામ કરું છું. જો કે હું સૂત્રના અર્થને જાણનાર-પણાનું અભિમાન રાખતો નથી તો પણ તમે જે સૂત્ર પૂછો તેનું વ્યાખ્યાન કરું.” ૫.

પ્રપ્રચ્છસોધ્યાયમથાધિકૃતૃતીયમારંભગતંયતીશં ॥

તદંતરેયાદિકમાસ્તિસૂત્રંબ્રૂચ્યેતદર્થયદિવેત્યર્થકિંચિત્ ॥ ૬ ॥

પેલા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે શ્રીશંકરાચાર્યને પુછ્યું કે “વ્યાસ સૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના આરંભમાં તદંતરપ્રતિપચૌરંહૃતિસંપરિષ્વકઃપ્રસ્થનિરૂપણાભ્યામ્ એ સૂત્ર છે તેનો જો કાંઈ અર્થ તમારા જાણવામાં હોય તો કહો.” ૬.

સપ્રાહજીવઃકરણાવસાદેસંવેષ્ટિતોગચ્છતિભૂતસૂક્ષ્મૈઃ ॥

તાંદિશ્રુતૌગૌતમજૈમિનીયપ્રશ્નોત્તરાભ્યાંપ્રાયેતોયમર્થઃ ॥ ૭ ॥

શ્રી શંકરાચાર્ય સૂત્રાર્થ કર્યા કે “મરણના સમયમાં એક દેહને છોડીને બીજા દેહમાં જવું પડે છે ત્યારે જીવ તે દેહનો આરંભ કરનારા પંચકૃત પંચ ભૂતોના સૂક્ષ્મ ભાગોથી વીંટાળેને જાય છે એમ સમજવું. કારણ કે તાંડિ મૃતિમાં ગૌતમના પ્રશ્નથી અને જૈમિનિના ઉત્તરથી એ પ્રમાણેજ પ્રતિપાદન કરેલું છે.” ૭.

इत्युक्तमर्थनिश्चय्यतेन शवावदूकः शतधा विकल्प ॥

अखंडयत्पंडितकुंजराणामध्ये महाविस्मयमादधानः ॥ ૮ ॥

એ પ્રમાણે શ્રી શંકરાચાર્ય કહેલા સૂત્રાર્થને સાંભળી મોટી વકતૃત્વ શક્તિવાળા પેલા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે મોટા મોટા પંડિતોના મધ્યમાં ભારે વિશ્વસ્ય ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે સૈકડો વિકલ્પ કરીને તે સૂત્રાર્થનું ખંડન કર્યું. ૮.

अनूद्य सर्वफणितंतदीयं सहस्रधा तीर्थकरश्च खंड ॥

तयोः सुराचार्य फणद्रिवाचोर्दिनाष्टकं वाक्य कलहोज्ज्वले ॥ ૯ ॥

શ્રી શંકરાચાર્ય એ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના સઘળા બાપણનો અનુવાદ કરી તે પૂર્વ પક્ષોનું

૧ પાંચમી આહુતિમાં જલ પુરપરપે પરિણામ પામે છે એ વાતને તમે જાણો છો ? એમ ગૌતમે જૈમિનિને પ્રશ્ન કર્યો છે.

૨ યજ્ઞ સંબંધી દહી કૃષ વગેરે ૬૫ પદાર્થોરૂપ જલો અનુક્રમે સ્વર્ગલોક, મેઘ, પૃથિવી, પુરુષ અને સ્ત્રી એ પાંચ અગ્નિઓમાં હોમાત્તાં પાંચમી આહુતિમાં (સ્ત્રીમાં હોમાય છે ત્યારે) પુરપરપે પરિણામ પામે છે. સ્વર્ગમાં શ્રદ્ધારૂપ, મેઘમાં ચંદ્રમંડલના અંશરૂપ, પૃથ્વીમાં વૃદ્ધિરૂપ, પુરુષમાં અન્નરૂપ અને સ્ત્રીમાં નીર્ધરૂપ આહુતિ પડે છે. એમ જૈમિનિએ ઉત્તર આપેલ છે.

૩ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે નોંધે પ્રમાણે પૂર્વ પક્ષો કર્યા:—

૧ ઇંદ્રિયો અને આત્મા કે જેઓ યથાપક છે તેઓને બીજા દેહની પ્રાપ્તિ થતાં ત્યાં કર્મોને લીધે તેઓને વૃત્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ સાંખ્યશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે માટે જીવને પંચકૃત ભૂતોના મૂર્દમ ભાગો સંક્રિત ત્યાં જવું સંપ્રમાણ નથી.

૨ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનના સંતાનરૂપ એકલા આત્માને બીજા શરીરમાં સ્વિકલ્પક જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભાગનાં સાધનરૂપ ઇંદ્રિયો તો જેમ દેહ નવો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ભાગના સ્થાનકરૂપ તે તે દેહમાં નવાં ઉત્પન્ન થાય છે એમ બૌદ્ધસાંકેતનો સિદ્ધાંત છે તો તે પ્રમાણે પણ તમારું દેહનું અસંભવિત છે.

૩ એકલું મનજ બીજા શરીરમાં જાય છે અને ઇંદ્રિયોને તો ત્યાં ભૂતોજ ઉત્પન્ન કરે છે એમ કાણાદશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે તો તે પ્રમાણે પણ તમારું દેહનું અસંભવિત છે.

૪ નેમ પોપટ એક વૃક્ષમાંથી ઉડીને બીજા વૃક્ષમાં જાય છે તેમ જીવ એક દેહમાંથી ઉડીને બીજા દેહમાં જાય છે એમ જૈનસાંકેતનો સિદ્ધાંત છે તો તે પ્રમાણે પણ તમારું દેહનું અસંભવિત છે.

૫ યજ્ઞાસ્યપુરુષસ્યમૃતસ્યાગ્નિષાગવ્યોતિ ઇત્યાદિ મૃતિઓમાં કહ્યું છે કે “જીવ મરણ પામે છે ત્યારે તેની વાણી અગ્નિમાં મળી જાય છે, પ્રાણ વાયુમાં મળી જાય છે, ચક્ષુ સૂક્ષ્મમાં મળી જાય છે, મન ચંદ્રમાં મળી જાય છે અને શ્રોત્ર દિશાઓમાં મળી જાય છે” તો ઇંદ્રિયોની સાથે જીવનું દેહાંતરમાં જવું મૃતિઓથી વિરુદ્ધ છે.

૬ મૃતિમાં તો ‘સ્વર્ગલોકરૂપ પહેલા અગ્નિમાં શ્રદ્ધારૂપ આહુતિ પડવાનું’ કહ્યું છે પણ જલની આહુતિ પડવાનું કહ્યું નથી તે છતાં તમે જલની આહુતિ પડવાની કલ્પના કરો છો એ સાહુસ કરો છો.

૭ કદાચ જલની શ્રદ્ધા આદિરૂપ આહુતિઓને ક્રમ ચાલતાં પાંચમી આહુતિમાં જલ પુરપરપે પરિણામ પામે છે એમ માનવું હોય તો ભલે પણ તે જલોથી વીંટાળેલો જીવ દેહાંતરમાં જાય છે એમ માનવું ચોગ્ય નથી. કારણ કે તે મૃતિમાં જીવ ના જવાનું કહ્યું નથી.

૮ તાંડિ મૃતિમાં માત્ર જલનું નામ છે માટે કેવલ જલથી વીંટાળેલો જીવ દેહાંતરમાં જાય છે એમ દેહનું ચોગ્ય ગણાય પણ પાંચે ભૂતના ભાગોથી વીંટાળેલો જાય છે એમ દેહનું ચોગ્ય નથી, ઇત્યાદિક સૈકડો પૂર્વ પક્ષોથી ખંડન કર્યું.

હજારો રીતિઓથી ખંડન કર્યું. બૃહસ્પતિના તથા શુષ નાગના જેવા વક્તૃત્વવાળા એ ખ-
નને આડ દિગ્સ સુધી વાદ્યુદ્ધ આપ્યું. ૯

एवंवदंतौयतिराइद्विजैद्वौवलोक्यपार्श्वस्थितपद्मपादः ॥

आचार्यमाहेतिमहीसुरोयंव्यासोहिवेदांतरहस्यवेत्ता ॥ ૧૦ ॥

૧ શ્રી શંકરાચાર્ય નીચે પ્રમાણે તે પૂર્વ પક્ષોનું ખંડન કર્યું.

૧ સાંખ્યનો સિદ્ધાંત માણસની મતિથી ઉત્પન્ન થએલ છે અને વેદ તો ઈશ્વરના નિશ્ચાસથી ઉત્પન્ન થએલ છે.
૨ વેદનાં વચનોથી સાંખ્યનો સિદ્ધાંત વિરૂદ્ધ છે માટે તે સિદ્ધાંતને પ્રમાણ ભૂત મનાય નહિ.

૩ ભૌદ્ધસાંકેયો સિદ્ધાંત પણ વેદથી વિરૂદ્ધ હોવાને લીધે અપ્રમાણ છે.

૪ કૌણ્ડીનો સિદ્ધાંત પણ એ રીતેજ અપ્રમાણ છે.

૫ જૈનસાંકેયો સિદ્ધાંત પણ એ રીતેજ અપ્રમાણ છે.

૫ વાણી આદિ ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા અગ્નિ આદિ દેવો કે જેઓ વાણી આદિનો ઉપકાર કરે છે તેઓ મરણના સમયમાં એ ઉપકાર કરતા નથી તેથી વાણીઆદિ ઇન્દ્રિયો અગ્નિ આદિમાં મળી જાય છે એમ જોણી રીતે કહ્યું છે. કા-
રણ કે જે શ્રુતિમાં એ કહ્યું છે તેજ શ્રુતિમાં 'સ્વાણાં ઔષધિઓમાં મળી જાય છે અને કેશો વનસ્પતિઓમાં મળી જાય છે' એમ કહ્યું છે પણ તે સ્વાણાં અને કેશો હોડીને ઔષધિઓમાં તથા વનસ્પતિઓમાં મળી જાય છે એ દેખાતું નથી. પ્રાણને છોડી દઈ એકલા જીવને હેઠાંતરમાં જડું સંભવતું નથી અને પ્રાણ વિના હેઠાંતરમાં ભોગ ભોગવવા પણ સંભવિત નથી. તમુત્કામંતૈર્પ્રણોનૂત્કામતિ એ બીજી શ્રુતિમાં જીવનો સાથે પ્રાણનું ગમન થવાનું સ્પષ્ટ કહ્યું છે મઠ યત્ત્વસ્ય એ શ્રુતિમાં વાણી આદિનું અગ્નિ આદિમાં મળી જવાનું જે કહ્યું છે તે ઉપચારથી કહ્યું છે પણ સુખ્યત્વે કહ્યું નથી એ સિદ્ધ થાય છે.

૬ ઉપક્રમ તથા ઉપસંહારની એક રૂપતાનો વિચાર કરતાં શ્રદ્ધા શબ્દથી જલજ સમજાય છે. જો પેહેલી આહુતિમાં જલ ન હોય તો 'ગાંધર્ભી આહુતિમાં જલનો પ્રરૂપરૂપે પરિણામ થવાનું' પ્રયત્નાં ઉત્તર દેવાના સમયમાં શ્રદ્ધારૂપ પેહેલી આહુતિ કહી, એટલે પ્રયત્ન, એક અને કહ્યું બીજું એમ ધર્મ પડતાં એક વાક્યતાનો ભંગ થાય છે. શ્રદ્ધા તો એક જાતનો મનનો અપયવા જીવનો ધર્મ છે માટે જેમ પણ આદિના શરીરમાંથી હૃદય આદિ કાહડી લઇને હોમવામાં આવે છે તેમ શ્રદ્ધાને જનમાંથી જે જીવમાંથી જુદો કાહડીને હોમી શકાય એમ નથી. એટલા માટે શ્રદ્ધા શબ્દથી જલનું જ ચલણ કરતું યોગ્ય છે. શ્રદ્ધાવાચીપઃ એ શ્રુતિમાં શ્રદ્ધા શબ્દનો અર્થ જલ કહેલ છે. જે સમયે જલ હેઠાંતરના બીજરૂપે જાય છે તે સમયે તેમાં સૂક્ષ્મપણાં રૂપ ગુણના યોગથી, જેમ દૂરપણાઆદિ ગુણના યોગથી અચુક માણસને સિંહ કે હેલવામાં આવે છે તેમ જલને શ્રદ્ધા કે હેલવામાં આવેલ છે. જેમ 'બાંક ચીસો પાડે છે' એ વાક્યમાં સંબંધને લીધે બાંક શબ્દ મા-
ણસને લાગુ પાડવામાં આવે છે તેમ અહિં જલનો શ્રદ્ધા પૂર્વક કર્મોમાં સંબંધ હોવાથી શ્રદ્ધા શબ્દ જલને લાગુ પાડવા-
માં આચો છે. શ્રુતિમાં 'જલ પવિત્ર કર્મો કરવાની શ્રદ્ધાને ઉત્પન્ન કરે છે' એમ કહ્યું છે માટે જલ શ્રદ્ધાનું નિમિત્તરૂપ હોવાથી જલને શ્રદ્ધા શબ્દ લાગુ પાડ્યો છે એમ પણ કહી શકાય છે.

૭ જો કે ઉપર કહેલી તાંડિશ્રુતિમાં સ્પષ્ટ રીતે જીવને જવાનું કહ્યું નથી તો પણ જેઓ યજ્ઞ તથા જલાશય આદિ કરનારાઓ પિતૃયાનતા માર્ગથી જનારા કહ્યા છે તેઓનોજ આ શ્રુતિમાં પણ સંબંધ પ્રતીત થાય છે માટે જલથી વી-
ટાએલા જીવનું ગ્રહણ કરતું યોગ્ય છે.

૮ જેમ જે ગામમાં બ્રાહ્મણો ઘણા રહેતા હોય તે ગામને 'બ્રાહ્મણગ્રામ' કહીએ છીએ પણ તેથી તે ગામમાં બ્રાહ્મણ વિના બીજા કોઈ રહેતાજ નથી એમ સમજવાનું નથી તેમ અહીં પણ સઘળાં ભૂત સૂક્ષ્મોમાં જલ ઘણાં હોવાથી જલનું ગ્રહણ કર્યું છે પણ તે ઉપરથી જલવિના બીજાં કોઈ ભૂત સુક્ષ્મ જતાં નથી એમ સમજવાનું નથી. કેવલ જલથી હેલનો આરંભ થવો પણ અસંભવિત છે. શરીરોમાં પાંચે ભૂતોના ભોગો સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. જો કે રહેલાં પૃથિવીનો ભોગ અધિક જોવામાં આવે છે તો પણ આકાશ, વાયુ, અને તેજના ભોગો કરતાં જલનો ભોગ અધિક હોવાથી અહીં જલનું ગ્રહણ કર્યું છે માટે જલ શબ્દથી સઘળાં ભૂત સૂક્ષ્મો લેવાં યોગ્ય છે. તમુત્કામંતૈર્પ્રણોનૂત્કામતિ એ શ્રુતિમાં પ્રા-
ણનું જે ગમન કહ્યું છે તે આશ્રયવિના સંભવતું નથી માટે પ્રાણની ગતિ ઉપરથી તેના આશ્રયરૂપ જલ સહિત સઘળાં ભૂત સૂક્ષ્મોની ગતિ સમજવી યોગ્ય છે. જીવતા માણસનાં પ્રાણો આશ્રયવિના કોઈ સ્થલમાં જતાં કે રહેતાં જોવામાં આ-
વતાં નથી તેમ મરેલા માણસોનાં પ્રાણો પણ આશ્રય વિના જવાં કે રહેવાં સંભવે નહીં. ઇત્યાદિક હજારો પ્રકારોથી શ્રી શંકરાચાર્ય પૂર્વ પક્ષોનું ખંડન કર્યું. સાંખ્ય આદિ મતોનાં વિશેષ ખંડન જોવાં હોય તો શારીરકના બીજ અધ્યાયના બીજ તથા ત્રીજ પાદમાં જોવાં.

ત્વંશંકરઃશંકરણ્વસાક્ષાદવ્યાસસ્તુનારાયણણ્વનૂનં ॥

તયોર્વિવાદેસતતંપ્રસક્તેર્કિંકિંકરોહંકરવાણીસઘઃ ॥ ૧૧ ॥

એ પ્રમાણે શ્રી શંકરાચાર્યને અને તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને વિવાદ કરતા બેઠા પાસે બેઠેલા પદ્મપાદ આચાર્યે શ્રી શંકરાચાર્યને કહ્યું કે “આ બ્રાહ્મણ વેદાંતના રહસ્યને જાણનારા સાક્ષાત્ વેદવ્યાસજ છે. તમે સાક્ષાત્ સદાશિવજ પછો અને વેદવ્યાસ સાક્ષાત્ નારાયણજ-પજ છે તો એએનો વિવાદ આવી રીતે અવિચ્છિન્ન આત્મી રહ્યો છે તેમાં હું કે જે કંઈકરધું તેણે તુરત શું કરવું?” ૧૦-૧૧.

इतीदमाकर्ण्यवचोविचित्रं सभाष्यकृत्सूत्रकृतं दिदृक्षुः ॥

कृतांजलिस्तंप्रयतः प्रणम्यवभाणवार्णीनवपद्मरूपां ॥ १२ ॥

એ પ્રમાણે પદ્મપાદનું વિચિત્ર વચન સાંભળી સૂત્રકારનાં (વ્યાસનાં) દર્શન કરવાની ઇચ્છા થતાં બાષ્પકારે(શ્રી શંકરાચાર્ય)સાવધાન થઈ હાથ નેડી તેમને પ્રણામ કરીને નીચે પ્રમાણે નવા શ્લોકરૂપ વાણી કહી. ૧૨.

भवांस्तडिच्चारुजटाकिरीटप्रवर्षुकांभोधरकांतिकांतः ॥

शुभ्रोपवीतोदृतकृष्णचर्मकृष्णोहिसाक्षात्कलिदोषहंता ॥ ૧૩ ॥

વીજળીની પેઠે ચળકતી જટારૂપ કિરીટથી અને શ્યામ કાંતિથી વસતા મધની પેઠે શોભતા, ધોળા જનોઘવાળા અને કાળીઆરના ચર્મનું ધારણ કરનારા આપ કલ્પિયુગના દોષોને હણનારા સાક્ષાત્ વેદવ્યાસજ છો. બીજા કોઈ બ્રાહ્મણ નથી. ૧૩.

भावत्कसूत्रंप्रतिपाद्यतादृक्परापरार्थप्रतिपादकंसत् ॥

अद्वैतभाष्यंतवसंमतंचेतसोद्दाममागः पुरतो भवाशु ॥ ૧૪ ॥

આપે કરેલા બ્રહ્મ સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલા સચુણ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારૂં મારૂં અદ્વૈત બાષ્ય (શારીરક બાષ્ય) જે આપને સંમત હોય તો મારા અપરાધની ક્ષમા કરીને મને તુરત પ્રતક્ષ દર્શન આપો. ૧૪.

एवं वदन्नयमथैक्षत कृष्णमाराचामीकरव्रततिचारुजटाकलापं ॥

विद्युलतावलयवेष्टितवारिदामंचिन्मुद्रया प्रकटयंत मभीष्टमर्थं ॥ ૧૫ ॥

એ પ્રમાણે શ્રીશંકરાચાર્ય બોલતા હતા ત્યાં તેમને સુવર્ણની લતાએની પેઠે શોભતી જટાએના સમૂહવાળા, તેને લીધે વીજળીરૂપ લતાથી વીંટાએલા મધ સરખા લાગતા અને અંગુકાને તથા તર્જનીને ભેળાં કરવા રૂપ જ્ઞાન મુદ્રાથી સૂત્રના અર્થને યથાર્થ જણાવતા વેદવ્યાસ દૂરથી જોવામાં આવ્યા. ૧૫.

गाढोपगूढमनुरागजुषारजन्यागर्हापदं विदधतं शरदिदुर्बिंबं ॥

तापिच्छरीतितनुकांतिश्चरीपरीतं कांतेंदुकांतघटितं करकंदधानं ॥ ૧૬ ॥

એ વ્યાસજીએ તમામ સરખી શ્યામતાવાળી પોતાના શરીરની કાંતિના ઝારાએથી

ધેરાએલું સુંદર ચંદ્રકાંત મણિનું કમંડલુ કે જે પ્રેમવાળી રાત્રિએ અત્યંત આલિંગન કરેલા શરદ્ વસંતના ચંદ્રખિંબને ધિક્કારતું હતું^૧ તે ધર્મ હતું. ૧૬.

સપ્તાધિકાચ્છદરવિંશતિમૌક્તિકાઢ્યાંસસ્યમૂર્તિમિવવિભ્રતમક્ષમાલાં ॥

તત્તાદૃશસ્વપતિવંશવિવર્ધનાત્પ્રાકૃતારાવલીમુપગતામિવચાનુનેતું ॥ ૧૭ ॥

એમણે હાથમાં ધરેલી સ્વચ્છ છિદ્રોવાળી સત્પ્રાવીશ મોતીની માલા જાણે સત્પત્ની મૂર્તિ હોય અને જાણે પોતાના પતિના (ચંદ્રના) પ્રખ્યાત વંશની વૃદ્ધિ^૨ કરી ન હતી ત્યારથી તે વૃદ્ધિ કરવાની પ્રાર્થના કરવા આવી રહેલી સત્પ્રાવીશ નક્ષત્રોની પંક્તિ હોય એવી શોભતી હતી. ૧૭.

શાર્દુલચર્મોદ્રહનેનભૂતેરુદ્ધૂલનેનાપિજટાલતામિઃ ॥

રુદ્રાક્ષમાલાવલયેનશંભોરદ્ધાસનાધ્યાસનસહ્યપાત્રં ॥ ૧૮ ॥

એ વ્યાસ વાઘના ચર્મનું ધારણ કરવાથી, શરીરપર વિભૂતિનું ઉદ્ધૂલન કરવાથી, લતા સરખી જઠાઓથી અને રુદ્રાક્ષોની માલાના કંકણથી સદાશિવના અરધા આસનપર બેસવાના અધિકારવાળી તેમની મૈત્રીના પાત્રરૂપ જણાતા હતા. ૧૮.

અદ્વૈતવિદ્યાઘ્નિતીક્ષ્ણધારાવશીકૃતાદંકૃતિકુંજરેદ્રં ॥

સ્વશાસ્ત્રશંકૂજ્જ્વલસૂત્રદામનિયંત્રિતાકૃત્રિમગોસહસ્રં ॥ ૧૯ ॥

તત્તાદૃગત્યુજ્જ્વલકીર્તિશાલિશિષ્યાલિસંશોભિતપાર્શ્વભાગં ॥

કટાક્ષવીક્ષામૃતવર્ષધારાનિવારિતાશેષજનાનુતાપં ॥ ૨૦ ॥

વિલોક્યવાચંયમસાર્વભૌમંસશંકરોશંકિતદર્શનંતં ॥

ગુરુંગુરુણામપિહૃષ્ટચતોઃપ્રત્યુચ્ચયૌશિષ્યગૈસ્સમેતઃ ॥ ૨૧ ॥

અદ્વૈતવિદ્યારૂપી અંદ્રુશની તીક્ષ્ણ ધારાથી અહંકારરૂપી પ્રબલ હાથીને વચ્ચ કરનારા, પોતાના અદ્વૈતશાસ્ત્રરૂપી ખીલામાં સૂત્રોરૂપી દોરીયોથી સ્વતઃસિદ્ધ પ્રતિઓરૂપ હજારો ગાયોને બાંધનારા, ઉજ્જ્વલ કીર્તિવાળા પ્રાઠ શિષ્યોની પંક્તિઓથી બન્ને પાસ શોભતા, કટાક્ષોથી જોવારૂપ અમૃતના વરસાદની ધારાઓથી લોકોના સઘળા તાપોનું નિવારણ કરનારા, મુનિઓના ચક્રવર્તિ, ગુરુઓના પણ ગુરુ અને જેનાં દર્શનથી કોઈ જાતની વિપરીત શંકાનો ઉદયજ ન થાય એવા તે વેદવ્યાસને જોઈ ચિત્તમાં હર્ષ પામેલા શ્રી શંકરાચાર્ય પોતાના શિષ્યોનાં યુધો સહિત તેમની સાથે ગયા. ૧૯-૨૦-૨૧.

૧ કમંડલુરૂપ ઉપગ્રેયથી અંદ્રખિંબરૂપ ઉપમાનને નિષ્ફલ કરાવતું તેથી પ્રતીપ અલંકાર થાયછે. પ્રસિદ્ધરૂપોપમાનરૂપમેયત્વપ્રકલ્પનં||નિષ્ફલત્વામિધાનંવાપ્રતીપામિતિકથ્યતે|| પ્રસિદ્ધ ઉપમાનને ઉપગ્રેય બનાવવામાં આવે અથવા ઉપમાનના નિષ્ફલપણાદુર્વર્ણન કરવામાં આવે તે પ્રતીપ અલંકાર કેહેવાય છે, (સાહિત્યદર્પણ કારિકા ૭૪૧ મી.) ૨ વ્યાસજીએ વિચિત્રવૈદ્ય રાજાની સ્ત્રીઓમાં પોતાની મા સત્યવતીની આજ્ઞાથી મૃતરાષ્ટ્ર પાંડુ અને વિકુર એઓને ઉત્પન્ન કરીને ચંદ્રવંશની વૃદ્ધિ કરી હતી એ કથા મહાભારતના આદિ પર્વમાં છે, ૩ ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે, (જુલા પૃષ્ઠ ૨૨૩) ૪ અદ્વૈતવિદ્યાને અંદ્રુશરૂપ અને અહંકારને પ્રબલ હાથીરૂપ કહેલછે તેથી સમસ્તવસ્તુવિષયરૂપક અલંકાર થાયછે. આરોપ્યાણામકોષાણાશાઢ્ઢત્વોપેથમમંતે|| સઘળા આરોપ્ય પદાર્થો રાખેલી કંઢ્યા હોય તો સમસ્ત વસ્તુ વિષયરૂપક અલંકાર થાય. (સા ૬. કારિકા ૬૭૩.)

અસાદરાચ્છાત્રગણૈઃસહાસૌમિત્યુદ્ગતસ્તચ્ચરણૌપ્રણમ્ય ॥

યસ્યગ્રગામીવિનયીપ્રહૃષ્ટસમ્રવીત્સત્યવતીસુતંસઃ ॥ ૨૨ ॥

ધણા આદરથી શિષ્યોના વર્ગોની સાથે સામા ચાલી ગએલા એ શ્રી શંકરાચાર્યે બ્રાહ્મણના ચરણમાં પ્રણામ કરી હર્ષથી અને ધણા વિનયથી તેમને નાચે પ્રમાણે કહ્યું. ૨૨.

દ્વૈપાયનસ્વાગતમસ્તુતુભ્યંદૃષ્ટ્વાભવંતંચરિતામયાર્થાઃ ॥

યુક્તંતદેતત્ત્વયિસર્વકાલંપરાપકારવ્રતદોસિતત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

હું દ્વૈપાયન ! આપ બધે પધાર્યા. આપનું દર્શન મળવાથી મને સધળા પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ થઈ. આપ સર્વ સમયોમાં બીજાઓના ઉપકાર કરવાથી વ્રતનીજ દીક્ષા ધરી રહ્યાછો તેથી મારા જેવાના સધળા પુરુષાર્થોને સિદ્ધ કરો એ આપને ઘટેજી. ૨૩.

મુનેપુરાણાનિદશાષ્ટસાક્ષાચ્છુસર્થગર્ભાણિસુદુષ્કરાણિ ॥

કૃતાનિપદ્યદ્વયમત્રકર્તુકોનામશક્નોતિસુસંગતાર્થ ॥ ૨૪ ॥

હું મુનિ ! સાક્ષાત્ વેદના અર્થોથી બરેલાં અને બીજાઓથી નજ કરી શકાય એવાં અઘડાર પુરાણો આપે કરેલાં છે. આપે જેવા વેદાદિકથી અત્યંત મળતા અને પૂર્વાપરમાં સંપૂર્ણ સંગતિવાળા શ્લોકો કરેલા છે તેવા એ શ્લોક કરવાને પણ આ લોકમાં બીજાકોણ સમર્થ છે ? કોઈ નથી. ૨૪.

વેદાર્ણવંવ્યતિયુતંવ્યદધાશ્વતુર્ધાશાસ્ત્રામ્બેદનવશાદપિતાન્વિભક્તાન્ ॥

મંદાઃકલૌષિતિસુરાજનિતારણતેવેદાન્ગ્રહીતુમલસાશ્વતિચિંતાયિત્વા ॥ ૨૫ ॥

‘કલિયુગમાં મંદ બુદ્ધિવાળા બ્રાહ્મણ લોકો વેદનાં અધ્યયન અને અભ્યાસ કરવાને આલસુ થશે’ એમ વિચારીને આપે સમુદ્ર જેવા અપાર અને સર્વ પ્રકારના મંત્રોના મિશ્રણવાળા એક વેદના ચાર વિભાગ કર્યા છે અને વળી તે પ્રત્યેક વિભાગને જુદી જુદી શાખાઓ કરીને વેહેઓ નાખ્યાછે કે જેથી અધ્યયન અને અભ્યાસ કરવાનું સુગમ થાય. ૨૫.

एष्यद्विजानासिभवंतमर्थगतंचसर्वेननवेत्तिसयत्तत् ॥

नोचेत्कथंभूतभवद्भविष्यत्कथाप्रबंधान्प्रचयेरजानन् ॥ २६ ॥

આપ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાલના સધળા વિષયોને જાણો છો. આપ જેને જાણતા નથી એવું કાંઈ છેજ નહીં. આપથી જો કાંઈ પણ અજાણ્યું હોય તો આપે જ ભૂતકાલની અને ભવિષ્યકાલની પણ કથાઓના ગ્રંથો રચ્યાછે તેઓ કેમજ રચી શકાય. ૨૬.

૧ ંચાસ સત્યવતીના ઉદરથી યમુનાજીના ક્ષીપમાં (બિટમાં) ઉત્પન્ન થયા હતા એવી મહાભારતના આદિપર્વમાં કથા છે તેથી ંચાસ ‘દ્વૈપાયન’ કહેવાય છે. ૨ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. ૩ પેરોપકાર કરવામાંજ તત્પર રહેનારા આપે જે કર્યું છે તેનો હેશ પણ બીજાથી કરી શકાય એમ નથી, એવા આશયથી કહે છે. ૪ બ્રહ્મપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, પદ્મપુરાણ, શિવપુરાણ, લિંગપુરાણ, ગરુડપુરાણ, નારદીયપુરાણ, ભાગવતપુરાણ, અગ્નિપુરાણ, સ્કંદપુરાણ, ભવિષ્યપુરાણ, બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ, માર્કંડેયપુરાણ, વામનપુરાણ, વરાહપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, કૂર્મપુરાણ, અને અક્ષાંહપુરાણ, એ અઠાર પુરાણો કહેવાય છે. ૫ વેદના ઋચ, યજુષ્, સામાન અને અપર્વન્ એ ચાર વિભાગ કહેવાય છે.

આભાસયન્તરમંગમાંધ્યંસ્થૂલંચસૂક્ષ્મંબહિરંતરંચ ॥

અપાનુદન્ભારતશીતરશ્મિરમ્ભૂદપૂર્વોભગવત્પયોધેઃ ॥ ૨૭ ॥

આપરૂપી ક્ષીર સમુદ્રમાંથી મહા ભારતરૂપી અપૂર્વ ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયો છે. કારણ કે ચંદ્ર જીવોનાં બહારનાં અંગોનોજ પ્રકાશ કરેછે અને મહા ભારતરૂપી ચંદ્રતો શરીરની અંદર રહેલા પરમાત્માનો પણ પ્રકાશ કરેછે. તેમજ ચંદ્ર બહારના સ્થૂલ અંધકારનોજ નાશ કરેછે અને મહાભારતરૂપી ચંદ્ર તો બહારના સ્થૂલ અને અંદરના સૂક્ષ્મ એ બંને પ્રકારના અંધકારનો (અસાનનો) પણ નાશ કરેછે. ૨૭.

વેદાઃષઢંગનિચ્છિલંચશાસ્ત્રમહાન્મહાભારતવારિરાશિઃ ॥

લત્તઃપુરાણાનિચસંભૂવુઃસર્વલદીપંચલુવાહ્નમયાચ્યં ॥ ૨૮ ॥

વેદો, વેદોનાં ૩૭ અંગો, સઘળાં યજ્ઞઓ, મહાભારતરૂપી મોટો સમુદ્ર અને પુરાણો આપથી પ્રકટ થયા છે માટે સઘળું શબ્દપ્રહ્લ આપનુંજ છે એમ કહેવું યોગ્ય છે. ૨૮.

દ્વીપેકચિત્સમુદયન્વૃતમેવધાર્મશાસ્ત્રાસહસ્રસચિવશુકસેવ્યમાનઃ ॥

ઉલ્લાસયત્યહહયસ્તિલકોમુનીનામુચૈઃફલાનિસુદૃશાંનિજપાદમાજાં ॥૨૯॥

પરબ્રહ્મરૂપ આપ મુનિઓના તિલક (એક જાતનું ઝાડ અને ટીલું) સમાન છો એ યથાર્થ છે. કારણ કે કોઈ એટમાં જન્મ્યા છો. હજારો શાખાઓ (ડાળ્યો અને વેદોની શાખાઓ) વાળા છો અને શુક્ર (પોપટે અને શુક્રદેવજીએ) સેવેલાછો. પરંતુ આપમાં આધિક્ય એ છે કે તિલક વૃક્ષ પોતાને માથે ચડનારાઓનેજ ઊંચાં ફૂલો આપેછે અને આપતો આપનાં ચરણને સેવનારાઓને પણ ઊંચાં ફૂલો (મોક્ષાદિક) આપોછો. ૨૯.

ધત્સેસદાર્તિશમનાયહૃદાગિરીશંગોપાયસેધિવદનંચચિરંતનર્ગિઃ ॥

દૂરીકરોષિનરકંચદયાર્દ્રદૃષ્ટ્યાકસ્તેગુણાન્ગદિતમદ્રુતકૃણશક્તઃ ॥૩૦॥

આપ અદ્ભૂત કૃષ્ણછો. કારણ કે સર્વદા સર્વની પીડાને મટાડવાને વાસ્તે હૃદયમાં ગિરીશનું (સદાશિવનું) ધારણ કરોછો, મોહોડામાં જીવની ગાંધોનું (મુનિઓનું) પાલન કરો છો અને દયાથી ભીળાઓની દૃષ્ટિવડે નરકને દૂર કરોછો વાસ્તેવે તો વ્રજનીજ પીડાને મટાડવાને વાસ્તે સાત દિવસ મુખીજ અને હાથથીજ ગિરીશનું (ગોવર્દનનું) ધારણ કર્યું

૧. જમતને ત્રિધ્યા નહીં જાણવું એ બાહ્યરૂપે સ્થૂલ અજ્ઞાન કેહેવાયછે. જીવની અને પરબ્રહ્મની એકતા નહીં જાણવી એ અંદરનું સૂક્ષ્મ અજ્ઞાન કેહેવાય છે. અથવા આકાશ આદિ કાર્ય પદાર્થોને ત્રિધ્યા નહીં જાણવા એ બાહ્યરૂપે સ્થૂલ અજ્ઞાન અને ઇશ્વર આદિ કારણ પદાર્થોને ત્રિધ્યા નહીં જાણવા એ અંદરનું સૂક્ષ્મ અજ્ઞાન કેહેવાય છે. અથવા ધર્મ, અર્થ તથા કામ એઓનાં સ્વરૂપ, નહીં જાણવા એ બાહ્યરૂપે સ્થૂલ અજ્ઞાન અને મોક્ષરૂપે સ્વરૂપ નહીં જાણવું એ અંદરનું સૂક્ષ્મ અજ્ઞાન સમજવું. ૨. વ્યાસમાં ક્ષીરસમુદ્રનો આરોપ મહાભારતમાં અંદ્રપણાના આરોપનું નિમિત્ત છે માટે પરંપરિત રૂપકાલંકાર છે. મહાભારતમાં અંદ્રપણાનો આરોપ કરોને અંદ્રથી અધિક ગુણોટ વર્ણન કર્યું છે. માટે અધિકારુદયૈશિષ્ટ્યરૂપક અલંકાર છે અને તે વળી તમ આદિ રસોવાળા શબ્દોથી થએલ છે માટે રિસજ શબ્દ નિબંધન છે. જીવો સાહિત્યદર્પણ કરિકા દુહટ થી દુહટ મી સુધી. ૩. શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, ધર્મ અને જ્યોતિષ. ૪. ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમિમાંસા અને ઉત્તરમિમાંસા. ૫ ઉપમાન ભૂત તિલકવૃક્ષ અને ઉપમેયભૂત વ્યાસ એઓના વિશેષરૂપ (તક્ષાવતરૂપ) વર્ણન કર્યું છે માટે વ્યતિરેક અલંકાર છે (જીવો આ અંધરૂપે પૃથક પૃથક મું.)

હતું, વનમાં નવી ગાયોનું પાલન કર્યું હતું, અને યુદ્ધ કરીને નરકનું (નરકાસુરનું) નિ-
વારણ કર્યું હતું. આમ છે એટલા માટે આપના ગુણોનું વર્ણન કરવાને કોણ સમર્થ
થાય. ૩૦.

યમામનંતિશ્રુતયઃપદાર્થનસન્નવાસન્નબહિર્નચાંતઃ ॥

સસચ્ચિદાનંદઘનઃપરાત્માનારાયણસ્તંપુરુષઃપુરાણઃ ॥ ૩૧ ॥

પુરાણપુરુષ, જીવોના અધિષ્ઠાનરૂપ અને સચ્ચિદાનંદઘન પરાત્મા આપણો કે
જેને શ્રુતિઓ કર્મોથી તથા કારણોથી વિલક્ષણ અને બાહારના તથા અંદરના બેદથી
રહિત પદાર્થ છે. ૩૧.

ઇતિસ્તુતસ્તેનયથાવિધાનમાસેદિવાન્વિષ્ટરમાત્મનિષ્ઠઃ

દ્વૈપાયનઃપ્રશ્રયનન્નપૂર્વકાયંયતીશાનમિદંબમાષે ॥ ૩૨ ॥

એ પ્રમાણે શ્રીશંકરાચાર્યે સ્તુતિ કરતાં વેદવ્યાસે વિધિપુરસ્કર આસનપર બીરાજીને,
બક્તિથી પીઠ નમાવીને બેઠા તે સંન્યાસીઓના સ્વામી શ્રીશંકરાચાર્યને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૩૨.

ત્વમસ્મદાદેઃપદવીંગતોભૂરખંડપાંડિત્યમવોધયંતે ॥

શુકાર્ષિવત્પ્રીતિકરોસિવિદ્વન્પુરેવશિષ્યૈસ્સહમાન્નમીસ્ત્વં ॥ ૩૩ ॥

તમે અમલોકોની પદવીને પામેલાછો. તમારું અખંડિત પાંડિત્ય મારા બાણવામાં
છે. હે વિદ્વાન! જેમ હું મારા પુત્ર શુકદેવજીને જોધને રાજ થાઈ તેમ તમને જોધને
રાજ થાઈશું. પ્રથમ વાદ કરવાને વાસ્તે મારું આવવું થયાની તમને તથા તમારા શિ-
ષ્યોને જે ભાંતિ થઈ હતી તે ભાંતિ રાખો માં. ૩૩.

કૃતંત્રયાભાષ્યમિતાર્દુમોલેઃસમાંકણેસિદ્ધમુત્તાન્નિશમ્ય ॥

હરાપ્રહૃષ્ટેનદિદૃક્ષયાતેદગધ્વનીનઃપ્રશમિન્નભૂવં ॥ ૩૪ ॥

હે શાંતિવાળા ! 'તમે મારા કરેલા સૂત્ર ગ્રંથનું ભાષ્ય કર્યું છે' એમ મહાદેવના પા-
ર્ષદ સમાંકણે નામના સિદ્ધતા મોહોડાથી સાંભળી હૃદયમાં પ્રસન્ન થઈને તમને જોવાની
દૃષ્ટિથી હું તમારી દૃષ્ટિ આગળ આવ્યોશું. ૩૪.

ઇત્યંમુનીંદ્રવચનશ્રવણોત્થર્ષરોમાંચપૂર્ણમિષદ્વોબહિસ્તુપ્લવંતં ॥

વિભ્રંતમન્નરુચિમારુચ્યદદન્નશક્તિશ્રીશંકરઃશુકમતાર્ણવપુર્ણચંદ્રઃ ॥ ૩૫ ॥

એ પ્રમાણે વ્યાસનાં વચન સાંભળવાથી ઉત્પન્ન થયેલો હર્ષ કે જે તે સમયે ઉભાં
થઈ ગયેલાં રોમાંચના મિષથી જાણે શરીરમાં ન સમાધને બહાર ઉભરાઈ જતો હોય

૧. શ્રી કૃષ્ણે વૃન્દાવનમાં જે ગાયોનું પાલન કર્યું હતું, તે ગાયો નવીન એટલે ઉત્પન્ન થયેલી હતી, અનાદિ ન
હતી. ૨ ઉપમાન જૂત વાસુદેવ અને ઉપમેય જૂત વ્યાસ એઓના વિશેષત્વ વર્ણન કર્યું છે માટે વ્યતિરેક
અલંકાર છે. 'અદ્યુત કર્ણણછા' એ વાતનું સમર્પન કરવા વાક્યાર્થોરૂપ હેતુઓ કહ્યાછે તેથી કાવ્યલિંગ અલંકાર
છે એમ પણ કહી શકાયછે. (જુલો સા. ૬, કા. ૭૧૦ મી.) ૩. મિષપદથી રોમાંચનો અપહ્વય કર્યોછે માટે કૈતવાપન્નહતિ
અલંકારછે (જુલો આ ત્રંથનું પૃષ્ઠ ૪૩ પુ.) અને હર્ષના ઉભરાઈ જવાની સંભાવના કરોછે માટે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર
છે. (જુલો આ ત્રંથનું પૃષ્ઠ ૨૨ પુ. તથા ૪૩ પુ.)

એમ જણાતો હતો તેને ધરતા અને શુક્રાચાર્યના મતરૂપી સમુદ્રને વધારવામાં પૂર્ણચંદ્ર સરખા તે શ્રીશંકરાચાર્યનેવીન મેઘના સરખી કાંતિવાળા અને ધણી શક્તિવાળા તે બાસને નાચે પ્રમાણે કહ્યું. ૩૫.

સુમંતુપૈલપ્રથમામુર્નીદ્રામહાનુભાવાનનુયસ્યશિષ્યાઃ ॥

તૃણાલ્લધીયાનપિત્રકોઽહંતથાપિકારુણ્યમદર્શિદીને ॥ ૩૬ ॥

આપ કે જેના સુમંત અને પૈલ આદિ મોટા પ્રભાવવાળા મહામુનિઓ શિષ્ય છે તેમની પાસે તરણાથી પણ અત્યંત હઝકો હું કોણ માત્રકું તો પણ આપે મારી પાસે પધારીને આ એક ભતની, રાંક ઉપર દયાજ દયાડી છે. ૩૬.

સોઽહંસમસ્તાર્યવિવેચકસ્યકૃત્તાભવત્સૂત્રસહસ્રરશ્મેઃ ॥

ભાષ્યપ્રદીપેનમહર્ષિમાન્યનીરાજનંધૃષ્ટતયાનલજ્જે ॥ ૩૭ ॥

આપે કહેલાં વેદાંત સૂતરૂપી સૂર્ય કે જે સમસ્ત અર્થોનો (ઉપનિષદોના અર્થોનો તથા સ્થાવર જંગમ પદાર્થોનો) પ્રકાશ કરનાર છે તેની ભાષ્યરૂપ દીવાથી આરતી ઉતારીને હું લગ્નતો નથી તે કેવલ ધીરપણાને, લીધેજ. ૩૭.

અકારિયત્સાહસમાત્મબુદ્ધ્યાભવત્પ્રશિષ્યવ્યપદેશભાજા ॥

વિચાર્યતત્સૂક્તિદુરુક્તિજાલમર્હઃસમીકર્તુમિદંકૃપાલુઃ ॥ ૩૮ ॥

હું કે જે આપના શિષ્યોના શિષ્ય કેહેવાનું પાત્રકું તેણે ભાષ્યના લેખમાં પોતાના શુદ્ધિથી જે ભૂલ કરેલી હોય તેનો વિચાર કરીને આપે દયાલુપણાથી તેમાં કયો સંદર્ભ દીક છે તેનું વિવેચન કરી દેવું જોઇએ. ૩૮.

ઈત્યંનિગદ્યોપરતસ્યહસ્તેહસ્તદ્વયેનાદરતઃસભાષ્યં ॥

આદાયસર્વત્રનિરૈક્ષતાસૌપ્રસાદગાંભીર્યગુણાભિરામં ॥ ૩૯ ॥

એટલું બોલીને શ્રીશંકરાચાર્ય બંધ પડતાં તેમના હાથમાંથી બાસે આદરપૂર્વક પોતાના બે હાથવતે ભાષ્યનું પુસ્તક લઇને તે ભાષ્યનાં સર્વ સ્થલોનું સારી રીતે અવલોકન કરું, કે જે ભાષ્ય સંદર્ભના નિર્મલપણાથી તથા ગંભીરપણાથી બહાલું લાગે એવું છે. ૩૯.

સૂત્રાનુકારિમૃદુવાક્યનિષેદિતાર્થસ્વીયૈઃપદૈસ્સહનિરાકૃતપૂર્વપક્ષં ॥

સિદ્ધાંતપુક્તિવિનિવેશિતતત્ત્વરૂપદૃષ્ટાભિનંદ્યપરિતોષવશાદવોચત્ ॥૪૦॥

૧ બાસે એક વેદના ચાર ભાગ કરીને તેઓમાં ઋગ્વેદ નામનો વિભાગ, પૈલગુનિને, યજુર્વેદ નામનો વિભાગ વેશપાત્રન ગુનિને, સામવેદ નામનો વિભાગ કૈમિનિ ગુનિને અને અથર્વવેદ નામનો વિભાગ સુમંતુ ગુનિને લખાવ્યો હતો એમ ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધમાં લખ્યું છે. ૨ સૂત્રત્રયને સૂત્રત્રય અને ભારયને દીવાત્ર રૂપ આપ્યું છે તેથી રૂપક અલંકાર થયો છે અને તેથી 'તમારો સૂત્ર ત્રય કયાં અને માફ ભારય કયાં' એવા અર્થ પ્રતીત થવાથી વિષમ અલંકાર જનિત થયો છે. (જુઓ આ ત્રયત્રય પૃષ્ઠ ૧૪૫.) ૩ જે કે એમ છે તો પણ ભક્તિથી દીવા વતે ઉતારેલી આરતીને જેમ સૂર્ય સ્વીકારે છે તેમ આપના સૂત્રત્રયે મારા ભાષ્યને સ્વીકાર્યું છે માટે એ ભારયને આપ શુદ્ધ કરી આપે એવા આશયથી કહે છે.

એ બાબત કે જેમાં સૂત્રોને અનુસરનારાં કોમલ વાચ્યોથી સૂત્રાર્થનું તથા પોતાના પદોના 'અર્થોનું' પણ નિરૂપણ કર્યું છે, પૂર્વપક્ષોનું સારી રીતે નિરાકરણ કર્યું છે અને સિદ્ધાંતની યુક્તિઓથી સિદ્ધાંતના સ્વરૂપનું સારી રીતે સ્થાપન કર્યું છે તેને જોઈ પ્રશંસા કરીને વ્યાસજી સંતોષને લીધે નીચે પ્રમાણે બોલ્યા. ૪૦.

નસાહસંતાતભવાનકાર્ષાદ્યત્સૂત્રમાખ્યંગુરુણાવિનીતઃ ॥

વિચાર્યતેસૂક્તદુરક્તમત્રેસેતન્મહત્સાહસમિત્યવૈમિં ॥ ૪૧ ॥

હે તાત ! તમે કે જેને ગુરૂએ સારી રીતે અભ્યાસ કરાવેલો છે તેમણે મારા સૂત્રનું જે બાબત કર્યું છે તેમાં ભૂલ કરી નથી પણ હું એ બાબતમાં યોગ્ય અયોગ્ય સંદર્ભનો વિચાર કરવા બેઠો એ મારીજ મોટી ભૂલ થઈ છે એમ ધારું છું. ૪૧.

મીમાંસકાનામપિમુખ્યભૂતોવેત્યાલિલવ્યાકરણાનિવિદ્વન્ ॥

વિનિઃસરેત્તેવદનાદ્યર્તોદોગોવિંદશિષ્યસ્યકથંદુરુક્તં ॥ ૪૨ ॥

કારણ કે-હે સંન્યાસીઓમાં ચંદ્રશેખર ! હે વિદ્વાન્ ! તમે કે જે મીમાંસકોના પણ શિરોમણિઓ, સધળાં વ્યાકરણોને જાણો છો અને ગોવિંદપાદના શિષ્ય છો તેમના મુખમાંથી અયોગ્ય સંદર્ભ કેમજ નીકળે ? નજ નીકળે. (આ વાતનો વિચાર કર્યા વિના 'તમારા લેખમાં કાંઈક ભૂલ હશે એવી શંકાથી હું બાબતનો વિચાર કરવા બેઠો એ મારીજ મોટી ભૂલ થઈ છે.) ૪૨.

નપ્રાકૃતસ્વંસકલાર્થદર્શનમહાભાવઃપુરુષોસિકશ્ચિત્ ॥

યોત્રસ્યચર્યાદ્વિપયાન્નિવાર્યપર્યવ્રજઃસૂર્યઙ્વાંધકારાન્ ॥ ૪૩ ॥

તમે પ્રાકૃત પુરૂષ નથી પણ શાસ્ત્રો સંબંધી સધળા વિષયોને જાણનારા કોઈ મોટા પ્રભાવનાળા પુરૂષ છો. કારણ કે જેમ સૂર્ય અનાયાસે અંધકારોનું નિવારણ કરીને ક્ષિતિજમાંથી ચાલી નીકળે છે તેમ તેમ અનાયાસેજ વિષયોનું નિવારણ કરીને અદ્વયર્થ આત્મમમાંથી ચાલી નીકળ્યા છો. (સંન્યાસી થયા છો). ૪૩.

બહર્થગર્ભોણિલૂનિયાનિનિગૂઢભાવાનિચમત્કૃતાનિ ॥

ત્વામેવામિત્યંવિરહ્યયનાસ્તિયસ્તાનિસમ્યાગિવરીતુમિષ્ટે ॥ ૪૪ ॥

મારાં કરેલાં સૂત્રો કે જેઓ ઘણા અર્થોથી ગભિત છે, થોડા અક્ષરો વાળાં છે અને ગૂઢ અભિપ્રાયવાળાં છે તેઓનું આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાન કરવાને સમર્થ થાય એવો આપ વિના ખીલે કોઈ પણ નથી. ૪૪.

નિર્સર્ગદુર્જ્ઞાનતમાનિકોવાસૂત્રાણ્યલંબેદિતુમર્થતસ્તન્ ॥

ક્લેશસ્તુતાવાન્વિવરીતુરેષાંયાવાન્પ્રણેતુર્વિબુધાવદંતિ ॥ ૪૫ ॥

૧. જેમ મૂલનાં પદોનું 'વ્યાખ્યાન કરવું' તેમ પોતે ગુકેમાં પદોનું પણ વ્યાખ્યાન કરવું એ બાબત પ્રત્યે સંપ્રદાય છે. ૨. વ્યાકરણ ભાષ્યમાં પત્તનલિપિએ પણ એ પ્રમાણે કર્યું છે. ૩. ઉપમા અલંકાર છે. (જુઓ આ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૩૭.) ૪. મારાં સૂત્રોનું બાબત કરવાથી પણ તમે પ્રાકૃત પુરૂષ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે એવા આશયથી કહે છે.

સ્નાનાવિક રીતે સમજવાને બહુ કઠણ પડે એવાં સૂત્રોના અર્થોને યથાર્થ રીતે સમજવાને આપવિના બીજો કોણ સમર્થ થાય. હે મહાત્મા ! તેમાં વળી વિદ્વાનો એમ કહે છે કે એ સૂત્રોના કરનારને જોઈલો પરિશ્રમ થયો હોય તેટલોજ તેઓનું વ્યાખ્યાન કરનારને પણ પરિશ્રમ થાય. ૪૫.

ભાવંમદીયમવબુદ્ધ્યથાવેદવંભાષ્યંપ્રણેતુમનલંભગવાનપીશઃ ॥

સાંખ્યાદેનાવિમથિતંશ્રુતિમૂર્ધવર્ત્મોદ્ધર્તુકથંપરશિર્વાશમૃતેપ્રભુઃસ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥

જેમ મારા અભિપ્રાયને યથાર્થ રીતે સમજીને તમે ભાષ્ય કર્યું છે તે પ્રમાણે મારા અભિપ્રાયને યથાર્થ રીતે સમજી ભાષ્ય કરવાને મોટા ઐશ્વર્યવાળો પણ બીજો કોઈ પુરુષ સમર્થ નથી. સાંખ્ય આદિ મતોએ વિપરીત કરી નાખેલા વેદાંત માર્ગનો ઉદ્ધાર કરવામાં પરમ શિવના અંશ વિના બીજાની કૃમજ સમર્થ થવાય. (આપ પરમ શિવના અંશછો તેથીજ એ કામ કરી શક્યાછો.) ૪૬.

રોષાનુષંગકલયાપિસુદૂરમુક્તોધત્સેધિમાનસમહોસકલાઃકલાશ્ચ ॥

સર્વાત્મનાગિરિજયોપહિતસ્વરૂપઃશક્યોનવર્ણયિતુમદ્રુતશંકરસ્ત્વં ॥ ૪૭ ॥

આપ અદ્ભૂત શંકરછો. કારણકે રોષના સંબંધના લેયથી પણ અત્યંત રહિતછો, મનમાંજ સધળી કલાઓને ધરી રહ્યાછો અને સર્વ અંશોએ ગિરિજાથી (બ્રહ્મ વિદ્યાથી) સંયુક્તછો. સદાશિવતો રોષથી રહિત નથી, માયામાંજ એક કલાનું (ચંદ્રની કલાનું) ધારણ કરેછે અને અરધા શરીરમાંજ ગિરિજાથી (પાર્વતીથી) સંયુક્ત છે. આમ છે એટલા માટે આપના ગુણોનું વર્ણન કરવા કોણ સમર્થ થાય. ૪૭.

વ્યાખ્યાપ્યસંસ્થૈઃકવિભિઃપુરૈતદ્વ્યાખ્યાસ્યતેકૈશ્ચિદિતઃપરંચ ॥

ભવાનિવાસદ્ધદ્યંકિમેતેસર્વજ્ઞવિજ્ઞાતુમલંનિગૂઢં ॥ ૪૮ ॥

રહે સર્વજ્ઞ ! મારા સૂત્રગ્રંથોનાં પૂર્વે પણ ઘણા ઘણા વિદ્વાનોએ વ્યાખ્યાનો કર્યા છે અને હવે પછી પણ કેટલાએક વિદ્વાનો વ્યાખ્યાનો કરશે પરંતુ તમે જોવો મારો અત્યંત ગૂઢ અભિપ્રાય જાણ્યોછે તેવો અભિપ્રાય જાણવાને એઓ સમર્થ થયા છે અને થશે કે ? નથીજ થયા અને નહીંજ થશે. ૪૮.

વ્યાખ્યાહિભૂયોનિગમાંતવિદ્યાંવિભેદવાદાન્વિદુષોવિજિસ્ય ॥

ગ્રંથાન્ભુવિરુદ્ધાપયસાનુબંધાનહંગમિષ્યામિયથાભિલાષં ॥ ૪૯ ॥

હવે તમે ઉપનિષદોનાં વ્યાખ્યાનો કરો અને દ્વૈતવાદી વિદ્વાનોને જીતીને વિષય, સંબંધ, પ્રયોજન તથા અધિકારી એ ચાર અનુબંધવાળા ગ્રંથોને પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત કરો. હું હવે મારી જ્યાં ઈચ્છા છે ત્યાં જઈશિ. ૪૯.

૧ ઉપમાન ભૂત સદાશિવ અને ઉપમેય ભૂત શંકરાચાર્ય એઓના વિશેષત્વ વર્ણન કર્યું છે માટે વ્યતિરેક અલંકાર છે. (જુલો આ ગંધર્વ પૃષ્ઠ ૭૫ ચુ.) અથવા ‘અદ્ભૂત શંકર છો’ એ વાતનું સમર્થન કરવા વાકચાર્યે ૨૫ હેતુઓ કહ્યાં છે તેથી કાવ્યલિંગ અલંકાર છે એમ પણ કહી શકાય છે. ૨ ‘ત્રે’ તમારા સૂત્રગ્રંથ ઉપર ભાષ્ય કરવાનું લખાવનાર કામ કર્યું છે તો પણ હું ધીરપણાથી લખતો નથી એમ જે શંકરાચાર્યે કહ્યું છે તે ઉપર ન્યાસ છ કહે છે.

શ્ત્યુક્તવંતંતમસાવચોચત્કૃતાનિભાષ્યાણ્યપિપાટિતાનિ ॥

ધ્વસ્તાનિસમ્યક્કુમતાનિધૈર્યાદિતઃપરંકિંકરણીયમાસ્તિ ॥ ૬૦ ॥

મુહૂર્તમાત્રંમણિકર્ણિકાયાંવિધેહિસદ્વત્સલસન્નિધાનં ॥

ચિરાદ્યતેહંપરમાયુષોંતેસજામિયાવદ્વપુરદ્યહેયં ॥ ૬૧ ॥

એ પ્રમાણે વ્યાસજીના કદ્દા પછી શ્રી શંકરાચાર્યે તેમને વિસ્તારી કરી કે “મ ઉપનિ-
ષદોનાં પણ વ્યાખ્યાનો કર્યા છે તથા શિષ્યોને બણાવ્યા પણ છે અને ધૈર્યશર્માની દ્વૈતવાદી-
ઓનાં સારી રીતે ખંડનો પણ કર્યો છે માટે હવે પછી મારે શું કરવાનું રહ્યું છે ? કશું
રહ્યું નથી. એટલા માટે હે સન્નનોપર પ્રીતિ ધરાવનારા ! આપ એ ધડીવાર સુધી મણિ
કાર્ણિકામાં મારી પાસે ઉભા રહો કે જેટલીવારમાં મોટાં આયુષ્યવાળા આપના સમીપમાં
હું હમણાં આ ત્યાગ કરવાયોગ્ય શરીરનો ત્યાગ કરું.” એ કામને વાસ્તેજ ઘણા દિવસ
તથા હું યત્ન કરુંહું. ૫૦—૫૧.

इतीदमाकर्ण्यवचोविचिंत्यसशंकरंप्राहकुरुष्वमैवं ॥

अनिर्जिताःसंतिवसुंधरायांत्वयाबुधाःकेचिदुदारविद्याः ॥ ६२ ॥

એ પ્રમાણે શ્રી શંકરાચાર્યનાં વચન સાંભળી વ્યાસજીએ વિચાર કરીને કહ્યું કે હે
શંકર ! તમે એમ નહીં કરો. હજીસુધી પૃથ્વીમાં પ્રૌઢ વિદ્યાવાળા કેટલાએક વિદ્વાનોને
તમે જીત્યા નથી. ૫૩.

जयायतेषां कतिहाय नानिवस्तव्यमेव स्थिरधीस्त्वयापि ॥

नोचेन्मुमुक्षाभुवि दुर्लभा स्यात्स्थितिर्यथामा ऋघृतस्य बाल्ये ॥ ५३ ॥

હે સ્થિરશ્રદ્ધિવાળા ! જો કે તમે જેઓથી એ વિદ્વાનોનો પરભાવ થાય એવા ગ્રંથો
રચ્યા છે તો પણ તેઓને જાતે જીતવવાને વાસ્તે કેટલાંક વર્ષ સુધી તમારે પૃથ્વીમાં રહે-
વું. નહીં તો જેમ બાલકપણમાં માથી રહિત થએલા માણસની સ્થિતિ દુર્લભ છે તેમ
તમારાથી રહિત થએલા લોકને મોક્ષની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થવી દુર્લભ થશે. ૫૪.

प्रसन्नगंभीरभवत्प्रणीतप्रबंधसंदर्भभवःप्रहर्षः ॥

प्रोत्साहयत्यात्मविदामृषाणां वरेण्यविश्राणयितुं वरंते ॥ ५४ ॥

હે આત્મવેત્તા ત્રણિઓએ સેવવા યોગ્ય ! તમે કરેલા ભાષ્યનો સંદર્ભ કે જે નિર્મલ
અને ગંભીર અર્થવાળો છે તેથી ઉત્પન્ન થએલો આનંદ તમને વરદાન દેવરાવવાને મને
ઉત્સુક કરે છે. ૫૫.

अष्टौ वयांसि विधिना तव वत्सदत्ता न्यन्यानि चाष्ट भवता सुधियार्जितानि ॥

भूयोपि षोडश भवंतु भवाद्भयोत भूयाच्च भाष्यमिदमारविचंद्रतारं ॥ ५५ ॥

હે પુત્ર ! દૈવે તમને આઠ વર્ષ આપેલાં છે અને બીજાં પણ આઠ વર્ષ તમે સુ-
શ્રદ્ધિથી મેળવેલાં છે. હજી પણ શંકરની આત્તાથી બીજાં સોળ વર્ષ સુધી તમારું આ-

યુગ્ય રહેા અને આ બાબ્ય બ્યાં સુધી સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓ રહે ત્યા સુધી અ-
વિચલ રહેા. ૫૫.

લમાયુષાનેનવિરોધિવાદિગર્વાકુરોન્મૂલનજાગરૂકૈઃ ॥

વાક્યૈઃકુરુષ્વોશ્ચિતભેદબુદ્ધીનદ્વૈતવિદ્યાપરિપંથિનોડન્યાન્ ॥ ૫૬ ॥

આ આયુષ્યથી તમે વિરોધી વાદીઓના ગર્વોના અંકુરોને મૂલ શીએ ઉખેડી નાખ
વામાં જન્યતપણુ ધરાવનારાં પોતાનાં વચનોથી બીજા અદ્વૈત વિદ્યાના શત્રુઓને પણ
દ્વૈત બુદ્ધિથી રહિત કરો. (તેઓને દ્વૈત સંબંધો નિશ્ચય છોડાવી દીયો) ૫૬.

इतीरयंतंप्रतिवाचमूचेसशंकरःपावितसर्वलोकः ॥

त्वत्सुत्रसंबंधवशान્મदीયंभाष्यंप્રचारंभુवિયાતુવિद्वन् ॥ ૫૭ ॥

એ પ્રમાણે વચન બોલતા બ્યાસજીને, સર્વ લોકોને પવિત્ર કરનારા શ્રી શંકરાચાર્ય
કહ્યું કે “ હે વિદ્વાન્ ! જો કે માફ બાબ્ય પૃથ્વીમાં પ્રચાર પામવાને યોગ્ય નથી તોપણ
આપના સૂત્રની સાથે સંબંધ ધરાવનારું છે તેથી પૃથ્વીમાં પ્રચાર પામો.” ૫૭.

इतीरयित्वाचरणौबवंदेयतिर्मुनेःसर्वविदोमहात्मा ॥

प्रदायसंभाव्यवरंमुनीशोद्वैपायनःसौतरधाद्यतात्मा ॥ ૫૮ ॥

મહાત્મા શ્રી શંકરાચાર્ય એ પ્રમાણે બોલીને એ સર્વસ્ત બ્યાસજીના ચરણમાં પ્રણામ
કર્યા, મનનો નિગ્રહ કરનારા પેદબ્યાસજી પણ એ પ્રમાણે શ્રી શંકરાચાર્યને માન આપી તથા
વરદાન આપીને ત્યાંથી અંતર્યામિન થઇ ગયા. ૫૮.

इत्थंनिगद्यऋषिष्टृणितिरोहितेस्मिन्नंतर्विवेकनिधिरप्यथविव्यथेसः ॥

हृत्तापहारिनिरुपाधिकृपारसानांतत्तादृશंकथमहोविरहोविषत्त्यः ॥ ૫૯ ॥

ઋષિઓમાં ઉત્તમ પેદબ્યાસજી એપ્રમાણે વચનો બોલીને અંતરહિત થઇ જતાં
શ્રી શંકરાચાર્ય પોતે વિવેકના ભંડારરૂપ છતાં પણ એક પામવા લાગ્યા. જેઓનો કૃપારસ
સ્વાર્થ રહિત તથા હૃદયના તાપોને હરનાર હોય છે એવા બ્યાસજી જેવા મહાત્માઓનો
વિયોગ કેમ ખમી શકાય !!! ૫૯.

तत्पादपद्मेनिजचित्तपद्मेपश्यन्कथंचिद्विरहंविषत्त्य ॥

यतिक्षितीशोपिगुरोर्नियोगान्મનોદधેદિગ્વજયેમનીषી ॥ ૬૦ ॥

પછી સન્યાસીઓના રાજા વિદ્વાન્ શ્રી શંકરાચાર્ય પોતાના હૃદય કમલમાં બ્યાસજીનાં
ચરણારવિંદનું દર્શન મળવાથી માંડ માંડ બ્યાસજીના વિયોગનું સહન કરી બ્યાસજીની
આરા પ્રમાણે દિગ્વિજય કરવાનું મન કર્યું. ૬૦.

भाष्यस्यवार्तिकमथैषकुमारिलेनभट्टेनकारयितुमादरवान्मुनीन्द्रः ॥

बंध्यायमानदरर्विध्यमहीधरेणवाचंयमेनचरितांहरितंप्रतस्थे ॥ ૬૧ ॥

૧ બ્યાસના અંતરહિત થવાથી પચ્ચેલા એકરૂપ વિરોધનું ‘જેઓનો કૃપારસ’ ઇત્યાદિ સામાન્યથી સમર્થન કરતું
છે માટે અર્થાતરન્યાસ અલંકાર છે. (જુલો આ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૨૯ થું.)

પછી પોતાના ભાખ્યનું કુમારિલ ભટ્ટના હાથથી વાર્ષિક કરાવવાની ઉત્કંઠાવાળા શ્રીશંકરાચાર્ય, જોણે લોકોને ઉત્પન્ન થયેલા વિધ્યાચલના ભયને નિષ્ફળ કર્યો છે, એવા અગત્ય મુનિને વિચરવાની દિશામાં (દક્ષિણ દિશામાં) સધાવ્યા^૧. ૬૧.

તતસ્સવેદાંતરહસ્યવેત્તાભેત્તામતાનાંતરસાડમતાનાં ॥

પ્રયાગમાગાત્પ્રથમાંજિમીષુઃકુમારિલંસાધિતકર્મજાલં ॥ ૬૨ ॥

વેદાંતના રહસ્યને જાણનારા અને વિરૂદ્ધ મતોનું પ્રબલતાથી ખંડન કરનારા, એ શ્રીશંકરાચાર્ય એ દિશામાં ચાલતાં ચાલતાં પ્રથમ કર્મકાંડનું પ્રતિપાદન કરનારા કુમારિલ ભટ્ટને જીતી લેવાની ઇચ્છાથી પ્રયાગમાં પધાર્યા. ૬૨.

આમજ્જતાંકિલતનૂમસિતાંસિતાંચકર્તુકલિંદસુતયાકલિતાનુષંગાં ॥

અઘ્વાયજુતનયામથનિહુતાઘાંમધ્યેપ્રયાગમગમન્મુનિરર્થમાર્ગં ॥ ૬૩ ॥

ગંગાપ્રવાહૈરુપરુદ્ધવેગાકલિંદકન્યાસ્તિમિતપ્રવાહા ॥

અપૂર્વસર્યાગતલજ્જયેવયત્રાધિકંભાતિવિચિત્રપાથાઃ ॥ ૬૪ ॥

અનાયાસે સઘળા પુરૂષાર્થોના માર્ગરૂપ પ્રયાગમાં જઈ શ્રીશંકરાચાર્ય, પાપોને ટાળનારાં અને જાણે રૂનાન કરનારા લોકોને સ્થાપ્ય અને જ્યેષ્ઠ સ્વરૂપ દેવા સાંજે શ્યામ જલ વાળા યમુનાજીની સાથે પોતાના શ્વેત જલના પ્રવાહને મેળવી દઈને ચાલતાં પહોંચ એવાં ગંગાજીના સમીપમાં પધાર્યા કે જે સ્થલમાં ગંગાજીના પ્રવાહોથી રોકાયેલા વેગ વાળાં અને તેથી વિચિત્ર જન્યવાળાં થયેલાં યમુનાજી જાણે અપૂર્વ મહિમાવાળાં સખીના (ગંગાજીના) સમાગમથી ઉત્પન્ન થયેલી લાજને લીધે થોભી રહ્યાં પહોંચ તેમ અધિક શોભે છે. ૬૩, ૬૪.

અંતેવસદ્વિરમલચ્છવિસંપ્રદાયમધ્યેતુમાશ્રિતજલાંકુહચિન્મરાલૈઃ ॥

ચક્રદ્વયેનરજનીસહવાસસૌખ્યસંશીલનાયકિલસંવલિતાંપરત્ર ॥ ૬૫ ॥

યત્રાપુતાદિવ્યશરીરભાજઆચંદ્રતારંદિવિભોગજાતં ॥

સંખુંજતેવ્યાધિકથાનભિજ્ઞાઃપ્રાહેમમર્થશ્રુતિરેવસાક્ષાત્ ॥ ૬૬ ॥

૧. એક સમયે વિધ્યાચલે નારદજીના મુખથી મેરૂપર્વતનાં વખાણ સાંભળી સ્પરશને લીધે આકાશમાં ઉડે વધવા માંડ્યું. એના વધવાથી ચૂંચી આદિતી ગતિ રોકાતાં મુંઝામ્મલા સર્વે લોકોએ વિધ્યાચલને શાંત કરવા અગત્ય મુનિની પ્રાર્થના કરી. એ ઉપરથી અગત્ય મુનિએ આપોને વિધ્યાચલને કહ્યું કે, મારે અહીંથી દક્ષિણદિશામાં જવું છે માટે રસ્તા દે અને નીચે થઈ જા. આ વચન સાંભળી શાપના ભયથી વિધ્યાચલ લાંબો ધર્ધને પૃથ્વીપર સુધ્ધજતાં અગત્ય તે રસ્તેથી દક્ષિણદિશામાં ગયા અને જતી વખતે વિધ્યાચલને કહેતા ગયા કે 'હું' પાછો આવું' ત્યાં સુધી તારે આમ જ રહેવું' પણ ઉંચું થતું નહીં. વિધ્યાચલે હા કહેતાં અગત્ય મુનિ ગયા તે ગયાજી. પાછો આવ્યાજી નહીં તેથી વિધ્યાચલ મુતેલોજ રહ્યો. (આ ઉપરથી લોકોમાં અગત્યના વાયદા કેહેવાયછે.) આ કથા કાશીખંડ આદિ ઘણા પુરાણ ગ્રંથોમાં છે. ૨. 'દક્ષિણ દિશામાં' એમ કેહેવાને બદલે 'અગત્ય મુનિને વિચરવાની દિશામાં' એમ કહ્યું માટે પર્યાયોક્ત અલંકાર થયોછે. પર્યાયોક્તૃગમ્યસ્વયંચોભંગ્યંતરાશ્રયં વિવક્ષિત અર્થને વધારે સુદૃઢ રૂપાંતરથી કેહેવો એ પર્યાયોક્ત અલંકાર છે. (કવલ્યાન'૬) ૩. વિષ્ણુપણ્ડ. ૪. સદાશિવપણ્ડ. ૫. રવેત તથા સ્યામ મવાહુના મળવામાં વિષ્ણુત્વ તથા સદાશિવત્વ સ્વરૂપ દેવારૂપ ક્ષણી ઉત્પ્રેક્ષા કરીછે માટે ફલોત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે. (જુલોઆ ગ્રંથ'૫ પૃષ્ઠ ૪૩ મું.) ૬. યમુનાજીના થોભી રહેવામાં લાજરૂપ હેતુની ઉત્પ્રેક્ષા કહીછે માટે હેતુત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે.

અજ્ઞાતસંભવતિરોધિકથાપિત્રાણીયસ્યાઃસિતાસિતતતયૈવગૃણાતિરૂપં ॥

માગીરથીયમુનયાપરિચર્યમાણામેતાંવિગાહ્યમુદિતોમુનિરિસખાણીત્ ॥૬૭॥

યમુનાજીની સાથે મળેલાં ગંગાજી કે જે પોતાના પ્રવાહના કોઈ ભાગમાં જાણે જાલની પાસેથી થેત કાંતિના સંપ્રદાયનું અધ્યયન કરવા માટે ત્યાં શિખ્ય થઈને આવી રહ્યાં હોય એવા હંસોથી સંયુક્ત હતાં અને કોઈ ભાગમાં કમલિનીઓમાં સહવાસનું સુખ લેવાને વાસ્તે પ્રાપ્ત થયેલાં ચક્રવાક પક્ષીઓના બેડાંઓથી વ્યાપ હતાં, તથા જેમાં નોહેલાં માણસો દિવ્ય શરીરોવાળાં થઈ બાધિઓની વાતને પણ નહિ જાણતાં જ્યાં સુધી ચંદ્ર અને તારાઓ રહે ત્યાં સુધી સ્વર્ગમાં સધળા વૈભવોને ભોગવે છે એમ સાક્ષાત્ સ્મૃતિજ કહે છે અને જેના રૂપનું કોઈએ નહિ જાણેલાં ઉત્પત્તિ નાશવાળી (અનાદિ સિદ્ધ) વાણી (સ્મૃતિ) પણ વિશેષથી નિરપણ નહીં કરી શકતાં ‘વોળી તથા કાળી નદી’ એવા રૂપથીજ વર્ણન કરેછે; તેમના પ્રવાહમાં જઈને પ્રસન્ન થયેલા શ્રીશંકરાચાર્ય નીચે પ્રમાણે તે ગંગાજીની સ્તુતિ કરી. ૬૫, ૬૬, ૬૭.

સિદ્ધાપગેપુરવિરોધિજટોપરોધક્રુદ્ધાકુતઃશતમદઃસદ્દશાન્વિધત્સે ॥

વદ્ધાનર્કિનુભવિતાસિજટાભિરેષામદ્વાજહમ્પ્રકૃતયોનિવિદંતિભાવિ ॥ ૬૮ ॥

હું સિદ્ધ નદી! તમને સદાશિવ પોતાની જઠામાં રોકી રાખે છે તેથી ક્રોધને લીધે તમે સદાશિવ જેવા બીજા સૈકડો પુરૂષોને ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યા છે, એ કામ શું વિચારીને કરોછો? તમે જે સદાશિવ જેવા પુરૂષોને ઉત્પન્ન કરશો તેઓની જઠાઓથી તમને બંધન નહિ થાય કે? અરે! આ હું શા માટે કહું છું. જેઓની પ્રકૃતિ પજડ હોય છે તેઓને પોતાના કર્તવ્યથી થનારાં બવિધ્ય દુઃખનું સાત હોજી નથી. ૬૮.

સન્ધર્ગવર્તનપરાપિસુરાપગેશ્વમસ્થીનિનિસમશુચીનિકિમાદદાસિ ॥

અજ્ઞાતમંબહૃદયંતવસજ્જનાનાંપ્રાયઃપ્રસાધનકૃતેકૃતમજ્જનાનાં ॥ ૬૯ ॥

૧. હંસોના આવીને રહેવામાં અધ્યયનરૂપ કલની ઉત્પ્રેક્ષા કરીછે માટે ફલોત્પ્રેક્ષા અલંકારછે. ૨. સિતાસિતે સરિતેયત્રસંગેતત્રાપ્લુતાસોદિવમુત્પતંતિ ઇત્યાદિક સ્મૃતિઓ કહેછે કે ‘જ્યાં ઘોળી અને કાળી બે નદીઓ (ગંગા અને યમુના) નો સમાગમ થાયછે તે સ્થળમાં નોહેલા લોકો સ્વર્ગમાં જાયછે અને ત્યાં જાયું સુખ ભોગવેછે. ૩. જેઓ ગંગાજીમાં નોહ્યા થતેઓ શિવના જેવા રૂપવાળા થાયછે; એમ પુરાણાઆદિ ગ્રંથોમાં કહેયું છે. ૪. રોકી રાખનારા એક સદાશિવનું અભિમાન તોડવા જતાં, રોકી રાખનારાબીજા સૈકડોની ઉત્પત્તિ થવાનું કહેયું છે તેથી વિષાદન અલંકાર છે. ॥૩૫૫માળવિરુદ્ધાર્થસંપ્રાપ્તિસ્તુવિષાદનમ્॥ જ્યાં ધારેલાથી વિરુદ્ધ અર્થની પ્રાપ્તિનું વર્ણન કરવામાં આવે ત્યાં વિષાદન અલંકાર સમજાવે (કુતલયાનંદ કારિકા). ૫. વિવેક રહિત અને કે તથા લ ના અભેદથી જલ. ૬. નિઃદાંથી સ્તુતિની અભિગ્યક્તિ કરી છે માટે વ્યાજસ્તુતિ અલંકારછે. ઉક્તાવ્યાજસ્તુતિઃપુનઃ॥નિંદાસ્તુતિભ્યાંવાચ્યાભ્યાં ગમ્યદેવસ્તુતિનિંદયોઃ॥જ્યાં નિંદાથી સ્તુતિની પ્રતીતિ થાય કે સ્તુતિથી નિંદાની પ્રતીતિ થાય ત્યાં વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર થાયછે (જુલો સાહિત્યપૈશ્વ કારિકા ૭૦૬ તથા ૭૦૭) ગંગાજીને આપેલા ઇબકાનું ગંગાજીની પ્રકૃતિ જડ (જ) હોવાથી અનર્થકપણું વિચારીને આ હું શા માટે કહું છું? એ વચનથી નિષેધ સ્પષ્ટ થાય છે માટે આસેપ અલંકાર પણ છે. આસેપઃસ્વયમુક્ત્યપ્રાપ્તિવેબોવિચારણાત્ ॥ પોતે કહેલા વચનનું વ્યર્થપણું વિચારીને નિષેધ કરવા એ આસેપ અલંકાર કહેવાય છે. (કુતલયાનંદ કારિકા.)

હે દેવ નહીં ! તમે સારા માર્ગમાં અર્પણ વર્તનાર છતાં પણ સર્વદા અપવિત્ર અસ્થિઓનું (હાડકાંઓનું) શા માટે ગ્રહણ કરો છો ? હે મા ! અરે તમારો જે અભિપ્રાય છે તે મારા જાણવામાં આવ્યો !!! ધણુંકરીને તમારા પ્રવાહમાં નાહીને સદાશિવરૂપ થએલા લોકોના ઐશ્વર્યગારને વાસ્તેજ હાડકાંઓનું ગ્રહણ કરો છો. ૧૬.

સ્વાપાનુષંગજડતાભરિતાન્જનૌયાન્સ્વાપાનુષંગજડતાવિધુરાન્વિધર્ત્સે ॥

દૂરીભવાદિષયરાગહૃદોપિતૂર્ણધૂર્તાવતંસયસિદેવિકૃષ્ણમાર્ગઃ ॥ ૭૦ ॥

હે દેવી ! તમે નિદ્રાના સંબંધથી થતી જડતાથી બામ રહેનારાં માણસોને નિદ્રાના સંબંધથી થતી જડતાથી શ્રેષ્ઠ કરો છો. અને જેઓના હૃદયમાંથી વિષયો ઉપરનો રાગ દૂર થઈ ગયો હોય છે એવા લોકોને 'ધુર્તાવતંસ' કરો છો તો આતે તમે કેવો માર્ગ પકડ્યો છે ? ૭૦.

इतिस्तुवंस्तापसराट्त्रिवेणींशाव्यासमाच्छाद्यकटिंकुपीटे ॥

दोर्दंडयम्मोद्धृतवेणुदंडोऽधमर्षणस्नानमनाबभूव ॥ ૭૧ ॥

એ પ્રમાણે ત્રિવેણીની સ્તુતિ કરતા શ્રીશંકરાચાર્ય પોતાની કટીને વસ્ત્રવતે સારી રીતે ઢાંકી બેને હાથવતે વાંસના દંડને બેઠો ધરી જલમાં 'અધમર્ષણ' સ્નાન કરવાનું મન કર્યું. ૭૧.

सस्तौप्रयागेसहशिष्यसंघैःस्वयंकृतार्थोजनसंग्रहार्थी ॥

अस्मारिमातापिचसापुषोषदधारयादुःखमसोढभूरि ॥ ૭૨ ॥

શ્રીશંકરાચાર્ય પોતે બ્રહ્મવિદ્યાને લીધે કૃતાર્થ છતાં પણ લોકોની ધર્મ પર આસ્થા આવવાને વાસ્તે શિષ્યોના સમૂહોની સાથે પ્રયાગમાં નાહ્યા અને તે સમયે પોતાનાં માતાજીનું પણ સ્પર્શ કર્યું કે જે માતાજીએ પોતાને ગર્ભમાં ધર્યા હતા, પોતાનું પોષણ કર્યું હતું અને તે સંબંધમાં ધણું દુઃખ વેઠ્યું હતું. ૭૨.

अनुष्ठितं द्रागवसाय्यवातैः कलहारशीतैरुपसेव्यमानः ॥

तीरे विशश्रामतमालशालिन्यत्रांतरेऽश्रूयतलोकवार्ता ॥ ૭૩ ॥

તાં જે વિધિ કરવાનો હતો તેને તુરત પુરો કરી લઈ શ્રીશંકરાચાર્ય તમાલ નામનાં વૃક્ષોથી શોભી રહેલા ગંગાજળના તીર પર બીરાજ્યા અને ત્યાં તેમને કલહાર જ્વરનાં ક્રમ-જોના શીત પવનો સેવવા લાગ્યા. આસમયમાં લોકતાપકા તેમના સાંભળવામાં આવી કે-૭૩.

૧. સારો રસ્તો અને સદાચાર. ૨. મરણ પામેલા માણીનાં અસ્થિ જે ગંગાજળમાં નાખવામાં આવે તે મરનારની સદગતિ થાય છે, એમ ધર્મશાસ્ત્રોમાં તથા પુરાણમાં લખ્યું છે. ૩. સદાશિવ હાડકાની માલાઓ રૂપે શાણગર ધરે છે. એવાત શિવરહસ્યમાં તથા પુરાણ ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૪. આક્ષેપ અલંકાર છે. (આ સર્જના ૬૮ મા રસોકની ટીકામાં જોવા.) ૫. દેવરૂપ કરો છો, દેવતાઓને નિંદા નથી એવાત શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૬. ધુતારાઓના શિરોમણી બીજા અર્થ એ છે કે ધૂર્ભૂમિટલે ધુતારાનાં કુલ જ્ઞાના યુક્ટના સ્થાનકે ધરવામાં આવે છે એવા સદાશિવ. ૭. જડને અજડ કરવા અને વૈરાગ્યવાળાઓને મોટા ધુતારા બનાવવા, એ અર્થ પ્રમાણે નિંદા થાય છે પણ બીજા અર્થ પ્રમાણે તેના તે શાખોથી સ્તુતિ પ્રતીયમાન થાય છે માટે વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર છે. (જુલો આ સર્જના ૬૮ મા રસોકની ટીકા.) ૮. વેદના અમુક મંત્રો લાળીને નાહવાનો જે પ્રકાર છે તે અધમર્ષણ સ્નાન કહેવાય છે. ૯. એક માતાજીમાં રહેલી ગર્ભમાં ધરવા આદિ અનેક ક્રિયાઓને અનુક્રમથી જોડવી છે, માટે કારકદીપક અલંકાર છે. કમિકૈકગતાનાં તુલુંફઃકારકદીપકમ્ ॥ ક્રમવાળી ક્રિયાઓને એક કારકમાં રહેલી જોડવી એ કારકદીપક અલંકાર કહેવાય છે. (કુવલયાનંદ)

ગિરેરવપુલ્કગતિઃસતાંયઃપ્રામાણ્યમાન્નાયગિરામવાદીત્ ॥

યસ્યપ્રસાદાત્ત્રિદિવૌકસોપિપ્રપેદિરેપ્રાક્તનયજ્ઞમાગાન્ ॥ ૭૪ ॥

સોડયંગુરોરુન્મથનપ્રસક્તમહત્તરંદોષમપાકરિણ્ણુઃ ॥

અશેષવેદાર્થવિદાસ્તિકતાત્તુષાનલંપ્રાવિશદેષધીરઃ ॥ ૭૫ ॥

અયંત્યધીતાચિલવેદમંત્રઃકૂલંકષાલોહિતસર્વતંત્રઃ ॥

નિતાંતદૂરીકૃતદુષ્ટતંત્રસ્ત્રૈલોક્યવિભ્રામિતકીર્તિયંત્રઃ ॥ ૭૬ ॥

“સધળા વેદોના અર્થોને જાણનાર મહા ધીર ભટ્ટપાદ (કુમારિલ ભટ્ટ) કે જેણે આર્યલોકોના આશ્વર્યપૂર્ણ પર્વત ઉપરથી પડીને પણ વેદવાણીની પ્રમાણતા કહી હતી અને જેના પ્રસાદથીજ દેવતાઓને પણ આગમના સમય પ્રમાણે યજ્ઞ સંબંધી ભાગો મળવા ચાલુ થયા છે; તેમણે ગુરુને તોડવારૂપ ભારે મોટો દોષ મટાડવાની ઇચ્છાથી આસ્તિક પણુને લીધે ક્રોધરૂપા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો છે. સધળા વેદમંત્રોનું અધ્યયન કરનાર સધળાં શાસ્ત્રોનું સંપૂર્ણ રીતે અવલોકન કરનાર, નાસ્તિક લોકોનાં શાસ્ત્રોનું અત્યાંત ખંડન કરનાર અને પોતાના કીર્તિરૂપી યંત્રને સધળા ત્રૈલોક્યમાં ફેરવનાર એ ભટ્ટપાદ આજ અગ્નિમાં બળી મરે છે.” ૭૪, ૭૫, ૭૬.

શ્રુતેતિતાંસત્તરમેષગચ્છન્વ્યાલોક્યતંતુષરાશિસંસ્થં ॥

પ્રમાકરાઘૈઃપ્રતિતપ્રભાવૈરુપસ્થિતંસાશ્રુમુસૈર્વિનેયૈઃ ॥ ૭૭ ॥

એ લોકવાયકા સાંભળીને શ્રીશંકરાચાર્ય તુરત ત્યાં(જે સ્થળમાં ભટ્ટપાદ બળતા હતા ત્યાં) જતાં ક્રોધરૂપા ઢગલામાં બેઠા ભટ્ટપાદ તેમના જીવામાં આવ્યા. આંસુઓથી ભરેલાં મોહોડાંવાળા પ્રભાકર આદિ મોટા પ્રભાવવાળા શિષ્યો એ ભટ્ટપાદની પાસે ઉભા હતા. ૭૭.

ધૂમાયમાનેનતુષાનલેનસંદહ્યમાનેપિવપુણ્યશેષે ॥

સંદશ્યમાનેનમુસેનવાષ્પપરીતપન્નશ્રિયમાદધાનં ॥ ૭૮ ॥

ક્રોધરૂપોના ધુંધવતા અગ્નિથી સધળું શરીર બળતું હતું તોપણ અગ્નિથી બહાર દેખાતા પોતાના મુખથી એ ભટ્ટપાદ ધુવાડા જેવી આકળથી વીટાએલા કમળની શોભાને ધરતા હતા. ૭૮.

દૂરેવિધૂતાઘમર્પાંગભંગ્યાતંદેશિકંદૃષ્ટિપથાવતીર્ણં ॥

દદર્શમદ્દેજ્વલદગ્નિકલ્પોજુગોપયોવેદપથંજિતારિઃ ॥ ૭૯ ॥

બળતા અગ્નિ જેવા લાગતા અને નાસ્તિક વાદીઓરૂપ શત્રુઓને જીતી વેદમાર્ગનું રક્ષણ કરનારા ભટ્ટપાદે કટાક્ષોના ચમત્કારથી પાપોને દૂર કરનારા અને ચક્ષુના માર્ગમાં આવેલા શ્રીશંકરાચાર્યને દીઠા. ૭૯.

૧. ભટ્ટપાદમાં કમળની શોભારૂપ પદાર્થને આરોપ કર્યો છે તથા પદાર્થવૃત્તિનિર્દર્શના અર્થકાર છે. પદાર્થવૃત્તિ મપ્પેકેવદંત્યન્યાનિર્દર્શનામ્ ॥ કેટલાએક આલંકારિકો એકમાં બીજા પદાર્થને આરોપ કરવાથી પદાર્થવૃત્તિ નિર્દેશના થાય એમ કહે છે.

અદૃષ્ટપૂર્વશ્રુતપૂર્વવૃત્તદૃષ્ટાતિમોદંસજગમભટ્ટઃ ॥

અચીકરચ્છિષ્યગૈઃસપર્યામુપાદદેતામપિદેશિકૈઃ ॥ ૮૦ ॥

પૂર્વે જ્ઞાતાં ચરિત્રો સાંભળ્યાં હતાં પણ કોઈ દિવસે જ્ઞાને જાતે દીક્ષા ન હતા એવા શ્રીશંકરાચાર્યને જોઈ ભટ્ટપાદે અત્યંત આનંદ પામીને પોતાના શિષ્યલોકોના હાથથી તેમની પૂજા કરાવી અને તે પૂજાનો આચાર્યોના ઇંદ્ર શ્રીશંકરાચાર્યે સ્વીકાર કર્યો. ૮૦.

ઉપાત્તભિક્ષઃપરિતુષ્ટચિત્તઃપ્રદર્શયામાસસભાષ્યમસ્મૈ ॥

સર્વોનિબંધોહ્યમલોપિલોકેશિષ્ટેક્ષિતઃસંચરણંપ્રયાતિ ॥ ૮૧ ॥

ભિક્ષાનું ગ્રહણ કરી ચિત્તમાં પ્રસન્ન થએલા શ્રીશંકરાચાર્યે પોતે કરેલું શૂંચ ભાષ્ય ભટ્ટપાદને દેખાડ્યું. કારણ કે હરકોઈ ગ્રંથ બહુ ઉત્તમ અને શુદ્ધ હોય તોપણ વિદ્વાન્ લોકો તેનું અવલોકન કરે ત્યારે જ લોકમાં તેનો પ્રચાર થાય છે. ૮૧.

દૃષ્ટ્વાભાષ્યંહૃષ્ટચેતાઃકુમારઃપ્રોચેવાચંશંકરંદેશિકૈર્દ્રં ॥

લોકેત્વલ્પોમત્સરગ્રામશાલીસર્વજ્ઞાનોનાલ્પભાવસ્યપાત્રં ॥ ૮૨ ॥

એ ભાષ્યને જોઈ ભટ્ટપાદ ચિત્તમાં પ્રસન્ન થયા. કારણ કે જગતમાં જે થોડું જાણનારો માણસ હોય છે તેજ બીજા ઉપર ધણો મત્સર કરવારૂપ ક્ષુદ્રતા કરે, પણ જે સમગ્ર જાણનારો હોય તે માણસ કદીપણ ક્ષુદ્રતા કરે નહિ. પછી રાત્રી થએલા ભટ્ટપાદે શ્રીશંકરાચાર્યને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૮૨.

અઘૌસહસ્રાણિવિભાંતિવિદ્વન્સદ્વાર્તિકાનાંપ્રથમેડત્રભાષ્યે ॥

અહંયદિસ્યામગૃહીતદીક્ષોધ્રુવંવિધાસ્યેમુનિબંધમસ્ય ॥ ૮૩ ॥

“હું વિદ્વાન્! આ તમારા ભાષ્યના પેહલા અધ્યાય ઉપરજ મને આઠ હજાર ઉત્તમ વાર્તિકો કરવાનું રહે છે. જો મેં આ અગ્નિમાં બળી મરવારૂપ દીક્ષા ન લીધી હોત તો હું અવશ્ય આ ભાષ્ય ઉપર વાર્તિકરૂપ ઉત્તમ નિબંધ રચત. ૮૩.

ભવાદૃશાંદર્શનમેવલોકેવિશેષતોસ્મિન્સમયેદુરાપં ॥

પુરાર્જિતૈઃપુણ્યચયૈઃકથંચિત્ત્વમદ્યમેદાષ્ટપથંગતોભૂઃ ॥ ૮૪ ॥

જગતમાં વિશેષે કરી આવા સમયમાં આપ જેવાઓનું દર્શનજ દુર્લભ છે. મેં પૂર્વે ધણાં ધણાં પુણ્યો કર્યાં હશે તેઓના પ્રભાવથી આજ કેમ કરી આપ મારી દૃષ્ટિના માર્ગમાં પધાર્યા છો. ૮૪.

અસારસંસારમહાબ્ધિમધ્યેનિમજ્જતાંસદ્ધિરુદારવૃત્તૈઃ ॥

ભવાદૃશૈઃસંગતિરેવસાધ્યાનાન્યસ્તદુત્તારવિધાવુપાયઃ ॥ ૮૫ ॥

સાર વગરના સંસારરૂપી મહાસાગરમાં ડુબતા માણસોએ ઉત્તમ આચરણવાળા આપ જેવા મહાત્માઓનો સમાગમજ પ્રયત્ન પૂરક જગવડો જોઈએ. મહાત્માઓના સમાગમ વિના આ સમુદ્રમાંથી ઉગરવાનો બીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી. ૮૫

૨. સામાન્યથી વિશેષતઃ સમર્થન કરવારૂપ અર્પાંતર ન્યાસ અત્રંકાર છે. ૩ પ્રસન્ન થવાતું વિશેષતઃ ‘જગતમાં’ દૃત્યાદિ સામાન્યથી સર્વ. ૪ કરતું છે માટે ન. ૫. ૬. ૨ ન્યાસ અત્રંકાર છે. ૪ અર્પ તરન્યાસ અલંકાર છે.

ચિરંદિદક્ષેભગવંતમિત્યંત્રમચમેદાષ્ટિપથંગતોભૂઃ ॥

નહ્યત્રસંસારપથેનરાણાંસ્વેચ્છાવિધેયોભિમતેનયોગઃ ॥૮૬॥

આપનાં દર્શન કરવા આવવાની મને ઘણા કાલથી ઉત્કંઠા હતી પણ હું તે ઉત્કંઠાને પાર નહિ પાડી શકતાં આજ આપે આ પ્રમાણે મને દર્શન દીધાં છે. આ સંસારના માર્ગમાં માણસોને પ્રિયનો સામાગમ પોતાની ઇચ્છાને સ્વાધીન નથી. ૮૬.

યુનાંતિકાલઃકચિદિષ્ટવસ્તુનાકચિત્ત્વનિષ્ટેનચનીચવસ્તુના ॥

તથૈવસંયોજ્યવિયોજયત્સૌમુખામુલ્લેકાલકૃતેપ્રવેક્ષ્યતઃ ॥ ૮૭ ॥

કાલ કોઈ સમયે પ્રિય વસ્તુનો સંયોગ કરાવેછે, કોઈ સમયે અપ્રિય તથા નીચ વસ્તુનો સંયોગ કરાવેછે અને વળી સંયોગ કરાવીને પાછો વિયોગ પણ તેજ કરાવે છે. લોકોમાં કાલના નિયમ પ્રમાણેજ સુખનો તથા દુઃખનો પ્રવેશ થાય છે. ૮૭.

કૃતોનિબંધોનિરણાયિપંથાનિરાસિનૈયાયિકયુક્તિજાલં ॥

તથાન્વભૂવંવિષયોત્થજાતંનકાલમેનંપરિદર્તુમીશે ॥ ૮૮ ॥

મેં ગ્રંથ કર્યો છે, કર્મ માર્ગનો નિર્ણય કર્યોછે, તર્કશાસ્ત્રીઓની યુક્તિઓરૂપ જાલનું ખંડન કર્યું છે અને સંસાર સંબંધી સુખ દુઃખોને પણ ભોગવી લીધાંછે માટે જે કાંઈ કરવાનું હતું તે કરી ચુક્યોછું. હવે આ કાલનું ઉલ્લંઘન કરવાને હું સમર્થ નથી. ૮૮

નિરાસ્યમીશંશ્રુતિલોકસિદ્ધંશ્રુતેઃસ્વતોમાત્વમુદાહરિષ્યન્ ॥

નનિન્હુવેયેનવિનાપપંચઃસૌરુયાયકલ્પેતનજાતુવિદ્વન્ ॥ ૮૯ ॥

હું વિદ્વાન ! વેદનું સ્વતઃપ્રમાણપાણું સિદ્ધ કરવાને વાસ્તેજ મેં શ્રુતિથી તથા લોકથી પણ સિદ્ધ થતા ઇન્ધરનું ખંડન કર્યું છે, પણ ઇન્ધર કે જે વિના જગતને કદી પણ સુખ થતુંજ નથી તેનું ખંડન કરવાનો મારો અભિપ્રાય નથી. ૮૯.

તથાગતાક્રાંતમભૂદશેપંસવૈદિકોધ્વાવિરલીઙ્મભૂવ ॥

પરીક્ષ્યતેષાંવિજયાયમાર્ગંપ્રાવર્તિસંત્રાતુમનાઃપુરાણં ॥ ૯૦ ॥

સઘળું જગત્ ઐહોથી દબાઈ ગયું હતું અને વેદનો માર્ગ વિચ્છિન્ન થઈ ગયો હતો એ જોઈ શુદ્ધિ ચલાવીને ઐશ્વર્યોક્તિને જીતવાને વાસ્તે અને અનાદિ સિદ્ધ વેદમાર્ગનું રક્ષણ કરવાને વાસ્તે મેં પ્રવૃત્તિ કરી હતી. ૯૦.

સશિષ્યસંઘાઃપ્રવિશંતિરાજાંગેહંતદાદિસ્વશેવિધાતું ॥

રાજાસદીયોજિરમસ્મદીયંતદાદ્રિયધ્વંનતુવેદમાર્ગં ॥ ૯૧ ॥

વેદોપમાણંબહુમાનબાધાત્પરસ્પરવ્યાહતિવાચકલાત્ ॥

एवंवदंतोविचरंतिलोकेनकाचिदेषांप्रतिपत्तिरासीत् ॥ ૯૨ ॥

ઐશ્વર્યોક્તિ રાજા આદિ સર્વ લોકોને વશ કરવાને વાસ્તે રાજાના ઘરમાં પેસતા હતા અને રાજા અમારો છે તથા દેશ પણ અમારોજ છે, માટે અમારાં શાસ્ત્રનોજ આશ્રય

કરો, વેદમાર્ગને છોડી દીધો, વેદ તો પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણુથી આધિન હોવાને લીધે તથા પૂર્વાપર વિરુદ્ધ થાતો વાળો હોવાને લીધે અપ્રમાણુ છે' એમ ઓક્તા ઓક્તા જગતમાં ફરતા હતા. એઓને પરાસ્ત કરવાનો કોઈ પણ ઉપાય રહ્યો ન હતો. ૬૧, ૬૨.

અવાદિષંવેદવિઘાતદક્ષેસ્તાન્નાશકંજેતુમબુદ્યમાનઃ ॥

તદીયસિદ્ધાંતરહસ્યવાર્દ્ધાન્નિષેધ્યવોધાદ્વિનિષધ્યવાધઃ ॥૯૩॥

વેદનું ખંડન કરવાની આતુરી ધરાવનારા એ લોકોની સાથે મેં વાદ કર્યો પણ તેઓના સિદ્ધાંતોનાં રહસ્યોરૂપ સમુદ્રોને મેં જાણ્યા ન હતા તેથી હું તેઓને જીતી શકતો ન હતો. કારણ કે જે વિષયનું ખંડન કરવાનું હોય તે વિષય પરિપૂર્ણ રીતે સમજ્યા પછીજ તેનું ખંડન કરી શકાય. ૬૩.

તદાતદીયંશરણંપ્રપન્નઃસિદ્ધાંતમશ્રૌષમનુદ્ધતાત્મા ॥

અદૂદુપદ્વૈદિકમેવમાર્ગતથાગતોજાતુકુશાગ્રવુદ્ધિઃ ॥ ૯૪ ॥

તદાપતન્મેસહસાશ્ચુર્વિદુસ્ત્ત્વાવિદુઃપાર્શ્વનિવાસિનોઽન્યે ॥

તદાપ્રભૃએવવિવેશશંકામય્યાસ્રભાવંપરિહસતેષાં ॥ ૯૫ ॥

આ પ્રમાણે થતાં અંતે મારો અભિપ્રાય પાર પાડવા સાફ હું તેઓની શાળામાં જઈને રહ્યો હતો અને ઉદ્ધતપણું છોડી દઈને તેઓનો સિદ્ધાંત સાંભળતો હતો. એક દિવસે દર્ભની અણી જેવી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળો બૌદ્ધ વૈદિક માર્ગનું ખંડન કરતો હતો તે સમયે મારા નેત્રમાંથી તુરત આંસુનું ટીપું પડ્યું અને તે પાસે બેઝેલા બીજા બૌદ્ધોના જાણવામાં આવ્યું, ત્યારથીજ એ લોકોને મારા ઉપરનો વિશ્વાસ છુટી જઈને શંકા ઉત્પન્ન થયો. ૬૪, ૬૫.

વિપક્ષપાઠીબલવાન્દ્વિજાતિઃપ્રસાદદર્શનમસ્મદીયં ॥

ઉચ્ચાટનીયઃકથમપ્યુપાયૈનૈતાદ્દશઃસ્થાપયિતુંહિયોગ્યઃ ॥ ૯૬ ॥

સંમંત્ર્યચેત્થંકૃતનિશ્ચયાસ્તેયેચાપરેર્હિંસનવાદશીલાઃ ॥

વ્યપાતયન્નુચ્ચતરાત્પ્રમત્તમામગ્રસૌધાદ્વિનિપાતમીરું ॥ ૯૭ ॥

“આપણા સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ શાસ્ત્રોને ભણનારો આ બલવાનુ પ્રાદ્ધાણુ આપણા સિદ્ધાંતને શીખી ગયો, એ અનિષ્ટ થયું. હવે ગમે તે ઉપાયોથી પણ આને મારી નાખવો જોઈએ. આવનાં જીવવા દેવો યોગ્ય નથી” એ પ્રમાણે પરસ્પરમાં વિચાર કરી મારી નાખવાના નિશ્ચયવાળા એ લોકોએ તથા જીભથી અહિંસાની વાત કરનારા બીજા લોકોએ પણ હું કે જે પડવાથી બીતો હતો તેને મારા પ્રમાદનો લાભ લઈને ઘણા ઊંચા મહેલમાંથી પાડ્યો. ૯૬, ૯૭.

પતન્પતન્સૌધતલાદવાદિષંયદિપ્રમાણંશ્રુતયોભવંતિ ॥

જીવેયમસ્મિન્પતિતોઽસમસ્થલેમજ્જીવનેતચ્છ્રુતિમાનતાગતિઃ ॥૯૮॥

મહેલ ઉપરથી પડતાં પડતાં હું બોલ્યો કે “જો અતિઓ પ્રમાણુ હોય તો આ વિષય

સ્થલમાં પડ્યા છતાં પણ મારા પ્રાણ રહેજે. કારણ કે મારા જીવના ઉપરજ મુતિઓના પ્રમાણપણાનો આધાર છે.” ૯૮.

યદીહસંદેહપદમયોગાદવ્યાજેનશાસ્ત્રશ્રવણાચ્છેતોઃ ॥

મમોચ્છદેશાત્પતતોવ્યનંક્ષીત્તદેકચક્ષુર્વિધિકલ્પનાસા ॥ ૯૯ ॥

એ વાક્યમાં ‘જો’ એ સંદેહવાચક પદ મુકવારૂપ પાપને લીધે અને કપટપૂર્વક શાસ્ત્ર સાંભળવારૂપ પાપને લીધે જેના પ્રદેશમાંથી પડતાં મારી એક આંખ ડૂટી ગઈ. દૈવને એ પ્રમાણેજ કરવું હશે. ૯૯.

एकाक्षरस्यापिगुरुःप्रदाताशास्त्रोपदेष्टाकिमुभाषणीयं ॥

अहंहिसर्वज्ञगुरोरधीसप्रसादिशेतेनगुरोर्महागः ॥ ૧૦૦ ॥

જો માણસ એક અક્ષર શીખવે તે પણ ગુરુ કેહેવાય, ત્યારે શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનાર માણસ ગુરુ કેહેવાય એમાં તો શુંજ કેહેવું. મેં એ બૌદ્ધગુરુની પાસેથી ભણીને તે ભણવાથીજ ગુરુનો મોટો અપરાધ કર્યો. ૧૦૦.

तदेवमित्थंमुगतादधीसप्राघातयंतत्कुलमेवपूर्वं ॥

जैमिन्युपज्ञेऽभिनिविष्टचेताःशास्त्रेनिरास्थंपरमेश्वरंच ॥ ૧૦૧ ॥

મેં એ પ્રમાણે બૌદ્ધની પાસેથી ભણીને પ્રથમ બૌદ્ધોના કુલનોજ ઘાત કર્યો અને પછી જૈમિનિએ પ્રથમ પ્રકટ કરેલા પૂર્વમીમાંસાશાસ્ત્ર ઉપર ચિત્તમાં આગ્રહ બંધાવાથી પરમેશ્વરનો અસ્તિત્વનું ખંડન કર્યું. ૧૦૧.

दोषद्वयस्यास्यचिकीर्षुरहन्यथोदितांनिष्कृतिमाश्रयाशं ॥

प्राविक्षमेषापुनरुक्तभूताजाताभवत्पादनिरिक्षणेन ॥ ૧૦૨ ॥

હું મહાત્મા ! એ બે પાપોનું શાસ્ત્રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની ઇચ્છાથી મેં અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો છે, પણ હમણાં આપનાં પવિત્ર ચરણારવિંદનાં દર્શન મળવાથી એ પાપોનું બેવડું પ્રાયશ્ચિત્ત થયું સમજું છું. ૧૦૨.

भाष्यंप्रणीतंभवतेतियोगिनाकर्ण्यतत्रापिविधायवृत्तिं ॥

यशोधिगच्छेयमितस्मवांच्छास्थितापुरासंप्रतिर्કितदुक्तया ॥ ૧૦૩ ॥

હું યોગી ! ‘આપે બાબ્ય કર્યું છે’ એમ મેં સાંભળ્યું હતું ત્યારથી તે ઉપર પણ વાત્તિક કરીને યશ મેળવવો’ એવી મારી પ્રથમથીજ ઇચ્છા હતી, પણ હવે આ સમયમાં એ વાત કહી દેખાડવી બર્થ છે. ૧૦૩.

जानेभवंतमहमार्यजनार्थजातमद्वैतरक्षणकृतेविहितावतारं ॥

प्रागेवचेन्नयनवर्त्मकृतार्थयेयाःपापक्षयायवतनेदृशमाचरिष्यं ॥ ૧૦૪ ॥

આપ અદ્વૈતના રક્ષણને વાસ્તેજ અવતર્યાછો અને આર્યલોકોના સંઘના પુરુષાર્થો-રૂપછો, એ હું જાણું છું. મેં આ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો તે પહેલાંજ જો આપે મારા ને-

ત્રના માર્ગને કૃતાર્થ' કર્યો હોતતો પાપોના ક્ષયને વાસ્તે હું આપું પ્રાયશ્ચિત્ત કરત નહીં!! ૧૦૪.

પ્રાયોધુનાતદુભયપ્રભવાઘશાંસૈપ્રાવિક્ષમાર્યતુષપાવકમાત્તદીક્ષઃ ॥

ભાગ્યંનમેડજનિહિશાવરભાષ્યવત્તદ્વાપ્યેપિકિંચનવિલિખ્યયશોધિગંતુ ॥ ૧૦૫ ॥

હે મહાત્મા ! મેં તો હમણાં ગુરૂના દ્રોહથી અને ઇશ્વરના અંડનથી થએલાં બે પાપોની શાંતિને વાસ્તે મરણની દીક્ષા લઈને કોતરાંના અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો છે. જેમ શાબરભાષ્ય ઉપર મેં કાંઈક લખ્યું છે તેમ આપના ભાષ્ય ઉપર પણ કાંઈક લખીને યથ મેળવવાનું મારું ભાગ્યજ ન હતું એમ ધારું.” ૧૦૫.

ઇત્યુચિવાંસમથમટ્ટકુમારિલંતમીપદ્વિકસ્વરમુલાંબુજમાહમૌની ॥

શ્રુત્યર્થકર્મવિમુક્તાન્સુગતાન્નિહંતુંજાતંગુહંભુવિભવંતમહંતુજાને ॥ ૧૦૬ ॥

સંભાવનાપિભવતોનહિપાતકસ્યસસ્યત્રતંચરસિમજ્જનશિક્ષણાય ॥

ઉજ્જીવયામિકરકાંબુકળોક્ષણેનભાષ્યેપિમેરચયવાર્તિકમંગમવ્યં ॥ ૧૦૭ ॥

પછી એ પ્રમાણે બોલેલા અને જેનું મુખારવિંદ કાંઈક પ્રદક્ષિત હતું એવા કુમારિલલકૃને શ્રી શંકરાચાર્યે કહ્યું કે “તમે કાર્તિકેય સ્વામીહોતે પેલોકત કર્મોના શત્રુરૂપ બૌદ્ધ લોકોને હણવા સારૂ પૃથ્વીમાં અવતર્યાહો એ હું જાણું છું. તમને પાપો લાગવાનો સંભવજ નથી તો પણ તમે સન્નનોને પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાનું શીખવવા માટે આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરોહો. હે ભટ્ટપાદ ! હું તમને મારા કર્મહલુના જગની કણીએ છાંટીને જીવતા રાખું. તમે મારા ભાષ્ય ઉપર પણ સુંદર વાર્તિક રચો.” ૧૦૬, ૧૦૭.

ઇત્યુચિવાંસંવિબુધાવતંસંસધર્મવિદ્ભ્રહ્મવિદાંવરેણ્યં ॥

વિદ્યાધનઃશાંતિધનાગ્રગણ્યંસપ્રશ્રયંવાચમવાચમ્ભૂયઃ ॥ ૧૦૮ ॥

વિદ્વાનોના શિરોમણિ, બ્રહ્મવેદનાએએ સેવવા યોગ્ય અને શાંતિરૂપ ધનવાળા સન્યાસીએમાં એટલે શ્રીશંકરાચાર્ય એ પ્રમાણે બોલતાં ધર્મને જાણનારા અને વિદ્યારૂપી ધનવાળા તે ભટ્ટપાદ નમ્રતાથી તેમને ફરીવાર નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૧૦૮.

નાર્હામિશુદ્ધમપિલોકવિરુદ્ધકૃત્વંકર્તુમયીઙ્યમહિતોક્તિરિયંતવાર્હા ॥

આજાનતોતિકુટિલેપિજનેમહાંતસ્વારોપયંતિહિગુણંધનુષીવશૂરાઃ ॥ ૧૦૯ ॥

“હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ! મરણની દીક્ષા લઈને જીવતા રહેવારૂપ કામ જો કે આપના કેહેવા પ્રમાણે શુદ્ધ છે તોપણ લોક વિરુદ્ધ છે, માટે તેમ કરવું મારે યોગ્ય નથી. હું જો કે અધમધું તોપણ આપ ઉદારતાથી મારી પ્રશંસા કરોહો એ આપને યોગ્ય છે. કારણ કે જેમ શુર પુરૂષો સ્વભાવથી અત્યંત કુટિલતાવાળા (વક્ત્રતાવાળા) ધનુષમાં પણ ગુણ (દોરી) નું આરોપણ કરેછે તેમ મહાત્મા પુરૂષો સ્વભાવથી અત્યંત કુટિલતાવાળા માણસમાં પણ

૧. ‘તમે અહીં પધાર્થો હોત તો’ એટલું કેહેવાનું છે તેને બદલે બીજી સુંદર ઢબથી ‘મારા નેત્રના માર્ગને કૃતાર્થ કર્યો હોત તો’ એમ કહ્યું છે તેથી પર્યાયોક્ત અત્ર કાર થાયછે. પર્યાયોક્તેતુગમ્યસ્યવચોર્મગ્યંતરાધયમ્ ॥ નિવશિત વાતને બીજી તે કરતાં પણ સુંદર રીતિથી કેહેવી એ પર્યાયોક્ત અત્ર કાર છે. (કુવલયાનંદ, કાં. ૬૭ પુષ્પા.)

પુણ (સદ્ગુણ)નું આરોપણ કરેછે." ૧૦૯.

સંજીવનાયચિરકાલમૃતસ્યચત્વંશક્તોસિશંકરદયોર્મિલદૃષ્ટિપાતૈઃ ॥

આરંભમેતદધુનાવ્રતમાગમોક્તમુંચન્સતાંનભવિતાસ્મિબુધાવિર્નયઃ ॥૧૧૦॥

હે શંકર ! હું મહા રવિચક્ષણ ! જો કે આપ દયાની બહારીઓવાળા કદાક્ષીથી બધા કાલના મરેલાને પણ જીવાડવાને સમર્થ છો તોપણ હું હમણાં આરંભ કરેલી આ વેદોક્ત પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ દિક્ષાને છોડી દઉં તો સત્પુરુષોના મંડલમાં નિંદાના અપાત્રરૂપ રહી શકું નહિ. ૧૧૦.

જાનેતવાહંભવન્પ્રભાવંસંહસ્રભૂતાનિપુનર્યથાવત્ ॥

સદ્ગુણમર્થોસિતથાવિધોમામુઙ્ગીવયેશ્વદિર્હંકિવિચિત્રં ॥ ૧૧૧ ॥

મહારાજ ! હું આપના પ્રભાવને જાણું છું આપ કે જે પ્રાણી માત્રનો સંહાર કરી ને પાછાં તેવાને તેવાં સઘળાં પ્રાણીઓને જ્ઞાનના સમર્થનો તે અહીં મને જીવતો રાખો તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? કશું નથી. ૧૧૧.

નાભ્યુત્સર્હેકિનુયતિસિર્ત્તિદ્રસંકલ્પિતંહાતુમિદંવ્રતમ્ ॥

તત્ત્વરકંદેશિકવર્યમહ્યમાદિદ્યતંદ્રહ્યકૃતાર્થયથાઃ ॥ ૧૧૨ ॥

હું સંન્યાસીઓના રાજા ! તોપણ સંકલ્પિત કરેલી આ ઉત્તમ દીક્ષાને છોડી દેવાને હું ઇચ્છતો નથી. હું આચાર્યોમાં ઉત્તમ ! જો આપે મારાપર અનુગ્રહ કરવો હોય તો જે તારક બ્રહ્મનો ક્રાશીમાં ઉપદેશ કરવામાં આવેછે તે તારક બ્રહ્મનો અહીં મને ઉપદેશ દઇને કૃતાર્થ કરો. ૧૧૨.

અયંચપંથાયદિત્તેપ્રકાશ્યઃસુધીશ્વરોમંડનમિશ્રસર્મા ॥

દિગંતવિશ્રાંતયજ્ઞાવિજેયોયસ્મિન્નજિતેસર્વમિદંજિતંસ્યાત્ ॥ ૧૧૩ ॥

આપને અદ્વૈત માર્ગનો પ્રકાશ કરવાની ઇચ્છા હોય તો દિશાઓના છેડાઓ સુધી પ્રખ્યાત કીર્તિવાળા મંડનમિશ્ર નામના મહા પંડિતને વાદથી જીતો. એ પંડિતને જીતી સેવાથી સઘળું જગત્ જીતાએલું થશે. ૧૧૩.

સદાવદન્યોગવદંચસાંપ્રતંસવિશ્વરૂપઃપ્રથિતોમહીતલે ॥

મહાગૃહૈવૈદિકકર્મતત્પરઃપ્રવૃત્તિશાસ્ત્રેનિરતઃસુકર્મતઃ ॥ ૧૧૪ ॥

૧ 'મારી પ્રશ્ન'માં કહેછે તે આપને યોગ્ય છે એ વિશેષ વાતનું 'શ્રવણ કે' હંત્યાદિ સામાન્ય વાતથી સમર્થન કરવું છે માટે અર્થોત્તરન્યાસે અલંકાર છે. (જુલો આ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૨૯ મું) શૂર પુરુષોરૂપ ઉપમાનનું અને મહા-ત્માપુરુષોરૂપ ઉપમેયનું સુદર સાદૃશ્ય વર્ણવ્યું છે માટે ઉપમા અલંકાર છે. (જુલો આ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૩૭) ૨. 'મહા-વિચક્ષણ' એ સંબોધનરૂપ વિશેષણ 'હું' નિંદાના અપાત્રરૂપ રહું નહીં એ જાણવાને આપ યોગ્યછો એવા અભિપ્રાયથી યુક્ત છે માટે પરિકર અલંકાર થયો છે. અલંકાર-પરિકરઃ સામિપ્રાયોર્વિશેષણે ॥ જે વિશેષણ અભિપ્રાયવાળું હોય તે પરિકર અલંકાર થાય. (ક૦૬૧ જુલો) ૩. કાશીમાં પ્રાણિમાનને મરવાના સમયમાં સદાશિવ તારક મંત્રને ઉપદેશ કરે છે જેથી પ્રાણિઓને પ્રકૃતિ પામીને શ્રુતિમાં કહ્યું છે અને પુરાણમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. ૪. અદ્વૈત માન મ પ્રકાશ કરવાને શક્તિ અને વાદથી જીતી સેવા આગળ કૃતા એમ બંનેથી હજીને કેહે છે.

સર્વદા કર્મ માર્ગના સિદ્ધાંતનેજ સાચો કહેનાર એ મહાપંડિત પૃથ્વીમાં 'વિશ્વરૂપ' એ નામથી પણ પ્રખ્યાત છે, ઉત્તમ ભાષ્યના યોગથી મોટો ગૃહસ્થ છે, વેદોક્ત કર્મો કરવામાં તત્પર છે અને પ્રવૃત્તિના શાસ્ત્રમાંજ રમ્યાળો છે. ૧૧૪.

નિવૃત્તિશાસ્ત્રેનકૃતાદરઃસ્વયંકેનાપ્યુપાયેનવશંસનીયતાં ॥

વશંગતેતત્રભવેન્મનોરથસ્તદંતિકંગચ્છતુમાચિરંભવાન્ ॥ ૧૧૫ ॥

એ મંડનમિત્ર કે જે પોતે નિવૃત્ત શાસ્ત્રનો કદી આદર કરતો નથી તેને કોઈ પણ ઉપાયથી આપ વશ્ય કરો. એ વશ્ય થશે એટલે આપનો જે મનોરથ છે તે સિદ્ધ થશે. માટે આપ તેની પાસે પધારો. વિલંબ નહિ કરો. ૧૧૫.

ઉંવેકઙ્ગભિહિતસ્યહિતસ્યલોકૈરુંવેતિવાંધવજનૈરભિધીયમાના ॥

હેતોઃકુતાશ્ચિદિહવાકસુરુષાભિશ્ણાદુર્વાસસાજનિવધુર્દ્યમારતીતિ ॥ ૧૧૬ ॥

એ મંડનમિત્ર કે જેને લોકો પ્રાકૃત નામથી 'ઉંવેક' કહે છે તેની બાંધવ લોકોએ 'જેવા' એ નામથી કહેવાતી 'દ્વયભારતી' નામની સ્ત્રી છે. સરસ્વતી દેવીને કોઈ કારણે દુર્વાસાએ ક્રોધથી મનુષ્ય લોકમાં જન્મવાનો શાપ દીધો હતો તેથી તે દેવી અહીં જન્મ્યા છે અને મંડનમિત્રની સ્ત્રી થયેલા છે. ૧૧૬.

સર્વાસુશાસ્ત્રસરણીષુસવિશ્વરૂપોમત્તોધિકઃપ્રિયતમશ્ચમદાશ્રવેષુ ॥

તત્પ્રેયસીંશમધનેદ્રવિધાયસાક્ષ્યેવાદેવિજિસ્યતમિમંવશકંવિધેદિ ॥ ૧૧૭ ॥

હે મુનિઓના ઇન્દ્ર ! એ વિશ્વરૂપ (મંડનમિત્ર) સધળા શાસ્ત્રોના માર્ગોમાં મારાથી અધિક જ્ઞાન છે અને મારા સધળા શિષ્યોમાં મને અત્યંત પ્રિય છે. એટલા માટે તેની સ્ત્રીને સાક્ષી રાખી તેને (મંડનમિત્રને) વાદમાં જીતી લઇને વશ્ય કરો. ૧૧૭.

તેનૈવતાવકકૃતિષ્વપિવાર્તિકાનિકર્મદિવર્યતમકારયમાવિલંબં ॥

તંવિશ્વનાથશ્વમેસમયેસમાગાસ્તત્તારકંસમુપદિશ્યકૃતાર્થયેથાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

હે સંન્યાસીઓમાં સર્વોત્તમ ! આપે કરેલાં ભાષ્ય ઉપર પણ તેના હાથથીજ વાતિકો કરાવો. વિલંબ નહિ કરો. મારા આ સમયમાં જેમ વિશ્વનાથ પધારે તેમ આપ પધારવા છો, માટે મને તારક મંત્રનો ઉપદેશ કરીને કૃતાર્થ કરો. ૧૧૮.

નિવૃત્તિજકારુણ્યમુહૂર્તમાત્રપત્રતયાભાવ્યમહંતુયાવત્ ॥

યોગીંદ્રહૃત્પંકજભાગ્યમેતસ્યજામ્યસૂન્રૂપમવેક્ષમાણઃ ॥ ૧૧૯ ॥

હે સ્વાર્થ વગરની દયાવાળા ! મોટા મોટા યોગીઓના હૃદયકમલોના ભાગ્યરૂપ આ આપના સ્વરૂપનું દર્શન કરતાં કરતાં હું પ્રાણનો ત્યાગ કરું ત્યાં સુધી આપે અહીં જરા વાર થોભવું." ૧૧૯.

૧ 'યોગીઓ જેનું ધ્યાન કરે છે' એમ વિવક્ષિત હતું તેને 'યોગીઓના હૃદયકમલોના ભાગ્યરૂપ' એવા રમણીય આકારમાં ગોઠવ્યું છે માટે પર્યાયેકે અલંકાર થયો છે. (જુલો આ સર્જના રલોક ૧૦૪ માની ટીકા.) ૨ 'હે સ્વાર્થ વગરની દયાવાળા' એ સંપ્રોધનરૂપ વિરોધલ્લે આપ અહીં, ખાલરવાની દયા કરશો' એવા અભિપ્રાયથી છે માટે પરિકર અલંકાર થયો છે. (જુલો આ સર્જના રલોક ૧૧૦ માની ટીકા.)

इत्यूचिवांसभिममिद्धसुखप्रकाशं ।
 ब्रह्मोपादिश्यवहिरंतरपास्तमोहं ॥
 तन्वन्दयानिधिरसौतरसाभ्रमार्गात् ।
 श्रीमंडनस्यनिलयंसइयेषगंतुं ॥ १२० ॥

એ પ્રમાણે કુમારિત્રભદ્રે વિસ્તાર કરતાં કથાના બંડારૂપ એ શ્રી શંકરાચાર્યે તેને સમ્પ્રિદાનંદરૂપ અભ્વનો ઉપદેશ કરી તે દ્વારા તેને સ્વયં તથા સૂક્ષ્મ સધળા મોહોથી રહિત કરીને તુરત આકાશ માર્ગથી મંડનમિશ્રને ઘેર જવાની પ્રવચ્છા કરી. ૧૨૦.

अथगिरमुपसंहृत्तादराद्ब्रह्मपादः ।
 शमधनपतिनासौबोधिताद्वैततत्त्वः॥
 प्रशमितममतस्संस्तत्प्रसादेनसद्यो ।
 विदलदखिलबंधोवैष्णवंधामपेदे ॥ १२१ ॥

શાંતિરૂપી ધનવાળા સંન્યાસીઓના અધિપતિ શ્રી શંકરાચાર્યે પ્રેમપૂર્વક જોને અદ્વૈત તત્ત્વનો જોધ કર્યો એવા ભટ્ટપાદ તે પછી પોતાનું જોડવું બંધ કરી સધળી મમતાઓને છોડી દઈ શ્રી શંકરાચાર્યના પ્રસાદને લીધે તુરતજ સંસાર સંબંધી સધળા બંધોથી મુક્ત થઇને વિષ્ણુના ધામને પ્રાપ્ત થયા. (વિદેહ મુક્તિ પામ્યા.) ૧૨૧.

इतिश्रीमाधवीयेतद्व्याससंदर्शचित्रगः ॥
 सङ्क्षेपशङ्करजयसर्गोऽसौसप्तमोभवत् ॥ ७ ॥

એ પ્રમાણે શ્રી માધવે રચેલા સંક્ષેપ શંકરદિગ્વિજયમાં શ્રી શંકરાચાર્યને વ્યાસજીનાં આશ્ચર્યકારી દર્શન યતારૂપી કથાના વર્ણન સંબંધી સાતમો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ૭.

॥ समाप्तोयंसप्तमःसर्गः ॥

अष्टमःसर्गः

अथप्रतस्थेभगवान्प्रयागातन्मंडनंपंडितमाशुजेतुं ॥

गच्छन्खसृत्सापुरमालुकेमाहिष्मतीमंडनमंडितांसः ॥ १ ॥

भट्टपादने विष्णुना पदनी प्राप्ति यथा पछी भडात्मा श्री शंकराचार्य दुरत मंडनमिश्रने
जुतवाने वास्ते प्रयागमांथी नीकणीने आकाश मार्गे आध्या. आलतां आलतां मंडनमिश्र
शोभावेदी भाहिष्मती नामनी नगरी तेमना जेवामां आवी. १.

अवातरद्रवविचित्रवप्रांवलोक्यतांविस्मितमानसोसौ ॥

पुराणवत्पुष्करवर्तनीतःपुरोपकंठस्थवनेमनोज्ञे ॥ २ ॥

रत्नोथी विचित्र आगाशीआवाणी अ नगरीने जेष्ठ मनमां विस्मय पामेला श्री शंकराचार्य अ नगरीनी पासेना रमणीय वनमां विष्णुना पेटे आकाश मार्गमांथी उतर्वा. २.

प्रफुल्लराजीववनेविहारीतरंगरिगत्कणशीकराद्रः ॥

रेवामरुत्कंपितसालमालःश्रमापट्टद्वाप्यकृतंसिपेवे ॥ ३ ॥

अ स्थलमां प्रकुलित कुमलोना वनमां विहार करतारो, तरंगोमांथी जडती जलनी
ज्रीणी कुलीआंथी लीजअेलो, साल नामनां वृक्षोनी पंक्तिने कंपावनारो अने परिअमने
मडाउनारो रेवाजुनो पवन श्री शंकराचार्यनुं सेवन करवा लाग्यो. ३.

तस्मिन्साविश्रम्यकृताह्निकःसन्सस्वस्तिकारोहणशालिनीने ॥

गच्छन्नसौमंडनपंडितौकोदासीस्तदीयाःसददर्शमार्गे ॥ ४ ॥

अ वनमां विश्राम लक्ष नित्यकर्म पोछोथो लवने श्री शंकराचार्य आकाशना मध्यमा-
गमां स्पर्श आबोते समये त्यांथी आध्या त्यां मार्गमां मंडनमिश्रना धरनी दासीआ तेमना
जेवामां आवी. ४.

कुत्रालयोमंडनपंडितस्येयेताःसपप्रच्छजलायगंत्रीः ॥

ताश्चापिदृष्ट्वाद्भुतशंकरतंसंतोषवसोददुरुत्तरंस्त्र ॥ ५ ॥

पाणी भरवाने वास्ते जती अ दासीआने श्री शंकराचार्य पुछ्युं के "मंडन पंडितनुं धर
क्यां छे ?" दर्शन मात्रथी अद्भुत सुप्प आपनारा ते श्री शंकराचार्यने जेष्ठ संतोष पामेदी
ते दासीआअ नीअे प्रभाणे उत्तर आप्यो. ५.

स्वतःप्रमाणंपरतःप्रमाणंकीरांगनायत्रगिरंगिरंति ॥

द्वारस्थनीडांतरसन्निरुद्धाजानीहितन्मंडनपंडितौकः ॥ ६ ॥

फलप्रदंकर्मफलप्रदोजःकीरांगनायत्रगिरंगिरंति ॥

द्वारस्थनीटांतरसन्निरुद्धाजानीहितन्मंडनपंडितौकः ॥ ७ ॥

जगत्द्रुवंस्याज्जगद्भ्रुवंस्यात्कीरांगनायत्रगिरंगिरंति ॥

द्वारस्थनीडांतरसन्निरुद्धाजानीहितन्मंडनपंडितौकः ॥ ८ ॥

“જે ધરમાં દારમાં લટકાવેલાં પાંજરાઓમાં સારી રીતે ખેડેલી પોપટોની માદાઓઃ “વેદનું વચન પોતાથીજ પ્રમાણે છે કે બીજાં શાસ્ત્રોનાં વચનોના સંવાદથી પ્રમાણ છે ?” એવા શાસ્ત્રાર્થ સંબંધી ભાષણો બોલ્યા કરે છે તેને મંડનમિશ્રનું ધર છે એમ જાણીએ. જે ધરમાં દારમાં લટકાવેલાં પાંજરાઓમાં સારી રીતે ખેડેલી પોપટોની માદાઓઃ “કર્મ ફલ આપે છે કે ઇશ્વર ફલ આપે છે ?” એવા શાસ્ત્રાર્થ સંબંધી વચનો બોલ્યા કરે છે તેને મંડનમિશ્રનું ધર છે એમ જાણીએ. જે ધરમાં દારમાં લટકાવેલાં પાંજરાઓમાં સારી રીતે ખેડેલી પોપટોની માદાઓ ‘જગત્ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે’ એવા શાસ્ત્રાર્થ સંબંધી વચનો બોલ્યા કરે છે તેને મંડનમિશ્રનું ધર છે એમ જાણીએ.” ૬-૭-૮.

પીતાતદુક્તીરથતસ્યગેહાદ્રતાવહિઃસન્નકવાટગુપ્તં ॥

દુર્વેશમાલોચ્યસયોગશક્ત્યાવ્યોમાધ્વનાડ્વાતરદંર્ગર્ણાતઃ ॥૯॥

એ પ્રમાણે દાસીઓનાં વચન સાંભળી મંડનમિશ્રને ઘેર જઈ તે ધરના બહારના પ્રદેશમાં એક બોળું તેનું ધર કે જેનાં કમાડો બીડેલાં હતાં અને કોઈથી અંદર જઈ શકાય નહીં એમ હતું તે ધરને જોઈ તેમાં શ્રી શંકરાચાર્ય પોતેજ કૃતિને લીધે આકાશ માંગથી આંગણમાં ઊતર્યા. ૯.

તદાસલેર્વેદ્રનિકેતનામસ્ફુરન્મરુચ્ચંચલકેતનાર્થ ॥

સમગ્રમાલોકતમંડનસ્યનિવેશનંભૂતલમંડનસ્ય ॥ ૧૦ ॥

એ સમયમાં પૃથ્વીના શણગારરૂપ એ મંડનમિશ્રનું તે ધર કે જે ઇંદ્રના ધર જેવું લાગતું હતું અને ચાલતા પવનથી ચંચલ યએલી દ્વજાથી શોભી રહ્યું હતું તેને સંપૂર્ણ રીતે શ્રી શંકરાચાર્ય દીઠું. ૧૦.

સૌધાગ્રસંચ્છન્નનભોવકાશંપ્રવિશ્યતત્પ્રાપ્યકવેઃસકાશં ॥

વિધ્યાવિશેષાત્તયશઃપ્રકાશંદર્શતંપદ્મજસન્નિકાશં ॥ ૧૧ ॥

શ્રી શંકરાચાર્ય ખેડીઓનાં અમોઘી આકાશના અવકાશને ઢાંઢી દેનારા એ ધરમાં પ્રવેશ કરી મંડનમિશ્રની પાસે પોહોઆ વિદ્યાના અધિકારને લીધે યથા પ્રકાશને પ્રાપ્ત યએલા અને બ્રહ્મા જેવા તે મંડનમિશ્રને દીઠા. ૧૧.

તપોમહિષ્નૈવતપોનિધાનંસજૈભિર્નિસસવત્તીતનૂજં ॥

યથાવિધિશ્રાદ્ધવિધૈર્નિમંચ્યતત્પાદપદ્માન્યવનેજયંતં ॥ ૧૨ ॥

એ સમયે મંડનમિશ્ર તપના ભંડારરૂપ જૈમિનિ મુનિને અને બ્રાહ્મ મુનિને પોતાના તપના મહિમાથીજ આજ્ઞા વિધિમાં વિધિપૂર્વક નિમંત્રણ આપી તેઓનાં ચરણારવિંદોને શ્રાવણ કર્યા. ૧૨.

તત્રાંતરિક્ષાદવતીર્યયોગિવર્યઃસમાગમ્યયથાર્હમેષઃ ॥

દ્વૈપાયનંજૈમિનિમપ્યુપાભ્યાંતાભ્યાંસહર્ષપ્રતિનંદિતોભૂત ॥ ૧૩ ॥

ત્યાં યોગીઓમાં ઉત્તમ શ્રી શંકરાચાર્ય અંતરિક્ષમાંથી ઊતરી યથાભ્ય રીતે બ્રાહ્મના સાથે તથા જૈમિનિના સાથે મળ્યા અને એઓએ આનંદ ભરેલી રીતે તેમનો સત્કાર કર્યો. ૧૩.

અથગુમાર્ગાદચતુર્ણમંતિકેમુન્યોઃસ્થિતંજ્ઞાનશિશ્વોપવીતિનં ॥

સંન્યાસસામિત્ત્વગતસોડભવત્પ્રવૃત્તિશાસ્ત્રૈકરતોપિકોપનઃ ॥૧૪॥

અંતરિક્ષમાંથી ઉતરી એ મુનિઓના સમીપમાં ઉભિયા અને જેમને જ્ઞાનરૂપ જીવ શિખા તથા જ્ઞાનોઈ છતાં અર્ધાત્મજ્ઞે પ્રસિદ્ધ શિખા કે જ્ઞાનોઈ નહતાં એવા શ્રી શંકરાચાર્યને જ્ઞેઈ 'આ સંન્યાસીછે' એમ જાણીને મંડનમિત્ર જ્ઞે કે પ્રવૃત્તિના માર્ગમાંજ રહિ ધરાવનાર હતા અને તેથી શંકરાચાર્યના નિયમ પ્રમાણે આશના સમયમાં તેમને કોપ કરવો યોગ્ય નહીં હતો તો પણ ક્રોધાક્રાંત થઈ ગયા. ૧૪.

તદાતિરુદ્ધસ્યગૃહાશ્રમેશિતર્યતીશ્વરસ્થાપિકુલૂહલંભૃતઃ ॥

ક્રમાત્કલૈવંબુધશસ્તયોસ્તયોઃપ્રશ્નોત્તરાણ્યાસુરથોત્તરોત્તરં ॥૧૫॥

આ સમયમાં અત્યંત કોપ પામિલા ધરધણી મંડનમિત્ર અને પોતે કોપથી રહિત છતાં પણ કૌતુક જ્ઞેવાનું ધારતા શ્રી શંકરાચાર્ય કે જ્ઞેએ બન્ને, વિદ્વાનોમાં પંકાએલા હતા તેઓ વચ્ચે અનુક્રમથી નાચે પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર પ્રશ્નો તથા ઉત્તરો થયાં ૧૫.

કુતોમુંઢ્યાગલાન્મુંઢીપંથાસ્તેપૃચ્છચતેમયા ॥

કિમાહપંથાસ્ત્વન્માતામુંઢેસાહતથૈવાહિ ॥ ૧૬ ॥

પંથાનંત્વમપૃચ્છસ્તાંપંથાઃપ્રસાહમંડન ॥

ત્વન્માતેત્વત્રશબ્દોયેનમાંબ્રૂયાદપૃચ્છકં ॥ ૧૭ ॥

મંડનમિત્ર—પુછ્યું કે “આ ૨ મુંડેલો ક્યાંથી ?”

શ્રી શંકરાચાર્ય—૩ વક્રોક્તિથી ઉત્તર આપ્યો કે “જગણાથી ઉપરના ભાગમાં મુંડેલો છે.” મારા પુછવાનો અર્થ આના સમજવામાં આવ્યો નથી એમ જાણીને મંડનમિત્રે પુછ્યું કે “હું તારા માર્ગને પુછું છું.”

૪ શ્રી શંકરાચાર્ય—તારે માર્ગે શો ઉત્તર આપ્યો ?

૫ મંડનમિત્ર—તારી મા મુંડી છે એમ માર્ગે ઉત્તર આપ્યો.

૭ શ્રી શંકરાચાર્ય—હા ! માર્ગે સાચુંજ કહ્યું કે તારી મા મુંડી છે ! હે મંડનમિત્ર ! તેં માર્ગને પુછ્યું અને માર્ગે તને ઉત્તર આપ્યો તો તે ઉત્તરમાં ‘તારી મા’ એ શબ્દ મારો માને લાગુ નજ પડે. કારણ કે મેં માર્ગને પુછ્યું નહતું. ૧૬-૧૭.

૧ શ્રાદ્ધમાં શ્રાદ્ધણિવું નિમંત્રણ કરતી વખતે શ્રાદ્ધણિને એમ કહેવામાં આવે છે કે ષક્રોષ્ઠનૈઃ કોચપૈઃ

સતતંત્રંજ્ઞાચારિભિઃ ॥માવેતદ્યંભવદ્વિશ્વમયાચશ્રાદ્ધકારિણા ॥૧॥ હે શ્રાદ્ધણિ ! તમારે નિરંતર કોષથી રહિત, પવિત્રતામાં તત્પર અને પ્રજ્ઞાવાર્ધ પાળનાર થવું અને હું કે જે શ્રાદ્ધ કરનાર છું તેણે પણ એ પ્રમાણેજ વર્તવું છે. ૨. ૩ર બંધ જતાં અને શ્રાદ્ધના કામમાં સંન્યાસીને જોવો અધોગ્ગ જતાં આ મુંડેલો કયા માર્ગથી આવ્યો, ૩ રહેલથી અથવા કામુક્તિથી વાકયના બીજા અર્થની કલ્પના કરવી એ વક્રોક્તિ અલંકાર થાય છે. (જુલો કુવલયાનંદ પૃષ્ઠ ૧૮૧૩) ૪ સંન્યાસીને જગણાથી ઉપરના ભાગમાંજ મુંડન થાય એવા વિધિ છે. ૫ ‘હું’ તારા માર્ગને પુછું છું’ એટલે તું’ કયા માર્ગથી આવ્યો એમ મંડનમિત્રના પુછવાનો અર્થ છે તેને આડવાઈથી બીજી રીતે કલ્પીને શંકરાચાર્યે કહે છે. ૬ મંડનમિત્ર વિપરીત કલ્પના કરેલી કોઈ કોઈથી શંકરાચાર્યને માળ દે છે, ૭ શંકરાચાર્યે મંડનમિત્રે આપેલી માળને યુક્તિથી તેના ઉપરજ લાગુ પાડે છે.

અહોપીતાકિમસુરાનૈવથ્વેતાયતઃસ્મર ॥

કિલ્વંજાનાસિતદ્વર્ણમહંવર્ણભવાન્નરસં ॥ ૧૮ ॥

૧ મંડનમિશ્ર—તેં મદિરા પીતા (પીધી) છે કે શું ? કે જેથી તું વિપરીત બાણુ કરે છે.

શ્રી શંકરાચાર્ય—મદિરા પીતા (પીળી) નથી પણ ધોળી છે. સ્મરણ કરીને.

મંડનમિશ્ર—તું મદિરાના રંગને બાણુ છે કે શું ? (સંન્યાસી છતાં મદિરાના રંગને બાણુ હોય તો બહુ વિચિત્ર છે.)

શ્રી શંકરાચાર્ય—હું મદિરાના રંગનેજ બાણું છું પણ તું તો મદિરાના સ્વાદને બાણુ છે. (રંગ બાણુવાથી પાપી થવાનું નથી પણ સ્વાદ બાણુવાથી પાપી થવાય છે.) ૧૮.

મત્તોજાતઃકલંજાશીવિપરીતાનિભાષતે ॥

સસંવ્રવીતિપિતૃવચ્ચત્તોજાતઃકલંજમુક્ ॥ ૧૯ ॥

૪ મંડનમિશ્ર—ઝેરથી ઓપડેલા બાણુથી મારેલા મૃગનું માંસ ખાનાર મત્તોજાતઃ (ધેત્રો થઈ ગયો છે) તેથી વિપરીત બોલે છે.

શ્રી શંકરાચાર્ય—તું સાચું કહે છે. જે તારો દીકરો હોય તે તારી પેઠેજ ઝેરથી ઓપડેલા બાણુવતે મારેલા મૃગનું માંસ ખાય અને વિપરીત પણ બોલેજ. ૧૯.

કંથાંવહસિદુર્વદ્વેગર્દભેનાપિદુર્વહાં ॥

શિશ્વાયજ્ઞોપવીતાભ્યાંકસ્તેભારોભવિષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

૫ મંડનમિશ્ર—હે કુષ્ટ બુદ્ધિવાળા ! તું ગધેડાથી પણ ભાર ઉપાડી શકાય એવી કંથાનું ધારણ કરે છે ત્યારે તને શિખા રાખવાથી અને યજ્ઞોપવીત રાખવાથી શો ભાર પડવાનો હતો ? (તું થોડા ભારની બીકથી મોટો ભાર ઉપાડે છે માટે કુર્બુદ્ધિ છે.) ૨૦.

કંથાંવહાભિદુર્વદ્વેતત્રાપિત્રાપિદુર્ભરાં ॥

શિશ્વાયજ્ઞોપવીતાભ્યાંશ્રુતેભારોભવિષ્યતિ ॥ ૨૧ ॥

૮ શ્રી શંકરાચાર્ય—હે કુષ્ટ બુદ્ધિવાળા ! તારા આપથી પણ ન ઉપાડી શકાય એવી કંથાનું ધારણ કરે છે પણ શિખાનું તથા યજ્ઞોપવીતનું ધારણ કરતો નથી તેનું કારણ એ છે કે જો એ શિખાનું તથા યજ્ઞોપવીતનું ધારણ કર્યું હોત તો વેદની મુતિ ઉપર ભાર પડત. (જે દિવસે પૌરાણ થાય તે દિવસેજ સંન્યાસ લેવો. સંન્યાસીએ ભગવાં પેહેરવાં, ઝુંડિત થવું તથા શિખા કે યજ્ઞોપવીત આદિ કશો પરિગ્રહ રાખવો નહીં) એવી શ્રુતિની આજ્ઞા છે. ૨૧.

૧. મંડનમિશ્ર અત્યંત ક્રોધથી કેહે છે. ૨ સંસ્કૃત વ્યાકરણની રીતિ પ્રમાણે 'પીતા' શબ્દના પીથી અને પીળી એ બન્ને અર્થ થાય છે. ૩ આડનાઈથી પીતા એ શબ્દનો પીળી એ અર્થ લઈને શંકરાચાર્ય કેહે છે. ૪ વિપરીત વચ્ચેના સાંભળી ક્રોધાંધ થઈને મંડનમિશ્ર કેહે છે. ૫ એવા મૃગનું માંસ ખાણું એ પાપ છે. એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે. ૬ 'મત્તો-જાતઃ' એ શબ્દનો સંસ્કૃત વ્યાકરણની રીતિ પ્રમાણે 'મારો દીકરો' એવા અર્થ પણ થઈ શકે છે માટે તે અર્થને લઈને શંકરાચાર્ય આડું બોલે છે. ૭ મંડનમિશ્ર બીજા પ્રકારથી શંકરાચાર્ય ઉપર દૂષણ ઝુકે છે. ૮ જે પ્રશ્ન સ્ત્રીઓથી તિ-સ્કાર પામતાં છતાં પણ સ્ત્રીઓનો પ્રસન્ન છાડે નહીં અને સંન્યાસ ન લીધે તે અધેડાજ કેહેવાય તે એવી રીતના અધેડા પણાને મંડનમિશ્રના આપ ઉપર આરોપ ઝુકીને શંકરાચાર્ય કેહે છે. ૯ યદહરેવિવરજેત્તદહરેવપ્રવજેત્ । અથપ-રિત્તાદ્વિવર્ણવાસામુદોડપરિપ્રહઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ એ પ્રમાણેજ કેહે છે.

સક્તવાપાણિઘૃતીર્તિસ્વામશક્ત્યાપરિરક્ષणे ॥

શિષ્યપુસ્તકભારેચ્છોર્વ્યાખ્યાતાબ્રહ્મનિષ્ઠતા ॥ ૨૨ ॥

૧ મંડનમિશ્ર—રક્ષણ કરવાની અશક્તિને લીધેજ પોતાની સ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને તું કે જેણે શિષ્યોના અને પુસ્તકોના ભારની ધમ્મી કરીછે તેનું અહ્મનિષ્ઠપણું જાણ્યું જાણ્યું !!! ૨૨.

ગુરુશુશ્રૂષણાલસ્યાત્સમાવર્સગુરોઃકુલાત્ ॥

સ્ત્રિયઃશુશ્રૂષમાણસ્યવ્યાખ્યાતાકર્મનિષ્ઠતા ॥ ૨૩ ॥

૨ શ્રી શંકરાચાર્ય—તું કે જેણે ગુરુની સેવા કરવામાં આલસ્યને લીધે અહ્મચર્યાશ્રમ પુરો કરી સ્ત્રીઓનું સેવન કરવાની ધમ્મીથીજ અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મોમાં નિષ્ઠા રાખીછે તેનું કર્મનિષ્ઠપણું પણ જાણ્યું જાણ્યું !!! ૨૩.

સ્થિતોસિયોષિતાંગર્ભેતાભિરેવવિવાર્ધતઃ ॥

અહોકૃતઘ્નતામૂર્ધ્વકથંતાવર્નિદસિ ॥ ૨૪ ॥

મંડનમિશ્ર—હે મૂર્ખ ! તું સ્ત્રીઓના ગર્ભમાંજ રહ્યો હતો અને તને સ્ત્રીઓએજ ઉછેરેલોછે તે છતાં તું સ્ત્રીઓનીજ નિંદા કેમ કરેછે. આમ કરવાથી તારું કૃતઘ્નપણું સ્પષ્ટ જણાઈ રહ્યું છે. ૨૪.

યાસાંસ્તન્યંતયાપીતંયાસાંજાતોસિયોનિતઃ ॥

તામુમૂર્ધ્વતમસ્ત્રીપુપશુવદ્રમસેકથં ॥ ૨૫ ॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—હે મહામૂર્ખ ! તે સ્ત્રીઓનું કુધ પીધુંછે તથા સ્ત્રીઓની યોનિથીજ તું ઉત્પન્ન થયોછે તે સ્ત્રીઓમાંજ પશુની પેઠે તું કેમ રમણ કરેછે. ૨૫.

વીરહસામવાસોસિવહ્નીનુદ્રાસ્યયત્રતઃ ॥

આત્મહસામવાસસ્ત્વમવિદિત્વાપરંપદં ॥ ૨૬ ॥

મંડનમિશ્ર—તે જાણી જોઈને પ્રયત્ન પૂર્વક અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કર્યો છે માટે તને 'વીરહાવાણ્વદેવાના યોગ્મીનુદ્રાસયાતિ' એ સ્તુતિમાં કેહેવા પ્રમાણે ઇંદ્રની હત્યા કર્યા જેવું પાપ લાગ્યું છે.

શ્રી શંકરાચાર્ય—તું પરમ પદ્મ આત્માને જાણ્યાવિના રહ્યોછે માટે તને (અસૂર્યાનામતે લોકાઁધેનતમસાવૃતાઃ । તાસ્તેપ્રેત્યાભિગચ્છંતિયેકેચેચાત્મહનોજનાઃ એ સ્તુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે આત્મહત્યા લાગીછે. ૨૬.

દૌવારીકાન્વંચયિત્વાકથંસ્તેનવદાગતઃ ॥

મિશ્રુભ્યોન્નમદત્વાત્વંસ્તેનવદ્દોક્ષ્યસેકથં ॥ ૨૭ ॥

૩ મંડનમિશ્ર—તું દ્વારપાલોને છેતરીને ચોરની પેઠે અહીં કેમ આવ્યો ?

૧ શિષ્યોના, યજ્ઞોપવીતનો તથા સ્ત્રી આદિનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લીધા વિના 'બ્રહ્મનિષ્ઠપણું' સિદ્ધ થવું નથી એવા શંકરાચાર્યનો અભિપ્રાય જાણીને મંડનમિશ્ર ડાંડાઈથી હાંસી કરતાં કહેછે.

૨ મંડનમિશ્રનું કર્મનિષ્ઠપણું અભિમાન તોડવાને વાસ્તે, તેણે પોતાના ઉપર જે દોષ યુક્ત્યો તેવાજ આકારનો દોષ તેના ઉપર યુક્ત છે. ૩ શંકરાચાર્ય વચ્ચેનાની ચાતુરીથી દબાવેલો મંડનમિશ્ર બીજા પ્રકારથી શંકરાચાર્ય ઉપર આરોપ યુક્ત છે.

શ્રીશંકરાચાર્ય—સંન્યાસીએને અન આપ્યા વિના તું ચોરના પેઠે કેમ જમશે? ૨૭.

કર્મકાલેનસંભાષ્યઅહંમુર્ત્યેણસંપ્રતિ ॥

અહોપ્રકટિતંજ્ઞાનંયતિભંગેનભાષિના ॥ ૨૮ ॥

મંડનમિશ્ર—તું કે જ મૂર્ખછે તેણે આ આદ કરવાના સમયમાં હવે મને બોલાવવો નહી.

શ્રીશંકરાચાર્ય—અહો! સંસ્કૃત વાક્યમાં સંભાષ્ય અને અહં એ બે પદોનો સંભાષ્યોહં એવો શુદ્ધ સંધિ કરીને બોલવું યોગ્ય હતું; તેને બદલે શ્લોકના ચરણને અંતે વિરામતી અનુકૂલતાને વાસ્તે સંભાષ્યઅહં એવો ખોટો સંધિ કરીને પદોના યોગ્ય સમાગમનો ભંગ કર્યો તો એ યતિભંગ દોષ કેહેવાય માટે એટલા દોષવાળું બાષણ કરીને તો પોતાનું શાસ્ત્રતપણું ઠીક પ્રકટ કર્યું. ૨૮.

યતિભંગેપ્રવૃત્તસ્યયતિભંગોનદોષભાક્ ॥

યતિભંગેપ્રવૃત્તસ્યપંચમ્યંતંસમસ્યતાં ॥ ૨૯ ॥

મંડનમિશ્ર—હું યતિભંગમાંજ પ્રવર્તેલો છું માટે યતિભંગમાં મને કશો બાધ નથી.

શ્રીશંકરાચાર્ય—(યતિભંગ કરવામાંજ પ્રવર્તેલો છું) એ તારા વાક્યમાં ‘યતિનો એટલે સંન્યાસીનો ભંગ એટલે પરાજય’ એવો પછી સમાસનો અર્થ નહીં લેવો પણ ‘યતિથી એટલે સંન્યાસીથી ભંગ એટલે પરાજય’ એવો પંચમી સમાસનો અર્થ લેવો. ૨૯.

કવ્રહ્નકચદુર્મેધાઃકસંન્યાસઃકવાકલિઃ ॥

સ્વાદ્વન્નમક્ષ્યકામેનવેષોયંયોગિનાંધૃતઃ ॥ ૩૦ ॥

મંડનમિશ્ર—બ્રહ્મ ક્યાં અને વિષયાસક્ત બુદ્ધિવાળો પુરૂષ ક્યાં !! તેમજ સંન્યાસ ક્યાં અને કલિયુગ ક્યાં !! તે તો મીઠાં મીઠાં અનોખાવાની ઇચ્છાથીજ આ સંન્યાસીઓનો વેષ ધર્યોછે. ૩૦.

કસ્વર્ગઃકદુરાચારઃકાગ્નિહોત્રંકવાકલિઃ ॥

મન્યેમૈથુનકામેનવેષોયંકર્મિણાંધૃતઃ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીશંકરાચાર્ય—સ્વર્ગ ક્યાં અને દુરાચાર ક્યાં !! તેમજ અગ્નિહોત્ર ક્યાં અને કલિયુગ ક્યાં !! હું ધારું કે તે મૈથુનની લાલચથીજ આ કર્મકાંડીઓનો વેષ ધર્યોછે. ૩૧.

ઇયાદિદુર્વાક્યગણંબ્રુવાણેરોષેણસાહંકૃતિવિશ્વરૂપે ॥

શ્રીશંકરેવક્તરિતસ્યતસ્યોત્તરંચકૌતૂહલતશ્ચચારુ ॥ ૩૨ ॥

૧ બ્રહ્મચારી અને સંન્યાસી એઓ રંધાએલાં અંગોના ધણીછે માટે ગૃહસ્થે તેઓને લિસા આપ્યા પછીજ જમવું જોઈએ, તે વિના જમે તો દોષ લાગેછે એમ યતિશ્વરબ્રહ્મચારીચપકવાજસવામિનાવુમો ॥ તયોરજપ્રદન્વા-તુમુક્તાર્વાદ્રાયણંચરંત્ એ સ્મૃતિમાં કહ્યુંછે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે કે સંન્યાસીઓ કે જોઓ રંધેલાં અંગોના મા-લેકછે તેઓને અંગ આપ્યા વિના જમવું એ ચોરના જેવું કામછે. ૨ યતિભંગ શબ્દનો ‘સંન્યાસીનો પરાજય’ એવા બીજો અર્થ પણ વ્યાકરણની રીતિ પ્રમાણે ધર્ષ શકેછે માટે તે અર્થની કલ્પના લઈને મંડનમિશ્ર વક્રોક્તિથી કેહેછે. ૩ જોકે આગ્નિહોત્રંગવાલંભંસંન્યાસપલ્લેપેતર્ક ॥ દેવરાજંસુતાંત્વત્તિકલોપંચવિવર્જયેત્ અગ્નિહોત્ર, મ-ધુપદ્મમાં ગાયનો વધ, સંન્યાસ, માંસથી શ્રાદ્ધ અને નિયોગના વિધિ પ્રમાણે દીયરના વીર્યથી પુત્રની ઉત્પત્તિ કરવી એ પાંચ ક્રિયાઓનો કળિયુગમાં ત્યાગ કરવો એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રથમ સામાન્ય વચન કહીને પછી ‘યાવદ્બ્રહ્મણિભાગેતિતયાવદ્દે-દઃપ્રવર્તેતે ॥ સંન્યાસંચાગ્નિહોત્રંચતાયત્કુર્યાત્કલોયુગે જ્યાં સુધી વર્ણાના વિભાજન અને વેદ પ્રવર્તેછે ત્યાં સુધી કળિયુગમાં અગ્નિહોત્ર તથા સંન્યાસ લેવો’ એમ અગ્નિહોત્રની તથા સંન્યાસીની છુટ આપીછે તોપણ પહેલા સા-માન્ય વચન ઉપરજ આધાર રાખીને મંડનમિશ્ર કેહેછે. (જુઓ ધર્મસિંધુ ત્રીજો પરીચ્છેદ પૂર્વાર્ધ પૃષ્ઠ ૧૧૭) ૪ શંકરાચાર્યે પણ એ સામાન્ય વચન ઉપરજ આધાર રાખીને મંડનમિશ્રને દૂષણ દેછે.

તમંડનંસક્ષિતજૈમિનીક્ષિતંવ્યાસોબ્રવીજ્જલ્પસિવત્સદુર્વચ ॥
 આચારણાનેયમાર્નંદિતાત્મનાંજ્ઞાતાત્મતત્ત્વંયમિનંધુતૈષણં ॥૩૩॥
 અમ્યાગતોસૌસ્વયમેવવિષ્ણુરિત્યેવમત્વાશૂનિમંત્રયત્વં ॥
 હયાશ્રવંજ્ઞાતવિધિંપ્રતિતંસુધ્યગ્રણીઃસાધ્વશિષન્મુનિસ્તં ॥ ૩૪ ॥

એ પ્રમાણે મંડનમિત્ર અહંકાર ભરેલી રીતે ઘણાં ઘણાં દુર્વચનો બોલતો હતો અને શંકરાચાર્ય કૌતુકને લીધે તે તે વચનોના સુંદર પ્રત્યુત્તરો આપતા હતા તે સમયમાં જૈમિનિ મંદહાસ્ય પૂર્વક જોના સામે જોતા હતા એવા મંડનમિત્રને વ્યાસે કહ્યું કે “હે પુત્ર ! આત્માના તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરનારા અને સઘળી તૃણુઓનો ત્યાગ કરનારા સંન્યાસીને આવાં દુર્વચનો કેહેવાં એ બલાં માણસોની રીતિ નથી. આ સાક્ષાત્ વિષ્ણુજ પધાર્યાએ એમ માનીને તું તુરંત એમને નિમંત્રણ દે.” સુશ્રુદ્ધિ પુરૂષોમાં અગ્રણી વેદવ્યાસે વિધિને જાણનારા અને પોતાની આત્મામાં રહેનારા તે પ્રખ્યાત મંડનમિત્રને એ પ્રમાણે સારી પેઠે શીખામણ દીધી. ૩૨-૩૩-૩૪.

અથોપસંસ્પૃહ્યજલંસશાંતઃસસંભ્રમંમંડનપંડિતોપિ ॥

વ્યાસાજ્ઞયાશાસ્ત્રવિદર્ચયિત્વાન્યમંત્રયદ્વૈક્ષ્યકૃતેમહર્ષિ ॥૩૫॥

એ પ્રમાણે વ્યાસનાં વચન સાંભળી શાસ્ત્રોને જાણનારા તે મંડનમિત્ર પંડિતે શાંત થઈ જલનું આગમન લઈ વ્યાસની આસાથી આદરપૂર્વક શ્રી શંકરાચાર્યનું પૂજન કરી ભિક્ષાને વારંતે તેમને નિમંત્રણ આપ્યું. ૩૫.

સચાબ્રવીત્સૌમ્યવિવાદમિક્ષાભિચ્છન્ભવત્સન્નિધિમાગતોસ્મિ ॥

સાન્યોન્યશિષ્યત્વપણાપ્રદેયાનાસ્સાદરઃપ્રાક્તનભક્તમૈક્ષ્યે ॥૩૬॥

મમનકિંચિદપિધ્રુવમીપ્સિતંશ્રુતિશિરઃપથવિસ્તૃતિમંતરા ॥

અવહિતેનમસ્તેષ્વવધીરિતઃસંભવતાભવતાપહિમચુતિઃ ॥ ૩૭ ॥

જગતિસંપ્રતિતંપ્રથયામ્યહંસમાભિભૂયસમસ્તવિવાદિનં ॥

ત્વમપિસંશ્રયમેમત્મુત્તમંવિગદવાવદવાસ્મિજિતસ્તિતિ ॥ ૩૮ ॥

મંડનમિત્રે ભિક્ષાનું નિમંત્રણ આપતાં શ્રી શંકરાચાર્યે કહ્યું કે “હે સૌમ્ય ! હું વિવાદ રૂપી ભિક્ષા લેવાની ઇચ્છાથી તમારી પાસે આવ્યો છું મારે હું હારી જઈ તો મારે તમારો શિષ્ય થવું અને તમે હારી જાઓ તો તમારે મારો શિષ્ય થવું એવી સરત કરીને તમારે એ વિવાદરૂપી ભિક્ષા મને આપવી જોઈએ. જુનો ભાત ખાવારૂપ ભિક્ષા ઉપર મને પ્રેમ નથી. પેદાંતના માર્ગનો વિસ્તાર કરવાનીજ મને ઇચ્છા છે. એ વિના બીજા કશાની પણ મને ઇચ્છા નથી. તમે કે જે યત્નો કરવામાંજ સાવધાન રહેનાર છો તેમણે

૧. સંન્યાસીને વાદ કરવાનો ધર્મેશાસ્ત્રમાં જે નિષેધ છે તે પોતાની પ્રખ્યાતીને વાસ્તે વાદ કરવાનો નિષેધ છે. પણ લોકોમાં જેઓ કદવાળા થાય એવા વાદ કરવાનો નિષેધ નથી એવા અભિપ્રાયથી શંકરાચાર્યે કહે છે.

સંસારનો તાપ મટાડવામાં ચંદ્રની વુલ્લતા ધરાવનારા એ વેદાંત માર્ગનો તિરસ્કાર કરેલો છે. સધળા વિવાદિઓ પરાભવ કરીને હું હમણાં જગતમાં એ વેદાંત માર્ગનો વિસ્તાર કરુંછું તો તમે પણ એ મારો ઉત્તમ મતનો આશ્રય કરો, અથવા મારી સાથે વિવાદ કરો અને તેમ નહીં તો 'હાર્યો' એમ કહો." ૩૬-૩૭-૩૮.

इतिप्रतिप्रवरस्यनिशम्यतद्वचनमर्थवदागतविस्मयः ॥

परिभवेननवेनमहायशाःसनिजगौनिजगौरवमास्थितः ॥૩૯॥

એ પ્રમાણે અર્થવાણું શ્રી શંકરાચાર્યનું વચન સાંભળી એ અપૂર્વ તિરસ્કારથી વિસ્મય પામેલા મહા યશસ્વી મંડનમિત્રે પોતાની મોટાઇને વળગી રહીને નીચે પ્રમાણે વચનો કહ્યાં. ૩૯

अपिसहस्रमुखेफणिनामकेनविजितस्त्वितिजातुफणख्यं ॥

नचविहायमतंश्रुतिसम्मतंमुनिमतेनिपतेत्परिकल्पिते ॥ ૪૦ ॥

જનર મોહોડાંવાળા શેષનાગ વાદ કરેલા આવે તો તેમની પાસે પણ આ મંડન-મિત્ર (હું) કદી પણ 'હરાયો' એમ કહેનાર નથી અને શ્રુતિઓએ સ્ત્રીકારેલા કર્મકાંડના સિદ્ધાંતને હોડીને વેરાગીઓના કપોલ કિલ્લત મતમાં પડનાર નથી. ૪૦

अपिकदाचिदुद्देष्यतिकोविदःसरसवादकथापिभाविष्याति ॥

इतिकुतूहलिनोममसर्वदाजयमहोयमहोस्वयमागतः ॥ ૪૧ ॥

અહો ! હું કે જે 'કોઈ સમયે કોઈ પણ મહાપેડિત ઉદય પામશે અને તેના સાથે મારે રસ ભરેલો વિવાદ પણ થશે' એવી રીતનું સર્વદા કૌતુકજ રાખી બેઠોછું તેને આજ જયનો ઉત્સવે પોતાની મેળેજ પ્રાપ્ત થયોછે. ૪૧.

भवतुसंप्रतिवादकथावयोःफलपुष्कलशास्त्रपरिश्रमः॥

उपनतास्वयमेवेनगृह्यतेनवमुधावमुधावसथेनार्क ॥ ૪૨ ॥

આપણા બે વચ્ચે વાદની ચર્ચા હમણાં ભણે ચાલે કે જેથી અનેક શાસ્ત્રોમાં કરેલો પરિશ્રમ સફળ થાય. જે અપૂર્વ અમૃત પોતાની મેળેજ પ્રાપ્ત થાય તેને પૃથ્વીમાં રહેનારો માણસ ન સ્ત્રીકારે કે ? સ્ત્રીકારેજ. ૪૨.

अयमहंयमहंतुरपिस्वयंशमयितामयितावकसाक्षिण ॥

सुकलहंकलहंसकलाभृतांदिशमुधांशुमुधामलसत्तनो ॥ ૪૩ ॥

હે ચંદ્રના સુંદર તેજના પેઢે શોભતા શરીરવાળા સંન્યાસી ! હું કે જે નિરીધરવાદી મીમાંસક હોવાથી ઈશ્વરનું પણ અંડન કરનારહું તેના પાસે, કલહંસના નાર જેવી મધુરતા ધરાવનારી તમારી ઉત્તમ વાણીનો જે કોઈ ઉત્તમ કજીયો હોય તેનો પ્રકાશ કરો. ૪૩.

अपितुदुर्हृदयस्त्रयकाननक्षतिकठोरकुठारघुरंधरा ॥

नपदुताममतेश्रवणांतिकंननुगतानुगतાखिलदर्शना ॥ ૪૪ ॥

હું ધારુંછું કે કુષ્ટ વાદીઓના ગર્વરૂપી વનને કાપવામાં કઠોર કુવાડા જેવી અને જેમાં સધળાં શાસ્ત્રો અનુસૂત છે એવી મારી આગુરી તમારા કાનપર આવીજ નથી કે જેથી તમે મારી પાસેથી વિવાદરૂપી ભિક્ષા માગોછા. ૪૪.

અસલ્પમેતદ્રવતેરિતંમુનેભૈક્ષ્યંપ્રકુર્વેયદિવાદદિત્સુતા ॥

ગતોદ્યમોહંશ્રુતવાદવાર્તયાચિરોષ્પિતેયંવદિતાનકશ્ચન ॥૪૫॥

હે મુનિ ! તમારે વાદ કરવાની ઇચ્છા હતી ત્યારે 'વાદરૂપી ભિક્ષા આપો' એમ કુંગાલપણે માગણી કરવાની કશી જરૂર ન હતી. કારણકે જ્ઞે હું વાદની વાત સાંભળું તો કોઈની માગણી વિનાજ વાદ કરવામાં સમ્મજ થાઉં છું. જ્ઞે કે મને વાદ કરવાની લાંબા કાલથી ઇચ્છાએ તોપણ મને આજમુધી વાદ કરનારો કોઈ પણ મન્યો નથી. ૪૫.

વાદંકરિષ્યામિનસંદિહેત્રજાયજયૌનૌવદિતાનકશ્ચિત્ ॥

નકંઠશોષૈકફલોવિવાદોમિથોજિગીષૂકુરુતસ્તુવાદં ॥ ૪૬ ॥

હું વાદ કરવા સમ્મજ છું. વાદ કરવામાં મને કોઈ જાતનો વાંધો નથી. પરંતુ આપણા વચ્ચે વિવાદ ચાલતાં 'આ જીતો અને આ હાર્યો' એમ કેહેનારો મધ્યસ્થ કોઈ નથી. વાદીઓ પરસ્પરને જીતી લેવાની ઇચ્છાથી વાદ કરે છે માટે તે વાદ જ્યાંથી કંડનાં શોષણ રૂપીજ ફલ નીકળે એવો નહીં હોયો જોઈએ. ૪૬.

વાદેહિવાદપ્રતિવાદિનૌદ્વૌવિપક્ષપક્ષગ્રહણંવિધત્ ॥

કાનૌપ્રતિજ્ઞાવદતોશ્ચત્સ્યાંકિંમાનમિષ્ટંવદકઃસ્વભાવઃ ॥ ૪૭ ॥

કઃપાર્ષ્ણિકોહંગૃહમેધિસત્તમસ્તંભિશ્ચુરાજોવદતામનુત્તમઃ ॥

જયાજયૌનૌસપ્નાવિધીયતાંતતઃપરંસાધુવદાવસુસ્મિતૌ ॥ ૪૮ ॥

વાદી અને પ્રતિવાદી એ બંનેમાં એક વિપક્ષનું ગ્રહણ કરે અને બીજો પક્ષનું ગ્રહણ કરે એવી વાદની મર્યાદા છે માટે આપણા વાદના વિષયમાં શી પ્રતિજ્ઞા છે ? તે પ્રતિજ્ઞામાં કયું પ્રમાણ લેવું તમને પ્રિય છે અને તેમાં કોને મધ્યસ્થ રાખવો છે ? એ સમ્પૂર્ણ કહો. તમારો શો અભિપ્રાય છે ? હું ગૃહસ્થામમવાળાઓમાં ઉત્તમ છું અને તમે કે જે વાદ કરનારાઓમાં અતિ શ્રેષ્ઠો તે સંન્યાસીઓમાં ઉત્તમજો માટે પ્રથમ આપણા રાજ્યમાં અને પરાજ્યમાં કાંઈક સરત કરવી જોઈએ કે જે થયા પછી આપણે હસતે મોહોડે સારી રીતે વિવાદ ચલાવીએ. ૪૭-૪૮.

અઘ્યાતિધન્યોસ્મિયદાર્યપાદોમયાસહાભ્યર્થયતેવિવાદં ॥

ભવિષ્યતેવાદકથારેગુર્માધ્યાહ્નિકંસંપ્રતિકર્મકુર્યાં ॥ ૪૯ ॥

અહો ! આજ હું અત્યંત ભાગ્યશાળી થયો છું કે જ્યાં આપ મારી સાથે વિવાદની માગણી કરો છો. વિવાદ સંબંધી ચર્ચા આવતી કાલે કરીશું. હમણાંતો મને મધ્યાહ્ન સંબંધી નિત્યકર્મ કરવાની આજ્ઞા આપો. ૪૯.

તથેતિસૂક્તેસ્મિતશંકરેણભવિષ્યતેવાદકથાશ્વણ ॥

તત્સાક્ષિભાવંવ્રજતાંમુનીંદ્રાવિસર્થયદ્વાદરિજૈમિનીસઃ ॥ ૫૦ ॥

શ્રીશંકરાચાર્યે હસતા મોહોડાથી તે વાતનો સ્વીકાર કરતાં મંડનમિત્રે વ્યાસ અને જૈમિની એઓના પ્રાર્થના કરી કે “હે મહામુનિઓ ! આવતી કાલે વાદ સંબંધી ચર્ચા ચાલશે તો તેમાં આપે બંને જણાઓએ મધ્યસ્થ રહેવું. ૫૦.

વિધાયભાર્યાવિદુર્ધીસદસ્યાંવિધીયતાંવાદકથાસુધોદ્ર ॥

ઈત્યંસરસ્વસ્રવતારતાજ્ઞૌતર્દ્ધમપત્ન્યાસ્તમભાષિષાતાં ॥ ૫૧ ॥

‘મંડનમિશ્રના ધર્મપત્ની, સરસ્વતીનો અવતાર છે’ એમ જાણતા એ એ મુનિઓએ મંડનમિશ્રને કહ્યું કે “હે વિદ્વાનોના શિરોમણિ! તમારી ભાર્યા કે જે મહાપંડિતા છે તેને મધ્યસ્થ રાખીને વાદ સંબંધી ચર્ચા કરજો.” ૫૧.

અથાનુગોચ્યાભિહિતંમુનિભ્યાંસમંડનાર્યઃપ્રકૃતંચિકીર્ષુઃ ॥

આનર્ચ્યદૈવોપગતાન્મર્નોદ્રાનગ્રીનિવત્રીન્મુનિશેખરાંસ્તાન્ ॥ ૫૨ ॥

મુનિઓના એ આજ્ઞાને સ્વીકારી લઈ આજ્ઞાની ક્રિયા ચલાવવાને ઈચ્છતા એ મંડનપંડિતે સારાં ભાગ્યના યોગથી પ્રાપ્ત થએલા એ ત્રણે મહાત્મા મુનિઓના (બ્રાહ્મણ, જૈમિનિના અને શંકરાચાર્યના) જેમ ત્રણે અગ્નિઓના (દક્ષિણાગ્નિ, ગાર્હપત્યની અને આહવનીયની) પૂજા કરવામાં આવે છે તેમ પૂજા કરી. ૫૨.

ભુક્ત્વોપવિષ્ટસ્યમુનિત્રયસ્યશ્રમાપનોદાયતદીયશિષ્યૌ ॥

અતિષ્ઠતાંપાર્શ્વગતાવબુદ્ધૌસચામરૌવીજનમાચરંતૌ ॥ ૫૩ ॥

ત્રણે મુનિઓ ભોજન કરીને ખેસતાં તેઓના અમને મટાડવા વાસ્તે મંડનમિશ્રના એ શિષ્યો હાથમાં ચામર લઈ ગુપચૂપ રીતે પડખામાં ખેસી પવન નાખવા લાગ્યા. ૫૩.

અથક્રિયાંતેકિલમૂપવિષ્ટાસ્ત્રયંતવેદ્યાર્થવિદસ્ત્રયોડમી ॥

અમંત્રયંશ્ચારૂપરસ્પરંતેમુહૂર્તમાત્રંકિમપિપ્રહૃષ્ટાઃ ॥ ૫૪ ॥

આજ્ઞ સંબંધી સઘળી ક્રિયા પુરી થયા પછી સારી રીતે ખેસીને વેદાંત વેદ્ય પરમાત્માને જાણનારા એ ત્રણે મુનિઓએ થોડીવાર સુધી સુંદર રીતે આનંદથી પરસ્પરમાં કાંઈ વિચાર કરી લીધો. ૫૪.

તેપાંદ્વિજેંદ્રગૃહનિર્ગતાનામદર્શનંજગમતુરંજસાદ્ધૌ ॥

રેવાતટેરમ્યકદંબસાલેદેવાલયેઽવસ્થિતવાંસ્તૃતીયઃ ॥ ૫૫ ॥

પછી એ ત્રણે મુનિઓ મંડનમિશ્રના ઘરમાંથી નીકળતાં તેઓમાંથી એ મુનિઓ તુરંત અંતર્હિત થઈ ગયા અને ત્રીજા શ્રી શંકરાચાર્ય જેમાં કદંબો અને સાલવૃક્ષો રમણીય હતા એવા રેવાજીના તટ ઉપરના દેવાલયમાં રહ્યા. ૫૫.

ઈતિસયતિવેરેણ્યૌદૈવયોગાદ્રુણામિતરજનદુરાપંદર્શનંપ્રાપ્યત્દૃષ્ટઃ ॥

તદુદિતવચનાનિશ્રાવયન્નાત્મશિષ્યાનનયદમૃતતુલ્યાન્યાત્મવિત્તાંત્રિયામાં ॥ ૫૬ ॥

બીજા લોકોને ન મળે એવાં ગુરૂઓનાં (બ્રાહ્મણનાં તથા જૈમિનિનાં) દર્શનને દૈવયોગથી પ્રાપ્ત થઈ રાત્રી થએલા આત્મવેત્તા શ્રી શંકરાચાર્ય દેવાલયમાં સ્થિતિ કરી પોતાના શિષ્યોને તેઓએ કહેલાં અમૃત તુલ્ય વચનો સંભળાવતાં સંભળાવતાં રાત્રિ બીતીત કરી. ૫૬.

પ્રાતઃશોણસરોજબાંધવરુચિપ્રયોતિતેવ્યોમાનિ

પ્રહ્યાતઃસવિધાયર્કર્ષનિયતંપ્રજ્ઞાવતામગ્રણીઃ ॥

સાકંશિષ્યવરૈઃપ્રપદ્યસદનંસન્મંડિતંમાંડનં

વાદાયોપવિવેશપંડિતસભામધ્યેમુનિર્ધ્યેયચિત્ ॥ ૫૭ ॥

પ્રાતઃકાલમાં સૂર્યની કાંતિથી આકાશ પ્રકાશિત થતાં શ્રદ્ધિમાન પુરૂષોમાં અગ્રણી અને શ્રદ્ધને જાણનારા એ પ્રખ્યાત શ્રી શંકરાચાર્ય સ્નાન આદિ નિત્યકર્મ પોહોચા બધાં મંડનમિશ્રનું ઘર કે જેને ઘણા સજ્જનોએ શોભાવેલું હતું ત્યાં ઉત્તમ શિષ્યોની સાથે જઈને પંડિતોની સભાના મધ્યમાં વાદ કરવાને વાસ્તે ખીરાજ્યા. ૫૭.

તતઃસમાદિશ્યસદસ્યતાયાંસંધર્મિણીંમંડનપંડિતોપિ ॥

સશારદાંનામસમસ્તવિદ્યાવિશારદાંવાદસમુત્સુકોભૂત ॥ ૫૮ ॥

પછી મંડનમિશ્ર પણ સઘળા વિદ્યાઓમાં વિચક્ષણતા ધરાવનારી પોતાની ઉભય ભારતી નામની સ્ત્રીને મધ્યસ્થ રહેવાની આજ્ઞા કરીને વાદ કરવામાં અત્યંત ઉત્સુક થયો. ૫૮.

પસાનિયુક્તાપતિદેવતાસાસદસ્યભાવેસુદતીચકાશે ॥

તયોર્વિવેક્તુંશ્રુતતારતમ્યંસમાગતાસંસદિભારતીવ ॥ ૫૯ ॥

પતિએ મધ્યસ્થ થવામાં જોડેલી સુંદર દાંતવાળી એ પતિવ્રતા ઉભયભારતી પોતાના પતિના તથા શ્રી શંકરાચાર્યના શાસ્ત્રાર્થમાં ન્યૂનાધિકપણાનું વિવેચન કરવાને વાસ્તે સાક્ષાત્ સરસ્વતીની પેઠે સભામાં આવીને બેઠી. ૫૯.

પ્રવૃદ્ધવાદોત્સુકતાંતદીયાંવિજ્ઞાયવિજ્ઞઃપ્રથમંયતીંદ્રઃ ॥

પરાવરજ્ઞઃસપરાવરૈક્યપરાંપ્રતિજ્ઞામકરોત્સક્તીયાં ॥ ૬૦ ॥

પરાયા અભિપ્રાયને જાણનારા અને જીવતા તથા ઈશ્વરના અભેદતા નિશ્ચયવાળા શ્રી શંકરાચાર્યે મંડનમિશ્રનું વાદમાં અત્યંત ઉત્સુકપણું જાણીને પ્રથમ જીવની તથા ઈશ્વરની એકતા વિષે પોતે નીચે પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી. ૬૦.

બ્રહ્મૈકંપરમાર્થસચ્ચિદમલંવિશ્વપ્રપંચાત્મના

શુક્તીરૂપ્યપરાત્મનેવવહલાજ્ઞાનાઘૃતંભાસતે ॥

તજ્ઞાનાન્નિશ્ચિલપ્રપંચનિલયાસ્વાત્મવ્યવસ્થાપરં ॥

નિર્વાણંજનિમુક્તમભ્યુપગતંમાનંશ્રતેર્મસ્તકં ॥ ૬૧ ॥

વાસ્તવિક સત્ય, ચૈતન્ય અને નિર્મળ એક શ્રદ્ધાજન્ય અનાદિસિદ્ધ અસ્તાનથી આવૃત થવાને લીધે, જેમ છીપ રૂપા રૂપે પ્રતીત થાયછે તેમ સઘળા પ્રપંચરૂપે પ્રતીત થાયછે. એ શ્રદ્ધને જાણવાથી જેમાં સર્વ પ્રપંચનો તથા પ્રપંચના કારણથી ભૂત અસ્તાનનો લય થાયછે એવી જે સ્વરૂપસ્થિતિ થાયછે તેનેજ અમે જન્મમરણાદિકથી રહિત પરમ સુક્તિ માનીએ છીએ અને તેમ માનવામાં વેદના મસ્તકરૂપ વેદાંતો (ઉપનિષદો) પ્રમાણ છે. ૬૧.

બાઢંજયેયદિપરાજયભાગહંસ્યાંસંન્યાસમંગપરિહસકષાયચૈલં ॥

શુક્લંવસીયવસનંદ્વયભારતીયંવાદેજયાજયફલપ્રતિદીપિકાસ્તુ ॥ ૬૨ ॥

હે મંડનમિશ્ર ! જે કે આ વાદમાં મારી જીતજ થવાની છે તો પણ કદાચ જે હું

હારી જયશિ તો આ કષાય વચ્ચવાળા સંન્યાસનો ત્યાગ કરીને ધોળાં વસ્ત્ર પહેરીશ. આ વાદમાં જય અને પરાજયરૂપ ફલનો પ્રકાશ આ ઉભય ભારતીએ કરવો. ૬૨.

इत्थंप्रतिज्ञांकृतवत्युदारांश्रीशंकरेभिक्षुवरैस्कीयां ॥

सविश्वरूपोगृहमेधिवर्यश्चक्रेप्रतिज्ञांस्वमतप्रतिष्ठां ॥ ६३ ॥

એ પ્રમાણે સંન્યાસીઓમાં ઉત્તમ શ્રી શંકરાચાર્ય પોતાના ઉદાર પ્રતિજ્ઞા કરતાં તે પછી ગૃહસ્થોમાં ઉત્તમ મંડનમિત્ર પંડિતે પોતાના મતની દૃઢતાવાળી નીચે પ્રમાણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા કરી, ૬૩.

वेदांतानप्रमाणंचितिवगुषिपदेतत्रसंगसयोगा

तपूर्वोभागःप्रमाणंयदचयगमितेकार्यवस्तुन्यशेषे ॥

शब्दानांकार्यमात्रंप्रतिसमाधिगताशक्तिरभ्युन्नतानां

कर्मभ्योमुक्तिरिष्टातदिहतनुभृतामायुषःस्यात्समाप्तेः ॥ ६४ ॥

ઐતન્યરૂપ પરબ્રહ્મ કે જે કાર્યોના સંબંધથી રહિત છે તેમાં શબ્દોની શક્તિ લાગુ પડવાનો અસંભવ હોવાને લીધે તે પરબ્રહ્મમાં ઉપનિષદો પ્રમાણ નથી. પદોના સમૂહરૂપ વાક્યોએ જાણાવેલા સંઘળાં યજ્ઞાદિક કર્મોમાં વેદનો વેદાંતોથી પેહેલાનો ભાગ પ્રમાણુછે. પ્રસિદ્ધિ પામેલા ઘટ આદિ શબ્દોની શક્તિ કાર્ય પદાર્થોમાંજ રહેલી છે. કર્મો કરવાથીજ મુક્તિ મળેછે અને તે અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મો મનુષ્યોએ પોતાના આયુષ્યની સમાપ્તિ પર્યંત કરવાં જોઈએ એમ માનીએ છીએ. ૬૪.

वादेकृतेऽस्मिन्यदिमेजयान्यस्त्वयोदितात्स्याद्विपरीतभावः ॥

येयंत्वयाभૂद्वादिताप्रसाक्ष्येजानાતિचेत्સાભવિતાવધૂર્મે ॥ ६५ ॥

આ વાદ કરતાં જો મારો પરાજય થયે તો હું આ ધોળાં વસ્ત્રો વાળા ગૃહસ્થાશ્રમને છોડી દહને કષાય (બગવાં) વસ્ત્ર પહેરીશ. આ વાદમાં જયનો તથા પરાજયનો નિર્ણય કરવાને વાસ્તે તમે આ મારી સ્ત્રીને મધ્યસ્થ રહેવાનું કહ્યુંછે તો હું પણ એ વિષયમાં એનેજ મધ્યસ્થ સ્વીકારું. ૬૫.

जेतुःपराजितइहाश्रममाददीतेसेतौभितःकृतपणौयतिविश्वरूपौ ॥

अंबामुदाराधिषणामभिषिच्यसाक्ष्येजल्पंवितेनतुरथोजयदत्तदृष्टी ॥ ६६ ॥

પછી શ્રી શંકરાચાર્ય અને મંડનમિત્ર પરસ્પરમાં 'જે હારી જય તે જીતનારનો આશ્રમ લે એવી પાકી સરત કરી લઈ, ઉદાર જીવિવાળી ઉભય ભારતીને મધ્યસ્થ સ્થાપી, જીતવા ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને વાદ કરવા લાગ્યા. ૬૬.

आवश्यकंपरिसमाप्यदिनेदिनेतौवादंसमंव्यतनुतांकिलसर्ववेदौ॥

एवंविजेनुमनसोरुपविष्टयोस्तांमालांगलेन्यधितसोभयभारतीयं ॥ ६७ ॥

સંઘળાં શાસ્ત્રોને જાણનારા એ બે મહાપંડિતો દિવસે દિવસે પોતાની નિત્યક્રિયાને પોહોચી લઈ તે પછી વાદનો વિસ્તાર કરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે પરસ્પરને જીતી લેવાની

દિશ્ચાથી સામ સામા બેઠેલા એ બે પંડિતોના ગળામાં તે ઉભયભારતી પુણ્યોના એક એક માલા પેહેરાવી રાખતી હતી. ૬૭.

માલાયદામલિનભાવમુપૈતિકંઠેયસ્યાપિતસ્યવિજયેતરનિશ્ચયઃસ્યાત્ ॥

ઉક્ત્વાગૃહંગતવતીગૃહકર્મસક્તાભિક્ષાશનેવિરાચિતુંગૃહિમસ્કારિભ્યાં ॥૬૮॥

‘જેના ગળામાં બ્યારે માલા કરેમાઈ બ્યારે તેના પરાજયનો નિશ્ચય થયો એમ સમજવું’ એટલું બોલીને ધરના કામકાજમાં આસક્તિવાળી તે ઉભયભારતી પોતાના પતિને વાસ્તે બોજન તૈયાર કરવા માટે અને અશંકરાચાર્ય કે જે સંન્યાસી હતા તેમને વાસ્તે બિક્ષા તૈયાર કરવા માટે ધરમાં જતી હતી. ૬૮.

અન્યોન્યસંજયફલેવિહિતાદરૈતૌવાદંવિવાદપરિનિર્ણયમાતનિષ્ઠાં ॥

બ્રહ્માદયઃસુરવરાઅપિવાહનસ્થાઃશ્રોતુંતદીયસદનંસ્થિતવંતઞ્ઞર્વ ॥ ૬૯ ॥

પરસ્પરને જીતી લેવા રૂપ ફલમાં અત્યંત આસક્તિ ધરાવતા એ બે પંડિતો વાદ કરતા હતા અને તે સમયમાં તે વાદનો નિર્ણય સાંભળવા માટે બ્રહ્મા આદિ મોટા દેવતાઓ પોતપોતાનાં વાહનોપર બેસીને મંડનમિથુના ધરમાં અંતરિક્ષમાં ઉભા રહેતા હતા. ૬૯.

તતસ્તયોરાસમહાન્વિવાદઃસદસ્યવિશ્રાણિતસાધુવાદઃ ॥

સ્વપક્ષસાક્ષીકૃતસર્વવેદઃપરસ્પરસ્યાપિકૃતપ્રમોદઃ ॥ ૭૦ ॥

પછી તે બે પંડિતો વચ્ચે મોટો વિવાદ ચાલવા લાગ્યો, સભાસભે ‘વાહવાહ’ કેહેવા લાગ્યા, પોતપોતાના પક્ષમાં સધળા વેદોની સાક્ષીઓ દેવાવા લાગી અને તેથી બન્ને પંડિતોને પરસ્પરથી આનંદ થવા લાગ્યો. ૭૦.

દિનેદિનેચાધિગતપ્રકર્ષોભૂરીભવત્પંડિતસન્નિકર્ષઃ ॥

અન્યોન્યભંગાહિતતીવ્રતર્પસ્તથાપિદૂરીકૃતજન્ધમર્ષઃ ॥ ૭૧ ॥

દિવસે દિવસે એ વિવાદમાં વધારો થવા લાગ્યો, ઘણા ઘણા પંડિતો વાદ સાંભળવા સાથે મળવા લાગ્યા, બન્ને પંડિતોને પરસ્પરનો પરાજય કરવાની તીવ્ર તૂણા વધવા લાગી અને તેમ છતાં પણ જેથી વુઝ થઈ પડે એવો ક્રોધ દૂરજ રહેવા લાગ્યો. ૭૧.

દિનેદિનેવાસરમધ્યમેસાઘ્રૂતેપર્તિભોજનકાલમેવ ॥

સમેસમિશ્રુંસમયંચમૈક્ષ્યેદિનાન્યભૂવન્નિતિપંચપાણિ ॥ ૭૨ ॥

ઉભયભારતી દિવસે દિવસે મધ્યાહ્ન સમયે સભામાં આવીને પોતાના પતિ મંડનમિથુનાને કેહેતી હતી કે “બોજનનો સમય થયોછે” અને શ્રીશંકરાચાર્યને કેહેતી હતી કે “બિક્ષાનો સમય થયોછે” આ પ્રમાણે ચાલતાં પાંચ છ દિવસ નીકળી ગયા. ૭૨.

અન્યોન્યમુત્તરમર્સંહયતાંપ્રગલ્ભંબદ્ધાસનૌસ્થિતવિકાસિમુશ્વારવિદૌ ॥

નસ્વેદકંપગગનેક્ષણશાલિનૌવાનક્રોધવાક્ષ્ણલમવાદિનિરુત્તરાભ્યાં ॥૭૩॥

સામસામાં દૃઢ આસન કરીને બેઠેલા અને જોએનાં મુખારવિંદો મંદહાસ્યથી પ્રદક્ષિત રહેતાં હતાં એવા એ શ્રીશંકરાચાર્ય અને મંડનમિથુના પ્રૌઢ રીતે એક બીજાના ઉત્તરોનું

અંડન કરતા હતા પણ બેમાંથી કોઈને પરસેવો નહીં આવતો હતો, કંપ નહીં થતો હતો, ઉત્તરનું રમરણ કરવાને વાસ્તે આકાશમાં જોવાનું નહીં પડતું હતું અને નિરુત્તર થઈને કો-ધથી છલ બરેલાં વચનો પણ બોલવાં નહીં પડતાં હતાં. ૭૩.

તતોયતિક્ષ્માભૃદવેક્ષ્યદાક્ષ્યંક્ષોદક્ષમંતસ્યવિચક્ષણસ્ય ॥

વિચ્છેપતંક્ષોભિતસર્વપક્ષંવિદ્વત્સમક્ષાપ્રતિભાતકક્ષં ॥ ૭૪ ॥

પછી અદ્ભુત વિચક્ષણતા ધરાવનારા એ મંડનમિત્રની ચાતુરી સૂક્ષ્મ વિચારની અત્યંત ત્રીક્ષ્ણ અમી શકે એવી જોવામાં આવતાં શ્રીશંકરાચાર્યે સમજા પક્ષોને ગરબડાવી નાખનારા તે મંડનમિત્રને વિદ્વાનોની સભામાં તેને કોઈ પણ કોટ્ટીએ સ્પૃટેજ નહીં એવી રીતે પુછવા માંડ્યું. ૭૪.

તતઃસ્વસિદ્ધાંતસમર્થનાયપ્રાગભ્યહીનોપિસસમ્યમુલ્લયઃ ॥

જગદવેદાંતવચઃપ્રસિદ્ધમદ્વૈતસિદ્ધાંતમપાકરિષ્ણુઃ ॥ ૭૫ ॥

આમ થવાથી સભાસદોમાં મુખ્ય એ મંડનમિત્ર પંડિત પોતાના સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરવામાં પોતાની પ્રૌઢતા થિયલ થયા છતાં પણ વેદાંતોના વચનોથી પ્રસિદ્ધ અદ્વૈત સિદ્ધાંતનું અંડન કરવાને વાસ્તે નાચે પ્રમાણ બોલ્યો. ૭૫.

ભોભોયતિક્ષ્માધિપતેમવદ્ગિર્જીવેશયોર્વાસ્તવમૈકરૂપ્યં ॥

વિશુદ્ધમંગીક્રિયતેહિતત્રપ્રમાણમેર્ધનવચંપ્રતીમ ॥ ૭૬ ॥

હે સંત્યાસીઓના રાજા ! તમો જીવનું તથા ઈશ્વરનું વાસ્તવિક અને શુદ્ધ એકરૂપ પણ સ્વીકારોજી પણ તેમાં એવી રીતનું કોઈ પ્રમાણ હોય એમ અમો જાણતા નથી. ૭૬.

સપ્રસવાદીદિદમેવમાનયચ્છેતકેતુપ્રમુખાન્વિનેયાન્ ॥

ઉદ્દાલકાઘાગુરવોમહાંતઃસંગ્રાહ્યંસાત્મતયાપરેશં ॥ ૭૭ ॥

શ્રીશંકરાચાર્યે ઉત્તર આપ્યો કે ! “ઉદ્દાલક આદિ મહાત્મા ગુરુઓએ ચેતકેતુ આદિ શિષ્યોને ‘તત્ત્વમસિચેતકેતો હે ચેતકેતુ ! તે તુજ છો’ ઈત્યાદિક વચનોથી ‘પરમાત્મા જીવાત્માનું સ્વરૂપછે’ એમ સમજાવેલછે તો તે વચનો અમારા મતમાં પ્રમાણભૂતછે.” ૭૭.

વેદાવસાનેષુહિતત્ત્વમાદિવચાંસિજ્ઞાતાન્યઘમર્ષણાનિ ॥

હૂંફળમુસ્તાનીવવચાંસિયોગિભૈષાંવિક્ષાસ્તિકુહસ્વિદર્થે ॥ ૭૮ ॥

મંડનમિત્ર બોલ્યા કે : “હે યોગી ! ઉપનિષદોમાં તત્ત્વમસિચેતકેતો ઈત્યાદિક જે વચનો છે તેઓ તો હૂંફદૂ ઈત્યાદિ મંત્રોની પેઠે, પાપોને મટાડવાને વાસ્તે માત્ર જપ કરવામાંજ ઉપયોગી છે પણ તે વચનોમાં કોઈ અમુક અર્થની વિવક્ષા (કેહેવાની ઈચ્છા) છેજ નહીં. ૭૮.

૧ આ મુતિ સામવેદના ધાંદોગ્ય ઉપનિષદની છે. ૨. આવી રીતેજ યાજ્ઞવલ્ક્ય યુનિએ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં જનક રાજને કહ્યું છે કે “અમયંવૈજનકપ્રાપ્તોક્ષિતદાત્માનમેવવેદાદંત્રદ્વાર્સ્મીતિતસ્માન્નરસર્વમભવત્રકોમોહઃ કઃશોકપ્રકલ્પમનુપર્યયતઃ ॥ હે જનકરાજા ! તુ’ અભયપદને પામ્યોછે. પોતાના આત્માનેજ હું’ પ્રજાકુ’ એમ તુ’ જાણી ચુક્યો છે. આમ થવાથી સમજી બ્રહ્મરૂપ પદ ગયું. જેને પરમાત્માની તથા જીવાત્માની એકતા જોવામાં આવી તને શો શોક અને શો શોક છે ? કહ્યું નથી.”

અર્થપ્રતીતૌકિલહુંફડાદેર્જપોપયોગિત્વમખાણિવિજ્ઞૈઃ ॥

અર્થપ્રતીતૌસ્ફુટમખસત્યાંકથંભવેત્પ્રાજ્ઞજપાર્થતૈવ ॥૭૧॥

શ્રીશંકરાચાર્ય બોલ્યા કે: “હૂંફડ્ આદિ મંત્રોમાં કોઈ અર્થજ પ્રતીત થતો નથી તેથી તે મંત્રો જપમાનજ ઉપયોગીછે એમ વિદ્વાનોએ કહ્યુંછે. પણ હે વિદ્વાન્! આ તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યોમાં તો અર્થ સ્ફુટ રીતે પ્રતીત થાયછે તે છતાં ‘એ વાક્યો કેવલ જપ કરવાને વાસ્તેજ છે’ એમ શી રીતે ઠરાવી શકાય? નજ ઠરાવી શકાય.” ૭૧.

આપાતતસ્તત્ત્વમસીતિત્રાક્યાદ્યતીશજીવેશ્વરચોરભેદઃ ॥

પ્રતીયતેડથાપિમત્ત્વાદિકર્તૃપ્રશંસયાસ્યાદ્વિધિશેષેવ ॥૮૦॥

૨ મંડનમીશ્ર બોલ્યો કે: “નિ કે તત્ત્વમસિ એ વાક્યમાંથી ઉપર ઉપરથી જીવનો તથા હિંચરનો અભેદ પ્રતીત થાયછે તો પણ વાસ્તવિક જોતાં એ વાક્ય યસ આદિ સત્કર્મ કરનારા યજ્ઞમાનમાં પરમેશ્વરનો આરોપ કરીને તેની સ્તુતિ કરવાને વાસ્તેજ છે એટલે યસાદિક કરવાનાં જે વિધિવાક્યોછે તેઓનાં અંગરૂપછે પણ સ્વતંત્ર નથી.” ૮૦

ક્રત્વંગયૂપાદિકમર્યમાદિદેવાત્મનાવાક્યગણખ્પ્રશંસન્ ॥

શેષઃક્રિયાકાંડગતોયદિસ્યાત્કાંઠાંતરસ્યોપિભવેત્કથંસઃ ॥૮૧॥

શ્રીશંકરાચાર્ય બોલ્યા કે:—“યસનાં જે ખીલા તથા પાષાણુ આદિ અંગોછે તેઓને વખાણનારાં ‘આદિત્યોયૂપઃ યજમાનઃ પ્રતરઃ ખીલો સૂર્ય છે અને પાષાણુ યજ્ઞમાન છે’ ઇત્યાદિ વાક્યો કર્મકાંડમાંજ રહેલાં છે તેથી તેઓને વિધિ વાક્યોનાં અંગરૂપ ગણવાં હોય તો ગણી શકાય પણ તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યો કે જેઓ કર્મકાંડથી જુદા જ્ઞાનકાંડમાંજ રહેલાં છે તેઓને વિધિ વાક્યોમાં અંગભૂત કેમજ ગણી શકાય? નજ ગણી શકાય એટલા માટે એ વાક્યો સ્વતંત્રપણાથી જીવના તથા શ્રદ્ધાના વાસ્તવિક અભેદનુંજ નિરૂપણ કરવાને વાસ્તેજ છે એમ સિદ્ધ થાયછે.” ૮૧.

તત્ત્વસ્તુજીવેપરમાત્મદૃષ્ટિવિધાયકઃકર્મમમૃદ્યુયેર્હન્ ॥

અબ્રહ્મણિવ્રહ્મધિયંવિધત્તેયથામનોડઞ્ઞાર્કનભસ્વદાદૌ ॥૮૨॥

મંડનમીશ્ર બોલ્યો કે—“હે યોગ્ય! તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યોને કર્મવિધિનાં અંગરૂપ ન ગણવાં હોય ત્યારે જેમ મનોબ્રહ્મત્યુપાસીત^૧, અજમુપાસ્ત્વ^૨, અદિત્યોબ્રહ્મેત્યદંશઃ^૩, યાચુર્વાવસંસર્ગઃ^૪, અને પ્રાણોવાવસંસર્ગઃ^૫ ઇત્યાદિ વાક્યો કર્મોની સારી રીતે વૃદ્ધિ કરવાને વારતે મન,

૧ આ સંજો ધનથી એમ સ્વચ્છ^૨ છે કે તમે વિદ્વાન ધર્મને સ્ફુટ અર્થવાળાં વાક્યોને સ્ફુટ આદિ અર્થ ૨-હિત વાક્યોના જેવાં માને એ યોગ્ય નથી. ૨ તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યો કેવલ જપમાંજ ઉપયોગી છે એ પક્ષને છોડી દઇને મંડનમીશ્ર બીજા પક્ષ પકડેછે. ૩ જેમાં પ્રવૃત્તિના કે નિવૃત્તિના ઉપદેશ કર્યો હોય તેજ શાસ્ત્ર કેહેવાય માટે જે તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યોમાં શ્રદ્ધાનુંજ નિરૂપણ હોય તો શ્રદ્ધા શાસ્ત્ર કે ત્યાજ્ય નહીં હોવાને લીધે પ્રવૃત્તિના કે નિવૃત્તિના ઉપદેશ અસંભવિત થવાથી તે વાક્યો અશાસ્ત્રજ ગણાય તેથી એ વાક્યોને શ્રદ્ધાપર નહીં માનતાં યજ્ઞમાનની સ્તુતિ ઉપર લાગુ પાડી વિધિ વાક્યોનાં અંગરૂપ માનીને મીમાંસક લોકો તેઓનું શસ્ત્રપણું મણેછે. ૪ જેમાં અયુક ક્રિયા કરવી એમ કહ્યું હોય તે વિધિવાક્ય કેહેવાય અને જેમાં તે ક્રિયામાં ઉપયોગી થતા પદાર્થોનાં વખાણ આદિ કર્યો હોય તે વાક્ય વિધિવાક્યના અંગરૂપ કેહેવાય એમ મીમાંસક લોકોના સિદ્ધાંત છે. ૫ મનને શ્રદ્ધા માનીને ઉપાસના કરવી. ૬ અજને શ્રદ્ધા માનીને ઉપાસના કરવું. ૭ સૂર્યને શ્રદ્ધા માનીને ઉપાસના કરવી. ૮ યાચુને શ્રદ્ધા માનીને ઉપાસના કરવી. ૯ પ્રાણને શ્રદ્ધા માનીને ઉપાસના કરવી.

અજ, સૂર્ય, વાયુ અને પ્રાણ કે જેઓ અક્ષરૂપ નથી તેઓમાં અક્ષબુદ્ધી કરીને તેઓની ઉપાસના કરવાનું વિધાન કરેછે તેમ તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યો પણ જીવ કે જે અક્ષ નથી તેમાં અક્ષબુદ્ધિ કરીને તેની ઉપાસના કરવાનું સ્વતંત્ર વિધાન કરેછે એમ માનવું જોઈએ પણ તે વાક્યો જીવને વાસ્તવિક રીતે અક્ષથી અભિન્ન જણાવવાને વાસ્તેએ એમ માનવું યોગ્ય નથી. ૮૨.

સંશ્રૂયતેડન્યત્રયથાલિઙ્ગાદિર્વિધાયકોબ્રહ્મવિભાવનાય ॥

તથાવિધેરશ્રવણાન્મનીષિન્સંજાઘટીત્યત્રકથંવિધાનં ॥૮૩॥

શ્રીશંકરાચાર્ય—હે બુદ્ધિમાન્ ! જેમ મનોબ્રહેત્યુપાસીત ઇત્યાદિ ઉપાસના સંબંધી વાક્યોમાં મન આદિ અનાત્મ પદાર્થોમાં અક્ષની ભાવના કરાવવાને વાસ્તે વિધિપણાને સૂચવનારા લિઙ્ આદિ આખ્યાન પ્રત્યયોનું 'અવણુ' થાયછે તેમ તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યોમાં તેવા આખ્યાન પ્રત્યયોનું અવણુ થવું નથી. માટે તે વાક્યોને વિધિરૂપ માનવાં એ કેમ સંભવે ? કોઈ રીતે સંભવતું નથી. તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યોમાં 'અસિ' એટલે 'છો' ઇત્યાદિ પદોની અંદર વર્તમાનકાલને સૂચવનારા પ્રત્યયો છે પણ વિધિને સૂચવનારા પ્રત્યયો નથી. માટે તેઓને ઉપાસનાનાં વિધિવાક્ય કહેવાયજ નહીં. ૮૩.

યદ્વત્પતિષ્ઠાફલદર્શનેનવિધિર્યતીનાંવરરાત્રિસત્રે ॥

પ્રકલ્પ્યતેતદ્વદિહાપિમુક્તિફલશ્રુતેઃકલ્પયિતુંસયુક્તઃ ॥૮૪॥

મંડનમિશ્ર—હે 'સંન્યાસીઓમાં ઉત્તમ ! જેમ 'પ્રતિતિષ્ઠંતિહવાયણતારાત્રીરૂપયંતિ' જેઓ આયુષ્યોતિઃ ઇત્યાદિ વાક્યોથી વિધાન કરેલા સોમયાગોને કરેછે તેઓ પ્રતિષ્ઠા પામેછે' એ વાક્યમાં 'કરેછે' એ વર્તમાનકાલનું ક્રિયાપદ છતાં પણ તેમાં પ્રતિષ્ઠારૂપ ફલ દેખાવાને લીધે તેનો 'જેઓને પ્રતિષ્ઠા પામવાની ઇચ્છા હોય તેઓએ સોમયાગો કરવા' એવો અર્થ કરીને તે વાક્યને વિધિવાક્ય ઠરાવવામાં આવેછે તેમ તમારાં અક્ષવિદ્યાનાં 'બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈવમવતિ જે પુરૂષ' અક્ષને જાણેછે તે અક્ષજ થાયછે' એ વાક્યમાં (જાણેછે) એ વર્તમાનકાલનું ક્રિયાપદ છતાં પણ તેમાં અક્ષ થવારૂપ ફલ દેખાવાને લીધે તેનો (જેને અક્ષ થવાની ઇચ્છા હોય તેણે અક્ષનું જ્ઞાન કરવું) એવો અર્થ કરીને તે વાક્યને વિધિવાક્ય ઠરાવવું યોગ્ય છે કે જેથી અ'અક્ષરૂપ જીવે અક્ષની ઉપાસના કરીને પોતામાં અક્ષપણાનું નવું સંપાદન કરવું એમ સિદ્ધ થાયછે. ૮૪.

તર્હિક્રિયાજન્યતયાવિમુક્તઃસ્વર્ગાદિવદ્ધંતવિનશ્વરાસ્યાત્ ॥

ઉપાસનાકર્તુમર્કર્તુમન્યથાવાકર્તુમર્હામનસઃક્રિયૈવ ॥૮૬॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—જે મુક્તિ ઉપાસનારૂપ ક્રિયાથી થતી હોય તો સ્વર્ગ આદિની પેઠે નાશ પામનારી (અનિત્ય) થાય એ મોટો દોષ આવેછે. જ્ઞાનથી મુક્તિ થવાનો જે અમારો

૧ ઉપાસીત એ ક્રિયાપદમાં વિધિનિમંત્રણામંત્રણાધીષ્ટસંપ્રશનપ્રાર્થનૈશુલિઙ્ એ ૩-૩-૧૬૧ પાણિનિય સૂત્ર પ્રમાણે વિધિ અર્થને જણાવનારી લિઙ્ લક્ષરૂપ ધર્મ તત્ત્વ તિપ્તસ્મિ સિપ્થસ્થમિન્દસમસ્તાતાંસ્યામાયા ઇન્દ્રિયમિદ્વાહિયહિજ્ઞે એ ૩-૪-૭૮ સૂત્ર પ્રમાણે તે આ દેશ થયોછે માટે તે એ સિન્ડુ' ૨૧૩૫જી. ૨ તમે સંન્યાસી હો. વાથી યજ્ઞમોમસાને જાણ્યા નથી એમ જણાવવાને વાસ્તે આ સંબોધન છે.

સિદ્ધાંત છે તેમાં એ દોષ આવતો નથી. જો કે જ્ઞાનપણ એક જાતની માનસી ક્રિયા છે તોપણ ઉપાસનારૂપ ક્રિયા અને જ્ઞાનરૂપ ક્રિયામાં મોટું અંતર છે. ઉપાસના પ્રરૂપને આધીન હોવાથી કરવાને ન કરવાને તથા હલકી રીતે કરવાને પણ શક્ય છે અને જ્ઞાન તો વસ્તુને આધીન હોવાથી કશો પણ ફેરફાર કરવાને અશક્ય છે. વસ્તુને યથાર્થ રીતે જાણવી એજ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે અને ઉપાસનામાં તો કીડીમાં હાથીની ભાવના પણ થઈ શકે છે. ૮૫.

માભૂદિદંતત્ત્વમસીતિવાક્યમુપાસનાપર્યવસાયિકામં ॥

કિંત્વસ્યજીવસ્યપરેણસામ્યપ્રસાયિકંસંતત્તમવોભવીતુ ॥૮૬॥

મંડનમિશ્ર—હે મહાત્મા ! તમારા કેહેલા પ્રમાણે તત્ત્વમાસિ એ વાક્ય ઉપાસનાને લાગુ ન પડતું હોય તો બલે, પણ ત્યારે એમ માનવું કે તે વાક્ય જીવને ‘તું ઇશ્વર સમાન છે’ એમ સમજાવે છે. ૮૬.

કિંચેતનત્વેનવિવક્તિસામ્યંસાર્વજ્યસાર્વાત્મ્યમુસૈર્ગુર્નૈર્વા ॥

આદ્યેપ્રસિદ્ધંનિલૂપદેશ્યમંતેસ્વસિદ્ધાંતવિરુદ્ધતાસ્યાત્ ॥૮૭॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—એ તત્ત્વમાસિ વાક્ય જીવને ચેતનપણથી ઇશ્વર સમાન ઠરાવે છે કે સર્વજ્ઞપણું અને સર્વાત્મકપણું ઇત્યાદિ ગુણોથી ઇશ્વર સમાન ઠરાવે છે ? જો પેહેલા પક્ષનું ગ્રહણ કરશે તો જીવમાં ચેતનપણું પ્રસિદ્ધ છે માટે અતિને તેનો ઉપદેશ કરવાની કશી જરૂર રહેતી નથી. અને બીજા પક્ષનું ગ્રહણ કરશે તો તમારા સિદ્ધાંતમાં જીવને અશ્વપક્ષ અને અસર્વાત્મક માનેલ છે તેને વિરોધ આવશે. ૮૭.

નિત્યત્વમાત્રેણમુનેપરાત્મગુણોપમાનૈઃસુખબોધપૂર્વૈઃ ॥

ગુણૈરવિદ્યાવૃત્તિતોડપ્રતીતૈઃસામ્યંબ્રવીત્વસ્યતતોનદોષઃ ॥૮૮॥

મંડનમિશ્ર—જીવના સુખ અને બોધ આદિ ગુણો કે જેઓ માત્ર નિત્યપણાને લીધે પરમાત્માના ગુણો જેવા છે અને અવિદ્યારૂપ આચરણને લીધે પ્રતીત થતા નથી. તે ગુણોથી તત્ત્વમાસિ વાક્ય જીવને ઇશ્વર સમાન કહે છે એમ માનવામાં કશો દોષ નથી. ૮૮.

યદ્યેવમેતસ્યપરત્વમેવપ્રસાયત્વત્રદુરાગ્રહઃકઃ ॥

ત્વયૈવતસ્યપ્રતિભાસશંકાવિદ્વન્નવિદ્યાવરણાભિરસ્તા ॥૮૯॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—જ્યારે તમે આ રીતે જીવને પરમાત્મા સમાન માનો છો ત્યારે હવે તેને પરમાત્માજ્ઞ માનો. પરમાત્મા ન માનવામાં શા માટે દુરાગ્રહ રાખો છો. જીવમાં જે સુખ તથા બોધ આદિ ગુણો છે તેઓ નિત્ય છે અને અવિદ્યારૂપ આચરણને લીધેજ પ્રતીત થતા નથી એટલુંતો તમે પણ સ્વીકારી ગયા છો. વિદ્વાન્ થઈને જરાક વાતને વાસ્તે ખોટો આગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી. ૮૯.

મોક્ષેતનત્વેનશરીરિસામ્યમાવેદ્યતામસ્યજગત્પ્રસુતેઃ ॥

ચિદુત્થિતત્ત્વેનપરોદિતસ્યાપ્યણુપ્રધાનપ્રભૃતેર્નિરાસઃ ॥૯૦॥

મંડનમિત્ર—તારે એમ માનો કે તત્ત્વમસિ વાક્ય 'જગતના કારણરૂપ પરમાત્મા એ-
તનપણારૂપ ધર્મથી જીવ સમાન છે' એમ કેહે છે. આ અર્થ ઉપરથી જગત એતન્યમાંથી
ઉત્પન્ન થએલ છે એમ કહે છે તેથી બીજા મતવાળાઓ પરમાણુને અને પ્રધાન આદિને
જગતના કારણરૂપ માને છે તેઓનું પણ ખંડન થાય છે એ લાલ થાય છે. ૬૦.

હંતૈવમસ્તીતિતદાપ્રયોગઃ સ્યાત્ત્વન્મતેતત્ત્વમસીતિનસ્યાત્ ॥

તદૈક્ષતેત્યત્રજડત્વશંકાવ્યવર્તનાચાત્રપુનર્નચોદ્યં ॥૧૧॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—હે મંડનમિત્ર ! જો તત્ત્વમસિ વાક્યનો તમારા કહેવા પ્રમાણે અર્થ
હોય તો તત્ત્વમસિ તે જગતનું કારણ તારા જેવું છે (જીવ જેવું છે) એમ વાક્યનો પ્રયોગ
હોવો જોઈએ પણ તત્ત્વમસિ (તે જગતનું કારણ તું છે) એમ વાક્યનો પ્રયોગ ન હોવો જો-
ઈએ. પરમાણુ તથા પ્રધાન આદિ જગતનાં કારણ છે એ પૂર્વપક્ષનું તો 'તદૈક્ષતબહુસ્યા
મજાયેય જે જગતનું કારણ છે તેણે વિચાર કર્યો કે હું ધણા પ્રકારે થાજી અને જન્મ
ધરું' એ શ્રુતિથી પ્રથમ ખંડન થઈ ગયું છે. કારણકે પરમાણુ તથા પ્રધાન આદિ જડ
પદાર્થોને વિચાર કરવોજ સંભવતો નથી. આ પ્રમાણે છે તેથી તેનું આ ઉપદેશમાં ફરીથી
ખંડન કરવાની કશી આવશ્યકતા રહી નથી. ૬૧.

નન્વેવમપ્યૈક્યપરત્વમસ્ય પ્રસક્તપૂર્વપ્રમિતિપ્રકોપાત્ ॥

નયુજ્યતેતજ્જપમાત્રયોગિસ્વાધ્યાયવિધ્યાશ્રિતમભ્યુપેયં ॥૧૨॥

૧ મંડનમિત્ર—(હું ધન્ય નથી) એવી જે સર્વને પ્રત્યક્ષ પ્રમા છે તેથી વિરોધ આ-
વવાને લીધે, તત્ત્વમસિ એ વાક્ય એકતાનું નિરૂપણ કરે છે એમ કેહેવું સંભવતું નથી. માટે
'સ્વાધ્યાયોદ્યેતદ્વ્યઃ વેદનું અધ્યયન કરવું' એ વિધિને અનુસરીને તત્ત્વમસિ એ વાક્ય કેવલ
જપ કરવામાં જ ઉપયોગી છે. એમ માનવું યોગ્ય છે. ૬૨.

અક્ષેણચેદ્વેદમિતિસ્તદાસ્યાદભેદવાદિશ્ચુતિવાક્યચાધઃ ॥

અસન્નિકર્ષાન્નભવેદ્દિભેદપ્રમૈવતેનાસ્યકુતોવિરોધઃ ॥૧૩॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—જો પ્રત્યક્ષ પ્રમા એટલે ઇન્દ્રિયથી ભેદના પ્રમા થતી હોય તો અભે-
દને કેહેનારી શ્રુતિના વચનને બાધ આવે છે. તેમ ઇન્દ્રિયની પાસે ભેદના હાજરી નહી
હોવાને લીધે ઇન્દ્રિયથી ભેદના પ્રમા થવી પણ સંભવતી નથી માટે શ્રુતિના વચનને બાધ
થાયી આવે ? નથીજ આવતો. ૬૩.

મિત્તોદ્દમીશાદિતિમાસતેદિભેદસ્યજીવાત્મવિશેષણત્વં ॥

તત્સન્નિકર્ષોસ્ત્વથસંપ્રયોગાભાવોપિભેદેદ્રિયયોર્મનીષિન્ ॥૧૪॥

મંડનમિત્ર—જો કે ઇન્દ્રિયને અને ભેદને સંયોગ આદિ સંબંધ નથી તોપણ હે વિ-

૧ એ પ્રમાણે સઘળી તરફથી શંકાઈ ગયેલો મંડનમિત્ર, એતનપણાથી ઈશ્વરના જીવ સમાનપણાના પક્ષની પણ
ઉપક્ષા કરીને પાછા તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યો કેવલ જપમાં જ ઊપયોગી છે એ પક્ષને પકડવાને વાસ્તે શ્રીશંકરાચાર્યના પ-
ક્ષમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સૂચિતપણું કરાવે છે. ૨. ચંપાર્ણજ્ઞાન, -દેહધુન્દિ.

હાનુ ! 'હું ઇશ્વરથી બિભક્ષુ' એ રીતે બિદ જીવાત્માના વિશેષણરૂપે પ્રતીત થાય છે તો એ વિશેષણપણા રૂપ સંબંધથી બિદની પ્રત્યક્ષ પ્રમા થઈ શકે છે. ૬૪.

અતિપ્રસક્તેર્નતુકેવલસ્યવિશેષણત્વસ્યતદભ્યુપેયં ॥

ભેદાશ્રયેર્હીંદ્રિયસન્નિકૃષ્ટેનસન્નિકૃષ્ટત્વમિહાત્મનોસ્તિ ॥૯૫॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—જે બિદના અધિકરણરૂપ જીવને અને ઇંદ્રિયને સંયોગ આદિ સંબંધ હોય તોજ પ્રત્યક્ષ પ્રમા થવી સંભવે છે પણ અહીં જીવને અને ઇંદ્રિયને સન્નિકર્ષ નથી તેથી જીવના વિશેષણરૂપ બિદની માત્ર વિશેષણપણા રૂપ સંબંધથી પ્રત્યક્ષ પ્રમા થવી સંભવતી નથી. જે અધિકરણના સન્નિકર્ષ વિના એકલા વિશેષણનીજ પ્રત્યક્ષ પ્રમા થવી સંભવતી હોય તો જે ભૂતલને આપણે દેખતા નથી તે ભૂતલમાં વિશેષણપણાથી રહેલો ધટનો અભાવ પણ આપણને પ્રત્યક્ષ થવો જોઈએ એવી રીતના અતિ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૫.

ભેદાશ્રયાત્મોંદ્રિયસન્નિકર્ષોનેત્યુક્તમેતચ્ચતુરંનયસ્માત્ ॥

ચિત્તાત્મનોદ્રવ્યતયાદ્યયોરપ્યસ્ત્યેવસંયોગસમાશ્રયત્વં ॥૯૬॥

મંડનમિત્ર—'બિદના અધિકરણરૂપ જીવને અને ઇંદ્રિયને સંબંધ નથી' એમ જે તમે કહ્યું તે યોગ્ય નથી. કારણ કે ચિત્ત પણ દ્રવ્ય છે અને જીવ પણ દ્રવ્ય છે તેથી જે દ્રવ્યનો સંયોગ થવો સંભવે જ છે. ૬૬.

આત્માવિભુઃસ્યાદથવાણુમાત્રઃસંયોગિતાનોભયથાપિયુક્તા ॥

દૃષ્ટાદિસાસાવયવસ્વલોકેસંયોગિતાસાવયવેનયોગિન્ ॥૯૭॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—તમે જીવને બાપક માનો છો કે આણુમાત્ર માનો છો ? બાપક માનતા હો તો પણ જે બાપક હોય તે નિરવયવ (અવયવોથી રહિત)જ હોય અને આણુમાત્ર માનતા હો તો પણ જે આણુમાત્ર હોય તે નિરવયવજ હોય માટે જીવ કે જે નિરવયવ છે તેને કોઈ પ્રકારે બીજાનો સંયોગ થવો સંભવતો નથી. જગતમાં સાવયવનેજ સાવયવની સાથે સંયોગ થતો જોવામાં આવે છે. તમે કે જે સ્ત્રી આદિથી સંયોગ પામો છો તેમને આ વાતનો અનુભવ હોવો જોઈએ. ૬૭.

મનોક્ષમિસ્રભ્યુપગમ્યભેદાસંગિત્વમુક્તંપરમાર્થતસ્તુ ॥

સાહાય્યકૃત્તોચનપૂર્વકસ્યદીપાદિવર્ત્તેન્દ્રિયમેવચિત્તં ॥૯૮॥

'જે ચિત્ત છે તે એક ઇંદ્રિય છે' એમ સ્વીકારીને તેથી બિદને સન્નિકર્ષ નથી એમ અમે કહ્યું પણ વાસ્તવિક જોતાં તો ચિત્ત એ ઇંદ્રિયજ નથી પણ દીવા આદિના પેઠે ચક્ષુ આદિ ઇંદ્રિયોને સાહાય્ય આપનારજ છે એટલે ચિત્તથી જે જણાય તે પ્રત્યક્ષ થયું કેહેવાય નહીં, કારણ કે ઇંદ્રિયના અને વિષયના સન્નિકર્ષથી જે જ્ઞાન થાય તેજ પ્રત્યક્ષ કેહેવાય છે. ૬૮.

ભેદપ્રમાનેન્દ્રિયજાસ્તુતર્હિસાક્ષિસ્વરૂપૈવતથાપિયોગિન્ ॥

તયાવિરોધાત્પરમાત્મજીવાભેદંકથંબોધાયિતુંપ્રમાણં ॥૯૯॥

મંડનમિશ્ર—હે યોગી ! જો ભદ્રના પ્રમા ઇન્દ્રિયથી થતી ન માનો તો ત્યારે તે પ્રમાને સાક્ષીરૂપ જ માનો એટલે તે સાક્ષીરૂપ ભદ્રપ્રમાથી વિરોધ આવવાને લીધે તત્ત્વમસિ આદિ વાક્ય પરમાત્માના અને જીવના અભેદને જણાવવામાં કેમ પ્રમાણ મનાશે ? ૯૬.

પ્રસક્ષમાત્મેશ્વરયોરવિદ્યામાયાયુજોઽર્થોત્તયતિપ્રભેદં ॥

શ્રુતિસ્તયોઃકેવલયોરભેદંભિન્નાશ્રયત્વાન્નતર્યોર્વિરોધઃ ॥૧૦૦॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—સાક્ષી સ્વરૂપ ભદ્રપ્રમારૂપ જ પ્રસક્ષ છે તે, અવિદ્યાથી ભેદાભેદા જીવના અને માયાથી ભેદાભેદા ઇશ્વરના ભેદને જણાવે છે અને તત્ત્વમસિ આદિ શ્રુતિ તો શુદ્ધ જીવના અને શુદ્ધ ઇશ્વરના અભેદને જણાવે છે એટલે ભદ્રપ્રમાના અને તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યના વિષયો જુદા જુદા હોવાથી તેઓને વિરોધ છે જ નહીં. ૧૦૦.

સ્યાદ્વાવિરોધસ્તદપિપ્રવૃત્તંપ્રસક્ષમગ્રેડ્વલમેવમાધ્યં ॥

પ્રાચલ્યવસ્યાચરમપ્રવૃત્તાશ્રુત્યાત્યપચ્છેદનયોક્તરીસા ॥૧૦૧॥

અથવા કદાચ વિરોધ હોય તોપણ જેમ જૈમિનિએ માનેલા ૧ અપચ્છેદનયમાં પરથી પૂર્વેનો બાધ થાય છે તેમ પ્રથમ પ્રવર્તના દુર્બલ પ્રસક્ષનો પછી પ્રવર્તતી પ્રવલતાવાળી અભેદ શ્રુતિથી બાધ જ થશે. ૧૦૧.

નન્વેવમપ્યસ્યનુમાનબાધોભેદશ્રુતેઃસંયમિચક્રવર્તિન્ ॥

ઘટાદિવદ્ભક્ષનિરૂપિતેનભેદેનયુક્તોયમસર્વવિત્ત્વાત્ ॥૧૦૨॥

મંડનમિશ્ર—તમે એ પ્રમાણે પ્રસક્ષથી શ્રુતિનો બાધ નથી થતો પણ શ્રુતિથી પ્રસક્ષનો બાધ થાય છે એમ માનતા હોતો હું અભેદશ્રુતિમાં અનુમાનરૂપ પ્રમાણનો બાધ આપું છું. હે સંન્યાસીઓના ચંકવતી ! ‘૨જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે. ૩કારણે અસર્વસ્વ છે. જે જે અસર્વસ્વ હોય તે તે બ્રહ્મથી ભિન્ન હોય. જેમકે પદ્મા વગેરે પદાર્થ અસર્વસ્વ માટે બ્રહ્મથી ભિન્ન છે.’ એ અનુમાનથી અભેદ શ્રુતિને વિરોધ આવે છે. ૧૦૨.

કિમેષભેદઃપરમાર્થભૂતઃપ્રસાધ્યતેકાલ્પનિકોથવાચ્યે ॥

દૃષ્ટાંતહાનિશ્ચરમેતુવિદ્વન્નરીકૃતોડ્ઘ્માભિરસાધનીયઃ ॥૧૦૩॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—હે વિદ્વાન ! તમે અનુમાન પ્રમાણથી ભેદને સિદ્ધ કરવા માગો છો કે વાસ્તવિક ભેદને સિદ્ધ કરવા માગો છો કે કલ્પિત ભેદને સિદ્ધ કરવા માગો છો ? જો વાસ્તવિક ભેદને સિદ્ધ કરવા માગતા હો તો તમારા દૃષ્ટાંતરૂપ ઘટાને પણ અમો બ્રહ્મથી

૧ શીર્ષા સૂત્રના બ્રહ્મ આધ્યાયમાં પૌર્વાર્ણવ્યપૂર્વદૌર્બલ્યપ્રકૃતિષ્વત્ એ સૂત્ર છે. જ્યોતિષોત્તમ નામના યજ્ઞમાં એક સમયે અધ્વર્યુને પ્રસ્તાવતા, પ્રસ્તાવતાને ઊગ્રતા અને ઊગ્રતાને પ્રતિહર્તા. અહીં આ હેતુ તેઓમાં જે ઊગ્રતા જુદા પડી જાય તો જુદું પ્રાયશ્ચિત્ત છે અને પ્રતિહર્તા. જુદા પડી જાય તો જુદું પ્રાયશ્ચિત્ત છે પણ તેઓમાં પ્રથમ ઊગ્રતા અને પછી પ્રતિહર્તા જુદા પડી જાય તો બે પ્રાયશ્ચિત્તોમાં કયું પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રથમ કરવું એ વિષયમાં ઉપરવું સૂત્ર કેહે છે કે ‘જેમ પ્રકૃતિયાગના, અતિ દેશથી વિકૃતિયાગમાં પ્રથમ પ્રપ્ત થએલા દર્ભો પાછળથી પ્રપ્ત થએલા કોમડાઓથી બાધિત થાય છે તેમ પ્રથમ પ્રપ્ત થએલું ઊગ્રતા સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્ત પાછળથી પ્રપ્ત થએલા પ્રતિહર્તા સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્તથી બાધિત થઈ જાય છે’ આ અપચ્છેદનય કેહેવાય છે. ૨ પા. ૩ હેતુ. ૪ બ્યાપ્તિ, ૫ દૃષ્ટાંત.

બિન્ન માનતા નથી એટલે તમારૂં દૃષ્ટાંતજ નવું રહેશે અને જો કલ્પિત ભેદને સિદ્ધ કરવા માગતા હોતો એ કલ્પિત ભેદને અમો પણ સ્વીકારીએ છીએ તેથી તમને ‘સિદ્ધ-સાધન’ એવા નામનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૩.

સ્વપ્રસયાવાધ્યભિદાશ્રયત્વસાધ્યઘટાદૌચતતદસ્તિયોગિન્ ॥

ત્વયાત્મવોધેનભિદાનવાધ્યેયનમ્પુપેતેતિનકોપિદોષઃ ॥૧૦૪॥

મંડનમિશ્ર—અમો ‘અદ્વૈતા સ્તાનથી જીવમાં રહેલો ભેદ બાધિત થતો નથી’ એ-ટલુંજ સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ અને એ વાત ઘટાદિક દૃષ્ટાંતમાં પણ મળતી આવી છે. તમે તો ‘અદ્વૈતા સ્તાનથી ભેદનો બાધ નથી થતો’ એમ માનતા નથી અને અમો ‘ભેદનો બાધ નથી થતો’ એમ માનીએ છીએ માટે અમારા અનુમાનમાં કોઈ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૧૦૪.

નનુસ્વશબ્દેનમુસ્વાદિમાન્વાવિવક્ષિતસ્તદ્વિધુરોચવાત્મા ॥

આદ્યેડસ્યદિષ્ટંનનુસાધ્યમંતેદૃષ્ટાંતહાનિઃપૂનરેવતેસ્યાત્ ॥૧૦૫॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—તમે ‘અદ્વૈતા સ્તાનથી જીવમાં રહેલો ભેદ બાધિત થતો નથી’ એમ માનો છો કે શુદ્ધ અદ્વૈતા સ્તાનથી જીવમાં રહેલો ભેદ બાધિત થતો નથી’ એમ માનો છો ? જો પેહેલો પક્ષ માનતાહો તો એ પક્ષ અમને પણ હજીએ તેથી તમને ‘સિદ્ધ-સાધન’ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજો પક્ષ માનતા હોતો અમે ‘શુદ્ધ અદ્વૈતા સ્તાનથી ઘટાદિકમાં રહેલો ભેદ પણ બાધિત થઈ જાય છે’ એમ માનીએ છીએ માટે તમને દૃષ્ટાંતની હાનિરૂપ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૫.

યોગિન્નનૌપાધિકભેદવત્ત્વંવિવક્ષિતસાધ્યમિહ્તાદિષ્ટઃ ॥

ઔપાધિકસ્ત્વીશ્વરજીવભેદોઘટેશભેદોનિરૂપાધિકશ્ચ ॥૧૦૬॥

મંડનમિશ્ર—હે યોગી ! અમારા અનુમાનમાં ‘જીવનો અને હૃદયનો ભેદ નિરૂપાધિક છે’ એમ સિદ્ધ કરવાનું છે અને તમેતો જીવના તથા હૃદયના ભેદને ઉપાધિથી થએલ માનો છો માટે અમને ઘટરૂપ દૃષ્ટાંતની હાનિ થતી નથી. કેમકે ઘટના અને હૃદયનો ભેદ નિરૂપાધિક છે. ૧૦૬.

ઘટેશભેદેપ્યુપધિર્ત્યવિદ્યાતવાનુમાનેષુજઢત્ત્વમેવ ॥

ચિત્ત્વાદભિન્નઃપરવત્પરસ્માદાત્મેતિવાત્રપ્રતિપક્ષહેતુઃ ॥૧૦૭॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—ઘટના અને હૃદયના ભેદને પણ અમો ઉપાધિથી થએલજ માનીએ છીએ માટે તમને દૃષ્ટાંતની હાનિ તેવીને તેવીજ રહે છે. તમારા અનુમાનમાં જે હેતુ છે તે જડતારૂપ ઉપાધિવાળો છે માટે હેત્વાભાસજ છે તો તેથી અનુમાન યથાર્થ થયું ગણાય નહીં. ઘટમાં અસર્વસ્વતારૂપ હેતુથી હૃદયથી બિન્નપણું ઠરાવવા જતાં ઘટનું બિન્નત્વ જડતાથી બાધ છે અને તે જડતા અસર્વસ્વપણામાં બાધ નથી. કારણકે જીવ અસર્વસ્વ છતાં પણ જડતાવાળો નથી. સાધ્યમાં બાધક છતાં હેતુમાં જે બાધક ન હોય

તે તર્કશાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે 'ઉપાધિ ગણાયછે. અથવા 'જીવ બ્રહ્મથી બિન્નછે. કારણ કે અસર્વસ્વછે.' એ અનુમાનની સામે અમો તેથી વિરુદ્ધ એવું અનુમાન કરીશું કે 'જીવ બ્રહ્મથી અબિન્નછે. કારણકે ચૈતન્યરૂપ છે.' તો આ અનુમાનમાં તમારા સાધ્યના (બિન્નપણાના) અભાવને સાધનારો તમારા હેતુનો (અસર્વસ્વપણાનો) પ્રતિપક્ષ હેતુ (ચૈતન્યરૂપપણું) પ્રાપ્ત થવાથી તમારા હેતુને સત્પ્રતિપક્ષપણારૂપ દોષ પ્રાપ્ત થાયછે. જે હેતુની સામે તેના સાધ્યના અભાવને સિદ્ધ કરનારો બીજો હેતુ જાગે તે હેતુ તર્કશાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે સત્પ્રતિપક્ષ ગણાયછે. ૧૦૭.

ધર્મિપ્રમાવાધ્યશરીરભેદસ્ત્વસંસૃતૌબ્રહ્મણિસાધ્યમિદં ॥

સ્યેષ્યતેબ્રહ્મધિયાત્મભેદોવાધ્યોઘટાદિપ્રમયાત્વવાધ્યઃ ॥૧૦૮॥

મંડનમિત્ર—‘બ્રહ્મ જીવની પ્રમાથી નહીં બાધ પામે એવા ભેદવાળું છે. કારણ કે સંસારથી રહિત છે. જે સંસારથી રહિત હોય તે તે જીવની પ્રમાથી નહીં બાધ પામે એવા ભેદવાળું હોયજ, જેમકે ઘટ આદિ પદાર્થ સંસારથી રહિત છે માટે જીવની પ્રમાથી નહીં બાધ પામે એવા ભેદવાળો છે.’ એવી રીતના અનુમાનથી અમો બ્રહ્મના અને જીવના ભેદને સાધીશું. તમો બ્રહ્મબુદ્ધિથી જીવના ભેદને બાધિત માનો છો પણ અમે તો જીવબુદ્ધિથી બ્રહ્મના ભેદને અબાધિત સાધીએ છીએ તથા ઘટાદિકના ભેદને પણ અબાધિત માનીએ છીએ તેથી આ અનુમાનમાં અમને સિદ્ધસાધન કે દૃષ્ટાંતની હાનિરૂપ દોષો પ્રાપ્ત થતા નથી. ૧૦૮.

કિંકૃત્સ્ત્ત્વધર્મિપ્રમયાનવાધ્યઃકિંવાસયત્કિંચનધર્મિબોધાત્ ॥

ઘટાદિકેબ્રહ્મણિચાત્મભેદસ્યૈક્યાત્પુનઃસ્યાન્નનુપૂર્વદોષઃ ॥૧૦૯॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—બ્રહ્મના ભેદ જીવની સંપૂર્ણ પ્રમાથી બાધિત થતો નથી કે થોડીક પ્રમાથી બાધિત થતો નથી ? પેહેલો પક્ષ લેશે તો જીવના સ્વરૂપની સંપૂર્ણ પ્રમાથી બ્રહ્મનો ભેદ તથા ઘટાદિકનો ભેદ પણ બાધિત થઈ જાયછે એટલે તમારું સાધ્ય કે દૃષ્ટાંત રહેતાંજ નથી અને જો બીજો પક્ષ લેશે તો જીવની થોડીક પ્રમાથી બ્રહ્મનો ભેદ તથા ઘટાદિકનો ભેદ પણ બાધિત થતા નથી એમ અમો પણ માનીએ છીએ એટલે તમોને ‘સિદ્ધસાધન’ નામનો દોષ તેવોને તેવો રહેછે. ૧૦૯.

કિંવાગુણોવાસગુણોમનીષિન્નવિવક્ષ્યતેધર્મિપદેનનાંસઃ ॥

ભેદસ્યતદ્બુદ્ધ્યવિવાધ્યતેષ્ટેર્નાંચશ્રતત્રોભયથાપિદોષાત્ ॥૧૧૦॥

જે વિદ્વાન્ ! તમે જે જીવની પ્રમાથી બ્રહ્મના ભેદને અબાધિત સાધો છો તે જીવને નિર્બુદ્ધ માનો છો કે સચુદ્ધ માનો છો ? સચુદ્ધ માનશે તો સચુદ્ધ જીવની પ્રમાથી

૧. જુઓ દીપિકા સહિત તર્કસંગ્રહૃત્ પૃષ્ઠ ૩૧ મુ. સાધ્યવ્યાપકત્વેસતિસાધનાવ્યાપકઉપાધિઃ

૨. જુઓ દીપિકા સહિત તર્કસંગ્રહૃત્ પૃષ્ઠ ૩૧ મુ. સાધ્યાભાવસાધકંદેત્વતરંયસ્યસસત્પ્રતિપક્ષઃ

૩. અ’મંડનમિત્ર પહેલા અનુમાનની દબ બાજાની બીજ પ્રકારૃત્ અનુમાન કરેછે. ૪. શંકરાચાર્ય મંડનમિત્રના અનુમાનને વળી બીજ પ્રકારથી રૂપિત કરે છે.

પ્રજ્ઞનો ભેદ આધિત થતો નથી એમ અમો પણ માનીએ છીએ એટલે તમને 'સિદ્ધ-
સાધન' દોષ પ્રાપ્ત થાય છે અને જે નિર્ગુણ માનશે તો પણ નીચે પ્રમાણે બને રીતે
દોષ આવેછે. ૧૧૦.

કિમિવિશેષપ્રમિતનવાંસેપ્રાપ્તાશ્રયાસિદ્ધિરથાદ્યકલ્પે ॥

શરીર્યભેદેનપરસ્પસિદ્ધેઃપ્રાપ્તોતિધર્મિગ્રહમાનકોપઃ ॥૧૧૧॥

જે નિર્ગુણ જીવની પ્રમાથી પ્રજ્ઞના ભેદને અઆધિત સાધોછો તે નિર્ગુણ જીવ
પ્રમિત થએલછે કે નહીં ? જે તમારાથી પ્રમિત થએલ નથી તો પ્રમાનો જે આશ્રયછે
તેજ અસિદ્ધ થાયછે એટલે કોની પ્રમાથી પ્રજ્ઞના ભેદને અઆધિત ઠરાવી શકશે. અને
જે પ્રમિત થએલછે તો તેમાં અને પ્રજ્ઞમાં કશો ભેદ નથી એમ તત્ત્વમતિ આદિ વા-
ક્યોથી સિદ્ધ થાયછે તો તેમ છતાં અભેદને નહીં માનવાથી જીવના સ્વરૂપને જણાવનારાં
વેદાંત વાક્યોરૂપ પ્રમાણોનો પ્રકોપ પ્રાપ્ત થાયછે. જેમ 'જ્યોતિષ્ટોમયાગ સ્વર્ગરૂપ કલવાળો
નથી. કારણકે તે એક જાતની ક્રિયાછે. જે જે ક્રિયા હોયછે તે સ્વર્ગરૂપ કલવાળી હોતી
નથી. જેમકે મર્દન એક જાતની ક્રિયા હોવાથી સ્વર્ગરૂપ કળવાળું નથી' એ અનુમાન
'જ્યોતિષ્ટોમેનસ્વર્ગકામોયજેતુ'જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તેણે જ્યોતિષ્ટોમયત્ત કરવો' એ વે-
દના વાક્યથી આધિત હોવાને લીધે આભાસરૂપ છે તેમ 'પ્રજ્ઞ નિર્ગુણ જીવની પ્રમાથી
નહીં આધ પામી એવા ભેદવાળુંછે' એ અનુમાન પણ અભેદને જણાવનારાં વેદનાં વા-
ક્યોથી આધિત હોવાને લીધે આભાસરૂપ છે. ૧૧૧.

મોદ્વાસુપર્ણસયુજામસ્રાયેસાદ્યાશ્રુતિર્ભેદમુદીરયતી ॥

જીવેશયોઃપિપ્લમોત્કમોત્કોસ્તયોરભેદશ્રુતિવાધિકાઽસ્તુ ॥૧૧૨॥

૧ મંડનમિશ્ર — 'દ્વાસુપર્ણસયુજાસ્રાયેસમાનંવૃક્ષંવારિષસ્વજાતે । એકસ્તયોઃપિપ્લવંસ્વાદ્વાત્યન
શનન્નન્યોઅભિવાકશીતિ ' એ શ્રુતિ કે જે કર્મોનાં ફલોને ભોગવનારા જીવના અને કર્મોનાં
ફલોને નહીં ભોગવનારા ઇશ્વરના ભેદને સ્પષ્ટ રીતે કહેછે તેથી અભેદ શ્રુતિનો આધ
થાયછે. ૧૧૨.

પ્રસક્ષસિદ્ધેવિફલેપરાત્મભેદેશ્રુતિર્નોનયવિત્પ્રમાણં ॥

સ્યાદન્યથામાનમતત્પરોપિસ્વાર્થેર્થવાદઃસકલોપિવિદ્વન્ ॥૧૧૩॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—હું મીમાંસાના ન્યાયને જાણનારા વિદ્વાન્ ! જીવનો અને ઇશ્વરનો
ભેદતો પ્રસિદ્ધછે કૃણરહિતછે અને વળી અનર્થના કારણરૂપ છે માટે તેમાં શ્રુતિના પ્ર-
માણતા માનવી યોગ્ય નથી. કારણકે અસાધ્ય અર્થનું નિરૂપણ કરવામાંજ શ્રુતિનું પ્રમા-
ણછે એમ મીમાંસાના કવૈ જૈમિનિએ સિદ્ધાંત કરેલોછે. જે સાત અર્થમાં પણ શ્રુતિના
પ્રમાણતા માનીશું તો 'અગ્નિર્દિમરૂપમેષજન્મ અગ્નિહિમનું આસડ છે' ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ

૧. સપત્ની પાસથી શેકાઈ ગયેલો મંડનમિશ્ર અનુમાનરૂપ સ્થાપન કરવામાં અશક્ત થઈને શ્રુતિનો વિરોધ
કેળાડે છે. ૨. જીવ અને ઇશ્વરરૂપ બે પક્ષોએ કે જેઓ સાધેજ રહેનારા અને પરસ્પરના મિત્ર છે તેઓ શરીરરૂપી
એક વૃક્ષમાં રહ્યા છે. તેઓમાં જીવ મીમાંસાનાં જીવોનાં ફલોને ખાયછે અને ઇશ્વર તે ફલોને નહીં ખાતા હતાં
પણ ખસવાનું છે.

અર્થનું નિરૂપણ કરનારાં સઘળાં અર્થવાદ વાક્યો કે જેઓને જૈમિનિએ તેઓના પોતાના અર્થમાં પ્રમાણ માનીને વિધિનાં અંગરૂપ માન્યાં છે તેઓને પોતાના અર્થમાં પ્રમાણ-ભૂત માનવાં પડશે. ૧૧૩.

સ્મૃતિપ્રસિદ્ધાર્થવિવોધિવાક્યંયથેષ્યતેમૂલતયાપ્રમાણં ॥

પ્રત્યક્ષસિદ્ધાર્થકવાક્યમેવંસ્યાદેવતન્મૂલતયાપ્રમાણં ॥૧૧૪॥

મંડનમિશ્ર—વેદ જાણનારાઓએ કરેલી સ્મૃતિઓથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અર્થને જાણનારાં વેદવાક્યો જેમ તે અર્થના મૂલપણાથી પ્રમાણ માનવામાં આવે છે તેમ જીવનો તથા ઇશ્વરનો ભેદ કે જે જોડો પ્રસિદ્ધ છે તે ભેદના મૂલપણાથી ‘દ્વાસુવર્ણા’ ઇત્યાદિ વાક્યોને પણ પ્રમાણભૂત જ માનવાં જોઈએ. ૧૧૪.

શ્રુતિઃસ્મૃતેર્યદિવેદવિદ્ધિર્ભવેન્નતન્મૂલતયાપ્રમાણં ॥

કર્થંભવેદ્વેદકથાનભિજ્ઞૈર્જાતેપિભેદે પરજીવયોઃસા ॥૧૧૫॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—શ્રુતિ જાણનારાઓએ કરેલી સ્મૃતિઓમાં જે અર્થ પ્રસિદ્ધ છે તે અર્થનાં મૂલપણાથી શ્રુતિને પ્રમાણ માનવામાં આવતી નથી પણ જે શ્રુતિમાં કશું છે તેનું જ નિરૂપણ કરવા ઉપરથી સ્મૃતિઓને પ્રમાણ માનવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે છે એટલા માટે જીવનો તથા ઇશ્વરનો ભેદ કે જે વેદનાં નામને પણ નહીં જાણનારાઓએ જાણેલાં છે તેના મૂલપણાથી શ્રુતિને પ્રમાણ કેમ મનાય ? ન જ મનાય. ૧૧૫.

જીવેશ્વરૌસાવદતીત્યુપેસપ્રાવોચમેતત્પરમાર્થતસ્તુ ॥

વિવિચ્યસત્તાત્પુરુષંસમસ્તસંસારરાહિયમમુખ્યવક્તિ ॥૧૧૬॥

‘એ શ્રુતિ જીવનું તથા ઇશ્વરનું નિરૂપણ કરે છે’ એમ સ્વીકારીને હું આ વાત કરું છું પણ વાસ્તવિક જોતાં તો એ શ્રુતિ જીવને બુદ્ધિથી જુદો પાડીને ‘જીવ સંસારથી રહિત છે.’ એમ કહે છે એટલે તે શ્રુતિમાં જીવનું તથા ઇશ્વરનું નિરૂપણ નથી. ૧૧૬.

યદીયમાખ્યાસ્યસત્ત્વજીવૌવિહાયસર્વજ્ઞશરીરભાજૌ ॥

જહસ્યમોક્ત્વમુદાહરંતીપ્રામાણ્યમર્હન્કથમશ્ચૂત ॥૧૧૭॥

મંડનમિશ્ર—હો યોગ્ય ! જે ‘દ્વાસુવર્ણા’ એ શ્રુતિ જીવનું તથા ઇશ્વરનું નિરૂપણ નહીં કરતાં બુદ્ધિનું અને જીવનું જ નિરૂપણ કરતી હોય તો બુદ્ધિ કે જે જડ છે તેનું ભોક્તાપણું કેહેનારી એ શ્રુતિ શી રીતે ? પ્રમાણ મનાય ? જેમ ‘યજમાનઃ પ્રત્તરઃ પથરો યજમાન છે’ એ શ્રુતિ પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ અર્થ કેહેવાથી પોતાના અર્થમાં પ્રમાણભૂત ગણાતી નથી તેમ આ શ્રુતિ પણ પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ અર્થ કેહેવાને લીધે પોતાના અર્થમાં પ્રમાણભૂત ન જ ગણવી જોઈએ. ૧૧૭.

નચોદનીયાવયમત્રવિદ્વન્યતસ્ત્યાપૈર્ગયરહસ્યમેવ ॥

અત્તીતિસત્ત્વેભિપદ્યતિજ્ઞાતિસ્પસમ્યાગ્વિવૃણોતિમંત્રં ॥૧૧૮॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—હો વિદ્વાન ! એ શ્રુતિનો એવો અર્થ કરવામાં અમારા ઉપર શંકા કરવી યોગ્ય નથી. કારણ કે ‘બુદ્ધિ-કર્મોનાં ફલોને ભોગવે છે અને જીવ દ્રષ્ટાપણાથી જોયા

કરેછે' એ રીતે એ મુતિનું સ્પષ્ટ બાબ્યાન પૈંગિરહસ્ય નામના પ્રાદ્યે (મંત્રોના બા-
બ્યાનાદિક રૂપ જે વેદનો ભાગછે તે પ્રાદ્ય કેહેવાયછે) ન કરેલુંછે. ૧૧૮.

શારીરવાચીનનુસલશબ્દઃક્ષેત્રજ્ઞશબ્દઃપરમાત્મવાચી ॥

તત્રાપ્યતોનાન્યપરત્વમસ્યવાક્યસ્યપૈંગ્યોદિતવર્ત્તનાપિ ॥૧૧૯॥

મંડનમિત્ર—પૈંગિરહસ્યમાંનો 'સત્' શબ્દ કે જેને તમો બુદ્ધિનો પર્યાય માનોછો તે
બુદ્ધિનો પર્યાય નથી પણ જીવનો પર્યાયછે અને 'ક્ષેત્રજ્ઞ' શબ્દ કે જેને તમો જીવનો પર્યાય
માનોછો તે જીવનો પર્યાય નથી પણ પરમાત્માનો પર્યાયછે એટલા માટે પૈંગિરહસ્ય મા-
ર્ગથી પણ એ મુતિ બુદ્ધિનું તથા જીવનું નિરૂપણ કરેછે એમ સિદ્ધ થતું નથી પણ જીવનું
તથા પરમાત્માનું નિરૂપણ કરેછે એમ સિદ્ધ થાયછે. ૧૧૯.

તદેતદિત્યાદિગિરાહિચિત્તેપ્રદર્શિતાસત્ત્વપદસ્યવૃત્તિઃ ॥

ક્ષેત્રજ્ઞશબ્દસ્યચત્તિરુક્તાશારીરકેદ્રષ્ટરિતત્રવિદ્વન્ ॥૨૨૦॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—હે વિદ્વાન્ ! 'તદેતત્ત્વયેનસ્વપ્રપશ્યત્યર્થયશારીરઉપદ્રષ્ટાસક્ષેત્રજ્ઞસ્તાવે
તૌસત્ત્વક્ષેત્રજ્ઞૌ' જેણે કરી સ્વપ્રત્ન જીવે છે તેને સત્ત્વ જાણવું અને સ્વપ્રત્નને જે દ્રષ્ટાછે
તેને ક્ષેત્રજ્ઞ જાણવો' એ રીતે પૈંગિરહસ્યમાં 'સત્' શબ્દની બુદ્ધિમાં શક્તિ અને 'ક્ષેત્રજ્ઞ'
શબ્દની સ્વપ્રત્નને જોનારા જીવમાં શક્તિ સ્પષ્ટ વાક્યથી દેખાડેલીછે માટે તમારી કલ્પના
ખોટીછે. ૧૨૦.

યેનેતિહિસ્વપ્રદશિક્રિયાયાઃકર્ત્તોચ્યતેતત્રસજીવણ્વ ॥

ક્ષેત્રજ્ઞશબ્દાભિહિતશ્ચયોગિન્યાત્સ્વપ્રદક્ષર્વવિદીશ્વરોપિ ॥૧૨૧॥

મંડનમિત્ર—હે યોગી ! 'યેનસ્વપ્રપશ્યતિ' એ વાક્યનો 'જેણે સ્વપ્રત્ન જોવાયછે' એવો
અર્થ કરવો એટલે સ્વપ્રત્નને જોનારો જીવજ 'સત્' શબ્દથી કેહેવાયે અને 'ક્ષેત્રજ્ઞ' શબ્દના
અર્થમાં 'ધર્મર' લેવો. ધર્મર પણ સર્વજ્ઞ હોવાથી સ્વપ્રત્નને દ્રષ્ટા સંભવેછે. આ પ્રમાણે
અર્થ કરવાથી પૈંગિરહસ્યનું વાક્ય અમને અનુકૂળ આવેછે. ૧૨૧.

તિઙ્ પ્રત્યયેનાભિહિતોત્રકર્તાતતસ્તૃતીયાકરણ્યુપેયા ॥

દ્રષ્ટાચશારીરતયામનીપિન્વિશેષ્યતેતેનસનશ્વરઃસ્યાત્ ॥૧૨૨॥

શ્રીશંકરાચાર્ય—હે વિદ્વાન્ ! સંસ્કૃત બાકરણની રીતિ પ્રમાણે 'પશ્યતિ' એમાં તિઙ્
પ્રત્યયથી કર્તાનું અભિધાન થાયછે માટે કર્તાને પ્રથમ વિબક્તિજ યોગ્ય હોવાથી 'યેન'
એ કરણ અર્થમાંજ તૃતીયા વિબક્તિ છે એમ જાણવું યોગ્યછે એટલે 'જેણે કરીને સ્વ-
પ્રત્ન જીવેછે' એજ અર્થ સિદ્ધ થાયછે અને એ વાક્યમાં સ્વપ્રત્નના જોનારાને 'શારીર શ-
રીરમાં રહેલો' એ વિશેષણ આપ્યુંછે માટે તે વિશેષણના સારસ્થથી 'સ્વપ્રત્ન જોનારો'
એ શબ્દથી જીવનેજ લેવાય પણ ધર્મરને લેવાય નહીં. ૧૨૨.

વૃત્તિઃશરીરેભવતીસમુષ્મિન્નર્થેહિશારીરપદસ્યયોગિન્ ॥

તત્સિમન્ભવન્સર્વગતોમહેશઃકથંનશારીરપદાભિધેયઃ ॥૧૨૩॥

મંડનમિત્ર—હે યોગી ! સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે ‘શરીરમાં ને રહેતો હોય તેને શારીર કહી શકાય છે, તો ઇશ્વર કે ને સર્વવ્યાપક છે તે શરીરમાં પણ રહે છે માટે તેને શારીર શબ્દથી કેમ કહી શકાય નહીં ? ૧૨૩.

ભવનશરીરાદિતરત્રચેશઃકથંનુશારીરપદાભિધેયઃ ॥

નભઃશરીરેપિભવત્થાપિનકેપિશારીરમિતીરયંતિ ॥૧૨૪॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—ને ઇશ્વર શરીરથી બીજાં સ્થલોમાં પણ રહેલ છે તેને શારીર શબ્દથી શી રીતે કહી શકાય ? નજ કહી શકાય. નેમ ઇશ્વર શરીરમાં પણ છે અને બીજાં સ્થલોમાં પણ છે તેમ આકાશ પણ શરીરમાં છે અને બીજાં સ્થલોમાં પણ છે તોપણ તે આકાશને કોઈ પણ લોકો શારીર કહેતા નથી. ૧૨૪.

યથેષમંત્રોનભિધાયજીવપ્રાજ્ઞૌવદેદ્ભુદ્ધિશરિરભાજૌ ॥

અત્તીતિમોક્ત્વમચેતનાયાબુદ્ધેર્વદેત્તર્હિકથંપ્રમાણં ॥૧૨૫॥

મંડનમિત્ર—જે દ્વાસુપર્ણ એ મંત્ર જીવનું તથા ઇશ્વરનું નિરૂપણ નહીં કરતાં બુદ્ધિનું તથા જીવનું નિરૂપણ કરતો હોયતો તે મંત્ર બુદ્ધિ કે ને જડ છે તેને બોક્તા ઠરાવે છે માટે તે શી રીતે પ્રમાણ ગણાય ? ૧૨૫.

અદાહકસ્યાપ્યયસઃકૃશાનોરાશ્લેષણાદાહકતાયથાસ્તે ॥

તથૈવમોક્ત્વમચેતનાયાબુદ્ધેરપિસ્યાચ્ચિદનુપ્રવેશાત્ ॥૧૨૬॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—જેમ લોહમાં દાહકપણું નહીં છતાં પણ અગ્નિના સંબંધથી દાહકપણું થાય છે તેમ બુદ્ધિમાં અચેતનપણાને લીધે બોક્તાપણું નહીં છતાં પણ ચૈતન્યના અનુપ્રવેશથી બોક્તાપણું થાય છે. ૧૨૬.

છાયાતપૌયદ્વદતીવભિઞ્ઞૌજીવેશ્વરૌતદ્વદિતિબ્રુવાણા ॥

ઋતંપિબંતાવિતિકાઠકેષુશ્રુતિસ્ત્વમેદશ્રુતિવાધિકાસ્તુ ॥૧૨૭॥

મંડનમિત્ર—‘ઋતંપિબંતૌસુકૃતસ્યલોકેગુહાપ્રવિષ્ટોપરમેવરાક્ષ્ઠઃ’યાતપૌત્રહ્મપિદોષદાંતિઃ’વાપ્રસોયેચત્રિણાચિકેતાઃ એ કહ્યલ્લી ઉપનિષદની શ્રુતિ કે ને છાયાની પેઠે તડકાની પેઠે જીવ અને ઇશ્વર પરસ્પરથી અસંત બિન છે એમ કહે છે તે શ્રુતિ અભેદ શ્રુતિનો બાધ કરે છે એમ માનો. ૧૨૭.

મેદંવદંતીવ્યવહારસિદ્ધંનવાધતેઽભેદપરશ્રુતિસા ॥

एषात्पूर्वार्थतयाबालिष्ठाभेदश्रुतेःप्रत्युतबाधिकास्यात् ॥૧૨૮॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—ઋતાંપંતો એ શ્રુતિ બવહાર સિદ્ધ બેદનો અનુવાદ કરનારી છે માટે અભેદશ્રુતિનો બાધ કરી શકે નહીં પણ ને અભેદશ્રુતિ છે તે અપૂર્વ અર્થને જણાવનારી હોવાથી બલવાળી છે માટે તે શ્રુતિ ઉલટી ઋતંપિબંતૌ એ શ્રુતિનો બાધ કરનારી થતી નેહ એ. ૧૨૮.

માનાંતરોપોદ્વલિતાહિભેદશ્રુતિર્બલિષ્ટાયમિનાંકરણ્ય ॥

તદ્વાધિતુંસામ્રભવસ્યભેદશ્રુતિમમાણાંતરવાધિતાર્થા ॥૧૨૯॥

મંડનમિત્ર—હે યોગીઓમાં ઉત્તમ ! ભેદશ્રુતિને બ્યવહારની પ્રસિદ્ધિ બીજા પ્રમાણની સહાયતા મળેછે માટે તે શ્રુતિ બલ પામેલી હોવાથી, બ્યવહારરૂપ પ્રમાણથી વિ-
રૂદ્ધ જતી અભેદ શ્રુતિનો બાધ કરવાને સમર્થ થાયછે. ૧૨૯.

પ્રાબલ્યમાપાદયતિશ્રુતીનાંમાનાંતરનૈવબુધાગ્રયાયિન્ ॥

ગતાર્થતાદાનમુલ્હેનતાસાંદૌર્બલ્યસંપાદકમેવાર્કિતુ ॥૧૩૦॥

શ્રી શંકરાચાર્ય—હે પંડિતોમાં અગ્રેસર ! બીજાં પ્રમાણો શ્રુતિઓને પ્રબલતા આપતાં નથી પણ ઉલટાં ગતાર્થપણું (પ્રયોજન રહિતપણું) આવીને શ્રુતિઓને દુર્બલ કરી દેછે. જે વાત પ્રમાણાંતરથી સિદ્ધ હોય તેજ વાતને શ્રુતિ કહેતો પછો શ્રુતિની જરૂર જી રહે ? આમછે એટલા માટે શ્રુતિને પ્રમાણાંતરથી પ્રબલતા મળેછે એ તમારું કહેવું અયોગ્ય છે. ૧૩૦.

इसाद्यादृढयुक्तिरस्यशुभेदत्तानुमोदागिरां

देव्यातादृशविश्वरूपरभसावष्टंभमुष्टिधया ॥

भर्तृन्यासविलक्ष्यमूक्तिजननीसाक्षितकुक्षिभरिः

सश्लाघाद्रूतपुष्पवृष्टिलहरीसौगंध्यपाणिधया ॥ १३१ ॥

હત્યાદિક શ્રીશંકરાચાર્યની દૃઃ યુક્તિ કે જેમાં સરસ્વતી અનુમોદન (સંમતિ) આપ્યાં કરતાં હતાં, જેથી મંડનમિત્રનો વેગ બરેલો શાસ્ત્રાર્થનો ગર્વ યુસાઈ જતો હતો, જેમાં પતિને સંન્યાસ લેવાનો સમય આવવાથી બોઝાંમણ બરેલાં સુંદર વચ્ચે મોલતાં સરસ્વતી સાક્ષિપણું કરતાં હતાં અને જે પ્રથંસા સહિત અદ્ભુત પુષ્પવૃષ્ટિના લહેરોના સુગંધથી બામ યદ રહેલી હતી તે એ સમયમાં પ્રબલ ઉત્પતિ પામી. ૧૩૧.

इत्थंयतिक्षितिपतेरनुमोद्ययुक्तिंमालांचमंडनगलेमलिनामवेक्ष्य ॥

भिक्षार्थमुच्चलतमद्ययुવાमितीमावूचिष्टतंपुनरुवाचयतींद्रमंबा ॥૧૩૨॥

એ પ્રમાણે સંન્યાસીઓમાં સર્વોપરિ શ્રીશંકરાચાર્યની યુક્તિને અનુમોદન આપી અને પોતાના પતિ મંડનમિત્રના ગળામાં રહેલી માલાને કરમાઈ ગયેલી જોઈ ઉભયબારતીએ શ્રીશંકરાચાર્યને તથા મંડનમિત્રને ‘હવે આજ તમો બન્ને બિલા કરવાને પધારો’ એમ કહીને તે પછી શ્રીશંકરાચાર્યને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૧૩૨.

कोपातिरेकवशतःशपतापुरामांदुर्वाससांतदवाधिर्विहितोजयस्ते ॥

साहंयथागतमुपैमिशमिप्रवीरेत्युक्त्वाससंभ्रमममुंनिजधामयांतीं ॥૧૩૩॥

बबंधनिःशंकमरण्यदुर्गामंत्रेणतांजेतुमनामुनींद्रः ॥

जयोपितस्याःस्वमतैक्यसिद्धयैसार्वश्यतःस्वस्यनमानहेतोः ॥૧૩૪॥

‘હે સંન્યાસીઓમાં ઉત્તમ ! પૂર્વે દુર્વાસાએ કોપના વધારાને કીધે અને શાપ દેતાં

તમારી જીતને તે શાપના અવધિરૂપ ઠરાવી હતી એટલા માટે હવે હું જેમ આવી હતી તેમ જાઉં છું.” એટલાં વચન બોલી સરસ્વતીએ સંભ્રમ બરેલી રીતે પોતાના ધામમાં જવા માંડ્યું, તે સમયે શ્રીશંકરાચાર્ય તેમને પણ જીતી લેવાની ઇચ્છાથી નિશ્ચંક રીતે વન-કુર્ગાના મંત્રનો પ્રયોગ કરીને બાંધી લીધાં. શ્રીશંકરાચાર્ય સરસ્વતીને પણ જીતી લેવાની ઇ-ચ્છા કરી તે પોતાનું સર્વેત્તપણું પ્રકટ કરીને લોકોમાં વિશેષ માન મેળવવાને વાસ્તે નહીં પણ પોતાના અને તેમના મતની એકતા કરવાને વાસ્તે કરી. ૧૩૩-૧૩૪.

જાનામિદેર્વીભવર્તીવિધાતુર્દેવસ્યભાર્યાપુરભિત્સગર્ભ્યાં ॥

ઉપાત્તલક્ષ્મ્યાદિવિચિત્રરૂપાંગુસૈપ્પંચસ્યકૃતાવતારામ્ ॥૧૩૫॥

વ્રજજનનિતદાત્વંભક્તચૂડામણિસ્તે

નિજપદમનુદાસ્યામ્કમ્બનુજ્ઞાંયદૈતુમ્ ॥

इतिनिजवचनेस्मिश्छारदासंमतेसौ

मुनिरथमुदितोभून्मांडनंत्हदबुभुत्सुः ॥૧૩૬॥

શ્રીશંકરાચાર્ય સરસ્વતીને કહ્યું કે—“હે દેવી ! તમે પ્રહ્લાની બાર્યાજી, મહાદેવનાં સ-હોદર બહેનજી, લક્ષ્મી આદિ વિચિત્ર રૂપોનું ગ્રહણ કરનારાંજી અને હમણાં જન્મતું રક્ષણ કરવા માટે પૃથ્વીમાં અવતર્યાંજી એ હું જાણું છું. એટલા માટે હે મા ! તમારા બક્તોમાં ઉત્તમ હું જ્યારે તમને સ્વધામમાં પધારવાની અભ્યનુસ્તા આપું ત્યારે આપ સ્વધામમાં પધારજો.”

એ પ્રમાણે પોતે વિનંતિ કરી તેમજ સરસ્વતી (ઉત્તમબારતી) એ અંગીકાર કર્યા પછી મંડનમિત્રનો અભિપ્રાય જાણવાને ઇચ્છતા શ્રીશંકરાચાર્ય અત્યંત પ્રસન્ન થયા. ૧૩૫-૧૩૬.

इतिश्रीमाधवीयेतन्मंडनार्यकथापरः ॥

સંક્ષેપશંકરજયેસર્ગોસાવષ્ટમોઽभवत् ॥ ૮ ॥

એ પ્રમાણે શ્રી માધવાચાર્યે કરેલા સંક્ષિપ્ત શંકરદિગ્વિજયમાં શ્રીશંકરાચાર્યના અને મંડનમિત્રના શાસ્ત્રવાદના વર્ણન સંબંધી આઠમો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ૮.

॥ समाप्तोय यष्टमः सर्गः ॥

—❀❀❀—

નવમઃ સર્ગઃ

અયસંયમિક્ષિતિપતેર્વચનૈર્નિગમાર્થનિર્ણયકરૈઃસનયૈઃ ॥

શમિતાગ્રહોપિપુનરપ્યવદત્કૃતસંશયઃસપદિકર્મજટઃ ॥૧॥

પછી મંડનમિત્ર વેદના અર્થનો નિર્ણય કરનારાં અને ન્યાય ભરેલાં શ્રીશંકરાચાર્યનાં વ-
ચનોએ આગ્રહને શાંત કર્યા છતાં પણ પોતે કર્મનાજ્ઞ અનાડી લાગણીવાળો હોવાને
લીધે સંશયથી ઘેરાઈને ફરીવાર પણ નાચે પ્રમાણે બોલ્યો. ૧.

યતિરાજસંપ્રતિમમાભિનવાન્નવિષાદિતોસ્મ્યપજયાદપિતુ ॥

અપિજૈમિનીયવચનાન્યહહોન્માથિતાનિહીતિમૃશમસ્મિક્કશઃ ॥૨॥

હે સંન્યાસીઓના રાજા ! હમણાં આ મારો અપૂર્વ પરાજય થયો તેથી હું એટલા
મતો નથી પરંતુ ‘અરેરે ! જૈમિનિ મુનિનાં વચનોનું અંડન થઈ ગયું’ એ શોકને લીધે
અત્યંત દુઃખજો થઈ ગયો છું. ૨.

સહિવેચનાગતમતીતમપિપ્રિયકૃત્સમસ્તજગતોધિકૃતઃ ॥

નિગમપ્રવર્તનવિધૌસકથંતપસાંનિધિવિંતયસૂત્રપદઃ ॥૩॥

સર્વ જગતનું પ્રિય કરવાને વાસ્તે વેદના અર્થની પ્રવૃત્તિ કરવામાં અધિકાર પામેલા
જૈમિનિ મુનિ કે જે ભૂતને તથા ભવિષ્યને પણ જાણે છે અને તપના બંડારરૂપ છે તેમણે
કરેલાં સૂત્રોનાં પદો નકામાં કેમ થવાં જોઈએ ? ૩.

ઈતિસંદિહાનમવદત્તમસૌનીહજૈમિનાવપનયોસ્તિમનાક્ ॥

પ્રમિમીમેહેનવયમેવમુનેર્ત્તદયંયથાવદનમિજ્ઞતયા ॥૪॥

એ પ્રમાણે મંડનમિત્રે સંદેહ કરતાં શ્રીશંકરાચાર્યે તેને કહ્યું કે “જૈમિનિએ જરા પણ
બૂલ કરી નથી પરંતુ આપણેજ ઓછા વિદ્વાન્ હોવાથી જૈમિનિના અભિપ્રાયને યથાર્થ રીતે
સમજી શકતા નથી.” ૪.

યદિવિદ્યતેકવિજનાવિદિતંત્તદયંમુનેસ્તાદિહવર્ણયમ્મો ॥

યદિયુક્તમત્રભવતાકથિતંત્યદિકુર્મહેદલદહંકૃતયઃ ॥૫॥

શ્રીશંકરાચાર્યનાં વચન સાંભળી મંડનમિત્ર બોલ્યો કે “હે શંકરાચાર્ય ! જૈમિનિનો અ-
ભિપ્રાય જો વિદ્વાન્ લોકોથી પણ નહીં સમજાયો હોય તો તે અભિપ્રાય કેવા પ્રકારનો છે
એ મારી પાસે કહો. એ અભિપ્રાયના વર્ણનમાં આપ જો યથાર્થ કહેશો તો અમો અહં-
કારને છોડી દઈને આપના વચનને હૃદયમાં ધરીશું” ૫.

અભિસંધિમાનપિપરોવિષયપ્રસરન્મતીનનુજિષ્ઠુરસૌ ॥

તદવાપ્તિસાધનતયાસકલંસુકૃતંન્યરૂપયદિતિસ્પરં ॥૬॥

મંડનમિત્રનાં વચન સાંભળી શ્રીશંકરાચાર્ય બોલ્યા કે “જો કે જૈમિનિ મુનિ પરબ્રહ્મ
ઉપર અભિપ્રાયવાળા હતા તો પણ ‘વિષયોમાંજ લાગેલી બુદ્ધિવાળા લોકોને બ્રહ્મજ્ઞાનમાં
અધિકાર નથી’ એમ વિચારી તેઓને તેમાં અધિકાર પ્રાપ્ત થવાનો અનુગ્રહ કરવાની ઇ-

આથી તેમણે બ્રહ્મ વિદ્યાના સાધનરૂપે કેવલ પવિત્ર કર્મોનોનુંજ નિરૂપણ કર્યું છે પણ પરબ્રહ્મનું નિરૂપણ કર્યું નથી. ૬.

વચનંતમેત્તમિતિધર્મચંચંવિદધાતિબોધજાનિહેતુતયા ॥

તદપેક્ષયૈવસચ્ચમોક્ષપરોનિરધારયન્નપરથેતિવચં ॥૭॥

તમેતેવેદાન્તુવચનેનત્રાઘ્નણાવિવિદિષંતિયજ્ઞેનદાનેનતપસાનાશકેન એ શ્રુતિ પરબ્રહ્મના બોધના સાધનરૂપે વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, દાન તપ અને ઉપવાસ આદિ ધર્મોના સમૂહનું વિધાન કરે છે માટે તે વચન ઉપર ધ્યાન રાખીને જૈમિનિએ પોતે મોક્ષમાં તત્પર છતાં પણ કર્મોનો નિશ્ચય કર્યો છે પણ તે નિશ્ચય કર્મો કરવાં એજ પરમ પ્રાર્થા છે' એમ સમજાવવાને કર્યો નથી એમ અમો માનીએ છીએ. ૭.

શ્રુતયઃક્રિયાર્થકતયાસફલાઅતદર્થકાનિતુવચાંસિદ્ધયા ॥

ઈતિસૂત્રયન્નનુકથંમુનિરાઢપિસિદ્ધવસ્તુપરતાંમનુતે ॥૮॥

શ્રીશંકરાચાર્યનાં વચન સાંભળી મંડનમિશ્ર બોલ્યો કે “જૈમિનિએ આત્માવસ્થાક્રિયાર્થત્વાદ્યાનર્થક્યમતર્થાનામ્ એ સૂત્રથી રૂપરૂ રીતે કહ્યું છે કે ‘વેદનો કર્મો ઉપરજ અભિપ્રાય છે માટે વેદનાં જે વચનોમાં કર્મોનું નિરૂપણ છે તે વચનોજ સફલજ છે અને જે વચનોમાં કર્મોનું નિરૂપણ નથી તે વચનો વૃથા છે માટે જે વચનોને અર્થવાદરૂપ માનવાં.’ આ પ્રમાણે છતાં પણ તમે કહો છો કે ‘જૈમિનિ વેદનાં વચનોને બ્રહ્મપરજ માને છે’ એ શી રીતે સંભવે?” ૮.

શ્રુતિરાશિરદ્વયપરોપિપરંપરયાત્મબોધફલકર્મણિચ ॥

પ્રસરત્કટાક્ષશતિકાર્યપરત્વમસૂચિતત્પ્રકરણસ્યગિરાં ॥૯॥

મંડનમિશ્રનાં વચન સાંભળી શ્રીશંકરાચાર્ય બોલ્યા કે—જોકે શ્રુતિઓનો સમૂહ પરંપરાથી અદ્વિતીય બ્રહ્મનેજ લાગુ પડે છે તો પણ એ શ્રુતિઓના સમૂહનો કટાક્ષ જોએથી આત્મબોધ રૂપી ફલ થાય એવાં કર્મો ઉપર પસરે છે એટલા માટે જૈમિનિએ કર્મકાંડમાં રહેલાં વચનો ક્રિયાઓને વાસ્તેજ છે એમ સૂચવ્યું છે. ૯.

નનુસચ્ચિદાત્મપરતાભિમતાયદિકૃત્સ્ત્રવેદનિચયસ્યમુનેઃ ॥

ફલદાતૃતામપુરુષસ્યવદન્સકથંનિરાહપરમેશમપિ ॥૧૦॥

મંડનમિશ્ર બોલ્યો કે—જો સમ્રાજાં વેદ વાક્યોનો સમૂહ સચ્ચિતરૂપ આત્માનેજ લાગુ પડે છે એમ જૈમિનિએ સ્વીકાર્યું હોય તો કર્મ કે જે પરમાત્માથી ભિન્ન છે તેઓજ ફલ આપે છે એમ કહીને તેમણે ધર્મરત્નું ખંડન પણ કેમ કર્યું છે? ૧૦.

નનુકર્તૃપૂર્વકમિદંજગદિસનુમાનમાગમવચાંસિવિના ॥

પરમેશ્વરંપ્રથયતિશ્રુતયસ્ત્વનુવાદમાત્રમિતિકાણભુજાઃ ॥૧૧॥

નકથાંચિદૌપનિષદંપુરુષમનુતેવૃહંતમિતિવેદવચઃ ॥

કથયસ્યવેદવિદગોચરતાંગમયેત્કથંતમનુમાનમિદં ॥૧૨॥

इतिभावमात्मनिनिधायमुनिःसनिराकरोन्निशितयुक्तिशतैः ॥

अनुमानमीश्वरपरंजनःप्रभवलंकलमपीश्वरतः ॥१३॥

શ્રીશંકરાચાર્ય બોલ્યા કે—‘આ જગત્ કર્તાથી થએલું છે. કારણ કે કાર્ય છે. જેને કાર્ય હોય તે કર્તાથીજ ઊત્પન્ન થએલું હોય છે. જેમ કે ધડો કાર્ય છે માટે કુંભારથી ઉત્પન્ન થએલ છે’ એ અનુમાન વેદનાં વચનોની અપેક્ષા વિનાજ પરમેશ્વરને સિદ્ધ કરે છે અને વેદનાં વચનો તો એ અનુમાન સિદ્ધ વાતનો માત્ર અનુવાદજ કરે છે એમ કણાદના મતને અનુસરનારાઓ કહે છે પરંતુ તંત્રગોપનિષદ્વપુરુષ્સંપ્રજ્ઞામિનાવેદવિન્મનતેતત્ત્વહંતં ઇત્યાદિ વેદનાં વચનો સ્ફુટ રીતે કહે છે કે ‘વેદને નહી જાણનારો પુરુષ ઉપનિષદોથીજ જાણાય એવા પરમાત્માને કોઈ રીતે જાણી શકતો નથી’ માટે કણાદના મતને અનુસરનારાઓએ કરેલું એ અનુમાન પરમાત્માને કેમ જાણાવી શકે ? નજ જાણાવી શકે એવા અભિપ્રાયને મનમાં ધરીને જૈમિનિએ સૈકડો તીક્ષ્ણ કુક્તિઓથી કણાદ લોકોના ઈશ્વરને સિદ્ધ કરવાના અનુમાનનું ખંડન કર્યું છે અને ઈશ્વરથી જગતની ઊત્પત્તિ થવાનું તથા ઈશ્વરથી કર્માનાં ફલ મળવાનું પણ ખંડન કર્યું છે. ૧૧-૧૨-૧૩.

तदिहास्मदुक्तविधयानिषदानविरुद्धमण्वपिमुनेर्वचसि ॥

इतिगूढभावमनवेक्ष्यबुधास्तमनीशवाद्ययमितिव्रुवते ॥१४॥

किमुतावतैवसनिराश्वरवाद्यभवत्परात्मविदुषાंप्रवरः ॥

ननिशाटनाहिततमःकचिदप्यहंनिप्रभांमालिनवेत्तरणेः ॥१५॥

હે મંડનમિત્ર ! આ પ્રમાણે છે એટલા માટે જૈમિનિનાં વચનોમાં આ અમારા કહેલા રહસ્યથી જરા પણ વિરુદ્ધ નથી. એ પ્રમાણે જૈમિનિના ગૂઢ અભિપ્રાયને જાણ્યા વિનાજ કાયા વિદ્વાનો ‘જૈમિનિ અનાશ્વરવાદી છે’ એમ કહે છે પણ તેટલાથી એ જૈમિનિ કે જે બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે તે અનાશ્વરવાદી યઈ ગયા કે ? નજ યઈ જાય. રત્નિમાં ફરનારો ધડ આદિ પ્રાણિઓએ દિવસમાં પણ માનેલો અંધકાર સૂર્યની પ્રભાને કદી પણ મલિન કરી શકે નહીં. ? ૧૪-૧૫.

इतिजैमिनीयवचसांहृदयंकथितंनिशम्ययतिकेसरिणा ॥

मनसाननंदकविराण्णनितरांसहशारदाश्रसदसस्पतयः ॥१६॥

એ પ્રમાણે સંત્યાસાઓમાં ઊત્તમ શ્રીશંકરાચાર્યે કરેલું જૈમિનિનાં વચનોનું તત્ત્વ સાંભળીને મંડનમિત્ર મનમાં અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને સરસ્વતી સહિત બીજા સભાપતિઓ પણ અત્યંત પ્રસન્ન થયા. ૧૬.

विदिताशयोपिपार्वार्तिमनाग्विषयःसजैमिनिमवापहृदा ॥

अवगंतुमस्यवचसापिपुनःसचसंस्मृतःसविधमापकवेः ॥१७॥

૧ કાયા વિદ્વાનોડું કહેલું જૈમિનિને અનાશ્વરવાદી ઠરાવી શકે નહીં એ ઊપગ્રેય વાક્યમાં અને ઘડ અહિ પ્રાણિઓએ દિવસમાં માનેલો અંધકાર સૂર્યની પ્રભાને મલિન કરી શકે નહીં એ ઉપમાન વાક્યમાં તોખા તોખા ધર્મોને બિંબ મનિબિંબ ભાષણી વર્ણવ્યા છે માટે દ્રષ્ટાંત અલંકાર થયા છે. (જુઓ આ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૩૮ મું.)

શંકરાચાર્યનાં વચનથી જૈમિનિનો અભિપ્રાય જાણવામાં આવ્યા છતાં પણ મનમાં જરાક સંશય રહેવાને લીધે જૈમિનિનાં મુખ વચનોથી પણ ફરી તેમનો અભિપ્રાય જાણવા માટે મંડનમિત્રે હૃદયમાં જૈમિનિનું ધ્યાન કર્યું. મંડનમિત્રે ધ્યાન કરતાં જૈમિનિ પુરત તેની પાસે આવ્યા. ૧૭.

અવદચ્ચશૃણ્વિતિસભાષ્યકૃતિપ્રજહાહિસંશયમિમંસુમતે ॥

યદવોચદેષમમસુત્રતતેત્દદયંતદેવમમનાપરથા ॥૧૮॥

જૈમિનિએ આવીને મંડનમિત્રને કહ્યું કે—હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા ! સાંભળો આ ભાષ્યકારના (શ્રીશંકરાચાર્યના) વચનમાં જે તમને સંશય છે તેને છોડી દીધો. ભાષ્યકારે મારાં સૂત્રોના સમૂહનો જે અભિપ્રાય કહ્યો તેજ મારો અભિપ્રાય છે. મારો અભિપ્રાય એથી વિરૂદ્ધ છે જ નહીં. ૧૮.

નમમૈવવેદત્તદયંયમિરાડપિતુશ્રુતેઃસકલશાસ્ત્રતતેઃ ॥

યદભૂદ્રવિષ્યતિભવત્તદપિત્વયમેવવેદનતથાત્વિતરઃ ॥૧૯॥

સંન્યાસીઓના રાજા આ શ્રી શંકરાચાર્ય કેવલ મારા અભિપ્રાયને જ જાણે છે એમ નથી પણ વેદના અભિપ્રાયને, સધળાં શાસ્ત્રોના અભિપ્રાયને અને જે કાંઈ થઈ ગયું છે તથા થવાનું છે તેને પણ જાણે છે. એ સર્વને જેવાં શ્રી શંકરાચાર્ય જાણે છે તેવાં બીજાને કોઈ પણ જાણતો નથી. ૧૯.

ગુરુણાચિદેકરસતત્પરતાનિરણાયિહિશ્રુતિશિરોવચસાં ॥

કથમૈકસુત્રમમિતદ્વિપતંકથયામ્યહંતદુપસાદિતથીઃ ॥૨૦॥

ગુરુ શ્રી વેદવ્યાસે સધળાં ઊપનિષદોનાં વચનો પરબ્રહ્મને જ લાગુ પડે છે એવો નિર્ણય કર્યા છે તો હું કે જે તેમનો શિષ્ય હોવાથી તેમની પાસેથી જ પ્રાપ્ત થએલી બુદ્ધિવાળો છું તે એમના મતથી વિરૂદ્ધ એક સૂત્ર પણ કેમ કરું. ૨૦.

અલમાકલઘ્યવિશયંસૂચશઃશ્રુણુમેરહસ્યમિમમેવપરં ॥

ત્વમૈહિસંસૃતિનિમગ્નજનોત્તરણેઘૃહીતવપુષ્પપુરુષં ॥૨૧॥

હે ઉત્તમ યશવાળા ! હવે સંશય ધરવાનું બંધ કરો અને મારા મુખથી રહસ્ય વાત સાંભળો. આ શ્રી શંકરાચાર્યને સંસારમાં કુબેલા લોકોનો ઉદ્ધાર કરવાને વાસ્તે મનુષ્ય લોકમાં રહેધારી થઇને અવતરેલા સાક્ષાત્ પરમશિવ જ સમજો. ૨૧.

આદ્યેસત્ત્વમુનિઃસતાંવિતરતિજ્ઞાનંદ્વિતીયેયુગે

દત્તોદ્વાપરનામકેતુસુમતિર્વ્યાસઃકલૌશંકરઃ ॥

इत्येवंस्फुटमीरितोस्यमहिमाशैवेपुराणेषु ॥

तस्तस्यत्वंसૂમतेमतेत्वतरःसंसारवार्धितरेः ॥૨૨॥

‘સત્યયુગમાં કપિલ યુનિ, ત્રેતા યુગમાં દત્તાત્રેય, દ્વાપર યુગમાં ઉત્તમ મતિવાળા વેદવ્યાસ અને કલિયુગમાં સદાશિવ સત્પુરુષોને જ્ઞાન આપે છે’ એમ શિવપુરાણમાં આ

શ્રી શંકરાચાર્યનો મહિમા સ્પષ્ટ રીતે કહેલો છે એટલા માટે હે મંડનમિત્ર ! તમે આ આ-
આચાર્યના મતમાં ઉતારો અને ઉતરીને સંસારરૂપ સમુદ્રને તરી જાઓ. ૨૨.

इतिबोधितद्विजवरोंतरधान्मनसोपगुत्थयमिनामृषभं ॥

સયાયજૂકપરિષત્પ્રમુખઃપ્રણિપત્યશંકરમ્બોચદિદં ॥૨૩॥

એ પ્રમાણે જૈમિનિ મુનિ મંડનમિત્રને સમજાવી મનથી શ્રી શંકરાચાર્યનું આલિંગન
કરીને અંતર્હિત થઈ ગયા. પછી યત્ન કરનારાઓની સભામાં મુખ્યતા ધરાવનારા મંડન-
મિત્રે શ્રી શંકરાચાર્યને પ્રણામ કરીને નીચે પ્રમાણે તેમની સ્તુતિ કરી. ૨૩.

विदितोस्ति संप्रतिभवान्जगतःप्रकृतिर्निरस्तसमतातिशयः ॥

અવબોધમાત્રવપુરપ્યવુદ્યોદ્ધરણાયકેવલમુનાત્તતનુઃ ॥૨૪॥

આપ સર્વ જગતના કારણરૂપછો, જગતમાં કોઈ પણ આપના સમાન કે આપથી
અધિક નથી અને આપ જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપ વાળા છતાં પણ કેવલ અજ્ઞાનીઓનો ઉદ્ધાર
કરવા સાક્ષ્ય દેહી ધરીને અવતર્યાછો એ વાત હમણાં મારા જાણવામાં આવી. ૨૪.

यदेकमुदितं पदं यतिवरत्रयीमस्तकैस्तदस्य परिपालकस्त्वमसितत्त्वमस्यायुधः ॥

પરંગલિતસૌગતપ્રલપિતાંધકૂપાંતરેપતત્કથમિવાન્યથાપ્રલયમગ્નનાપત્સ્યતે ॥૨૫॥

હે સંન્યાસિઓમાં ભત્તમ ! વેદાંતોએ જે એક પરમ પદનું નિરૂપણ કર્યું છે તે પ-
દનું પરિપાલન કરનારા તમેછો અને તે પરિપાલનને વાસ્તે તત્ત્વમસિ રૂપી આયુધને ધરી
રજ્યાછો. જે આપે આ ઉદ્ધોગ ન કર્યો હોત તો પ્રરૂપાર્થથી ભ્રષ્ટ થએલા બૈંદ લોકોનાં
બાપણોરૂપી જાડી આડની અંદર પડીને એ પરમજ્ઞાન આજ દિવસ સુધી નાશ પામ્યા
વગર કેમ રહ્યું હોત ? ૨૫.

प्रबद्धोहं स्वप्नोदितिकृतमतिः स्वप्नमपरं

યથામૂઢઃસ્વપ્નેકલયતિતથામોહવશગાઃ ॥

विमुक्तिमन्यंते कतिचिदिह लोकांतरगतिं

હસંસેતાન્દાસાસ્તવગલિતમાયાઃપરગુરોઃ ॥૨૬॥

હે પરમ ગુરુ ! જેમ મૂઢ માણસ એક સ્વપ્નમાં બીજું સ્વપ્ન પ્રાપ્ત થતાં 'હું સ્વપ્ન-
માંથી જાગ્યોછું' એમ ધારેછે તેમ મોહને વશ થએલા કેટલાએક વાદીઓ આ લોકમાંથી
પ્રાપ્ત થતી પરલોકની ગતિને મુક્તિરૂપ માને છે પણ માયાના બંધનથી મુક્ત થએલા
આપના દાસો તો એઓની હાંસી કરેછે. કારણ કે પરલોકની ગતિ પણ આ લોકની ગ-
તિના પૈઠે એક જાતના બંધનરૂપજ છે. ૨૬.

मुहुधिग्धिग्भेदिप्रलपितविमुक्तियदुदयेप्यसारः संसारो विरमति न कर्तृत्वमुखरः ॥

મૃશંવિદ્વન્મોદેશ્ચિરતમવિમુક્તિલદુદિતાંભવાતીતાયેયંનિરવાધિચિદાનંદલહરી ॥૨૭॥

દૈતવાદીઓએ બહેલી મુક્તિને વારંવાર ધિક્કાર છે. કારણ કે એઓએ કહેલી
મુક્તિ પ્રાપ્ત થતાં પણ 'હું કંઈ' ઇત્યાદિક વાસના રૂપ નિરસાર સંસાર શાંત થતો ન-

થી. હે. વિદ્વાન! હું તો આપે કહેલી આસંત રિયર સુક્તિનેજ સ્વીકારું. કારણ કે એ સુક્તિ સર્વ અનર્થોના નિવૃત્તિ પૂર્વક પરમ આનંદની પ્રાપ્તિરૂપ છે. ૨૭.

અવિદ્યારાક્ષસ્યાગિલિતમશ્વિલેશંપરગુરો ॥

પિચંદંભિલાસ્યાઃસરભસમમુષ્માદુદહરઃ ॥

વૃતાંપશ્યન્નરક્ષોયુવતિભિરમુષ્યાપ્રિયતમાં ॥

હનૂમૌલ્લોકેઽચ્યક્તવતુકિયતીસ્યાન્માહિતા ॥ ૨૮ ॥

હે પરમચર! હનુમાનજી પણ લોકોમાં સ્તુત્ય છે અને આપ પણ લોકોમાં સ્તુત્ય છો પરંતુ હનુમાનજીએ રાક્ષસોના સ્ત્રીઓથી વીઠાએલાં પરમાત્મા (રામ)નાં પત્નીને પ્રયત્નથી કેવલ જોયાંજ હતાં અને આપે તો અવિદ્યારૂપ રાક્ષસોએ ગળેલા પરમાત્માનેજ વેગથી એ રાક્ષસોનું પેટ ફાડી નાખીને તેમાંથી કહાડ્યા છે માટે હનુમાનજીના કરતાં આપની મહત્તા કેટલીબધી અધિક છે? બહુજ અધિક છે? ૨૮.

જગદાર્તિહન્નનવગમ્યપુરામહિમાનમીદશમર્ચિસમહં ॥

વદહંપુરાબ્રુવમસાંપ્રતમપ્યાશ્વિલંક્ષમસ્વકરુણાજલધે ॥૨૯॥

હે જગતની પીડાને ટાળનારા! હે કશ્ણાના સમુદ્રરૂપ! પ્રથમ આપના આવા અ-ચિંત્ય મહિમાને જાણ્યા વિના જે કાંઈ હું અપોગ્ય વચ્ચનો પણ બોલી ગયોહું તે સર્વ વચ્ચનોજ આપે ક્ષમા કરવી. ૨૯.

કપિલાક્ષપાદકળભુવપ્રમુખાઅપિમોહમીયુરમિતપ્રતિભાઃ ॥

શ્રુતિભાવનિર્ણયવિધાવિતરઃપ્રભવેત્કથંપરશિવાંશમૃતે ॥૩૦॥

શ્રુતિઓના અભિપ્રાયનો નિર્ણય કરવાનું કામ કે જેમાં અપાર શ્રદ્ધિવાળા કપિલ, ગૌતમ અને કણ્વાદ આદિ વિદ્વાનો પણ મોહ પામેલા છે તે કામ કરવામાં આપ કે જે પરમ શિવના અંશરૂપ છો તે વિના બીજાને પ્રશ્ન કેમજ સમર્થ થાય. ૩૦.

સમેતૈરેતૈઃકિંકપિલકળભુગૌતમવચસ્તમસ્તોમૈશ્વેતોમલિનિમસમારંભણચળૈઃ ॥

સુધાધારોદ્ધારપ્રચુરભગવત્પાદવદનપ્રોહદ્વચાહારામૃતકિરણપુંજેવિજયિનિ ॥૩૧॥

આપના મુખમાંથી નીકળતાં ભાષણો કે જેઓ અમૃતની ધારાઓના ઉગારોથી ભરપૂર છે તેઓરૂપી ચંદ્રોનો પુંજ પ્રોહ ઉદય પામેતાં, કેવલ ચિત્તની મલિનતાને ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રખ્યાત થએલાં કપિલ, કણ્વાદ અને ગૌતમનાં વચ્ચોરૂપી અંધકારોના સમૂહો સામટા મળીને પણ શું કરવાના છે? પૂર્ણ ચંદ્રોની પાસે અંધકારોથી ઉભી પણ થ-કાય નહીં. ૩૧.

મિદાનૈર્દેવમેતૈરભિનવયવનૈઃસદ્ભવીભંજનોત્કૈ ॥

વ્યાસાસર્વેયમુર્વીકજગતિભજતાંકૈવમુક્તિપ્રસાક્તિઃ ॥

૧ ઊપમાનભૂત હનુમાનજીમાં અને ઊપમેયભૂત શંકરાચાર્યમાં તદ્દાવતર વર્ણન કર્યું છે માટે વ્યતિરેક અલંકાર થયો છે. (સુવા આ પ્ર'યત્ર' પૃષ્ઠ ૪૬ સુ) ૨ શંકરાચાર્યનાં ભાષણોને અંદોર રૂપ અને કપિલ આદિનાં વચ્ચ-નોને અંધકારના પ્ર'ભેદ' રૂપ આપ્યું છે માટે તદ્દરૂપ રૂપક અલંકાર થયો છે. (સુવા આ પ્ર'યત્ર' પૃષ્ઠ ૬૬.)

યદ્વાસદ્વાદિરાજાવિજિતકાલિમલાવિષ્ણુતત્તાનુરક્તા ।

ઉજ્જૃંભંતેસમંતાદિશિદિશિકૃતિનઃકિંતયાર્ચિંતયમે ॥૩૨॥

૧૬૯ને ભેદનારા અને સારી ૧ ગાયોને ભાંગી નાંખવાની ઉમંગ ધરાવનારા આ વાદીઓ ૩૫ નવા યવનોથી આ સમ્રાજી પૃથ્વી ઘેરાઈ ગઈ છે માટે એઓને અનુસરનારાઓને કયા રથમાં કેમ મુક્તિ થશે ? અથવા આ ચિંતા કરવાનું મારે શું પ્રયોજન છે ? કશું નથી. કારણ કે પરમાત્માનું વાસ્તવિક નિરૂપણ કરનારા આપની આત્માને અનુસરનારા, કલિયુગના દોષોને જીતનારા અને પરમાત્માના તત્વમાંજ અનુરૂપ થએલા આપના વિદ્વાન શિષ્યો સમ્રાજી દિશાઓમાં ચારેકોર ફેલાયેલા છે. ૩૨.

કથમલ્પબુદ્ધિવિવૃત્તિપ્રચયપ્રવલોરગક્ષતિહતાઃશ્રુતયઃ ॥

નયદિસદુક્ત્યમૃતસેકધૃતાવિહરેયુરાત્મવિધૃતાનુશયાઃ ॥૩૩॥

અહાંકુશ્કિવાજાઓએ કુરેલાં બાપ્પાનોના પ્રચાર૩૫ પ્રમલ સર્પોના દંશથી મરણ પામેલી શ્રુતિઓ જે આપનાં ભાષણ૩૫ અમૃતનાં સેચનને પ્રાપ્ત થએલી ન હોત તો પોતાના યથાર્થ અભિપ્રાય૩૫ જીવનને ધરીને કેમ વિહાર કરી શકત ? ૩૩.

ભવદુક્તસૂક્ત્યમૃતમાનુકરણચરેયુરાર્યદિકઃશમયેત્ ॥

અતિતીવ્રદુઃસહભવોષ્ણકરમ્પ્રચુરાત્પ્રભવતાપમિમં ॥૩૪॥

હે મહાત્મા ! જે આપનાં ભાષણ૩૫ ચંદ્રની કિરણો પ્રચરિત ન થઈ હોત તો અત્યંત તીવ્ર અને અસહ્ય સંસાર૩૫ સ્વર્ણના પ્રમલ તડકાથી થએલા આ પરિતાપને કોણ સમાવત. ૩૪.

વતકર્મયંત્રમધિરુત્યતપઃશ્રુતગેહદારસુતધૃસધનૈઃ ॥

અતિરૂઢમાનભરિતઃપતિતોભવતોદૃતોસ્થિભવકૂપવિલાત્ ॥૩૫॥

હું કે જે તપ, શાસ્ત્રાભ્યાસ, ધર, સ્ત્રીઓ, પુત્રો મૃત્યો અને ધનો એઓથી અત્યંત વૃદ્ધિ પોમેલા અભિમાનથી બાપ થઈ કર્મો૩૫ યંત્રપર ચડીને સંસાર૩૫ કુવાની આડમાં પડ્યો હતો તેને આપે તે આડમાંથી કાઢાડ્યો છે. ૩૫.

અહમાચરંબહુતપોઽસુકરંનનુપૂર્વજન્મસુનચેદધુના ॥

જગદીશ્વરેણકરુણાનિધિનાભવતાકથામમકથંઘટતે ॥૩૬॥

હું ધારું કે મેં પૂર્વ જન્મોમાં કોઈથી થઈ શકે નહીં એવી ધણી તપસ્વર્ધા કરી છે. જે એ તપસ્વર્ધા કરી ન હોત તો આપ કે જે જગતના ધર્મરજો અને કશ્ણાના ભંડાર૩૫છો તેમની સાથે મને આ ચર્ચાનો પ્રસંગ કેમ મળે ? ૩૬.

શાંતિપ્રાક્સૂકૃતાંકુરંદમસમુલ્લાસોલ્લસત્પલ્લવં ।

વૈરાગ્યદ્રુમકોરકંસંહનતાવલ્લીપ્રસૂનોત્કરં ॥

૧ પરમાત્માને અને દેવીની પ્રતિમાને. ૨ શ્રુતિઓને અને ધેતુઓને. ૩ અથવા ઈલાહિ વાક્યવડે પ્રથમની ચિંતાનો પ્રતિરોધ કર્યો છે માટે આક્ષેપ અલંકાર થયો છે. (જુલો આ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૭ થું) ૩ ૩૫ક અલંકાર છે. ૪ ચર્ચાનો પ્રસંગ મળવા૩૫ હેતુથી પૂર્વજન્મનાં પ્રવૃત્તિઓનો નિર્ણય કર્યો છે માટે અનુમાન અલંકાર થયો છે. (જુલો આ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૪૦ થું).

एकाग्रीसूयमनोमरदंविमृतिंश्रद्धासमुद्यत्फलं ॥

विदेयंमुगुरोर्गिरांपरिचयंपुण्यैरगण्यैरहं ॥३७॥

આપનાં બાપણોનો પરિચય કે જે શાંતિરૂપે પરિણામ પામેલા પૂર્વ પુણ્યરૂપી બીજના અંકુરરૂપ છે, ઇંદ્રિયોના જયરૂપી પ્રકૃષ્ટિત વૃક્ષના સુંદર પદ્મરૂપ છે, વૈરાગ્યરૂપી વૃક્ષની કળીરૂપ છે, તિતિક્ષારૂપી વેલના પ્રબોના સમૂહરૂપ છે, મનની એકાગ્રતારૂપ પુષ્પના મ-કરદેના વિસ્તારરૂપ છે અને શ્રદ્ધારૂપી લતાના ઉગતા ફળરૂપ છે તેને હું પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં અસંખ્યાત પુણ્યોના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થયો છું. ૩૭.

त्रिदिवांकसामपिपुमर्थकरीमिहसंसरज्जनविमुक्तिकरीं ॥

करुणोर्मिलातवक्रटाक्षझरीमवगाहतेत्रखलुधन्यतमः ॥३८॥

આપના કટાક્ષોનો પ્રવાહ કે જે દેવતાઓને પણ પુરુષાર્થ આપનાર છે, અહીં જન્મમરણ પામતાં માણસોને મુક્તિ આપનાર છે અને કરુણાની લહરીઓવાળો છે તેમાં જગતની અંદર જે પુરૂષ અત્યંત બાગ્યશાળી હોય છે તેજ નાહાય છે. ૩૮.

केचिच्चंचललोचनाकुचतटीचेलांचलोच्चालन

स्पर्शद्राक्परिरंभसंभ्रमकलालीलामुलोलाशयाः ॥

संवेतेकृतिनस्तुनिस्तुलयशःकोशादयःश्रीगुरु

व्याहारक्षरितामृताब्धिलहरीदोलामुखेलंसमी ॥३९॥

કેટલાએક વિષયી પુરૂષો અંચલ નેત્રોવાળી સ્ત્રીઓનાં સ્તનો ઉપરનાં વચ્ચોના છેડા ઊંચા કરવા, સ્પર્શ, શીઘ્ર આલિંગન, રસંત્રમ, કલા અને વ્હીલા એઓમાં આસક્ત ચિત્તોવાળા છે તો બધે રહ્યા પરંતુ અનુપમ યશના દહ પાત્રોરૂપ આ જિતેન્દ્રિય પુરૂષો તો આપનાં બાપણોમાંથી નીકળતા અમૃતના સમુદ્રની લેહેરોરૂપ હીડોળાઓમાં કીડા કરે છે. ૩૯.

चिंतासंतनातंतुग्रथितनवभवत्सूक्तिमुक्ताफलौघै

रुचद्वैशद्यसद्यःपरितृप्ततिमिरैर्हारिणोहारिणोमी ॥

संतःसंतोषवंतोयतिवरकिमतोमंडनपंडितानां ।

विद्यात्दद्यास्वयंताञ्जलतमखमुखरान्धारयंतीवृणीते ॥४०॥

હે સંન્યાસીઓમાં ઉત્તમ ! વિચારોના વિસ્તારોરૂપી દોરાઓથી યુંથાએલાં આપનાં અપૂર્વ સુબાષિતોરૂપી મોતીના સમૂહો કે જેઓએ પોતાની અળકતી સ્વચ્છતાથી અત્તા-નરૂપી અંધકારનો તુરત નાશ કરેલો છે તેઓથી શણગારેલા આ મનોહર સન્ન્યાસીઓએ શણગારથીજ સંતોષ પામેલા છે. પંડિતોને એવા શણગારથી અધિક બીજો કયો શણગાર

૧ બાપણોના પરિચયમાં અંકુર આદિ અનેક પદાર્થોના આરોપ કરવા સાથે પૂર્વ પુન્યો આદિ અનેક પદાર્થોમાં બીજ આદિ અનેક પદાર્થોનો છુટ છુટ અપરોપ કર્યા છે માટે માલારૂપક અલંકાર થયો છે. (જુઓ સા. દ. કા. ૬૭૧ મી.)
૨ સમયમાં થતાં ઊતાવળને લીધે કાન વગેરેનાં ઘરેણાં નાક વગેરે બીજાં સ્થાનકોમાં પહેરવામાં આવે તે સંશ્રમ કેનાય છે. ૩ વાણીથી, ગતિથી અને ચેષ્ઠાથી પતિત અનુકરણ કરવામાં આવે તે લીલા કેહેવાય છે.

છે ? કોઈ પણ નથી. એ શુભાગારથી લલચાએલી રમણીય બ્રહ્મવિદ્યારૂપ કન્યા પોતાના શાર્પરમાં ઇંદ્ર આદિ દેવતાઓનો પણ અનાદર કરીને તે સન્મનનોત્તર વરેછે. ૪૦.

સંતઃસંતોષપોષંદધતુતવકૃતાન્નાયશૌભૈર્યશોભિ—

સ્સૌરાલોકૈરુલુકાઙ્ગવનિચિલ્લલામોહમાહોવહંતુ ॥

ધીરશ્રીશક્કરાર્યપ્રણતિપરિણતિભ્રશ્યદંતર્દુરંત

ધ્વાંતાઃસંતોવયંતુપ્રચુરતરનિજાનંદસિંધૌનિમગ્નાઃ ॥ ૪૧ ॥

હે ધીર શ્રી શંકરાચાર્ય ! વેદનાં વચનોને સુશોભિત કરનારાં આપનાં યશોથી સત્પુરુષો પોતાના સંતોષની વૃદ્ધિ કરો અને સધળા ખમ પુરુષો જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી ધુવડો મોહને ધરેછે તેમ મોહને ધરો. પણ અમો કે જેઓના અંતઃકરણના અપાર અંધકારો આપને પ્રણામ કરવાના પરિણામથી નષ્ટ થઈ ગયા છે તેઓતો અત્યંત ભરપૂર સ્વરૂપાનંદરૂપી સમુદ્રમાં નિમગ્ન થાઓ. ૪૧.

ચિંતાસંતાનશાસ્ત્રીપદસરસિજયોર્વદનનંદનંતે

સંકલ્પઃકલ્પવલ્લીમનસિગુણનુતેર્વર્ણનાસ્વર્ણદીયં ॥

સ્વર્ગોદ્દગ્ગોચરસ્ત્વત્પદભજનમતઃસંવિચાર્યેદમાર્યા

મન્યંતેસ્વર્ગમન્યંતૃણવદતિલ્લુગંશંકરાર્યત્વદીયાઃ ॥ ૪૨ ॥

હે શંકરાચાર્ય ! ‘આપનું ધ્યાન કલ્પવૃક્ષરૂપ છે, આપનાં ચરણારવિંદમાં પ્રણામ નંદન વનરૂપ છે, આપનું આરાધન કરવાની ઇચ્છા કલ્પવૃક્ષની લતારૂપ છે, આપની શુભ મુતિનું વર્ણન સ્વર્ગની ગંગારૂપ છે અને આપના કટાક્ષોનું પડવું સ્વર્ગરૂપ છે’ એટલા માટે સત્પુરુષો એ સધળાં ક્ષણે આપનારાં આપનાં ચરણનાં ભજનનો વિચાર કરીને દેવતાઓના સ્વર્ગને ખડી પેઠે અત્યંત તુચ્છજ ગણે છે. ૪૨.

તદહંવિસૃજ્યસુતદારમૃદ્ધવિગાનિકર્મચગૃહેવિહિતં ॥

શરણંવૃણોમિભગવચ્ચરણાવનુશાધિકિંકરમમુકુંપયા ॥ ૪૩ ॥

એટલા માટે હું પુત્રોને, સ્ત્રીઓને, ધરને, ધનેને અને ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધી અગ્નિ-હોત્ર આદિ વિહિત કર્મોને પણ છોડી દઇને આપનાં ચરણનો આશ્રય લઉં છું. કૃપા કરીને આ કિંકરને (મને) ઉપદેશ કરો. ૪૩.

ઈતિસૂનૃતોક્તિભિરુદીર્ણગુણઃસુધિયાત્મવાનનુજિધૃષ્ટુરસૌ ॥

સમુદૈક્ષતાસ્યસહધર્મમરીંવિદિતાશયામુનિમવોચતસા ॥ ૪૪ ॥

એ પ્રમાણે વિદ્વાન્ મંડનમિત્રે મુંદર વચનીથી જેમના શુણ્ણોની સ્તુતિ કરી એવા અને અનુશ્રવ કરવાને ઇચ્છતા શ્રી શંકરાચાર્યે એ મંડનમિત્રની સ્ત્રી ઉભયભારતીની સાથે જોયું એ સમયે તેમનો અભિપ્રાય જાણી લઇને ઉભયભારતીએ તેમને ગીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૪૪.

યતિપુંડરીકતવવેશ્મિમનોનપુર્વમેવવિદિતંચમયા ॥

ઈહભાવિતાપસમુત્પાદાલિલંતદુદીર્યતેશ્રુણુસસમ્યજનઃ ॥ ૪૫ ॥

હે સંન્યાસીઓમાં ઉત્તમ ! આપના અભિપ્રાયને હું જાણું છું અને આ જન્મમાં જે કાંઈ માંડે બવિષ્ય છે તે પ્રથમથી એક તપસ્વીના મુખથી મારા જાણવામાં આવેલું છે. એ માંડે સઘળું બવિષ્ય આપને કહી સંભળાવું છું. આપ સઘળા સભાસદોની સાથે સાંભળો. ૪૫.

મયિજાતુમાતુરુપકંઠજુષિપ્રમયાતાડેત્પ્રાતિભટાચ્ચજટઃ ॥

સિતભૂતિરૂષિતસમસ્તનુઃ શ્રમણોભ્યયાદપરસૂર્યઃ ॥૪૬॥

એઈ સમયે હું મારી માતાજીના સમીપમાં બેઠી હતી તે સમયે વીજળીના જેવી ચમકતી જાંઘી જળાવાળો, શ્વેત ભસ્મથી ખરડાયેલા સઘળાં અંગોવાળો અને જાણે બીજા સૂર્ય હોય તેમ પ્રકાશતો એક તપસ્વી ત્યાં આવ્યો હતો. ૪૬.

પરિગૃહ્યપાદ્યમુલ્લયાર્હણયારચિતાજલિર્નિમિતપૂર્વતનુઃ ॥

જનનીતદાત્તવરિવસ્યમમુંમુનિમન્વયુંક્તમમભાવ્યચિલં ॥૪૭॥

પાદ્ય આદિ પૂજાથી તેનો સત્કાર કરી પોતાના પીઠ નમાવી હાથ જોડીને બેઠી મારી માંડે, તે સમયે પૂજાનો સ્વીકાર કરી બેઠ્યા એ મુનિને નીચે પ્રમાણે માંડે સઘળું બવિષ્ય પૂછ્યું. ૪૭.

ભગવન્નવેદિદુહિતૈર્મમભાવ્યચિલંચવેત્તિતપસાહિભવાન્ ॥

પ્રણતેજનોહિસુધિયઃકથયંસપિગોપ્યમાર્યસદૃશઃકૃપયા ॥૪૮॥

હે ભગવાન ! મારી દીકરીના બવિષ્યને હું જાણતી નથી પણ આપ તપશ્ચર્યના પ્રભાવથી સઘળાં બવિષ્યને જાણો છો. આપના જેવા દયાળુ પુરુષો નામ જનની પાસે કૃપા કરીને સઘળી ગુપ્ત રાખવા જેવી વાત પણ કહી દે છે. ૪૮.

કિયદાયુરાપ્સતિસૂતાન્કતિવાદાયિતંકથંવિધમુપજ્યોતેચ ॥

અથચકતૂનપિકરિષ્યતિમેદુહિતાપ્રભૂતધનધાન્યવતી ॥૪૯॥

આ મારી પુત્રી કેટલાં વર્ષ સુધી જીવશે ? કેટલા પુત્રોના મા યશે ? અને કેવા પતિને પામશે ? આ મારી પુત્રી ધણાં ધન ધાન્ય વાળી યશે ? અને યસો કરશે ? ૪૯.

શતિપૃષ્ઠભાવિચરિતઃપ્રસુવાક્ષણમાત્રમીલિતવિલોચનકઃ ॥

સકલંક્રમેણકથયન્નિદમપ્યપરંજગાદસૂરહસ્યમપિ ॥૫૦॥

એ પ્રમાણે મારી માંડે માંડે બવિષ્ય પૂછતાં તે તપસ્વીએ ક્ષણ માત્ર પોતાનાં નેત્રો મીંચીને અનુક્રમથી સઘળું બવિષ્ય કેહેતાં કેહેતાં નીચે પ્રમાણે એક બીજી વાત અત્યંત ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છતાં પણ કહી. ૫૦.

નિગમાધ્વનિપ્રબલભાત્યમતૈરમિતૈરધિક્ષિતિચિલ્લુહિણઃ ॥

પુનરુદ્ધિધીર્ધુરવતીર્યસલુપ્રતિભાતિમંડનકર્વોદ્રમિષાત્ ॥૫૧॥

પ્રબલ યએલા અસંખ્યાત નાસ્તિક મતોથી વેદ માર્ગનું ઉચ્છેદન થઈ જતાં એ માર્ગનો કુરીવાર ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી પ્રજ્ઞા હમણાં પૃથ્વીમાં અવતર્યા છે અને તે 'મંડન પંડિત' એ નામથી પ્રખ્યાત થયા છે. ૫૧.

તમવાપ્યરુદ્રમિવસાદ્રિસુતાદુહિતાતવાચ્યુતમિવાન્ધિસુતા ॥

અનુરુપમાહતસમસ્તમલાસસુતાભવિષ્યતિચિરંમુદિતા ॥૫૨॥

જેમ પાર્વતી રૂદ્રને પામ્યાં છે અને લક્ષ્મી વિષ્ણુને પામ્યાં છે તેમ તમારી પુત્રીએ અહ્વાના અવતારરૂપ અને પોતાને યોગ્ય મંડનમિત્રને પ્રાપ્ત થઇને સધળા પક્ષો કરશે દી-
કરી જણશે અને લાંબા કાલ સુધી આનંદ ભોગવશે. ૫૨.

અથનષ્ટમોપનિપદંપ્રવલ્લૈઃકુમતેઃકૃતાંતમિહસાધયિતું ॥

નનુમાનુષંવપુરુપેસશિવઃસમલંકરિષ્યતિધરાંસ્વપદૈઃ ॥૫૩॥

પછી આ લોકમાં પ્રવલ્લ થએલા કુષ્ઠ મતોથી નષ્ટ થએલા વેદાંત સિદ્ધાંતનો ઉદ્ધાર કરવા વારંતે સદાશિવ મનુષ્યનું શરીર ધરીને પોતાનાં પગલાંઓથી પૃથ્વીને શોભાવશે. ૫૩.

સહતેનવાદમુપગમ્યચિરંદુહિતુઃપતિસ્તુયતિવેષજુષા ॥

વિજિતસ્તમેવશરણંજગતાંશરણંગમિષ્યતિવિસૃષ્ટમૃદ્ધઃ ॥૫૪॥

તમારી પુત્રીના પતિ એ મંડનમિત્ર સંન્યાસીનો વેષ ધરનારા તે સદાશિવની સાથે વાદ કરતાં હારી જઈ ધરને ડોડી દઈને જગત્ના આશ્વર્ય એ સદાશિવનેજ શરણે થશે. ૫૪.

इतिगामुदीर्यसमुनिःप्रययौसकलंयथातथमभूच्चमम ॥

भवदीयशिष्यपदमस्यकथंवितथंभविष्यतिमुनेर्वचसि ॥૫૫॥

હે શ્રી શંકરાચાર્ય ! એ તપસ્વી એટલાં વચન જોલીને ત્યાંથી ગયા હતા. એમણે જે કાંઈ કહ્યું હતું તે સમજું મને યથાર્થ રીતે મળતું આવ્યું છે તો હવે મારો પતિ આપનો શિષ્ય થવાનું જે તેમણે કહ્યું હતું તે મિથ્યા કેમ થશે. ૫૫.

अपितुलयाद्यनसमग्रजितःप्रथिताग्रणीर्ममपतिर्यदहं ॥

वपुर्धर्मस्यनजितामतिमन्नपिमांविजित्यકुरुશિष્યમिमं ॥૫૬॥

જો કે આ પ્રમાણે ભવિષ્ય છે તો પણ હજી સુધી વિદ્વાનોમાં અગ્રણીપણું ધરાવનારા મારા પતિને આપે સંપૂર્ણ રીતે જીતેલ નથી. કારણ કે એના અર્ધ શરીરરૂપ હું જીતાઈ નથી. એટલા માટે હે વિદ્વાન્ ! હવે મને પણ જીતીને પછી આ મારા પતિને આપનો શિષ્ય કરો. ૫૬.

यदपित्वमस्यजगतःप्रभवोननुसर्वविच्चपरमःपुरुषः ॥

तदपित्वयैवसहवादकृतेतद्वदयंबिभर्तिममतूत्कલिकां ॥૫૭॥

જો કે આપ સર્વજ્ઞ અને આ જગત્ના કારણરૂપ પરમ પુરુષજો તો પણ આપની સાથેજ વાદ કરવાને વાસ્તે મારું હૃદય ઉમંગ ધરાવેછે. ૫૭.

इतियायजूकसहधर्मचरीकथितंवचोर्थवदगत्तर्घपदं ॥

मधुरंनिशम्यमुदितःसुतरांप्रतिवक्तुमीहतयतिप्रवरः ॥૫૮॥

એ પ્રમાણે મંડનમિત્રની પત્રીનું અનિદિત પદોવાળું અને પ્રૌઢ અર્થવાળું મધુર વચન સાંભળીને અત્યંત રાજી થએલા શ્રી શંકરાચાર્ય તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૫૮.

યદવાદિવાદકલહોત્સુકતાંપ્રતિપદ્યતેત્દદયમિસવલે ॥

તદસાંપ્રતંનહિમહાયશસોમહિલાજનેનકથયંતિકથાં ॥૫૯॥

હે અખલા ! તમારા કહ્યા પ્રમાણે મારી સાથે વાદયુદ્ધ કરવાની તમારા મનમાં ઉત્કંઠા છે પણ તમારી સાથે વાદ કરવો એ મારે યોગ્ય નથી. કારણ કે મોટી કીર્તિવાળા પુરૂષો અખલા જનની સાથે વાદ કરતા નથી. ૫૯.

સ્વમતંપ્રભેતુમિહયોયતતેસવધધૂજનોસ્તુયદિવાસ્તિતરઃ ॥

યતિતવ્યમેવસ્થલુતસ્યજયેનિજપક્ષરક્ષણપરૈર્ભગવન્ ॥૬૦॥

એ પ્રમાણે શ્રી શંકરાચાર્યનાં વચન સાંભળી ઉભયભારતીએ કહ્યું કે “મહારાજ ! પોતાના મતને તોડવા માટે જે ધણી યત્ન કરે તે બલે સ્ત્રીભતિ હોય કે પુરૂષભતિ હોય તો પણ પોતાના પક્ષનું રક્ષણ કરવામાં તત્પરતા ધરાવનારાઓએ તેને જીતી લેવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. ૬૦.

અતएवगार्ग्यभिधयाकलहंसशयाज्ञवल्क्यमुनिराडकरोत् ॥

जनकस्तथामुलभयाबलयाकिममीभवांतिनयशोनिधयः ॥६१॥

એટલા માટેજ યાજ્ઞવલ્ક્ય નામના મુનિરાજે ગાર્ગી નામની અખલાની સાથે વાદયુદ્ધ કર્યું હતું અને જનકરાજાએ મુલભા નામની અખલાની સાથે વાદયુદ્ધ કર્યું હતું. એ યાજ્ઞવલ્ક્ય આદિ પુરૂષો મોટી કીર્તિવાળા નહીં હતા કે શું ?” ૬૧

इतियुक्तिमद्भदितमाकलयन्मुदितांतरःश्रुतिसरिज्जलधिः ॥

सतर्याविवादमधिदेवतयावचसामियेषविदुषांसदासि ॥६२॥

એ પ્રમાણે ઉભયભારતીનું યુક્તિ ભરેલું બોલણું સાંભળી મનમાં પ્રસન્ન થએલા તે મુતિઓશી નદીઓના સમુદ્રરૂપ શ્રી શંકરાચાર્યે વિદ્વાનોની સભામાં વાણીનાંધધરી તે સરસ્વતીની સાથે વાદ કરવાની ઇચ્છા કરી. ૬૨.

अथसाकथाप्रवृत्तेस्तयोरुभयोःपरस्परजयोत्सुकयोः ॥

मतिचातुरीरचितशब्दझरीश्रुतिविस्मयीकृतविक्षणयोः ॥६३॥

પછી પરસ્પરને જીતી લેવાની ઉત્કંઠાવાળાં અને અવણથી વિદ્વાનોને પણ વિરમય પાડતાં એ બંને વચ્ચે, જેમાં બુદ્ધિની ચાતુરીથી શબ્દોના પ્રવાહની રચના કરવામાં આવતી હતી એવું વાદયુદ્ધ આદ્યું. ૬૩.

अनयोर्विवित्रपदयुक्तिभरैनिशमय्यसंकथनमाकलितं ॥

नफणीशमप्यतुलयन्नरविकिनगुरुंकार्विकिमपरजगति ॥६४॥

એ બંનેનું વિચિત્ર પદોવાળી યુક્તિઓથી બામ થએલું કથન સાંભળી વિદ્વાન્ લોકો શેષનાગને, સૂર્યને, બૃહસ્પતિને કે સુક્રાચાર્યને પણ તેઓના ગુહ્ય નહીં ગણવા લાગ્યા ત્યારે જગત્માં તો બીજા કયા વિદ્વાનૂને તેઓના જેવાં ગણે ? ૬૪.

૧ યાજ્ઞવલ્ક્યનો ગાર્ગીની સાથે વાદ બૃહદારણ્યક નામના ઉપનિષદમાં છે તે જુવો. ૨ જનક રાજાને મુલભાની સાથે વાદ મહાભારતના શાંતિપર્વના ૩૨૧ માં અધ્યાયથી શરૂ થાય છે તે જુવો.

નદિવાનનિશ્યપિચવાદકથાવરરામનયૈમિકકાલમૃતે ॥

ઈતજલપતોઃસમમનલપધિયોર્દિવસાશ્વસત્તદશચાલગમન્ ॥૬૫॥

એઓની વાદ કથા કેવલ સંધ્યાવંદન આદિના નીમિત્તા સમય વિના દિવસે કે રાત્રિએ પણ બંધ નહીં પડતી હતી. આ પ્રમાણે અપાર બુદ્ધિવાળાં એ શ્રી શંકરાચાર્ય અને સરસ્વતી એઓને પરસ્પરની સાથે વાદ કરતાં કરતાં સત્તર દિવસ બ્યતીત થઈ ગયા. ૬૫.

અથશારદાઽકૃતકવાક્મુખેષ્વલિલેષુશાસ્ત્રનિચયેષુપરં ॥

તમજયમાત્મનિર્વિર્ચિસમુર્નિપુનરપ્યર્ચિતયદિદંતરસા ॥૬૬॥

પછી એ સરસ્વતીએ અનાદિસિદ્ધ વેદ આદિ સધળાં શાસ્ત્રોના સમૂહોમાં એ શ્રી શંકરાચાર્યને જીતવાને અત્યંત અશક્ય ધારીને પોતાના મનમાં તુરંત નીચે પ્રમાણે બીજી વિચાર કર્યા. ૬૬.

અતિવાલ્યેવકૃતસંન્યસનોનિયમૈઃપરૈરવિધુરશ્વસદા ॥

મદનાગમેષ્વકૃતબુદ્ધિરસૌતદનેનસંપ્રતિજયેયમહં ॥૬૭॥

“આ શ્રી શંકરાચાર્ય બાલકપણામાં જ સંન્યાસી થએલ છે અને કદી પણ સંન્યાસને લગતા ઉત્તમ નિયમોથી રહિત થએલ નથી એટલા માટે એમની બુદ્ધિ કામશાસ્ત્રોમાં પોહોચેલી નહીં હોય, તો હવે કામશાસ્ત્રના વાદથી મારે એમને જીતી લેવા.” ૬૭.

ઈતિસંપ્રધાર્યપુનરપ્યમુનાકથનેપ્રસંગમથસંગતિતઃ ॥

યમિનંસદસ્યનુમપૃચ્છદસૌકુસુમાસ્ત્રશાસ્ત્રત્તદયંવિદુષી ॥૬૮॥

એ પ્રમાણે મનમાં એમની સાથે વાદ કરવાની ગોઠવણ કરી કામશાસ્ત્રોનાં રહસ્યને જાણનારાં એ સરસ્વતીએ પ્રસંગ આવતાં તે શ્રી શંકરાચાર્યને નીચે પ્રમાણે કામશાસ્ત્રના રહસ્ય સંબંધી પ્રશ્નો પૂછ્યાં. ૬૮.

કલાઃકિયંસોવદપુષ્પધન્વનઃકિમાત્મિકાઃકિંચપદંસમાશ્રિતાઃ ॥

પૂર્વેચપક્ષેકથમન્યથાસ્થિતિઃકથંયુવત્કાંકથમેવપૂરૂષે ॥૬૯॥

કામદેવની કલાઓ કેટલી છે ? એ કળાઓનાં કેવાં સ્વરૂપ છે ? કામદેવ કયા કયા સ્થાનકોમાં રહે છે ? સુક્ષ્મપક્ષમાં કયા પ્રકારથી તથા કૃણપક્ષમાં કયા પ્રકારથી રહે છે અને સ્ત્રીઓમાં કયા પ્રકારથી તથા પુરૂષોમાં કયા પ્રકારથી રહે છે. ? ૬૯.

નેતીરિતઃકિંચિદુવાચશંકરોર્વિર્ચિતયન્નત્રચિરંવિચક્ષણઃ ॥

તાસામનુક્તૌભવિતાલ્પવેદિતાભવેત્તદૂક્તૌમમધર્મસંક્ષયઃ ॥૭૦॥

એ પ્રમાણે સરસ્વતીએ પ્રશ્નો પૂછતાં મહા વિચક્ષણ શ્રી શંકરાચાર્ય ‘જો આ વિષયના ઉત્તરો નહીં આપું તો મારું અલ્પજ્ઞપણું જાણાશે અને ઉત્તરો આપીશ તો મારા ધર્મનો ક્ષય થશે’ એમ લાંબીવાર સુધી વિચારીને તે વિષયમાં કાંઈ પણ બોલ્યા નહીં. ૭૦.

ઈતિસંવિર્ચિસત્તદાશુતદાનવબુદ્ધપુષ્પશરશાસ્ત્રૈવ ॥

વિદિતાગમોપિસુરિરક્ષયિષુર્નિયમંજગાદજગતિવ્રતિનાં ॥૭૧॥

મનમાં એ વિચાર કરીને શ્રી શંકરાચાર્ય પોતે મનથી કામશાસ્ત્રના રહસ્યને જાણતાં છતાં પણ જગત્માં સંન્યાસીઓના નિયમનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી તે સમયમાં જાણે કામશાસ્ત્રને નહીં જાણતા હોય એવો ડોળ કરીને નાચે પ્રમાણે કહ્યું. ૭૧.

इहमासमात्रमवधिःक्रियतामनुमन्यतेहिदिवसस्यगणः ॥

तदनंतरंसुदतिहास्यसिंभोकुसुमास्त्रशास्त्रनिपुणत्वमपि ॥૭૨॥

હે શુંદરી! આ વિષયમાં મને એક મહીનાની અવધિ દેવી જોઈએ. વાદીઓ શા-આર્યના વિષયમાં અમુક દિવસોની અવધિ આપે એ પરંપરાની રીતિ છે. એક મહીના પછી તમારે કામશાસ્ત્રોમાં નિપુણ પણાનો ગર્વ પણ જોડી દેવો પડશે. ૭૨.

उररीकृतेसतितथेतितयाक्रमतेस्त्रयोगिमृगराङ्गननं ॥

श्रुतविग्रहःश्रुतविनेययुतोदधदभ्रचारमथयोगदृशा ॥૭૩॥

સરસ્વતીએ એ અવધિનો અંગીકાર કરતાં પ્રખ્યાત રવણપવાળા એ મહા યોગી શ્રી શંકરાચાર્ય પોતાના પ્રખ્યાત શિષ્યોની સાથે આકાશમાં ચડી ગયા અને યોગ સિદ્ધિને લીધે તે દિવસથી પૃથ્વીમાં નહીં ફરતાં આકાશમાંજ ફરવા લાગ્યા. ૭૩.

सददर्शकुत्रचिदमर्षमिवत्रिदिवच्युतंविगतसत्वमपि ॥

मनुजेश्वरंपरिवृतंपलपत्प्रमदाभिरार्तिमदमासजनं ॥૭૪॥

આકાશમાં ફરતાં ફરતાં શ્રી શંકરાચાર્યને કોઈ દિવસે પૃથ્વીના કોઈ પ્રદેશમાં મરણ પા-ગલો, મરણ પામ્યા છતાં પણ સ્વર્ગમાંથી પડેલા દેવ જોવો લાગતો, વિલાપ કરતી રાણી-ઓથી વીંટાએલો અને જેના મંત્રિઓ બહુ એક પામ્યા હતા એવો એક (અમરક) ના-મનો રાજા જોવામાં આવ્યો. ૭૪.

अथोनिशाखेटवशादटव्यामूलेतरोर्मोहवशात्परासुं ॥

तंवीक्ष्यमार्गेऽमरकंनृपालंसनंदनंम्राहससंयमींद्रः ॥૭૫॥

રાતે મૃગયા કરતાં તેના પરિઅમને લીધે ગ્રાડની નીચે મૂર્છિત થઈ મરણ પામીને પડેલા એ અમરક રાજાને માર્ગમાં જોઈ સંન્યાસીઓમાં ઉત્તમ શ્રી શંકરાચાર્ય પોતાના શિષ્ય પદ્મપાદને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૭૫.

सौंदर्यसौभाग्यनिकेतसीमाःपरःशतायस्यपयोरुहाक्ष्यः ॥

सप्पराजामरकाभिधानःशेतेगतासुःश्रमतोधरण्यां ॥૭૬॥

આ અમરક નામનો રાજા કે જેના સૌંદર્ય અને સૌભાગ્યની પરાકાષ્ટા રૂપ સૈકડો સ્ત્રી-ઓ છે તે આજ પરિઅમને લીધે મરણ પામીને ધરતીપર સુતો છે. ૭૬.

प्रविश्यकायंतमिमंपरासोर्नृपस्यराज्येऽस्यसुतंनिवेश्य ॥

योगानुभावात्पुनरप्युपैतमुत्કંठतेमानसमस्त्रदीयं ॥૭૭॥

મરણ પામેલા આ રાજાના શરીરમાં યોગના પ્રભાવથી પ્રવેશ કરી થોડા કાલ સુધી રાજ્ય ભોગવી એના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કરી પાછો યોગના પ્રભાવથી તમારી પાસે આવું એમ મારા મનને ઉત્કંઠા થઈ છે. ૭૭.

અન્યાદશાનામદસીયનાનાકુશેશયાક્ષીકિલકિંચિતાનાં ॥

સર્વજ્ઞતાનિર્હરણાયસોહંસાક્ષિત્વમપ્યાશ્રયિતુંસમીહે ॥૭૮॥

હું પોતામાં સર્વસપણું સિદ્ધ કરવાને વાસ્તે આ રાજાની અનેક રૂપાળી રાણીઓ ના અસાધારણ હાવ ભાવોનો સાક્ષાત્ અનુભવ લેવાને પણ ઇચ્છું. ૭૮.

इत्यूचित्रांसंयतितल्लजंतंमनंदनःप्राहससांत्वमेनं ॥

सर्वज्ञनैवाविदितंवास्तितथापिभक्तिर्मुखरंतनोति ॥७९॥

સેન્યાસીઓમાં ઉત્તમ શ્રી શંકરાચાર્ય એ પ્રમાણે બોલતાં પદ્મપાદે વિનયપૂર્વક વિનમ્રિ કરી કે “હે સર્વજ્ઞ ! આપથી કોઈ પણ અજ્ઞાણું નથી તો પણ આપના ચરણની ભક્તિ મને બોલવાની જરૂર પાડે છે. ૭૯.

मत्स्यैन्द्रनामाहिपुरामहात्मागोरक्षमादिश्यनिजांगुण्यै ॥

नृपस्यकस्यापितनुंपरासोःप्रविश्यतत्पत्तनमाससाद ॥८०॥

પૂર્વે ‘મત્સ્યેન્દ્ર’ નામના એક મહાત્મા યોગી પોતાના શરીરના રક્ષણને વાસ્તે પોતાના ‘ગોરક્ષ’ નામના શિષ્યને આજ્ઞા કરી, કોઈ મરણ પામ્યા રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તેના નગરમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા હતા. ૮૦.

भद्रासनाध्यासिनियोगिवर्धेभद्राण्यनिद्राण्यभवन्प्रजानां ॥

ववर्षकालेषुबलाहकोपिसस्याभिचाशास्यफलान्यभूवन् ॥८१॥

એ યોગીઓમાં ઉત્તમ મત્સ્યેન્દ્ર રાજ્યસનપર બીરાજી રાજ્ય કરવા લાગતાં સર્વના પ્રજાઓનાં કષ્ટાણુ યવા લાગ્યાં, વરસાદ સમયસરે વરસવા લાગ્યો અને ધાન્યોના ઊડવા લોકોના ધાર્થા પ્રમાણે પાકવા લાગ્યા. ૮૧.

विज्ञायविज्ञाःसचिवानृपस्यकायेप्रविष्टंकमपीहदिव्यं ॥

समादिशन्नाजसरोरुहाक्षीःसर्वात्मनातस्यवशीक्रियायै ॥८२॥

આ ઉપરથી મહા વિચક્ષણ મંત્રીઓએ ‘રાજાના શરીરમાં કોઈ પણ દિવ્ય પુરુષ પેઠા છે’ એમ ધારીને તે રાજાની રાણીઓને સઘળી રીતે તે રાજાને વશ્ય કરી લેવાની સૂચના આપી. ૮૨.

संगीतलास्याभिनयादिकेषुसंसक्तचेताललितेषुतासां ॥

सण्षविस्मृयमुनिःसमार्धिसर्वात्मनाप्राकृतवद्भूव ॥८३॥

એ પ્રેરણાને લીધે અધિક યુક્તિઓ કરવા લાગેલી તે રાણીઓનાં સંગીત, નૃત્ય અને ‘અભિનય’ આદિમાં જેનું ચિત્ત અત્યંત આસક્ત થઈ ગયું એવા મત્સ્યેન્દ્ર સમાધિને ખુલી જઈને સઘળી રીતે પ્રાકૃત મનુષ્ય જેવા થઈ ગયા હતા. ૮૩.

गोरक्षएषथगुरोःप्रवृत्तिविज्ञायरक्षन्बहुधास्यदेहं ॥

निशांतकांतानटनोपदेष्टानितांतमस्याभवदंतरंगः ॥८४॥

૧ હસ્ત અને નેત્ર આદિ અંગોથી મનના ભાવનો પ્રકાશ કરવા એ અભિનય કહેવાય છે કે જેને લોકો ‘બતાવા’ કહે છે.

પછી એમનો શિષ્ય ગોરક્ષ પોતાના ગુરુની ખગર મેળવી ઘણી રીતે એમના દેહના રક્ષણની ગોઠવણ કરી અંતઃપુરની સ્ત્રીએને નાચ શોખાવનારો (ઉસ્તાદ) થઈ એમનો અત્યંત અંતરંગ (પ્રેમપાત્ર) થઈને રાજ્યમાં રહ્યો. ૮૪.

તત્રૈકદાતત્ત્વનિવોધનેનનિવૃત્તરાગંનિજદોશિકંસઃ ॥

યોગાનુપૂર્વીમુપદિશ્યનિન્યેયથાપુરંપ્રાક્તનમેવદેહં ॥૮૫॥

ત્યાં રહેતાં એ ગોરક્ષ એક દિવસે પોતાના ગુરુને તત્ત્વનો બોધ આપી વિષયોના અનુરાગથી રહિત કરી યોગની પદ્ધતિનો ઉપદેશ દઈને આગળ પ્રમાણે પ્રથમના શરીરમાં લઈ ગયો હતો. ૮૫.

હંતેદશોયંવિપયાનુરાગઃકિંચોધ્વરેતોવ્રતસ્વંડનેન ॥

કિન્નોદયેત્કિલ્વિપમુલ્લવળંતેકૃત્યંભવાનેવકૃતીવિવેક્તું ॥૮૬॥

હે આચાર્ય ! વિષયોમાં અનુરાગ એવી રીતનો છે. વળી ઉર્ધ્વ રેતસ્પણું (વીર્યનું સ્ખલિત થવા નહીં દેનારપણું) એ નિયમનો ભંગ કરવાથી આપને બચકર પાપ નહીં લાગે કે ? લાગશેજ. એટલા માટે હવે જે કરવા યોગ હોય તેનું વિવેચન કરવામાં આપ સમર્થ છો. ૮૬.

વ્રતમસ્મદીયમતુલંકમહત્કચકામશાસ્ત્રમતિગત્યમિદં ॥

તદભીષ્યતેભગવતૈવયદિત્યનવાસ્થિતંજગદિહૈવભવેત્ ॥૮૭॥

આપણું સર્વોત્તમ મોટું વ્રત (નિયમ) ક્યાં અને અત્યંત નિંદવા યોગ્ય આ કામશાસ્ત્ર ક્યાં ? નિયમને અને કામશાસ્ત્રને બનતુંજ નથી તો પણ જો આપજ વિરૂદ્ધ કામ કરવાની ઈચ્છા કરશે તો પછી નિયમના બાગ ઉપરાંત આ લોકમાં પ્રજા પણ મર્યાદા વગરનીજ થઈ જશે. ૮૭.

અધિમેદિનિપ્રથયિતુંશિથિલંધૃતકંકણસ્યયતિધર્મમિદં ॥

ભવતઃકિમસ્યવિદિતંતદપિપ્રણયાન્મયોદિતમિમંભગવન્ ॥૮૮॥

પૃથ્વીમાં શિથિલ થઈ ગયેલા આ સંખ્યાસ ધર્મને પ્રકટ કરવા માટે જેણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે એવા આપથી કાંઈ અજ્ઞાણું નથી તો પણ મહારાજ ! મેં રનેહને લીધે આ વચનો કહ્યાં છે. ૮૮.

સનિશ્ચમ્યપદ્મચરણસ્યગિરંગિરતિસ્મર્ગીષ્પતિસમપ્રતિભઃ ॥

અવિગીતમેવભવતાફણિતંશ્રુણુસૌમ્યવચ્મિપરમાર્થમિદં ॥૮૯॥

એ પ્રમાણે પદ્મપાદનાં વચન સાંભળી બૃહસ્પતિના સરખી બુદ્ધિવાળા શ્રી શંકરાચાર્યે તેમને કહ્યું કે ‘હે સૌમ્ય ! તમે યોગ્ય વાત કહી છે તો પણ હવે હું વાસ્તવિક વાત કહું છું તે સાંભળો. ૮૯.

અસંગિનોનપ્રભવંતિકામાહરેરિવાભીક્ષૂસત્ત્વસ્ય ॥

વજ્રોલિયોગપ્રતિભૂઃસપ્તવત્સાવકીર્ણિત્વાવિપર્યયોનઃ ॥૯૦॥

જેમ ગોપીઓનો સંગ કરવાથી શ્રીકૃષ્ણને કોઈ કામકૃત દોષો લાગ્યા ન હતા તેમ આસક્તિથી રહિત બીજા પુરૂષને પણ કોઈ કામકૃત દોષો લાગતા નથી. હે પુત્ર! જે ચન્દ્રોલિ યોગ (સ્ત્રીનો સંગ કરતાં છતાં પણ પોતાના વીર્યને સ્ખલિત નહીં થવા દેતાં ઉલટું સ્ત્રીના વીર્યનું આકર્ષણ કરી વેવાની ક્રિયા) છે તેજ આપણા વીર્યને સ્ખલિત નહીં થવા દેવાનો જામીન છે. ૯૦.

સંકલ્પવાચિલકામમૂલંસંવમેનાસ્તિસમસ્યવિષ્ણોઃ ॥

તન્મુલહાનૌભવપાશનાશઃકર્તુઃસદાસ્યાદ્રવદોષદૃષ્ટેઃ ॥૯૧॥

સંકલ્પજ સઘળી કામનાઓનું મૂલ છે પણ હું કે જે શ્રીકૃષ્ણ જ્યેષ્ઠધું તેને એ સંકલ્પજ નથી. સર્વદા સંસારમાં દોષદૃષ્ટિ (સંસાર ખરાબ છે, ખરાબ છે એવું વારંવાર ચિંતન) કરનારો પુરૂષને કામનાઓના મૂલરૂપ સંકલ્પનો નાશ થવાથીજ સંસારરૂપી પાશનો નાશ થાય છે. ૯૧.

અવિચાર્યયસ્તુવપુરાઘ્રમિસ્યભિમન્યતેજઙમતિઃસુદૃઢં ॥

તમશુદ્ધતત્ત્વમધિકૃત્યવિધિપ્રતિષેધશાસ્ત્રમશ્વિલંસફલં ॥૯૨॥

જે મૂઠ પુરૂષ 'દેહાદિક આત્મા છે' એવો વિચાર નહીં કરતાં 'જે દેહાદિક છે તેજ હું છું' એમ દૃઢ રીતે માની ખસે છે તે આત્માની પુરૂષનેજ સઘળાં વિધિ^૨ શાસ્ત્રો અને નિષેધ શાસ્ત્રો લાગુ પડે છે. ૯૨.

કૃતધીસ્ત્વનાશ્રમમવર્ણમજાસવબોધમાત્રમજમેકરસં ॥

સ્વતયાવગયનભજેન્નિવસન્નિગમસ્યમૂર્ધ્નિવિધિક્રિકરતાં ॥૯૩॥

'બ્રહ્મ કે જે આશ્રમ રહિત છે, વર્ણ રહિત છે, જાતિ રહિત છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જન્મ રહિત છે અને એકરસ છે તેજ હું છું' એમ જાણીને વેદથી પણ ઉપર રહેનારો આત્માની પુરૂષ તો કદી પણ વિધિનો કે નિષેધનો કંકર થાય નહીં. ૯૩.

કલશાદિમૃત્પભવમસ્તિયથામૃદમંતરાનજગદેવમિદં ॥

પરમાત્મજન્યમપિતેર્નવિનાસમયત્રયેપિનસંમસ્તિશ્વલુ ॥૯૪॥

૧ શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓની સાથે રમણ કરવાની વિસ્તીર્ણ કથા શ્રી ભાગવતના દશમસ્કંધમાં ૨૯ માથી ૩૩ માં અધ્યાય સુધીમાં છે. તેમાં કથું છે કે આત્મારામોપ્યરીરમત્ શ્રી કૃષ્ણ પાતે અસંગ છતાં પણ ગોપીઓને રમણ કરાવ્યું. સિષેદઆત્મન્યવરુદ્ધસૌરતઃ શ્રી કૃષ્ણ પોતાના વીર્યને પોતાના શરીરમાંજ રોકી રાખીને વિહારોત્ સેવને કર્યું. કિમુતાસ્તિલસરવાનાતિયેદ્મર્યદિદૈવૈકસામ્ ॥ કૈશિનુશ્વેશિતવ્યાનાંકુશાલકુશાલન્વચઃ અહઃકાર વચરના ભ-
વાને પણ પાપનો કે પુન્યનો સંબંધ નથી ત્યારે પશુ, પક્ષી, મનુષ્યો તથા દેવ એઓના તથા બીજા પણ સઘળા ભવાના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણને પાપનો કે પુન્યનો સંબંધ નહીં હોય તેમાં સુકેહુતુ. ૨ હઠ પ્રતિપક્ષા. ૩ ત્રિ, પાતુ. ૧૦૮ થી ૧૧૨ સુધી જુઓ.
૩ તમારા કેહવા પ્રમાણે હોય તો ધર્મશાસ્ત્ર વ્યર્થ જશે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે. ૩ જે વચનોમાં અમુક ક્રિયા કરવાની આજ્ઞા કરી હોય તે વિધિશાસ્ત્રો કેહવાય છે. જેમકે યાવજ્જીવંમગ્નિહોત્રંજુહુયાત્, ભવતાં સુધી અગ્નિહોત્ર હોમવુ. એ વિધિવાક્ય છે. જે વચનોમાં અમુક ક્રિયા ન કરવી એવી આજ્ઞા કરી હોય તે નિષેધ શાસ્ત્રો કેહ-
વાય છે. નમુરોપિબેત મદિરા પીવી નહીં.

૧જમ ઘટ આદિ વસ્તુઓ માટીથી ઉત્પન્ન થયેલ છે માટે ત્રણે કાલમાં માટી વિના છેજ નહી તેમ આ જગત પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયેલ છે માટે ત્રણે કાલમાં પરમાત્મા વિના છેજ નહી. (આ પ્રમાણે પરમાત્મામાં જગત કલ્પિત હોવાને બીધે જગતના અંદરનાં પુણ્ય અને પાપ કલ્પિતજ છે એમ યથાર્થ જાણનારને પુણ્યનો કે પાપનો સંબંધ થયો ઘટેજ નહી.) ૯૪.

કથમજ્યતેજગદશેષમિદંકલયન્મૃષેતિત્થદિકર્મફલેઃ ॥

નફલાયહિસ્વપનકાલકૃતંસુકૃતાદિજાત્વત્ત્વદ્વિહતં ॥૯૫॥

‘આ સઘળું જગત મિથ્યા છે’ એમ હૃદયમાં અનુસંધાન રાખનારો જ્ઞાની પુરુષ કર્મોનાં ફલોથી કેમજ લેપાય? નજ લેપાય. સ્વપ્ન અવસ્થામાં કરવામાં આવેલું પુણ્ય આદિ ‘ખોટું છે’ એવી શ્રદ્ધિથી હણાઈ ગયેલું હોવાને બીધે કદી પણ ફલ આપતું નથી તેમ જાગ્રતમાં થયેલાં કર્મો પણ ‘ખોટાં છે’ એવી શ્રદ્ધિથી હણાઈ ગયેલાં હોવાને બીધે જ્ઞાનીને કદી પણ ફલ આપતાં નથી. ૯૫.

તદયંકરોતુહયમેધસ્વતાન્યમિતાનિવિપ્રહનનાન્યથવા ॥

પરમાર્થવિન્નસૂકૃતૈર્દારૈરૈરપિલિપ્યતેઽસ્તમિતકર્તૃતયા ॥૯૬॥

આ પ્રમાણે છે એટલા માટે પ્રહ્લવેના પુરુષ સૈકડો અધમેધ યજ્ઞો કરે અથવા અગ્નિત પ્રહ્લહતાઓ કરે તો પણ ‘હું ધારું છું’ એવા અભિમાનથી રહિત હોવાને બીધે પુણ્યોથી કે પાપોથી લેપાતો નથી. ૯૬.

અવધીત્રિશૌર્ષમદદાચ્યતીન્દ્રકમંડલાયકુપિતઃશત્શઃ ॥

વતંલોમહાનિરપિતેનકૃતાનશતક્રતોરિતિહિવહૃચગીઃ ॥૯૭॥

‘છંદ્રે કોપ કરીને વિશ્વરૂપ નામના બ્રાહ્મણને માર્યો હતો તથા સૈકડો સંન્યાસીઓને મારીને કૃતરાઓને ખવરાવી દીધા હતા તો પણ તે પાપોથી છંદ્રનું એક રવાણું પણ તુટું ન હતું’ એમ ત્રગ્વેદીઓ પોતાના ઉપનિષદમાં બણે છે. ૯૭.

બહુદક્ષિણૈરયજતક્રતુર્ભિર્વિબુધાનતર્પયદસંસ્થયધનૈઃ ॥

જનકસ્તથાપ્યભયમાપપરંનતુદેહયોગમિતિકાળવચ્ચઃ ॥૯૮॥

‘જનક રાજાએ ઘણી ઘણી દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞોથી દેવતાઓનું યજ્ઞન કર્યું હતું અને અગ્નિત ધનોથી બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કર્યા હતા તો પણ તેને અભયરૂપ મુક્તિ મળી હતી પણ ફરીવાર અવતારનો સંબંધ નહી થયો હતો’ એમ કશ્વ શાખા વાળાઓ પોતાના ઉપનિષદમાં બણે છે. ૯૮.

૧. ‘અવશ્યમેવભોક્તવ્યકૃતંકર્મશ્રમાશુભમ્ ॥ નામુક્તક્ષીયતેકર્મ કલ્પકોટિકૌતૈરપિ ॥ ન કાંઈ શુભ કે

અશુભ કર્મ કર્યું હોય તે અવશ્ય ભોગવવું જ પડે છે. ભોગવ્યા વગરનું કર્મ સૈકડો કરોડ કરોડો વીતતાં પણ કાય પામતું નથી’ ઇત્યાદિ વચનોથી કર્મોનાં ફળોના ભોગ આવશ્યક છે એમ જણાય છે તે જ્ઞાનીને તે ફળોના સંબંધ કેમ થતા નથી એવી શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે. ૨ વિર્જીર્ણાંતવાદ્મહાજનમુસ્તાન્યતીન્દ્રશાઠ્ઠકૌમ્યઃપ્રાયચ્છ

નતસ્યમેલોમાપિનહીયતેસયોમ્સવેદતસ્યકેનચનકર્મણાલોકોમીયતેનસ્તેયેનનશ્ચુહત્પયા અ ત્રગ્વેદના ઉપનિષદની શ્રુતિએ તેમાં છંદ્રે કલ્પે છે કે તે ત્રણ માધાવાળા વિશ્વરૂપને માર્યો તથા વશંતોનું આધ્યયન નહી કરનારા સંન્યાસીઓને મારી કૃતરાઓને ખવરાવી દીધા તો પણ તે પાપથી માર્ એક રવાણું પણ તુટું નથી અને ને પુરુષ મારાસ્વરૂપને બણે તેને પણ મોટો કે હતા આદિ કોઈ પાપ કર્મથી કરી હરકત આવતી નથી, ૩ જનકોવૈદેહોબહુદક્ષિણેનેજે

અમયંલૈક્ષ્મકમાપોત્તિ ઇત્યાદિક કાળ શાખાના ઉપનિષદની શ્રુતિઓ છે તેના ને આ રસિકમાં અર્થ છે તેજ અર્થ છે.

નવિહીયતેહિરિપુવદૂરિતૈર્નચવર્દ્ધતેજનકવત્સુકૃતૈઃ ॥

નસતાપમેલકરવંદૂરિતંકિમહંસાધ્વકરવંતિતિચ ॥૧૯॥

સાની પુરૂષ ઇંદ્રની પેઠે પાપોથી ક્ષીણ થતો નથી, જનકની પેઠે પુરૂષોથી વૃદ્ધિ પા-
મતો નથી અને એ કેમ પુણ્ય ન કર્યું કે કેમ પાપ કર્યું એવી રીતનો પરિતાપ પણ પા-
મતો નથી. ૬૬.

તદનંગશાસ્ત્રપરિશીલનમપ્યમુનૈવસૌમ્યકરણેનકૃતં ॥

નહિદોષકૃત્તદપિશિષ્ટસરણ્યવનાર્થમન્યવપુરેલયતે ॥૧૦૦॥

હે સૌમ્ય! એટલા માટે જો કે કામશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આ શરીરથી જ કરવામાં આવે
તો પણ મને દોષકારી થાય એમ નથી તો પણ શિષ્ટલોકોની મર્યાદાના રક્ષણને વાસ્તે
બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરી તે અભ્યાસ કરવાનું યજ કરું છું.” ૧૦૦.

इतिस्तकथाःसकथनीयशामभवभीतिभंजनकरीःकथयन् ॥

सुदुरासदंचरणचारिजनैर्गिरिशृंगमेसपुनरेवजगौ ॥૧૦૧॥

વર્ણન કરવા યોગ્ય યથવાળા શ્રીશંકરાચાર્યે પદ્યપાદની સાથે રહસ્યમાં એ પ્રમાણે
સંસારના ભયને ભાગનારી ગ્રિતમ વાતો કરતાં કરતાં પગવતે ચાલનારાઓથી ન યોહોઆ
શકાય એવા એક પર્વતનાં શિખરે ઉપર આવીને સઘળા શિષ્યોને ફરીવાર નીચે પ્રમા-
ણે કહ્યું. ૧૦૧.

अथसानुपश्यतविभातिगुहापुरतःशिलासमतलाविपुला ॥

सरसीचतत्परिसरेऽच्छजलाफलभारनम्रतरुरम्यतटा ॥૧૦૨॥

જીવો, આ ઝુહાની પાસે સપાટપણાવાળી મોટી શિલા દેખાય છે અને તેની પાસે
સ્વચ્છ જળવાળી તથા ફૂંખાના ભારથી નમી રહેલાં વૃક્ષોથી રમણીય તટોવાળી સરસા
(નહાવાનું તળાવ) દેખાય છે. ૧૦૨.

परिपालयतामिहवसद्गिरिदंवपुरप्रमादमनवद्यगुणाः ॥

अहमास्थितस्तदुचितंकरणंकलयामियावदसमेषुकलां ॥૧૦૩॥

હે નિર્દોષ ઝુણોવાળા શિષ્યો! તમો અહીં રહીને મારા આ શરીરનું સાવધાન પ-
ણાથી રક્ષણ કરજો કે જોલા સમયમાં હું કામકલાના અભ્યાસને યોગ્ય શરીરમાં રહીને
ને કામકલાનો અભ્યાસ કરું. ૧૦૩.

इतिशिष्यवर्गमनशास्ययमिप्रवरोविसृष्टकरणोधिगुहं ॥

महिपस्यसूक्ष्मगुरुयोगबलोविशदातिवाहिकशररियुतः ॥૧૦૪॥

સંન્યાસીઓમાં ઉત્તમ અને યોગના પ્રૌઢ બળવાળા શ્રીશંકરાચાર્યે શિષ્યોને એ પ્રમાણે
બલામણુ કરી ઝુકાની અંદર પોતાના સ્થુલ શરીરને છોડી દઈ પાંચ તાનૈદ્રિય પાંચ પ્રા-
ણ, મન અને બુદ્ધિ એ સત્તર તત્વો વાળા બિંબ શરીરથી રાખના સ્થુલ શરીરમાં પ્રવેશ
કર્ષો. ૧૦૪.

૧ તત્સુકતદુઃકૃતોવિધુનતદનંહવાવનતપતિકિમહંસાધુનાકરવાંકિમહંપાપમકરવં ઇત્યાદિક શ્રુતિ છે
તેના અર્થ એક કે સ્થાની પુરૂષ પાપનો તથા પુણ્યનો પણ નાશ કરી નાખે છે. એ પુણ્ય કેમ ન કર્યું અને પાપ કેમ કર્યું
એના પરિતાપ પણ સ્થાની પુરૂષને થતા નથી.

અંગુષ્ઠમારભ્યસમીરણંનયનકરંધ્રમાર્ગાદ્દહિરેલયોગવિત્ ॥

કરંધ્રમાર્ગેણશનૈઃપ્રવિષ્ટવાન્મૃતસ્યયાવચ્ચરણાગ્રમેકધીઃ ॥૧૦૬॥

મોગને જાણનારા અને એકાગ્ર બુદ્ધિવાળા શ્રીશંકરાચાર્ય પોતાના અંગુઠાથી માંડી અનુક્રમે અક્ષરેંધ્ર પર્યંત પ્રાણવાયુને લઈ જઈ અક્ષરેંધ્રના માર્ગથી બહાર આવી, મરી ગયેલા અમરકરાંજના શરીરના અક્ષરેંધ્રના માર્ગથી ધીરે ધીરે તેના પગના અગ્ર સુધી પેહા. ૧૦૫.

ગાત્રંગતાસોર્વસુધાધિપસ્યશનૈઃસમાસ્યંદતત્તદ્દત્તપ્રદેશે ॥

તથોદમીલન્યનંક્રમેણતથોદતિષ્ઠત્સયથાપુરૈવ ॥૧૦૬॥

પછી મરણ પામેલા રાજાનું શરીર પ્રથમ હૃદયના પ્રદેશમાં ધીરે ધીરે હલવા લાગ્યું પછી હાથ આદિ અવયવો હળીને તેનાં નેત્ર ઉઘડ્યાં અને નેત્ર ઉઘડ્યા પછી તે રાજા આગળની પેઢે જ ઉઠ્યો. ૧૦૬.

આદૌતદંગમુદયનુમુલ્કાંતિપશ્ચાન્નાસાંતનિર્યદનિલંશનકૈઃપરસ્તાત્ ॥

ઉન્મીલદંઘ્રિચલનંતદનૂદ્યદક્ષિવ્યાકોચમુત્થિતમુપાત્તબલંક્રમેણ ॥૭॥

ઉઠવાથી પેહેલાં તેના અંગમાં મુખની કાંતિનો ઉદય થયો, તે પછી નાસિકાનાં છિદ્રોમાંથી પવન નીકળવા લાગ્યો, તે પછી ધીરે ધીરે પગ હલવા લાગ્યા, તે પછી આંખો ઉઘડી અને તે પછી અનુક્રમે બલ પ્રાપ્ત થતાં ઉઠ્યો. ૧૦૭.

તંપ્રાપ્તજીવમુપલભ્યપતિંપ્રભૂતર્હર્ષસ્વનાંપ્રમુદિતાનનપંકજાસ્તાઃ ॥

નાર્યોવિરેજુરુણોદયસંપ્રફુલ્લપદ્માઃસસારસરવાઈવવારિજિન્યઃ ॥૧૦૮॥

પતિને જીવતો થયેલો જોઈ જેઓનાં મુખારવિંદો પ્રકુલિત થયાં એવી અને ઘણા આનંદના શબ્દો કરતી એ રાજાની સ્ત્રીઓ સૂર્યના ઉદયથી પ્રકુલિત પુષ્પો વાળી અને હંસોના શબ્દોથી સંયુક્ત થયેલી કમલિનીઓની પેઢે શોભવા લાગી. ૧૦૮.

ર્હર્ષતાસામુદિતમતલંબીક્ષ્યવામેક્ષણાના ॥

માત્તપ્રાણંનૃમપિમહામાસમુલ્યાઃપ્રત્દષ્ટાઃ ॥

દધ્મુઃશંલાન્પણવપટહાન્દુદ્ભીશ્ચાભિજઘ્ન

સ્તેષાંવોષાઃસપદિવધિરીચક્રિરેદ્યાંભુવંચ ॥ ૧૦૯ ॥

એ સુંદરીઓના ઉદય પામેલા અમુલ્ય હર્ષને જોઈ અને રાજાને પણ જીવતો થયેલો જોઈ રાજા થયેલા મોટા મોટા મુખ્ય મંત્રીઓ શંખો ફુંકવા લાગ્યા અને પણવ, ઢોલ તથા કુંકુભિ નામનાં વાજાંઓને વગાડવા લાગ્યા કે જે વાજાંઓના શબ્દ એ ટુરત આકાશને અને પૃથ્વીને ઘેરેા કરી દીધાં. ૧૦૯.

इतिश्रीमाधवीयेतत्सार्वज्ञोपायगोचरः ॥

સંક્ષેપશંકરજયેસર્ગોચનંવમોઽભવત્ ॥૯॥

ઇતિશ્રી માધવાચાર્યે રચેલા સંક્ષિપ્ત શંકરદિગ્વિજયમાં શ્રીશંકરાચાર્યે લીધેલા સર્વસ્તપના ઉપાસના વર્ણન સંબંધી આ નવમો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ૯.

॥ समाप्तोऽयं नवमःसर्गः ॥

૧ કમલિનીઓ ૨૫ ઉપમાનના અને રાણીઓ ૩૫ ઉપમેયના સમાનપણાની શોભાદ' નહિત' કરચુ' ઉ માટે ઉપમા અલંકાર છે. (જુઓ આ ગ્રંથનું 'પૃષ્ઠ ૩ જુ')

દશમઃ સર્ગઃ

અથપુરોહિતમંત્રિપુરઃસરૈર્નરપતિઃકૃતશાંતિકર્મભિઃ ॥

વિહિતમાંગલિકઃસયથોચિતંનગરમાસ્થિતમદ્રગજોયયૌ ॥૧॥

પછી પુરોહિત અને મંત્રિઓ આદિ લોકોએ શાંતિ સંબંધી ક્રિયા કરીને જેનું શાસ્ત્રો-
ક્ત રીતે મંગલકર્મ કર્યું એવો એ રાજા માંગલિક હાથી ઉપર બેસીને નગરમાં ગયો. ૧.

સમધિગમ્યપુરેપરિસાંલિતપ્રિયજનઃસચિવૈઃસહસંમૈતૈઃ ॥

ભુવમપાલયદાદૃતશાસનોનૃપતિભિર્દિવર્મિદ્રઙ્વાધિરાટ્ ॥૨॥

નગરમાં જઈ પ્રિયજનોની સાંત્વના કરીને એ ચક્રવર્તી રાજા પ્યારા મંત્રીઓની સાથે
જેમ ઇંદ્ર સ્વર્ગનું પાલન કરે તેમ પૃથ્વીનું પાલન કરવા લાગ્યો અને તેની આસાને બીજા
રાજાઓ માન દેવા લાગ્યા. ૩.

ઈતિનૃપત્વમુપેસ્યવસુંધરામવતિસંયમિભૂષ્ટિમંત્રિણઃ ॥

તમધિકૃસ્યપરંકૃતસંશયાઈતિજજલપુરનલ્પધિયોમિથઃ ॥૩॥

એ પ્રમાણે સન્યાસીઓના ચક્રવર્તી શ્રીશંકરાચાર્ય રાજાપણને પ્રાપ્ત થઈ પૃથ્વીનું રક્ષણ
કરતાં મોટી શ્રદ્ધિવાળા મંત્રીઓ તેમના વિષે મોટો સંશય ધરીને એકાંતમાં નીચે પ્રમાણે ૫-
૨૨૫૨ વાતો કરેલા લાગ્યા. ૩.

મૃતિમુપેસ્યથાપુનરુત્થિતઃપ્રકૃતિભાગ્યવશેનતથાત્વયં ॥

નરપતિઃપ્રતિભાતિનપૂર્વવત્સમુદિતાશ્ચિલદિવ્યગુણોદયઃ ॥૪॥

“આ રાજા મરણ પામીને પ્રજાઓનાં ભાગ્યોદયને લીધે પાછો ઉઠ્યો છે ત્યારથી
આગળના જેવો ભાગતો નથી પણ ઉદય પામેલા સમ્રાજા દિવ્ય ગુણવાળો લાગે છે. ૪.

વસુદદાતિયયાતિવદર્થિનેવદતિગીષ્પતિવદ્વિરમર્થવિત્ ॥

જયતિફાલગુનવત્પ્રતિપાર્થિવાન્સકલમપ્યવગચ્છતિશર્વવત્ ॥૫॥

આ રાજા માગણોને યથાતિ રાજાની પેઠે ધન આપે છે, અર્થોનું અનુસંધાન રા-
ખીને બૃહસ્પતિની પેઠે ભાષણ કરે છે, પ્રતિપક્ષી રાજાઓને અર્જુનની પેઠે છતીલે છે અને
સર્વ વિષયોને સદાશિવની પેઠે જાણી લે છે. ૫,

અનુસવનવિમૃત્તરૈર્પૂર્વૈર્વિતરણપૌરુષશૌર્યધૈર્યપૂર્વૈઃ ॥

અનિતરસુલભૈર્ગુર્ભૈર્વિભાતિક્ષિતિપતિરેષપરઃપુમાનિવાદ્યઃ ॥૬॥

આ રાજા પ્રત્યેક સમયમાં ફેલાતા અને બીજાઓને સહજ ન મળે એવા દાન, પૌ-
રુષ, શૌર્ય અને ધૈર્ય આદિ અપૂર્વ ગુણોથી સર્પના આદિ કારણરૂપ નારાયણ જેવો લાગે છે. ૬.

અનૃતુષ્ણતરવઃસુપુષ્પિતાગ્રાસહુતરદુગ્ધદુધાશ્રગોમહિષ્યઃ ॥

ક્ષિતિરભિમતદ્વિષ્ટિરાદ્યસસ્યાસ્વવિહિતધર્મરતાઃપ્રજાશ્ચસર્વાઃ ॥૭॥

આ રાજાના પ્રભાવથી વૃક્ષો ત્રસ્તુઓ વગર પણ સારી રીતે પુષ્પોવાળા થયા છે,

ગાયો તથા ભેસો ધણાં ધણાં દુધ આપે છે, પૃથ્વી મનમાનતી વૃષ્ટિવાળી તથા ધાન્યોથી ભરપૂર થએલી છે અને સમ્રાજી પ્રભાઓ પોત પોતાના ધર્મમાં અત્યંત રૂચિ ધરાવે છે. ૭.

કાલસ્તિષ્યઃસર્વદોષાકરોપિત્રેતામસેસચરાજ્ઞપ્રભાવાત્ ॥

તસ્માદસ્રદ્રાવર્ષમપ્રવિશ્યપ્રાપ્તૈશ્વર્યઃશાસ્તિકશ્ચિદ્દરિત્રીં ॥૮॥

આ કલિકાલ જ્ને કે સમ્રાજી દોષોની આણરૂપ છે તો પણ હમણાં આ રાજાના પ્રભાવથી ત્રેતાયુગ કરતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ થયો છે. આવાં કારણો ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે 'સિદ્ધિઓને પામેલો કોઈ યોગી પુરુષ આપણા રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને પૃથ્વીનું પાલન કરે છે.' ૮.

તદયંગુણવારિધિર્યથાપ્રતિપદ્યેતનપૂર્વકંવપુઃ ॥

કરવામતથેતિનિશ્ચયંકૃતવંતઃસચિવાપરસ્પરં ॥૯॥

આ પ્રમાણે છે એટલા માટે ગુણોના સમુદ્રરૂપ આ મહાત્મા પુરુષ જે રીતે પોતાના આગલા શરીરને પાછો પ્રપ્ત ન થાય એવી રીતે આપણે કરવું." પરસ્પરમાં એવી વાતો કરીને તે મંત્રિઓએ તે પ્રમાણેજ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૯.

અથતેભુવિયસ્યકસ્યચેદ્વિગતાસોર્વપુરસ્તિદેહિનઃ ॥

અવિચાર્યતદાશુદત્યતામિતિભૂતાન્રહસિન્યયોજયન્ ॥૧૦॥

પછી તેઓએ એકાંતમાં મૃત્યુ લોકોને આજ્ઞા કરી કે "પૃથ્વીમાં મરણ પામેલા જે કોઈ પ્રાણીનું શબ પડેલું હોય તે શબને કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના ગુરતજ બાળી નાખજો." ૧૦.

અથરાજ્યધુરંધરાધિપઃપરમાર્ષેષુનિવેશ્યમંત્રિષુ ॥

બુભુજેવિષયાન્વિલાસિનીસચિવોન્યક્ષિતિપાલદુર્લભાન્ ॥૧૧॥

મંત્રીઓએ આ પ્રમાણે ગોકવણ કરી અને રાજા થએલા શ્રીશંકરાચાર્યતો પરમ વિશ્વાસપાત્ર મંત્રિઓને રાજ્યનો સમ્રાજી કાર્યભાર સોંપી દઈ સ્ત્રીઓના મંડલમાં રહીને બીજા રાજાઓને ન મળે એવાં વિષય સુખોને ભોગવવા લાગ્યા. ૧૧.

સ્ફટિકફલકેજ્યોત્સ્નાશુભ્રેમનોજ્ઞશિરોગૃહેવરયુવતિભિર્દીવ્યભક્ષૈર્દુરોદરકેલિષુ ॥

અધરદશનંબાહ્યાવાહંમહોત્પલતાઢનંરતિવેનિમયંરાજાકાર્ષીઢ્ઢુહંવિજયેમિથઃ૧૨॥

જુગાર સંબંધી કીડાઓ કરતાં આંદોનીની પેઠે સ્વચ્છ અને ઉપરનાં મનોહર ધરો વાળાં સ્ફટિક મણિના પાટીઆ ઉપર રાણીઓની સાથે પાશાઓથી એત્રતા એ શ્રીશંકરાચાર્ય પરસ્પરના જયમાં ગીચલા હોંનું દાખીને ચુંબન કરવાની, હાથ વતે ઉપાડી લેવાની, કમલ વતે પ્રહાર દેવાની અને સુરતમાં વિપરીતપણું કરવાની સરતો કરવા લાગ્યા. ૧૨.

અધરજમુધાશ્લેષાદુર્ચ્યમુગંધિમુશ્વાનિલવ્યતિકરવશાત્કામકાંતાકરાત્તમતિપ્રિયં ॥

મધુમદકરંપાયંપાયંપ્રિયાઃસમપાયયત્કનકચષકૈરિંદુષ્છાયાપરિષ્કૃતમાદરાત્ ॥૧૩॥

અધરામૃતના સંબંધથી રૂચિકારક થએલાં, મુખના આસના સંપર્કથી મુગંધિ થએલાં, રા-

હીઓના હસ્તોથી મળેલાં, ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પડવાથી શોભી રહેલાં અને મદને ઉત્પન્ન કરનારાં અતિપ્રિય મધને સોનાના પીઆલાઓ વતે મનગમતી રીતે પોતે પી પીને પ્રેમથી પ્યારીઓને પાવા લાગ્યા. ૧૩.

મધુમદકલંમંદસ્વિન્નમનોહરભાષણનિમૃતપુલકંસીત્કારાઢ્યંસરોરુહસૌરભં ॥

દરમુકુર્લિતૌક્ષીષલ્લજ્જંવિસ્તરમન્મથંપ્રચરદલકંકાંતાવક્રાંનિર્પાયકૃતીનૃપઃ ॥૧૪॥

એ રાજા મદિરાના મદને લીધે અસ્ફુટ અક્ષરોવાળાં, થોડા થોડા પસીનાવાળાં, મનોહર બાષણોવાળાં, ધાટાં રોમાંચવાળાં, સીત્કારથી સંયુક્ત થએલાં, કમલનાં જેવા સુગંધવાળાં, જરાક મોંચેલાં નેત્રોવાળાં, થોડીક લાજવાળાં, દેલાતા કામદેવવાળાં અને પ્રચલિત કેશોવાળાં સુંદરીઓનાં મુખોનું પાન કરીને કૃતાર્થ થયા. ૧૪.

વિવૃત્તજઘનંસંદૃષ્ટોષ્ટંપ્રણુન્નપયોધરંપ્રસૂતમણિતંપ્રાપ્તોત્સાહરંણન્મણિમેશ્વલં ॥

નિમૃતકરણંનૃત્યદ્વાત્રંગતેતરભાવનંપ્રસૂમરસૂચંપ્રાદુર્ભૂતાંકિમપ્યપદંગિરાં ॥૧૫॥

પેડુઓ ઉઘાડાં થઈ જવાથી, અધરોનાં ચુંબન કરવાથી, રતનોને અત્યંત દાખવાથી, રતિ સંબંધી ઘણી વાતો કરવાથી, રતિના કામમાં ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થવાથી, મણિઓવાળી કટિમેખળાઓનો બહુકાર થવાથી, નોખા નોખા પ્રકારનાં રતિસંબંધી આસનો કરવાથી, ગાત્રોનાં યોગ્ય ચલનો થવાથી અને એ સમયે અત્યંત એકાગ્ર વૃત્તિ થતાં બીજી કોઈ વાતનું સ્મરણ પણ નહીં રહેવાથી એવી રીતનું પ્રેમ સુખ ઉત્પન્ન થયું કે જેનું વાણીથી વર્ણન પણ કરી શકાય નહીં. ૧૫.

મનસિજકલાતસાભિજ્ઞોમનોજ્ઞાવિચેષ્ટિતઃસકલવિષયવ્યાવૃત્તાક્ષઃસદાનુસૃતોત્તમઃ ॥

કૃતકુચગુરૂપાસ્તાસંસૂનિર્ઘૃતમાનસોનિધુવનવરબ્રહ્માનંદંનિરર્ગલમન્વભૂત ॥૧૬॥

કામદેવની ૧૬લાઓના રતત્વને, જાણનારા, મનોહર ક્રિયાઓ કરતા, સઘળા વિષયોથી પાછી વળેલી ઇન્દ્રિયોવાળા, સર્વદા ઉત્તમને અનુસરનારા અને કુચરૂપ ગુરૂની ઉપાસના કરવાથી અત્યંત સુખિત મનવાળા શ્રીશંકરાચાર્યે મૈથુનરૂપી ઉત્તમ બ્રહ્માનંદનો અપ્રતિબંધ રીતે અનુભવ કર્યો. ૧૬.

પુરેવભોગાન્બુબુજેમહીભૃત્સભોગિનીભિઃસહિતોપ્યરંસ્ત ॥

કંદર્પશાસ્ત્રાનુગતઃપ્રવીઞૈર્વાત્સ્યાયનેતચ્ચનિરૈક્ષતાદ્વા ॥૧૭॥

૧ પ્રજ્ઞા, મીતિ, રતિ, ધૃતિ કીર્તિ, મનોભવા, વિભલા, પ્રાદિની, ધોરા, મદનોત્વાદની, અદા, મોહની, દીપની, વશ કરી, રંજની અને મદના એ સોળ કલાઓનાં નામ છે. શુકલપક્ષમાં પુરુષને જમણી તરફ અને સ્ત્રીને ડાબી તરફ તિથિઓના અનુક્રમ પ્રમાણે પગમાં, હાથમાં, સાપળમાં નાભિમાં. ગુદમાં, સ્તનમાં, હૃદયમાં, કાખમાં, કંઠમાં, હોઠમાં, આલમાં, નેત્રમાં, કાનમાં, લલાટમાં અને અસ્તકમાં અનુક્રમે કામદેવ રહે છે અને ૧૬જી પક્ષમાં પુરુષને ડાબી તરફ અને સ્ત્રીને જમણી તરફ એ અંગોમાં અનુક્રમે કામદેવ રહે છે. (કામશાસ્ત્ર જુલો) ૨ મૈથુનના પક્ષમાં તત્ત્વ ઓટલે રહરથ અને બ્રહ્માનંદના પક્ષમાં તત્ત્વ ઓટલે કુબધાચીપણું અને ત્રિશ્યાપણું ૩ મૈથુનના પક્ષમાં, રતિ શિવાચ બીજી બાબતોથી પાછી વળેલી ઇન્દ્રિયોવાળા એમ સમજવું અને બ્રહ્માનંદના પક્ષમાં શબ્દ સ્પર્શાદિક વિષયોથી પાછી વળેલી ઇન્દ્રિયોવાળા એમ સમજવું ૪ મૈથુનમાં બ્રહ્માનંદનો આરોપ કરવા માટે કુચમાં ગુરૂનો આરોપ કરવો છે અને બીજા વિશેષણોમાં રહેલથી સાધર્મ્ય મેળવું છે માટે ક્ષિપ્રાક્ષિપ્તશબ્દનિબંધનપરંપારેતકપક અલંકાર થયા છે. (જુલો. સા. ૬, કા. ૬૭૧ મો.)

એ રાજાએ કામિનીઓની સાથે પ્રથમની પેઠે ભોગ ભોગ્યા, વાત્સ્યાયન સૂત્રમાં (કામશાસ્ત્રમાં) પ્રવીણતા ધરાવનારા લોકોની સાથે કામશાસ્ત્રને અનુસરીને વિનોદો કર્યા અને પોતે પણ કામશાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ રીતે અવલોકન કર્યું. ૧૭.

વાત્સ્યાયનપ્રોદિતસૂત્રજાતંતરીયમાશ્યંચનિરીક્ષ્યસમ્યક્ ॥

સ્વયંવ્યધત્તાભિનવાર્થગર્ભેનિબંધમેકંનૃપવેષધારી ॥૧૮॥

રાજાના વેષને ધરનારા શ્રીશંકરાચાર્યે ^૧વાત્સ્યાયનનાં કરેલાં સૂત્રોનું જ્ઞાન તેઓનાં ભાવ્યનું સારી રીતે અવલોકન કરીને પોતે પણ કામશાસ્ત્ર સંબંધી નવા નવા વિષયોવાળો એક ગ્રંથ બનાવ્યો. ૧૮.

પારાશર્યવનિભૂતિપ્રવિશ્યરાજોવૃષ્ઠૈર્વંવિહરતિતદ્વિલાસિનીભિઃ ॥

દૃષ્ટ્વાતત્સમયમતીતમસ્યશિષ્યારક્ષંતોવપુરિતરેતરંજંજલપુઃ ॥૧૯॥

સંન્યાસીઓના રાજા શંકરાચાર્યે એ પ્રમાણે અમરક રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરી તે રાજાની સુંદર સ્ત્રીઓની સાથે વિહાર કરતાં એમના શિષ્યો કે જોએ તેમના સ્થૂલ શરીરનું રક્ષણ કરતા હતા તેઓ એક માસને બીજી તથા ગમેલો જોઈ પરસ્પરમાં નીચે પ્રમાણે વાતો કરવા લાગ્યા. ૧૯.

આચાર્યૈરવધિરકારિમાસમાત્રંસોડતીતઃપુનરપિપંચષાશ્વસ્રાઃ ॥

અદ્યાપિસ્વકરણમેત્સનઃસનાથાન્કર્તુતન્મનસિનજાયતેડનુકંપા ॥૨૦॥

શ્રી શંકરાચાર્યે એક માસની અવધિ કરી હતી તે એક માસ બીજી તથા ગયો અને તે ઉપરાંત પણ પાંચ છ દિવસો બીજી તથા ગયા તો પણ હજી સુધી પાછા પોતાના શરીરમાં પધારીને આપણને સનાથ (ધણીઆતા) કરવા માટે તેમના મનમાં દયા આવતી નથી. !! ૨૦.

કિંકુર્મઃકનુમૃગયામહેકયામઃકોજાનન્નિહવસતીતિનોભિદધ્યાત્ ॥

વિજ્ઞાતુંકથમિમમીશ્મહેવિચિંત્યાપ્યાસિંધુક્ષિતિતંલમન્યગાત્રગૂઢં ॥૨૧॥

શું કરીયે ? ક્યાં શોધીએ ? ક્યાં જઈએ ? કયો જાણનારો મળે કે જે આપણને ‘આચાર્ય અમુક સ્થલમાં વસે છે’ એમ કહે ? સમુદ્ર પર્વત આખી પૃથ્વીમાં ફરીએ તો પણ બીજા શરીરમાં ગુપ્ત થઈને રહેલા એ આચાર્યને શી રીતે જાણી શકીએ ? ૨૧.

ગુરુણાકરુણાનિધિનાત્થઘુનાયદિનોસંભ્રિહિતાવિહિતાસજિતાઃ ॥

જગતિક્કગતિર્ભજતાંસજતાંસ્વપદંવિપદંતકરંતદિદં ॥૨૨॥

કરુણાના ભંડારરૂપ એ ગુરુએ હમણાં આપણે કે જોએ સર્વદા પાસેજ રહેનારા

૧ ગર્ભ અર્થે તથા કામ એઓનો નિર્લેપ, વિધાનો ઉદ્દેશ, અતુરત્વ આચરણ, નાયકનાં સહાયોનાં તથા કુલીઓનાં કામોનો વિચાર, પ્રમાણ કાલ તથા ભાવ એઓને અનુસરી રહિતું સ્થાપન, પ્રીતિના વિરોધો, આભિગનના વિચારો અનુભવના ભેદો, નષ્ટ મારવાના તથા હાંત મારવાના પ્રકારો, કેશી ઊપચારો, બેસત્રના પ્રકારો, વિચિત્ર રીતિનાં સુરતો, વિપરીત રીતિ, અને પ્રેમના કલ્પના ઇત્યાદિ અનેક વિષયો વાત્સ્યાયન સૂત્રમાં લખેલાં છે.

છિયે તેઓને પણ છોડી દીધા તો પછી જગતમાં સંસારને છોડી દઈ વિપત્તિઓનો અંત કરનારા તેમના ચરણારવિંદનું ભજન કરનારા બીજા સંન્યાસીઓના થી ગતિ થશે? ૨૨.

નિઃશેષેદ્વિયજાઘ્યત્ક્રમવનવાલ્હાદંમુહુસ્તન્વતી ।

નિસ્યાશ્લઘ્નરજોયતીશચરણાંભોજાશ્રયાશ્રેયસી ॥

નિષ્પત્યૂહવિજૃંભમાણઘ્નજિનસ્યોદ્દાસનાવાસના

નિઃસીમાત્દદયેનકલ્પિતપરારંભાચિરંભાવ્યતે ॥૨૩॥

જો કે એવા ગુરૂથી જુદા પડેલા આપણુ લોકોનું જીવિત રહેવું સંભવિત નથી તો પણ સર્વ ઇંદ્રિયોની જડતાને હરનારી, વારંવાર નવા નવા આનંદને આપનારી, સર્વદા રન્નેચુલુથી રહિત એમનાં ચરણારવિંદોના આશ્રય વાળી, અત્યંત એજ, અપ્રતિબંધ રીતે ઉદય પામતાં સંસાર સંબંધી કષ્ટોનું છેદન કરનારી અને સીમા વગરની જે તેમના ભજનની વાસના આપણા હૃદયમાં દૃઢ થઈને રહેલી છે તેજ આપણને બાંધા સમય મુધી જીવાડે છે. ૨૩.

ફલિતૈરિવસત્પદપૈઃપરિણામૈરિવયોગસંપદાં ॥

સમયૈરિવવૈદિકશ્રિયાંસશરીરૈરિવતત્ત્વનિર્ણયૈઃ ॥૨૪॥

સધર્મૈર્નિજલાભવૈભધાત્સકુટુંબૈરુપશાંતિકાંતયા ॥

અતદન્યતયાલિલાત્મકૈરનુશ્ચલ્યેમકદાનુધામભિઃ ॥૨૫॥

એ આચાર્ય મહારાજ કે જે ક્ષિત થએલા સત્યગુણ રૂપી વૃક્ષ જેવા છે, યોગની સંપત્તિઓના પરિણામ જેવા છે, વૈદિક સિદ્ધાંતોના પ્રકાશ જેવા છે, તત્ત્વોના દેહધારી નિર્ણય જેવા છે, શ્વરૂપના લાભ રૂપી વૈભવથી ધનાઢ્ય જેવા છે, ઉપશાંતિરૂપ સ્થિતિ લીધે કુટુંબ જેવા છે અને પોતાથી વ્યતિરક્ત કાંઈ પણ નહી હોવાથી સર્વાત્મક છે તેમનો અનુગ્રહ આપણને ક્યારે મળે? ૨૪, ૨૫.

અવિનયંવિનયજ્ઞસતાંસતામતિરયંતિરયન્ભવપાવકં ॥

જયતિયોયતિયોગમૃતાંવ્રોજગતિમેગતિમેષવિધાસ્યતિ ॥૨૬॥

‘સંન્યાસ યોગનું ધારણ કરનારાઓમાં ઉત્તમ, કુષ્ટ વાદિઓના અવિનયને દૂર કરનાર અને સન્મનનોના અત્યંત વેગવાળા સંસારરૂપ અગ્નિને શાંત કરનાર જે શ્રીશંકરાચાર્ય જન્મતમાં સર્વોપરિ છે તેજ મારી ગતિ કરશે. ૨૬.

વિગતમાંહતિમાપ્યંવિધુતમાયતમાયતયોભવન્ ॥

અમૃતદસ્યતદસ્યદ્વશઃસૃતાવવતરેમતરેમશુગર્ણવં ॥૨૭॥

‘સંન્યાસીઓ આવરણ રહિત તત્ત્વજ્ઞાન વાળા જે આચાર્યને શરણાગત થઈને માયાને અત્યંત કંપાવી નાખનારા થયા છે એ મોક્ષને આપનારા આચાર્યની દૃષ્ટિના મા-

૧ એઓમાં અત્યંત કુઝા પામેલા કેઈ શિષ્ય ‘આચાર્યને મારી ગતિ કરશે’ એમ કેટલે ઉ. ૨ કેટલાએક શિષ્યો ‘આચાર્યના ઈર્ષાથી શોકરૂપી સપુકમાંથી તરી શકાશે’ એમ માનીને કેટલે.

ર્ગમાં જ્યારે ઉતરીશું ત્યારેજ શોકરૂપી સમુદ્રને તરીશું. ૨૭.

શુભાશુભવિભાજકસ્ફુરણદાષ્ટિમુષ્ટિધયઃક્ષર્પાધમતપાંથદુષ્કથકદંભકુર્ષિભારિઃ ॥

કદાભવસિમેપુનઃપુનરનાદ્યવિદ્યાતમઃપ્રમૃજ્યગલિતદ્વયંપદમુદંચયમ્નદ્વયં ॥૨૮॥

૧ હે આચાર્ય! આપ કે જે આત્માના તથા અનાત્માના વિભાજ કરનારાછો, દ્વૈત દૃષ્ટિનો નાશ કરનારાછો અને રાત્રિના અંધકાર સરખા દ્વૈત મતોમાં ભટકનારા કુષ્ટ વાદો-
ઓના દંભને ખાઈ જનારાછો તે હવે વારંવાર મારા અવિદ્યારૂપ અંધકારને ટાળી નાખી
અખંડ અદ્વૈત પદનો પ્રકાશ કરનારા ક્યારે થશો. ૨૮.

મર્સાનાંનિજપાદપંકજજુષામાચાર્યવાચાયયા

રૂંધાનોમતિકલ્મષંત્વમિહકિંકુર્વાણનિર્વાણયા ॥

દ્રાઢનાયાસ્યાસિચેત્સૂધીકૃતપરીહાસસ્યદાસસ્યતે

દુઃખાંતોનભવેદિતીઙ્ઘ્યસપુનર્જાનીહિમીનીહિમા ॥૨૯॥

૧ હે આચાર્ય! હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય! પોતાના ચરણારવિંદનું સેવન કરનારાઓના
શ્રુદ્ધિના મોહને જેની પાસે મોક્ષ કિંકર થઈને રહે છે એવી વાણીથી ટાળી નાખરા આપ
જો અહીં તુરંત નહીં પધારો તો વિદ્વાન્ પુરૂષો જેની હાંસી કરશે એવા આ દાસના
(મારા) કુઃખનો છેડો આવશેજ નહીં એમ જાણજો. મને અહીં મારી નાખો માં. ૨૯.

ઇતિલેદમુપેયુષામિત્રજનેપ્રાતિપન્નયતિશક્તિમૃન્મહિમા ॥

શુંચમર્થવતાશમયન્વચસાનિજગાદસરોરુહપાદશ્દં ॥૩૦॥

એ પ્રમાણે પોતાના મિત્ર લોકો એક પામતાં પોતાના ગુરુ શ્રીશંકરાચાર્યના મહિમાને જા-
ણનારા પદ્મપાદ તેઓના શોકને શાંત કરવા માટે સારા અર્થવાણાં વચનોથી તેઓને નીચે
પ્રમાણે કહ્યું. ૩૦.

પર્યાપ્તનઃકૈવલ્યમુપેસાત્રસત્વાયઃકૃત્વોત્સાહંભૂમિમશેષામપિધાનાત્ ॥

અન્વેષ્યામોભૂવિવરાણ્યથચદ્યાંયદ્વદેવંદેવમનુષ્યાદિષુગૂઢં ॥૩૧॥

હે મિત્રો! આપણે આ વિષયમાં નિરુદ્ધોગપણારૂપ નપુંસકપણું રાખવાનું રહેવા
હીયો. જેમ દેવ અને મનુષ્ય આદિ શરીરોમાં ગુપ્ત રીતે રહેલા પરમાત્માને શોધી કાઢા-
ડીએ છીએ તેમ કોઈ શરીરમાં ગુપ્ત રીતે રહેલા આચાર્યને સમજાવી પૃથ્વીમાં, પાતાલોમાં
અને સ્વર્ગમાં પણ છાનાઈથી ફરી ફરીને શોધી કાઢાડશું. ૩૧.

અનિર્વિણ્ણચેતાઃસમાસ્થાયયત્રંસુદુષ્પ્રાપમપ્યર્થમાપ્નોસ્યવચ્યં ॥

મુહુર્વિગ્નજાલૈઃસુરાહન્યમાનાઃસુધામપ્યવાપુતર્દ્યનિર્વિણ્ણચિતાઃ॥૩૨॥

મુરૂષ ચિત્તમાં કાયરે નહીં થતાં યતન કરવામાં લાગે તો અતિ દુર્લભ પદાર્થને પણ

૧ કોઈ શિષ્ય આચાર્યના ઉપદેશનું સ્મરણ કરીને બોલેછે. ૨ કોઈ શિષ્ય અત્યંત વિકલ થઈને અવરય દર્શન
રેવાની માગણી કરેછે.

અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. દેવતાઓ વિશ્વિના સમૂહોથી વારંવાર દુઃખી થતાં છતાં પણ કામર નહીં થઇને ઉદ્યોગમાં લાગ્યા રહ્યા તો તેઓ અમૃતને પણ મેળવી શક્યા છે^૧. ૩૨.

યદપ્યન્યગાત્રપ્રતિચ્છન્નરૂપોદુરન્વેષણઃસ્યાદુરુર્નસ્તથાપિ ॥

સ્વભાનુદરસ્યઃશશીવપ્રકાશૈસ્તદીયૈર્ગુણૈરેવેત્તુસશક્યઃ ॥૩૩॥

ને કે ગુરુ બીજાના શરીરમાં ગુપ્ત થઇને રહેલા છે તેથી શોધી કાઢાડવાને અશક્ય છે તો પણ જેમ ગ્રહણ સમયે રાહુના ઉદરમાં રહેલો ચંદ્ર પોતાના પ્રકાશોથીજ જાણી શકાય છે તેમ ગુરુ પણ પોતાના અસાધારણ ગુણોથીજ જાણી શકાશે^૨. ૩૩.

ઇષ્ટુષાપાગમપેક્ષયાનિર્મતોવર્ષ્મતસ્યોચિત્તંકૃષ્ણવર્ત્મવ્યુતિ ॥

વિભ્રમાર્ણાપદસુન્દુર્વાભૂષતેઃપ્રાપ્તુમર્હસકામાગ્રણીઃસંયમી ॥૩૪॥

નિષ્કામ પુરુષોમાં અગ્રણી પાછું ધરાવનારા ગુરુ કામશાસ્ત્રને અભ્યાસ કરવા માટે નીકળી ગયા છે એટલા મઠે કામશાસ્ત્રના અભ્યાસને યોગ્ય; અગ્નિના સરખી ક્રાંતિવાળું અને મુંઢરીઓના ક્ષિલાસોના મ્યાનકરૂપ કોઈ રાજાના શરીરમાંજ રહેલા હોવા જોઈએ. ૩૪.

નિસત્પ્રાગ્રયાગ્યાશ્રિતેનિર્વૃતાઃપ્રાણિનોરોગશોકાદિનાનેક્ષિતાઃ ॥

દસ્યુપીઢોક્ષિતાઃસ્વસ્વધર્મેરતાઃકાલવર્ષોસ્વરાખેદિનીકામસૂઃ ॥૩૫॥

નિસત્પ્રાગ્ર. પુરુષોમાં અગ્રણી, આપણા ગુરુ, જે દેશમાં હશે, તે દેશમાં સર્વે મનુષ્યો, સુખી, ચોર લોકોની પીડાથી રહિત, પોતપોતાના ધર્મમાં આસક્ત રહેનારા અને જેઓ ના ઉપર રોગ કે શોક આદિની દૃષ્ટિજ નહિ. પડતી હોય એવા હશે, વરસાદ સમય સર વરસતો હશે અને પૃથ્વી જોઇતાં ફલો આપતી હશે. ૩૫.

તદિહાલસ્યમપાસ્યવિચેતુંનિરવધિસંસૃતિજલધેઃપેતું ॥

દેશિકવરપદકમલંયામોનવૃથાડનેહસમત્રનયામઃ ॥૩૬॥

આવા શોધથી ગુરુ મળી શકશે એટલા માટે આ સમયમાં આલસ્ય છોડીદઇને સંસારરૂપી અપાર સમુદ્રમાંથી તારનારાં સદગુરુનાં ચરણાવિંદને શોધવા માટે અહિંથી જઈએ. આહી વૃથા કાઢાડવો યોગ્ય નથી. ૩૬.

ઈતિજલરૂહપદવચનંસર્વેમનંસિનિધાયાનરાકૃતગર્વે ॥

કાંશ્ચિત્તત્રનિવેદ્યશરીરંરક્ષિતુમન્યેનિરગુરુદારં ॥૩૭॥

એ પ્રમાણે પદ્મપાદનાં વચનને પોતાના ગર્વ રહિત મનમાં ધરીને તે શિષ્યો પોતાના કંટલાઓ કને શ્રીશંકરાચાર્યના ઉત્તમ મૂલ્ય શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે ત્યાંજ રાખીને બીજાઓ ત્યાંથી નીકળ્યા. ૩૭.

૧ ઊપમાન વાક્યનો અને ઉપમેય વાક્યનો 'પામવા' ૨૫ એક સાધ્યજી ધર્મ જુદો જુદો કહેલો છે તેથી પ્રાતિવસ્તૂપામ અલંકાર થયો છે. વાક્યયોદેકસામાન્યેપ્રતિવસ્તૂપામતા જો ઉપમાન વાક્યનો અને ઊપમેય વાક્યનો એકજ સાધારણ ધર્મ જુદાં જુદાં પદોથી કહ્યો હોયતો પ્રાતિવસ્તૂપામ અલંકાર થાય છે. (જુલો કવચયાનંદ, પૃષ્ઠ ૬૩ કુ.) ૨ ઉપમા અલંકાર છે. (જુલો આ ત્રંગુત્ર પૃષ્ઠ ૩ જુ.) ૩ આચર્યકથા દેશના સજ્જના શરીરમાં પેદા હશે. એ વાતજી અનુમાન કરવાને વાસ્તે કહે છે.

તેચિન્વંતઃશૈલાચ્છૈલંવિષયાદ્વિષયંભુવમનુવેલં ॥

પ્રાપુર્ધિકૃતવિબુધનિવેશાન્સ્ફીતાનમરકનૃપતેર્દેશાન્ ॥૩૮॥

પૃથ્વીમાં ક્ષણે ક્ષણે એક પર્વતમાંથી બીજા પર્વતમાં અને એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં શોધ કરતા તે શિષ્યો જણે સુખ સંપત્તિને લીધે સ્વર્ગ લોકનો પણ તિરસ્કાર કર્યો હતો એવા (સ્વર્ગ કરતાં પણ અધિક સુખ સંપત્તિવાળા) અમરક રાજાના દેશમાં પોહ્યા. ૩૮.

મૃત્વાપુનરપ્યુત્થિતમેનંશ્રુત્વાવૈન્યદિલીપસમાનં ॥

લક્ષ્મીવિરહજદૈન્યમમંદંમત્વાચાર્યધૈર્યમાર્વિદન્ ॥૩૯॥

પૃથુરાજાના અને દિલિપ રાજાના જેવા એ રાજાને મરણ પામીને પાછો ઉઠેલો શાંખળી એના શરીરમાં આચાર્ય છે એમ ધારી વિરહથી ઉત્પન્ન થયેલી અત્યંત દીનતાને છોડી દહને ધીરજ પામ્યા. ૩૯.

તેચજ્ઞાત્માગાનવિલોલંતરુણીસક્તંધરણીપાલં ॥

વિવિશુઃસ્વીકૃતગાયકવેષાનગરંવિંદિતસમસ્તવિશેષાઃ॥૪૦॥

એ રાજાને ગાયનમાં રૂચિ ધરાવનાર અને સુંદરીઓમાં આશક્ત જાણી સઘળા પ્રકારોને જાણનારા એ શિષ્યો ગવૈયાઓનો વેષ ધરીને તેના નગરમાં ગયા. ૪૦.

રાજ્ઞેજ્ઞાપિતવિદ્યાતિશયાસ્તેતત્સંગ્રહવિદ્યુતાતિશયાઃ ॥

રમણીશતમધ્યગમવર્નોદ્રંદદશુસ્તારાવૃતમિવચંદ્રં ॥૪૧॥

રાજાને વશ્ય કરવાને વાસ્તે અમત્કારના અતિથયને ધરનારા તે શિષ્યો રાજાને પોતાની વિદ્યાના અતિથયની અમર કેહેવરાવી સભામાં ગયા ત્યાં તેઓને જેમ તારાઓથી વીટાએલો ચંદ્ર હોય તેમ સૈકડો સ્ત્રીઓથી વીટાએલા તે રાજા જોવામાં આવ્યા. ૪૧.

વરચામરકરતરુણીકંકણરાંજિતસુંદરપશ્ચાદ્ભાગં ॥

ગીતિગતિશ્ચોદ્ગીતશ્રુતિસુખતાનસમુલ્લસદાગ્રિમદેશં ॥૪૨॥

એ સમયે એ રાજાનો પાછલો ભાગ હસ્તોમાં ઉત્તમ અમરો ધરીને પયન નાખતી સ્ત્રીઓનાં કંકણોના ચન્દ્રથી વ્યાપ્ત હોવાને બીધે મનોહર લાગતો હતો અને આગલો ભાગ ગાયનની ઉત્કૃષ્ટ રીતિએને જાણનારા લોકોએ ગાયેલાં કાનને સુખ આપે એવાં તાનોના ચન્દ્રથી ઘેરાઈને શોભી રહ્યો હતો. ૪૨.

ધૃતચામીકરદંડસિતાતપવારગરંજિતરત્નકિરીટં ॥

શ્રિતવિગ્રહમિવરતિપતિમાશ્રિતભુવમિવસાંતઃપુરમમરેશં ॥૪૩॥

સોનાની ઢાંડીવાળા ચેત છત્રની ઝાંઘથી શોભી રહેલા રત્નમય કિરિટવાળા એ રાજા જાણે દેહ ધરીને કામદેવ એક હોય અને જાણે પૃથ્વીમાં ઉતરીને પોતાનાં અંતઃપૂર સહિત ઇંદ્ર એક હોય એવા લાગતા હતા. ૪૩.

રુચિરવેષાઃસમાસાદ્યતાંસંસદંનયનસંજ્ઞાવિતીર્ણાસર્નાભૂમુજા ॥

સમતિસૃષ્ટાસ્તતઃસુસ્વરંમૂર્છનાપદવિદસ્તેજગુર્મોહ્યંતંસર્ખાં ॥૪૪॥

સુંદર વેષવાળા અને મૂર્છાનાની ગતિને જાણનારા તે શિષ્યો એ સભામાં જઈ, રાત્રીએ દૃષ્ટિના ઇશારાથી આપેલાં આસનો પર બેસી, રાત્રીએ આરા કરવાથી સભાને જાણ ઉપજાવે એવું નાચીના અભિપ્રાય વાળું સુસ્વર ગાયત કરવા લાગ્યા. ૪૪.

ભૃંગતવસંગતિમપાસ્યગિરિશૃંગેતુંગવિટપિનિસંગમર્જુપિત્તદંગે ॥

સ્વાંગરચિતાઃસકલુપાંતરંગાઃસંગમકૃતેભંગમુપયાંતિભૃંગાઃ ॥૪૫॥

હે ભ્રમર ! તારા સમાગમને જોઈને ઊંચાં વૃક્ષોવાળા પર્વતના શિખરમાં રહેલા તારા શરીરનું રક્ષણ કરવાને વાસ્તે રાખવામાં આવેલા બીજા ભ્રમરો મનમાં બહુજ મુંઝાઈને તારા સમાગમને વાસ્તે છુટા પડેલા છે. ૪૫.

પંચશરસમયસંચયકૃતેપ્રાંચમુદંચન્નિવેહસંચરાસિપ્રપંચં ॥

પંચજનમુક્ષપંચમુખમપ્યનંચનલ્લંચગતિરિતિકિંચકિલલંચિતોસિ ॥૪૬॥

હે સેધળાં તત્વોના અધિષ્ઠાનરૂપ ! કામચાસ્રનો અભ્યાસ કરવા માટે પૂર્વ શરીરનો ત્યાગ કરી, જાણે આ નવા પ્રદંત્યમાં અવતરેલો હોય એવો તું સર્વેની ગતિરૂપ છતાં પોતાના સ્વરૂપભૂત સદાશિવને પણ નહીં પામતાં અહીં કેમ છેતરાઈ ગયો છે ? ૪૬.

પર્વશશિમુલસર્વમપહાયપૂર્વકુર્વદિહર્વમનુમૃસત્તદપૂર્વં ॥

નસ્પારસિવસ્ત્વસ્મદીયમિતિક્ષ્માત્સંસ્પરતદસ્પરપરમસ્પદુક્તયા ॥૪૭॥

હે પુત્રમના ચંદ્ર સરખા મુખવાળા ! આગત્રા શમ દમ આદિ સધળા ગુણોને જોડીદઈ અહીં નવા અભિમાનમાં પડેલા મનને અનુસરેલો તું આપણા પરમ તત્વને કેમ સંભારતો નથી ? તને જો સ્પરશ ન આવતું હોય તો હવે અમારા કેહેવાથી તે તત્વનું સ્પરશ કરે. ૪૭.

નોતનેસાંદેનિગમવચનેનાનિપુણાંનિષેધ્યમૂર્તમૂર્તરાશિં ॥

યદશક્યનિહવંસ્વાત્મરૂપતયાજાનંતિકોવિદાસ્તત્ત્વમાસિતત્ત્વં ॥૪૮॥

વિદ્વાન્ પુરૂષો 'મૂર્ત્યુ' શરીર અત્મા નથી, સૂક્ષ્મ શરીર આત્મા નથી અને કારણ

૧ અનુક્રમથી પદ્મ, રૂપલ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ચૈત અને નિષાદ એ સાત સ્વરોનું 'કે ચઠ્ઠું' જિતરુનું તે મૂર્છના કે-
હેવાય છે. પ્રથમ સાંભળતાં કે કુંડીમારા વાળો શબ્દ સંભળાય છે એટલે સ્વરનો આરંભ કરનાર કે અવધર છે તે શ્રુતિ
કેહેવાય છે અને તે શ્રુતિ પછી ધનારી ધ્વનિરૂપ કે શબ્દ, સાંભળનારા ચિત્તને રંગીર છે તે સ્વર કેહેવાય છે. સ્વરનો કે
સમૂહ તે ગ્રામ કેહેવાય છે. પદ્મગ્રામ, મધ્યમ ગ્રામ અને ગાંધાર ગ્રામ એ રીતે ત્રણ ગ્રામો છે અને તેઓ અનુક્રમે નંદાવર્ત,
છમત અને સુભદ્રા એ નામોથી ઓળખાય છે. એ ત્રણે અનુક્રમે પદ્મથી, મધ્યમથી અને ગાંધારથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ
એકે એક ગ્રામમાં સાત મર્ચનાઓ રહે છે તેથી મૂર્છનાઓ એકવીસ પ્રકારમાં આવે છે. ૨. જે ન જમર પ્રકાશના રસના સ્વા-
દને લેનાર છે તેમ શ્રીશાંકરાચાર્ય શ્રુતિઓના રસના સ્વાદને લેનાર છે તેથી તેમને 'હે જમર, એ સંબોધન આપણું' છે. ૩. કે
શ્રીશાંકરાચાર્યને કેહેવાનું છે તે બીજા લોકોને નહીં જાણવારેવાને વાસ્તે જમરને કહ્યું છે માટે મૂર્છાકિત અલંકાર થયો છે.
મૂર્છાકિતરૂપેશ્વર્યવેશ્વર્યપ્રતિકષ્પતે કે માણસના ઉદ્દેશથી કાંઈ કેહેવાનું હોય તે બીજાના જાણવામાં ન આવવા
કેવાને વાસ્તે અન્યને કેહેવામાં આવે તો મૂર્છાકિત અલંકાર થાય છે. (જુઓ કુવલયાનંદ પાનું ૧૭૬ પૃ.)

શરીર પણ આત્મા નથી' એવા અભિપ્રાય વાળાં અયાતઅદેશોનેતિત્યેતિ ઇત્યાદિ. વેદનાં વચ્ચનોથી સમજા સ્થૂળ સૂક્ષ્મ પદાર્થોનો સારી પેઠે નિષેધ કરીને, તે નિષેધના અવધિ પાછાને લીધે જેનો કદી પણ નિષેધ થઈ શકે નહીં એવા જે તત્ત્વને પોતાનું સ્વરૂપ સમજે છે તે તત્ત્વ તું છે !! ૪૮.

સ્વાદ્યુત્પાદ્યવિશ્વમનુપ્રવિશ્યગૂઢમન્મયાદિકોશતુષ્જાલેકવયો ॥

વિવિચયયુક્તયવઘાતતોયત્તંદુલવદાદતિતત્ત્વમસિતત્ત્વં ॥૪૯॥

પ્રથમ આકાશ આદિ જગતને ઉત્પન્ન કરીને અંતે પછી તે જગતમાં પ્રવેશ કરીને અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ પાંચ કોશોરૂપી કોશોતરોએના સમૂહમાં યુગ્મ રીતે રહેલા જે તત્ત્વને વિદ્વાન્ પુરુષો યુક્તિએરૂપ આંડવાની ક્રિયાથી જીવ પાડીને એવાના દાણાની પેઠે ગ્રહણ કરી લે છે તે તત્ત્વ (બ્રહ્મ) તું છે. ૪૯.

વિષમવિષયેષુસંચારિણોક્ષાશ્વાન્દોષદર્શનકલાભિઘાતતઃ ॥

સ્વૈરંસન્નિવર્તસ્વાંતરક્ષિમભિર્ધોરાબઞ્નંતિયત્રતત્ત્વમાસેતત્ત્વં ॥૫૦॥

ધાર પુરુષો વિષયોરૂપી વિષમ પ્રદેશોમાં યથેષ્ટ રીતે ફરાનારા ઇન્દ્રિયોરૂપી ધોડાએના દોષ દૃષ્ટિ કરવારૂપ આત્મા મારી તે પ્રદેશોમાંથી પાછા વાળીને મનની વૃત્તિરૂપ રેનથી જે તત્ત્વરૂપી ખીલામાં બાંધે છે તે તત્ત્વ તું છે. ૫૦

ઘ્યાવૃત્તજ્ઞાગ્રદાદિજ્વનુસ્યૂતંતેભ્યોન્યદિવપુષ્પેભ્યશ્વસૂત્રં ॥

ઇન્દ્રિયપદ્વીપાધિકત્રયવૃથક્ત્વેનાવેદંતિસૂરયસ્તત્ત્વમાસિતત્ત્વમ્ ॥૫૧॥

'જેમ પરસ્પરથી જીવો પુષ્પોમાં અનુસ્યૂત થઈને રહેલો દોરો તે પુષ્પોથી જીવો છે તેમ પરસ્પરથી જીવી જગત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ અવસ્થાઓમાં અનુસ્યૂત થઈને રહેલું તત્ત્વ એ અવસ્થાઓથી જીવું છે' એમ વિવેચન કરી વિદ્વાનો જે તત્ત્વને ઇન્દ્રિયોથી ગમ્ય ઉપાધિજન્ય ત્રણે શરીરોથી જીવું જાણે છે તે તત્ત્વ તું છે. ૫૧.

પુરુષણ્વેદભિસાદિવંદેષુસર્વકારણતયાયસ્મ્ ॥

સાર્વાત્મ્યંઘાટકસેવમુકુટાદિતાદાત્મ્યંસરસમાન્નાયેતતત્ત્વમાસિતત્ત્વં ॥૫૨॥

પુરુષણ્વેદંસર્વયદ્વૃતંતંચમદ્યં ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ 'જેમ એકજ સુવર્ણ કડાં આદિ સમજા વિકારોરૂપ થાય છે તેમ એકજ બ્રહ્મ સર્વના કારણપણાને લીધે સર્વરૂપ થયેલ છે' એમ જે તત્ત્વનું સરસ રીતે નિરૂપણ કરે છે તે તત્ત્વ તું છે. ૫૨.

૧ તત્સૃષ્ટવાતેદવાનપ્રાવિશત્ એ શ્રુતિ છે. તેનો અર્થ એ છે કે પરમાત્માને જગતને સર્જીને પાછળથી તેમાં પ્રવેશ કર્યો છે. ૨ અન્નમય કોશ (સ્પુષ્પ દેહ) આત્મા નથી, કારણ કે ધરની પેઠે કાર્વકેષ છે. પ્રાણમયકોશ (માણ) આત્મા નથી, કારણ કે ધરની પેઠે જડ છે. મનોમય કોશ (મન) આત્મા નથી, કારણ કે દેહની પેઠે અજ્ઞાના વિકારરૂપ છે. વિજ્ઞાનમય કોશ (બુદ્ધિ) આત્મા નથી, કારણ કે ઘટાદિકની પેઠે લય આદિ અવસ્થાઓને માટે થાય છે. આનંદમય કોશ (કારણ શરીરનો આનંદ) આત્મા નથી, કારણ કે વાદળોની પેઠે ઠેાઠ વખતેજ પ્રતીત થાય છે. ક્રાંતિવાદિ યુક્તિઓ સમજાવો. યુક્તિઓને વેદાંત શાસ્ત્રમાં અનુમાન પણ કેહે છે. જેમ કેળના થંભમાંથી એક બીજીની અંદરના છેતરાં કહાડી નાખી સહુથી અંદરના પાનડાના ગાભાનું ગ્રહણ થાય છે તેમ દેહમાં એક બીજીની અંદરના કોશોને કહાડી નાખી (વિચારથી અજાણ પાડી) સહુથી અંદરના પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે.

યશ્ચાહમત્રવર્ષ્મણિભામિસૌસૌયોસૌવિભાતિરવિમંહલેસોહમિતિ ॥

વેદવેદિનોવ્યતિહારતોયદધ્યાપયંતિયત્નતસ્તત્ત્વમસિતત્ત્વં ॥૫૩॥

‘જે હું આ શરીરમાં પ્રકાશું છું તેજ સૂર્ય મંડલમાં છે અને જે સૂર્ય મંડલમાં પ્રકાશ છે તેજ હું છું’ એ રીતે ‘વેદ જાણનારા મુનિઓ વ્યતિહાર કરીને (પરસ્પરની એકતા જાણીને) જે તત્ત્વનો યત્નથી અભ્યાસ કરાવે છે તે તત્ત્વ તું છે. ૫૩.

વેદાનુવચનસદ્ધાનમુલ્લધર્મૈઃશ્રદ્ધયાનુષ્ઠિતૌર્વેદ્યયાયુક્તૈઃ ॥

વિવિદિપંસ્યંતવિમંલસ્વાંતાબ્રાહ્મણાયદ્બ્રહ્મતત્ત્વમસિતત્ત્વં ॥૫૪॥

અદ્વાથી કરવામાં આવતા ઉપાસના સહિત વેદાભ્યાસ અને ઉત્તમ જ્ઞાન આદિ ધર્મોથી અત્યંત નિર્મલ થએલા અંતઃકરણવાળા બ્રાહ્મણો એ સાધનોથી જે તત્ત્વને જાણવાને ઇચ્છે છે તે બ્રહ્મતત્ત્વ તું છે. ૫૪.

શમદમોપરમાદિસાધનૈર્ધોરાઃસ્વાત્મનાત્મનિયદન્વિષ્યકૃતકૃત્વાઃ ॥

અધિગતામિતસશ્ચિદાનંદરૂપાનપુનરિદ્ધિચિંતિતત્ત્વમસિતત્ત્વં ॥૫૫॥

ધીર પુરૂષો શમ, દમ, ઉપરમ, ક્ષાંતિ, સમાધિ અને અદ્વારૂપ સાધનોથી બુદ્ધિમાં આત્મસ્વરૂપે જે તત્ત્વને શોધી લઈ કૃતાર્થ અને અમિત સચ્ચિદાનંદને પામતા થઈને પાછા સંસારમાં જન્મમરણ આદિ જેદને પ્રાપ્ત થતા નથી તે તત્ત્વ તું છે. ૫૫.

અવિગીતમેવંનરપતિરાકર્ણ્યવર્ણિતાત્માર્થ ॥

વિસસર્જપૂરિતાશાનેતાન્નિર્જાતકર્તવ્યઃ ॥ ૫૬ ॥

એ પ્રમાણે તે ગૈયાઓએ વર્ણન કરેલા વાસ્તવિક આત્મસ્વરૂપનું અવણ કરી રાખ્યે જે પોતાને કરવું યોગ્ય હતું તે જાણી લઈ એઓની આશા પૂર્ણ કરીને તેઓને વિદાય કર્યાં. ૫૬.

ઉદ્ગોધિતઃસદસિતૈરવલંબ્યમૂર્છીર્નિર્ગસરાજતનુતોનિજમાવિવેશ ॥

ગાત્રંપુરોદિતનયેતસદેશિકેંદ્રંસંજ્ઞામવાપ્યચપુરેવસમુત્થિતોભૂત ॥૫૭॥

તદનુકુહરમેલપૂર્વદૃષ્ટંનરપતિભૃસાવિસૃષ્ટપાવકેન ॥

નિજવપુરવલોક્યદત્ત્યમાનંઘટિતિસયોગધુરંધરોવિવેશ ॥૫૮॥

એ રીતે સભામાં પદ્મપાદ આદિ શિષ્યોએ સ્મરણ આપતાં યોગ કરવામાં ધુરંધર શ્રીશંકરાચાર્ય મૂર્છિત થઈ આગળ કહેલી રીતિ પ્રમાણે રાજના શરીરમાંથી નીકળી પેટેલી ગુફામાં જઈ પોતાના સ્થૂલ શરીરને રાજના મૂલ્યોએ મુકેલા અગ્નિથી બળતું જોઈ તુરત એ સ્થૂલ શરીરમાં પેસી ગયા. શ્રીશંકરાચાર્યનો પ્રવેશ થતાં એ સંન્યાસ આશ્રમ વાળો સ્થૂલ દેહ સંતાને પ્રાપ્ત થઈને આગળની પેઠે જ ઉભો થયો. ૫૭, ૫૮.

૧ અસૌસઆદિત્યોષ્ણવપ્તસ્મિન્મંદલેપુરુષોયજ્ઞાયંદક્ષિણેષ્વપુરુષસ્તાવેતાવ્યોન્યસ્મિન્પ્રાકૃતેતૌ ઇત્યાદિ મુનિઓ શરીરમાં રહેલા આત્માને સૂર્યમંડલમાં રહેલ કેહેછે અને સૂર્યમંડલમાં રહેલા આત્માને શરીરમાં રહેલ કેહેછે.

સપદિદહનશાંતિયેમહાંતિનરમૃગરૂપમધોક્ષજંશરણ્યં ॥

સ્તુતિભિરધિકલારસત્પદાભિસ્તરિતમતોષયદાત્પ્રાવેત્પ્રધાન ॥૬૯॥

પછી આત્મવેત્તાઓમાં મુખ્ય શ્રીશંકરાચાર્ય એ અગ્નિની તુરત શાંતિને વાસ્તે મોટા અને શરણાગતોનું રક્ષણ કરનારા નૃસિંહરૂપ વાળા વિષ્ણુને સર્વોત્તમ કૃતિથી શોભતાં પદોવાળી સ્તુતિઓથી તુરત પ્રસન્ન કર્યાં. ૫૬.

નરહરિકૃપયાતતઃપ્રશાંતિપ્રબલતરેસહૃતાશનેપ્રવિષ્ટઃ ॥

નિરગમદચ્છેદ્રકંદરાંતાદ્વિધુરિવવક્રબિલાદ્વિધંતુદસ્ય ॥૬૦॥

પૂર્વ શરીરમાં પોઠેલા શ્રીશંકરાચાર્ય તે પછી નૃસિંહજીની કૃપાથી અત્યંત પ્રમદ અગ્નિ શાંત થતાં જેમ રાહુના મુખરૂપી યુક્ષમાંથી ચંદ્ર બહાર નીકળે તેમ એ પર્વતની યુક્ષના મધ્યમાંથી બહાર નીકળ્યા. ૬૦.

તદનુશમધનાધિપોવિનેયૈશ્વિરવિરહાદતિવર્ધમાનહાર્દૈઃ ॥

સનકઙ્ગવદ્વૃતઃસનંદનાર્થૈર્જગમિષુરાજનિમંડનસ્યગેહં ॥૬૧॥

પછી સંન્યાસીઓના અધિપતિ શ્રીશંકરાચાર્ય, જેમ સનંદ આદિ મુનિઓથી સનક વી-
રાય છે તેમ હાંમાં કાલના વિરહથી અત્યંત વધતા પ્રેમવાળા પદ્મપાદ આદિ શિષ્યોથી
વીરાધને મંડનમિત્રને ઘેર જવાની ઇચ્છા કરી. ૬૧.

તદનુસદનમેસપૂર્વદૃષ્ટંગગનપથાદ્ગલિતક્રિયાભિમાનં ॥

વિષયવિષનિવૃત્તતર્પમુચ્ચૈરતનુતમંડનમિશ્રમક્ષિપાત્રં ॥૬૨॥

એ ઇચ્છાથી શ્રીશંકરાચાર્ય મંડનમિત્રનું ઘર કે જે પ્રથમ જોએલું હતું ત્યાં ગියા આ-
કાશ માર્ગથી આવી, જેની વિષયોરૂપી વિષોની તૃણા ટળી ગઈ હતી એવા અને તેથી
કર્મ કરવાના અભિમાનને છોડી બેઠેલા મંડનમિત્રને જોયો. ૬૨.

તંસમીક્ષ્મનમસશ્ચયુતંસચપ્રાંજલિઃપ્રણતપૂર્વવિગ્રહઃ ॥

અર્હણાભિરભિપુજ્યતસ્થિવાનીક્ષણૈરનિમિષૈઃપિબન્નિવ ॥૬૩॥

આકાશમાંથી ઉતરેલા એ શ્રીશંકરાચાર્યને જોઈ મંડનમિત્ર માથું નમાવી પૂજનના પ-
દાર્થોથી પૂજન કરી જાણે નિષેષ વગરનાં નેત્રોથી પીતો હોય તેમ હાથ જોડીને ઉભો રહ્યો. ૬૩.

સવિશ્વરૂપોબતસસવાદીપપાતપાદાંબુજયોર્યતશિઃ ॥

મૃદંશરીરંમમયક્ષસર્વતવેતિવાદીમુદિતોમહાત્મા ॥૬૪॥

સસવાદી, મહાત્મા અને રાજી થએલો એ મંડનમિત્ર ‘મારું શરીર તથા ઘર આદિ
જે કંઈ છે તે સઘળું આપનું છે’ એમ બોલતો બોલતો શ્રીશંકરાચાર્યના ચરણારવિંદમાં
પડ્યો. ૬૪.

પ્રેયસાપ્રથમમર્ચિતંમુર્નિપ્રાપ્તવિષ્ટરમુપસ્થિતંબુધૈઃ ॥

પ્રશ્રયાવનતમૂર્તિરબવીચ્છારદાભિવદનેવિશારદા ॥૬૫॥

૧ શંકરાચાર્યે બાર રસોક્તિ કરેલી નૃસિંહજીની સ્તુતિ આ ગ્રંથને ઉપદેશ તરીકે.

પોતાના સ્વામીએ પ્રથમ પૂજેલા, આસનપર બીરાજેલા અને ધણા વિદ્વાનો જેમનું સેવન કરતા હતા એવા શ્રીશંકરાચાર્યને બોલવામાં વિચક્ષણતા ધરાવનારાં સરસ્વતીએ પ્રેમથી પોતાનું શરીર નમાવીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૬૫.

ઇશાનઃસર્વવિદ્યાનામીશ્વરઃસર્વદોહિનાં ॥

બ્રહ્મગોધિપતિર્બ્રહ્મન્ભવાન્સાક્ષાત્સદાશિવઃ ॥૬૬॥

હે બ્રહ્મન્ ! આપ સઘળી વિદ્યાઓના સ્વામી, સર્વ પ્રાણીઓના સ્વામી અને બ્રહ્માના પણ અધિપતિ સાક્ષાત્ સદાશિવ છો. ૬૬.

સદસિમામર્વિજિસર્તૈવયન્મદનશાસનકામકલાસ્વાપિ ॥

તદવબોધકૃતેકૃતિમાચરસ્તદિહમર્સચારિત્રવિડંબન ॥૬૭॥

મને સભામાં નહીં જીતીને આપે એમના એમ જઈ કામશાસ્ત્રને જાણવા માટે કામશાસ્ત્રમાંની કલાઓનો અભ્યાસ કર્યો એ કેવલ આપે આ લોકમાં મનુષ્ય લીલાનું અનુકરણ કર્યું છે. ૬૭.

ત્વયાયદાવાંવિજિતૌપરાત્મન્નતત્રપામાવહતીઢ્યસર્વથા ॥

કૃતાભિભૂતિર્નમ્યૂત્તશાલિનાનિશાકરાદેરપકીર્તયેત્સલુ ॥૬૮॥

હે પરમાત્મા ! હે સ્તુત ! અમોને જીતી લીધાં તેથી અમોને કાંઈ પણ લાભવું પડે એમ નથી, સૂર્યે કરેલા પરાભવથી ચંદ્રમા આદિની અપકીર્તિ થાયજ નહીં. ૬૮.

આદાવાત્મ્યંધામકામંપ્રયાસ્યામ્યર્હસ્યચ્છંમામનુજ્ઞાતુમર્હન્ ॥

ઇસામંઙ્યાંતાર્હેતાંયાગેશત્ત્યાપશ્યન્દેવીંભાષ્યકતાર્વિભાષે ॥૬૯॥

‘હે મહાત્મા ! હવે હું પ્રથમ મારા સ્વચ્છ ધામમાં જઈશ માટે આપે મને આત્મા દેવી યોગ્ય છે’ એમ આત્મા લઈ અંતર્હિત થએલાં સરસ્વતીને યોગ શક્તિથી દેખતા શ્રીશંકરાચાર્યે નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૬૯.

જાનામિત્વાંદેવિદેવસ્યધાતુર્ભાર્યામિષ્ટામષ્ટમૂર્તેઃસગમ્યાર્યા ॥

વાચામાદ્યાંદેવતાંવિશ્વગુપ્તયૈચિન્માત્રામપ્યાત્તલક્ષ્મ્યાદિરૂપાં ॥૭૦॥

હે દેવી ! તમે ચિન્માત્ર છતાં પણ જગતનું રક્ષણ કરવા માટે લક્ષ્મી આદિ રૂપોનું શ્રદ્ધા કરનારાં, વાણીનાં આદિ દેવતાં, સાક્ષાત્ બ્રહ્મનાં પારાં પત્ની અને મહાદેવના સહોદર છો એ હું જાણું છું. ૭૦.

તસ્માદસ્મત્કલ્પિતેષ્વર્ચ્યમાનાસ્થાનેષુત્વંશારદાહ્યાદિશંતી ॥

ઇષ્ટાનર્થાનૃષ્યશૃંગાદિકેપુષ્પેષ્વાસ્સ્વપ્રાપ્તસત્સનિધાના ॥૭૧॥

એટલા માટે ત્રણપશુંગ આદિ ક્ષેત્રોની અંદર અમોએ બનાવેલાં સ્થાનકોમાં આપે ‘શારદા’ એ નામ ધરીને સન્નિહિત રહેવું અને પૂજન કરનારાઓના વાંછિત મનોરથોને સફલ કરવા. ૭૧.

તથેતિસંશ્રુયસરસ્વતીસાપ્રાયાત્પ્રિયંધામપિતામહસ્ય ॥

અદર્શનંતત્રસમીક્ષ્યસર્વેઆકાશિકંવિસ્મયમીયુરુચૈઃ ॥૭૨॥

પછી એ સરસ્વતી દેવી શ્રીશંકરાચાર્યનાં વચનને 'અહુ સ્મૃત્' એમ કહી સ્વીકારીને પ્ર-
હ્લાના પારા ધામમાં પધારી ગયાં. એ પ્રમાણે સરસ્વતીને અકસ્માત્ અંતર્હિત થઈ ગ-
એલા નેઠને સર્વ લોકો અત્યંત વિસ્મય પામ્યા. ૭૨.

તસ્યાયતીશજિતભર્તૃયતિત્વજાતવૈધવ્યંસમ્ભવશુચાભુવમસ્પૃશંસાઃ ॥

અંતર્ધમીક્ષ્યમુદિતોજનિમંડનોપિતત્સાધુવીક્ષ્યમુદેયતિશેઝરશ્ચ ॥૭૩॥

પોતાનો સ્વામી શ્રીશંકરાચાર્યની પાસે હારી જવાથી તેને સંન્યાસ પ્રાપ્ત થતાં તેથી ય-
એલા વિધવાપણાના શોકને લીધે પૃથ્વીનો સ્પર્શ પણ નહીં કરતાં અંતર્હિત થએલાં તે પો-
તાનો પત્ની સરસ્વતીને નેઠ મંડનમિશ્રને આનંદ થયો અને તે યોગ્ય થએલું નેઠ શ્રીશં-
કરાચાર્ય પણ પ્રસન્ન થયા. ૭૩.

મંડનમિશ્રોપ્યથવિધિપૂર્વદત્તાવિત્તંયાગેસર્વ ॥

આત્મારોપિતશોચિષ્કેશોભેજેશંકરમસ્તામિતાશઃ ॥૭૪॥

પછી મંડનમિશ્રે પણ સંન્યાસ લેવાને વાસ્તે ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વિધિપૂર્વક
સધળું ધન યાગમાં આપી દઈ અગ્નિહોત્રના અગ્નિનું પોતામાં આરોપણ કરી સધળી
આશાએને છોડી દઈને શ્રીશંકરાચાર્યનું સેવન કરવા માંડ્યું. ૭૪.

સંન્યાસગૃત્યવિધિનાસકલાનિકર્માણ્યહ્વાયશંકરગુર્વિહુપોસ્યકુર્વન ॥

કર્ણેજગૌકેમપિતત્ત્વમસીતિવાક્યંકર્ણેજપન્નિશ્ચિલસંસૃતિદુઃસ્વહાનેઃ ॥૭૫॥

ગુરુ શ્રીશંકરાચાર્ય પણ સંન્યાસનો વિધિ કહેનારાં ગૃહ્યસૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે તુરત
એ મંડિતનાં સધળાં કર્મો કરી તેના કાનમાં સંસાર સંબંધી સધળાં દુઃખોના નાશને સૂચ-
વનારાં સર્વોત્તમ તત્ત્વમાર્ષિ વાક્યનો ઉપદેશ કર્યો. ૭૫.

સંન્યાસપૂર્વવિધિવદ્વિભક્ષેપશ્ચાદુપાદિક્ષદથાત્મતત્ત્વ ॥

આચાર્યવર્યઃશ્રુતિમસ્તકસ્થંતદાદિવાક્યંપુનરાબભાષે ॥૭૬॥

મંડનમિશ્રે સંન્યાસાશ્રમ લઈને વિધિપૂર્વક ભિક્ષા લીધી અને તે પછી આચાર્યોમાં
ઉત્તમ શ્રીશંકરાચાર્યે તેને વેદાંતમાં કહેલા આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો. આચાર્યે ફરીવાર
તેને અર્થ સહિત તત્ત્વમાર્ષિ વાક્ય નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યું. ॥૭૬॥

તન્નાસિદેહોઘટવદ્વ્યનાત્મારૂપાદિમત્તાદિહજાતિમત્તાત્ ॥

મમેતિભેદપ્રથનાદભેદસંપ્રસયંવિદ્ધિવિપર્યયોત્યં ॥૭૭॥

તું દેહ નથી. કારણ કે દેહનો રૂપ આદિવાજો હોવાને લીધે, મનુષ્યપણા આદિ
જાતિઓ વાજો હોવાને લીધે તથા 'મારો છે' એમ કહેવાવાથી પ્રતક્ષ ભેદ જણાવાને
લીધે ઘટની પેઠે અનાત્મા છે. 'હું જાડો છું, હું પાતળો છું, અને હું મનુષ્ય છું' ઇત્યાદિ

દેહની સાથે જે અભેદની પ્રતીતિ થાયછે તે તો દેહમાં આત્માના અને આત્મામાં દેહના પરસ્પર મિથ્યા અધ્યાસથી થાયછે એમ સમજવું. ॥૭૭॥

લોકયોદ્ધિઝોક્યવ્યતિરિક્તલોકકોદ્દષ્ટોઘટાદિઃ સ્વલુતાદશીતનુઃ ॥

દૃશ્યત્વહેતોર્વ્યતિરેકસાધનેત્તઃ શરીરેકથમાત્મતાગતિઃ ॥૭૮॥

જેમ ઘટ આદિ પદાર્થ દૃશ્ય હોવાને લીધે પોતાથી જુદા દ્રષ્ટાવાળો છે તેમ દેહપણુ દૃશ્ય હોવાને લીધે પોતાથી જુદા દ્રષ્ટાવાળો છે. આ રીતે તું કે જે દ્રષ્ટા છે તેથી દેહ જુદો છે એમ સિદ્ધ થાય છે માટે દેહ આત્મા શી રીતે ઠરે ? નજ ઠરે. ૭૮.

નાર્પીદ્રિયાણિ સ્વલુતાનિ ચ સાધનાનિ દાત્રાદિવત્કથમમીષુતવાત્મમાભવઃ ॥

ચક્ષુર્મદીયમિતિભેદગતેરમીષાં સ્વપ્નાદિભાવવિરહાચ્છઘટાદિસામ્યં ॥૭૯॥

ઇન્દ્રિયો પણ આત્મા નથી. જેમ પ્રાણિને દાતરડાં આદિ સાધનો હોય છે તેમ ઇન્દ્રિયો પણ વિષયો જાણવાના સાધનોજ છે. માટે ઇન્દ્રિયોમાં તારા આત્માપણુ કેમ ઘટે ? નથીજ ઘટતું. વળી 'ચક્ષુ માટી છે' એમ કહેવાવા ઉપરથી ઇન્દ્રિયોનું આત્માથી ભિન્ન-પણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને વળી સ્વપ્ન આદિ અવસ્થામાં આત્મા રહેછે અને ઇન્દ્રિયો રહેતી નથી તેથી ઇન્દ્રિયો ઘટ આદિ પદાર્થોની પેટે અનાત્માજ છે. ૭૯.

યદ્યાત્મતૈષાં સમુદાયગાસ્યાદેકવ્યયેનાપિ ભવેન્નતદ્ધીઃ ॥

પ્રત્યેકમાત્મત્વમુદીર્યતે ચેન્નશ્યેચ્છરીરંબહુનાયકત્વાત્ ॥૮૦॥

જો તને 'ઇન્દ્રિયો આત્મા છે' એવી શંકા રહેતી હોય તો હું પુછુંકે ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય આત્મા છે કે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયો આત્મા છે ? જો સમુદાય આત્મા હોય તો એક ઇન્દ્રિયનો નાશ થતાં સમુદાયના નાશ થાયછે તેથી સમુદાયને આત્માપણું કેમ ઘટે અને જો પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયો આત્મા હોય તો શરીરના સ્વામીએ અનેક થવાથી શરીરનોજ નાશ થઈ જાય. ૮૦.

આત્મત્વમન્યતમગંયાદિચક્ષુરાદેશ્ચક્ષુર્વિનાશસમયે સ્મરણં નાહિ સ્યાત્ ॥

एकाश्रयत्वनियमात्स्मरणानुभूत्योर्दृष्टશ्रुतार्थविषयावगतिश्च न स्यात् ॥૮૧॥

જો ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોમાં કોઈ અમુક ઇન્દ્રિય આત્મા હોય તો તે ઇન્દ્રિયનો નાશ થવા પછી તેનું સ્મરણુ નહીં રહેવું જોઈએ. કારણ કે અનુભવ અને સ્મરણુ એએા એક આત્મામાંજ રહેછે એવો નિયમ છે. 'જે હું દેખતો હતો તેજ હું હમણાં સાંભળુંકું' એવી પ્રત્યભિજ્ઞા થાયછે તેથી પણ કોઈ અમુક ઇન્દ્રિય આત્મા નથી એમ સિદ્ધ થાયછે. કારણ કે દેખનાર અને સાંભળનાર ઇન્દ્રિયો જુદી જુદી છે. ૮૧.

મનોપિનાત્માકરણત્વહેતોમનોમદીયં ગતમન્યતોભૂત્ ॥

इतिप्रतीतेर्व्यभिचारितायाः सुप्तौ च तच्चिन्मनसोर्विबुक्तता ॥૮૨॥

મન પણ આત્મા નથી. કારણ કે મન પણ એક જાતનું વિષયો જાણવાનું સાધન છે અને 'મારું મન બીજે ડેકાણે ગયું હતું' એમ સ્પષ્ટ રીતે તેનું આત્માથી ભિન્નપણું

દેખાય છે. સુષુપ્તિમાં આત્મા રહે છે અને મન રહેતું નથી તેથી પણ આત્માનું અને મનનું ભિન્નપણું સિદ્ધ થાય છે. ૮૨.

અનયૈવદિશાનિરાકૃતાનચબુદ્ધૈરપિચાત્મતાસ્કૃદં ॥

અપિભેદગતેરનન્વયાત્કરણાદાવિવબુદ્ધિમુદ્ગમો ॥૮૩॥

બુદ્ધિનું આત્માપણું પણ એ પ્રકારથીજ ખંડિત થઈ જાય છે. કારણ કે ‘મારી બુદ્ધિ ખીન્ને કેકાણે ગઈ હતી’ એમ સ્પષ્ટ રીતે તેનું આત્માથી ભિન્નપણું દેખાય છે અને વળી સુષુપ્તિમાં આત્મા રહે છે અને બુદ્ધિ રહેતી નથી. હે મંડનમિત્ર ! આમ છે એટલા માટે ઇન્દ્રિય આદિની પેઠે બુદ્ધિને પણ આત્મા ગણવી છોડી દે. ૮૨.

નાહંકૃતિશ્ચરમધાતુપદપ્રયોગત્પ્રાણામદીયાશતિલોકવાદાત્ ॥

પ્રાણોપિનાત્માભવિતુંપ્રગલ્ભઃસર્વોપસંહારાણેસન્સુષુપ્તૌ ॥૮૪॥

અહંકાર પણ આત્મા નથી. કારણ કે તેમાં છેડે ‘કાર’ એ ‘કૃ’ ધાતુમાંથી થયેલો શબ્દ મુકવામાં આવે છે તે એક જાતની ક્રિયા છે એમ સિદ્ધ છે. આત્મામાં ક્રિયાપણું સંભવેજ નહીં. પ્રાણ કે જેનો સર્વના ઉસંહારવાળી સુષુપ્તિમાં પણ લય થતો નથી તે પણ આત્મા થઈ શકે એમ નથી. કારણ કે ‘મારા પ્રાણ’ એમ લોકો બોલે છે. ૮૪.

एवंशरीरादिविविक्तआत्मात्वंशब्दवाच्योभिहितोत्रवाक्ये ॥

तदोदितं ब्रह्मजगन्निदानंतथातथैक्यंपदयुग्मबोध्यं ॥૮૫॥

એ પ્રમાણે શરીર આદિથી જુદો પડેલો જે આત્મા છે તે આ તત્ત્વમાત્રિ વાક્યમાં ત્વં એટલે ‘તુ’ એ શબ્દનો વાચ્યાર્થ છે અને જગતના કારણરૂપ જે હૃદય છે તે તત્ત્વ એટલે ‘તે’ એ શબ્દનો વાચ્યાર્થ છે. ‘તે’ અને ‘તુ’ એ પદોના સામાનાધિકરણથી (એકાર્થ વાચકપણાથી) આત્માની અને હૃદયની એકતા સમજવાની છે. ૮૫.

कथंतदैक्यंप्रतिपदियेद्वचःसर्वज्ञसंमूढपदाभिषिक्तयोः ॥

नत्वेकतासंतमसप्रकाशयोःसंदृष्टपूर्वानचदृश्यतेऽधुना ॥૮૬॥

એ રીતે ‘તે’ પદના અર્થરૂપ હૃદયની અને ‘તુ’ એ પદના અર્થરૂપ જીવની એકતારૂપ વાક્યાર્થ સાંભળીને મંડનમિત્રે શંકા કરી કે—‘હૃદય કે જે સર્વજ છે અને જીવ કે જે અલ્પજ છે તેઓની એકતાનું પ્રતિપાદન થવું એ વાક્યથી કેમ સંભવ ? અંધકારની અને પ્રકાશની એકતા પૂર્વે કોઈએ જોયેલી નથી અને હમણાંપણ જોવામાં આવતી નથી. ૮૬.

ससंविरोधगतिरस्तितुवाच्यगेयंसोयंपुमानितिवदत्रविरोधहानेः ॥

आदायवाच्यमविरोधिपदद्वयंतल्लक्ष्यैकबोधनपरं ननुकोविरोधः ॥૮૭॥

શંકરાચાર્યે સમાધાન કર્યું કે—સંપૂર્ણ વાચ્યાર્થ લેતાં વિરોધ આવે છે એ ખરી વાત છે પરંતુ સોયંદેવદત્તઃ ‘તે આ દેવદત્ત છે’ એ વાક્યની પેઠે વાચ્યોમાંથી એ અવિરૂદ્ધ અંશો લખને લક્ષ્ય સ્વરૂપે તેઓની એકતા જણાવવામાં વિરોધ મટી જાય છે. કયો વિરોધ રહેતો નથી. એક સમયે કાશીમાં દેખેલો દેવદત્ત પાછો ધણો કાલ વયમાં જતાં, બીજા દે-

શમાં દેખવામાં આવતાં તેને એક માણસ બુલી જઈને ‘આ બીજો છે’ એમ માનતો હતો તેને, કોઈ એળખતાર ડાઘા પુરે કહ્યું કે ‘તે આ દેવદત્ત છે.’ એ વાક્યમાં ‘તે’ શબ્દ ઘણા દૂર દેશ અને કાલવાળા પદાર્થને કહે છે અને ‘આ’ શબ્દ પાસેના દેશ અને કાલવાળા પદાર્થને કહે છે. તો આ વાક્યમાં દૂર અને સમીપવાળા પદાર્થોની એકતા નહીં ઘટતાં બંનેમાંથી પરસ્પર વિરુદ્ધ અંશનો ત્યાગ અને બંનેમાં અનુગત દેવદત્તના પિંડરૂપી સમાન અંશનું ગ્રહણ કરી તે અને આ એ પદનું એકાર્થને કહેનારપણું થાય છે અને તેમાં ‘દેવદત્ત રૂપથી બંને એક છે’ એવો વાસ્તવિક અભિપ્રાય આવે છે. એવી રીતે જીવપણુ કે જે વાસ્તવિક રીતે ખૂબ છતાંજ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિના દોષથી પોતાના સંસારી સ્વરૂપને અસંસારી ઈચ્છાથી અત્યંત બિન માને છે તેને શ્રુતિ કહે છે કે ‘તે તું છે.’ આ વાક્યમાં તે શબ્દ, સર્વસ્ત્વાદિક ગુણોવાળા પદાર્થને કહે છે તો સર્વસ્ત્વાદિક અને અલ્પસ્ત્વાદિક ગુણોવાળા પદાર્થોની એકતા નહીં બનતાં બંનેમાંથી ગુણરૂપ પરસ્પર વિરુદ્ધ અંશનો ત્યાગ અને બંનેમાં અનુગત ચૈતન્યરૂપી સમાન અંશનું ગ્રહણ કરી તે અને તું એ પદોનું એકાર્થને કહેનારપણું થાય છે અને તેમાં ચૈતન્ય અર્થાત્ પરબ્રહ્મરૂપથી તમો બંને એક છો એવો વાસ્તવિક અભિપ્રાય આવે છે. ૮૭.

જહીહિદેહાદિગતામહંધિયંચિરાર્જિતાંકર્મશઠૈઃસુદુસ્યજાં ॥

વિવેકબુદ્ધ્યાપરમેવસંતતંધ્યાયાત્મભાવેનયતોવિમુક્તતા ॥૮૮॥

તું લાંબા કાલથી પ્રાપ્ત થયેલી દેહાદિમાં અહંબુદ્ધિ કે જે કર્મજડ પુરોથી છોડી શકાય એવી નથી તેને છોડી દે અને વિવેક બુદ્ધિ ધરીને સર્વદા પરબ્રહ્મનુંજ આત્મભાવથી ચિંતન કરે કે જેથી મુક્તપણું પ્રાપ્ત થાય. ૮૮.

સાધારણેવપુષિકાકસુગાલવહ્નિમાત્રાદિકસ્યમમતાંસજદુઃખહેતું ॥

તદ્વજ્રહીદિવહિરર્થગતાંચવિદ્વનચિત્તંવધાનપરામાત્માનિનિર્વિશંકં ॥૮૯॥

‘શરીર કે જે કાગડા, શીઆત્ર, અગ્નિ અને માતા ઇત્યાદિક સર્વને મજામું છે તેમાં દુઃખના કારણરૂપ મમતાને છોડી દે અને તેમજ ધન આદિ બાહારના પદાર્થોમાં રહેલી મમતાને પણ છોડી દે. હે વિદ્વાન્ ! એ પ્રમાણે કરીને વિજ્ઞાતીયની પ્રતીતિઓથી રહિત થયેલા ચિત્તને પરબ્રહ્મમાં બાંધી દે. ૮૯.

તીરાત્તીરંસંચરન્દીર્ઘમત્સ્યસ્તીરાદ્ઘ્નિન્નોલિપ્યતેનાપિતેન ॥

एवंदेहीसंचरन्जाग्रदादौतस्माद्घ्नोनापितद्धर्मकोवा ॥૯૦॥

જેમ એક તટથી બીજા તટમાં સંચરણ કરતો મોટો મત્સ્ય તટથી બિન છે અને

૧ જેમાં મમતા પણ ગોચર નથી તેમાં અહંતાની તો શીજ વાત કરવી એવા અભિપ્રાયથી કહે છે. ૨ શ્રી ભાગવતના દશમ સ્કંધના દશમા અધ્યાયના અગ્રિયારમો શ્લોક દેહઃકિમન્નદાતુઃસ્વંનિષેકુર્માતુરેવચ ॥ માતુઃપિતૃર્વા ચલિતઃકેતુરગ્નેઃશુનોપિવા ॥ જે હે હે હે તે અન્ન દેનારાની મિલકત છે ? પિતાની મિલકત છે ? માતાની મિલકત છે ? બાના બાપની મિલકત છે ? બળીઆની મિલકત છે ? પરીદનારની મિલકત છે. અગ્નિની મિલકત છે કે કુતરાની મિલકત છે ? એમ કંઈ નહીં કહી શકાવું નથી. કારણ કે એ સર્વની એના ઉપર માલેકી છે અને દેહ એ સર્વને કામ આવે એવો છે. એ શ્લોકમાં પણ આ પ્રમાણે શરીરનું મજા પણુજ કહ્યું છે.

તટના ધર્મોથી લેપાતો નથી તેમ જગત આદિ અવસ્થાઓમાં સમરણ કરતો આત્મા જગત આદિ અવસ્થાઓથી બિન છે અને તે અવસ્થાઓના ધર્મોથી લેપાતો પણ નથી^૧ ૯૦

જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિલક્ષણમદોવસ્થાત્રયંવિત્તનૌ ।

ત્વયેવાનુગતેમિથોવ્યભિચરહ્રીસંજ્ઞમજ્ઞાનતઃ ॥

કૃત્સંરજિજ્વદમંશકેવસુમતીઞ્છિદ્રાહિદંડાદિવ

તદ્રક્ષાસિતુરીયમુદ્વિજ્ઞતભયંમાત્વંપુરેવભ્રમીઃ ॥૯૧॥

જેમ રજ્જુના 'આ' એ અંશમાં પૃથ્વીના છિદ્રની, સર્પની અને દંડ આદિની મિ-
થ્યા કલ્પના થાય છે તેમ તું કે જે ચિત્તાન અને સર્વમાં અનુગ્રીત છે તેમાં જગત સ્વપ્ન
અને સુષુપ્તિ પરસ્પરથી બિન બુદ્ધિની અવસ્થાઓ અસાનથી કલ્પાએલ છે એટલા
માટે તું એ ત્રણે અવસ્થાઓથી પર અને નિર્ભય પ્રજ્ઞાન છે. આમ હોવાથી હવે તું
આગળની પેઠે બુલતે માં. ૯૧.

પ્રયક્તમંપરપદંવિદુષોંતિકથંદૂરંતદેવપારિમૂઢમતેર્જનસ્ય ॥

અંતર્વહિશ્ચતિરસ્તિનવંત્તિકાશ્ચિન્વન્વહિર્વાહિરહોમાદિમાત્મશક્તેઃ ॥૯૨॥

પરબ્રહ્મ કે જે અહંકાર આદિથી પર છે તે, વિદ્વાનને પાસેજ છે અને મૂઢ મતિ-
વાળા જનને દૂર છે. એ બ્રહ્મ ચૈતન્ય જે કે અંદર છે અને બાહ્યર પણ છે તોપણ જે
બાહ્યરનો બાહ્યર શોધે જાય તેને એ ચૈતન્ય જાણવામાં આવતું નથી. આત્મશક્તિનો મ-
હિમા એવોજ છે !!! ૯૨.

યથાપ્રપાયાંવહ્વોમિલિંતેક્ષ્ણોદ્વિતીયેવતાભિન્નમાર્ગાઃ ॥

પ્રયાંતિતદ્વદ્વહુનામભાજોગૃહેભવંસત્રનકશ્ચિદંતે ॥૯૩॥

જેમ પરબ્રહ્મમાં પાણી પીવાને વાસ્તે ઘણા લોકો એકઠા થાયછે પણ બીજે કોણે
તેઓ બિન બિન માર્ગે ચાલી નીકળતાં અંતે ત્યાં કોઈ પણ રહેતો નથી તેમ ઘરમાં
જુદાં જુદાં નામોવાળાં માણસો ભેળાં થાયછે પણ કેટલેક કાલે તેઓ મૃત્યુને માર્ગે ચાલી
નીકળતાં અંતે ત્યાં કોઈપણ રહેતો નથી. ૯૩.

સુખાયયદ્યત્કિયતેદિવાનિશસુખંનકિંચિદ્વહુદુઃખમેવતત્ ॥

વિનાનહેતુંસુખજન્મદૃશ્યતેહેતુશ્ચહેત્વંતરસંનિધૌભવેત્ ॥૯૪॥

રાતે અને દિવસે સુખને વાસ્તે જે જે ક્રિયા કરવામાં આવેછે તે તે ક્રિયાથી કાંઈ
પણ સુખ થતું નથી પણ ઉલટું ધણું દુઃખજ થાય છે. આત્મવિચાર વિના સુખની
પ્રાપ્તિ જોવામાં આવતી નથી અને તે આત્મ વિચાર વૈરાગ્ય આદિ સાધનોની સંપત્તિ
હોય તોજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૪.

૧ તદ્વથામહામત્સ્યપ્રકૃતિસ્ત્રિચરતિર્પૂર્વચાપરંચૈવમેવાયંપુરુષપ્રતાપસ્ત્રિચરતિસ્વમાર્તવુદ્ધાતંચ ॥ એ શુ-
તિનો આ રીસાકમાં કહ્યા પ્રમાણેજ અર્થછે, ૨ તત્વજ્ઞાનત્રુ ગુપ્ત સાધન વૈરાગ્યજ છે એટલા માટે વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરેછે.

પરિપક્વમતેઃસકૃચ્છ્રુતંજનયેદાત્મધિયંશ્રુતેર્વચઃ ॥

પરિમંદમતેઃશનૈઃશનૈર્ગુરુપાદાબ્જનિષેવણાદિના ॥૧૬॥

પરિપક્વ બુદ્ધિવાળાને શ્રુતિનું વાક્ય એકવાર સાંભળવાથીજ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પણ મંદ બુદ્ધિવાળાને ગુરૂના ચરણારવિન્દનું સેવન આદિ કરતાં કરતાં ધીરે ધીરે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૫.

પ્રણવાભ્યસનોક્તકર્મણોઃકરણેનાપિગુરોર્નિષેવણાત્ ॥

અપગચ્છતિમાનસંમલંક્ષમતેતત્ત્વમુદીરિતંતતઃ ॥૧૬॥

પ્રણવના જપનો અભ્યાસ કરવાથી, શાસ્ત્રોક્ત નિષ્કામ કર્મો કરવાથી અને ગુરૂની સેવા કરવાથી મનના મેલ દૂર થઈ જાય ત્યારે તે મન ગુરૂએ કહેલા આત્મતત્ત્વનું ધારણ કરવાને સમર્થ થાયછે. ૬૬.

મનોનુવર્તેતદિવાનિશંગુરૌગુરુર્હિસાક્ષાચ્છિવણ્વતત્ત્વિત્ ॥

નિજાનુવૃત્ત્યાપરિતોષિતોગુરુર્વિનેયવત્કંકૃપયાહિવીક્ષતે ॥૧૭॥

રાતે અને દિવસે ગુરૂમાંજ ચિત્ત રાખવું જોઈએ. કારણ કે તત્ત્વવેત્તા ગુરૂ સાક્ષાત્ સદાશિવરૂપ જ છે. સેવાથી પ્રસન્ન થએલા ગુરૂ કૃપાથી શિષ્યના મોહોડા સાચું જુવેછે. ૬૭.

સાકલ્પવલ્લીવનિજેષ્ઠમર્થફલસવશ્યંકિમકાર્યમસ્યાઃ ॥

આજ્ઞાગુરોસ્તત્પરિપાલનીયાસામોદમાનીયવિધાતુમિષ્ટા ॥૧૮॥

ગુરૂની કૃપા કલ્પવૃક્ષની લતાની પેઠે પોતાના ઇષ્ટ ફલને અવશ્ય આપે છે. ગુરૂની કૃપાથી નહીં બની શકે એવું કશું નથી. એટલા માટે ગુરૂની આજ્ઞા પાળવી જોઈએ અને ચિત્તમાં હર્ષ ધરીને તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. ૬૮.

ગુરુપદિષ્ટાનિજદેવતાચેત્કુપ્યેત્તદાપાલયિતાગુરુઃસ્યાત્ ॥

રુષ્ટેગુરૌપાલયિતાનકશ્ચિદ્ગુરૌનતસ્માજ્જનયેતકોપં ॥૧૯॥

જો ગુરૂએ ઉપદેશ કરેલો દેવ કોપ કરે તો તેથી ગુરૂ પાલન કરેછે પણ ગુરૂ કોપ કરે તો કોઈ પાલન કરનાર મળતો નથી એટલા માટે ગુરૂને કચવાવવાજ નહીં. ૬૯.

પુમાનુપમર્થલભતેપિચોદિતંભજન્નિવૃત્તઃપ્રતિષિદ્ધસેવનાત્ ॥

વિધિનિષેધંચનિવેદયસસૌગુરોર્નિષ્ટચ્યુતિરિષ્ટસંભવઃ ॥૧૦૦॥

પુરૂષ, શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે કરવાથી અને નિષિદ્ધતા સેવનનો ત્યાગ કરવાથી પુરૂષાર્થને પ્રાપ્ત થાય છે પણ 'શાસ્ત્રમાં શું કરવાનું કહ્યુંછે અને શું કરવાની ના પાડી છે' એતો ગુરૂજી બતાવેછે માટે ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટનો નાશ ગુરૂથીજ થાયછે. ૧૦૦.

આરાધિતંદેવતામિષ્ટમર્થદદાતિતસ્યાધિગમોગુરોઃસ્યાત્ ॥

નોચેત્કથંવેદિતુમીશ્વરોયમર્તાંદ્રિયંદૈવતામિષ્ટદં સ્યાત્ ॥૧૦૧॥

આરાધેલો દેવ ઇષ્ટફલ આપેછે પણ તે દેવની પ્રાપ્તિ ગુરૂથીજ થાયછે. જો ગુરૂ ન

હોય તો મૂઢ પુરૂષ ઇન્દ્રિયોથી અગમ્ય દેવને શી રીતે જાણી શકે અને નહીં જાણેલો તે દેવ ઇષ્ટ ફક્તને પણ કેમ આપે. ૧૦૧.

તુષ્ટેગુરૌતુષ્યતિદેવતાગણોરુષ્ટેગુરૌરુષ્યતિદેવતાગણઃ ॥

સદાત્મભાવેનસદાત્મદેવતાઃપશ્યન્નસૌવિશ્વમયોહિદોશિકઃ ॥૧૦૨॥

ગુરૂ પ્રસન્ન થાય તો સર્વ દેવતાઓ પ્રસન્ન થાયછે અને ગુરૂ ક્રોધ કરે તો સર્વ દેવતાઓ ક્રોધ કરેછે. કારણ કે સદૃપ દેવતાઓને સર્વદા આત્મભાવથી જોનાર ગુરૂ સર્વ મળે છે. ૧૦૨.

एवंपुराणगुरुणापरमात्मतत्त्वंशिष्टोगुरोश्चरणयोर्निपपाततस्य ॥

धन्योस्म्यहंतवगुरोकरुणाकटाक्षपातेनपातिततमाइतिभाषमाणः ॥૧૦૩॥

એ પ્રમાણે પરમગુરૂ શ્રી શંકરાચાર્ય પરમાત્માના તત્ત્વનો ઉપદેશ કરતાં મંડનમિત્ર 'હું ગુરૂ! આપના કશ્ણા ભરેલા કટાક્ષો પડવાથી અજ્ઞાન દૂર થવાને લીધે હું કૃતાર્થ થયોહું.' એમ જોલતો જોલતો શ્રીશંકરાચાર્યના ચરણારવિંદમાં પડ્યો. ૧૦૩.

ततःसमादिश्यसुरेश्वराख्यांदिगंगनाभिःक्रियमाणसख्यां ॥

सच्छिष्यतांभाष्यकृतश्चमुख्यामवापतुच्छીकृतधातुसौख्यां ॥૧૦૪॥

પછી મંડનમિત્ર દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓ જેની સાથે મૈત્રી કરેછે એવું (સર્વ દિશાઓમાં પ્રખ્યાત) પોતાનું 'સુરેશ્વર' એ નામ રાખીને જેની આગળ બ્રહ્માનું મુખ પણ વુચ્છે છે એવાં શ્રીશંકરાચાર્યના મુખ્ય શિષ્યપણાને પ્રાપ્ત થયો. ૧૦૪.

निखिलनिगमचूडाचिंतयाहंतयावत्स्वपदमधिकसौख्यांनिर्विशन्निर्विशंकं ॥

बहुतिथमभितोसौનर्मदांનर्मदांતાंमगधभुविनिवासंनिर्ममेनिर्ममेन्द्रः ॥૧૦૫॥

મમતા વગરના સંન્યાસીઓમાં એજ એ સુરેશ્વરાચાર્ય સંપૂર્ણ રીતે સર્વ ઉપનિષદોનાં ચિંતનથી નિશ્ચંક રીતે પરમ સુખરૂપ બ્રહ્મભાવનું અનુસંધાન કરતા કરતા કૌતુક આપનારાં નર્મદાજીની આસપાસ મગધ દેશમાં લાંબા કાલ સુધી રહ્યા. ૧૦૫.

इतिवशीकृतमंडनपंडितःप्रणतसत्करणत्रयदंडितः ॥

सकलसद्गुणमंडलमंडितःसैनिरगात्કृतદુર્મતર્ખંડિતઃ ॥૧૦૬॥

સઘળા શુભ ગુણોનાં મડલથી શોભતા શ્રીશંકરાચાર્ય એ પ્રમાણે મંડન પંડિતને વશ્ય કરી, ફુટ મતોનું ખંડન કરી, અને ભક્તજનોને મનના, વાણીના તથા કાયાના નિયમો રાખવાનો ઉપદેશ કરીને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. ૧૦૬.

कुसुमितविविधपलाशभ्रमदलिकुलगीतमधुररवं ॥

पश्यन्विपिनमयासीदाशांकीनाशपालितामेषः ॥૧૦૭॥

એ શ્રીશંકરાચાર્ય, પુષ્પિત થએલા અનેક પ્રકારના આખરાઓમાં ફરતા બમરોનાં ગાયનરૂપ મધુર સ્વરો વાળાં વનોને જોતા જોતા યમરાજાએ પાળેલી દિશામાં (દક્ષીણ દિશામાં) પધાર્યા. ૧૦૭.

તત્રમહારાષ્ટ્રમુલ્કેદેશેપ્રંથાન્પ્રચારયન્પ્રાજ્ઞતમઃ ॥

શમિતમતાંતરનામનઃશનકૈઃસનકોપમોગમચ્છ્રીશૈલં ॥૧૦૮॥

એ દિશામાં મહારાષ્ટ્ર આદિ દેશોમાં પોતાના ગ્રંથોનો પ્રચાર કરતા, અત્યંત વિદ્વાન્, સનક જેવા મહાત્મા અને અન્ય મતોવાળા પંડિતોનાં અભિમાનોને ઉતારતા શંકરાચાર્યે શ્રી શૈલ નામના પર્વતમાં પધાર્યા. ૧૦૮.

પ્રફલ્લમલ્લિકાવનપ્રસંગસંગતામિતપ્રકાંઠગંધવંધુરપ્રવાતધૂતપાદપં ॥

સદામદદ્વિપાધિપત્તહારશૂરકેસરિવ્રજંભુજંગભૂષણાપ્રિયસ્વયંભૂકૌશલં ॥૧૦૯॥

સદાશિવને પારા અને જાણે સાક્ષાત્ બ્રહ્માનું રૂપાપણુજ હોય એવા એ પર્વતમાં પ્રદુક્ષિત મલ્લિકાઓનાં વનોના પ્રસંગ વાળો અને પરસ્પરની સાથે મળેલી શાખાઓના મુગંધથી ઉન્નતિ પામેલો પવન વૃક્ષોને કંપાયમાન કરતો હતો અને કેશવાળી વાળા સિંહોના સમૂહો સર્વદા મદોન્મત્ત મોટા હાથીઓને પ્રહાર કરવામાં શૂરપણું ધરાવતા હતા. ૧૦૯.

કલિકલ્મપમંગાયાંસોદ્રેરાચ્ચલત્તરંગાયાં ॥

અચરીકૃતતુંગાયાંસસ્ત્રૌપાતાલગામિગંગાયાં ॥૧૧૦॥

એ પર્વતની પાસે ચલાયમાન તરંગોવાળી, કળિયુગના દોષોને ટાળનારી અને જેમાં સ્નાન કરવાના પુણ્યની આગળ સ્વર્ગ આદિનાં ઊંચાં સુખો પણ તુચ્છ ગણાતાં હતાં એવી પાતાળગંગા નામની નદીમાં શંકરાચાર્યે સ્નાન કર્યું. ૧૧૦.

નમન્મોહમંગનમોલેહિશ્રૃંગંત્રુટ્પાપસંગરટ્પત્તિભૃગં ॥

સમાશ્લિષ્ટમંગપ્રત્ષ્ઠાંતરંગંતમારુત્ત્વતુંગંદર્શેશલિંગં ॥૧૧૧॥

શ્રી શંકરાચાર્યે પ્રણામ કરનારાઓના મોહને ટાળનારા, આકાશ પર્વત પોહોચેલાં ચિખરો વાળા, પાપના સંગને તોડનારા, ગંગાના સંગંધવાળા અને જેમાં પક્ષીઓ તથા ભ્રમરો રુબંદ કરતાં હતાં એવા એ ઊંચા પર્વત ઉપર ચડીને આનંદથી સદાશિવના નિંગનાં દર્શન કર્યા. ૧૧૧.

પ્રણમદ્ભવવીજમર્જનંપ્રણિપસામૃતસંપદર્જનં ॥

પ્રમુમોદસમલ્લિકાર્જુનંભ્રમરાંવાસચિવંનતાર્જુનં ॥૧૧૨॥

પ્રણામ કરનારાઓનાં સંસારનાં બીજને (અવિદ્યા આદિને) બાળી નાખનારા, મોક્ષની સંપત્તિને આપનારા, ભ્રમરાંબા નામનાં પાર્વતીથી સંયુક્ત અને જેમને અર્ચુને પ્રણામ કર્યા હતા એવા મલ્લિકાર્જુન નામના સદાશિવને પ્રણામ કરીને શ્રી શંકરાચાર્ય પ્રસન્ન થયા. ૧૧૨.

તીરરુહૈઃકૃષ્ણાયાસ્તીરેવાત્સીત્તિરોહિતોષ્ણાયાઃ ॥

આર્વાજિતતૃષ્ણાયાઆચાર્યેદ્રોનિરસ્તકાષ્ણ્યાયાઃ ॥૧૧૩॥

વૃક્ષોની ઝાડીથી શ્યામ બાગતી, ગરમીને ટાળનારી, માણસોને પોતાની પાસે રહેવા-

ની તુષણને ઉત્પન્ન કરનારી અને દોષોરૂપી મળનો નાશ કરનારી એ નદીના કિનારામાં શ્રી શંકરાચાર્ય નિવાસ કર્યો. ૧૧૩.

તત્રાતિચિત્રપદમત્રભવાન્પવિત્રકીર્તિર્વિચિત્રસુચરિત્રનિધિઃસુધોદ્રાન્ ॥
અગ્રાહ્યત્કૃતમસદ્ગ્રહનિગ્રહાર્થમગ્ર્યાન્સમગ્રસુગુણાન્મહદગ્રયાયી ॥૧૧૪॥

ત્યાં રહી વિચિત્ર તથા ઉત્તમ ચરિત્રોના ભંડારરૂપ, મહાત્માઓમાં અગ્રેસર અને પવિત્ર કીર્તિવાળા શ્રી શંકરાચાર્ય ઉત્તમ ગુણોવાળા અને પંડિતોમાં અજુબાણ ધરાવનારા ઉત્તમ શિષ્યોને દુષ્ટવાદીઓનો નિગ્રહ કરવાને વાસ્તે પોતે કરેલા અત્યંત વિચિત્ર પદોવાળા શારીરક ભાષ્યઆદિ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરાવ્યો. ૧૧૪.

અધ્યાપયંતમસદર્થનિરાસપૂર્વપિતાન્યતીર્થયશસંશ્રુતિભાષ્યજાતં ॥

આશ્લિષ્યપાશુપતવૈષ્ણવવીરશૈવમાદેશ્વરાશ્ચવિજિતાહેમુરેશ્વરાદ્યૈઃ ॥૧૧૫॥

અન્ય આચાર્યોના વશને થી જમારા અને દ્વૈત વાદનું ખંડન કરીને ઉપનિષદોનાં ભાષ્યોનું અધ્યયન કરાવતા એ શંકરાચાર્યના પાસે આવતે જો પાશુપત, વીરવૈષ્ણવ, શૈવ અને માદેશ્વર મતવાળા લોકોએ પૂર્વપક્ષો કર્યો તે લોક્ષને શ્રી શંકરાચાર્યના મુરેશ્વરાચાર્ય આદિ શિષ્યોએ જીતી લીધા. ૧૧૫.

કેચિદ્વિસૃજ્યમતમાત્મ્યમમુખ્યશિષ્યભાવંગતાવિમતમત્સરમાનદોષાઃ ॥

અન્યેતુમન્યુવશમેસજઘન્યચિત્તનિન્યુઃક્ષણંનિધનમસ્યનિરીક્ષમાણાઃ ॥૧૧૬॥

એ પૂર્વપક્ષી લોકોમાં મત્સર તથા અભિમાનરૂપ દોષો વગરના કેટલાએકનો જોતાનજ મતને છોડી દઇને શ્રી શંકરાચાર્યના શિષ્યો થયા અને બીજા નીચ વિચારવાળા કેટલાએક, ક્રોધને વશ થઇને શ્રીશંકરાચાર્યના મરણની વાટ જોતા જોતા સમય કાઢાડતા લાગ્યા. ૧૧૬.

વેદાંતીકૃતનીચશૂદ્રવચસોવેદઃસ્વયંકલ્પનાઃ

પાપિષ્ઠાઃસ્વમપિત્રયીપથમપિપ્રાયોદહંતઃસ્વલાઃ ॥

સાક્ષાદ્બ્રહ્મણિશંકરેવિદધતિસ્પર્ધાનિવદ્ધાંમતિ ॥

તિકૃષ્ણેપૌંડ્રકવત્તથાનચરમાંકિતેલભંતેગતિ ॥૧૧૭॥

નીચ શુદ્ધોનાં વચનોને વેદાંત કરી માનનારા, વેદનાં વચનોના અર્થની ત્રણેજ કક્ષાનાઓ કરતા, અત્યંત પાપી અને પોતાના આત્માને તથા વેદ માર્ગને પણ કુકલ્પનાઓ થી ધાણું કરીને દબંધ કરતા જે બળ લોકો સાક્ષાત પરબ્રહ્મરૂપ શ્રી શંકરાચાર્ય ઉપર સ્પર્ધાવાળા વિચારો બાંધે તેઓ શ્રી કૃષ્ણની સાથે સ્પર્ધા રાખનારા પૌંડ્રક૨૧રાજ (મિથ્યા વાસુદેવ)ની પોઠો છેલ્લી ગતિને (નાશને અથવા મોક્ષને) ન પામે કે ? પામેજ. ૧૧૭.

વાણીકાણમુજીચનૈવગણિતાલીનાકૃતિત્કા ॥

પિલીશૈવંચાશિવભાવમેતિભજતેગર્હાપદંચાર્હતં ॥

પૌંડ્રક રાજની કથા શ્રી ભાગવતના ૬૨મ કંડકેના ૬૬ મા અધ્યાયમાં છે તે જોવી.

દૌર્ગદૂર્ગતિમશ્રૂતેભુવિજનઃપુષ્ણાતિકોવૈષ્ણવં ॥

નિષ્ણાતૈષુયતીશસૂક્તિષુકથાકેલીકૃતાસૂક્તિષુ ॥૧૧૮॥

શ્રી શંકરાચાર્યનાં ઉત્તમ વચનોમાં સંપૂર્ણ રીતે પોહોચેલા તેમના શિષ્યોએ ક્રીડાના પેઠે વાદ યુદ્ધ ચલાવતાં કણાદની વાણી કશો ગણત્રીમાં પણ રહી નહી, કપિલની વાણી ક્યાંય છુપી ગઈ, શૈવમત અમંગલરૂપ થઈ ગયો, જૈનોને સિદ્ધાંત ધિક્કારનું પાત્ર થયો, શાકત મત દુર્દશાને પ્રાપ્ત થયો અને પૃથ્વીમાં વીરવૈષ્ણવોના મતનું તો રક્ષણ કરે એવો પણ કોઈ રહ્યો નહી. ૧૧૮.

તથાગતકથામતાતદનુયાયિનૈયાયિકં

વચોજનિનચોદિતોવદતિજાતુતૌતાતિતઃ ॥

વિદગ્ધતિનદગ્ધધીવિદિતચાપલંકાપિલં

વિનિર્દયવિનિર્દલીદ્વિમતસંકરેશંકરે ॥૧૧૯॥

શ્રી શંકરાચાર્યે નિર્દય રીતે વિરુદ્ધવાદિઓના મતોની ગડબડને તોડી નાંખતાં બૌદ્ધ લોકોની વાત પણ જતી રહી, ન્યાય મતનો સિદ્ધાંત પણ તેમજ ગયો, કુમારિ બદના મતવાળો તો પ્રેરણા કર્યા છતાં પણ કાંઈ બોલી શક્યો નહી અને પ્રૌઢ શ્રદ્ધિવાળાઓ પણ જોની યુક્તિઓ સંબંધી ચવલતાને માન આપે છે એવો કપિલનો સિદ્ધાંતપણ બળી ગયેલા જ્યો થઈ ગયો. ૧૧૯.

इतिश्रीमाधवीयेतत्कलाज्ञंतप्रपचनं ॥

संक्षेपशंकरजयेसर्गोयंदशमोऽभवत् ॥१०॥

હતિ શ્રીમાધવાચાર્યે રચેલા સંક્ષિપ્ત શંકરદિગ્વિજયમાં શ્રીશંકરાચાર્યે કામદેવની કલાઓ નો અભ્યાસ કર્યાના વર્ણન સંબંધી આ દશમો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ૧૦.

॥ समाप्तोऽयं दशमःसर्गः ॥

॥ એકાદશઃસર્ગઃ ॥

તત્રૈકદાઞ્છાદિતનૈજદોષઃપૌલસ્ત્યવત્કલ્પિતસાધુવેષઃ ॥

નિર્માનમાયંસ્થિતકાર્યશેષઃકાપાલિકઃકશ્ચિદનલ્પદોષઃ ॥૧॥

એ દેશમાં એક દિવસે કોઈ અત્યંત દુષ્ટ અને જેનું કાર્ય અવશેષ રહી ગયું હતું એવો એક કાપાલિક (ભૈરવનો ઉપાસક) સીતાનું હરણ કરવાને વાસ્તે આવેલા રાવણની પેઠે પોતાના દોષને ઢાંકી સાધુના જેવો વેષ ધરીને શ્રી શંકરાચાર્ય કે જે માનથી તથા માયાથી રહિત હતા તેમની પાસે આવ્યો. ૧.

અસાવપશ્યન્મદનાઘવશ્યંવશ્યંદ્રિયાશ્ચૈર્મુનિભિર્વિમૃગ્યં ॥

આદિશ્યભાષ્યંસપદિપ્રશસ્યમાસીનમાશ્રિતમુનિરહસ્યં ॥૨॥

એ કાપાલિકે કામાદિકને વશ નહી થયેલા, ઇન્દ્રિયોરૂપી ઘોડાએને વશ રાખનારા મુનિઓએ શોધવા યોગ્ય અને શિષ્યોને ઉત્તમ ભાષ્યનું અધ્યયન કરાવીને તુરત એકાંતમાં આવી બિરાજેલા શ્રી શંકરાચાર્યને દીઠા. ૨.

દૃષ્ટ્વત્તદ્દૃષ્ટઃસચિરાદભીષ્ટંનિર્ધાર્યસંસિદ્ધમિવસ્વમિષ્ટં ॥

મહાદ્વિશિષ્ટંનિજલાભતુષ્ટંવિસ્પષ્ટમાચષ્ટચકૃસશિષ્ટં ॥૩॥

ધણા દિવસોથી ધરિયેલા, મહાત્માઓમાં શ્રેષ્ઠ અને સ્વરૂપના લાભથીજ સંતોષ પામેલા શ્રીશંકરાચાર્યને જોતાંજ રાત્રી થયેલા એ કાપાલિકે પોતાનાં ધારેલા કામને સિદ્ધ થયેલા જેવુંજ ધારીને શ્રી શંકરાચાર્યની પાસે, પોતાના અવશેષ રહેલા કાર્ય વિશે નીચે પ્રમાણે સ્પેષ રીતે કહ્યું. ૩.

ગુણંસ્તવાકર્ણ્યમુનેઽનવદ્યાન્સાર્વશ્યસૌશીલ્યદયાલુતાદ્યાન્ ॥

દ્રષ્ટુંસમુત્કંઠિતચિત્તઘૃત્તિર્ભવંતમાંગાંવિદિતપ્રઘૃત્તિઃ ॥૪॥

હે મુનિ! આપના સર્વગુણ, સુશીલગુણ અને દયાગુણ એ આદિ નિર્દોષ ગુણોને સાંભળી આપનાં દર્શન કરવાને વાસ્તે ઉત્કંઠિત ચિત્તવાળો હું આપની અબર મળવાથી અહીં આવ્યોહું. ૪.

ત્વમેકૃણ્વાત્રનિરસ્તમોહઃપરાકૃતદ્વૈતિવચઃસમૂહઃ ॥

આભાસિદૂરીકૃતદેહમાનઃશુદ્ધાદ્વયેયોજિતસર્વમાનઃ ॥૫॥

આ જગતમાં મોહથી રહિત, દ્વૈતવાદીઓનાં વચનોના સમૂહનું અંડન કરનારા, દેહના અભિમાનથી રહિત અને શુદ્ધ અદ્વૈતમાંજ સઘળાં પ્રમાણોની યોજના કરનારા આપ એકજ છો એમ મને લાગે છે. ૫.

પરોપકૃત્યૈપ્રઘૃત્તીતમૂર્તિરમર્યલોકેષ્વપિગીતકીર્તિઃ ॥

કટાક્ષલેશાદિતસજ્જનાર્તિઃસદુક્તિસંપાદિતવિશ્વમૂર્તિઃ ॥૬॥

૧ રાવણ જ્યારે સીતાજીનું હરણ કરવાને વાસ્તે દંડકારણ્યમાં આવ્યો હતો ત્યારે પોતાનું રાક્ષસપણું ઢાંકી સંન્યાસીનો વેષ ધરીને આવ્યો હતો. (જુઓ વાદિમકિ રામાયણ આરણ્ય કાંડ સર્ગ ૪૬ પ્રે.)

આપે પરીપકારને વાસ્તેજ દેહ ધર્યો છે, આપની કીર્તિ દેવતાઓના લોકોમાં પણ જવાય છે, આપ કટાક્ષના લેશથીજ સગ્ગનોની પીડાને દૂર કરી નાખો અને સુંદર બાષણોથી સર્વાત્મક અક્ષતત્ત્વનુંજ ઉપાદન કરો છો ૬.

ગુણાકરત્વાદ્રુવનૈકમાન્યઃસમસ્તવિત્વાદભિમાનશુન્યઃ ॥

વિચિત્તરત્વાદ્ગલહસ્તિતાન્યઃસ્વાત્મપ્રદત્તાચ્ચમહાવદાન્યઃ॥૭॥

આપ ગુણોના નિવાસરૂપ હોવાને લીધે સર્વ લોકોમાં મુખ્ય માન પામેલા છો, સર્વે ત્ત્વોવાથી અભિમાન રહિત છો, સર્વત્ર જ્ય મેળવનારા હોવાથી બીજા વાદીઓને દબાવી દેનારા છો અને અક્ષવિદ્યાનું દાન દેનારા હોવાથી અત્યંત ઉદાર છો. ૭.

અશેષકલ્યાણગુણાયેષુપરાવરણેષુભવાદશેષુ ॥

કાર્યાર્થિનઃકાપ્યનવાપ્યકામનયાંતિદુષ્પ્રાપમપિપ્રકામં ॥૮॥

સઘળા શુભ ગુણોના નિવાસરૂપ અને સઘળું જાણનારા આપના જેવા મહાત્માઓના પાસે પોતાનું કાર્ય સાધવાને વાસ્તે આવેલા અર્થિ લોકો ને કે પોતાનો મનોરથ દુર્લભ હોય તોપણ તે મનોરથને સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કર્યા વગર કદી પણ પાછા જતા નથી. ૮.

તસ્માન્મહત્કાર્યમહંપ્રપદ્યાનિર્વાર્તિતસર્વાવિદાત્વયાદ્ય ॥

કપાલિનંપ્રીણયિતુંયતિપ્યેકૃતાર્થમાત્માનમતઃકરિષ્યે ॥૯॥

એટલા માટે હું આજ આપ કે જે સઘળું જાણનારા છો તેમણે કરી આપેલા મોટા કાર્યને પ્રાપ્ત થઈ ભૈરવને પ્રસન્ન કરવાનું યત્ન કરીશ અને તેથી મારા આત્માને કૃતાર્થ કરીશ. ૯.

અનેનદેહેનસહૈવગતંકૈલાસમાશિનસમંચરંતું ॥

અતોપયંતીવ્રતતોભિરુગ્રંસુદુષ્કરૈરબ્દશતંસમગ્રં ॥૧૦॥

મેં આ દેહથીજ કેલાસમાં જવા માટે અને ત્યાં જઈ ભૈરવનાથના સાથે રમણ કરવા માટે પુરાં સો વર્ષ સુધી કોઈથી પણ કરી શકાય નહિ એવાં તીવ્ર તપોથી ભૈરવને પ્રસન્ન કર્યા હતા. ૧૦.

તુષ્ટોઽવ્રતીન્માંગિરિશઃપુમર્થમભીક્ષિતંપ્રાપ્સ્યસિમત્પ્રિયાર્થ ॥

જુહોપિચેત્સર્વવિદઃશિરોવાહુતાશનેભૂમિપતેઃશિરોવા ॥૧૧॥

પ્રસન્ન થએલા ભૈરવનાથે મને કહ્યું છે કે “ને તું મને રાજી કરવા માટે કોઈ સર્વત્ર પુરૂષનું અથવા કોઈ રાજાનું માથું અગ્નિમાં હોમીશ તો તને ધારેલો પુરૂષાર્થ પ્રાપ્ત થશે.” ૧૧.

एतावदुक्तांतरधान्महेशस्तदाहितत्संग्रहणेधृताशः ॥

चराम्यथापिक्षितिपोनलब्धोनसर्ववित्तत्रमयोपलब्धः ॥૧૨॥

મને એ પ્રમાણે કહીને ભૈરવનાથ અંતર્હિત થઈ જતાં સ્વારથી કોઈ સર્વત્રનું કે રાજાનું માથું મેળવવાની આશા ધરીને હું આરેકોર ફરું પણ જગતમાં મને કોઈ રાજા મળ્યો નથી અને એવો કોઈ સર્વત્ર પણ મળ્યો નથી. ૧૨.

દિષ્ટ્યાલોકસ્યાહિતેચરંતંસર્વજ્ઞમદ્રામહંભવંતં ॥

ઇતઃપરંસેત્સ્યાતિમેડનુબંધઃસંદર્શનાંતોહિજનસ્યબંધઃ ॥૧૩॥

આજ મને લોકોનું હિત કરવામાં પ્રવૃત્તિવાળા અને સઘળું જાણનારા આપનાં દર્શન યયાં એ ધણું સાફ થયું હવે પછી મારું ધારેલું કાર્ય અવશ્ય સુધ્ધ થશે. કારણ કે આપનાં દર્શન થયા પછી કોઈને પણ દુઃખ રહે નહીં. ૧૩.

મૂર્ધ્નાભિષિક્તસ્યશિરઃકપાલંમુનીશિતુર્વામમસિદ્ધિહેતુઃ ॥

આદ્યંપુનર્મેમનસાપ્યલભ્યંતતઃપરંતત્રભવાન્પ્રમાણં ॥૧૪॥

રાજના માથાની ઓપરીથી અથવા કોઈ મહા મુનિના માથાની ઓપરીથી મારું કાર્ય સિદ્ધ થાય એમ છે. એમાં રાજના માથાની ઓપરી તો મને મનથી પણ મળે એમ નથી તો હવે 'મારે શું કરવું' એ વિષયમાં આપજી પ્રમાણ બૂત છો. ૧૪.

શિરઃપ્રદાનેતદ્વુક્તીર્તિલાભસ્તવાપિલોકેમમસિદ્ધિલાભઃ ॥

આલોચ્યદેહસ્યચનશ્વરત્વંયદ્રોષતેસત્તમતત્કુરુત્વં ॥ ૧૫ ॥

માથું આપવાથી જગતમાં આપને અદ્ભૂત કીર્તિ મળશે અને મને સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થશે. હવે હે મહાત્મા ! દેહના ક્ષણભંચુરપણાનો વિચાર કરીને આપને જે રહે તે કરો. ૧૫.

તદ્યાચિતુંનક્ષમતેમનોમેકોવેષ્ટદાયિસ્વશરીરમુજ્જતુ ॥

ભવાન્વિરક્તોનશરીરમાનીપરોપકારાયદૃતાત્મદેહઃ ॥ ૧૬ ॥

મારું મન આપના માથાની માગણી કરવાનો ઉત્સાહ ધરતું નથી. કેમકે સુખ આપનારા પોતાના શરીરનો ત્યાગ તે કોણ કરે ? તોપણ આપ વિરક્તછો, દેહના અભિમાનથી રહિત છો અને આપે પરોપકારને વાસ્તેજ દેહ ધરેલો છે માટે આપ દયા કરોતો મારું કામ બની જાય. ૧૬.

જનાઃપરલ્લેશકથાનભિજ્ઞાનક્તંદિવાસ્થાર્થકૃતાત્મચિત્તાઃ ॥

રિપુંનિહંતુંકુલિશાયવજ્રીદાધીચમાદાત્કિલવાંછિતાસ્થિ ॥૧૭॥

જેઓનું ચિત્ત રાત દિવસ પોતાનો અર્થ સાધવામાંજ રહેલું હોય છે એવા લોકોને પરાયા દુઃખની વાતની ખબર પડતી નથી. આપ જાણોછો કે ઈંદ્રે વૃત્રાસુરને મારવાને વાસ્તે પોતાને દધીચિ ત્રણિનાં હાડકાં જોઈતાં હતાં તો તેપણ તેમની પાસેથી 'લીધાં હતાં' ૧૭.

દધીચિમુખ્યાઃક્ષણિકંશરીરંસક્ત્વાપરાર્થેસ્યયશઃશરીરં ॥

પ્રાપ્યાસ્થિરંસર્વગતંજંગતિગુણૈરનૃયૈઃસ્વલુરંજયંતિ ॥ ૧૮ ॥

દધિચિ આદિ મહાત્મા પુરૂષો પરોપકારને વાસ્તે પોતાના ક્ષણભંચુર શરીરને ત્યાગ કરી સ્થિર અને સર્વ લોકોમાં પ્રખ્યાતિ પામીલા યશસ્વી શરીરને પ્રાપ્ત થઈને પોતાના અમૂલ્ય ગુણોથી આજ સુધી પણ સઘળાં બ્રહ્માંડોને રાજી કરે છે એ પણ આપના જાણવામાં છે. ૧૮.

૧ વૃત્રાસુરને મારવાને વાસ્તે ઈંદ્રે દધીચિ ત્રણિની પાસેથી તેમનાં હાડકાં માગી લીધાં હતાં એ કથા શ્રી ભાગવતના ૫૪ સ્કંધના ૧૦ માં અધ્યાયમાં છે.

વપુર્ધરંતેપરતુષ્ટિહેતોઃકેચિત્પ્રશંતાદયયાપરીતાઃ ॥

અસ્માદશાઃકેચનસંતિલોકેસ્વાર્થેકનિષ્ઠાદયયાવિહીના ॥ ૧૯ ॥

દયાથી બ્યામ થએલા કેટલાએક શાંત પુરૂષો બીજાઓને રાજી કરવાને વાસ્તેજ શ-
રીર ધરેછે અને લોકમાં સ્વાર્થ ઉપરજ લક્ષ્ય રાખનારા અમ જેવા કેટલાએક પુરૂષો
દયા વગરના પણ છે. ૧૯.

પરોપકારંનવિનાસ્તિકિંચિત્પ્રયોજનંતેવિધુતૈષણસ્ય ॥

અસ્માદશાઃકામવશાસ્તુયુક્તાયુક્તેવિજાનંતિનહંતયોગિન્ ॥ ૨૦ ॥

હે યોગી ! આપ કે જે પુત્રની, ધનની તથા લોકની તૃષ્ણાથી રહિત છો તેમને પ-
રોપકાર વિના બીજાં કશું કરતું નથી. અરેરે !! સ્વાર્થને વશ થએલા અમારા જેવા
નિર્દય પુરૂષો તો યોગ્યને કે અયોગ્યને જાણતાજ નથી. ૨૦.

જીમૂતવાહોનિજજીવદાયાદધીચિરપ્પ્યસ્થિમુદાદદાનઃ ॥

આચંદ્રતારાર્કમપાયશૂન્યંપ્રાપ્તૈયશઃકર્ણપથગંતૌહિ ॥ ૨૧ ॥

જીમૂત વાહન નામના રાજાએ નાગનું રક્ષણ કરવા માટે અડગને પોતાનો જીવ
દીધો હતો અને દધીયિ ત્રચ્ચિએ ઇંદ્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે પોતાના હાડકાં પણ પ્રે-
મથી દીધાં હતાં તેથી તેઓ, ચંદ્ર અને તારાઓ રહેશે ત્યાં સુધી નાશ નહીં પામે એવી
કીર્તિને પ્રાપ્ત થયા છે એ આપણે સાંભળેલું છે. ૨૧.

યદ્યપ્યદેયંનનુદેહવદ્ધિર્મયાર્થિતંગાર્હિતમેવસદ્ધિઃ ॥

તથાપિસર્વત્રવિરાગવદ્ધિઃકિમસ્ત્વદેયંપરમાર્થવિદ્ધિઃ ॥ ૨૨ ॥

જે કે આ મારી માગણી પ્રાણીઓથી પુરી ન પાડી શકાય એવી છે અને સત્ય-
રૂપોએ ધિકારવા યોગ્ય છે તેથી હું માગતાં બીજાં તોપણ એ આશા પૂર્ણ થવાનું
ધારું છું. કેમકે સર્વ વિષયોમાં પૈરાગ્ય પામેલા અને પરમાર્થને જાણનારા મહાત્મા પુરૂષો
માગણોને ન આપે એવી પણ શી વસ્તુ છે ? કોઈ નથી. ૨૨.

અસંદમૂર્ધન્યકપાલમાહુઃસંસિદ્ધિદંસાધકપુંગવેભ્યઃ ॥

વિનાભવંતંત્વપરેનસંતિતદ્વત્પુમાંસોભગવન્પૃથિવ્યાં ॥ ૨૩ ॥

મહારાજ ! જેનું વીર્ય કદી પણ સ્ખલિત થયું ન હોય એવા પુરૂષના માયાની
ઓપરી ઉત્તમ સાધકોને સિદ્ધિ આપે છે એમ કહેવાય છે તો સધળી પૃથ્વીમાં આપ
જેવા અખંડિત વિર્યવાળા બીજા પુરૂષો નથી. ૨૩.

પ્રયચ્છશીર્ષીભગવન્નમઃસ્તાદિતીરયિત્વાપતિતંપુરસ્તાત્ ॥

તમબ્રવીદ્વીક્ષ્યસુધીરધસ્તાત્કૂપાલુરાવૃત્તમનાઃસમસ્તાત્ ॥ ૨૪ ॥

કૃપાનાથ ! આપનું માથું આપો. હું આપને પ્રણામ કરું છું” એટલાં વચન બોલી
પાસેના પ્રદેશમાં નીચે પડેલા તે કાપાલિકને જોઈ સર્વ વિષયોથી નિવૃત્ત મનવાળા મહાદ-
યાજી શ્રીશંકરાચાર્યે તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૨૪

૧ હજુત વાહને હવ દીધાની કયા નાગાનંદ નામના નાટકમાં છે તે જાણી.

નૈવાભ્યસૂયામિવચસ્ત્વદીયંપ્રીસાપ્રયચ્છામિશિરોઽસ્મદીયં ॥

કોવાર્થિસાત્પ્રાજ્ઞતમોનૃકાયંજાનન્નકુર્યાદિહ્વદ્વપાયં ॥૨૫॥

તારા વચન ઉપર હું કાંઈ પણ દોષ મુકતો નથી અને રાજી થઈને માફ માથું આપવા તૈયાર છું. જગતમાં મનુષ્ય દેહને ઘણાં ઘણાં નાશનાં નિમિત્તોવાળો જાણતો કયો મહાવિવેકી પુરુષ તે દેહને માગનારના સ્વાધીનમાં ન કરી દીધો. ૧૨૫.

પતસવશ્યંહિવિકૃષ્યમાર્ણકાલેનયત્નાદપિરક્ષ્યમાર્ણં ॥

વર્ષામુનાસિધ્યતિચેત્પરાર્થઃસર્વમર્સસપરઃપુમર્થઃ ॥૨૬॥

શરીર કે જે યતનથી રક્ષણ કરાતાં છતાં પણ કાળના આકર્ષણને લીધે અવશ્ય પડી જાય છે તે શરીરથી જો પરાયું કામ સરતું હોય એજ માણસને મોટો પુરુષાર્થ છે. ૨૬.

વૌવિવિક્તેઽધિસમાધિસિદ્ધિવિન્મિથઃસમાયાદિકરોમિતેમતં ॥

નાહંપ્રકાશંવિતરીતુમુત્સહેશિરઃકપાલંવિજનંસમાશ્રય ॥૨૭॥

હું સિદ્ધિને જાણનારા ! હું સમાધિ કરુંછું ત્યાં એકાંતમાં આવજો. હું તારા ધાર્યા પ્રમાણે કરી આપીશ. હું સહુ જાણે એવી રીતે માયાની ખોપરી દેવાને અશક્ત છું મોટે તારે એકાંતમાં આવવું. ૨૭.

શિષ્યાવિદંતિયદિચિંતિતકાર્યમેતદ્યોગિન્મદેકશરણાવિહંતિવિદધ્યુઃ ॥

કોવાસદ્દેતવપુરેતદપોહિતુંસ્વંકોવાક્ષમેતનિજનાથશરીરમોક્ષં ॥ ૨૮ ॥

હું યોગી! મારે આશ્રયેજ રહેનારા મારા શિષ્યો જો આ ધારેલા કાર્યને જાણી જશે તો અવશ્ય વિદ્ય કરશે. કારણકે જેમ પોતાના શરીરનો ત્યાગ અસહ્ય છે તેમ પોતાના સ્વામીના શરીરનો ત્યાગ પણ અસહ્ય છે મોટે એવું કામ કાણ કરવા દેશે. ૨૮.

તૌસંવિદંવિતનુતામિતિસંપ્રહૃષ્ટૌયોગીજગામમુદિતોનિલયંમનસ્વી ॥

શ્રીશંકરોઽપિનિજધામનિજોષમાસપ્રોચેનકિંચિદપિભાવમસૌમનોગં ॥૨૯॥

એ પ્રમાણે આનંદથી પરસ્પરમાં ઠરાવ થતાં એ મનસ્વી કાપાલિક રાજી થઈને પોતાના સ્થાનકમાં ગયો અને શ્રીશંકરાચાર્ય પણ પોતાના મનોભાવને કાંઈ પણ પ્રકટ નહીં કરતાં પોતાના ઉતારામાં ચુપાચુપ રહ્યા. ૨૯.

શૂલીત્રિપુંડિપુરતોવલોકીકંકાલમાલાકૃતગાત્રભૂપઃ ॥

સંસ્કૃતનેત્રોમદયુર્ણિતાક્ષોયોગીયયૌદેશિકવાસભૂર્મિ ॥ ૩૦ ॥

શિષ્યેષુશિષ્ટેષુવિદૂરગેષુજ્ઞાનાદિકાર્યાયવિવિક્તભાજિ ॥

શ્રીદેશિકેદ્રેતુસનંદનાશ્ચર્મીસાસ્વદેહંવ્યવધાયગૃહે ॥ ૩૧ ॥

પછી શંકરાચાર્યના ઉત્તમ શિષ્યો સ્નાન આદિ કાર્યોને વાસ્તે દુર જતાં અને શંકરાચાર્ય પદ્મપાદની ખીકથી પોતાના શરીરને અત્યંત ગ્રુપ કરી એકાંત સ્થલમાં ખીરાજતાં ત્રિશુલને તથા ત્રિપુંડને ધરનારો, સાત્રે જોવા કરતો, હાડકાંઓની માળાઓથી શણગારેલા શરીરવાળો અને મદથી ધ્રુમતાં રાતાં નેત્રવાળો એ કાપાલિક શ્રીશંકરાચાર્યના ઉતારામાં આવ્યો. ૩૦, ૩૧.

તંભૈરવાકારમુદીક્ષ્યદેશિકસ્યક્તુંશરીરંવ્યધિતસ્વયંમનઃ ॥

આત્માનમાત્મન્યુદયુંક્તયોજપન્સમાહિતાત્માકરણાનિસંહરન્ ॥૩૨॥

એ ભયંકર આકારવાળા કાપાલિકને જોઈ પોતાના શરીરને છોડી દેવાની ઇચ્છાથી શંકરાચાર્યે પ્રણવનો જપ કરતાં ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર કરી ચિત્તને સમાહિત કરીને પોતાના આત્માને પરમાત્મામાં જોડી દીધો. ૩૨.

તંભૈરવોલોકતલોકપૂજ્યંસ્વસૌખ્યતુચ્છીકૃતદેવરાજ્યં ॥

યોગીશમાસાદિતનિર્વિકલ્પંસનત્સુજાતપ્રભૃતેરનલ્પં ॥ ૩૩ ॥

લોકોએ પૂજવા યોગ્ય, સ્વરૂપના સુખથી દેવલોકના રાજ્યને પણ તુચ્છ ગણનારા, સનતકુમાર આદિ મુનિઓથી અન્યૂત અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ ધરીને બીરાજેલા તે યોગીશ્વર શ્રીશંકરાચાર્યને કાપાલિક દીઠા. ૩૩.

જત્રુપ્રદેશેચિવુકંનિધાયવ્યાત્તાસ્યમુત્તાનકરૌનિધાય ॥

જાનૂપરિપ્રેક્ષિતનાસિકાંતાંવિલોચનેસામિનિમીલ્યકાંતાં ॥ ૩૪ ॥

આસીનમુચ્છીકૃતપૂર્વગાત્રંસિદ્ધાસનેશેપિતવોધમાત્રં ॥

ચિન્માત્રવિન્યસ્તહૃષીકવર્ગસમાધિવિસ્મારિતાવિશ્વસર્ગં ॥૩૫ ॥

વિલોક્યતંહંતુમપાતશંકઃસ્વબુદ્ધિપૂર્વાર્જિતતીવ્રપંકઃ ॥

પ્રાપોદ્યતાસિઃસવિધંસયાવદ્વિજ્ઞાતવાન્પદ્મપદોઽપિતાવત્ ॥ ૩૬ ॥

કંઠની ઊંસડી ઉપર દાઢી ધરી, મોઢોડું ફાડી, ગોઠણ ઉપર ઊંચા હાથ મુકી, નેત્રોને અરધાં વીચી, નાસિકાની અણીપર દૃષ્ટિ રાખી, શરીરને અક્રૂડ રાખી ૧સિદ્ધાસન વાળીને બીરાજેલા, અત્યંત શોભતા, સઘળા ઇન્દ્રિયવર્ગનો ચૈતન્યમાં લય કરીને જેમણે ચૈતન્યમાત્ર અવશેષ રાખ્યું હતું એવા અને જેમને સમાધિએ સઘળી સૃષ્ટિનું વિસ્મરણ કરાવ્યું હતું એવા શ્રીશંકરાચાર્યને જોઈ શંકારહત થએલો અને જાણીજોઈને તીવ્ર પાપોનું સંપાદન કરનારો એ કાપાલિક તરવાર ઉગામીને શ્રીશંકરાચાર્યની પાસે ગયો તેટલામાં પદ્મ-પાદને તે વાત જાણવામાં આવી ગઈ. ૩૪, ૩૫, ૩૬.

ત્રિશૂલમુગ્ધમ્યનિહંતુકામંગુરંયતાત્માસમુદૈક્ષતાંતાં ॥

સ્થિતશ્વકોપજ્વલિતાગ્નિકલ્પઃસપદ્મપાદઃસ્વગુરોર્હૈતૈષી ॥ ૩૭ ॥

પોતાના ગુરું હિત ઇચ્છનારા એ જિતેન્દ્રિય પદ્મપાદે પોતાના સ્થાનકમાં બેઠાં બેઠાં પોતાના અંતઃકરણમાં, ત્રિશૂલ ઉગામીને ગુરૂને મારવા ઇચ્છતા એ કાપાલિકને દીડો કે તુરતજ પ્રભવલિત અગ્નિ સરખા એ પદ્મપાદને કોપ અડ્યો. ૩૭.

સ્રારન્નથૈપસ્રારદાર્તિહારિપ્રન્હાદવશ્યંપરમંમહસ્ત્ ॥

સમંત્રસિદ્ધોનૃહરેર્નૃસિંહોભૂત્વાદદર્શોગ્રદુરીહચેષ્ઠાં ॥ ૩૮ ॥

પછી સ્મરણ કરનારાઓની પીડાને હરનારાં અને પ્રહાદજીને વશ થએલાં

૧ સિંગ ઉપર ડાબી ધુંટી મુકી અને તેની ઉપર જમણી ધુંટી મુકીને એ બેસવું તે સિદ્ધાસને કહેવાયછે.

નૃસિંહજીનાં સ્વરૂપ ભૂત તેજનું સ્મરણ કરતા એ પદ્મપાદ મંત્રસિદ્ધિના પ્રભાવથી નૃસિંહજી યજ્ઞને એ પાપી કાપાલિકની કુષ્ટ એજા ઉપર દષ્ટિ કરી. ૩૮.

સતતક્ષણભુબ્ધાનિજસ્વભાવઃપ્રવૃદ્ધરુદ્ધિસ્મૃતમર્સભાવઃ ॥

આવિષ્કૃતાત્યુગ્રનૃસિંહભાવઃસમુત્પપાતાતુલિતપ્રભાવઃ ॥ ૩૯ ॥

એ સમયે તુરંતજ અંતઃકરણમાં પ્રબલ વેગ પામેલા પોતાનાં મનુષ્યપણાને ભુલી ગએલા, વધેલા ક્રોધવાળા અને અતુલ પ્રભાવવાળા એ પદ્મપાદ પોતામાં નૃસિંહજીના ઉગ્ર રૂપનું પ્રાકટ્ય કરીને ત્યાંથી ઉછળ્યા. ૩૯.

સટાછટાસ્ફોટિતમેઘસંઘસ્તીવ્રારવત્રાસિતભૂતસંઘઃ ॥

સંવેગસંમૂર્છિતલોકસંઘઃકિમેતદિસાકુલદેવસંઘઃ ॥ ૪૦ ॥

ભુભ્યત્સમુદ્રંસમુદૃઢરૌદ્રંરટાન્નિશાટંસ્ફુટદાદ્રૂકટં ॥

જ્વલદિશાંતંપ્રચલદ્ધરાંતંપ્રશ્નશ્વદક્ષંદલદંતરિક્ષં ॥ ૪૧ ॥

જવાદભિદ્રુસશિતસ્વરૂપદૈર્ઘ્યેશ્વરસ્યેવપુરાનસાગ્રે ॥

ક્ષિપત્રિશૂલસ્યસતસ્વક્ષોદદારવિક્ષિપ્તસુરારિપક્ષઃ ॥ ૪૨ ॥

કેશવાળીના જથ્થાથી વાદળાંએના સમૂહને તોડી નાંખતા, તીવ્ર ગર્જનાથી પ્રાણીઓ ના સમૂહને ત્રાસ ઉપજાવતા, વેગના આડઅરથી લોકોને મૂર્છિત કરી નાંખતા દૈત્યોના પક્ષને ભાંગતા અને ‘આ તે શું’ એમ દેવતાઓને ઓચંતા વ્યાકુલ કરતા એ નૃસિંહે જેથી સમુદ્રોમાં તોફાન ઉઠ્યું, રાક્ષસો ઓસો પાડવા લાગ્યા, પર્વતોનાં શિખરો તુટવા લાગ્યાં, દિશાએના પ્રાંતભાગો બળવા લાગ્યા, પૃથ્વી કંપવા લાગી, લોકોની ઇંદ્રિયો ભ્રષ્ટ થવા લાગી, રૌદ્રતા અધિક જણાવા લાગી અને અંતરિક્ષ ફાટવા લાગ્યું એવા વેગથી દોડી પોહોએને સળવેલા વજ્રના જેવી તીક્ષ્ણ નખોની અણીઓથી, એ કાપાલિક આચાર્ય ઉપર ત્રિશુલનો ધ્વા કરતો હતો તેટલામાં તેની છાતીને જેમ પૂર્વે હિરણ્યકશિપુની છાતીને ફાડી નાખી હતી તેમ ફાડી નાખી. ૪૦, ૪૧, ૪૨.

તત્તાદ્યગત્યુગ્રનસાયુધાદ્યોદંણાંતરપ્રોત્તદુરીહદેહઃ ॥

નિન્યેતદાનીંનૃહરિર્વિદીર્ણતુપટ્ટનાદ્દાલિકમટ્ટહાસં ॥ ૪૩ ॥

એવી રીતનાં અતિ ઉગ્ર નખો રૂપી ઉગ્ર આયુધોવાળા એ નૃસિંહે તે કુષ્ટ કાપાલિકના દેહને પોતાની દાઢના મધ્યમાં પરીવી લઇને તે સમયમાં જેથી સ્વર્ગ લોકની અગાશીએ પણ ફાટી ગઈ એનો અફાદૃષ્ટાસ (અડઅડહાસ) કર્યો. ૪૩.

આકર્ણયંસ્તંનિનદંબર્હિર્ગતાઉપાગમન્નાકુલચિત્તવૃત્તયઃ ॥

વ્યલોકયન્ભૈરવમગ્રતોમૃતંતતોવિમુક્તંચગુરંસુસ્વોષિતં ॥ ૪૪ ॥

બાહાર ગએલા સઘળા શિષ્યો એ અફાદૃષ્ટાસને સાંભળી બ્યાકુલ ચિત્તવાળા થઇને

૧ નૃસિંહજીએ પ્રહારની રસા કરી અને પ્રહારના બાપ હિરણ્યકશિપુને નખોથી મારી નાખ્યો એ વિષયની સંપૂર્ણ ઉપા શ્રી ભાગવતના સપ્તમસ્કંધના પહેલા અધ્યાયથી દશમા અધ્યાય સુધીમાં છે તે જુવો.

પુરત ત્યાં આવી પોહોડ્યા અને આવીને જોય ત્યાં મોહોડા આગળ મરણ પામેલો કાપાલિક જોવામાં આવ્યો અને કાપાલિકથી છુટીને સુખથી બીરાજેલા ગુરૂપણુ તેઓના જોવામાં આવ્યા. ૪૪.

પ્રહ્લાદવશ્યોભગવાનકથંવાપ્રસાદિતોયંનૃહરિસ્ત્યેતિ ॥

સવિસ્મયૈઃસ્નિગ્ધજનૈઃસપૃષ્ઠઃસનંદનઃસસ્મિતમિશ્રવાદીત્ ॥ ૪૫ ॥

‘પ્ર-હાદને વશ્ય થએલા આ નૃસિંહ ભગવાનને તમે કયા પ્રકારથી પ્રસન્ન કર્યાછે’ એમ મિત્ર લોકોએ પુછતાં પદ્મપાદે મંદહાસ્ય કરીને તેઓને નાચે પ્રમાણે કહ્યું. ૪૫.

પુરાકિલાહોલભૂધરાગ્રેપુણ્યંસમાશ્રિયકિમપ્યરણ્યં ॥

મત્તૈકવશ્યંભગવંતમેનંધ્યાયન્નનેકાનદિવસાનનૈષં ॥ ૪૬ ॥

પૂર્વે મેં ‘અહોબલ’ નામના પર્વતની આગળ કોઈ પવિત્ર વનમાં રહીને, ભક્તોનેજ વશ્ય રહેનારા નૃસિંહજીનું ધ્યાન કરતાં અનેક દિવસો કાઢાડ્યા હતા. ૪૬.

કિમર્થમેકોગિરિગહ્વરેસ્મિન્વાચંયમત્વંવસસીતિશશ્વત્ ॥

કેનાપિપૃષ્ઠોઽત્રકિરાતયૂનાપ્રત્યુત્તરંપ્રાગહમિત્યવોચં ॥ ૪૭ ॥

એ સમયમાં કોઈ જીવાન ભીંતે ‘હે તપસ્વી ! તું લાંબા કાલથી આ પર્વતના અ-રણ્યમાં એકાએક શા માટે રહ્યો છે ?’ એમ મને પુછતાં મેં તેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, ૪૭.

આકંઠમસદ્ગુતમર્સમૂર્તિઃકંઠિરવાત્માપરતશ્ચકશ્ચિત્ ॥

મૃગોવનેસ્મિન્મૃગયોવસન્મેભવસહોનાશ્નિપથેકદાઽપિ ॥ ૪૮ ॥

હે પારાધી ! કંઠ સુધી અત્યંત અદ્ભુત મનુષ્યના જોવાં રૂપલક્ષણો અને ઉપરના ભાગમાં સિંહના જેવા રૂપલક્ષણો કોઈ મૃગ આ વનમાં વસેછે તે મૃગ કોઈ દિવસે મારી નજરે પડ્યો નથી એટલા માટે હું આ વનમાં રહ્યો છું. ૪૮.

દંતીરયસૈવગપિક્ષણેનવનેચરોયંપ્રાવેશન્વનાંતં ॥

નિવધ્યગાઢંનૃહરિલતાભિઃપુણ્યૈરગણ્યૈઃપુરતોન્યધાન્મે ॥ ૪૯ ॥

હું એ પ્રમાણે બોલતોજ હતો તેટલામાં મારાં અગણિત પુણ્યોના પ્રભાવને લીધે એ ભીંતે વનના મધ્યમાં પેસી નૃસિંહને લતાઓથી દૃઢ રીતે બાંધી લાવીને મારી પાસે ધરી દીધા. ૪૯.

મહર્ષિભિસ્ત્વમનસાપ્યગમ્યોવનેચરસૈવકથંવશેષૂઃ ॥

ઇસદ્ગુતાંવિષ્ટહુદામયાસૌવિજ્ઞાપ્યમાનોવિભુરિશ્રવાદીત્ ॥ ૫૦ ॥

एकाग्रहचित्तेनयथામુનાહંધ્યાતસ્તથાધાતૃમુસૈર્નપૂર્વૈઃ ॥

નોપાલભેથાસ્ત્વામિતીરયન્મેકૃત્વાપ્રસાદંકૃતવાંસ્તિરોધિં ॥ ૫૧ ॥

એમને જોઈ મેં મનમાં અત્યંત આશ્ચર્યથી ધેરાઇને ‘તમે કે જે મહર્ષિઓના મનથી પણ અગમ્યછો, તેડું આ ભક્તને વશ્ય કેમ થઈ ગયા ?’ એમ વિસ્મય કરતાં તે પ્રભુએ મને કહ્યું કે “આ ભક્તે મારું એકાગ્રચિત્તથી જેવું ધ્યાન કર્યું છે તેવું અલ્પાંશ્વરિ

પ્રાચીન લોકોએ પણ કર્યું નથી માટે આ વિષયમાં તારે મને કશુંકો નહીં દેવો.” એ પ્રશ્ન એટલું બોલતા બોલતા મારાપર કૃપા કરીને અંતરિત થઈ ગયા હતા. ૫૦, ૫૧.

આકર્ણ્યતાંપદ્મપદસ્યવાણીમાનંદમગ્નેરસ્થિલૈરભાવિ ॥

જગર્જચોર્ચેર્જગદંડમાંડેમમ્નાસ્વધામ્નાદલયન્નૃસિંહઃ ॥ ૫૨ ॥

એ પ્રમાણે પદ્મપાદનાં વચ્ચનો સાંભળી તેમના સઘળા મિત્રો આનંદમાં મગ્ન થયા. તે પછી, નૃસિંહ ૩૫ થયેલા પદ્મપાદે પોતાના પ્રૌઢ તેજથી અસ્થાંડ પણ તુટી જાય એવી મોટી ગર્જના કરી. ૫૨.

તતસદ્ભાટચલત્સમાધિઃસ્વાત્મપ્રવોધોન્મથિતચ્યુપાધિઃ ॥

ઉન્મીલ્યનેત્રેવિકરાલવક્ત્રંવ્યલોકયન્માનવપંચવક્ત્રં ॥ ૫૩ ॥

જેમણે સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારથી સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણે ઉપાધિઓનું મન થન કરી નાખ્યું હતું એવા શ્રીશંકરાચાર્યે તે સંભવે નૃસિંહજીના શાહેકાર નાદથી સમાધિ ચલિત થઈ જતાં નેત્રો ઉઘાડ્યાં ત્યાં વિકરાલ મુખવાળા નૃસિંહજી જેવામાં આવ્યા. ૫૩.

ચંદ્રાંશુસોદર્યસટાજટાલંતાર્તીયનેત્રાજ્ઞકનન્નિટાલં ॥

સહોદ્યદુષ્ણાંશુસહસ્રભાસંધિધ્વંડવિસ્ફોટકુદદૃઢાસં ॥ ૫૪ ॥

નચાગ્રનિર્ભિન્નકપાલિવક્ત્રસ્થલોચ્ચલચ્છોણિતપંકિલાંગં ॥

શ્રીવત્સવત્સંગલવૈજયંતીશ્રીરત્નસંસ્પર્ધિતદાંત્રમાલં ॥ ૫૫ ॥

સુરાસુરત્રાસકરાતિધોરસ્વાકારસારવ્યથિતાંડકોશં ॥

દંટાકરાલાનનનિર્નયદગ્નિજ્વાલાલિસંલીઢનભોવકાશં ॥ ૫૬ ॥

સ્વરોમકૂપોદ્ગતવિસ્ફુલિંગપ્રચારસંદીપિતસર્વલોકં ॥

જંભદ્વિદુજ્જૃંભિતશંભુદંભસંસ્તંભનારંભકદંતપેપં ॥ ૫૭ ॥

માભૂદકાલેપ્રલયોમહાત્મન્કોપંનિયચ્છેતિગૃણદ્વિરાત્ ॥

સસાધ્વસૈઃપ્રાંજલિભિઃસગાત્રકંપૈર્વિરંચ્યાદિભિરર્ચ્યમાનં ॥ ૫૮ ॥

વિલોક્યવિતુષ્પલોગ્રજિહ્વંયતિસિતીશઃપુરતોનૃસિંહં ॥

અમીતિરૈદિષ્ટતદોપકંટંસ્થિતોઽપિહર્ષાશ્રુપિનદ્ધકંઠઃ ॥ ૫૯ ॥

ચંદ્રની કિરણો જેવી કૃશાવત્રીથી વ્યાપ થયેલા, કમલ સરખા ત્રીજા નેત્રથી પ્રકાશતા લલાટવાળા, એકી સમયે ઉગેલા હજારો સૂર્યના જેવા પ્રકાશવાળા, જેથી અસ્થાંડ ફાટી જાય એવો અદ્વાદશ કરતા, નખોની અણીઓથી ફાટી નાખેલી કાપાલિકની છાતીમાંથી ઉછળતા લોહીથી ખરડાયેલાં અંગોવાળા, શ્રીવત્સથી શોભતા વક્ત્રઃસ્થલવાળા, જેમણે ગળામાં પેહેરી લીધેલી કાપાલિકનાં આંતરડાંઓની માલા તેજ ગળામાં

પેહરેલ વૈજ્યંતી નામની માલાની સાથે તથા કૌસ્તુભ મણિની સાથે સ્પર્ધા કરતી હતી એવા, દેવતાઓને તથા દેવોને ત્રાસ ઉપજાવનારા અત્યંત ઘોર બલવત્તર આકારથી અદ્ભૂતને બચિત કરતા, દાદોથી વિકરાલ લાગતાં મુખમાંથી નીકળતી અગ્નિની ન્વાલાઓની પંક્તિથી આકાશને આટતા, પોતાના શ્વાઓઓનાં છિદ્રોમાંથી નીકળતા તણુઓના પ્રચારથી સર્વ લોકોને પ્રદીપ્ત કરી દેતા, જ્વેમનાં દાંતોની કડકડાટીથી ઘેરે તથા વૃદ્ધિ પામેલા શ્વેર કરવા માંડેલી દબાવવાની ગોડવણે! નકામી થઈ પડતી હતી એવા, વીજળીની પેઠે અપલતા કરતી ઉગ્રજીભ વાળા અને જ્વેમના બચને લીધે હાથ જોડીને દૂર ઉભેલા તથા ધ્રુજતા અદ્ભુત દેવતાઓ ‘હે મહાત્મા ! સમય વગર જગતનો પ્રલય નહી થયો જોઈએ માટે આપના કોપને શાંત કરો’ એમ બોલી બોલીને પ્રાર્થના કરતા હતા એવા નૃસિંહજીને આગળ ઉભેલા જોઈ હૃદયનાં અશ્રુઓથી જ્વેમનો કંઠ રોકાઈ ગયો એવા શ્રી શંકરાચાર્ય પોતે સમીપમાં છતાં પણ નિર્ભય રહીને તે નૃસિંહજીની નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરી. ૫૪. ૫૫. ૫૬. ૫૭. ૫૮. ૫૯.

નરહરેહરકોપમનર્થદંતવરિપુર્નિહતોભુવિવર્તતે ॥

કુરુકૃપાંમયિદેવસનાતર્નાંજગદિદંભયમેતિભવદૃશા ॥ ૬૦ ॥

હે નૃસિંહ ! આ ત્રાસ આપનારા કોપને શાંત કરો. હવે એ કાપાલિક કે જે તમારોજ શત્રુ હતો તે મરણ પામીને ધરતીપર પડ્યો છે. હે દેવ ! મારા ઉપર અવિચલ કૃપા કરો. આપની દૃષ્ટિથી આ સઘળું જગત્ બચ પામશે. ૬૦.

તવવપુઃકિલસત્વમુદાહૃતંતવહિકોપનમળવપિનોચિતં ॥

તદિદશાંતિમવાપ્નિશર્મણેહરગુણંહરિરાશ્રયસેકથં ॥ ૬૧ ॥

આપનું શરીર સત્વગુણમય કેહેવાય છે એટલા માટે આપને જરા પણ કોપ કરવો યોગ્ય નથી. એટલા માટે જગતને સુખ દેવા માટે અહીં શાંતિ ધરો. આપ કે જે વિષ્ણુ છો, તેમને શ્વેના તમોગુણનું ગ્રહણ કરવું ઘટેજ કેમ ? ૬૧.

સકલભીતિપૃદેવતમસ્મરન્સકલભીતિમપોત્ત્યસુખીપુમાન્ ॥

ભવતિકિંપ્રવદામિતવેક્ષણેપરમદુર્લભમેવતવેક્ષણં ॥ ૬૨ ॥

હે ઉત્તમ દેવ ! સર્વ પ્રકારના ભયોમાં પુરૂષ આપનું સ્મરણ કરે તોપણ સર્વ ભયોથી છુટીને સુખી થાય છે ત્યારે આપનું દર્શન મળવાથી સુખી થાય તેમાં તો શુંજ કેહેવું. આપનું દર્શન અત્યંત દુર્લભજ છે. ૬૨.

સ્મૃતવતસ્તવપાદસરોરુહંમૃતવતઃપુરુષસ્યવિમુક્તતા ॥

તવકરાભિહતોમૃતભૈરવોનહિસપ્પપુનર્ભવમેષ્યતિ ॥ ૬૩ ॥

જે પુરૂષ આપના ચરણારવીંદનું સ્મરણ કરતાં મરણ પામે તે પણ મુક્તિ પામે છે ત્યારે આપના હાથથીજ મરણ પામેલો આ કાપાલિક ફરીવાર સંસારને પ્રાપ્ત નહી થાય એમાંતો કેહેવુંજ શું. ૬૩.

દિતિજસૂનુમમુંવ્યસનાર્દિતંસકૃદરક્ષદુદારગુણોભવાન્ ॥

સકલગત્સમુદારિતમસ્ફુટંપ્રકટમેવાવિધિત્સુરભૂતપુરા ॥ ૬૪ ॥

ઉદાર ગુણોવાળા આપે કષ્ટોથી પીડાએલા પ્ર-હાદની તુરતજ રક્ષા કરી હતી અને હિરણ્યકશિપુના પુછવાથી 'મારો સ્વામી સર્વ સ્થલોમાં છે' એમ પ્ર-હાદે જે અસ્ફુટ કહ્યું હતું તેને સ્ફુટ કરવા માટે આપ તુરત તેની આગળજ પ્રકટ થયા હતા માટે ભક્તોનું રક્ષણ કરવું અને ભક્તોના વચનને પાળવું એ આપનો સ્વભાવજ છે. ૬૪.

સૃજસિવિશ્વમિદં રજસાવૃતઃ સ્થિતિવિધૌશ્રિતસત્ત્વઽદાયયુધઃ ॥

અવસિતદ્ધરણેતમસાવૃતોઽહરસિદેવતદાહરસંજ્ઞિતઃ ॥ ૬૫ ॥

હે દેવ! આપ સૃષ્ટિના સમયમાં રજ્જુગુણથી વીરાએલા બ્રહ્મારૂપ થઈને આ જગતને સ્થગ્ને છો, સ્થિતિના સમયમાં સત્ત્વગુણથી વીરાએલા વિશ્વરૂપ થઈ આયુષો ધરીને જગતનું પાલન કરો છો અને સંહારના સમયમાં તમોગુણથી વીરાએલા રૂદ્રરૂપ થઈને જગતનો પ્રલય કરો છો. ૬૫.

તવજનિર્નગુણાસ્તવતત્ત્વતોજગદનુગ્રહણાયભવાદિકં ॥

તવપદંસ્ત્વલુવાઙ્મનસાતિગંશ્રુતિવચશ્ચકિતંતવક્રોધકં ॥ ૬૬ ॥

આપને વાસ્તવિક રીતે જન્મનો કે ગુણનો સંબંધ નથી તો પણ જગત ઉપર અનુગ્રહ કરવાને વાસ્તે આપ જન્મને અને ગુણને ધરો છો આપનાં સ્વરૂપને વાણી કે મન પણ પોહાચતાં નથી. શ્રુતિ પણ આપના સ્વરૂપને બીતી બીતી લક્ષણા વૃત્તિથી જાણાયે છે પણ સાક્ષાત જાણાવી શકતી નથી. ૬૬.

નરહરેતવનામપરિશ્રવાત્પ્રમથગુહ્યકદુષ્ટપિશાચકાઃ ॥

અપસંરંતિવિમોઽસુરનાયકાનહિપુરઃસ્થિતયેપ્રમથંસપિ ॥ ૬૭ ॥

હે નૃસિંહ! હે વિષ્ણુ! પ્રમથો, યક્ષો, દુષ્ટ પિશાચો અને મોટા મોટા દૈત્યો આપનું નામ સાંભળવાથીજ ભાગી જાય છે ત્યારે તેઓ આપની સામે તો કેમજ ઉભી શકે. ૬૭.

ત્વમેવસર્ગસ્થિતિહેતુરસ્યત્વમેવનેતાનૃહરેઽસ્થિલસ્ય ॥

ત્વમેવચિંસોઽહદયેનવચ્ચેત્વામેવચિન્માત્રમહંપ્રપચ્ચે ॥ ૬૮ ॥

હે નૃસિંહ! આ જગતની ઉત્પત્તિના તથા સ્થિતિના કારણરૂપ તમેજ છો અને સર્વને ચલાવનારા પણ તમેજ છો. નિર્દોષ કરેલા હૃદયમાં આપનુંજ ચિંતન કરવું યોગ્ય છે. હું પણ આપ કે જે ચૈતન્ય માત્ર સ્વરૂપ છો તેમનેજ શરણાગત થયો છું. ૬૮.

હતોવરાકોહિરૂપંનિયચ્છવિશ્વસ્યભૂમન્નમયંપ્રયચ્છ ॥

एतद्देवाःशममर्थयंतैनिरिक्ष्यभीताःप्रतिखेदयन्ते ॥ ૬૯ ॥

હે બાપક! આ બીચારો કાપાલિક હણાઈ ગયો છે માટે હવે કોપને શાંત કરો અને જગતને અભય આપો. આ દેવતાઓ આપની શક્તિનીજ માગણી કરે છે અને આપના આ ઉગ્ર સ્વરૂપને જોઈ ભય પામીને મુંઝાયા કરે છે. ૬૯.

द्रष्टुंशक्याहितवानुकंपाहीनैर्जनैर्निहृतकोटिशंपां ॥

मूर्तितदात्मन्पुसंहरेमांपाहित्रिलोकींसमतीतसीमां ॥ ૭૦ ॥

હે પરમાત્મા ! જેઓના ઉપર આપની કૃપા ન હોય તે લોકો કરોડો વીજળીઓનો તિરસ્કાર કરનારી આ આપની મૂર્તિને જોઈ પણ શકે નહીં એટલા માટે આ મૂર્તિને સમાવો અને ભયને લીધે જેની મર્યાદા તુટી જાયછે એવા ત્રૈલોક્યનું રક્ષણ કરો. ૭૦

કલ્પાંતોઞ્જંભમાણપ્રથમપરિવૃઢપ્રૌઢલાલાટવદ્ધિ

જ્વાલાલીઢત્રિલોકીજનિતચટ્ચટાધ્વાનધિક્કારધુર્યઃ ॥

મધ્યેવ્રહ્માંડમાંડોદરકુહરમનૈકાંસદુસ્થામવસ્થાં

સ્થાનસ્થાનોમમાયંદલયતુદુરિતંશ્રીનૃસિંહાટ્ટહાસઃ ॥ ૭૧ ॥

પ્રથમ કાલમાં વૃદ્ધિ પામેલા રૂદ્રના લલાટના પ્રૌઢ અગ્નિની જ્વાલાઓથી બામ થએલા ત્રૈલોક્યમાં ઉત્પન્ન થએલા કડાકાઓનો પણ ધિક્કાર કરવામાં અગ્રણી (એ કડાકાઓથી પણ અધિક) અને બ્રહ્માંડરૂપી પાત્રના ઉદરના છિદ્રની અંદર અનેક રૂપોથી રહેલી દુષ્ટ જન્મભરણુ આદિ દશાઓને પ્રબલ અગ્નિની પેડે બાળી દેનારો આ શ્રી નૃસિંહનો અદૃશ્ય ભારાં પાપોનો નાશ કરો. ૭૧.

મધ્યેવ્યાનદ્ધવાતંધયગુણવલનાધાનમંથાનભૂમૃન્

મંથેનોત્ક્ષોભિદુઃશ્વોદધિલહરિમિથઃસ્ફાલનાચારઘોરઃ ॥

કલ્પાંતોન્નિદ્રુદ્રોચ્ચતરઢમરુકધ્વાનવદ્ધાભ્યસૂયો

ઘોષોયંકર્ણઘોરઃક્ષપયતુનૃહરેરંહસાંસંહતિનઃ ॥ ૭૨ ॥

મધ્યમાં નેતરાં રૂપે બાંધેલા વાસુકિ નાગથી વીટાયેલા મંદરાચલ રૂપ રવાઇથી ક્ષોભ પામેલા ક્ષીરસમુદ્રના મોજાઓના સામસામા પછડાવાના ચળવટી પેડે ભયંકર પલાવાળો, કલ્પાંતના સમયમાં ઉદ્યોગી થએલા રૂદ્રના બિચાં કાકાના ચળવટી સાથે સ્પર્ધા (હરીફાઈ) કરનારો અને કાનને ત્રાસ આપનારો આ નૃસિંહજીનો શબ્દ અમારાં પાપોના સમૂહનો નાશ કરજો. ૭૨.

હુંદાનોમંભુકલ્પાવધિસમયસમુજ્જંભદંભોદગુંફ

સ્ફૂર્જદંભોલિસંઘસ્ફુરદુરુરટિતાર્થર્વર્ગવપ્રરોહાન્ ॥

ક્રીડાક્રોઢેંદ્રઘોણાસરભસવિસરદ્ધોરઘૂર્ધોરવશ્રી

ર્ગંભીરસ્તેટ્ટહાસોહરહરનૃહરેરંહસાંહાંસિહન્યાત્ ॥ ૭૩ ॥

હે નૃસિંહ ! આહો ! કલ્પાંતના સમયમાં વૃદ્ધિ પામતાં વાદળાઓના સમૂહની અંદર પ્રૌઢ રીતે ઝબકતી કડાકાવાળી વીજળીઓનો ભારે ગર્જનાના મોટા ગર્વના અંકુરોને પણ તુરત ચૂર્ણ કરનારો અને પૃથ્વીને રસાતાલમાંથી કાઢાડવાની ક્રીડા કરવાને વારતે મોટા વરાહરૂપ થએલા વિષ્ણુના નાકમાંથી વેગપૂર્વક નીકળતી ઘોર ધુધવાટીના જેવી છટાવાળો

૧ દેવતાઓએ અને દૈત્યોએ મળીને અમૃતને વાસ્તે વાસુકિને નેતરાંરૂપ કરી અને મંદરાચલને રવાઇરૂપ કરી ક્ષીર સમુદ્રનું મથન કર્યું એ વિષયની વિસ્તૃત કથા શ્રી ભાગવતના અષ્ટમસ્કંધના ૭ મા અધ્યાયમાં છે તે જુઓ.

૨ વિષ્ણુએ વરાહરૂપ (સતરૂપ) રૂપ ધરવાની કથા શ્રી ભાગવતના તૃતીયસ્કંધના ૧૩ મા અધ્યાયમાં છે તે જુઓ.

આ આપનો ગંભીર અદાદહાસ પ્રબલ વેગથી અમારાં પાપોનો નાશ કરજો. ૭૩

एवंविशिष्टनुतिभिर्नृहरौप्रशांते

स्वभावमेवमुनिरेपवभूवशांतः ॥

स्वप्रानुभूतिमिवशांतमनानिवेद्य

स्वात्मानमात्मगुरवेप्रणतिंचकार ॥૭૪॥

એ પ્રમાણે શ્રીશંકરાચાર્ય કરેલી ઉત્તમ સ્તુતિઓથી નૃસિંહપણાનો ઉપશમ થતાં પદ્મપાદ પોતાના મૂલ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થઈને શાંત થયા પછી ક્રોધ રહિત થએલા પદ્મપાદ પોતાનું નૃસિંહપણું કે જે સ્વપ્રમાં અનુભવાએલા જેવું થઈ ગયું તેની વાત કહી સંભળાવીને શ્રીશંકરાચાર્યને પ્રણામ કર્યા. ૭૪.

चारित्र्यमेत्प्रयतस्त्रिसंध्यं

भक्त्यापठेद्यःशृणुयादवंध्यं ॥

तीर्त्तपमृत्पुं प्रतिपद्यभक्तिं

समुक्तभोगःसमुपैतिमुक्तिं ॥ ૭૫ ॥

જે માણસ સાવધાન રહીને, કદીપણ નિષ્ફલ ન જાય એવા આ ચરિત્રનો ત્રણે સંધ્યાઓમાં પાઠ કરે અથવા તેનું શ્રવણ કરે તે માણસ અકાલમૃત્યુથી મુક્ત થઈ ભક્તિને પ્રાપ્ત થઈ સંસાર સંબંધી ઉત્તમ સુખોને ભોગવીને અંતે મોક્ષ પામે છે. ૭૫.

इतिश्रीमाधवीयेतदुग्रभैरवनिर्जयः ॥

संक्षेपशंकरजयसर्गएकादशोऽभवत्॥૧૧॥

છતિ શ્રી માધવાચાર્યે રચેલા સંક્ષિપ્ત શંકરદિગ્વિજયમાં શંકરાચાર્ય ઉગ્ર કાપાલિકને ૭૧ી લેવા સંબંધી કથાવાળો અગીયારમો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ૧૧

समाप्तोयमेकादशःसर्गः॥

દ્વાદશઃસર્ગઃ ॥

અથૈકદાસૌચીતસાર્વભૌમસ્તીર્થાનિસર્વાણિચરન્સતીર્થૈઃ ॥

ઘોરાત્કલેર્ગોપિતધર્મમાગાદ્દોર્કર્ણમભ્યર્ણચલાર્ણવીર્યં ॥ ૧ ॥

પછી પોતાના શિષ્યોની સાથે સઘળાં તીર્થ ક્ષેત્રોમાં વિચરતા એ શ્રીશંકરાચાર્ય એ દિવસે ભયંકર કવિયુગથી ધર્મનું રક્ષણ કરનારા અને જેના સમીપમાંજ સમુદ્રનો વ આલ્યા કરેછે એવા ‘ગોકર્ણ’ ક્ષેત્રમાં પધાર્યા. ૧.

વિરિંચિનાંભોરુહનાભવંચંપ્રપંચનાઢ્યાદ્રુતસૂત્રધારં ॥

તુષ્ટાવવામાર્દ્ધવધૂટિમસ્તદુષ્ટાવલેપંપ્રણમન્મહેશં ॥ ૨ ॥

તાં પધારી, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુએ પણ વંદન કરવા યોગ્ય, પ્રપંચરૂપી નાટકના અદ્ભુત ‘સૂત્ર-ધાર ૩૫, ડાબી પાસના અર્દ્ધ અંગમાં પાર્વતીવાળા અને કુષ્ઠ લોકોના ગર્વનો નાશ કરનારા ગોકર્ણધરને પ્રણામ કરતાં કરતાં શ્રીશંકરાચાર્ય તેમની નીચે પ્રમાં રજૂતિ કરી. ૨.

વપુઃસ્મરામિકચનસ્મરારેર્વલાહકાદ્વૈતવદાવદશ્રિ ॥

સૌદામિનીસાધિતસંપ્રદાયસમર્થનાદેશિકમન્યતશ્ચ ॥ ૩ ॥

“સદાશિવનું ૨૪૩૫ છે જે જમણા ભાગમાં મેઘની સાથે મળી જનારી શોભાવાળુંછે અને ડાબા ભાગમાં શ્વીજળીએ સાથેલા સંપ્રદાયને (મેઘથી અલગ નહી રહેવા ૩૫ પદ્ધતિને) સિદ્ધ કરવાના આચાર્યપદે તેનું સ્મરણ કરુંછું. ૩.

વામાંગસીમાંકુરદંશુતૃણ્યાચંચન્મૃગાંચત્તરદક્ષપાણિ ॥

સવ્યાન્યશોભાકલમાગ્રભક્ષસાકાંક્ષકીરાન્યકરંમહોસ્મિાધ ॥

જે તેજ (અર્દ્ધનારીધરનું ૨૪૩૫) ડાબા અંગરૂપી એતરમાંથી ઉગતી કિરણો૩૫ ખડના સમૂહમાં લલચાએલા અમૃગથી અત્યંત શોભતા જમણા હસ્તવાળુંછે અને જમણા અંગની શોભારૂપી શાળતા અગ્રનું ભક્ષણ કરવામાં તૃણાવાળા યૌપ૫ટથી સંયુક્ત ડાબા હાથવાળું છે તે હું છું. ૪.

મઠીધ્રકન્યાગલસંગતોઽપિમાંગલ્યતંતુઃકિલહાલહાલં ॥

યત્કંઠદેશેકૃતકુંઠશક્તિર્મૈક્યાનુભવાદયમસ્મિભૂમા ॥ ૫ ॥

સૌભાગ્ય સૂત્રે પોતે પાર્વતીના ગળામાં રહ્યા છતાં પણ જે સદાશિવના ગળામાં રહેલા ઝેરને ટુંકિત શક્તિવાળું કહી નાખ્યુંછે તે સદાશિવ, બ્રહ્મસ્વરૂપે એક હોવાપણના પ્રભાવને લીધે હું છું. ૫.

ગુણત્રયાતીતવિભાવ્યમિત્યંગોર્કર્ણનાથંવચસાર્ચયિત્વા ॥

તિસઃસરાત્રીસ્ત્રિજગત્પાવિત્રેક્ષેત્રેમૃદૈપક્ષિપાતિસ્મકાલં ॥ ૬ ॥

૧ સદાશિવ પોતે નિર્દિકાર રહીને જગતની રચના કરેછે તેથી તેમને જગતરૂપી નાટકના અદ્ભુત સૂત્રધાર કહ્યાને ૨ સદાશિવના ડાબા ભાગમાં પાર્વતીનું ૨૪૩૫ છે તેને શ્વીજળીની ઉપમા આપીછે. ૩ સદાશિવના હાથમાં અમૃત, ૪ પાર્વતીના હાથમાં યૌપ૫ટ છે. ૫ એક સ્થલમાં રહેલા સૌભાગ્ય સૂત્રથી બીજા સ્થલમાં રહેલા ઝેરનું નિવારણ થયાનું વર્ણન કર્યું છે માટે અસંગતિ અલંકાર થયો છે. (જુલો આ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૪૬ મુ.)

ગુણાતીત પુરુષોએ ધ્યાન કરવા મોગ્ય ગોકર્ણેશ્વરનું એ પ્રમાણે વચનથી પૂજન કરીને શ્રીશંકરાચાર્ય ત્રૈલોક્યને પવિત્ર કરનાર એ ક્ષેત્રમાં આનંદથી ત્રણ રાતનો કાલક્ષેપ કર્યો. ૬.

વૈકુંઠકૈલાસવિવર્તભૂતંહરન્નતાઘંહરિશંકરાચ્યં ॥

દિવ્યસ્થલંદેશિકસાર્વભૌમસ્તીર્થપ્રવાસીનચિરાદયાસીત્ ॥૭॥

તીર્થયાત્રાના પ્રવાસમાં નીકળેલા, આચાર્યોના ચક્રવર્તી શ્રીશંકરાચાર્ય તે ક્ષેત્રમાંથી નીકળીને પુરત વૈકુંઠનાં તથા કૈલાસનાં રૂવાંતર જોવાં, અને પ્રણામ કરનારાઓના પાપોને હરનારાં 'હરિશંકર' નામનાં દિવ્ય ક્ષેત્રમાં પધાર્યા. ૭.

અમાપનોદાયભિદાવદાનામદ્વૈતમુદ્રામિવદર્શયતૌ ॥

આરાધ્યદેવૌહરિશંકરૌસદ્વ્યૈર્થાભિરિચ્ચર્ચયતિસ્મવાગ્મિઃ ॥૮॥

ત્યાં જાણે ભેદ વાદીઓના ભ્રમને ટાળવા સાક્ષ્ય પોતાનું એકકા રહેલા પશું દેખાડતા હોય એવા (સાથે રહેલા) વિષયું અને શંકર નામના બે દેવનું આરાધન કરીને શ્રીશંકરાચાર્ય બન્ને અર્થવાળા (સ્વેષ અલંકારવાળા) શ્લોકોથી નીચે પ્રમાણે તેઓનું સ્તુતિ રૂપ પૂજન કર્યું. ૮.

વંદ્યમહાસોમકલાવિલાસંગામંદરેણાકલયન્નનાર્દિ ॥

મૈનમહાકિંચનદિવ્યમંગીકુર્વન્ચિબુર્મેકુશલાનિકુર્યાત્ ॥૯॥

વિષયુપર અર્થ-મત્સ્યાવતારની સ્તુતિ.

વંદન કરવા યોગ્ય મોટા પ્રલય સમુદ્રના જલના વિભાગોમાં વિલાસ કરનારાં અને વેદને હરીજનારા સોમક નામના મોટા દૈત્યનો વિનાશ કરનારી લીલાવાળાં કોઈ મત્સ્યાવતાર^૧ સંબંધી દિવ્ય તેજને ધરનારા, અનાદિવાણી રૂપ વેદને પાછો લાવનારા અને વાહાણરૂપ થએલી પૃથ્વીને જલમાં એચનારા પ્રભુ મારાં કલ્યાણ કરજો.

શિવપર અર્થ.

વંદન કરવા યોગ્ય અને ચંદ્રની મોટી કલાઓથી વિલાસ કરનાર મેના (હિમાલયની સ્ત્રી) ની પુત્રીરૂપ કોઈ દિવ્ય તેજને ધરનારા અને વેદરૂપ અનાદિ વાણીને વિચારતા પ્રભુ મારાં કલ્યાણ કરજો. ૯.

યોમંદરાગંદધદાદિતેયાન્મુધાભુજઃસ્નાતનુતેઽવિપાદી ॥

સ્વામદ્વિલીલોચિત્તચારુમૂર્તેકૃપામપારાંસમવાન્વિધત્ત. ॥ ૧૦ ॥

વિષયુપર અર્થ-કરકપાવતારની સ્તુતિ.

હું મંદરાચલના ભ્રમણને યોગ્ય સુંદર મૂર્તિવાળા ! આપ કે જેણે કાંઈ પણ એ

૧ વિષયુ એ મત્સ્યનો અવતાર ધરી, વેદને લઈ જનારા દૈત્યને મારો વેદને પાછો આપણે હોતો અને પ્રલયના સમુદ્રમાં વાહાણરૂપ થએલી પૃથ્વીમાં સત્યવ્રત નામના રાજાને જોસાડીને ફેરવ્યો હોતો. જુલો ભાગવત અષ્ટમસ્કંધ અધ્યાય ૨૪ મો.

નહી પામતાં મંદરાચલનું ધારણ કરીને દેવતાઓને અમૃત પીનારા કરચાછે^૧ તે આપ મારા ઉપર પોતાની અપાર કૃપા કરો.

શિવપર અર્થ.

હું કૈલાસ પર્વતમાં વિલાસ કરવા વાળી સુંદર મૂર્તિવાળા ! વિષયોના પ્રેમને મંદક-
રનારા અને ઝેરનું ભક્ષણ કરનારા જે આપે દેવતાઓને અમૃત પીનારા કરચાછે^૧ તે
આપ મારા ઉપર પોતાની અપાર કૃપા કરો. ૧૦.

उल्लासयन्मोहमिमानमुच्चैःस्फुरद्वराहीशकलेवरोऽमृत ॥

तस्मैविदध्मःकरयोरजस्रंसायंतनांभोरुहसामरस्यं ॥ ૧૧ ॥

વિષણુપર અર્થ-વરાહાવતારની સ્તુતિ

જેમણે પૃથ્વીને^૩ ઊંચું માન દેવાને વાસ્તે શોભતા વરાહીના ધ્વજનો (વરાહનો) દેહ
ધરણો હતો તેમની પાસે નિરંતર અમારા બે હસ્તને સાયંકાલના કમળ જેવા (અંબલિરૂપે
બીડાએલા) કરીએ છીએ.

શિવપર અર્થ.

જેમણે પોતાના ઉત્કૃષ્ટ ભહિમાનો પ્રકાશ કરવાને વાસ્તે પોતાના શરીરને ચળકતા
ઉત્તમ વાસુકિતાગવાળું કર્યુંછે તેમની પાસે નિરંતર અમારા બે હસ્તને સાયંકાલના કમ-
ળ જેવા કરીએ છીએ. ૧૧.

समावहन्क्रेसरित्तिवरांयःसुरद्विपत्कुंजरमाजघान ॥

प्रह्लादमुल्लासितमादधानंपंचाननंप्रणुमःपुराणं ॥ ૧૨ ॥

વિષણુપર અર્થ-નૃસિંહાવતારની સ્તુતિ.

જેમણે ઉત્તમ કેસરિપણાનું ધારણ કરીને મોટા દૈત્યને (હિરણ્યકશિપુને) માર્યો હ-
તો એવા અને તેમના પુત્ર પ્રહલાદને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિમાં પોહોચાડ્યો હતો^૪ એવા તે પ્રાચીન
સિંહની (નૃસિંહની) સ્તુતિ કરીએ છીએ.

શિવપર અર્થ.

મસ્તકમાં ઉત્તમ નદીનું (ગંગાનું) ધારણ કરનારા, ગળામુરને મારનારા, ભક્તલોકોને
ઉત્તમ આનંદ આપતા અને પાંચ મુખોવાળા તે અનાદિસિદ્ધ પ્રભુની સ્તુતિ કરી-
એ છીએ. ૧૨.

उदीतबल्याहरणाभिलाषोयोवामनोहार्यजिनवंसानः ॥

तपांसिकांतारहितोव्यतानीदाद्योवताद्वाश्रमिणामयनः ॥ ૧૩ ॥

૧ વિષણુએ કાચબાનો અવતાર ધરી પોતાની પીડાપર મંદરાચલનું ધારણ કર્યું હતું અને તેથી દેવતાઓને અમૃત
મેળવવાની સગવડ કરી આપી હતી. જુવો ભાગવત અષ્ટમ સ્કંધ અધ્યાય ૭ મો. ૨ સદાશિવે સમુદ્રમાંથી નીકળેલા ઝેરનું
ભક્ષણ કરીને દેવતાઓને અમૃત મેળવવાની સગવડ કરી આપી હતી જુવો ભાગવત અષ્ટમ સ્કંધ અધ્યાય ૭ મો. ૩ વિ-
ષણુ વરાહનો અવતાર ધરીને પૃથ્વીને રસાતલમાંથી બહાર કહાડી લાંચા હતા. જુવો શ્રી ભાગવતના તૃતીય સ્કંધને
અધ્યાય ૧૩ મો. ૪ વિષણુએ નૃસિંહાવતાર ધરીને હિરણ્યકશિપુ નામના મોટા દૈત્યને માર્યો હતો અને તેના પુત્ર પ્રહલા-
દને ઉત્તમ સ્થિતિ આપી હતી. જુવો શ્રી ભાગવત સપ્તમ સ્કંધ ૮-૯ તથા ૧૦ મો અધ્યાય.

વિષ્ણુપર અર્થ-વામનાવતારની સ્તુતિ.

અભ્યુદય પામેલા બલિરાત્નની^૧ પાસેથી ત્રૈલોક્ય લઈ લેવાની ઇચ્છાવાળા, ઠીંગણા શરીરવાળા, મનોહર મૃગચર્મને ધરનારા અને અન્નચર્મને ધરનારા જે પ્રભુએ સ્ત્રીથી રહિત રહીને તપ કર્યાં હતાં તે પ્રભુ અમારી રક્ષા કરો.

શિવપર અર્થ.

ઉદય પામેલા દક્ષપ્રજ્ઞપતિના યજ્ઞમાંથી ભાગ લેવાને ઇચ્છતા, મનોહર ગન્ધચર્મનું ધારણ કરનારા, સ્ત્રીથી રહિત થએલા^૨ અને માટે આત્મમવાળાઓના પરમગુરૂરૂપ જે સદાશિવે તપ કર્યાં હતાં તે સદાશિવ અમારી રક્ષા કરો. ૧૩.

येनाधिकोद्यत्तरघारिणाशुजितोर्जुनःसंगररंगभूमौ ॥

नक्षत्रनाथस्फुरितेनतेननाथेनकेनापिवयंसनाथाः ॥ १४ ॥

વિષ્ણુપર અર્થ-પરશુરામાવતારની સ્તુતિ.

અધિક ઉગામેલી તરવારવાળા, યુદ્ધરૂપ રંગ ભૂમિમાં સહસ્ત્રાર્ઘુન રાત્રને તુરત જીવનારા અને ક્ષત્રિયોના અધિપતિઓને જીવવા નહીં દેતા સર્વોત્તમ પરશુરામથી અમો ધણીઆતા છીએ.

શિવપર અર્થ.

અધિક ઉગામેલી તરવારવાળા, મક્તકમાં પ્રયજ્ઞિત ગંગાજલવાળા અને લલાટમાં ચંદ્રથી શોભતા જે સદાશિવે યુદ્ધમાં અર્ઘ્યનને^૪ જીવી લીધાં હતાં તેથી અમો ધણીયાતા છીએ. ૧૪.

विलासिनालीकभवेनधाम्नाकामंद्विषंतंसदशास्यमस्यन् ॥

देवोधरापत्यकुचोष्मसाक्षीदेयादमंदात्मसुखानुभूतिं ॥ १५ ॥

વિષ્ણુપર અર્થ-રામચંદ્રાવતારની સ્તુતિ.

જેથી મિથ્યાભૂત સંસાર પ્રતીત થાય એવી રીતે ત્રિવર્ત પામનાર સ્વરૂપવાળા, રાવણ નામના શત્રુને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મારનારા અને સીતાજીના કુચની ગરમીના સાક્ષી રામચંદ્રનું અમોને આત્મસુખનો પ્રૌઢ આનંદ આપો.

શિવપર અર્થ.

જેથી મિથ્યાભૂત સંસાર પ્રતીત થાય એવી રીતે ત્રિવર્ત પામનારા સ્વરૂપવાળા, ઇન્દ્રિયોરૂપી દશ મોહોડાંવાળા કામદેવ નામના શત્રુને મારનારા અને પર્વતની પુત્રી પાર્વતીના કુચની ગરમીના સાક્ષી મહાદેવ અમોને આત્મસુખનો પ્રૌઢ આનંદ આપો. ૧૫.

उत्तालकेतुःस्थिरधर्ममूर्तिर्हाहलस्वीकरणोग्रकंठः ॥

सरोहिणीशानी शचुंभ्यमाननिजोत्तमांगोवतुकोपिभूमा ॥ १६ ॥

૧ વિષ્ણુએ વામનાવતાર ધરી બ્રહ્માચારી થઈને બલિરાત્નનું રાત્ર્ય લઈ લીધું હતું. જુલો શ્રી ભાગવત અધ્યયન ૨૪૫ અધ્યાય ૧૮ થી ૨૨ સુધી. ૨ સદાશિવે ભાગ લેવાને વાસ્તે દશના ચ્ચનને તોડ્યા હતા અને તેમનાં પત્ની સતી અરણ્ય પાયાં હતાં. જુલો ભાગવત ચતુર્થ સ્કંધ અધ્યાય ૨ થી ૭ સુધી. ૩ પરશુરામની કથા શ્રી ભાગવતના નવમ સ્કંધ. ૧૫ માં તથા ૧૬ માં અધ્યાયમાં છે તે જુલો. ૪ સદાશિવે અર્ઘ્યનની સાથે યુદ્ધ કર્યાની કથા મહાભારતના વનપર્વમાં છે તે જુલો.

વિષ્ણુપર અર્થ—બલભદ્રાવતારની સ્તુતિ.

ધ્વજમાં ઊંચા તાડતી નીશાની વાળા, ધર્મનું સ્થાપન કરવાને વાસ્તે આવતેલા, મહિરાનો તથા હલનો સ્વીકાર કરવામાં અતિશયિત ઉત્કંઠાવાળા અને જેમના મસ્તકનું રોહિણીના પતિ વસુદેવ વારંવાર ચુંબન કરતા હતા એવા કોઈ પ્રભુ (બલભદ્ર) અમારી રક્ષા કરો.

શિવપર અર્થ.

ગાયન સંબંધી ઉત્તમ તાલ ત્રણનારાઓમાં એટ, મોક્ષમય સ્વરૂપવાળા, ઝેરનો સ્વીકાર કરવાને લીધે ઉગ્ર દયાતા કંઠવાળા, અને જેમના મસ્તકમાં ચંદ્ર નિરંતર રહેલો છે એવા કોઈ પ્રભુ (સદાશિવ) અમારી રક્ષા કરો. ૧૬.

વિનાયકેનાકલિતાહિતાપાંનિષેદુપોત્સંગભુવિપ્રહૃયન્ ॥

યઃપૂતનામોદિકચિત્તટ્ટિરવ્યાદસૌકોઽપિકલાપભૂષઃ ॥ ૧૭ ॥

વિષ્ણુપર અર્થ—શ્રીકૃષ્ણાવતારની સ્તુતિ.

સર્પોને તાપ ઉપગ્રસ્તીને પોતાની પાસે ખેડેલા ગરુડથી રાજ થતા, પૂતનાને મોહ ઉપગ્રસ્તનારી ચિત્તવૃત્તિ વાળા અને મયૂરપિચ્છ રૂપી ભૂષણોને ધરનારા સર્વોત્તમ પ્રભુ (શ્રીકૃષ્ણ) અમારી રક્ષા કરો.

શિવપર અર્થ.

સુંદરવતે ગંગાજળને મસ્તકપર નાખીને પાસે ખેડેલા ગણપતિથી રાજ થતા, પવિત્ર નામવાળા, ભક્તોનું કલ્યાણ કરવા ઉપર ચિત્તવૃત્તિ રાખનારા અને માયાઓથી શણગારેલા સર્વોત્તમ પ્રભુ (સદાશિવ) અમારી રક્ષા કરો. ૧૭.

પાઠીનકૈતોર્જાયેનેપ્રતીતસર્વજ્ઞભાવાયદયૈકસીન્ને ॥

પ્રાયઃક્રતુદ્વેષકૃતાદરાયવોધૈકધાન્નેસ્પૃહયામિભૂન્ને ॥ ૧૮ ॥

વિષ્ણુપર અર્થ બુદ્ધાવતરની સ્તુતિ

કામદેવને^૧ જીતનારા, પ્રખ્યાત સર્વજ્ઞ^૨ પણાવાળા, દયાની પરમ કાશારૂપ, ધણું કરીને યજ્ઞોનો દ્વેષ^૩ કરવામાં રૂચિ ધરાવનારા અને બોધના મુખ્ય નિવાસરૂપ બુદ્ધ પરમાત્માને પામવા ઇચ્છું છું.

શિવપર અર્થ.

કામદેવને જીતનારા, પ્રખ્યાત સર્વજ્ઞ પણાવાળા, દયાની પરમ કાશારૂપ, સંકલ્પોથી રહિત ચચ્ચેલા ભક્તોપર પ્રેમ રાખનારા ધણું કરીને દક્ષતા યજ્ઞનો બંગ કરનારા વીરદ્રાદિક ઉપર પ્રેમ રાખનારા અને બોધના મુખ્ય નિવાસરૂપ બ્યાપક સદાશિવને પામવા ઇચ્છું છું. ૧૮.

૧ બલભદ્રની મા રોહિણી હતાં અને પિતા વસુદેવ હતા. ધ્વજમાં ઝાડતી નીશાની હતી, મહિરા પીવાનું વ્યસન હતું અને હલરૂપ આયુધ હતું (જુલો શ્રી ભાગવતનો દશમસ્કંધ તથા પ્રહલાભારત હરિવંશનું નાશાયણ પર્વ.) ૨ શ્રી કૃષ્ણે બાહ્યાવસ્થામાં પૂતના નામની રાક્ષસીને મારી હતી. (જુલો શ્રી ભાગવત દશમ સ્કંધ અધ્યાય ૬૮.) ૩ બુદ્ધે કામ મદેવને જીત્યા હતા તે ઉપરથી તેમનું નામ મારજિત કેહેવાય છે. (જુલો અમરકોશના પહેલા કાંડમાં સ્વર્ગવર્ગના રલોક ૧૩ મો.) ૪ બુદ્ધે 'સર્વજ્ઞ' એ નામ પણ અમરકોશના પહેલા કાંડમાં સ્વર્ગ વર્ગના ૧૩ માં રલોકમાં લખ્યું છે. ૫. દેવતાઓને કૃપા દેનારા ત્રિપુરવાસી દુત્યોને કર્મ માર્ગથી બ્રહ્મ કરી સદાશિવના હાથથી મારવાને વાસ્તે બુદ્ધે યજ્ઞ આદિ નૌદેક દિવાઓનું ખંડન કરી પાપ ૪ માર્ગ ચલાવ્યા હતા. (જુલો ત્રિપુરાણની પહેલી ક્ષાન સંહિતા.)

વ્યતીસચેતોવિષયંજનાનાંવિદ્યોતમાનાયતમોનિહંત્રે ॥

મૂન્નેસદાવાસકૃતાશયાયભૂયાંસિમેસંતુતમાનમાંસિ ॥ ૧૯ ॥

વિષયુપર અર્થ કટિક અવતારની સ્તુતિ.

જેને લોકોનાં ચિત્તો પણ પોહોચે નહીં એવું સ્વરૂપ ધરીને પ્રકાશતા, કલિયુગનાં પાપોરૂપી અંધકારોતે ટાળનારા અને સત્યયુગનું સ્થાપના કરવાના અભિપ્રાયવાળા^૧ કટિક ભગવાનને મારા ઘણા ઘણા નમસ્કાર હોજી.

શિવપર અર્થ.

જેને લોકોનાં ચિત્તો પણ પોહોચે એવા સ્વયં પ્રકાશરૂપવાળા, અસાનરૂપ અંધકારને ટાળનારા, સર્વતા અંતઃકરણોમાં નિવાસ કરનારા અને કાશીઆદિ ક્ષેત્રોપર શ્વિધરાવત્ક-રા વ્યાપક સદાશિવને મારા ઘણા ઘણા પ્રણામ હોજી. ૧૯.

વૃષાકપાવીવરયોઃસપર્યાવાચાતિમોચારસયોતિતન્વન્ ॥

મુનિપ્રવીરોમુદિતાત્મકામોમૂકાંવિકાયાઃસદનંપ્રતસ્થે ॥ ૨૦ ॥

એ પ્રમાણે કદલીફલના રસ કરતાં પણ અધિક મધુરતાવાળી વાણીથી વિષ્ણુની અને સદાશિવની પૂજા કરતા અને આ સકામ પુરૂષોને આનંદ આપનારા શ્રીશંકરાચાર્ય ત્યાંથી મૂકાંબિકા નામનાં દેવીના મંદિરમાં પધાર્યા. ૨૦.

અંકેનિધાયવ્યસુમાત્મજાતંમહાંકુલૌહંતમુદુઃપ્રરુદ્ધ ॥

તદેકપુત્રૌદ્વિજદંપતીસદૃષ્ટાદયાધીનતયાશુશોચ ॥ ૨૧ ॥

એ મંદિરની પાસે એક ખાસાણુ અને એક ખાસાણીકુ જેઓને એકજ એક દીક-રો હતો તેઓ મરણ પામેલા પોતાના એક દીકરાને ખોળામાં લઈ વારંવાર રોઈ એટલે અત્યંત બાકુલ થઈને બેઠાં હતાં તેઓને જોઈ શ્રીશંકરાચાર્ય પોતે પણ દયાને આધીન થઈને શોક કરવા લાગ્યા. ૨૧.

અપારમંચલથશોકમસ્મિન્નભૂયતોચૈરશરીરવાચા ॥

જાયેતસંરક્ષિતુમક્ષમસ્યજનસ્યદુઃસ્વાયપરંદયેતિ ॥ ૨૨ ॥

એ આચાર્ય અપાર શોકને પ્રાપ્ત થતાં તે સમયે ઈચ્છા સ્વરૂપાળી આકાશવાણી થઈ કે “જે માણસ રક્ષણ કરવાને, અસમર્થ હોય તેને દયા ઉત્પન્ન થાયતો તે કેવલ દુઃ- અને વાસ્તેજ થાયછે.” ૨૨.

આકર્ણ્યવાળીમશરીરિર્ણીતામસાવિતિવ્યાહરતિસ્માવિજ્ઞઃ ॥

જગત્રયીરક્ષણદક્ષિણસ્યસસંતવૈકસ્યનુશોભતેસા ॥ ૨૩ ॥

એ પ્રમાણે તે આકાશવાણી સાંભળીને મહાવિચક્ષણ શ્રીશંકરાચાર્ય તે વાણી બોલનારને કહ્યું કે “તમે કહોછો એ સાચી વાતછે. તમે કે જે ત્રેલોક્યનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થછો તેમને એકનેજ દયા શોભેછે.” (સારે દયા કરીને તમારે આ દુઃખીઆંઓનો શોક મટાડવો જોઈએ. ૨૩.

ઈતીરયસેવયતૌદ્વિજાતેઃસુતસુખંસુસૃવોદતિષ્ઠત્ ॥

સમીપગૈઃસર્વજનીનમસ્યચારિત્ર્યમાલોક્યવિસિષ્મિયેચ ॥૨૪॥

શ્રીશંકરાચાર્ય એ વચનો બોલતાજ હતા તેટલામાં એ બ્રાહ્મણનો પુત્ર જાણે મુનોઉ હતો હોય તેમ ઉઠ્યો અને એ ઉડતાં પાસે ઉભેલાઓને શ્રીશંકરાચાર્યનું સર્વ લોકોને હિત આપનારું એ ચરિત્ર જોઈને વિસ્મય થયા. ૨૪.

રમ્યોપશલ્યંકૃતમાલસાલરસાલાહિંતાલતમાલશાલૈઃ ॥

સિદ્ધિસ્યલંસાધકસંપદાંતન્મૂકાંબિકાયાઃસદનંજગાહે ॥ ૨૫ ॥

પછી શ્રીશંકરાચાર્ય એ મૂકાંબિકાનું સ્થાનક જે ગરમાળા, સાલ, આંબા, હિંતાલ, તમાલ અને શાલ આદિવૃક્ષોથી શોભી રહ્યું હતું અને સાધક લોકોને સમગ્ર સિદ્ધિઓ પામવાના સ્થલરૂપ હતું તેની અંદર પધાર્યા. ૨૫.

ઉચ્ચાવચાનંદંજબાળપમુચ્ચૈરુદ્રીર્ણરોમાંચમુદારભક્તિઃ ॥

અંવામિહાપારકૃપાવલંવાંસંભાવયન્નસ્તુતનિસ્તુલંસઃ ॥ ૨૬ ॥

એ સ્થલમાં શ્રદ્ધલોકના આનંદથી પણ અધિક આનંદ ઉત્પન્ન થવાને લીધે આં-મુનો પ્રવાહ ચલાવતાં ચલાવતાં અને અત્યંત રોમાંચથી વ્યાસ થતાં થતાં શ્રીશંકરાચાર્ય અપાર કૃપાનાં નિધાનરૂપ એ જગદંબાનું પૂજન કરવાના સમયમાં નીચે પ્રમાણે નિરૂપત્ત સ્તુતિ કરી. ૨૬.

પારેપરાર્દ્ધપદપદ્મમાસ્મુષષ્યુત્તરંતેત્રિશતંતુભાસઃ ॥

આવિશ્યવહ્ન્યર્કસુધામરીચીનાલોકવંસાદધતેજગંતિ ॥ ૨૭ ॥

હે જગદંબ ! તમારાં ચરણ કમલના કિરણો કે જેઓ પરાર્દ્ધથી પણ અધિક છે તે-ઓમાંથી ત્રણસોને સાઠ કિરણો તો અગ્નિમાં સૂર્યમાં અને ચંદ્રમાં પ્રવેશ કરીને જગત્ને પ્રકાશિત કરે છે. ૨૭.

અંતશ્ચતુઃપષ્ટ્યુપચારભેદૈરંતેવત્સકાંડપટપ્રદાનૈઃ ॥

આવાહનાઘૈસ્તવદેવિનિત્યમારાધનામાદધતેમહાંતઃ ॥ ૨૮ ॥

હે દેવી ! મહાત્મા પુરૂષો પોતાના મનની અંદર જેઓમાં સમયે સમયે અંતરપદ દેવામાં આવે છે એવા આવાહન આદિ ચોસઠ ઉપચારોથી નિત્ય તમારું આરાધન કરે છે. ૨૮.

અંબોપચારેષ્વધિર્સિધુષાષ્ટિશુદ્ધાજ્ઞયોઃશુદ્ધિદમેકમેકં ॥

સહસ્રપત્રેદ્વિતયેચસાધુત્વંતિથન્યાસ્તવતોષહેતોઃ ॥ ૨૯ ॥

હે અંબ ! બાળ્યશાળી ભક્તો તમને પ્રસન્ન કરવાને વારંતે વિશુદ્ધચક્રમાં આસાચ-

૧ આવાહન, આસન, આરોપણ, સુગંધિ તૈલથી અભયંજન, સ્નાન અને શાલા પ્રવેશ આદિ ચોસઠ ઉપચારો મંત્ર શાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં લખ્યા છે. ૨ શરીરની અંદર રહેલાં ચક્રોનું વર્ણન તાંત્રિક ગ્રંથોમાં ઘણા વિસ્તારથી લખ્યું છે. હાલ પણ અનુષ્ઠાન કરતી વખતે ભૂત શુદ્ધિ કરવામાં આવે છે તેમાં બ્રાહ્મણો એ ચક્રોના વર્ણનનો પાઠ બોલી જાય છે.

માં અને ધ્રુવમંડલ નામના સહસ્ત્રપત્ર કમલમાં ચોસઠ ઉપચારોમાંથી શુદ્ધિ આપનારા એ એક ઉપચારનું અનુક્રમથી સારી રીતે અર્પણ કરેછે. ૨૬.

આરાધનંતેઽહિરેવકેચિદંતર્વહિશ્ચૈકતમેંતરેવ ॥

અન્યેપરેત્વંચકદાપિકુર્યુર્નૈવત્વદૈકયાનુભવૈકનિષ્ઠાઃ ॥ ૩૦ ॥

હે અંમ! પ્રાકૃત પુરુષો તમારૂં આહારજ આરાધન કરેછે, મધ્યમ પુરુષો આહાર તથા અંદર પણ આરાધન કરેછે, ઉત્તમ પુરુષો અંદર (હૃદયમાંજ) આરાધન કરેછે અને તમારી સાથે પોતાની એકતાના અનુભવમાંજ નિષ્ઠાવાળા અતિ ઉત્તમ સ્ત્રી પુરુષો તો કદી પણ તમારૂં આરાધન કરતા નથી. ૩૦

અષ્ટોત્તરત્રિંશતિયાઃકલાસ્તાસ્વધ્યાઃકલાઃપંચનિવૃત્તિમુખ્યાઃ ॥

તાસામુપર્યંતેવત્વાંધ્રિપદ્મંવિદ્યોતમાનંવિબુધામજતે ॥ ૩૧ ॥

હે મા! તમારી આડનીશ^૧ કલાઓમાં જે બોધની આદિ નિવૃત્તિ પ્રધાન ઉત્તમ પાંચ કલાઓછે તેઓની ઉપર પ્રકાશતા તમારા ચરણારવિંદને દેવતાઓ તથા પંડિતો બનેછે. ૩૧

કાલાગ્નિરૂપેજગતિદગ્ધ્વાસુધાત્પનાપ્લાવ્યસમુત્સર્જતાં ॥

યેત્વામવંતીમમૃતાત્મનૈવધ્યાયંતિતેસૃષ્ટિકૃતોભવંતિ ॥ ૩૨ ॥

જે સાધકો, કાલાગ્નિરૂપથી પ્રાપ્તાંડોને બાળી તેઓને પાછાં અમૃતરૂપે બીજવી સજીવન કરીને અમૃત રૂપથીજ પાળનારાં આપણું ધ્યાન કરેછે તેઓ સૃષ્ટિ કરવાના સામર્થ્યવાળા થાયછે. ૩૨.

યેપ્રસભિજ્ઞામતપારવિજ્ઞાધન્યાસ્તુતેપ્રાગ્વિદિતાંગુરૂક્તયા ॥

સૈવાહમસ્મીતિસમાધિયોગાત્ત્વાંપ્રસભિજ્ઞાવિષયંવિદધ્યુઃ ॥ ૩૩ ॥

જેઓ ગુરૂનાં વચનથી પ્રથમ જાણવામાં આવેલાં આપને સમાધિના યોગથી 'જે જગદંબાનું સ્વરૂપછે તે હુંજહું' એવી રીતે ઓળખેછે તેઓ અલ્પવિદ્યાના પારને પાંચલા હોવાથી અત્યંત ભાગ્યશાળી છે. ૩૩.

આધારચક્રેચતદુત્તરસિન્ધારાધયંસૈહિકભોગલુબ્ધાઃ ॥

ઉપાસતેયેમણિપુરકેલાંવાસસ્તુતેષાંનગરાદ્વહિસ્તે ॥ ૩૪ ॥

જે લોકો આધારચક્રમાં અને તે પછીના સ્વાધિષ્ઠાનચક્રમાં તમારૂં આરાધન કરેછે તેઓને આ લોકનાંજ સુખો મળેછે. જે લોકો મણિપૂરચક્રમાં તમારી ઉપાસના કરેછે તેઓને તમારા નગરથી આહાર નિવાસ મળેછે. ૩૪.

૧ હું. આધાર શકિત, ૨ ધ્રુવાચિ, ૩ કોઠમા, ૪ જગલિની, ૫ જગલિની, શાવિસ્કુલિજિની, ૬ સુશ્રી, ૭ સંપા-યા, ૮ કવિતા, ૯ કંઠ્યવાહા, ૧૦ કૌંતપિની, ૧૧ વંતપિની, ૧૨ કંપૂમા, ૧૩ પંમરીચી, ૧૪ જગલિની, ૧૫ ચંદ્રચિ, ૧૬ સુપ્રભા, ૧૭ જંભાલગદા, ૧૮ તંત્રિકા, ૧૯ જાણિની, ૨૦ કંધારિણી, ૨૧ વંતમા, ૨૨ અમૃતા, ૨૩ માનદા, ૨૪ ઉપાસા, ૨૫ શુદ્ધિ, ૨૬ શુદ્ધિ કોં રતિ કં શશિની કૃં ચંદ્રિકા, ૨૭ કાંતિ એ જગત્સના, ૨૮ શ્રી, ૨૯ મીતિ ઓમદા, ૩૦ પૂર્ણા અને અઃ પૂર્ણાવૃત્તા એ આડનીશ કલાઓ તંત્ર શાસ્ત્રોમાં લખેલી છે.

અનાહતેદેવિભજંતિયેલામંતઃસ્થિતિસ્ત્વન્નગરેતુતેષાં ॥

શુદ્ધાજ્ઞયોર્યેતુભજંતિતેષાંક્રમેણસામીપ્યસમાનભોગૌ ॥ ૩૫ ॥

હે દેવી! જેઓ અનાહતચક્રમાં તમારૂં ભજન કરેછે તેઓને તમારા નગરની અંદર રહેવાનું મળેછે. જેઓ વિશુદ્ધિચક્રમાં તમારૂં ભજન કરેછે તેઓને તમારી પાસે રહેવાનું મળેછે. જેઓ આસ્તાચક્રમાં તમારૂં ભજન કરેછે તેઓને તમારા જેવા વૈભવો મળેછે. ૩૫.

સહસ્રપત્રેધ્રુવમંડલાલ્પેસરોરુહેલામનુસંદધાનઃ ॥

ચતુર્વિધૈકાનુભવાસ્તમોહઃસાયુજ્યમંબાંવાતિસાધકેન્દ્રઃ ॥ ૩૬ ॥

હે અંબ! પણ જે ઉત્તમ સાધક ધ્રુવમંડલ નામના સહસ્રપત્ર કમલમાં તમારૂં અનુસંધાન કરેછે તેનો મોહ ચાર પ્રકારની એકતાના અનુભવથી તદ્દથર્થ જ્ઞાને લીધે તે સાધક તમારી સાથે જોડાઈ જાયછે. ૩૬.

શ્રીચક્રપટ્ચક્રકયોઃપુરોથશ્રીચક્રમન્વોરપિચિંતિતૈક્યં ॥

ચક્રસ્યમંત્રસ્યતતસ્ત્વૈક્યંક્રમાદનુધ્યાયતિસાધકેન્દ્રઃ ॥ ૬૭ ॥

એ ઉત્તમ સાધક પ્રથમ શ્રીચક્રની તથા ઉપર કહેલાં આસ્તાચક્ર આદિ છ ચક્રની એકતાનો અનુભવ કરેછે, તે પછી શ્રીચક્રની તથા મંત્રની એકતાનો અનુભવ કરેછે, તે પછી શ્રીચક્રની અને તમારી એકતાનો અનુભવ કરેછે અને તે પછી મંત્રની અને તમારી એકતાનો અનુભવ કરેછે તો એ ચાર પ્રકારની એકતાના અનુભવથી તમારી સાથે જોડાઈ જાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. ૩૭.

इतितांवचनैःप्रपूज्यभैक्षोदनमात्रेणसतुष्टिमानकृतार्थः ॥

बहुसाधकसंस्तुतःकियंतंसमयंतत्रनिनायशांतचेताः ॥ ૩૮ ॥

સ્વરૂપના લાભથી કૃતાર્થ થએલા ભીક્ષુકરાચાર્યે એ પ્રમાણે વચનોથી મૂકાંબિકાની શ્રુતિ કરી ભિક્ષામાં મળતા ભાત માત્રથી સંતોષ રાખતાં ઘણા સાધકોની સાથે ચિત્તમાં શાંતિ ધરીને ત્યાંજ કેટલોક સમય કાઢાડ્યો. ૩૮.

श्रयतिस्मृततोग्रहारदंश्रीवलिसंज्ञंककदाचनस्वशिष्यैः ॥

अनुगेहहुताग्निहोत्रदुग्धप्रसरत्पावनगंधलोभनीयं ॥ ૩૯ ॥

પછી ત્યાંથી કોઈ દિવસે પોતાના શિષ્યોની સાથે બ્રાહ્મણોની વસ્તીવાળાં અને પ્રત્યેક ઘરની અંદર અગ્નિહોત્રમાં હોમવામાં આવતા દુધના પસરતા મુગંધથી લલચાવનારા 'શ્રીવલી' નામના ગામમાં પધાર્યા. ૩૯

यतोपमृत्पुर्बहिरेवयातिभ्रांत्वाप्रदेशंशनकैरलब्ध्वा ॥

हृष्ट्वादिजातीभिजकर्मनिष्ठान्दुरાભિપિદ્ધંસજતોऽપ્રમत्तान् ॥ ૪૦ ॥

૧ પ્રથમ બિંદુ, ૫છી ત્રિકોણ, ૫છી અષ્ટકોણ, ૫છી દસકોણ, ૫છી દશકોણ, ૫છી અતુર્દશકોણ, ૫છી અષ્ટકોણ, ૫છી દશકોણ, ૫છી ઘોડશકોણ, ૫છી ત્રણ વૃત અને છેલ્લે ત્રણ ભૂમુહ એવી રીતે આજળખાતી શ્રીચક્ર નામને ચંદ્ર પાંચઉંચે એમ શારદાતિલક આદિ મંત્રશાસ્ત્રોમાં લખ્યુંછે.

યાસિન્સહસ્રદ્વિતયંજનાનામગ્રયાહિતાનંશ્રુતિપાઠકાનાં ॥

વસસવચ્ચંશ્રુતિચોદિતાસુક્રિયાસુદક્ષંમથિતાનુભાવં ॥૪૧॥

એ ગામમાં અકાલમૃત્યુ જાણે પોતાનો પ્રદેશ શોધવા માટે ચારે દોરે ધોરે ધોરે કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ સ્વધર્મમાં નિષ્ઠા રાખનાર અને નિષિદ્ધ આચરણોનો દૂરથીજ ત્યાગ કરનારા બ્રાહ્મણોને જોઈ પ્રદેશ નહીં મળતાં નિરાશ થઈને બહાર દૂર ભાગી ગયો હોય એમ હતું (એઈ માણસનું અકાલ મરણ થતુંજ નહીં) અને વેદ જાણનારા, વેદમાં કહેલી આવશ્યક ક્રિયાઓ કરવામાં નિપુણતા ધરાવનારા તથા પ્રખ્યાત પ્રભાવવાળા જે હજારે અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણો રહેતા હતા. ૪૦, ૪૧.

મધ્યેવસન્યસ્યકરોતિભૂષાંપિનાકપાણિર્ગિરિજાસહાયઃ ॥

હારસ્યયદેસ્તરલોયથાવૈરાત્રેરિવેદુર્ગગનાધિરૂઢઃ ॥ ૪૨ ॥

મધ્યમાં પાર્વતીના આથે લિંગરૂપે રહેલા સદાશિવ જેમ વચ્ચે મળે હારની સરને શોભાવે અને જેમ આગ્રથમાં ચડેલો ચંદ્ર રાત્રિને શોભાવે તેમ એ ગામને શોભાવતા હતા. ૪૨.

તત્રદ્વિજઃકશ્વનશાસ્ત્રવેદીપ્રભાકરાખ્યઃપ્રથિતોનુભાવઃ ॥

પ્રવૃત્તિશાસ્ત્રકરતઃસુબુદ્ધિરાસ્તેક્રતૂન્મીલિતકીર્તિવૃંદઃ ॥ ૪૩ ॥

એ ગામમાં શાસ્ત્રોને જાણનાર, પ્રખ્યાત પ્રભાવવાળો, પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રમાંજ નિજાવાળો, ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો અને જેણે યત્નો કરવાથી પોતાની કીર્તિના સમૂહનો ઉદય કર્યો હતો એવો કોઈ 'પ્રભકર' નામનો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. ૪૩.

ગાવોહિરણ્યંધરણીસમગ્રાસદ્ધાંધવાજ્ઞાતિજનાશ્વતસ્ય ॥

સંસેવર્કિતૈર્નહિતોષણભિઃપુત્રોયદસ્યાજનિમુગ્ધચેષ્ટઃ ॥ ૪૪ ॥

એ બ્રાહ્મણને ગાયો, ધન, જોઈએ તેટલી સંપૂર્ણ પૃથ્વી, સારા બાંધવો અને સારા સારા સાતિઓ હતા તોપણ તેનો દીકરો ઘેઝા જેવો થયો હતો તેથી તે બ્રાહ્મણ કોઈ રીતે એઓથી સંતોષ પામતો ન હતો. ૪૪.

નવાક્તિકિંચિન્નશૃંગોતિકિંચિદ્ધ્યાયન્નિવાસ્તેકિલમંદચેષ્ટઃ ॥

રૂપેષુમારોમહસામહસ્વાનુમુલેનચંદ્રઃક્ષમયામહીસમઃ ॥૪૫ ॥

મંદ ચેષ્ટાવાળો એ બ્રાહ્મણનો પુત્ર કામદેવજેવો રૂપાળો, સૂર્યજેવો તેજસ્વી, ચંદ્રજેવા સુખવાળો અને પૃથ્વીના જેવી ક્ષમાવાળો હતો તોપણ કાંઈ બોલતો ન હતો, કાંઈ સાંભળતો ન હતો અને જાણે કોઈ જગા વિચારમાં પડ્યો હોય તેમ ખેસા રહેતો હતો. ૪૫.

ગ્રહગ્રહાર્તિકજઢવદ્વિચેષ્ટતેર્કિવાસ્ત્વભાવાદુતપૂર્વકર્મણઃ ॥

સંચિતયંસ્તિષ્ઠતિતત્પિતાનિશંસમાગતાનપ્રપ્તુમનાબહુશ્રુતાન ॥ ૪૬ ॥

૧ અકાલમૃત્યુના દૂર ભાગી જવામાં નિરાશ પેણા ૨૫ હેતુની સંભાવના કરીને માટે હેતુપ્રેક્ષા અસંકાર થયો છે. (જુઓ આ ગ્રંથ ૫૪ ૪૩ પુ.) ૨ માલોપમા અસંકાર થયો છે. (જુઓ આ ગ્રંથ ૫૪ ૪૫ પુ.)

‘આ તે શું જોડ વળગવાથી જડની પેઠે ચેષ્ટા કરેછે ? કે કોઈ પૂર્વકર્મના યોગથીજ જડની પેઠે ચેષ્ટા કરેછે ? અથવા આનો સ્વાભાવજ આવો છે ? એમ નિરંતર વિચાર કર્યા કરતો તેનો પિતા પ્રભાકર, આમમાં કોઈ બહુશ્રુત લોકો આવે તો તેઓને એ વિષે પુછવાનું ધારતો હતો. ૪૬.

શિષ્યૈઃપ્રશિષ્યૈર્બહુષુસ્તભારૈઃસમાગતંકંચનપૂજ્યધ્વાદં ॥

શુશ્રાવતંગ્રામમર્નિદિતાત્માનિનાયસૂનુંનિકટંસતસ્ય ॥ ૪૭ ॥

તેટલામાં ‘કોઈ માહત્તા સંન્યાસી શિષ્યોને, પ્રશિષ્યોને તથા ઘણાં ઘણાં પુસ્તકોને સાથે લઈને ગામમાં આવ્યાછે’ એમ સાંભળવામાં આવતાં તે બહો આશ્ચર્ય પોતાના તે પુત્રને તેમની (શ્રીશંકરાચાર્યની) પાસે લઈ ગયો. ૪૭.

નશૂન્યહસ્તોનૃપમિષ્ટદૈવંગુરુચયયાદિતિશાસ્ત્રવિત્સ્વયં ॥

સોપાયનઃપ્રાપગરુંઘ્યશિશ્રણત્ફલંનનામાસ્યચપાદપંકજે ॥ ૪૮ ॥

‘રાજાની પાસે, ઇષ્ટદેવની પાસે અને ગુરૂની પાસે આવી હાથે નહીં જવું’ એ શાસ્ત્રના વચનને જાણનારા પ્રભાકરે કલરૂપ ભેટ લઈ શંકરાચાર્યની પાસે જઈ તે કલ એમને આપ્યું અને એમના ચરણારવિંદમાં પ્રણામ કર્યા. ૪૮.

અનીનમત્તંચતર્દીયપાદયોર્જિહાકૃતિંભસ્મનિગૂઢવાક્ત્રિવત્ ॥

સનોદતિષ્ટત્પતિતઃપદાંબુજેપ્રાયઃસ્વજાઙ્ચંપકટંવિધિત્સતિ ॥ ૪૯ ॥

ભસ્મમાં બારેલા અગ્નિની પેઠે જડ આકૃતિવાળા પોતાના પુત્રને તેણે શ્રીશંકરાચાર્યના ચરણારવિંદમાં નમાવ્યો તે સમયે ચરણમાં પડેલો એ જડપુત્ર પોતાનું જડપાણું પ્રકટ કરવાને વાસ્તે પાછો નહોં હીડતાં એમને એમ પડ્યો રહ્યો. ૪૯.

ઉપાસ્તહસ્તઃશનકૈરવાઙ્મુખંતંદેશિકેંદ્રઃકૃપયોદતિષ્ટયત્ ॥

ઉત્થાપિતેસ્વેતનયોપિતાબ્રવીદ્દપ્રભોજાઙ્યમમુખ્યંકિંકૃતં ॥ ૫૦ ॥

વર્ષાણ્યસીયુર્ભગવન્નમુખ્યંપંચાષ્ટજાતસ્યધિનાવબોધં ॥

નાઘ્યષ્ટવેદાનલિલ્લચ્છનાર્ણાનચીકરંચોપનયંકથંચિત્ ॥ ૫૧ ॥

ક્રીડાપરઃક્રોશતિબાલવર્ગસ્તથાપિનાક્રીઢિતુમેષયાતિ ॥

બાલાઃશઠામુઘામિર્માનિરક્ષિયસંતાઢયંતેડપિનરોષમેતિ ॥ ૫૨ ॥

મુંક્તકદાવિચ્છતુજાતુમુંક્તેસ્વેચ્છાવિહારીનકરોતિચોક્તં ॥

તથાપિરુષ્ટેનનતાઙ્યતેડયંસ્વકર્મણાવર્ધતણ્વનિત્યં ॥ ૫૩ ॥

પછી શ્રીશંકરાચાર્યે કૃપાથી તેનો હાથ પકડી ધોરેકથી ઊઠાડતાં તેના પિતાએ શ્રીશંકરાચાર્યને કહ્યું કે “પ્રભુ ! આ મારા પુત્રને જડતા શા હેતુથી થઈછે તે કહો. મહારાજ ! આના જન્મને તેર વર્ષ બીતીત થઈ ગયાંછે પણ આ કોઈ સમજતો નથી. વેદ બાણ્યો નથી અને અક્ષરો પણ લખી જાણતો નથી. આમ છતાં પણ જો કેજે કરી આને જનોઈ આપ્યુંછે. રમવામાં આસક્તિવાળા બીજા બાલકો યોસા પાડીને આને બોલાવેછે

તોપણ આ રમવા જતો નથી. ખંધા છોકરાઓ આને જડ જોઈને મારેછે તોપણ આને રીસ ચડતી નથી. આ પુત્ર કોઈ સમયે જન્મેછે અને કોઈ સમયે જન્મતો પણ નથી. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનાર હોવાથી આ માંડું કહ્યું માનતો નથી તોપણ હું રીસ ચડાવીને આને મારતો નથી. આ પુત્ર કેવલ એના પ્રાબ્ધથી જ નિત્ય ઉછરતો આવે-છે” ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩.

इतीरयित्वापरतेचविप्रेषप्रच्छतंशंकरदोशिकेंद्रं ॥

कस्त्वंकिमेवंजडवत्प्रवृत्तःसचाव्रवीद्वालवर्णमहात्मा ॥ ५४ ॥

એટલાં વચન જોલીને પ્રભાકર ચૂપ રહેતાં શ્રીશંકરાચાર્યે તે જડને પુછ્યું કે “તું કોણુ છે અને આમ જડની પેઠે શા માટે એજા કરેછે ?” એ ઉપરથી એ બાલકશરીર-વાળા મહાત્માએ શ્રીશંકરાચાર્યને નીચે પ્રમાણે કહ્યું:— ૫૪.

नाहंजडःकिंतुजडःप्रवर्ततेमत्संनिधानेननसंदिहेगुरो ॥

षडूर्मिषड्भावविकारवर्जितंसुखैकतानંपरमस्मिततपदं ॥ ५५ ॥

“હું ગુરુ ! હું જડ નથી પણ જે (દેહાદિક) જડ છે તે મારા સામીબને લીધે પ્રવર્તેછે એ વાતમાં મને કશો સંદેહ નથી. છ ઈર્મિઓથી તથા છ ભાવવિકારોથી રહિત અને કેવલ સુખ સ્વરૂપ જે પરમપદ છે તે હુંધું. ૫૫.

ममेवभूयादनुभूतिरेषामुमुक्षुवर्गस्यनिरूप्यविद्वन् ॥

पद्यैःपरैर्द्वादशभिर्वभाषेचिदात्मतत्त्वंविधुतप्रपंचं ॥ ५६ ॥

હું ક્ષિદ્ધાનુગ્રહ ! આ મુમુક્ષુ લોકોને પણ મારાજીવો અનુભવ થાય એમ હું ઇચ્છું.” એટલાં વચન જોલીને એ જડે આર શ્લોકથી નિઃપ્રપંચ પરમાત્માના તત્ત્વનું નિરૂપણ કર્યું. ૫૬.

प्रकाशयंतेपरमात्मतत्त्वंकरस्थधात्रीफलवद्यदेकै ॥

श्लोकास्तुहस्तामलकाःप्रसिद्धास्तत्कर्तुराख्यापितथैववृत्ता ॥ ५७ ॥

તેણે કહેલા આર શ્લોક હસ્તામલ (હાથમાં રહેલાં આંમળાં)ની પેઠે પરમાત્માના તત્ત્વને પ્રકાશિત કરેછે માટે તે શ્લોકો ત્યારથી ‘હસ્તામલક’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા અને તે શ્લોકોને કરનારા એ બાલકનું નામ પણ ‘હસ્તામલક’ કહેવાયું. ૫૭.

विनोपदेशंस्वतएवजातःपरात्मबोधोद्विजवर्यमूनोः ॥

व्यस्मेष्टुसंप्रैक्ष्यसदोशिकेंद्रान्यधात्स्वहस्तंकृपयोत्तमांगे ॥ ५८ ॥

એ બ્રાહ્મણના પુત્રને કોઈના ઉપદેશ વિના પોતાની મેજેજ બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થએલી જોઈ શ્રીશંકરાચાર્ય વિસ્મય પામ્યા અને વિસ્મય પામીને તેમણે તેના માથા ઉપર હાથ મુક્યો. ૫૮.

૧ શોક, મોહ, ભ્રુષા, પિપાસા, જરા અને મૃત્યુ એ ઇર્મિઓ (મોહ) કહેવાય છે. ૨ જનમયું, જન્મજ્યા પછી હોયું. ૫૪૩, ફેરફાર પામવો, ઇચ્છું અને નષ્ટ થવું એ જ ભાવવિકારો કહેવાય છે. ૩ આ આર શ્લોક ૩ થને અતેષ્ટ.

સુતેનિવૃત્તેવચનંબભાષેસદેશિકેદ્રઃપિતરંતદીયં ॥

વસ્તંનયોગ્યોભવતાસહાયંનતેઽમુનાર્થોજઙિમાસ્પદેન ॥ ૬૯ ॥

પુરાભવાભ્યાસવશેનસર્વંસવેત્તિસમ્યક્નચવત્તિકિંચિત્ ॥

નોચેત્કથંસ્વાનુભવૈકગર્ભપદ્યાનિભાષેતાનિરક્ષરાસ્યઃ ॥ ૬૦ ॥

નસત્કિરસ્યાસ્તિગૃહાદિગોચરાનાત્મીયદેહેષ્રમતોઽસ્યવિચ્યતે ॥

તાદાત્મ્યમાન્યત્રમમેતિવેદનંયદાનત્તત્સ્વેકિમુવાત્થ્યવસ્તુષુ ॥ ૬૧ ॥

એ બાલક શ્લોકો બોલીને બંધ પડતાં શ્રીશંકરાચાર્ય તેના પિતાને કહ્યું કે “આ બાલક તમારી સાથે રહેવાને યોગ્ય નથી અને આ જડનું તમારે કાંઈ પ્રયોજન પણ નથી. આ તમારો પુત્ર પૂર્વ જન્મના અભ્યાસને કીધે સારી રીતે સમજું જાણેછે પણ કાંઈ બોલતો નથી. જે જાણતો ન હોયતો નિરક્ષર છતાં આવી રીતે અંદર સ્વરૂપના અનુભવથીજ ભરેલા શ્લોકો કેમ બોલી શકે? આને ઘર આદિમાં આસક્તિ નથી અને પોતાના દેહમાં તાદાત્મ્યબ્રાંતિ (હું દેહકું એવી બ્રાંતિ) કે ધન આદિમાં મમતા પણ નથી. દેહમાં તાદાત્મ્યબ્રાંતિ નથી એટલે પછી બહારની વસ્તુઓમાં મમતા તો ક્યાંધોજ હોય.” ૫૯, ૬૦, ૬૧.

ઈતીરયિત્વાભગવાનદ્વિજાત્મજંયયૌગૃહીત્વાદિશમીપ્સિતાંપુનઃ ॥

વિપ્રોપ્યનુવ્રજ્યયયૌસ્વમંદિરંકિયત્પદશંસ્થરધીર્બુદ્ધશ્રુતઃ ॥ ૬૨ ॥

શ્રી શંકરાચાર્ય એટલાં વચન બોલી તે બ્રાહ્મણના પુત્રને સાથે બ્રમ્હેને પોતાની ધારેલી દિશામાં આલતા થયા અને એ પુત્રનો બાપ પ્રભાકરભટ્ટ પણ કેટલાક પ્રદેશ સુધી વળાવવા જઈ અહ્યુત હોવાથી પુત્રનો ફોક નહી કરતાં પોતાની બુદ્ધિ સ્થિર રાખીને પાછો પોતાને ઘેર ગયો. ૬૨.

તતઃશતાનંદમહેંદ્રપૂર્વેઃસુપર્વટુંદૈરુપગીયમાનઃ ॥

પદ્માંઘ્રિપુરુષૈઃસમમાત્મકામક્ષોણીપતિઃશૃંગગિરિંપ્રતસ્થે ॥ ૬૩ ॥

યત્રાધુનાપ્યુત્તમમૃત્યુશૃંગસ્તપશ્ચરત્યાત્મભૃદંતરંગઃ ॥

સંસ્પર્શમાત્રેણવિતીર્ણમદ્રાવિદ્યોતતેયત્રચતુંગમદ્રા ॥ ૬૪ ॥

અભ્યાગતાર્ચાલિપતકલ્પશાલાકૂલંકષાધીતસમસ્તશાલાઃ ॥

ઈજ્યાશતૈર્યત્રસમુલ્લસંતઃશાંતાંતરાયાનિવસંતિસંતઃ ॥ ૬૫ ॥

પછી વિષ્ણુ અને ઇંદ્ર આદિ દેવતાઓ પણ જન્મના ચરિત્રનું ગાયન કરતા હતા એવા પૂર્ણકામ પુરૂષોમાં ઉત્તમ શ્રીશંકરાચાર્ય પદ્મપાદ આદિ શિષ્યોની સાથે ‘શૃંગગિરિ નામના પર્વતમાં પધાર્યા કે જે પર્વતમાં આત્મવેત્તાઓને અત્યંત ખારા ત્રભ્યયુંગ મુનિ હજી સુધી પણ તપ કર્યા કરેછે, સ્પર્શ માત્રથી કલ્યાણ દેનારી તુંગભદ્રા નામની નદી શોભી રહીછે અને અતિથોઓનું પૂજન કરવામાં કલ્પવૃક્ષની શાખાઓ કરતાં પણ અધિક ઉદારતા દેખાડનારા, વેદની સમગ્રી શાખાઓને સંપૂર્ણ રીતે બહેલા અને સૈકડો યતો કરવાથી શોભા પામેલા સત્પુરૂષો નિર્વિદ્ધ પણે રહેછે. ૬૩, ૬૪, ૬૫.

અધ્યાપયામાસસભાવ્યમુલ્યાનગ્રંથાભિજાંસ્તત્રમનીષિમુલ્યાન્ ॥

આકર્ણનપ્રાપ્યમહાપુમર્થાનાદિષ્ટવિદ્યાગ્રહણેસમર્થાન્ ॥ ૬૬ ॥

એ પર્વતમાં રહી શ્રીશંકરાચાર્ય, સઘળી વિદ્યાઓનું મહત્ત્વ કરવામાં સમર્થપણ વાળા મહાવિદ્વાન લોકોને જેઓને અવલુ માત્રથી પણ મોક્ષ મળે એવું પોતે કહેલા ભાષ્યઅઠ-
દિ ગ્રંથો ભણાવ્યા. ૬૬.

મંદાક્ષનમ્નંકલયન્મુશેષંપરાણુદત્પ્રાણિતમાંસ્યશેષં ॥

નિરાસ્તજીવેશ્વરયોર્વિશેષંવ્યાચષ્ટવાચસ્પતિર્નિર્વિશેષં ॥ ૬૭ ॥

ભાષણના અમત્કારથી જાણે હજાર મુખવાળા શેષનાગને પણ લજ્જાથી નમ્ર કરી-
દેતા હોય એવા શ્રીશંકરાચાર્ય પ્રાણીઓનાં અત્તાનોનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ કર્યો, જીવના અને
હૃદયના બિંદુનું અંડન કર્યું અને બૃહસ્પતિની પેઠે વ્યાખ્યાનો કર્યાં. ૬૭.

પ્રકલ્પ્યતત્રેદ્રવિમાનકલ્પંપ્રાસાદમાવિષ્કૃતસર્વશિલ્પં ॥

પ્રવર્તયામાસસદેવતાયાઃપૂજામજાઘૈરપિપૂજિતાયાઃ ॥ ૬૮ ॥

એ અંગિરિમાં છંદના વિમાન જેવો અને જેમાં સઘળા પ્રકારની કારીગરીઓની
પ્રકટના કરવામાં આવી એવો એક પ્રાસાદ ચણાવીને તેમાં, અદ્વાદિક દેવતાઓએ પણ
પૂજેલાં દેવીની પૂજા ચલાવી. ૬૮.

યાશારદાંબેલ્યભિધાંવહંતીકૃતાંપ્રતિજ્ઞાંપ્રતિપાલયંતી ॥

અધ્યાપિશૃંગેરિપુરેવસંતીપ્રદ્યોતતેઽધીષ્ટવરાન્દિશંતી ॥ ૬૯ ॥

'શારદાંબા' એ નામને ધારણ કરતાં, મંડનમિત્રના સંન્યાસના સમયમાં પોતે આ-
પેલાં વચનને પાળતાં અને ભક્તલોકોને વાંછિત વરો આપતાં એ સરસ્વતી દેવી આજ
મુખી પણ શૃંગેરિપુરમાં વસેછે અને તેજથી પ્રકાશ કરેછે. ૬૯.

ચિત્તાનુવર્તીનિજધર્મચારીભૂતાનુકંપીતનુવાગ્વિભૂતિઃ ॥

કશ્ચિદ્વિનેયોજનિદેશિકસ્યયંતોટકાચાર્યમુદાહરંતિ ॥ ૭૦ ॥

એ સ્થલમાં શ્રીશંકરાચાર્યનો તેમના ચિત્તને અનુસરનારો, સ્વધર્મથી વર્તનારો અને
ઓલવાની આછી શક્તિવાળો કોઈ નવો શિષ્ય થયો કે જે પાછળથી 'તોટકચાર્ય' કહેવાયોછે. ૭૦.

સ્નાત્વાપુરાક્ષિપતિકંબલવસ્ત્રમુલ્યૈરુચ્ચાસનંમૃદુસમંસદદાતિનિસં ॥

સંલક્ષ્યદંતપરિશોધનકાષ્ઠમદ્ર્યંબાત્થાદિકંગતવતેસલિલાદિકંચ ॥ ૭૧ ॥

એ શિષ્ય આચાર્યથી પેહેલાં સ્નાન કરી બધું આચાર્યને નિત્ય ધાખળા આદિવસ્ત્રોનું
ઊંચું કોમલ અને સરખું આસન પાથરી દેતો હતો. જોઈ તપાસીને શાસ્ત્ર પ્રમાણે યોગ્ય
દાંતણુ તૈયાર કરી દેતો હતો અને દિશાએ જઈ આવવાના સમયમાં જળ આદિ પણ
આપતો હતો. ૭૧.

૧ પ્રાચીન લોકો દહેઉ કે આચાર્ય ત્યાં મઠ કરી વિધાપીઠનું સ્થાપન કરી ભારતી સંપ્રદાયવાળા શિષ્યને અ-
ધ્યક્ષ કર્યો હતો.

શ્રીદેશિકાયગુરવેતનુમાર્જવસ્ત્રંવિશ્રાજયસ્તુદિનંવિનયોપપન્નઃ ॥

શ્રીપાદપદ્મયુગમર્દનકોવિદશ્ચછાયેવદેશિકમસૌભૃશમન્વયાદ્યઃ ॥૭૨॥

ગુરોઃસમીપેનતુજાતુઞ્જંભતેપ્રસારયન્નોચરણૌનિષીદતિ ॥

નોપેક્ષતેવાહુવાનભાષતેનપૃષ્ઠદર્શીપુરતોઽસ્યતિષ્ઠતિ ॥૭૩॥

તિષ્ઠન્ગુરૌતિષ્ઠતિસંપ્રયાતેગચ્છન્નુવાણોવિનયેનશૃણ્વન્ ॥

અનુચ્યમાનોઽપિહિતંવિધચેયચ્ચાહિતંતચ્ચતનોતિનાસ્ય ॥ ૭૪ ॥

વિનયવાળો એ શિષ્ય પોતપતા ગુરૂ શ્રીશંકરાચાર્યને નિત્ય અંગ લુવાનું વસ્ત્ર આપતો હતો. એમનાં બન્ને ચરણવિદને ધણી આતુરીથી ચાંપતો હતો, પડછાવાની પેઠે અત્યંત અનુસરણે હતો, આચાર્યની પાસે કદીપણ બગાડું આતો નહીં, પગ ઢાંચા કરીને બેસતો નહીં, કહેલી વાતની ઉપેક્ષા કરતો નહીં, ગ્રંથ બોલતો નહીં, આગળ પીઠ દેખાડીને ઉભો રહેતો નહીં, આચાર્ય ઉભા હોય ત્યારે ઉભો રહેતો હતો, ચાલતા હોય ત્યારે ચાલતો હતો, કાંઈક હેડેતા હોય ત્યારે વિનયથી સાંભળો હતો, કદાચિત્તા પણ આચાર્યનું જે હિત હોય તે કરતો હતો અને જે અહિત જણાય તે નહીજ કરતો હતો. ૭૨, ૭૩, ૭૪.

તસ્મિન્કદાચનવિનેયવરેસ્વશાટીપ્રક્ષાલનાયગતવસપવર્ત્તનીગાઃ ॥

વ્યાખ્યાનકર્મણિતદાગમમીક્ષમાણોભક્તેપુવત્સલતયાવિલલંબણઃ ॥ ૭૫॥

એ ગિરિ નામનો ઉત્તમ શિષ્ય એક દિવસે આચાર્યનું વસ્ત્ર ધોવા વાસ્તે નદીએ ગયો હતો તે સમયે કથાનો સમય થતાં ભક્તવત્સલપણને લીધે આચાર્ય તેના આવવાની વાટ જોઈને થોભી રહ્યા. ૭૫.

શાંતિપાઠમથકર્તુમસંખ્યેષૂઘ્રતેષુસાવિનેયવરેષુ ॥

સ્થીયતાંગિરિરપિક્ષણમાત્રાદેણ્યતીતિસમુદીરયતિસ્મ ॥ ૭૬ ॥

આ સમયમાં અસંખ્યાત ઉત્તમ શિષ્યો કથાના આરંભનો શાંતિપાઠ કરવાને સજ્જ થતાં આચાર્ય તેઓને કહ્યુંકે “થોડીવાર થોભો. એ ગિરિ પણ હમણાં આવી પોહોચશે. ૭૬.

તાંનિશમ્યનિગમાંતગુરૂર્કિંમંદધીરનાધિકાર્યપિશાસ્ત્રે ॥

કિંપ્રતીક્ષ્યતશતિસ્મહમીતિપદ્મપાદમુનિનાસમદર્શિ ॥૭૭॥

વેદાંતવિદ્યાના ગુરૂ શ્રીશંકરાચાર્યનાં એ વચન સાંભળી પદ્મપાદે અભિમાનથી દાગ દેખાડ્યો કે “એ ગિરિ મંદબુદ્ધિવાળો છે અને શાસ્ત્ર સમજવાનો પણ નથી માટે તેના વાટ શા માટે જોવી.” ૭૭.

તસ્યર્ગર્વમપહર્તુમસ્ત્વર્ત્ત્વાશ્રયેષુકરુણાતેશયાચ્ચ ॥

વ્યાદિદેશસચતુર્દશવિદ્યાઃસદ્યપ્વમનસાગિરિનાન્ને ॥ ૭૮ ॥

પદ્મપાદે એ પ્રમાણે બોલતાં તેના ધણા ગર્વને ઉતારવા વાસ્તે અને ભક્તજનો ઉપર અત્યંત કરુણને લીધે શ્રીશંકરાચાર્યે ત્યાંજ બેઠાં બેઠાં પોતાના મનથી તુરંત તે ગિરિને

ચોદૃ' વિદ્યાઓ આપી દીધી. ૭૮.

સોધિગમ્યતદનુગ્રહમગ્ન્યંતત્ક્ષણેનવિદિતાશિલચિચ્ચઃ ॥

एतुदेशिकवरंपरतत्वव्यंजकैर्लोलततोटकवृत्तैः ॥ ७९ ॥

ગુરુનો પ્રોટ અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થવાથી તુરતજ જેને સઘળી વિદ્યાઓ જાણવામાં આવી ગઈ એવો તે ગિરિ બ્રહ્મતત્વનો પ્રકાશ કરનારાં સુંદર તોટક વૃત્તો બોલતો બોલતો શ્રીશંકરાચાર્યની પાસે આવ્યો. ૭૯.

श्रीमद्देशिकपादपंकजयुगीमलातदेकाश्रया

तत्कारुण्यमुधावसेकसहितातद्भक्तिसद्वहरी ॥

हृद्यंतोटकवृत्तवृत्तरुचिरंपद्यात्मकंसत्फलं

लेभेभोक्तुमनोतिसत्तमशुकैरास्वाद्यमानमुहुः ॥ ८० ॥

શ્રીમાનું શંકરાચાર્યનાં ચરણારવિંદરૂપી મૂલવાળી, શંકરાચાર્યનાજ આશ્રયવાળી અને શંકરાચાર્યની કરુણારૂપ અમૃતના સેવનને પ્રાપ્ત થએલી ગિરિના અંતઃકરણમાં રહેલી બક્તિરૂપ લતાને તોટકવૃત્તથી શોભતા શ્લોકોરૂપી રમણીય ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થયું કે જેનો અત્યંત લલચાએલા મહાત્માઓરૂપી પોપટો વારંવાર સ્વાદ લીધા કરેછે. ૮૦.

येनौन्नयमवापिताकृतपदाकामंक्षमायामियं

निःश्रेणेःपदमुन्नतंजिगमिषोव्योमस्पृशंतोपरं ॥

वंश्याकाप्यधरीकृतत्रिभुवनश्रेणीगुरूणांकथं

सेवातस्ययतोशितुर्नविरलंकुर्वीतगुर्वीतमः ॥ ८१ ॥

પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલી અને જેથી ત્રેલોક્યનું રાબત્ત પણ હલકું છે એવી ગુરુની સેવારૂપ ઉત્તમ નીસરણીને જેણે ઊંચા પદમાં પોહોચવાની ઇચ્છાવાળાને વાસ્તે પૃથ્વીપર અત્યંત દૃઢ કરીને અસ્પૃશ્ય આકાશનો (બ્રહ્મનો) પણ સ્પર્શ કરે એવી રીતે ઉન્નત કરીછે તેના મનના અંધારાંને સંન્યાસીઓમાં ઉત્તમ શંકરાચાર્યની સેવા કેમ તોડી નાખે નહીં. ૮૧.

अथतोटकवृत्तपद्यजातैरयमज्ञातमुपर्वस्मृक्तिकोऽपि ॥

दययैवगुरोस्त्रयीशिरोर्यस्फुटयन्नैक्षिविचक्षणःसतीर्थैः ॥ ८२ ॥

સંસ્કૃતભાષાનું જ્ઞાન નહીં છતાં પણ ગુરુની દયાને લીધેજ તોટક વૃત્તવાળા સંસ્કૃત શ્લોકોથી વેદાંતના અર્થનું સ્ફુટીકરણ કરતો કરતો એ વિચક્ષણ ગિરિ આદ્યો આવ્યો તેને તેના ગુરુભાઈઓએ દીધી. ૮૨.

૧ પુરાણન્યાયમીમાંસાધર્મશાસ્ત્રાગમિશ્રિતાઃ||વેદાઃસ્થાના||નિવિદ્યાનાંધર્મસ્યચચતુર્દશ|| પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર, શિશા, કલ્પ, વ્યાકરણ, ધર્મ, નિરૂપત, જ્યોતિષ, ઝગવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એવા ચોદ, વિદ્યાઓનાં સ્થાન છે અને ધર્મને જણાવનારાં છે (જુલો માસવદદય સ્મૃતિ આચારા ધ્યાય શ્લોક ૩ જો.)

૨ હવેતોટકમંબુધિસૈપ્રથિતં જેના એક એક ચરણમાં ચાર ચાર સમણ (૧૧૬) આવે તે તોટકવૃત્ત કહેવાયછે. (જુલો વૃત્તરત્નકર.) ૩ આશ્લોકો ત્રણને આંતે છે.

અથતસ્યબુધસ્યવાક્યગુંફનિશમય્યામૃતમાધુરીધુરીણં ॥

જલજાંઘ્રિમુખાઃસતીર્થ્યવર્યાઃસ્મયમન્વસ્યસવિસ્મયાવભૂવુઃ ॥ ૮૩ ॥

એ પંડિતનાં વાક્યોનો સંદર્ભ કે જે અમૃતના સરખી મધુરતાથી ભરપૂર હતો તેને સાંભળી પદ્મપાદ આદિ તેના ઉત્તમ ગુણભાગ્યો ગર્વ રહિત થઈને વિસ્મય પામ્યા. ૮૩.

મત્તયુત્કર્પાત્પ્રાદુરાસન્યતાસ્મા

ત્પદ્યાન્યેવંતોટકારુયાનિસંતિ ॥

તસ્માદાહુસ્તોટકાચાર્યમેનં

લોકેશિષ્ટાઃશિષ્ટવંશ્યંમુનોદ્રં ॥ ૮૪ ॥

વિદ્વાન બ્રાહ્મણોના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા એ મુનીંદ્ર (ગિરિ)ના મોહોડામાંથી ગુરુ ભક્તિના ઉત્કર્ષને લીધે એ પ્રમાણે તોટકવત્તના ઉત્તમ શ્લોકો પ્રકટ થયા એટલા માટે લોકમાં વિદ્વાન લોકો તેને 'તોટકાચાર્ય' કહેવા લાગ્યા. ૮૪.

અઘાપિતત્પ્રકરણંપ્રથિતંપૃથિવ્યાંતત્સંજ્ઞયાલઘુમહાર્થમનલ્પનીતિ ॥

શિષ્ટૈર્ગૃહીતમતિશિષ્ટપદાનુવિદ્ધવેદાંતવેદ્યપરતત્ત્વનિવેદનંયત્ ॥ ૮૫ ॥

નાહાનું છતાં મોટા અર્થવાળું, ધણી નીતિવાળું, પંડિતોએ સ્વીકારેલું, અત્યંત એજ પદોથી રચાયેલું અને વેદાંતથી જણાય એવા પરમ તત્ત્વને જણાવનારું એ ગિરિએ કરેલું પ્રકરણ પૃથ્વીમાં અઘાપિ સુધી 'તોટક' એ નામથીજ પ્રખ્યાત છે. ૮૫.

તોટકાહ્યમવાપ્યમહર્ષેઃસ્વયશતિમાપસદિશાસુતદાદિ ॥

પદ્મયાદસટશપતિભાવાન્મુરુપશિષ્યપદવીમપિલેખે ॥ ૮૬ ॥

એ ગિરિ શંકરાચાર્યની પાસેથી 'તોટક' એ નામને પ્રાપ્ત થઈને ત્યારથી સઘળી દિશાઓમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો અને પદ્મપાદના જ્ઞેવીજ બુદ્ધિની મૂર્તિવાળો હોવાને લીધે મુખ્ય શિષ્યની પદવીને પણ પ્રાપ્ત થયો. ૮૬.

પુમર્થાશ્ચત્વારઃકિમુતનિગમાઋક્ષમ્ભુતયઃ

પ્રમેદાવામુક્તેર્ધિમલતરસાલોક્યમુશ્વરાઃ ॥

મુલાન્વાહોધાતુશ્ચિરામિતિવિમૃશ્યાયવિવુશા

વિદુઃશિષ્યાનહસ્તામલકમુશ્વરાનશંકરગુરોઃ ॥ ૮૭ ॥

શ્રીશંકરાચાર્યના એ હસ્તામલક, પદ્મપાદ, સુરેશ્વર અને તોટક નામના ચાર શિષ્યોને જોઈ વિદ્વાન લોકો 'આને શું ચાર પુરુષો છે? ત્રગ્વેદ આદિ ચાર વેદો છે? મુક્તિના અતિ નિર્મલ સાલોક્ય^૧ આદિ ચાર લોકો છે કે બ્રહ્માનાં ચાર મોહોડાં છે? એમ

૧ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. ૨ બુદ્ધિના સાલોક્ય, સામીપ્ય, સાશ્વત્ય અને સાયુજ્ય નામના ચાર ભેદ છે. ઇષ્ટદેવના લોકમાં રહેલું એ સાલોક્યબુદ્ધિ કહેવાય છે. ઇષ્ટદેવના જેવા રૂપને પ્રાપ્ત થવું એ સાશ્વત્ય બુદ્ધિ કહેવાય છે, ઇષ્ટદેવના સમીપમાં રહેલું એ સામીપ્ય બુદ્ધિ કહેવાય છે અને ઇષ્ટદેવના સ્વરૂપમાં બ્રહ્મર્થ જવું એ સાયુજ્યબુદ્ધિ કહેવાય છે.

ધણીવાર સુધી વિચાર કરીને પછી માંડ માંડ તેઓને 'આતો શંકરાચાર્યના શિષ્યોએ' ઓળખવા લાગ્યા. ૮૭.

સ્ફારદ્વારપ્રધાણદ્વિરદમદસમુલ્લોકલ્લોલભુંગી
સંગીતોલ્લાસભંગીમુલ્લોલિતહરિતઃસંપદોઽર્કિપચાનૈઃ ॥
નિષ્ઠૂયંતેઽતિદૂરાદધિગતભગવત્પાદાસિદ્ધાંતકાષ્ઠા
નિષ્ઠાસંપદિજૃંભન્નિરવધિસુલ્લદસ્વાત્મલામૈકલોભૈઃ ॥ ૮૮ ॥

પ્રાપ્ત થયેલી શ્રીશંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતની પરાકાષ્ટામાં નિષ્ઠાની સંપત્તિથી ઉદય પામતા અપાર સુખ આપનારા સ્વરૂપાત્મક લાભમાંજ લોભ રાખનારા અતિ ઉદાર મન વાળા લોકો, મોટાં મોટાં દારોનના બાહારના ભાગોમાં ઉભેલા હાથીઓના ગંડરૂલોમાંથી ઝરતા મદના અતિચપલ મોજાઓમાં ફરતી ભ્રમરીઓના ગાંધનની શૈલીથી દિશાઓને શબ્દાયમાન કરનારી રાગ્યાદિકની સંપત્તિઓ ઉપર તો દૂરથીજ ધુંકવા લાગ્યા. ૮૮.

સમિધાનોમંથાચલમથિતસિંધૂદરભવ
ત્સુધાફેનામેનામૃતરુચિનિમેનાત્મયશસા ॥
નિરુધાનોદૃષ્ટ્યાપરમહર્પંથાનમસતાં
પરાધૃષ્ટ્યૈઃશિષ્યૈરરમતવિશિષ્યૈષમુનિરાદ્ ॥ ૮૯ ॥

મંદરાચલથી મથાતા ક્ષીર સમુદ્રના ઉદરમાંથી ઉત્પન્ન થતા અમૃતના કીણુ સર-ખી અને ચંદ્રમા સરખી પોતાની ઉત્તમ કીર્તિથી અત્યંત દીપતા તથા દૃષ્ટિ માત્રથીજ દુષ્ટવાદીઓના નિકૃષ્ટ માર્ગને રોકી દેતા એ શ્રીશંકરાચાર્ય કોલથી નહો છુતાવ એ ॥ શિષ્યોની સાથે વિશેષે કરી વિનોદ કરવા લાગ્યા. ૮૯.

इतिश्रीमाधवीयेतद्धस्तधात्र्यादिसंश्रयः ॥
संक्षेपशंकरजयसर्गोऽयंद्वादशोऽभवत् ॥ १२ ॥

છતિશ્રી માધવાચાર્યે રચેલા સંક્ષિપ્ત શંકરદિગ્વિજયમાં હસ્તામત્તક આદિ શિષ્યો શંકરાચાર્યને શરણે થયાની કથા સંમંધી બારમો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો.

॥समाप्तोऽयं द्वादशःसर्गः ॥

૧ પ્રથમ સંદેહ થઈને અંતે નિશ્ચય થયોછે માટે નિશ્ચયાંતસંદેહ અલંકાર છે. સંદેહઃપ્રકૃતેન્યસ્યત્વંશયઃ પ્રતિભોત્થિતઃ॥શુદ્ધોનિશ્ચયગર્ભોસૌનિશ્ચયાંતઃતિત્રિધા॥ પ્રત્યક્ષસ્તુમાં અન્યની પ્રતિભાથી ઉદ્ભવતા સંશયસ્તુ વર્ણન કરવામાં આવે તો સંદેહ અલંકાર થાયછે. તેમાં સંશયજ્ઞ રાજેલો હોય તો શુદ્ધ સંદેહ, વચમાં નિશ્ચય કરાવ્યો હોય તો નિશ્ચય ગર્ભ સંદેહ અને અંતે નિશ્ચય થયો હોય તો નિશ્ચયાંત સંદેહ થાયછે. (જુલો સા. ૬, કા. ૬૮૦.)

॥ ત્રયોદશઃસર્ગઃ ॥

તતઃકદાચિત્પ્રણિપત્યમક્ત્યાસુરેશ્વરાયોઽગુરુમાત્મદેશં ॥

શારીરકેયંતગમીરભાવેષ્ટાત્તિસ્ફુટકંતુર્મનાજગદ ॥ ૧ ॥

પછી કોઈ દિવસે અત્યંત ગંભીર અભિપ્રાયવાળા શારીરક ભાષ્યનો સ્ફુટ વૃત્તિ કરવાની હઠ્ઠાવાળા સુરેશ્વરાચાર્યે સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરનારા ગુરુ શંકરાચાર્યને ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરીને નીચે પ્રમાણે વિવ્રિત કરી. ૧

મમચત્કરણીયમસ્તિતેત્વમિમંમમનુશાધ્યસંશયં ॥

તદિદંપુરુષસ્યજીવિતંયદયંજીવિતિભક્તિમાનુગૌ ॥ ૨ ॥

જે કામ માટે કરવાનું હોય તે કામ વિષે આપ નિઃસંશય રહીને મને આજ્ઞા કરો. જે ગુરુ ઉપર ભક્તિ રાખીને જીવનામાં આવે તો એ જીવિતજ સફલ થાય. ૨

इतीरितेशिष्यवरणशिष्यं प्रोचद्गुरीयानतिहृष्टचेताः ॥

મત્કસ્યભાષ્યસ્યવિધેયમિષ્ટંનિબંધનંવાર્તિકનામધેયં ॥ ૩ ॥

ઉત્તમ શિષ્યનાં એ વચનો સાંભળી ચિત્તમાં અત્યંત રાજી થએલા મહાત્મા શંકરાચાર્યે તેમને કહ્યું કે “મારા કરેલા ભાષ્ય ઉપર તમારે વાર્તિક નામનો ઉત્તમ નિબંધ રચવો.” ૩

द्रष्टुं सतर्कभवदीयभाष्यंगंभीरवाक्यंनममास्तिशक्तिः ॥

તથાપિભાવત્કકટાક્ષપાતેયતેયથાશક્તિનિબંધનાય ॥ ૪ ॥

એ વચન સાંભળી સુરેશ્વરાચાર્યે કહ્યું કે “તર્કોવાળું અને ગંભીર વાક્યોવાળું આપનું ભાષ્ય જોવાની પણ મારી શક્તિ નથી તોપણ મારા ઉપર આપના કૃપાકટાક્ષ પડ્યા છે તો હું મારી શક્તિ પ્રમાણે નિબંધ રચવાનો યત્ન કરીશ.” ૪

अस्त्वेवमिसार्थपदाभ्यनुज्ञामादायमूर्ध्नासविनिर्जगाम ॥

અથાંબુજાંત્રેર્દયિતાઃ સતીર્થ્યાસ્તંચિત્સુલાદ્યારહસીત્યમૂચુઃ ॥૫ ॥

યોડયંપ્રયત્નઃક્રિયતેહિતાયહિતાયનાયંવિફલત્વનર્થ ॥

પ્રત્યેકમેવંગુરવેનિવેદ્યવોદ્યાસ્વયંકર્મણિતત્પરશ્ચ ॥ ૬ ॥

શંકરાચાર્યે ‘અહુ સાઝ્’ એમ કહેતાં તેમની આસન્નને માથે ચડાવીને સુરેશ્વરાચાર્ય બીજા સ્થળમાં જતાં ચિત્સુખ આદિ પદ્મપાદના સ્નેહી શિષ્યોએ ‘જે આપ હિતને વાસ્તે પ્રયત્ન કરોછે તેમાંથી હિત નહીં થતાં અનર્થ થવાનો સંભવ છે’ એમ શંકરાચાર્યને એકાંતમાં જુદુ જુદુ નિવેદન કરીને કહ્યું કે “આ સુરેશ્વર વિદ્વાન છે અને કર્મમાં તત્પર છે તેથી આપના ભાષ્યના ઉલટા અર્થો કરવાનિતારેહિત નહીં. ૫, ૬.

यःसार्वलौकिकमपीश्वरमीश्वराणांप्रसादिदेशबहुयुक्तिभिरुत्तरज्ञः ॥

કર્મેવનાકનરકાદિફલંદદાતિનૈવંપરોસ્તિફલદોજગદીશિતેતિ ॥૭॥

૧ અર્થાંતરન્યાસ અલંકાર છે. (જુઓ આ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૨૯.)

ઉત્તરોને જાણનારા આ સુરેશ્વરે સર્વ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ અને બ્રહ્માદિકના પણ નિ-
યંતા હથ્થરનું ઘણી ઘણી યુક્તિઓથી ખંડન કર્યું છે અને કર્મજ્ઞ સ્વર્ગ તથા નરક આદિ
ફળને આપે છે માટે ફળ આપનારો બીજો કોઈ જગતનો હથ્થર નથી એમ સ્થાપન
કરેલું છે. ૭

પ્રત્યેકમસ્ય પ્રલયં વંદંતિ પુરાણવાક્યાનિ સતસ્ય કર્તા ॥

વ્યાસો મુનિર્જૈમિનિરસ્ય શિષ્યસ્તત્પક્ષપાતી પ્રલયાવલંબી ॥ ૮ ॥

જો કે જૈમિનિના મતને અનુસરીને તેણે એ પ્રમાણે કર્યું છે એમ કેહેવાય છે તો
પણ એ વાત ખોટી છે. કારણ કે જે પુરાણોનાં પ્રત્યેક વાક્યો, અમુક સમયે જગતનો
પ્રલય થવાનું કેહે છે તે પુરાણોના કર્તા વ્યાસ છે અને જૈમિનિ એ વ્યાસના શિષ્ય છે
તથી જૈમિનિ વ્યાસના પક્ષનો સ્વીકાર કરીને જગતનો પ્રલય માનનારાજ હોવા જોઈએ
અને સુરેશ્વરે તો 'જગતનો પ્રલયજ થતો નથી' એવો સિદ્ધાંત કરેલો છે. ૮

ગુરોશ્વશિષ્યસ્ય ચ પક્ષભેદે કથં તયોઃ સ્યાદ્ગુરુશિષ્યભાવઃ

તથાપિ યદ્વસ્તિ સર્વપક્ષઃ સિદ્ધાંતભાવસ્તુ ગુરુક્ત એવ ॥ ૯ ॥

જો વ્યાસનો અને જૈમિનિનો પક્ષ જુદો જુદો હોય તો તેઓનું ગુરુશિષ્યપણું જ નહી
થવું જોઈએ. કદાચ જુદો જુદો પક્ષ હોય તો પણ જૈમિનિના પક્ષને પૂર્વ પક્ષરૂપ માનવો
જોઈએ અને સિદ્ધાંતરૂપ તો વ્યાસના પક્ષને જ માનવો જોઈએ. ૯.

આજન્મનઃ સઃ સલુકર્મણિ યોજિતાત્માકુર્વન્નવસ્થિતઃ હાનિશમેવ કર્મ ॥

વ્રૂતે પરશ્ચકુરુતાવહિતાઃ પ્રયત્નાત્સર્ગોદિકં સુખમવાપ્સ્યથાકિં વૃથાધ્વે ॥ ૧૦ ॥

સુરેશ્વર જન્મથી માંડીને કર્મમાંજ આસક્તિવાળો છે, જગતમાં નિરંતર કર્મો
કરતોજ રહ્યો છે અને વળી બીજાઓને પણ કહ્યા કરે છે કે તમો વૃથા કેમ ખેડા રહ્યો છો
સાવધાન રહીને કર્મો કર્યા કરો કે નેથી તમાને સ્વર્ગાદિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય. ૧૦

एवंविधेन क्रियंते निबंधनयदि त्वदाज्ञामवलंब्य भाष्यके ॥

भाष्यं परं કર્મ પરં સયોક્ષ્યતે માત્ર્યા વિમૂલાદપિ વૃદ્ધિમિચ્છતા ॥ ૧૧ ॥

હું આચાર્ય ! એવા સ્વભાવવાળો સુરેશ્વર જો તમારી આત્મા ઉપરથી ભાષ્યનો
નિબંધ રચશે તો અવશ્ય ભાષ્યને કર્મો ઉપરજ જોડી દેશે. આપે બાળની લાસ્યથી
મુડી ખોઈ ખેસવું નહી જોઈએ. ૧૧

संन्यासमप्येष न बुद्धिपूर्वकं व्यधत्तवादैर्विजितो वशां व्यधात् ॥

तस्मान्नविश्वासपदं विभाति नो माची करोनेन निबंधनं गुरो ॥ ૧૨ ॥

હું ગુરુ ! સુરેશ્વરે સંન્યાસ લીધો છે તે પણ કાંઈ સમજીને લીધો નથી પણ વાદમાં
હારી જઈ પરવશ થઈને લીધો છે. એટલા માટે અમાને એ સુરેશ્વર વિશ્વાસ કરવાને

૧ લોકો કહે છે, લોકપ્રવાદાનુકૂળિતે લોકીકરિતિ મણ્યતે ॥ લોકોમાં ચાલતી કેહેવત આદિ' અનુ-
કરણ કરવું એ લોકો કહે છે કેહેવાય છે. (જુઓ કુવલયાન-૬ પાટું ૧૭૬ થું.)

યોગ્ય લાગતો નથી તો આપે એના હાથથી નિબંધ કરાવવો નહીં જોઈએ. ૧૨.

યઃશક્રુયાત્કર્મવિધાતુમીપ્સિતંસોયંનકર્માણિવિહાતુમર્હતિ ॥

યદ્યસ્તિસંન્યાસવિધૌદુરાગ્રહોજાસંધમૂકાદિરમુષ્યગોચરઃ ॥ ૧૩ ॥

એવંસદાભટ્ટમતાનુસારિણોબુવંસસૌતન્મતપક્ષપાતવાન્ ॥

એવંસ્થિતેયોગ્યમદોવિધીયતાંનનોસ્તિનિર્વધનમત્રકિંચન ॥ ૧૪ ॥

ભટ્ટપાદના મતને અનુસરનારાઓ સર્વદા કહે છે કે 'જે પુરૂષ ધારેલાં કર્મો કરવાને સમર્થ હોય તેણે કર્મોને કદી પણ છોડવાં નહીં જોઈએ. આમ છતાં પણ જો તમને સંન્યાસનું પ્રતિપાદન કરનારાં વચ્ચેનો ઉપર અનાડી આગ્રહ રહેતો હોય તો તે વચ્ચેનો જનનાંધ અને મુંગા આદિ માણસોને વાર્તા છે એમ 'વ્યવસ્થા માનો,' હે આચાર્ય ! આ સુરેશ્વર (મંડનમિત્ર) પણ એ લોકોના મતનો પક્ષપાતી છે તો હવે તેના હાથથી બાળ્યનું વાર્તિક કરાવવું યોગ્ય છે કે નહીં ? જે યોગ્ય જણાય તે કરો. અમોને એ વિષયમાં કાંઈ પણ આગ્રહ નથી. ૧૩, ૧૪.

પુરકિલાસાસુસુરાપગાયાઃપારેપરસ્મિન્વિચરત્સુસત્સુ ॥

આકારયામાસભવાનશેપાન્ભક્તિપરિજ્ઞાતુમિવાસ્મદીયાં ॥ ૧૫ ॥

જો આપની રચિ હોય તો પક્ષપાદની પાસે વાર્તિક કરાવો. પૂર્વે અમો ગંગાજીના સામા તટમાં ફરતા હતા તે સમયે જાણે અમારી ભક્તિની પરીક્ષા કરવા ધારતા હો તેમ આપે અમો સઘળાઓને જોલાવ્યા હતા. ૧૫.

તદાતદાકર્ણ્યસમાકુલેષુનૈકાર્થમસ્મામૂપરિભ્રમત્સુ ॥

સનંદનસ્તેષવિયત્તટિન્યાઙ્ગરીમભિપ્રસ્થિતેવતૂર્ણ ॥ ૧૬ ॥

તે સમયે આપનું જોલાવવું સાંભળીને અમો સઘળા બાકુલ થઈને વાહાણુ શોધવાને વાર્તા આમ તેમ ભટકવા લાગતાં આ સનંદન (પક્ષપાદ) તો વાહાણુની અપેક્ષા નહીં રાખતાં તુરંત એમને એમ ગંગાજીના પ્રવાહમાં ચાલતા થયા હતા. ૧૬.

અનન્યસાધારણમસ્યભાવમાચાર્યવર્યેભગવત્સવેક્ષ્ય ॥

તુષ્ટાત્રિવર્ત્માકનકાંબુજાનિપ્રાદુકરોતિસ્મપદેપદેચ ॥ ૧૭ ॥

પદાંનિતેષુપ્રણિધાયયુષ્મત્સકાશમાગાદ્યદયંમહાત્મા ॥

તતોડતિતુષ્ટેભગવાંશ્ચકારનામ્નાતમેનંકિલપદ્મપાદં ॥ ૧૮ ॥

આપ કે જે આચાર્યોમાં ઉત્તમ હો તેમના ઉપર સનંદનનો અસાધારણ ભાવ જોઈ પ્રસન્ન થએલાં ગંગાજીએ તે સમયે સનંદનને પગલે પગલે સોનાનાં કમળો પ્રકટ

૧ ભટ્ટપાદે કહ્યું છે કે તૈવ્રંશકયતેવર્તુર્વેધવંગ્વાદયોનરાઃ ॥ ગૃહસ્થત્વંનશક્ષ્યંતેકર્તુતેષામયંધર્મીઃ ॥ નૈષિકવ્રઢ્ઢ ચર્યવાપરિત્રાજકતાપિવા ॥ તૈરવશંગૃહીતવ્યાતેનાદાયેતદુચ્યતે ॥ ત્યાં એમ કહી શકાય છે કે જે આંધળા અને લુલા આદિ લોકો ગૃહસ્થપણું નહીં કરી શકે તેઓને વાર્તા સંન્યાસ આદિનો વિધિ છે. નૈષિક પ્રજ્ઞમય અથવા સંન્યાસ એવા લોકોએ અવશ્ય લેવા યોગ્ય છે તેથી પ્રથમ આ વિષે કહેવામાં આવે છે.

કર્તા હતાં કે નેઓ ઉપર પગ મુકીને આ મહાત્મા સનંદન આપની પાસે આવ્યા હતા અને ને ઉપરથી આપે પણ અતંત પ્રસન્ન થઈને એમને ‘પદ્મપાદ’ એ નામ આપેલું છે. ૧૭. ૧૮.

સપ્તયુગ્મચરણારવિંદસેવાવિનિર્ધૂતસમસ્તભેદઃ ॥

આજાનસિદ્ધોઽર્હતિમૂત્રભાષ્યેટ્ટિવિધાતુંભગવન્નગાથે ॥૧૯॥

નેમણે આપનાં ચરણારવિંદની સેવાથી સઘળા પ્રકારના દૈતને ઠાળી નાખેલ છે એવા અને સ્વાભાવિક સિદ્ધિવાળા પદ્મપાદજી આપના ગંભીર ભાષ્ય ઉપર વાર્તિક કરવાને યોગ્ય છે. ૧૯.

યદ્વાયમાનંદગિરિર્યદુગ્રતપઃપ્રસન્નાપરમેષ્ઠિપત્રી ॥

ભવત્પ્રવંધેષુયથાભિસંધિવ્યાખ્યાનસામર્થ્યવરંદિદેશ ॥ ૨૦ ॥

અથવા આ આનંદગિરિ આપના ભાષ્ય ઉપર વાર્તિક કરવાને યોગ્ય છે. કારણ કે એમનાં ઉગ્રતપથી પ્રસન્ન થયેલાં સરસ્વતીએ એમને આપના ગ્રંથો ઉપર આપના અભિપ્રાયને અનુસરતાં વ્યાખ્યાનો કરવાના સામર્થ્યરૂપ વરદાન આપેલું છે. ૨૦.

કર્મકતાનમતિરેપકથંગુરોતેવિશ્વાસપાત્રમવપદ્યતાવિશ્વરૂપઃ ॥

ભાષ્યસ્પષ્ટપદાવકરોતુટીકામિત્યુચિરેરહસિયોગિવરંવિધેયા ॥૨૧॥

હે ગુરુ ! આ સુરેશ્વર કે ને કર્મમાંજ લાગેલી બુદ્ધિવાળો છે તેના ઉપર આપ વિશ્વાસ કેમ રાખો છો? ભાષ્યની ટીકા તો પદ્મપાદના હાથથીજ કરાવો” એ રીતે શિષ્યોએ એકાંતમાં શંકરાચાર્યને કહ્યું. ૨૧.

એત્રાંતરેઽભ્યર્ણગતઃસતૂર્ણસનંદનોવાક્યમુદાજહાર ॥

આચાર્યહસ્તામલકોઽપિકલ્પોભવત્કૃતૌવાર્તિકમષેકર્તું ॥ ૨૨ ॥

યતઃકરસ્થામલકાવિશેષજાનાતિસિદ્ધાંતમસાવશેષં ॥

અતોત્ત્યમુઘૈભવતૈવપૂર્વમદાયિહસ્તામલકાભિધાનં ॥ ૨૩ ॥

આ સમયમાં પદ્મપાદે પણ તુરત પાસે આવીને આચાર્યને કહ્યું કે “હે આચાર્ય! આ હસ્તામલક પણ આપની કૃતિ ઉપર વાર્તિક કરવાને સમર્થ છે. કારણ કે હસ્તામલક આપના સઘળા સિદ્ધાંતને હાથમાં રહેલા આમળાની પેઠે સાંગોપાંગ જાણે છે કે ને ઉપરથી આપેજ પૂર્વે એમને ‘હસ્તામલક’ એ નામ આપેલું છે. ૨૨. ૨૩.

વાર્ણીસમાકર્ણ્યસનંદનસ્યસામિસ્મિતંભાષ્યકૃદાવભાષે ॥

નૈપુણ્યમન્યાદશમસ્યાર્કિતુસમાહિતત્વાન્નવહિઃપ્રવૃત્તિઃ ॥ ૨૪ ॥

એ પ્રમાણે પદ્મપાદનાં વચન સાંભળી શંકરાચાર્ય અરધું મંદહાસ્ય કરીને બોલ્યા કે “હસ્તામલકની વિદ્વત્તા અસાધારણ છે પરંતુ એ સમાહિત અંતઃકરણવાળો હોવાને લીધે તેનું મન બાહારના પદાર્થોમાં પ્રવર્તે એમ નથી. ૨૪.

અયંતુવાલ્યેનપપાઠપિત્રાનિયોજિતઃસાદરમક્ષરાણિ ॥

નચોપનીતોઽપિગુરોઃસકાશાદધ્યૈષ્ટવેદાન્પરમાર્થનિષ્ઠઃ ॥ ૨૫ ॥

આ હસ્તામલક બાબ્યાવસ્થામાં તેના પિતાએ ઘણી ગોઠવણો કર્યા છતાં પ્રેમથી અક્ષરોનો પણ અભ્યાસ કર્યો નથી અને જનોઈ દેવાયા પછી પણ પોતાની પરમાર્થમાંજ નિષ્ઠા હોવાને લીધે ગુરૂની પાસેથી વેદોનું અધ્યયન પણ કર્યું નથી. ૨૫.

વાલૈર્નચિક્રીડનચાન્નમૈચ્છન્નચારુવાચંત્યવદત્કદાપિ ॥

નિશ્ચિસમ્ભૂતોપહતંતમેનમાનિન્યિરેડસ્મન્નિકટંકદાચિત્ ॥ ૨૬ ॥

બાલકોની સાથે રમતો કરી નથી, અભનતી પણ ઇચ્છા કરી નથી અને કદી પણ સારાં વચનોનું ઉચ્ચારણ કર્યું નહતું કે જ્યાં તેને કોઈ સમયે ઝોડ વળગેલું જાણીને તેના સંબંધીઓ આપણી પાસે લાબ્યા હતા. ૨૬.

અસ્માનવેક્ષ્યૈવમુહુઃપ્રણમ્યકૃતાંજલૌતિષ્ઠિવાલકેડસ્મિન્ ॥

ઈમામપૂર્વાપ્રકૃતિંવિલોક્યવિસિષ્મયેતત્રજનઃસમેતઃ ॥ ૨૭ ॥

આપણને જોતાંજ આ હસ્તામલક વારંવાર પ્રણામ કરી હાથ જોડીને ઉભો રહેતાં તેની એ નવી પ્રકૃતિ જોઈને ત્યાં મળેલાં સઘળાં માણસો વિસ્મય પામ્યાં હતાં. ૨૭.

કસ્તંશિશોકસ્યસુતઃકુતેવેતસ્માભિરાચષ્ટકિલૈપ્પૃષ્ઠઃ ॥

આત્માનમાનંદધનસ્વરૂપંવિસ્માપયન્નૃત્તમયૈર્વચોભિઃ ॥ ૨૮ ॥

પછી આપણે ‘હું બાલક ! તું કોણ છે ? કોનો પુત્ર છે અને ક્યાંથી આવ્યો છે ?’ હતાદિ પુછ્યું ત્યારે તેણે શ્લોકમય વચનોથી વિસ્મય આપતાં પોતાના આનંદધન સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું હતું. ૨૮.

તદાકદાપ્યશ્રુતિગોચરંતદાકર્ણ્યવાર્ગૈર્ભવત્માત્મજસ્ય ॥

પિતાપ્રપદ્યાસ્યપરંપ્રહર્ષસપ્રશ્રયાંવાચમવાચવિજ્ઞઃ ॥ ૨૯ ॥

એ સમયે કદી પણ નહીં સાંભળવામાં આવેલી એ પોતાના પુત્રની વચન આતુરી સાંભળી પરમ હર્ષ પામીને એના વિદ્વાન્ પિતાએ મન નમ્રતા ભરેલાં વચનો નીચે પ્રમાણે કહ્યાં. ૨૯.

જનૈર્જડત્વેનવિનિશ્ચિતોડપિબ્રવૌતિયથેષપરાત્મતત્ત્વં ॥

પ્રજ્ઞોન્નતાનામપિદુર્વિભાવ્યાંકિંવર્ણ્યતેડર્હનંભવતઃપ્રભાવઃ ॥ ૩૦ ॥

‘હું મહાત્મા ! આ મારો પુત્ર કે જેને લોકોએ નિશ્ચયપૂર્વક જડજ ધાર્યો હતો તે આજ મોટા વિદ્વાનોથી પણ નિરૂપણ કરવાને અશક્ય પરમાત્માના તત્ત્વ વિષે આ પ્રમાણે બોલે છે માટે આપના પ્રભાવની શી સ્તુતિ કરૂં. ૩૦.

આજન્મનઃસંસૃતિપાશમુક્તઃશિષ્યોસ્ત્વયંવિશ્વગુરોસ્ત્વૈવ ॥

પ્રફુલ્લરાજીવવંનેવિહારીકથંરમેતભુરકેમરાલઃ ॥ ૩૧ ॥

જન્મથી માંડીને સંસારના પાશથી મુક્ત થયેલો આ મારો પુત્ર આપ કે જે જગતના ગુરૂછો તેમનો શિષ્ય થવામાંજ પ્રસન્ન થશે. સંસારમાં રહેવામાં પ્રસન્ન થશે નહીં.

પ્રદુક્ષિત કમલોના વનમાં પિહાર કરનારો હંસ ગોખરમાં રમેજા કેમ? ૩૧.

વિજ્ઞાપ્યતસ્મિન્નિતિનિર્ગતેઽસૌતદાપ્રમૃસત્રવસત્યુદારઃ ॥

આશંશવાદાત્મવિલીનચેતાઃકથંપ્રવર્તેતમહાપ્રવંધે ॥ ૩૨ ॥

આપણને એ પ્રમાણે વિત્તપ્રિ કરીને આનો પિતા ઘેર જતાં ઉદારમનવાળો આ હ-
સ્તામલક સારથી આપણી પાસેજ રહ્યો છે તો એવી રીતે જેનું ચિત્ત આઆવસ્થાથીજ
સ્વરૂપમાં લાગ્યું છે એવો હસ્તામલક મોટો ગ્રંથ કરવામાં કેમ પ્રવર્તે? નજ પ્રવર્તે. ૩૨.

શ્રુત્વેતિપપચ્છરમુંવિનેયાઃસ્વામિન્વિનૈવશ્રવણાનુપાયૈઃ ॥

અલબ્ધાવિજ્ઞાનમયંકથંવાભવાનિર્દસાધુવિદાંકરોતુ ॥ ૩૩ ॥

આચાર્યનાં એ વચનો સાંભળીને શિષ્યોએ આચાર્યને પૂછ્યું કે “શ્વામિજી! શ્રવણાદિક
ઉપાયો વિના પણ આ હસ્તામલકને જ્ઞાન કેમ પ્રાપ્ત થયું હતું એ વિષે આપ સારી રીતે
ખુલાસો કરો.” ૩૩.

તાનવ્રવૃત્તિસંયમિચક્રયર્તીકશ્ચિત્પુરાયામનતીરવર્તી ॥

વભૂવસિદ્ધઃકિલસાધુવૃત્તઃસાંસારિકેભ્યઃસુતરાંનિવૃત્તઃ ॥ ૩૪ ॥

શિષ્યોનાં વચન સાંભળી શ્રીશંકરાચાર્યે તેઓને કહ્યું કે “પૂર્વે યમુનાજીને કીનારે સારાં
આચરણવાળો અને સંસાર સંબંધો વિષયોથી અત્યંત નિવૃત્તિ પામ્યો કોઈ સિદ્ધ બ્રાહ્મણ
રહેતો હતો. ૩૪.

તસ્યાંતિકેકાચનધિપ્રકન્યાદિદ્વાયનંજાતુનિવેશ્યવાલં ॥

ક્ષણંપ્રતિક્ષસ્વશિશુંદ્રિજેતિસ્ત્રાતુંસર્વીભિઃમહાનર્જગામ ॥ ૩૫ ॥

એ સિદ્ધની પાસે કોઈ બ્રાહ્મણની દીકરી એક દિવસે બે વર્ષના બાલકને મુકી ‘હે
બ્રાહ્મણ! જરાવાર આ બાલકની ખબર રાખજો’ એમ કહીને સર્વોચ્ચાની સાથે ના-
હવા ગઈ. ૩૫.

અત્રાંતરેદૈવવશાત્સવાલશ્ચંક્રમ્યમાણોનિપપાતનઘ્નાં ॥

મૃતંતમાદાયશિશુંતદીયાશ્ચક્રંદુરુષ્ઠૈઃપુરતોમહર્ષેઃ ॥ ૩૬ ॥

આ સમયમાં તે બાલક ફરતો ફરતો દેવગતિને લાંબે નદીમાં પડીને મરી જતાં તે
બાલકના સંબંધીઓ મરી ગયેલા એ બાલકને લઈએ મોટા ત્રણિની પાસે જઈ આ સ્વરથી
રોવા લાગ્યા. ૩૬.

આક્રોશમાકર્ણ્યમુનિઃસતેષામસંતત્તિવિન્નોનિજયોગભૂમ્ના ॥

પ્રાવિક્ષદંગંપૃથુકસ્યતસ્યસપ્પહસ્તામલકસ્તપસ્વી ॥ ૩૭ ॥

૧ ઉપમાન વાક્યમાં અને ઉપમેય વાક્યમાં, નહીં રમવા રૂપ સામાન્ય ધર્મને. જુદા જુદા નિર્દેશ કર્યો છે તેથી
પ્રતિવસ્તુપમા અત્રંકાર થયે છે. વાક્યયોરેકસામાન્યેપ્રતિવસ્તુપમામતા. એ વાક્યનો એકજ સમાન ધર્મ જુદો
જુદો કલ્પો હોય તો પ્રતિવસ્તુપમા માનવામાં આવે છે (જુલો કુપલયાનંદ પા.૩ ૧૩ યુ.)

એઓનું રોવું સાંભળી અત્યંત ખેદ પામ્યા એ મુનિએ પોતાની યોગ શક્તિથી તે બાલકના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. એ આ તપસ્વી હસ્તામલક છે. ૩૭.

તસ્માદયંવેદવિનોપદેશંશ્રુતીરનંતાઃસકલાઃસ્મૃતીશ્ચ ॥

સર્વાણિશાસ્ત્રાણિપરંચતત્ત્વમજ્ઞાતમેતેનનકિંચિદસ્તિ ॥ ૩૮ ॥

તેટલા મોટે આ (હસ્તામલક) બાલક બણાવ્યા વિના અનંત શ્રુતિઓ, સધળી સ્મૃતિઓ, સધળાં શાસ્ત્રો અને વળી તત્ત્વ જાણેછે એનાથી અસાત કંઈ પણ નથી. ૩૮.

તત્તાદૃગાત્માનબહિઃપ્રવૃત્તૌનિયોગમર્હસ્યમત્રવૃત્તૌ ॥

સમંડનસ્વર્હતિવુદ્ધતત્ત્વઃસરસ્વતીસાક્ષિકસર્વવિચ્ચઃ ॥ ૩૯ ॥

એવા સમાહિત અંતઃકરણવાળો આ હસ્તામલક બાળ્ય ઉપર વૃત્તિ કરવાના કામ રૂપ બાહ્યપ્રવૃત્તિમાં આસા કરવાને યોગ્ય નથી પણ તત્ત્વને જાણનારો અને જોના સર્વત્ર પણામાં સરસ્વતી સાક્ષિ છે એવો મંડનમિત્રજ એ કામમાં આસા કરવાને યોગ્ય છે. ૩૯.

તાત્તાદૃશોત્યુજ્જ્વલકીર્તિરાશિઃસમસ્તશાસ્ત્રાર્ણવપારદર્શી ॥

આસાદિતોધર્માહતઃપ્રયત્નાત્સચેન્નરોચેતનદૃશ્યતેડન્યઃ ॥ ૪૦ ॥

એવો અત્યંત ઉજ્જ્વલ કીર્તિના સમૂહવાળો, સધળાં શાસ્ત્રોરૂપી સમુદ્રના પારને પો-હોયેલો અને ધર્મનું હિત કરનારો આ મંડનમિત્ર માંડ મળ્યો છે તે છતાં તે તમોને ગમતો નથી તો બીજો કોઈ પણ એ કામ કરવાને યોગ્ય મારા જોવામાં આવતો નથી. ૪૦.

અહંબહુનામનભીષ્ટકાર્યનકારાયિષ્યેહિમહાનિબંધે ॥

કિંચાત્રસંશીતિરભૂન્મમાતોયદેકકાયેવહવઃપ્રતીપાઃ ॥ ૪૧ ॥

જો કે આ પ્રમાણે છે તોપણ મોટા ગ્રંથના વિષયમાં હું ઘણાંઓને નહીં ગમતું કામ કરાવીશ નહીં. એક કામમાં ઘણા લોકો વિરુદ્ધ થયા તેથી મારા મનમાં પણ સંશય પડી ગયો છે. ૪૧.

ભવાભિદેશાદ્ગવન્સનંદનઃકરિષ્યતેભાષ્યનિબંધમીપ્સિતં ॥

સબ્રહ્મચર્યાદુરરીકૃતાશ્રમોમતિપ્રકર્ષોવિદિતોહિસર્વતઃ ॥ ૪૨ ॥

શ્રીશંકરાચાર્યનાં વચનો સાંભળી ‘એ કામમાં બીજો કોઈ પણ યોગ્ય દેખાતો નથી’ એ વાતનું સહન નહીં થતાં શિષ્યોએ કહ્યું કે “મહારાજ ! આપની આસાથી પદ્મપાદ બાળ્ય ઉપર જોવો જોઈએ તેવો નિબંધ કરી દેશે. કારણ કે તેણે બ્રહ્મચર્યથીજ આ આશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો છે અને તેની બુદ્ધિનો પ્રકાર જગત્પ્રસિદ્ધ છે.” ૪૨.

સનંદનોનંદયિતાજનાનાંનિબંધમેકંવિદધાતુભાષ્યે ॥

નવાર્તિકંતત્તુપ્રપ્રાતિજ્ઞવ્યધાત્પ્રતિજ્ઞાંસહિનૂત્નદીક્ષઃ ॥ ૪૩ ॥

શ્રીશંકરાચાર્યે કહ્યું કે “લોકોને રાત્રી રાત્રનાર પદ્મપાદ બાળ્ય ઉપર એક ગ્રંથ રચે પણ તેણે બીજાએ કરવા સ્વીકારેલું વાર્તિક તો કરવું નહીં. નવી દીક્ષાવાળા મંડન-મિત્રે બાળ્ય ઉપર વાર્તિક કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.” ૪૩.

આદિદ્યેત્યંશિષ્યસંધ્યર્તીદ્રઃપ્રોવાચેત્યંનૂત્નભિક્ષુરહસ્તં ॥

ભાષ્યેભિક્ષોમાકૃથાવાર્તિકંત્વંનેમેશિષ્યાઃસેહિરેદુવિદગ્ધાઃ ॥ ૪૪ ॥

એ પ્રમાણે શિષ્યોને આત્મા કરીને શ્રી શંકરાચાર્યે એકાંતમાં સુરેશ્વર (મંડનમિશ્ર)ને કહ્યું કે ‘હે સંન્યાસી ! તમે ભાષ્ય ઉપર વાર્તિક કરજોમાં કારણ કે આ ખોટી ચતુરાઈ કરનારા શિષ્યો તમારા હાથથી વાર્તિક થવાનું સહન કરતા નથી. ૪૪.

તાત્પર્યતેગેહિધર્મેષુદૃષ્ટ્વાતત્સંસ્કારંસાંપ્રતંશંકમાનાઃ ॥

ભાશ્યેકૃત્વાવાર્તિકંયોજયેત્સભાશ્યપ્રાહુઃસ્વીયસિદ્ધાંતશેષં ॥ ૪૫ ॥

નાસ્ત્રેવાસાવાશ્રમસ્તુર્યેઈત્થંસિદ્ધાંતોયંતાતકોવેદસિદ્ધઃ ॥

દ્વારિદ્વાસ્થૈર્વારિતાભિક્ષમાણાવેશ્માંતસ્તેનપ્રવેશંભંતે ॥ ૪૬ ॥

इसाद्यांतांकिंवदंतीविदित्वातेषांनासीत्प्रसयस्त्वप्यनल्पे ॥

સ્વાતંત્ર્યાચ્ચંદ્રંથમેકંમહાત્મનકૃત્વામહંદર્શયાધ્યાત્મનિષ્ઠં ॥ ૪૭ ॥

विद्वन्यद्वत्प्रसयःस्यादमीपांशिष्याणांनोग्रंथसंदर्शनेन ॥

इत्युक्त्वैनंવાર્તિકંસૂત્રभाष्येनाभूद्धाहेसापखेदंवाकिंचित् ॥ ૪૮ ॥

પૂર્વાશ્રમમાં તમારો ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મો ઉપર અભિપ્રાય હતો તે જ્ઞેઘને ‘હજી પણ તમારા મનમાં એ અભિપ્રાયનો સંસ્કાર રહી ગયો હશે’ એવી શંકાને લીધે એ લોકો કેહે છે કે ‘જો સુરેશ્વર ભાષ્ય ઉપર વાર્તિક કરશે તો અવશ્ય ભાષ્યને પોતાના સિદ્ધાંતમાં લાગુ પાડી દેશે.’ સંન્યાસાશ્રમ વેદપ્રતિપાદિત છેજ નહીં એવો મંડનમિશ્રનો સિદ્ધાંત છે અને મંડનમિશ્રને ઘેર દ્વારપાત્ર લોકોએ અટકાવવાથી સંન્યાસી લોકોને આંગણમાં પેસવાનું પણ મળતું નહીં એવી તમારા વિષેની લોકવાણી સાંભળવામાં આવવાથી એ શિષ્યોને જો કે તમે હુદ્દ નથી તો પણ તમારા ઉપર વિશ્વાસ આવતો નથી. હે વિદ્વાન્ ! હે મહાત્મા ! આમ છે એટલા માટે તમે સ્વતંત્રતાથી એક વેદાંત વિષયનો ગ્રંથ બનાવીને મને દેખાડો કે જે ગ્રંથ જોવાથી આ મારા શિષ્યોને તમારા ઉપર વિશ્વાસ ખેસે.” શ્રી શંકરાચાર્ય મંડનમિશ્રને એટલાં વચન કહી ‘હાય હાય ! સૂત્રભાષ્ય ઉપર વાર્તિક ન થયું’ એમ કાંઈક એદ પણ પામ્યા. ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮.

शिष्योक्तिभिःसिथिलतात्मनोरथोसावेनंस्वतंत्रकृतिनिर्भितयेन्ययुंक्त ॥

नैष्कर्म्यसिद्धिमचिराद्विदधत्सचेत्थंन्याय्यामविदत्सुरेश्वरदेशिकाख्यां ॥ ૪૯ ॥

શિષ્યોનાં કેહેવાથી જોમનો ધારેલો મનોરથ થિથલ થઈ ગયો એવા શંકરાચાર્યે સ્વતંત્ર ગ્રંથ કરવાની આત્મા કરતાં સુરેશ્વરે ઘોડા દિવસમાંજ નૈષ્કર્મ સિદ્ધિ’ એવા નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો અને તેથી તેણે પોતાનું ‘સુરેશ્વરાચાર્ય’ એ યોગ્ય નામ મળ્યું. ૪૯.

नैष्कर्म्योसद्धिमथतांनिरवद्ययुक्तिंनिष्कर्षतत्त्वविषयावगतिप्रधानां ॥

અગ્રંતત્તદ્વપદબંધવતીમુદારામાગ્રંતમૈક્ષતતરાંપરિતુષ્ટચેતાઃ ॥ ૫૦ ॥

પછી નિર્દોષ યુક્તિઓવાળી અને પ્રૌઢતાથી ભરેલી એ નૈષ્કર્મસિદ્ધિને આચાર્ય આદિથી અંતસુધી સારી પેઠે તપાસી અને તપાસીને તેમના મનમાં અત્યંત સંતોષ થયો. ૫૦.

ગ્રંથંદૃષ્ટ્વામોદમાનોમુર્નીદ્રસ્તંચાન્યેભ્યોદર્શયામાસત્દૃયં ॥

તેષાંચાસીત્પસ્યસ્તદ્દશસ્મિન્યદ્વચાન્યસ્તત્ત્વવિન્નાપરોસ્તિ ॥ ૫૧ ॥

એ ગ્રંથને જોઈ રાજી થતા શંકરાચાર્યે તે સુંદર ગ્રંથ બીજાઓને દેખાડતાં તે જો-
ધને તેઓને પણ સુરેશ્વરાચાર્ય ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો કે ‘એમના જેવો બીજો કોઈ
તત્ત્વવેત્તા નથી.’ ૫૧.

યત્રાદ્યાપિશ્રૂયતેમસ્કરંદ્વિનૈષ્કર્માત્માયત્રનૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિઃ ॥

તન્નામ્નાયંવવૃથેગ્રંથવર્યસ્તન્માહાત્મ્યાત્સર્વલોકાદતોભૂત્ ॥ ૫૨ ॥

મોટા મોટા સત્યાસીઓ અદ્યાપિ કર્મોના સંબંધથી રહિત પરમાત્માનું એ ગ્રંથથી
શ્વણ કરે છે અને તેથી નૈષ્કર્મ્ય (મોક્ષ) ની સિદ્ધિ થાય છે એટલા માટે એ ઉત્તમ
ગ્રંથ ‘નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયોછે અને પોતાના તે પ્રભાવને લીધે સર્વ
લોકમાં આદર પામ્યોછે. ૫૨.

આચાર્યવાક્યેનાવિધિત્સિતેઽસ્મિન્વિગ્રંથદન્યેવ્યધુરુત્સર્જ ॥

શાપંકૃતેઽસ્મિન્કૃતમપ્યુદારૈસ્તદ્વાર્ત્તિકંનપ્રસરેત્પૃથિવ્યાં ॥૫૩॥

આચાર્યનાં વચન ઉપરથી પોતે કરવા ધારેલા વાર્તિકમાં બીજાઓએ વિગ્ર નાખ્યું
એટલા માટે સુરેશ્વરાચાર્ય તે વિષયમાં શાપ દીધો કે “મોટા વિદ્વાનો પણ સૂત્ર ભાષ્યનું
વાર્તિક કરશે તો તે વાર્તિકનો પૃથ્વીમાં પ્રચાર થશે નહીં.” ૫૩.

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધ્યાલ્પનિવંધમેકંકૃત્વાત્મપૂજ્યાયનિવચ્ચાપ્ય ॥

વિશ્વાસમુક્ત્વાથપૂનર્વભાપેસવિશ્વરૂપોગુરુમાત્મદૈવં ॥ ૫૪ ॥

એ પ્રમાણે સુરેશ્વરાચાર્ય નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ નામનો એક ગ્રંથ બનાવી તે ગ્રંથનું પોતાના
ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્યને નિવેદન કરી તેમનો વિશ્વાસ મેળવી બીજા કેટલીએક વાતો કરીને
પછી પોતાના ઇષ્ટદેવરૂપ આચાર્યને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૫૪.

નર્યાતિહેતોર્નચલાભહેતોર્નાપ્યર્ચનાયૈવિહિતઃપ્રવંધઃ ॥

નોલ્લંઘનીયંવચનંગુરૂણાંનોલ્લંઘનંસ્યાદુરુશિષ્યભાવઃ ॥૫૫॥

આ મેં જે ગ્રંથ કર્યોછે તે મેં પ્રખ્યાતિ મેળવવાને વાસ્તે, કોઈ જાતના લાભ મે-
ળવા વાસ્તે કે પૂજા મેળવવા વાસ્તે કર્યો નથી પણ કેવલ ‘ગુરુઓની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન
નહી કરવું જોઈએ’ એટલા માટેજ કર્યો છે. ગુરુની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે
તો પછી ગુરુપણું અને શિષ્યપણું રહેજ નહીં. ૫૫.

પૂર્વશૃદ્ધિલેઽપિનતત્ત્વભાવોનબાલ્યમન્વોતિહિયૌવનસ્થં ॥

નયૌવનંવૃદ્ધમપૈતિતદ્જન્મહિપૂર્વસ્થિતિમોક્ષયગ્ચેત્ ॥ ૫૬ ॥

૧૬ પ્રથમ ગૃહસ્થ હતો પણ હમણાં મારામાં ગૃહસ્થનો સ્વભાવ નથી. અવસ્થા

બદલી જતાં સ્વભાવ પણ બદલી જાય છે જેમકે જીવાનમાં બાલકનો સ્વભાવ રહેતો નથી અને વૃદ્ધમાં જીવાનનો સ્વભાવ રહેતો નથી. માલવા લાગેલો માણસ બેસવાની સ્થિતિ છોડીનેજ ચાલે છે.^૧ ૫૬.

અહંગૃહીનાત્રવિચારણીયંકિંતેનપૂર્વમનઽવહેતુઃ ॥

બંધેચમોક્ષેચમનોવિશુદ્ધોગૃહીભવેદ્વાપ્યુતમસ્કરીવા ॥ ૫૭ ॥

હું પૂર્વે ગૃહસ્થ હતો એ વાત હમણાં વિચારવાની નથી. હું પ્રથમ ગૃહસ્થ હતો તેથી પણ શું થઈ ગયું? કારણ કે બંધ થવામાં અને મોક્ષ થવામાં કોઈ આશ્રમ કારણ નથી પણ મનજ કારણ છે. મન શુદ્ધ હોય તો ગૃહસ્થમાં અને સન્યાસિમાં કોઈ પણ ન્યૂનાધિકપણું નથી. ૫૭.

નાસ્યેવવેદાશ્રમઉત્તમાદિઃકથંચતત્પ્રાપ્તિનિવૃત્તિગામી ॥

પ્રતિશ્રવૈનૌકથમલ્પકાલૈનહિપ્રતિજ્ઞાભગવન્નિરુદ્ધાં ॥ ૫૮ ॥

જો 'સન્યાસ આશ્રમ વેદોક્ત નથી' એવોજ મારો સિદ્ધાંત હોય તો હું ગૃહસ્થાશ્રમને પ્રાપ્ત થઈને પછી સન્યાશ્રમ કેમજ લઈ અને આપણા જે વચ્ચે થોડાજ સમયમાં પરસ્પરના આશ્રમ છોડી દેવાની જે પ્રતિજ્ઞાએને હું કેમ થવા દઈ? મહારાજ! સન્યાસ લેવાની મારી જે પ્રતિજ્ઞા હતી તેને મેં જરાવાર પણ અટકાવી નથી તેથી પણ ધારણું જોઈએ કે 'સન્યાસ વેદોક્ત નથી' એમ હું માનતોજ ન હતો. ૫૮.

સંભિક્ષમાણાનલભંતેવચેદ્દૃઢપ્રવેશંગુરુણાપ્રવેશનં ॥

કથંહિભિક્ષાવિહિતાનનૂત્તમાકોનામલોકસ્યમુખાપિધાયક ॥ ૫૯ ॥

હું ગૃહસ્થ હતો ત્યારે સન્યાસી લોકો મારા ઘરમાં પ્રવેશને ન પામતા હોયતો આ-ચેજ ત્યાં પ્રવેશ કેમ કર્યો હતો અને ઉત્તમ ભિક્ષા કેમ આરોગી હતી, શ્લોકોનાં મોહો-ડાંતો કોઈથી પણ બંધ કરી શકાય એમ નથી. ૫૯.

તત્ત્વપદેશાદ્વિદિતાત્મતત્ત્વોવ્યધામહંસંન્યાસનંકૃતાત્મા ॥

વિરાગભાવાન્નપરાજિતસ્તુવાદોહિત-ત્વસ્યવિનિર્ણયાય ॥ ૬૦ ॥

હું કે જે પ્રથમથીજ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો હતો તેણે આપે કરેલા તત્ત્વ જાણીને પૈરાગ્યથીજ સંન્યાસ લીધો છે પણ હારી જવાથી સંન્યાસ લીધો નથી. કેમકે જે વાદ કરવામાં આવે છે તે તત્ત્વના નિર્ણય કરવાને વારતેજ કરવામાં આવે છે. ૬૦.

પુરાગૃહસ્થેનમયાપ્રવંધાનૈયાયિકાદૌવિહિતામહાર્થાઃ ॥

ઇતઃપરંમેહદયંચિકીર્ણત્વદંઘ્રિસેવાંનવિલંઘ્યર્કચિત્ત ॥ ૬૧ ॥

મેં પૂર્વે ગૃહસ્થાશ્રમમાં ન્યામત આદિને અનુસરનારા પ્રૌઢ ગ્રંથો કર્યા છે પણ હવે સંન્યાસ લીધા પછી આપનાં ચરણની સેવાને (આપના સિદ્ધાંતના અનુસારને) છોડીને મારા હૃદયમાં બીજું કશું કરવાની ઇચ્છા નથી. ૬૧.

શ્રદ્ધામદ્વેતવદ્ધાદરવુધપરિષ્ણેમુષીસન્નિવળ્લા
મર્વાગ્દુર્વાદેગર્વાનલવિપુલતરજ્વાલમાલાવલીઢાં ॥

સિવસાસુક્તામૃતાધૈરૈહહપરિહસન્જીવિયસ્યચ્ચસચઃ

કોવાશિષ્યઃપટુઃસ્યાદ્ગતરણવિધૌસદુરોનૈવજાને ॥૬૨॥

હે સદ્ગુરુ શ્રદ્ધા કે જે અદ્વૈત મતમાં પ્રેમ રાખનારા વિદ્વાન્ લોકોની બુદ્ધિમાં પ્રથમ સારી રીતે સ્થિતિ કરીને રહી હતી અને પાછળથી કુષ્ટ વાદીઓના ગર્વો રૂપી અગ્નિઓની અત્યંત મોટી જ્વાલાઓની પંક્તિથી દાઝી ગઈ હતી તેને હમણાં આપે સુભાષણો રૂપી અમૃતના ઓધનો છંટકાવ દઈને લીલામાત્રમાં જીવતી રાખી છે તો એ આપે કરેલા ઉપકાર રૂપી ત્રણમાંથી મુક્ત થવાને કયો શિષ્ય સમર્થ થઈ શકે એમ છે ? કોઈ પણ સમર્થ થાય એમ નથી. ૬૨.

इत्युक्तोपरतेसुरेश्वरगुरौतेनैवशारीरके

नैवाकार्यहहात्रवार्तिकमितिप्रौढंशुगंशिनैः ॥

धीराग्र्यःशमयन्विवेकपयसादेवेश्वरेणत्रयी

भाष्येकारयितुंसवार्तिकयुगंबद्धादरोऽभून्मुनिः ॥ ६३ ॥

સુરેશ્વરાચાર્યે એટલાં વચન બોલીને બંધ પડતાં ‘અરેરે ! શારીર ભાષ્ય ઉપર એ-મનાજ હાથથી વર્તિક કરાવ્યું નહીં’ એવા પ્રકારના પ્રૌઢ શોક રૂપ અગ્નિને વિવેક રૂપ જ્વલથી ધીરે ધીરે શાંત કરતા મહાધીર શ્રીશંકરાચાર્યે વેદભાષ્ય ઉપર એમના હાથથી બે વર્તિકો કરાવવાની ઉત્કંઠા ધરી. ૬૩.

भावानुकारिमृदुवाक्यनिवेशितार्थस्वीयैःपदैःसहनिराकृतपूर्वपक्षं ॥

सिद्धांतयुक्तिविनिवेशिततत्त्वरूपंदृष्ट्वाभिनंद्यपरितोषवशादवोचत्॥६४॥

સુરેશ્વરાચાર્યે કરેલા ગ્રંથ કે જે પોતાના અભિપ્રાયને અનુસરનારાં કામલ વાક્યોથી સ્થાપેલા અર્થવાળો, પોતાનાં પદોથી એકદમ ઊઠાવી નાખેલા પૂર્વ પક્ષોવાળો અને પ્રૌઢ યુક્તિઓથી સિદ્ધ કરેલા સિદ્ધાંતના સ્વરૂપવાળો હોતા તેને જોઈ વખાણીને રાજી થએલા શ્રી શંકરાચાર્યે સુરેશ્વરાચાર્યને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૬૪.

ससंयदात्थविनयिन्ममयाजुषीयाशाखातंदतगतभाष्यनिबंधदृष्टः ॥

तद्वार्तिकंममकृतेभवताप्रणेयंसच्चैष्टितंपराहितैकफलंप્રसिद्धं ॥ ६५ ॥

હે વિનયવાળા શિષ્ય ! તમે જે કહી તે સઘળી સાચી વાત છે. હવે મારી યજુર્વેદ સંબંધી તૈત્તિરીય શાખાના ઉપનિષદ ઉપર મેં ભાષ્ય કરેલું છે કે જે ભાષ્ય મને ખ્યારૂં છે; તે ભાષ્ય ઉપર મારે વાસ્તે તમારે વર્તિક કરવું. કારણ કે સત્પુરુષોની સઘળી ક્રિયાઓમાંથી પરાયા હિત રૂપીજ ફલ થાય છે એમ પ્રસિદ્ધ છે. ૬૫.

तद्वत्त्वदीयाखलुकाण्वशाखामपापितत्रास्तितदंतभाष्यं ॥

तद्वार्तिकंचापिविधेयमिष्टंपरोपकारायसतांप्रवृत्तिः ॥ ६६ ॥

તેમજ તમારી જે કાણ્ય શાખા છે તેના ઉપનિષદ ઉપર પણ મારું ભાષ્ય છે તો તે ભાષ્ય ઉપર પણ તમારે ઉત્તમ વાર્તિક કરવું. સત્પુરુષોની પ્રવૃત્તિ પરોપકારને વાસ્તેજ હોય છે. ૬૬.

તત્રોભયત્રકુરુવાર્તિકમાર્તિહારિકીર્તિચયાહિજિકાર્તિકચંદ્રિકાર્તિભાં ॥

માશંકિપૂર્વભિવદુઃશઠવાક્યરોધોમદ્વાક્યમેવશરણંત્રજમાવિચારીઃ ॥ ૬૭ ॥

એ બન્ને ભાષ્યો ઉપર જેથી સંસારની પીડા હરાઇ જાય એવાં વાર્તિક કરો અને કાર્તિકી પુત્રમની ચાંદનીનો શોભાને પણ જીતી લીએ એવી કીર્તિ પામો. આગમની પેઠે અસહનતા કરનારા શિષ્યોનાં વચ્ચેનાથી આ વાતમાં અડચણ પડવાની શંકા નહીં રાખો અને કાંઇ ટચુ-પચુ નહીં કરતાં મારાં વચ્ચેના ઉપરજ આધાર રાખો. ૬૭.

ઈત્યંસત્કોભગવત્પદેનશ્રીધિશ્વરૂપોધિદુષાંવરિષ્ઠઃ ॥

ચકારભાષ્યદ્વયવાર્તિકેદ્વેત્યાજ્ઞાગુરૂણાંત્યાવિચારણીયા ॥ ૬૮ ॥

એ પ્રમાણે શંકરાચાર્યે આજ્ઞા કરતાં વિદ્વાનોમાં ઉત્તમ સુરેશ્વરાચાર્યે જે ભાષ્યોનાં જે વાર્તિકો કર્યા. કારણ કે ગુરુઓની આજ્ઞા થાય ત્યારે તેમાં કાંઇ પણ વિચાર નહીં કરતાં તે પ્રમાણે કરવુંજ જોઇએ. ૬૮.

આજ્ઞાગુરોરનુચરૈર્નહિલંબનીયેત્યુક્ત્વાતયોર્નિગમશેખરયોરુદારં ॥

નિર્માયવાર્તિકાયુગંનિજદેશિકાયનિઃસીમનિસ્તુલનધીરુપદાંચકાર ॥ ૬૯ ॥

‘અનુચરોએ ગુરુની આજ્ઞાનું ઊલ્લંઘન નહીજ કરવું જોઇએ માટે જેમ કહો છો તેમ કહીશ’ એમ કહીએ તૈત્તિરીય અને બૃહદારણ્યક નામનાં જે ઉપનિષદોનાં જે વાર્તિક કરંને અપાર અને અનુપમ બુદ્ધિવાળા સુરેશ્વરાચાર્યે શંકરાચાર્યને ભેટ કર્યાં. ૬૯.

સનંદનોનામગુરોરનુજ્ઞયાભાષ્યસ્યટીકાંવ્યધિતેરિતઃપરાં ॥

યત્પૂર્વભાગઃકિલપંચપાદિકાતચ્છેષગાઠ્યત્તિરિતિપ્રતીયસી ॥ ૭૦ ॥

પદ્મપાદે પણ ગુરુની આજ્ઞાથી પ્રેરાઇને સૂત્રભાષ્યની બીજી ટીકા કરી કે જેને પૂર્વ-ભાગ ‘પંચવાદી’ અને બીજો ભાગ ‘વૃત્તિ’ એ નામથી પ્રખ્યાત છે. ૭૦.

વ્યાસર્પિસૂત્રનિજયસ્યવિવેચનાયટીકાભિધાંવિજયદિંદિમમાત્મકીર્તિઃ ॥

નિર્માયપદ્મચરણોનિરવચ્યયુક્તિસ્યૂતંપ્રબંધમકરોગુરુદક્ષિણાંસઃ ॥ ૭૧ ॥

એ પદ્મપાદે વ્યાસમુનિનાં સૂત્રોનું વિવેચન કરવાને વાસ્તે નિર્દોષ યુક્તિઓથી ગુંથા-એણા અને પોતાની કીર્તિના વિજયના ડંકા જેવો ટીકા નામનો પ્રબંધ રચીને ગુરુદક્ષિણા-રૂપે અર્પણ કર્યો. ૭૧.

આલોચ્યન્નથતદાનુગર્તિગ્રહાણામૂચેસુરેશ્વરસમાહુમુપહરેસઃ ॥

પંચૈવવત્સચરણાઃપથિતાશ્વસ્યુસ્તત્રાપિસૂત્રયુગલદ્વયમેવભૂમ્ના ॥ ૭૨ ॥

એ સમયે શંકરાચાર્યે આકાશમાં સૂર્ય આદિ ગ્રહોની ગતિ જોઇને એકાંતમાં સુરે-

શ્વરાચાર્યને કહ્યું કે “પુત્ર ! આ ટીકામાંથી પાંચ પાદજ પૃથ્વીમાં પ્રચાર પામશે અને તેઓમાંથી પણ ઘણું કરીને ચાર સૂત્રના ભાષ્યનું વ્યાખ્યાનજ પ્રચાર પામશે. ૭૨.

પ્રારબ્ધકર્મપરિપાકવશાત્પુનસ્ત્વં

વાચસ્પતિત્વમધિગમ્યવસુંધરાયાં ॥

ભવ્યાંવિધાસ્યસિતમાંમમભાષ્યટીકા

માભૂતસંલયમધિક્ષિતિસાચજીયાત્ ॥ ૭૩ ॥

તમે પ્રારબ્ધ કર્મના પરિપાકને લીધે પૃથ્વીમાં ફરીવાર ‘વાચસ્પતિ’ એવા નામથી અવતરીને મારાં ભાષ્યની અતિ સુંદર ટીકા બનાવશો અને તે ટીકા પૃથ્વીમાં પ્રત્યક્ષપણે પર્વત ઊત્કર્ષ પામશે. ૭૩.

इसेवमुक्त्वाथयतीश्वरोसावानंदगिर्यादिमुनीन्सहुत्वा ॥

કુરુશ્વમદ્વૈતપરાન્નિવંધાનિસન્વશાન્નિર્મમસાર્થભૌમઃ ॥ ૭૪ ॥

એ પ્રમાણે સુરેશ્વરને કહી મમતા રહિત પુરુષોના ચંકવર્તી એ શ્રી શંકરાચાર્ય પોતાના આનંદગિરિ આદિ શિષ્યોને બોલાવીને આજ્ઞા કરી કે “અદ્વૈતનું નિરૂપણ કરનારા ગ્રંથો રચો.” ૭૪.

तेसर्वेप्यनुमतिमाप्यदेशिकेन्दोरोनंदाचलमुखरामहानुभावाः ॥

આતેનુર્જગતિયથાસ્વમાત્મત્વાંભોજાર્કાન્વિશદતરાન્વહૂન્નિવંધાન્ ॥ ૭૫ ॥

એ રીતે શ્રી શંકરાચાર્યની આજ્ઞાને પ્રાપ્ત થઇને મોટા પ્રભાવવાળા આનંદગિરિ આદિ શિષ્યોએ પણ પોતપોતાની મતિ પ્રમાણે જગતમાં આત્મ તત્ત્વરૂપી ક્રમબંને પ્રકાશ કરવામાં સૂર્ય જેવા અને અત્યંત સ્પષ્ટ ગ્રંથો રચ્યા. ૭૫.

इतिश्रीमाधवीयेतद्वार्तिकान्तप्रवृत्तनः ॥

સંક્ષેપશંકરજયેપૂર્ણઃસર્ગસ્ત્રયોદશઃ ॥ ૧૩ ॥

હતિ શ્રી માધવાચાર્યે કરેલા સંક્ષિપ્ત શંકરદિગ્વિજ્ઞ્યમાં શંકરાચાર્યે વાર્તિક પર્વત ગ્રંથોની પ્રવૃત્તિ કર્યાની કથા સંબંધી તેરજો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો.

समाप्तोऽयं त्रयोदशःसर्गः ॥

ચતુર્દશઃસર્ગઃ ॥

અથાઞ્જપાત્કર્તુમનાઃસતીર્થયાત્રામયાચિટ્પુરોરનુજ્ઞાં ॥

દેયાગુરોમેભગવન્નનુજ્ઞાદેશાન્દિદક્ષેવહુતીર્થયુક્તાન્ ॥ ૧ ॥

પછી પદ્મપાદે તીર્થયાત્રા કરવાની ઇચ્છાથી શ્રીશંકરાચાર્ય પાસે આત્મા માગી કે “હે ગુરુ મહારાજ! હું ઘણાં તીર્થયાત્રા દેશોને જોવા ઇચ્છું છું માટે તેની અનુજ્ઞા આપવી જોઈએ”. ૧.

સક્ષેત્રવાસોનિકટેગુરોર્યોવાસસ્તદીયાંઘ્રિજલંચતીર્થં ॥

ગુરુપદેશેનયદાત્મદાદૃષ્ટિઃસૈવપ્રશસ્તાશિલદેવદાદૃષ્ટિઃ ॥ ૨ ॥

પદ્મપાદનાં વચન સાંભળી શંકરાચાર્યે કહ્યું કે “ગુરુના સમીપમાંજ રહેવું એજ ક્ષેત્ર વાસછે, ગુરુના ચરણનું જલ એજ તીર્થ છે અને ગુરુના ઉપદેશથી આત્મદૃષ્ટિ કરી એજ સમ્પન્ના દેવતાઓનાં ભક્તમ દર્શન છે”. ૨.

શુશ્રૂપમાર્ગેનગુરોઃસમીપેસ્થેયંનનેયંસતતોઽન્યદેશે ॥

વિશિષ્ટ્યમાર્ગશ્રમકર્શિતસ્યનિદ્રાભિભૂત્યાકિમુચિંતનીયં ॥ ૩ ॥

સેવા કર્યા કરતાં ગુરુના સમીપમાંજ રહેવું યોગ્ય છે. ત્યાંથી બીજા દેશમાં જવું યોગ્ય નથી. કારણ કે અત્યંત માર્ગના પરિશ્રમને લીધે નિદ્રા પરાભવ કરેછે તેથી પ્રવાસી માણસ કાંઈ પણ આત્મચિંતન કરી શકતો નથી. ૩.

દ્વિધાહિસંન્યાસઽદીરિતોયંવિબુદ્ધતત્ત્વસ્યચતદ્વભુત્સોઃ ॥

તાત્ત્વપદાર્થેક્યઽદીરિતોયંયત્તનાત્ત્વમર્થઃપરિશોધનીયઃ ॥૪॥

એક વિદ્વત્સંન્યાસ (આત્માનેા સંપૂર્ણ બોધ થયા પછી સંન્યાસ) અને બીજી વિવિધિપા સંન્યાસ (આત્મને જાણવાની ઇચ્છાથી સંન્યાસ) એમ સ્વયંસત્તા બે પ્રકાર શાસ્ત્રોમાં કહેલછે તેઓમાં પહેલો સંન્યાસ જ્ઞાનને વિશ્લેષોની નિવૃત્તિ પૂર્વક જીવન્મુક્ટિના સુખને વાસ્તે છે અને બીજી સંન્યાસ જ્ઞાનની ઇચ્છાયાગાને જીવના અને ઇશ્વરના સ્વરૂપની એકતાના વિચાર ને વાસ્તેછે. આસંન્યાસોમાં બીજી સંન્યાસ તમેાએ લીધીછે એટલા માટે તમારે યત્ન પૂર્વક જીવ ના સ્વરૂપનુંજ શોધન કરવું યોગ્યછે પણ તેમાં વિદ્ય પાડનાર તીર્થાટન આદિ કરવું યોગ્ય નથી. ૪.

સંભાવ્યતેકચજલંકચનાસ્તિપાથઃશય્યાસ્થલંકચિદિદિહાસ્તિનચક્રચાસ્તે ॥

શય્યાસ્થલીજલનિરીક્ષણસક્તચેતાઃપાંથેર્નશર્મલભતેકલુષીકૃતાત્મ ॥ ૫ ॥

પ્રવાસમાં કોઈકેકાણે જલ મળે છે અને કોઈકેકાણે મળતું પણ નથી. કોઈ કેકાણે સુવાની જગ્યા મળે છે અને કોઈકેકાણે મળતી પણ નથી. સુવાના સ્થલનું અને જલનું શોધન કરવામાં ચિત્ત લાગી રહેતાં મુંઝવણને લીધે પ્રવાસીજનને સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૫.

જ્વરાતિસારાદિચરોગજાલંબાધેતચેત્તર્હિનકોપ્યુપાયઃ ॥

સ્થાતુંચગંતુંચનપારયેતતદાસહાયોઽપિવિમુંચતીમ ॥ ૬ ॥

પ્રવાસમાં જનર કે અતીસાર આદિ રોગોના સમૂહ પીડા કરે તો પછી કશો ઉપાય રહેતો નથી. રહી પણ શકાતું નથી તથા ચાલી પણ શકાતું નથી અને તે સમયે જે સહાય હોય તે પણ રોગીને છોડી દે છે. ૬.

સ્નાનંપ્રભાતેનચદેવતાર્ચનંકવોક્તશૌચંકચવાસમાધયઃ ॥

ક્વાશનંકુત્રચમિત્રસંગતિઃપાંથોનશાકંલભતેષુધાતુરઃ ॥ ૭ ॥

પ્રભાતમાં નાહવાનું કે દેવ પૂજન કરવાનું પણ બની શકે નહીં ત્યારે શાસ્ત્રમાં કદા પ્રભાણે શૌચ, સમાધિઓ, ભાજન કે મિત્રોનો સમાગમ તો ક્યાંથીજ સંભવે ? પ્રવાસીને ભૂખ લાગે તે સમયે શાક પણ મળતું નથી.”

નાસ્ત્યુત્તરંગુરુગિરસ્તદપીહવક્ષ્યેસસંયદાહભગવાનગુરુપાર્શ્વવાસઃ ॥

શ્રેયાનિતિપ્રથમસંયમિનામનેકાન્દેશાનર્વાક્ષ્યહૃદયંનનિરાકુલંમે ॥૮॥

એ પ્રભાણે શ્રીશંકરાચાર્યનાં વચન સાંભળી પદ્મપાદે કહ્યું કે “જે કે ગુરૂનાં વચનનો ઉત્તર છેજ નહીં તો પણ હું બોલું છું. આપ કહેા છો કે ‘ગુરૂના સમીપમાં રહેવું એજ સાચું છે’ એ સાચી વાત છે તો પણ પ્રાચીન મુનિઓના અનેક દેશોને જોયા વિના મારું મન શાંત થાય એમ નથી. ૮.

સર્વત્રનક્ષાપિજલંસમસ્તિપશ્ચાત્પુરસ્તાદથવાવીદિશુ ॥

માર્ગોહિવિદ્યેતનસુવ્યવસ્થઃસુત્વેનપુણ્યંકનુલભ્યતેઽધુના ॥ ૯ ॥

પ્રવાસમાં આગળ, પાછળ અથવા ખુણાઓમાં પણ કોઈ ઠેકાણે જલ ન હોય અને માર્ગ પણ સારી વ્યવસ્થાવાળો ન હોય એ સંભવિત છે પરંતુ આ સમયમાં સુખ-થી પુણ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી માટે દુઃખ વેઠવું પણ યોગ્ય છે. ૯.

જન્માંતરાર્જિતમર્ધંફલદાનહેતોર્વ્યાધ્યાત્મનાજનિમુપૈતિનનોવિવાદઃ ॥

સાધારણાદિહચવાપરદેશકેવાકર્મત્થમુક્તમનુવર્તતેવજંતું ॥ ૧૦ ॥

જન્માંતરમાં કરેલું પાપ ફલ દેવાને વાસ્તે વ્યાપ્તિ રૂપે પ્રકટ થાય છે એમાં મારે કશો વાંધો નથી પરંતુ તે પાપ આ દેશમાં અને પરદેશમાં સરખુંજ દુઃખ દે છે. કારણ કે નહીં ભોગવાએલું કર્મ પ્રાણીને ગમે ત્યાં પણ ભોગવવું પડે છે. ૧૦.

ઈહસ્થિતંવાપરતઃસ્થિતંવાકાલોનમુંચેત્સમયાગતશ્ચેત્ ॥

તદેશગત્યામૃતદેવદત્તશ્ચાદિકંમોહકૃતંજનાનાં ॥ ૧૧ ॥

પ્રાણી આ દેશમાં હોય કે પરદેશમાં હોય પણ તેને સમયસર કાલ આવ્યો હોય તો તે કદી છોડતો નથી. ‘અમુક માણસ પરદેશમાં ગયો તેથી મુલો’ એમ જે લોકોનું બોલવું થાય છે તે તો અવિવેકથીજ થાય છે. ૧૧.

મન્વાદયોમુનિવરાઃસ્વલુધર્મશાસ્ત્રેધર્માદિસંકુચિતમાહુરતિપ્રવૃદ્ધં ॥

દેશાદ્યવેક્ષ્યનનુત્તરાર્ણેગતાનાંશૌચાદ્યતિક્રમકૃતંપ્રભવેદધનઃ ॥ ૧૨ ॥

મનુ આદિ મહાત્મા મુનિઓએ ધર્મ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ‘અત્યંત વૃદ્ધિ પામીલા ધર્મ આદિના દેશ, કાલ અને અવસ્થા આદિ જોઈને સંક્રાંત્ય કરવામાં બાધ નથી’ માટે દેશ, કાલ તથા સમય આદિ જોઈને તેઓને અનુસરતાં અમને શૈવ્ય આદિના ઊલ્લંઘનના દોષ લાગશે નહીં. ૧૨.

દૈવેડનુકૂલેવિપિનંગતોવાસમાપ્રયાદ્વાંછિતમન્નમેષઃ ॥

હીયેતનશ્ચેદીપવાપુરસ્થંતસ્મિન્પ્રતીપેતતણ્વસર્વં ॥ ૧૩ ॥

જો દૈવ અનુલ કુલ હોય તો વનમાં ગયેલા પ્રાણીને પણ વાંછિત અન્ન મળે છે અને જો દૈવ પ્રતિકુલ હોય તો અબાદિક સધળું પાસે પડેલું છતાં પણ ઓછું થઈ જાય છે તથા નષ્ટ પણ થઈ જાય છે. ૧૩.

ગૃહંપરિસજ્યવિદેશગોનામુખંસમાગચ્છતિતીર્થદ્વા ॥

ગૃહંગતોયાતિમૃતિપુરસ્તાત્તદાગમાદત્રચકિંનિમિત્તં ॥ ૧૪ ॥

ઘરને છોડીને પરદેશ ગયેલો તીર્થોનાં દર્શન કરીને સુખથી પાછો આવે છે અને ઘેર રહેલો માણસ પેડેલો માણસ આવ્યાં પેડેલાંજ મરી જાય છે તો આ વાતમાં દૈવ વિના બીજું શું કારણ છે. ૧૪.

દેશેકાલેડ્વાસ્થિતંતદ્વિમુક્તંબ્રહ્માનંદંપશ્યતાંતત્રતત્ર ॥

ચિત્તૈકાગ્રયેવિદ્યમાનેસમાધિઃસર્વત્રાસૌદુર્લભોનૈવમન્યે ॥ ૧૫ ॥

બ્રહ્માનંદ કે જે દેશકાલથી રહિત અને બ્યાપક છે તેને જોનારોને તે તે દેશકાલમાં ચિત્તની એકાગ્રતા હોય તો કાઢ પણ સ્થાનમાં સમાધિ દુર્લભ નથી એમ ધાર્મિક. ૧૫.

સત્તીર્થેસવામનસઃપ્રસાદિનીદેશસ્યવીક્ષામનસઃકુતૂહલં ॥

ક્ષિણોત્પનર્થાન્સુજનેનસંગમસ્તસ્માન્નકસ્મૈભ્રમણંવિરોચત ॥ ૧૬ ॥

ઉત્તમ તીર્થોનું સેવન કરવાથી મન નિર્મલ થાય છે, તે તે દેશે જોવામાં આવે છે, મનને કૌતુક થાય છે અને તે પ્રસંગે થતો સુજનનો સમાગમ અન્યોનો ક્ષય પણ કરે છે માટે તીર્થાટન કોને ગમે નહીં ? ૧૬.

અટાઘ્યમાનોપિવિદેશસંગતિલભેતવિદ્વાન્વિદુષાભિસંગાતેં ॥

બુધોબુધાનાંલુમિત્રમીરિતંસ્વલેનમૈત્રીનચિરાયતિષ્ઠતી ॥ ૧૭ ॥

પરદેશોમાં ફર્યા કરતા વિદ્વાન માણસને વિદ્વાનનો સમાગમ પણ મળી જાય છે. કારણ કે વિદ્વાન વિદ્વાનોનો મિત્ર કહેવાય છે. જો ખલની સાથે મૈત્રી થઈ હોય તો લાંબા દિવસ ટકતી નથી પણ વિદ્વાનોની મૈત્રી તો અવિમલ જ રહે છે. ૧૭.

સમીપવાસોયમુદીરિતોગુરોર્વિદેશગોયદ્વદ્યેનધારયેત્ ॥

સમીપેગાપ્યેપનસંસ્થિતોતિકેનભક્તિહિનોયદિધારયેદ્વદિ ॥ ૧૮ ॥

પરદેશમાં રહીને પણ હૃદયમાં ગુરુનું ધ્યાન કર્યા કરવું એ, ગુરુના સમીપમાંજ રહે-
વું કેહેવાય છે અને ગુરુની પાસે રહ્યા છતાં પણ ને ભક્તિથી રહિતપણાને બીધે હૃદયમાં
ગુરુનું ચિંતન ન કરવામાં આવે તો એ દૂર રહેવુંજ કેહેવાય છે. ૧૮.

સુજનઃસુજનેનસંગતઃપરિપુણાતિમતિશનૈઃશનૈઃ ॥

પરિપુષ્ટમતિર્વિવેકગાઞ્છનકૈર્હેયગુણંવિમુંચતિ ॥ ૧૯ ॥

સુજનની સાથે મળેલો સુજન ધીરે ધીરે બુદ્ધિને વધારે છે અને જેની બુદ્ધિ વધતી
જાય છે એવા વિવેકી સુજન ધીરે ધીરે દુર્ગુણોને છોડતો જાય છે.” ૧૯.

યદ્યાગ્રહોઽસ્તિતવતીર્થનિપેવણાયાંવિવ્રોમયાત્રનલ્લુક્રિયતેપુમર્થે ॥

ચિત્તસ્થિરત્વગતયેવિહિતોનિપેધોમાભૂદ્વિશેષગમનંતતિદુઃસ્વહેતુઃ ॥૨૦॥

એ પ્રમાણે પદ્મપાદનાં વચન સાંભળી શ્રીશંકરાચાર્યે બોલ્યા કે—“તમને ને તીર્થોનું
સેવન કરવામાં આવ્યાહ છો તો એ પુરુષાર્થમાં હું વિમ્ન કરતો નથી. તમારા ચિત્તની સ્થિ-
રતા બાળુવાને વાગતે એ ના પાડી હતી. જે તમારે જવુંજ હોય તો તે વિદેશોમાં વધારે
રોકાવાનું કહી. કારણ કે વધારે રોકાવવાથી અતિ દુઃખ થાય છે. ૨૦.

નૈકોમાર્ગોવહુજનપદક્ષેત્રતીર્થાનિયાતઃ

શ્રૌરાધ્વાનંપરિહરસુખંત્વન્યમાર્ગેણયાહિ ॥

વિપ્રાઘ્યાણાંવસતિવિતતિયત્રવસ્તવ્યમોષ

ઓચેત્સાર્થપરિચિતજનૈઃશીઘ્રમુદ્દિષ્ટદેશં ॥ ૨૧ ॥

અનેક દેશોમાં, લેહોમાં અને તીર્થોમાં જવાનાં એકજ માર્ગ હોય છે એમ નથી
એટલા માટે ચારવાણા માર્ગને છોડી દઇને સુખ પૂર્વક બીજો માર્ગ ચાલજો. જ્યાં બ્રાહ્મ-
ણોનાં ઘર ઘણાં હોય ત્યાં પણ થોડુંજ રહેજો અને તેવી સગવડ ના મળે તો બ્રાહ્મણી-
તા લોકોની સાથે તુરંતજ બીજા ધારેલા પ્રદેશમાં જજો. ૨૧.

સદ્ધિઃસંગોવિધેયઃસહિસુખનિચયંસૂયતેસજ્જનાના

મધ્યાત્મ્યૈક્યેકથાસ્તાઘટિતબહુરસાઃશ્રાવ્યમાણાઃપ્રશાંતૈઃ ॥

કાયક્લેશંબિભિતુઃસતતભયભિદઃશ્રાંતવિશ્રાંતવૃક્ષાઃ

સ્વાંતશ્રોત્રાભિરામાઃપરિમૃષિતતૃષઃક્ષાંભિતક્ષુત્કલંકાઃ ॥ ૨૨ ॥

જ્યાં જાઓ ત્યાં સત્સંગ કરજો. કારણ કે સજ્જનોનો સંગ સુખતા સમૂહને ઉત્પન્ન
કરે છે. સજ્જનોના સમુદાયમાં શાંત પુરુષોએ સંભળાવાતી જીવાત્માના તથા પરમાત્માના
એક્ય વિષેની કથાઓ ઘણા રસથી ભરેલી, અનાદિ સંસાર રૂપ બંધને ભેદનારી, સંસાર
રૂપી માર્ગમાં થાકેલાઓને વિશ્રામતા વૃક્ષરૂપ, તૃષ્ણાને તોડનારી અને ક્ષુધારૂપી દોષને
પણ મટાડનારી હોય છે તેથી તે કથાઓ શરીરનાં દુઃખને દાળી નાંખે છે. ૨૨.

સત્સંગોયંવહુગુણયુતોથૈકદોષેણદુષ્ટો

યત્સ્વાંતેયંતપતિચપરંસૂયતેદુઃસ્વજાલં ॥

સ્વલ્વાસંગોવસતિસમયેશર્મદઃપૂર્વકાલે

પ્રાયોલોકેસતતવિમલંનાસ્તિનિર્દોષમેકં ॥ ૨૩ ॥

ને કે સત્સંગ ધણા ગુણોવાળો છે તો પણ તેમાં એક માટો દોષ છે તે એક પ્રથમ સહવાસના સમયમાં તે અત્યંત સુખ આપીને પછી વિયોગના સમયમાં મનને અત્યંત તપાવે છે અને દુઃખના સમૂહને ઉત્પન્ન કરે છે ધ્યાનું કરીને જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ અત્યંત નિર્મલ અને અત્યંત નિર્દોષ હોતી જ નથી. ૧ ૨૩.

માર્ગેયાસ્યન્નવહુદિવસાન્પાંથસઃસંગ્રહીસ્યાત્

તસ્માદ્દોષોજિગમિષુપદપ્રાપ્તિવિગ્રસ્તતઃસ્યાત્ ॥

પ્રાપ્યોદ્દિષ્ટંવસનિરસનંતત્રકાર્યસ્યસિદ્ધે

મૂલાદ્બ્રંશોઽભિલષિતપદપ્રાપ્ત્યભાવોઽન્યથાહિ ॥ ૨૪ ॥

માર્ગમાં ચાલતાં ધણા દિવસ સુધી ઉપવાસ કરવા નહીં. કારણ કે તથી શરીરાદિકમાં માટી અડચણ થાય છે અને ધારેલ સ્થલે પોહોચવામાં વિગ્ર થાય છે. ધારેલા સ્થલમાં પોહોચીને ત્યાં નિવાસ કરજો પણ વચમાં નિવાસ કરજો માં. વચમાં લાંબો નિવાસ કરવાથી કાર્યની હાનિ થાય છે, સિદ્ધિનું મૂલ જતું રહે છે અને ધારેલા સ્થલમાં પોહોચાતું નથી. ૨૪.

માર્ગેચોરાનિકૃતિવપુષઃસંવસેયુઃસૈવ

ચ્છન્નાત્માનોવહુવિધગુણૈઃસંપરીક્ષ્યાઃપ્રયત્નાત્ ॥

દેવાન્વસ્ત્રંલિખિતમથવાદુર્વિધાનેતુકામા

વિશ્વાસોતોપરિચિતનૃષુપ્રોજ્ઞનીયૈનકાર્યઃ ॥ ૨૫ ॥

માર્ગમાં કપટથી સજ્જનોનો વેષ ધરનારા અને ધણા પ્રકારના ગુણો દેખાડીને પોતાના દોષોને ઢાંકનારા ચોર લોકો સહવાસ કરવા આવે છે માટે તેઓની પ્રયત્ન પૂર્વક પરીક્ષા કરજો. એ દુષ્ટ લોકોના મનમાં દેવ મૂર્તિઓને, વસ્ત્રોને કે પુસ્તકોને ચોરી જવાની ધમ્મણા હોય છે. આમ છે એટલા માટે માર્ગમાં અજાણ્યા માણસોનો વિશ્વાસ કરવો નહીં પણ કયો હોય તો છોડી દેવો. ૨૫.

મધ્યેમાર્ગયોજનાભ્યંતરેવાતિષ્ઠેયુશ્ચેદ્વિક્ષવસ્તેભિગમ્યાઃ ॥

પૂજ્યાઃપૂજ્યાસ્તદ્યાતિક્રાંતિરુગ્રાશ્રેયસ્કાર્યેનિષ્ફલીકર્તુમીશાઃ ॥ ૨૬ ॥

માર્ગમાં અથવા માર્ગથી એક યોજન દૂર સુધીમાં કાંઈ મહાત્મા સંન્યાસીઓ હોય તો તેઓની પાસે જવું અને તેઓનું પૂજન કરવું. કારણ કે એઓનું ઊદ્ધવન અતિષ્ઠ છે અને કલ્યાણનાં કામને નિષ્ફલ કરી દેવાને સમર્થ છે. ૨૬.

યદાપદપદંસદાયતિવરાસ્થિતંવસ્તુતન્

મતંભજમિતંપચાન્મનસિમાકૃથાઃપ્રાકૃતાન્ ॥

૧ અર્થાતરન્યાસ અલંકાર છે. (જુલો આ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૩૩ થી.)

કષાયકલુષાશયક્ષતિવિનિર્વૃતઃસન્મતઃ

સુખીચરસુખેચિરાત્સ્ફુરતિસંતતાનંદતા ॥ ૨૭ ॥

હે સંન્યાસીઓમાં ઉત્તમ ! જેઓ સર્વ અનર્થોથી રહિત અવિનાશી પદનું ચિંતન કરનારા હોય તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલજો. કદર્થપણાવાળા બીજા લોકોની વાતને મનમાં પણ ધરશો માં. મનમાં કામ ક્રોધાદિક દોષના આવેશથી થતી મલિનતાનો નાશ કરી સ્વસ્થ થઈ, સત્પુરૂષો સ્વીકારે એવી આવશ્યક સુખમાં વિચરજો. સુખ હોય તો થોડા દિવસમાં અખંડાનંદપાણું સ્પુરે છે.” ૨૭.

ઈત્યંગુરોર્મુલ્લુગુહોદિતવાક્સુધાંતામાપીયત્દૃષ્ટદયઃસમુનિઃપ્રતથ્યે ॥

પ્રસ્થાપ્યતંગુરવરોથસુરેશ્વરાચૈઃકાલંકિયંતમનયત્સહશૃંગકુધૈ ॥ ૨૮ ॥

એ પ્રમાણે શ્રીશંકરાચાર્યના સુખના ગર્ભમાંથી નીકળેલાં વચનોરૂપી અમૃતનું પાન કરી હૃદયમાં રાજી થએલા પદ્મપાદ ત્યાંથી તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યા અને એમને ચલાવ્યા પછી શંકરાચાર્યે સુરેશ્વર આદિ શિષ્યોની સાથે ત્રસ્પશૃંગ નામના પર્વતમાંજ કેટલોક કાલ-ક્ષેપ કર્યો. ૨૮.

અધિગમ્યતદાત્મયોગશક્તેરનુભાવેનનિવેદ્યચાશ્રવેભ્યઃ ॥

અવલંબિતારકાપથોસાવચિરાદંતિકમાસસાદમાતુઃ ॥ ૨૯ ॥

પછી પોતાની યોગ શક્તિથી પોતાનાં માછુને મંદવાડ જાણવામાં આવતાં શંકરા-ચાર્ય પોતાના શિષ્યોને કહી આકાશ માર્ગમાં ચાલીને તુરંત પોતાનાં માછુની પાસે પધાર્યા. ૨૯.

તત્રાતુરાંમાતરમેક્ષતાસૌનનામતસ્યાશ્વરણૌકૃતાત્મા ॥

સાચૈનમુદ્રીક્ષ્યશરીરતાપંજહૌનિઘાર્તૈર્વાંબુદેન ॥ ૩૦ ॥

વચ્ચ અંતઃકરણવાળા શ્રીશંકરાચાર્યે ત્યાં જઈ પોતાનાં માછુને માંદાં જોયાં અને તેમના ચરણમાં પ્રણામ કર્યો. જેમ ઉનાળાથી પીડાએલ માણસ મેઘને જોઈ શરીરના તાપને છોડી દે તેમ માછુએ એમને જોઈ શરીરનો તાપ છોડી દીધો. ૩૦.

અસાવસંગોઽપિતદાદ્રેચેતાસ્તામાહમોહાંધતમોપહર્તા ॥

અંબાયમસ્યત્રશુચંજહોહિબ્રવીહિકિંતેકરવાણિકૃત્યં ॥ ૩૧ ॥

માહરૂપી ઘાડા અંધકારને મટાડનારા શ્રીશંકરાચાર્ય પોતે અસંગ છતાં પણ તે સમયે ચિત્તમાં આદ્ર થઈને માને કહ્યું કે “માછુ ! હું અહીં આવ્યો છું, તને ચિંતા છોડી દો. તમારૂં કયું કામ કરૂં. કહો.” ૩૧.

દૃષ્ટ્વાચિરાત્પુત્રમનામયંસાત્દૃષ્ટાંતરાત્માનિજગાદમદં ॥

અસ્યાંદશાયાંકુશલીમયાત્તંદિષ્ટ્વાસિદૃષ્ટઃકિમતોઽસ્તિકૃત્યં ॥ ૩૨ ॥

ઘણે દિવસે ક્ષેમકુશલ આવેલા પુત્રને જોઈ મનમાં અત્યંત રાજી થએલાં તેમનાં માછુએ મંદમંદ અક્ષરોથી કહ્યું કે “હે પુત્ર ! મੈં મારી આ દશામાં તમને કુશલ દીધા એ બહુ સાફ થયું. આ ઉપરાંત બીજું શું કામ હોય ?” ૩૨

इतःपरंपुत्रकगात्रमेतद्वेदुंनशक्नोमजरातिशीर्णं ॥

संस्कृतशस्त्रोदितवर्त्मनात्वंसदृत्तमांप्रापयपुण्यलोकान् ॥ ३३ ॥

હે દીકરા ! હું સુભ આચરણવાળા ! હવે જરાથી અત્યંત વીખાઈ ગયેલું આ માઈ શરીર જીવતું રહેવાનું નથી તો તમે શાસ્ત્ર રીતે આ શરીરના હાહાદિક સંસ્કાર કરોને મને પવિત્ર પરલોકમાં પોંચાડજો.” ૩૩.

सुतानुगांस्सूक्तिमिमांजजन्याःश्रुत्वाथतस्यैसुखरूपमेकं ॥

मायमयाशेषोर्विशेषशून्यमानातिगंस्वપ્રભમપ્રમેયं ॥ ૩૪ ॥

उपादिशद्वह्नपरंसनातनंनयत्रहस्तांग्रिविभागकल्पना ॥

अंतर्वह्निःसन्निहितंयथावरंनिरामयंजन्मतदादिवर्जितं ॥ ૩૫ ॥

એ પ્રમાણે માણનાં પુત્રના સ્નેહને અનુસરતાં વચ્ચેના સાંભળી શ્રીશંકરાચાર્ય એમને સુખરૂપ, એક, માયાથી કલ્યાણેલા, સઘળા ભેદોથી રહિત, પ્રમાણોથી અગમ્ય, સ્વયંપ્ર-કાથ, ચિદાભાસની વ્યાપ્તિથી રહિત, હાથ પગ આદિ અવયવોની કલ્પનાથી રહિત, સના-તન, આકાશની પેઠે અંદર તથા બાહાર વ્યાપ્ત, નિર્દોષ અને જન્મ આદિ વિકારોથી રહિત પરબ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્યો. ૩૪, ૩૫.

सौम्यागुणोमेरमतेनचित्तरम्यंवदत्वंसगुणंतुदेवं ॥

नबुद्धिमारोहतितत्त्वमात्रंयदेकमस्थूलमनष्वगोत्रं ॥ ૩૬ ॥

એ ઉપદેશ સાંભળીને માણ્યે કહ્યું કે “હે સૌમ્ય ! આ નિર્ગુણ તત્ત્વમાં માઈ ચિત્ત હાગતું નથી એટલા માટે તમે કોઈ રમણીય સચુણુ દેવનું નિરૂપણ કરો. આ તમે કહે-લું કેવલ તત્ત્વ કે જે જાણું નથી અને ગોત્રાદિકથી રહિત છે તે તો મારી બુદ્ધિમાં પણ આવતું નથી.” ૩૬.

निशम्यमातुर्वचनंदयालस्तुष्टावभक्त्यामुनिरष्टमूर्तै ॥

वृत्तैर्भुजंगोपापदैःप्रसन्नःप्रस्थापयामाससचस्वदूतान् ॥ ૩૭ ॥

એ પ્રમાણે માણનાં વચ્ચેના સાંભળી દયાળુ શંકરાચાર્યે ‘‘ભુજંગપ્રયાત’ નામનાં પ્રત્ત-વાળા શ્લેષોથી ભક્તિ પૂર્વક સદાચિત્તની સ્તુતિ કરી અને સદાચિત્તે એ સ્તુતિ ઉપરથી પ્રસન્ન થઈ ત્યાં પોતાના દૂતોને મોકલ્યા. ૩૭.

विलोक्यतान्शूलपिनाकहस्ताभैवानुगच्छेयमितिब्रुवंसां ॥

तस्यांविस्मज्ज્યાનુनयेनशैवानस्तौદथોमाधवमादरेण ॥ ૩૮ ॥

હસ્તામાં ત્રિશૂલોનું અને પિનાકોનું ધારણ કરનારા એ શિવદૂતોને જોઈ માણ ‘હું તો આ લોકોની સાથે નહીં જાઉં’ એમ બોલતાં શ્રીશંકરાચાર્યે વિનય પૂર્વક તેઓનું વિસર્જન કરીને પછી આદરથી નીચે પ્રમાણે વિખણીની સ્તુતિ કરી. ૩૮.

૧ મુજંગ પ્રયાતં મવેશૈશ્વર્યમ્ : જેના પ્રત્યેક અણમાં ચાર ચાર ચમણ (૧૭૭) આવે તે ભુજંગ પ્રયાત વૃત્ત કેહેવાયછે. (વૃત્ત રતનાકર.) ૨ આ શ્લોક ગ્રંથને અંતે હાખલ કરેલા છે.

ભુજગાધિપભોગતલ્પભાજંકમલાંકસ્થલકલ્પિતાંઘ્રિપત્નં ॥

અભિવીજિતમાદરેણનીલાવસુધાભ્યાંચલમાનચામરાભ્યાં ॥ ૩૯ ॥

વિહિતાંજલિનાનિષેવ્યમાણંવિનતાનંદકૃતાગ્રતોરથેન ॥

ધૃતમૂર્તિભિરત્ત્વદેવતાભિઃપરિતઃપંચભિરંચિતોપકંઠં ॥ ૪૦ ॥

મહનીયતમાલકોમલાંગંમુકુટીરત્નચયંમહાર્દયંતં ॥

શિશિરેતરમાનુશીલિતાગ્રંહરિનીલોપલભૂધરંહસંતં ॥ ૪૧ ॥

શ્રેષ્ઠનાગનાં શરીરરૂપ શય્યા પર પોઢેલા, આમરેને હજાવતી નીલા અને વસુધા ના-
મની સ્ત્રીઓએ પ્રેમ પૂર્વક પવન નાખીને સેવાતા, આગળના પ્રદેશમાં હાથ નીડીને
ખેડેલા પોતાના વાહન ગરુડાએ સેવાતા, દેહ ધરીને ઊભેલા પાંચ સ્ત્રીઓના દેવતાઓ-
થી આરેકોર શોભતા સમીપવાળા, જેનાં ચરણોને ખોળામાં લઇને લક્ષ્મીજી આંખ્યા કરે છે
એવા અને સુંદર તમાલ જેવા શ્યામ અંગવાળા હોવાથી તથા મુકુટોમાં પોતે શોભાવેલા
રત્નોના સમૂહવાળા હોવાથી સૂર્ય શોભાવેલાં અગ્રોવાળા નીલવીના પર્વતની કાંતિને પણ
હસી કાઢાડતા નારાયણનું સ્મરણ કરૂં છું. ૩૯, ૪૦, ૪૧.

તત્તાદૃશંનિજસુતોદિતમંબુજાક્ષંચિત્તેદધારમૃતિકાલડપાગતેડપિ ॥

ચિત્તેનકંજનયનંતદ્દિભાવયંતીતસાજદેહમવલાકિલયોગિવત્સા ॥ ૪૨ ॥

મરણ સમયમાં પણ શ્રીચંક્રાચાર્યનાં માજીએ પોતાના પુત્રે વર્ણન કર્યા પ્રમાણે નારા-
યણને ચિત્તમાં ધરી અને એવી રીતે ચિત્તમાં નારાયણનું સ્મરણ કરતાં કરતાં માજીએ
યાગોની ખેડે દેહ છોડી દીધો. ૪૨.

તતઃશરચ્ચંદ્રમરીચિરોચિર્વિચિત્રપારિપ્લવકેતનાઢ્યં ॥

વિમાનમાદાયમનોજ્ઞરૂપંપ્રાદુર્વભૂવઃકિલવિષ્ણુદૂતા ॥ ૪૩ ॥

આ સમયે શરદ્ વસ્તુના ચંદ્રની કિરણોની ખેડે દીપતું અને વિચિત્ર ચંચલ ધ્વજ-
આવાળું સુંદર વિમાન લઇને વિષ્ણુના દૂતો ત્યાં આવ્યા. ૪૩.

વૈમાનિકાંસ્તાન્નયનાભિરામાનવેક્ષ્યત્દષ્ટાપ્રશશંસપુત્રં ॥

વિમાનમારોપ્યવિરાજમાનમનાયિતૈઃસાવહુમાનપૂર્વં ॥ ૪૪ ॥

વિમાન લઇને આવેલા તે મનોહર દૂતોને જોઇ રાજા થએલાં માજીએ ચંક્રાચાર્યનાં
વખાણ કર્યાં અને તે પછી એ દૂતા એમને ઘણા માન સહિત સુંદર વિમાનમાં બેસાડીને
વૈકુંઠના માર્ગમાં લઇ ગયા. ૪૪.

इयमर्चिरहर्वलक्षपक्षान्षड्दुदङ्माससमानिलार्कचंद्रान् ॥

चपलावरुणेंद्रधातूलोकान्क्रमशोतीसपरंपदंप्रपेदे ॥ ४५ ॥

અગ્નિ, દિવસ, શુક્રલપક્ષ, ઉત્તરાયણના છ માસ અને સંવત્સર એઓના અભિ-
માની રહેવાતાઓને તથા ગ્રાહ, સૂર્ય ચંદ્ર, વીજળી, વરુણ ઇંદ્ર અને બ્રહ્મા એઓના

૧ શંખ, ચક્ર, ગદા, ધનુષ્ય અને ખડ્ગ. ૨ દેવદાન નામના ઉત્તમ માર્ગમાં જતાં આ દેવતાઓને પ્રાપ્ત થવું પડે છે એમ
ઐગ્નર્જ્યોતિરહઃશુક્લવર્ણમાસા ઉત્તરાયણમ્ એ ભગવદ્ગીતાના શ્લોકમાં પણ કથ્યું છે.

લોકાને અનુક્રમથી મુકી મુકીને એ માણ વૈદ્ય લોકમાં ગયાં. ૪૫.

સ્વયમેવચિકીર્ણેષમાતુશ્ચરમંકર્મસમાજુહાવબંધુન્ ॥

કિમિહાસ્તિયતેસ્તવાધિકારઃકિત્વેત્યેનમમીનિર્નિદુરુચૈઃ ॥ ૪૬ ॥

પછી માણનું દાહાદિક કર્મ પોતાના હાથથીજ કરવાને ઇચ્છતા શ્રીશંકરાચાર્ય પોતાના અંધુઓને ત્યાં બોલાવ્યા. પણ એ અંધુઓ 'હિ કપટી! તું કે જે સંન્યાસી છે તેને અતંતકર્મ કરવામાં અધિકાર હોય કે?' એમ ઊંચા સ્વરથી બોલી બોલીને શ્રીશંકરાચાર્યને ધિકારવા લાગ્યા. ૪૬.

અનલંબહુધાર્થિતાપિતસ્મૈવતનાદત્તચવંધુતાતદીયા ॥

અથકોપપરીવૃતાંતરોસાવખિલાંસ્તાનશપચ્ચનિર્મમેદ્રઃ ॥ ૪૭ ॥

શ્રીશંકરાચાર્ય પોતાનાં માણનો દાહ કરવાને વાસ્તે ઘણા ઘણા કાલાવાલા કરીને પણ તેઓના પાસે અગ્નિ માગ્યો પણ તેઓએ આપ્યો નહીં. પછી કોપથી બ્રામ થએલા મનવાળા શ્રીશંકરાચાર્ય એ સઘળા અંધુઓને શાપ દીધો. ૪૭.

સંચિસકાષ્ટાનિસુશુષ્કવંતિગૃહોપકંઠેઘૃતતોયપાત્રઃ ॥

સદક્ષિણેદોષિમમંથવાહ્નિદદાહતાંતેનચસંયતાત્મા ॥ ૪૮ ॥

શાપ દીધા પછી શ્રીશંકરાચાર્ય ઘરના સમીપમાંજ લાકડાં એકઠાં કરી હાથમાં જલપાત્ર ધરી માણના જમણા હાથને મથાંને તેમાંથી અગ્નિ પ્રકટ કર્યો અને તે અગ્નિથી માણનો દાહ કર્યો. ૪૮.

નયાચિતાવાહ્નિમદુર્યદસૈશશાપતાન્સીયજનાન્સરોપઃ ॥

ઇતઃપરંવેદવહિઃકૃતાસ્તેદ્વિજાયતીનાંનેભવચ્ચભિક્ષા ॥ ૪૯ ॥

ગૃહોપકંઠેષુચવઃશ્મશાનમઘપ્રમૃસસ્તિતિતાંશ્ચછશાપ ॥

અઘ્યાપિતદેશમવાનવેદમધીયતેનોયમિનાંચભિક્ષા ॥ ૫૦ ॥

તદાપ્રમૃસેત્તગૃહોપકંઠેષ્વાસીત્શ્મશાનંકિલહંતતેષાં ॥

મહત્સુધીપૂર્વકૃતાપરાધોભવેત્પુનઃકસ્યસુસ્વાયલોકે ॥ ૫૧ ॥

માગ્યા છતાં પણ અંધુઓએ અગ્નિ આપ્યો નહીં એટલા માટે ક્રોધ કરીને શ્રીશંકરાચાર્ય તેઓને શાપ દીધો કે “હે બ્રાહ્મણો! આજ દિવસથી તમો વેદથી અહિષ્કૃત થશો. તમારે ત્યાં સંન્યાસીઓ ભિક્ષા નહીં કરે અને તમારાં ઘરોના સમીપમાંજ મુડદાં બાળવામાં આવશે.” આ શાપને લીધે અઘ્યાપી સુધી તે દેશના બ્રાહ્મણો વેદ ભણતા નથી એઓને ઘેર સંન્યાસીઓ ભિક્ષા લેતા નથી અને તેઓનાં શબો તેઓનાં ઘરોની આગળજ બાળવાની રીતિ ચાલી છે. જાણી જોઈને મહાત્માઓનો અપરાધ કરવામાં આવે તો તેથી જગતમાં કેને સુખ થાય? કોઈને પણ ન થાય. ૪૯, ૫૦, ૫૧.

શાંતઃપુમાનિતિનપીડનમસ્યકાર્યશાતોપિપીડનવશાતક્રુધમુદ્રહેત્સઃ ॥

શીતઃસુલોઽપિમથિતઃકિલચંદનદ્રુસ્તીબ્રાહ્મતાશજનકોભવતિક્ષણેન ॥ ૫૨ ॥

(આ પુરૂષ શાંત છે) એવા વિશ્વાસથી પણ શાંત પુરૂષને પીડયો નહીં ન્નેહ્યે. કા-
રણ કે શાંત પુરૂષને પણ બહુ દબાયાથી ક્રોધ ચડે છે. ચંદન ગ્રાહ્ય ને કે શીતલ છે
અને સુખદાયી છે તો પણ તેનું મથન કરવામાં આવે તો તેમાંથી તુરત તિવ્ર અગ્નિ
ઉત્પન્ન થાય છે.^૧ ૫૨.

યઘ્યયશાસ્ત્રીયતયાવિભાતિતેજસ્વિનાંકર્મતથાપ્યનિઘં ॥

વિનિઘકૃસંકિલભાર્ગવસ્યદદુઃસ્વપુત્રાન્કતિચિદ્વૃકાય ॥ ૫૩ ॥

ને કે સંન્યાસીએ શયનો દાહ ક્યો એ કામ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ લાગે છે તો પણ તે-
જનીએ કહેલા કામની નિંદા નહીં કરવી ન્નેહ્યે. મહાત્માઓની નિંદા કરવાથી માઠો
પરિણામ થાય છે. પરશુરામે પોતાની માને તથા ભાઈઓને માર્યા એ કામની નિંદા કર-
વાથી કેટલાએક મુનિઓને પોતાના પુત્રો નાહારેને ખવરાવી દેવા પડ્યા હતા. ૫૩.

इतिस्वजननीमसौमुनिजनैरपिप्रार्थितां

पुनःपतनवर्जितामननुसौख्यसंदोहिनीं ॥

यतिक्षितिपतिर्गतिंवितमसंसनीत्वातत

स्ततोऽन्यमतशातनेप्रयततेस्मपृथ्वતिले ॥ ૫૪ ॥

સંન્યાસીઓના રાજધિરાજ શ્રીશંકરાચાર્ય એ પ્રમાણે પોતાનાં માછને મુનિઓએ પણ
માગેલી, પુનરાવૃત્તિથી રહિત, અપાર સુખ દેનારી અને અસાનથી રહિત ગતિ આપ્યા
પછી પૃથ્વીમાં આરેકોર બીજાઓનાં ખંડન કરવાની ઇચ્છા કરી. ૫૪.

अथतत्सहायजलजांष्ट्र्युपागमेच्छुरभीप्सितेत्रावेललंवएपकः ॥

जलजांग्रिरप्यथपुरानिजाज्ञयाकृतवानुदीच्यबहुतीर्थसेवनं ॥ ૫૫ ॥

ને કે પોતાને એ પ્રમદ ઇચ્છા થઈ તો પણ પદ્મપાદના આવવાની વાટ ન્નેહને
તેમણે તે કામમાં વિરંબ ક્યો. પદ્મપાદ પણ કે જે પ્રથમ શ્રી શંકરાચાર્યની આજ્ઞાથી તીર્થ-
યાત્રા કરવા નીકળ્યા હતા તેમણે ઉત્તર દિશામાં ઘણાં ઘણાં તીર્થોનું સેવન કર્યું. ૫૫.

आससादशनकैर्दिशमुनेर्यस्यजन्मवसुधाघटीस्मृता ॥

साश्रुतिःसकलरोगनाशिनोयोऽपिवज्जलधिमेकाबिंदुवत् ॥ ૫૬ ॥

પદ્મપાદ એ દિશામાંથી પાછા વળીને ધીરે ધીરે^૨ ઘડાડપ જન્મભૂમીવાળા, નામ લેવા
માત્રથી સઘળા રોગોનો નાશ કરનારા અને સમુદ્રને એક બિંદુની પેઠે^૩ ધીજનારા મુનિ
(અગસ્ત્ય)ની દિશામાં (દક્ષિણ દિશામાં) આવ્યા. ૫૬.

૧. દ્રઢાંત. અલ'કાર છે. (જુલો આ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૩૮ મું.) ૨. અગસ્ત્ય મુનિ ઘડાડમાંથી જન્મ્યા હતા એ કથા
શ્રી ભગવતના ૫૪ સ્કંધના ૧૮ અધ્યાયમાં છે. ૩. અગસ્ત્ય મુનિનું નામ લેવાથી રોગ ટળી જાય છે એટલા માટે જમીને
તેમનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે. ૪. અગસ્ત્યમુનિ સમુદ્રને પીગયા હતા એ કથા મહાભારત આદિ ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે
૫. અગસ્ત્યમુનિ વિદ્યાબલને બેસાડી દેવાને વાસ્તે દેવતાઓની માગણા ઉપરથી કાશીમાંથી દક્ષિણ દિશામાં ગયા તે પાશ્વ
તે દિશામાં રથા કે જે ઉપરથી અગસ્ત્યના વાયદા કેહેવાય છે. (જુલો કાશીખંડ પૂર્વાર્ધ.)

અદ્રાક્ષીત્સુભગાહિભૂષિતતનુંશ્રીકાલહસ્તીશ્વરં
લિંગેસન્નિહિતંદધાનમનિશંચાંદ્રીકલામસ્તકે ॥
પાર્વત્યાકરુણારસાર્દ્રમનસાશ્લિષ્ટંપ્રમોદાસ્પદં
દેવૈરિંદ્રપુરોગૈર્મૈર્જયજયેસાભાષ્યમાણંમુનિઃ ॥ ૬૭ ॥

એ પદ્મપાદ દક્ષિણ દિશામાં આવી સુંદર સર્પોથી શણગારેલા શરીરવાળા, લિંગમાં સન્નિહિત થઇને રહેલા, મસ્તકમાં ચંદ્રની કલાનું ધારણ કરનારા, અત્યંત દયાળુ મનવાળાં પાર્વતીએ આલિંગન કરેલા, આનંદના નિવાસરૂપ અને ઇંદ્ર આદિ દેવતાઓ જેમની જ્યજ્ઞ શબ્દોથી સ્તુતિ કરતા હતા એવા ‘કાલહસ્તીશ્વર’ નામના સદાશિવનાં દર્શન કર્યા. ૫૭.

સ્નાત્વાસુવર્ણમુખરીસલિલાશયેતર્ગત્વાપુનઃપ્રણમતિસ્સશિવંભવાન્યા ॥
આનર્ચભાવકુસુમૈર્મનસાનૂનાવસ્તુત્વાચતંપુનરયાચતતીર્થયાત્રાં ॥ ૬૮ ॥

પદ્મપાદ ‘સુવર્ણમુખરી’ નામની નદીના જલાશયની અંદર સ્નાન કરી સદાશિવને તથા પાર્વતીને ફરીવાર પ્રણામ કરી તેઓનું માનસિક પુષ્પોથી પૂજન કર્યું, મનથીજ સ્તુતિ કરી અને સ્તુતિ કર્યા પછી તીર્થયાત્રનીજ પ્રાર્થના કરી. ૫૮.

લબ્ધાનુજ્ઞાંતજ્ઞારાટ્કાલહસ્તિક્ષેત્રાત્કાંચીક્ષેત્રમાગાત્પવિત્રં ॥

સંસારાઙ્ઘિસંતિતીર્પોઃપ્રસિદ્ધંવૃદ્ધાઃપ્રાહુર્યદ્ધિલોકેત્થમુષ્મિન્ ॥ ૫૯ ॥

શિવના તત્ત્વને જાણનારાઓમાં ઉત્તમ પદ્મપાદ અનુસાર લઇને તે કાલહસ્તિ નામના ક્ષેત્રમાંથી પવિત્ર કાંચોક્ષેત્રમાંથી ગયા કે જે કાંચોક્ષેત્ર સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તરવાની ઇચ્છા રાખનાર માણસને વાસ્તે આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ સાધનછે એમ પુરાણ આદિગ્રંથોમાં વૃદ્ધ લોકોએ કહ્યુંછે. ૫૯.

તત્રૈકાંસાધીશ્વરંવિશ્વનાથંત્વાગમ્યંસ્વીયભાગ્યાતિશીલા ॥

દેવીંધામાંતર્ગતામંતકારેર્હાર્દિરુદ્રસ્યેવજિજ્ઞાસમાનાં ॥ ૬૦ ॥

કલ્હાલેશંદ્રાકૃતતોનાતિદૂરેલક્ષ્મીકાંતંસંવસંતંપુરાણં ॥

કારુણ્યાર્દ્રેસ્વાંતમંતાદિશૂન્યંદૃષ્ટ્વાદવંસંતુષૈકભક્તયા ॥ ૬૧ ॥

ત્યાં પોતાના બાગ્યના અતિશયથીજ પ્રાપ્ત થાય એવા ‘એકાંસાધીશ્વર’ નામના સદાશિવને તથા જાણે મૃત્યુને જીતનારા સદાશિવનો અભિપ્રાય જાણવા માટેજ તે ધામની અંદર રહ્યાં હોય એવાં પાર્વતીને પ્રણામ કરી, તુરત ત્યાંથી થોડક દૂર નિવાસ કરીને રહેલા, લક્ષ્મીના પતિ, દયાથી બીજાઓના મનવાળા અને આદિઅંતથી રહિત ‘કલ્હાલેશ’ નામના પુરાણપુરૂષ (વિષ્ણુ) નું પરમભક્તિથી દર્શન કરીને પદ્મપાદ રાજી થયા. ૬૦, ૬૧.

પુંડરીકપુરમાયયૌમુનિર્યત્રનસતિસદાશિવોઽનિશં ॥

વાક્ષતેપ્રકૃતિરાદિમાત્ત્વદાપાર્વતીપરિણતિઃશુચિસ્મિતા ॥ ૬૨ ॥

ત્યાંથી પદ્મપાદ પુંડરીકપુરમાં આવ્યા કે જ્યાં સદાશિવ નિરંતર નાચ કર્યા કરેછે

અને તે નામને પાર્વતીરૂપે પરિણામ પામેલાં સુંદર મંદહાસ્યવાળાં આદિશક્તિ હૃદયથી જોયા કરેછે. ૬૨.

તાઢવંમુનિજનોત્રવીક્ષતોદિવ્યચક્ષુરમલાશયોનિશં ॥

જન્મમૃત્યુભયભેદિદર્શનાન્નેત્રમાનસાવિનોદકારકં ॥ ૬૩ ॥

સદાશિવનું ત્યાં થતું તાંડવ કે જે દર્શનમાત્રથી જન્મના તથા મરણના ભયને ભેદનારછે અને નેત્રને તથા મનને વિનોદ આપનારછે તેને નિર્મલ મનવાળા મુનિઓ દિવ્ય-ચક્ષુથી નિરંતર જોયા કરેછે. ૬૩.

કિંચાત્રતીર્થમિતિભિક્ષુગણેનકશ્ચિત્પૃષ્ઠોઽબ્રવીચ્છિવપદાંબુજસક્તાચિત્તઃ ॥

સંપ્રાર્થિતઃકરુણયાસ્મરદત્રગંગાંદેવોથસંન્યધિતદિવ્યસરિત્સુતીર્થં ॥ ૬૪ ॥

શિવાજ્ઞયાભૂદિતિર્થમેતચ્છિવસ્વગંગાંપ્રવદંતિલોકે ॥

સ્નાનાદમુષ્યાંવિધુતોરૂપાપાઃશનૈઃશનૈસ્તાંડવમીક્ષમાણાઃ ॥ ૬૫ ॥

શિવસ્વનાઢ્યશ્રમકર્શિતસ્યશ્રમાપનોદાયવિચિંતયંતી ॥

શિવેતિગંગાપરિણામગાભૂતંતોઽથચૈતત્પ્રથિતંતદાલ્યં ॥ ૬૬ ॥

નૃસત્તીરહતસ્વલજ્જલગતેઃપર્યાપતાઢ્ઢિંદુકં

પાર્શ્વેસ્તાવસતેર્વિનોદવશતોયજ્ઞહુકન્યાપયઃ ॥

નૃસંતંન્વતિધૂર્જટૌવિગલિતંપ્રેક્ષજ્જટામંડલા

તેનૈતચ્છિવજાઢ્ઢવીતિકથયંસન્યેવિપશ્ચિજ્જનાઃ ॥ ૬૭ ॥

ત્યાં સદાશિવનાં ચરણારવિંદમાં આસક્તચિત્તવાળા કોઈ ભક્તને પદપાદ આદિ સંન્યાસીઓએ ‘અહીં કશું તીર્થછે?’ એમ પુછતાં તે ભક્તે ઊત્તર આપ્યો કે ‘ભક્તોની પ્રાર્થના ઉપરથી સદાશિવે ગંગાજનું સ્મરણ કરતાં ભક્તો ઉપર દયાને લીધે મહાતીર્થરૂપ ગંગાજી અહીં સદાશિવની આસાથી સન્નિહિત થઈને રહ્યાં છે તેથી લોકો આ તીર્થને ‘શિવગંગા’ કહેછે કે જેમાં સ્નાન કરવાથી અત્યંત નિષ્પાપ થએલા પુરૂષો ધીરેધીરે સદાશિવનાં તાંડવને દેખેછે. અહીં પાર્વતી તાંડવથી થાકી ગએલા સદાશિવનો પરિશ્રમ મટાડવાને વાસ્તે વિચાર કરીને ગંગારૂપે થયાં છે તેથી આ તીર્થ ‘શિવગંગા’ કહેવાયછે એમ પણ કેટલાએક કહેછે. કેટલાએક વિદ્વાનો વળી એમ કહેછે કે અહીં સદાશિવ વિનોદથી નત્ય કરતા હતા તે સમયમાં ગંગાજીના નિવાસરૂપ તેમનું જટામંડલ ચત્રાયમાન થતાં કંપેલા કાંડાઓમાં પાણી પછડાવાને લીધે પડખાના પ્રદેશમાં પડેલા ગંગાજનના બિંદુઓમાંથી આ તીર્થ થયું છે તેથી ‘શિવગંગા’ કહેવાયછે. ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭.

સ્નાયંસ્નાયંતીર્થવર્યેઽત્રનિસંવીક્ષંવીક્ષંદેવપાદાઞ્જયુગ્મં ॥

શોધંશોધંમાનસમાનવોસૌવીક્ષેતેદંતાંડવંશુદ્ધચેતાઃ ॥ ૬૮ ॥

પવિત્ર મનવાળા માણસ આ ઉત્તમ તીર્થમાં વારંવાર સ્નાન કરવાથી અને નિત્ય સદાશિવનાં ચરણાર્ચિદાનું વારંવાર દર્શન કરવાથી પોતાના મનને અત્યંત શુદ્ધ કરીને સદાશિવનાં તાંડવનાં દર્શનને પ્રાપ્ત થાયછે. ૬૮.

શુદ્ધમહદ્વર્ણયિતુંક્ષમેતપુણ્યંપુરારિઃસ્વયમેવતસ્ય ॥

નિમજ્યશંભુદ્રુસરિસમુખ્યાંદાક્ષાયણીનાથમુદીક્ષતેયઃ ॥૬૯॥

આ શિવગંગામાં નાહીને સદાશિવનાં દર્શન કરનાર માણસને જે શુદ્ધ અને મોટું પુણ્ય થાયછે તેનું વર્ણન કરવાને સાક્ષાત્ સદાશિવ વિના બીજા કોઈ સમર્થ થતો નથી." ૬૯.

ઈતીરિતઃશંકરયોજિતાત્મકિનાપિંભિક્ષુર્મુદિતોજગાદે ॥

તીર્થતદાપુચ્ચનનામશંભોરંઘ્રિજિતાત્માભુવનસ્યગોમુઃ ॥ ૭૦ ॥

એ પ્રમાણે કોઈ શિવભક્તનાં વચન સાંભળી જેમણે સદાશિવમાંજ પોતાનું ચિત્ત જોડી દીધું એવા જિનૈદ્રિય પદ્મપાદ મુનિએ આનંદથી તે તીર્થમાં સ્નાન કર્યું અને સ્નાન કર્યા પછી, જગતનું રક્ષણ કરનારા સદાશિવના ચરણાર્ચિદમાં પ્રણામ કર્યા. ૭૦.

રામસેતુગમનાયસંદધેમાનસંમુનિરનુત્તમઃપુનઃ ॥

વર્ત્મનિપ્રયતમાનસોત્રજન્સંદર્શસરિતંકવેરજાં ॥ ૭૧ ॥

યત્પવિત્રપુલિનસ્થલંપયઃસિંધુવાસરસિકાયાવેણવે ॥

અભ્યરોચતહિરણ્યવાસસેપદ્મનાભમુખનામશાલિને ॥ ૭૨ ॥

ત્યાંથી એ મહાત્મા અને વચ્ચે મનવાળા પદ્મપાદ રામચંદ્રજીએ આંધેલી સેતુનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા કરીને ચાલતાં માર્ગમાં 'કાવેરી' નામની નદી તેમના જોવામાં આવી કે જે નદીના પવિત્ર તટનું સ્થલ ક્ષીરસમુદ્રમાં રહેવાની રૂચિવાળા, પીળાં વસ્ત્રોને ધરનારા અને પદ્મનાભ આદિ નામોથી શોભતા વિખણુ (રંગનાથ) ને આજ્ઞે લાગ્યુંછે. ૭૧, ૭૨.

સત્ત્વપર્વતમુતાતિનિર્મલાંભોભિધિક્તભગવેત્પદાંબુજે ॥

આકલય્યવહુશિષ્યસંવૃતઃપ્રાશ્ચિતાભિરુચિતસ્થલાયસઃ ॥ ૭૩ ॥

ત્યાં સદ્બાદ્રિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી એ નદીનાં નિર્મલ જલથી ભગવાનનાં ચરણાર્ચિદોનું ક્ષાલન કરી તે ચરણાર્ચિદોનું ધ્યાન કરી ઘણાશિષ્યોથી વીરાએલા ધારેલા સ્થલમાં જવાને ત્યાંથી ચાલ્યા. ૭૩.

ગચ્છન્ગચ્છન્માર્ગમધ્યેઽભિયાતંગેહંભિક્ષુર્માતુલસ્યાજગામ ॥

દૃષ્ટ્વાશિષ્યૈસ્તાંચિરેણાભિયાતંમોદંપ્રાપન્માતુલઃશાસ્ત્રવેદી ॥૭૪॥

ચાલતાં ચાલતાં મામાનું ઘર માર્ગમાં આવતાં પદ્મપાદ ત્યાં ગયા. શિષ્યો સહિત અને ઘણેકાએ આવેલા તે પદ્મપાદને જોઈ શાસ્ત્રોને જાણનારો તેમનો મામો રાજી થયો. ૭૪.

શુશ્રાવતંબંધુજનઃસશિષ્યંસ્વમાતુલાગારમુપેયિવાંસં ॥

આગસદૃષ્ટાચિરમાગતંતંજહર્ષહર્ષાતિશયેનસાશ્રુઃ ॥ ૭૫ ॥

‘પદ્મપાદ શિષ્યો સહિત મામાને ઘેર આવ્યાછે’ એવી ખબર મળતાં સઘળા અંધુઓ ત્યાં આવી, ઘણે કાલે આવેલા તે પદ્મપાદને જોઈ આનંદ પામ્યા અને હર્ષના અતિશયને લીધે તેઓને આંસુ આવી ગયાં. ૭૫.

રુરોદકશ્ચિન્મુદેત્રકશ્ચિજ્જહાસપૂર્વાચરિતંવંભાપે ॥

કશ્ચિત્પ્રમોદાતિશયેનકિંચિદ્વચસ્સ્વલ્લદ્વીઃપ્રણનામકશ્ચિત્ ॥ ૭૬ ॥

ત્યાં કોઈ સંમંધી પ્રેમથી રોવા લાગ્યો, કોઈ રાજી થવા લાગ્યો, કોઈ હસવા લાગ્યો, કોઈ આગતી વાતો કરવા લાગ્યો, કોઈ આનંદના અતિશયને લીધે ત્રુટતા અક્ષરોથી કાંઈક બોલવા લાગ્યો અને કોઈ પ્રણામ કરવા લાગ્યો. ૭૬.

ઉચ્ચેડયતંજ્ઞાતિજનઃપ્રમોદીદૃષ્ટાચિરાયાક્ષિપથંગતોભૂઃ ॥

દિદૃક્ષતેત્વાંજનતાતિહાર્દાત્તથાપિશક્નોપિનવીક્ષણાય ॥ ૭૭ ॥

આનંદ પામેલા સઘળા અંધુવર્ગે તેમને કહ્યું કે “બલે આવ્યા ઘણે કાલે દીઠા. સર્વે અંધુઓ અત્યંત પ્રેમથી તમને જોવાની ઇચ્છા કરતાં હતાં પણ તેઓને જોવાનો તમને અવકાશ મળતો ન હતો. ૭૭.

પુત્રાઃસમિત્રાનનબંધુવર્ગોનરાજવાધાનચચોરમીતિઃ ॥

કૃતાર્થતામૂલપદંયતિલંપ્રસૂનવંતંફલિતંમહાંતં ॥ ૭૮ ॥

શાખોપશાખાંચિતમેવવૃક્ષંવાધંતઆગસ્યનતદ્વિહનિં ॥

યથાતથાવાધનિનંદરિદ્રાવાધંતઆગસ્યદિનોદિનેસ્મ ॥ ૭૯ ॥

સંન્યાસીને પુત્રો, મિત્રો કે અંધુવર્ગે એઓની લાગણી હોતી નથી, રાજ્ય સંમંધી પીડા હોતી નથી કે ચોરનો ભયપણ હોતો નથી માટે સંન્યાસ કૃતાર્થપણના મૂળ સ્થાનક રૂપછે. જેમ પક્ષીઓ પુષ્પોવાળા અને શાખાઓથી તથા ઉપશાખાઓથી વ્યાપ થયેલા વૃક્ષનેજ આવીને ડુઃખ દેછે પણ પુષ્પો આદિથી રહિત વૃક્ષને ડુઃખ દેતા નથી તેમ દરિદ્ર લોકો દિવસે આવીને ધનવાનને ડુઃખ દેછે પણ નિર્ધનને ડુઃખ દેતા નથી. ૭૮, ૭૯.

કુટુંબરક્ષાગતમાનસાનાંનાયાતિનિદ્રાપિસુખંનજાતુ ॥

કદેવતાર્ચકચતીર્થયાત્રાકવાનિષેવામહતાંભવેન્નઃ ॥ ૮૦ ॥

અમો કે જેઓનું ચિત્ત સર્વદા કુટુંબના રક્ષણમાંજ લાગેલું રહેછે તેઓને સુખ મળતું નથી અને કોઈ સમયે નિદ્રા પણ મળતી નથી ત્યારે અમોને દેવસેવા, તીર્થયાત્રા કે મહાત્માઓની સેવા તો ક્યાંથીજ મળે. ૮૦.

અશ્રૌષ્મસંન્યાસકૃતંભવંતંવિપ્રાત્કુતાશ્ચિદ્રહમાગતાન્નઃ ॥

કાલોસગાતેબહુરઘદૈવાત્તીર્થસ્યહેતોર્ગૃહમાગતસ્ત્વં ॥ ૮૧ ॥

કોઈ બ્રાહ્મણ અમારે ઘેર આવ્યો હતો તેના કહેવાથી 'તમે સંન્યાસ લીધો છે' એમ અમે સાંભળ્યું હતું. તમે અહીંથી ગયા તેને આજ બ્રહ્મો કાલ વીતી ગયો. તીર્થ યાત્રા કરવા નીકળેલા તમે દૈવગતિથી ઘેર આવી નીકળ્યા છો. ૮૧.

યથાશક્તુતાઃપરવર્ધિતાન્દુમાનસમાશ્રયંતેસુખદાંસ્યજંસપિ ॥

પરપ્રકૃતાન્મઠદેવતાગૃહાન્યાતિઃસમાશ્રિયતથોદ્ગતિધ્રુવં ॥૮૨॥

જેમ પક્ષીઓ બીજાઓએ ઉછેરેલાં સુખદાયી વૃક્ષોને સેવે છે અને તેઓને છોડી પણ દે છે તેમ સંન્યાસીઓ બીજાઓએ કરાવેલા મઠોને અને દેવમંદિરોને સેવે છે અને પાછા અવશ્ય છોડી પણ દે છે. ૮૨.

યથાહિપુષ્પાણ્યભિગમ્યષટ્પદાઃસંગૃહ્યસારંસમેવમુંજતે ॥

તથાયતિઃસારમવાપુવન્સુખંગૃહાદૃહાદોદનમેવભિક્ષતે ॥૮૩॥

જેમ ભ્રમરો પુષ્પોને પ્રાપ્ત થઈને તેઓમાંથી સારને લે છે પણ તેઓને પીડતા નથી તેમ બ્રહ્માનંદરૂપ સત્ય સુખને પામેલા સંન્યાસીઓ પણ ઘેર ઘેર જઈને ભિક્ષાજ લે છે પણ કોઈ રીતે તેઓને પીડતા નથી. ૮૩.

યતેર્વિરજ્યાત્મગતિઃકલત્રંદેહંગૃહંસંયતમેવસૌર્યં ॥

વિરક્તિભાજસ્તનયાઃસ્વાશિષ્યાઃકિમર્થનીયંયતિનોમહાત્મન્ ॥૮૪॥

હે મહાત્મા ! સંન્યાસીને વૈરાગ્ય પૂર્વક સમાધિજ સ્ત્રી હોય છે, દેહજ ઘર હોય છે, મનનો નિગ્રહજ સુખરૂપ હોય છે અને વૈરાગ્યવાળા ચિષ્ણોજ પુત્રરૂપ હોય છે માટે સંન્યાસીને બીજા કોની ઇચ્છા રહે. ૮૪.

મનોરથાનાંનસમાપ્તિરિષ્યતેપુનઃપુનઃસંતનુતેમનોરથાન્ ॥

દારાનમીપ્સુર્યતતેદિવાનિશંતાન્પ્રાપ્યતેભ્યસ્તનયાનમીપ્સતિ ॥૮૫॥

અનાપુવન્દુઃસ્વમસૌસુતીવ્રંપ્રાપ્નોતિચેષ્ટેનાવિયુજ્યતેપુનઃ ॥

સર્વાત્મનાકામવશસ્યદુઃખંતસ્માદ્વિરક્તિઃપરુષેણકાર્યા ॥૮૬॥

ગૃહસ્થતો પોતાના મનોરથો પુરા નહીં થતાં પણ વારંવાર બીજા મનોરથો કર્યા કરે છે, સ્ત્રીઓને મેળવવાની ઇચ્છાથી રાત દિવસ યત્ન કર્યા કરે છે, સ્ત્રીઓ મળ્યા પછી તેઓ માંથી પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા કરે છે, યત્ન કરતાં છતાં પણ ઇષ્ટ પદાર્થને નહીં પ્રાપ્ત થતાં તીવ્ર દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે અને વળી પોતાની પાસેજે કંઈ ઇષ્ટ પદાર્થ હોય તેને ખોઈ ભેંસે છે. કામનાઓને વશ થયેલા પુરૂષને સઘળી રીતે દુઃખજ રહે છે માટે પુરૂષે વૈરાગ્યનું સંપાદન કરવું જોઈએ. ૮૫, ૮૬.

વિરક્તિમૂલંમનસોવિશુદ્ધિતન્મૂલમાહુર્મહતાંનિષેવાં ॥

ભવાદૃશાસ્તેનચદૂરદેશેપરોપકારાયરસામટંતિ ॥૮૭॥

વૈરાગ્યનું મૂળ મનની શુદ્ધિ છે અને મનની શુદ્ધિનું મૂળ મહાત્માઓની સેવા છે એમ

કેહેવાય છે એટલા માટે આપ જેવા પુરૂષો મહાત્માઓની સેવા કરવાના મિષથી પરોપકારને વાસ્તેજ પૃથ્વીમાં વિચરે છે. ૮૭.

અજ્ઞાતગોત્રાવિદિતાત્મતત્ત્વાલોકસ્યદૃષ્ટ્યાજઙ્ગવદ્વિભાંતઃ ॥

ચરંતિભૂતાન્યનુકંપમાનાઃસંતોયદૃચ્છોપનતોપભોગ્યાઃ॥૮૮॥

જેઓનાં ગોત્ર બીજાઓના બાણવામાં નથી આવતાં એવા, આત્મતત્ત્વને બાણના-રા, લોકોને જડ જેવા જણાતા અને જે યદ્યચ્છાથી મળે તેથીજ નિર્વાદ અલાવનારા મહાત્મા પુરૂષો પ્રાણીઓની ઉપર દયા કરવાને વાસ્તે પૃથ્વીમાં ફરે છે. ૮૮.

ચરંતિતીર્થાન્યપિસંગ્રહીનુંલોકમંહાંતોનનુશુદ્ધભાવાઃ ॥

શુદ્ધાત્મભાવાક્ષપિતોરુપાપાસ્તજ્જુષ્ટમંભોનિગદંતિતીર્થં ॥૮૯॥

શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા, સઘળાં પાપોનો ક્ષય કરનારા અને બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થએલા મહાત્મા પુરૂષોને જોકે તીર્થયાત્રા કરવાની કશી આવશ્યકતા નથી તો પણ અત્તાની લોકોને તીર્થયાત્રા આદિ સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા સારૂ તેઓ તીર્થયાત્રા પણ કરેછે. એવા મહાત્મા પુરૂષોએ જે જળનું સેવન કર્યું હોય તેજ તીર્થ કેહેવાય છે. ૮૯.

વસ્તવ્યમત્રકતિચિદિવસાનિવિદ્વંસ્ત્વદર્શનંવિતનુતેમુદિતાદિભવ્યં ॥

एष्यद्वियोगचकिताजनतेयमास्तेदुःखंगतेऽत्रभवितेतिभवसंगे॥९०॥

હું વિદ્વાન ! તમારે કેટલાક દિવસ અહીં રહેવું. કારણ કે તમારા જેવાનાં શુભ દર્શનથી પ્રમુદિતા આદિ વૃત્તિઓ ઊત્પન્ન થાય છે. તમે અસંગ હોવાથી અહીંથી જશો ત્યારે મર્યાદા તમારા વિયોગનું દુઃખ થશે એમ વિચારીને આ લોકો હમણાંજ, બિચ્ચના દુઃખથી બીચે છે. ૯૦.

कोशकेशमलस्यलास्यगृहमप्युद्रंहसामालयं

पैशून्यस्यनिशांतमुत्कटमृषाभाषाविशेषाश्रयं ॥

हिंसाभांसलमाश्रिताघनघनाशंसानृशंसावयं

वर्ज्यदुर्जनसंगमंकरुणयाशोध्यायतींदोलया॥९१॥

હું સંન્યાસીઓમાં ઉત્તમ ! ઘર કે જે ક્લેશરૂપી મેલના બંડારરૂપ છે, મોટાં સાહસોને નાઅવાના મ્યાનકરૂપ છે, આડીના નિવાસરૂપ છે, અત્યંત મિથ્યા બાપણોનો આશ્રયરૂપ છે, હિંસાથી ભરપૂર છે, ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને દુર્જનના સમાગમવાળું છે તેમાં પડેલા, ધનની પ્રબલ તૃણાથી ઘેરાએલા અને કૂરતાવાળા અમ લોકોને આપે પવિત્ર કરવા.” ૯૧.

संयुनक्तिवियुनक्तिदोहिनंदैवमेवपरमंमनागपि ॥

इष्टसंगतिनिवृत्तिकालयोर्निर्विकारतद्दयोभवेन्नरः ॥९२॥

૧ કશ્ચ, મેત્રી, મુદિતા અને ઉપેક્ષા એ ચાર શુભ વૃત્તિઓ છે. પાતાથી ઉતરતા લોકો ઉપર દયા રાખવી એ કશ્ચા કેહેવાયછે, પાતાના જેવા લોકોની સાથે મિત્રતા રાખવી એ મેત્રી કેહેવાય છે, પાતાથી અડતા લોકોને જોઈ રાહ રહેવું એ મુદિતા કેહેવાય છે અને કુટ લોકોની વાત મનમાં લાગવી નહીં એ ઉપેક્ષા કેહેવાય છે.

એ પ્રમાણે અંધુવર્ગનાં વચ્ચનો સાંભળી પદ્મપાદ બોલ્યા કે “પ્રહ્લાદિક પ્રાણીઓને અને સુદ્ર પદાર્થોને પણ ભિખાં તથા જુદાં કરનાર દૈવજ છે એટલા માટે પ્રિયતા યોગના સમયમાં તથા વિયોગના સમયમાં માણસે હર્ષ વિષાદથી રહિત રહેવું જોઈએ. ૯૨.

મધ્યાન્હકાલેશ્વરિતસ્તૃષાર્તઃકમેન્નદાતેતિવદન્નુપૌતે ॥

યસ્તસ્યનિર્વાપયિતાશ્ચુધાર્તઃકસ્તસ્યપુણ્યંવદિતુંક્ષમેતે ॥૯૩॥

મધ્યાન્હ સમયે ભૂખથી તથા તરશથી પીડાએલો માણસ ‘મને અન્ન દેનારો ક્યાં છે’ એમ બોલતો ગૃહસ્થને ઘેર આવે છે તો તે સમયે તેની ભૂખની પીડાને મટાડનારા ગૃહસ્થને જે પુણ્ય થાય છે તેનું વર્ણન કરવાને પણ કોણ સમર્થ છે ? ૯૩.

સાયંપ્રાતર્વિન્હકાર્યંવિતન્વન્મજ્જંસ્તોયેદંડકૃષ્ણાજિનીચ ॥

નિસંવર્ણીવેદવાક્યાન્યધીયન્શુધ્વાશીઘ્રંગેહિનોગેહમેતિ ॥૯૪॥

સાયંકાલે તથા પ્રાતઃકાલે અગ્નિની ઉપાસના કરતો, જળમાં સ્નાન કરતો, દેહનું તથા કાળીયારના ચર્મનું ધારણ કરતો અને વેદવાક્યોનું અધ્યયન કરતો બ્રહ્મચારી નિત્ય ભુખ્યો થઈને ગૃહસ્થને ઘેર આવ્યો આવે છે. ૯૪.

ઉચ્ચૈઃશાસ્ત્રંભાષમાણોઽપિભિક્ષુસ્તારંમંત્રંસંજપન્વાયતાત્મા ॥

મધ્યેઘસ્રંજાઠરામ્નોપ્રદીપ્તેદંડીનિસંગેહિનોગેહમેતિ ॥૯૫॥

ઈંચા સ્વરથી શાસ્ત્રનું ભાષણ કરતો અથવા ઓંકારરૂપ મંત્રનો જપ કરતો મનને વશ રાખનારો દંડી સંન્યાસી પણ મધ્યાન્હ સમયે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય ત્યારે નિત્ય ગૃહસ્થને ઘેર આવે છે. ૯૫.

યદન્નદાનેનનિજંશરીરંપુષ્પંસ્તપોયંકુરુતેસુતીવ્રં ॥

કર્તુસ્તદર્ધદતોઽન્નમર્ધમિતિસ્મૃતિઃસંવૃત્તેઽનવદ્યા ॥૯૬॥

વાનપ્રસ્થ પણ જે ગૃહસ્થનું અન્ન આઈ પોતાના શરીરનો નિર્વાહ કરતાં તીવ્ર તપ કરતો હોય તે ગૃહસ્થને વાનપ્રસ્થના પુણ્યમાંથી અરધો ભાગ મળે છે અને અરધો ભાગ વાનપ્રસ્થને રહે છે એમ નિર્દોષ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૯૬.

પુણ્યંગૃહસ્થેનવિચક્ષણેનગૃહેપુસંચેતુમલંપ્રયાસાત્ ॥

વિનાપિતત્કર્તૃનિપેવણેનતીર્થાદિસેવાબહુદુઃસ્વાધ્યા ॥૯૭॥

વિચક્ષણ ગૃહસ્થ પ્રયાસ વિના પણ, તીર્થયાત્રા આદિ ધર્મોના પ્રયાસ કરનારાઓનું સેવન કરવાથી સારી રીતે પુણ્ય મેળવી શકે છે. તીર્થ આદિની સેવા તો ઘણાં દુઃખો વેઠવાથી થઈ શકે છે. ૯૭.

ગૃહીધનીધન્યતરોમતોમેતસ્યોપજીવંતિધનંહિસર્વે ॥

ચૌર્યેણકશ્ચિત્પ્રણયેનકશ્ચિદાનેનકશ્ચિદ્વલતોપિકશ્ચિત્ ॥૯૮॥

ધનવાન ગૃહસ્થ મહા ભાગ્યશાળી છે એમ હું માનું છું. કારણ કે સર્વ લોકો તેના ધન ઉપર જીવે છે. કોઈ ચોરીથી, કોઈ સ્નેહથી, કોઈ દાનથી અને કોઈ બળથી પણ તેના ધન ઉપરજ જીવે છે. ૯૮.

સંતોષયેદ્વેદવિદંદ્વિજંયઃસંતોષયસેષસર્વદેવાન્ ॥

તદ્વેદવિષ્ણોનિવસંતિદેવાદિતિસ્સાક્ષાચ્છાતિરેવવાક્તિ ॥૧૯૯॥

જે ગૃહસ્થ વેદ જાણનારા આદ્યજ્ઞાને રાજી કરેછે તેને સર્વ દેવતાઓને રાજી કરવાનું પુણ્ય મળેછે. ધરણકે 'વેદ જાણનારા આદ્યજ્ઞાનમાં સર્વ દેવતાઓ વસેછે' એમ સાક્ષાત્ સુતિજ કહેછે. ૯૯.

સ્વર્ધર્મનિષ્ઠાધિદિતાસિલાર્થાજિસેંદ્રિયાઃસેવિતસર્વતીર્થાઃ॥

પરોપકારવ્રતિનોમહાંતઆયાંનિસર્વેશ્વરિણોગૃહાયા॥૧૦૦॥

સ્વધર્મમાં નિષ્ઠાવાળા, સધળા પુરુષાર્થોના સ્વરૂપને જાણનારા, સધળાં તીર્થોનું સેવન કરનારા, જિતેન્દ્રિય અને પરોપકાર કરવાના નિયમવાળા સર્વ મહાત્મા પુરુષો ગૃહસ્થને ઘેર આવેછે. ૧૦૦.

ગૃહીગૃહસ્થોપિતદશ્નુતેફલંયત્તીર્થસેવાભિરવાપ્યતેજનૈઃ ॥

તત્તસ્યતીર્થગૃહમેવકીર્તિતંધનીવદાન્યઃપ્રવસેન્નથશ્ચન્ ॥૧૦૧॥

લોકોને તીર્થોનાં સેવન કરવાથી જે પુણ્ય મળે છે તે પુણ્ય ગૃહસ્થને ઘેર બેઠાંજ મળે છે કે જેથી ગૃહસ્થનું ધરણ તીર્થરૂપ કહેવાયછે. આમછે એટલા માટે ધનવાન ગૃહસ્થે તો દ્વાતાળ થયું નોંધ્યે. તીર્થાદિક વાસ્તે પ્રવાસ કરવાની એવા કોઈ પણ ગૃહસ્થને આવશ્યકતા નથી. ૧૦૧.

અંતઃસ્થિતામૂષકમુખ્યજીવાવહિઃસ્થિતાગોમૃગપક્ષિમુખ્યાઃ ॥

જીવંતિજીવાઃસકલોપજીવ્યસ્તસ્માદૃહીસર્વવરોમતોમે ॥૧૦૨॥

ધરની અંદર રહેનારા ઊંદર આદિ જીવો અને બાહાર રહેનારા ગાય, મૃગ, તથા પક્ષી આદિ જીવો ગૃહસ્થનાંજ બાન્ધાદિકથી જીવેછે એટલા માટે ગૃહસ્થ કે જેના ઉપર સધળાઓની જીવિકા આણેછે તેને હું સર્વથી ઉત્તમ માનુંકું. ૧૦૨.

શરીરમૂલંપુરુષાર્થસાધનંતચ્ચાન્નમૂલંશ્રુતિતોવગમ્યતે ॥

તચ્ચાત્રમસ્માકમીપુસંસ્થિતંસર્વફલંગેહપતિદ્રુમાશ્રયં ॥ ૧૦૩ ॥

સધળા પુરુષાર્થોનું મૂળ શરીર છે અને શરીરનું મૂળ અન્નછે એમ સુતિમાં કહ્યુંછે તો અન્ન લોકોના અન્નનો સધળો આધાર ગૃહસ્થો ઉપરજ રહ્યો છે માટે અન્નલોકોને જે કોઈ શુભ ફળો મળેછે તેઓ ગૃહસ્થોરૂપી વૃક્ષથીજ મળેછે. ૧૦૩.

બ્રવીમિભૂયઃશ્રુણુતાદરેણવોગૃહાગતંપૂજયતાતુરાતિથિં ॥

સંપૂજિતોવોડતિથિરુદ્ધરેત્કુલંનિરાકૃતાત્કિંભવતીતિનોચ્યતે ॥૧૦૪॥

વળી પણ તમોને ભક્ષામણ કહુંકું તે આદરપૂર્વક સાંભળો. જે કોઈ આતુર અનિયમિતમારે ઘેર આવે તેનું અવશ્ય પૂજન કરજો. અતિથિનું પૂજન કરવાથી કુળનો ઉદ્ધાર થાયછે પણ તેને કહાડી મુકવાથી કેટલું અનિષ્ઠ થાયછે તે હું કહી શકતો નથી. ૧૦૪.

૧ બ્રહ્મદેવસ્વલિખમાનિભૂતાનિજાયંતે એ શ્રુતિમાં એ પ્રમાણેજ કહ્યું છે.

વિનાભિસંધિકુરુતશ્રુતીરિતંકર્મદ્વિજાનોજગતામધીશ્વરઃ ॥

તુષ્યેદિતિપ્રાર્થનયાગતેનસ્વાંતસ્યશુદ્ધિર્ભવિતાઽચિરેણવઃ ॥ ૧૦૬ ॥

હે બ્રાહ્મણો ! કૃળની કામના રાખ્યા વિનાજ વેદોક્ત કર્મ કરજો. કર્મ કરવામાં 'જગતનો ઇશ્વર અમને પ્રસન્ન થજો' એટલી પણ કૃળની માગણી કરવી નહીં, આ પ્રમાણે આલવાથી થોડા કાળમાં તમારા અંતઃકરણોની શુદ્ધિ થશે. ૧૦૫.

સસંરંભશિલપ્યત્સુફણિતિવધૂટીકુચતટી

પટીવત્પાટીરાગરવનવપંકાંકિતહૃદઃ ॥

તથાપ્યેતેપૂતાયતિપતિપદાંભોજમજન

ક્ષણક્ષીણક્લેશઃસદયહૃદયાભાઃસુકૃતિનઃ ॥ ૧૦૬ ॥

જો કે ગૃહસ્થો વેગથી આલિંગન કરતી અને મધુર યોગતી સ્ત્રીઓનાં કુઓ ઉપર પણ સમાન લાગતા ચંદનના અને અગરના કોચથી ખરડાએત્રી છાતીવાળા રેહેતા હોય તોપણ એઓ જો પવિત્ર, પુણ્યવાન અને દયા ભરેલી હૃદયની મુર્ચ્ચિવાળા રેહેતા હોય તો તેઓના કલ્પ મહાત્મા સંન્યાસીઓનાં ચરણવિદના બળનથી ક્ષણમાત્રમાં મટી જાયછે. ૧૦૬.

સંદિશ્યેત્યંબંધુતાંભિક્ષુરાજોભિક્ષાંચક્રેમાતુલસૈવગેહે ॥

પદ્મચ્છેનંમાતુલોમુક્તવંતંકિંસ્વિચ્છન્નપુસ્તકંશિષ્યહસ્તે ॥ ૧૦૭ ॥

પદ્મપાદે બંધુઓને એ પ્રમાણે બલામણુ કરીને મામાને ધેરજ ભિક્ષા કરી. પદ્મપાદે જમી રહ્યા પછી મામાએ તેમને પુછ્યું કે “આ તમારા શિષ્યના હાથમાં ઢાંકેલું કંઈ પુસ્તક છે!” ૧૦૭.

ટીકાવિદ્વન્ભાષ્યગેતિવ્રવાણંતાંદેહીતિપ્રોચિષેદત્તવાંશ્ચ ॥

અદ્રાક્ષીતાંમાતુલસ્તસ્યબુદ્ધિદૃષ્ટ્વાનંદીત્સેદમાપચ્ચાકિંચિત્ ॥ ૧૦૮ ॥

‘હે વિદ્વાન્ ! આ શારીરક ભાષ્યની ટીકાછે’ એમ ઉત્તર સાંભળી મામાએ ‘તે પુસ્તક જોવા આગો’ એમ કહેતાં પદ્મપાદે તે પુસ્તક મામાના હાથમાં આપ્યું. એ પુસ્તકનું અવલોકન કરતાં મામા પદ્મપાદની બુદ્ધિને જોઈ કાંઈક રાજી થયો અને તે સમયે તેને કાંઈક એક પણ થયો. ૧૦૮.

પ્રબંધનિર્માણવિચિત્રનૈપુર્ણીદૃષ્ટ્વાપ્રમોદંસવિવેદકિંચિત્ ॥

મતાંતરાણાંકિલયુક્તિજાલૈર્નિરુત્તરંબંધનમાલુલોચે ॥ ૧૦૯ ॥

પદ્મપાદની પ્રબંધ રચવાની વિચિત્ર આતુરીને જોઈ મામાને જેમ કાંઈક આનંદ થયો તેમ એ પુસ્તકમાં યુક્તિઓના સમૂહોથી મતાંતરોનું પ્રબલ અને જોનો ઉત્તર દઈ શકાય નહીં એવું અંડન કંઈ હતું તે જોઈને એક પણ ઉત્પન્ન થયો. ૧૦૯.

ગુરોર્મતંસ્થાભિમતંવિશેષાન્નિરાકૃતંતત્રસમત્સરોભૂત્ ॥

સાધુર્નિબંધોયમાંતવ્રવાણસ્તંસામ્યસૂયોપિકૃતાભિનંદઃ ॥ ૧૧૦ ॥

પ્રભાકર ભક્તનો મત કે જે પોતે સ્વીકારેલો હતો તેનું એ ગ્રંથમાં વિશેષ ખંડન કરે-
લું જોઈ એ વિષયમાં જોને મત્સર ઉત્પન્ન થયો એવા મામાએ મનમાં દ્વેષ છતાંપણુ ‘આ-
ગ્રંથ બહુ સારોછે’ એમ કહીને અભિનંદન કર્યું. ૧૧૦.

સેતુગચ્છામ્યાલયેપુસ્તભારંતેન્યસ્યેવંતેતેમેત્રજીવઃ ॥

વિદ્વન્યદ્વદ્ગોઘ્ઘાદૌપરેપાંપ્રીતિઃપૂર્ણાનસ્તથાપુસ્તભારે ॥ ૧૧૧ ॥

પછી પદ્મપાદે મામાને કહ્યું કે “આ પુસ્તકનો જોજો તમારે ઘેર મુકીને હું સેતુની
યાત્રા કરવા જઈશું. આજે જીવન આ પુસ્તકમાંજ છે. હું વિદ્વાન્ ! જેમ ગૃહસ્થાને ગાય
તથા ઘર આદિ ઉપર પૂર્ણ પ્રીતિ હોય તેમ અમ લોકોને પુસ્તકોના સમૂહ ઉપર પૂર્ણ પ્રીતિ
હોયછે.” ૧૧૧.

ઇત્યુક્ત્વાતેમાતુલંમસ્કરીશઃશિષ્યૈર્હૃદ્યનસેતુમેપપ્રતસ્થે ॥

પ્રસ્થાતુઃશ્રીપદ્મપાદસ્યજાતંકણ્ઠંચૈત્સૂચનાયૈનિમિત્તં ॥ ૧૧૨ ॥

એ પ્રભાણે મામાને કહી પદ્મપાદે શિષ્યોની સાથે આનંદપૂર્વક સેતુનો માર્ગ લીધો.
મામાને ઘેરથી ચાલવાના સમયમાં પદ્મપાદને ભવિષ્ય અનિષ્ટની સૂચના આપનારાં
અશુભ નિમિત્તો થયાં. ૧૧૨.

વાર્મનેત્રંગંતુરસ્પંદતૈપવાહુઃપુસ્ફારાપિવામસ્તથોરુઃ ॥

ચુક્ષાવોચૈર્હૈતકશ્ચિત્પુરસ્તાત્તત્સર્વદ્રાક્ષોઽગણિત્વાજગામ ॥ ૧૧૩ ॥

પદ્મપાદનાં પ્રસ્થાનના સમયમાં ડાબી આંખ, ડાબો હાથ તથા ડાબો સાથળ ફટ-
કવા લાગ્યાં અને કોઈએ સામેથી મોટી છીંક ખાધી. આ પ્રભાણે થયાછતાં પણ અદ્ભુ-
તેના પદ્મપાદ એ સઘળાને નહી ગણકારતાં ત્યાંથી ચાલ્યા. ૧૧૩.

ગતેત્રમેનેકિલમાતુલોસ્યગ્રંથેસ્થિતેસ્મિન્નગરુપક્ષહાનિઃ ॥

દગ્ધેત્રજાયેતમહાન્પચારોનોક્ત્યાનિરાકર્તુમપિપ્રભુત્વં ॥ ૧૧૪ ॥

પક્ષસ્યનાશાદૃહનાશઽવનોવરંઘૃહેઘૈવદહામિપુસ્તકં ॥

एवंनिरूप्यन्यदધાદુતાશનंचुक्रોशचाग्निर्दहतीतिमेगृहं ॥ ૧૧૫ ॥

પદ્મપાદે ગયા પછી મામાએ વિચાર કર્યો કે “જો આ ગ્રંથ રેહેશે તો મારા ગુરુના
પક્ષને હાનિ પોહીંયશે અને આ ગ્રંથ બળી જશે તો મારા ગુરુના મતનો મોટો પ્રચાર
થશે. આ ગ્રંથનું શાસ્ત્રાર્થ સંબંધી ભાષણથી ખંડન કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. મારા
ગુરુના પક્ષનો નાશ થાય તે કરતાં મારા ઘરનો નાશ થાય એજ સાફ છે માટે મારે મારા
ઘરની સાથે આ પુસ્તકને બાળી દેવું.” એ પ્રભાણે નિશ્ચય કરી પદ્મપાદના મામાએ પો-
તાના ઘરમાં અગ્નિ મુક્યો અને સળગાવીને ‘હાયરે ! મારા ઘરમાં લાહી થઈ’ એમ પો-
તેજ ઈંચા સ્વરથી ઓસો પાડવા માંડી. ૧૧૪, ૧૧૫.

ऐतित्थमाश्रितवदंतिचैवंतदेवमूलमभापणोपि ॥

यावत्कृतंतावदिहास्यकर्तुःपापं ततःस्याद्विगुणंप्रवक्तुः ॥ ૧૧૬ ॥

પરંપરાથી ચાલી આવતી લોકવાણી ઉપરથી વિદ્વાન્ લોકો આ વાત કરે છે અને એજ પ્રસિદ્ધ વાત ઉપરથી મેં આ ગ્રંથમાં (ગંધર્વગિવજયમાં) લખ્યું છે મોટા મારા ઉપર કોઈનું ગુણ પાપ પ્રસિદ્ધ કરવાનો દોષ મુકવો નહીં. ગુણ રીતે પાપકર્મ કરનારને જોઈતું પાપ લાગ્યું હોય તે કરતાં ગુણવાતની જગતમાં પ્રસિદ્ધિ કરનારને બમણું પાપ લાગે છે. ૧૧૬.

ગણત્રસૈફલ્લમુનેર્જગામતમાશ્રમંયત્રચરામચંદ્રઃ ॥

અશ્વત્થમૂલેન્યાધતસ્વચાપંસ્વયંકુશાનામુપારિન્યપીદત્ ॥૧૧૭॥

મામાને ધેરથી નીકળેલા પદ્મપાદ આજતાં આજતાં 'કુલ' નામના મુનિના આશ્રમમાં આવ્યા કે આં પૂર્વે રામચંદ્રજી ધીપળાના મૂળપર પોતાનું ધનુષ મુકીને પોતે દર્ભની પથારીપર બીરાજ્યા હતા. ૧૧૭.

તીર્થાસમુદ્રંજનકાત્મજાયાઃસંદર્શનોપાયમનીક્ષમાણઃ ॥

વસુંધરાયાંપ્રવળાઃપ્લવંગાનવારિરાશૌપ્લવનંક્ષમેતે ॥૧૧૮॥

સંચિતયન્નિતિકુશાસનસન્નિવિષ્ટોજ્યોતિસ્તદૈક્ષતવિદૂરગમેર્વાર્કિચિત્ ॥

સંવ્યાપ્તવજ્જગદિદંસુખશીતલંયત્સંપ્રાર્થનીયમનિશંમુનિદેવતાભિઃ ॥૧૧૯॥

૧ સમુદ્રને તરફા વિના બીજી સીતાજીને લંકામાંથી પાછો લેવાનો કોઈપણ ઉપાય નહોતો મળતો એવા રામચંદ્રજી 'વાનરાઓ પૃથ્વીમાં કેકવાને સમર્થ છે પણ તેઓ સમુદ્રને કેકવાને સમર્થ નથી' એમ ચિંતા કરતા કરતા દર્ભના આસનપર બેઠા હતા તે સમયે દૂર પ્રદેશમાં કોઈ અપૂર્વ તેજ તેમના જોવામાં આવ્યું કે જે તેજ જાણે આપ્યા જગતમાં ફેલાતું હોય એમ જણાતું હતું, સુખદાયી હતું, શીતલ હતું અને મુનિઓએ તથા દેવતાઓએ નિરંતર પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય હતું. ૧૧૮, ૧૧૯.

આગચ્છદાત્માભિમુખંનિરીક્ષ્યસર્વેતદુત્તસ્થુરુદારવીર્યાઃ ॥

તતઃપુમાકારમદૃશ્યતૈતન્મદાપ્રભામંડલમધ્યવર્તિ ॥૧૨૦॥

એ તેજને પોતાની સામે આવતું જોઈ મોટા પરાક્રમવાળા રામચંદ્રજી આદિ સર્વે ઉભા થયા. તેટલીવારમાં એ મોટી પ્રભાતા મંડલની અંદર કોઈ પુરૂષ છે એમ જણવામાં આવ્યું. ૧૨૦.

મધ્યેપ્રભામંડલમૈક્ષતાંચિતાંશિવકૃતિંસર્વતપોમયંપુનઃ ॥

લોપાદિમુદ્રાસાહિતંમહામુનિપ્રાવોધિકુંભોદ્રવમાદરાજ્જનૈઃ ॥૧૨૧॥

કોણ છે એમ જણવાની કાળજી ધરતાં થોડીવારમાંજ 'એ પ્રભાતા મંડલની અંદર પરમ પૂજ્ય, શિવના જેવી આકૃતિવાળા, સઘળી તપોમય મૂર્તિવાળા અને લોપામુદ્રા નામનાં પત્નીથી સંકુત મોટા મુનિ અગસ્ત્ય છે' એમ સર્વેના જણવામાં આવ્યું. ૧૨૧.

અગસ્ત્યદેવધારણુનંદનસ્તતઃસખેદમંતઃકરણોત્થમસજત્ ॥

પ્રાયોમહદર્શનમેવદેહિનાંક્ષિણોતિસ્વેદંરવિવન્મદાતમઃ ॥૧૨૨॥

૧ દર્ભની પથારીપર રામચંદ્રજી જે કારણથી બેઠા હતા તે કારણ કેહે છે.

અગસ્ત્ય મુનિ જોવામાં આવતાંજ રામચંદ્રજીએ અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થએલો ખેદ છોડી દીધો. જેમ સૂર્ય મોટા અંધકારને મટાડે છે તેમ ઘણું કરીને મહાત્માનું દર્શનજ પ્રાણીઓના ખેદને મટાડે છે^૧. ૧૨૨.

સભાર્યમધ્યાદિભિરર્પયિત્વારામસ્તદંધ્રિશિરસાનનામ ॥

તૂર્ણીમૂહૂર્તવ્યસનાર્ણવસ્થોદૃત્તિસમાસ્થાયપુનર્વભાષે ॥૧૨૩॥

રામચંદ્રજીએ મુનિના અને એમનાં પત્ની લોપામુદ્રાના અર્ધ્ય આદિથી પૂજા કરીને તેઓના ચરણમાં મસ્તકથી પ્રણામ કર્યા. દુઃખરૂપી સમુદ્રમાં પડેલા રામચંદ્રજી જરાવાર સૂપ રહી પછી ધીરજ ધરીને નીચે પ્રમાણે બોલ્યા. ૧૨૩.

દૃષ્ટ્વાભવંતંપિતૃવત્પ્રમોદેયન્મામગાદુઃસ્વમહાર્ણવસ્થં ॥

મન્યેમમાત્માનમવાપ્તકામંવંશોમહાન્મેતપનાત્પવૃત્તઃ ॥૧૨૪॥

નતત્રમાદૃગ્જનિતાનજાતઃપદચ્યુતોઽહંપ્રથમંસભાર્યઃ ॥

સલક્ષ્મણોરણ્યમુપાગતશ્ચમારીચમાયાનિહતાંતરંગઃ ॥૧૨૫॥

તત્રાપિભાર્યામહત્ત્વલેનસરાવણોરાક્ષસપુંગવોમે ॥

સાચાધુનાશોકવનેસમાસ્તેકૃશાવિયોગાત્સ્વતણ્વતિ ॥૧૨૬॥

આપ કે જે મને દુઃખરૂપી મહાસાગરમાં પડેલો જાણીને પધાર્યાછો તેમને જોઈ જેમ મારા પિતાને જોઈ રાજ થાઈ તેમ રાજ થાઉં. આજ હું મારા ચિત્તને પૂર્ણ થએલા મનોરથોવાળું માનું છું. અમારો પ્રખ્યાત વંશ કે જે સૂર્યથી ચાલેલો છે તેમાં મારા જેવો દુર્ભાગ્ય પુરૂષ કોઈ થયો નથી અને યશ્ને પણ નહીં. હું પ્રથમતો રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયો, રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થતાં પણ ગામમાં રહેવા નહીં પામતાં સીતાની તથા લક્ષ્મણની સાથે વનમાં આવ્યો, વનમાં આવતાં પણ મારીચિ કરેલી મૃગશૂની માયાથી મોઢી ભૂતમાં પડ્યો કે જે ભૂલનો લાભ લઈને ઓછામાં પૂરું તે વળી રાક્ષસોનો રાજ્ય રાવણ છળ કરીને મારી સ્ત્રી સીતાને હરી ગયો. એ સીતા હમણાં રાવણની આસોપાલવની વાડીમાં છે અને તે સીતા સ્વાભાવિક રીતે પાતળાંજ હતાં તેમાં વળી મારા વિયોગને લીધે વધુ દુઃખળાં થઈ ગયાં છે. ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬.

તીર્ત્વાસમુદ્રંવિનિહસદુષ્ટંવલેનસીતાંમહતાહરામિ ॥

યથાતથોપાયમુદાહરત્વંનમેલદન્યોસ્તિહિતોપદેષ્ટા ॥૧૨૭॥

હવે હું જે ઉપાયથી સમુદ્રને તરી મોટા સૈન્યથી દુષ્ટને મારી સીતાને પાછાં લાવું એવો કોઈ ઉપાય મને કહો. આ સમયમાં મને હિંતનો ઉપદેશ કરનારો આપવિના બીજા કોઈ નથી. ૧૨૭.

इतीरितोवाचमुवाचविद्वान्मारामशोकस्ववशंगतोभूः ॥

वंशद्वयेसंतिनृપामहांतःसंप्राप्यदुःखंपरिमुक्तदुःखाः ॥૧૨૮॥

એ પ્રમાણે રામચંદ્રજીનાં વચનો સાંભળી વિદ્વાન્ અગસ્ત્યમુનિએ તેમને કહ્યું કે “હે રામ ! તમે શોકને વશ થાઓમાં સૂર્યવંશમાં અને ચંદ્રવંશમાં પણ મોટા મોટા રાજાઓ દુઃખ પામ્યા હતા અને પાછા તે દુઃખથી મુક્ત થયા હતા. ૧૨૮.

લમગ્રણીર્દાશરથેધનુર્ભૂતાંતવાનુજસ્યાપિસમોનલક્ષ્યતે ॥

પૂવંગમાનામાધિપસ્યકોટિશોમામુંચમામુંચવચોવિનાથવત્ ॥૧૨૯॥

હે દશરથ રાજાના પુત્ર ! તમે ધનુષ્ ધરનારાઓમાં અગ્રણી છો, તમારા નાહાતા બાઈ લક્ષ્મણ જેવો પણ બીજા કોઈ વીર નથી અને વળી કરોડો મોટા વાનરાઓ તમારા સહાય છે માટે આનાથની પેઠે આમું વચન નહીં બોલો નહીં બોલો. ૧૨૯.

સહાયસંપત્તિરિયંતવાસ્તિહિતોપદેષ્ટાપ્યહમસ્મિકશ્ચિત્ ॥

વારાંનિધિઃકિકુરુતેતવાયંસ્મરાધુનાગોષ્પદમાત્રમેનં ॥૧૩૦॥

તમને આ રીતે સહાયોની સંપત્તિ છે અને વળી કોઈ હું પણ તમને હિતનો ઉપદેશ કરનાર સહાય મળ્યોહું માટે હવે આ સમુદ્રની તમારી પાસે શી શક્તિ છે ? હવે તો આ સમુદ્રને ગાવના પગના આબોચીઆ જેવોજ સમજો. ૧૩૦.

પુરેવચાર્ધ્વિધિમહંપિવામિશુષ્કેત્રતેનપ્રતિયાહિલંકાં ॥

एवमयाकीर्तिरुपाजितास्याद्धेतुवार्धौતથસાર્जितास्यात्॥૧૩૧॥

તમારી હસ્થા હોય તો હું આગળની પેઠેજ આ આપ્યા સમુદ્રને પી ભર્ગ કે જેથી સમુદ્ર સુકાઈ જતાં પગવાટથી તમે લંકામાં પોહોગો. પરંતુ એમ કરવાથી મેંજ કીર્તિ મેળવી કેહેવાય અને જો તમે સમુદ્રમાં સેતુ બાંધો તો તમે કીર્તિ મેળવી શકો. ૧૩૧.

સેતુવર્ધોવંધયિત્વાજહિલ્લંદુષ્ટૃંચૈર્ધ્યેનસીતાહતાસીત્ ॥

પ્રાપ્નોષિલંકીર્તિમાચંદ્રતારંતેનાત્રિધિવંધયલંકર્પદૈઃ ॥૧૩૨॥

તમે સમુદ્રમાં સેતુ બંધાવીને તે દુષ્ટને મારો કે જે દુષ્ટ સીતાને ચોરીથી હરી ગયો છે. એમ કરવાથી જ્યાંસુધી જગતમાં ચંદ્ર અને તારાઓ રહેશે ત્યાં સુધી તમે અવિચળ કીર્તિ પામશો માટે મોટા વાનરાઓના હાથથી સમુદ્રમાં સેતુ બંધાવો. ૧૩૨.

इत्थंयत्रप्रेरितोऽगस्त्यवाचासेतुरामोवંध्ययामासवार्धौ ॥

तुंगैःशृंगैर्वानरैस्तेनगत्वाતंहत्वाजौजानकीमानिनाय ॥૧૩૩॥

तत्तादृक्षेतत्रतीर्थेसभिष्टुःस्त्र/त्वाभक्तयारामનાથંપ્રણમ્ય ॥

तत्रश्रद्धोत्पत्तयेमानुषाणांशिष्येभ्यસ્તદ્દૈર્ઘ્યમવસમ્યગૂચે ॥૧૩૪॥

આ પ્રમાણે અગસ્ત્ય મુનિના વચનથી પ્રેરાએલા રામચંદ્રજીએ વાનરાઓના હસ્તોથી જ્યાં જ્યાં શિખરો નખાવીને જે સ્થળથી સમુદ્રમાં સેતુ બંધાવી હતી અને જે સ્થળથી લંકામાં જઈ દુષ્ટ રાવણને મારીને એ રામ સીતાજીને પાછાં લાબ્યા હતા તે સ્થાનમાં તીર્થમાં સ્નાન કરી ભક્તિથી રામશ્વરને પ્રણામ કરીને પદ્મપાદ તે સ્થળમાં મનુષ્યોને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવાને માટે શિષ્યોની પાસે તે સ્થળના મહિમાનું સારી રીતે વર્ણન કર્યું. ૧૩૩, ૧૩૪.

તન્માહાત્મ્યંવર્ણયંતંમુનિતંપ્રચ્છનંકશ્ચિદેવંવિપશ્વિત્ ॥

રામેશાઠ્યાર્કિસમાસોપપન્નાપૃષ્ઠસ્થાવોચદેવંસમાસં ॥૧૩૬॥

પદ્મપાદ એ સ્થળના મહાત્મ્યનું વર્ણન કરતા હતા તે સમયે કોઈ વિદ્વાને એમને પુછ્યું કે “રામેશ્વર શબ્દમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણની રીતિ પ્રમાણે કયો સમાસ છે ?” એ પ્ર-
માણે પુછતાં પદ્મપાદે નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના સમાસો કહ્યા.૧૩૫.

રઘૂદહસ્તત્પુરુષંપરંજગૌશિવોઽહુત્રીહિસમાસમૈરયત્ ॥

રામેશ્વરેનામાનિકર્મધારયંપરંસમાહુઃસ્પસુરેશ્વરાદયઃ ॥૧૩૬॥

રામચંદ્રજીએ ‘રામના ઇશ્વર તે રામેશ્વર’ એમ તત્પુરુષ સમાસ કહ્યો હતો, સદા-
શિવે ‘રામછે ઇશ્વર જેના તે રામેશ્વર’ એમ બહુ ત્રિહિ સમાસ કહ્યો હતો અને ઇંદ્ર
આદિ દેવતાઓએતો રામની તથા સદાશિવની એકતા સમજીને ‘રામ એવા ઇશ્વર તે રા-
મેશ્વર’ એમ કર્મધારય સમાસજ કહ્યો હતો.૧૩૬.

एवंनिश्चिखादितंतत्समासंश्रुत्वातत्रखोबुधोयोभ्यनंदत् ॥

અંખોજાંઘ્રિસ્તૈરથસ્તૂયમાનઃકંચિત્કાલંતત્રયોગીઢનૈષીત્ ॥૧૩૭॥

એ પ્રમાણે પદ્મપાદે નિશ્ચય કરીને સમાસોનું નિરૂપણ કરતાં ત્યાંના જે પંડિતો
હતા તેઓએ પદ્મપાદને અભિનંદન આપ્યું. પછી એ લોકો જેમની શ્રુતિ કરવા લાગ્યા
એવા યોગીશ્વર પદ્મપાદે તે સ્થલમાં કેટલોક કાવ્યરોપ કર્યો.૧૩૭.

तस्मादार्यःप्रस्थितोभूत्सशिष्यस्तीर्थस्नानोपात्तचित्तामलतः ॥

પડ્યન્દેશાન્માતુલીયંજગાહંગેહંદાહંતસ્યપુસ્તેનસાર્ધં ॥૧૩૮॥

જેમણે તીર્થસ્નાનથી ચિત્તના નિર્મલપણાનું સંપાદન કર્યું એવા પદ્મપાદ શિષ્યો
સહિત ત્યાંથી આલીને અનેક દેશોને જોતા જોતા પાછા મામાને ઘેર આવ્યા ત્યાં પોતાના
પુસ્તકની સાથે મામાનું ઘર બળી ગયાની વાત તેમના સાંભળવામાં આવી.૧૩૮.

श्रुत्वाकिंचित्खेदमापेदीवांसंमत्तामत्ताधैर्यमापेदीवांसं ॥

શ્રાવંશ્રાવંમાતુલેયસ્યતીવ્રંદાહંગેહસ્યાનુકંપાંવ્યધત્ ॥૧૩૯॥

विश्वस्यमांनिहितवानसिपुस्तभारंतंचादहद्भुतवहःपतितःप्रमादात् ॥

ત્તાવન્નમેસદનદાહકૃતોનુતાપોયાવાંસ્તુપુસ્તકવિનાશકૃતોમમસ્યાત્ ॥૧૪૦॥

પુસ્તક બળી ગયાની વાત સાંભળી કાંઈક એદ પાતેલા, સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરી ક-
રીને ધીરજ રાખતા અને ધરનો તીવ્ર દાહ થયાની વાત સાંભળી સાંભળીને દયા કરતા
એ પદ્મપાદને તેમના મામાએ કહ્યું કે “તમે મારા ઉપર વિશ્વાસ ધરીને પુસ્તક મુકી ગયા
હતા પણ તે પુસ્તકને મારા પ્રમાદને લીધે ધરમાં પડેલા અગ્નિએ બાળી નાખ્યું. તમારાં

પંથો ૧-૨-૮ પાણિનિય સૂત્ર પ્રમાણે તત્પુરુષ સમાસ છે. ૨ અનેકમન્યવદાર્થે ૨-૨-૨૪ એ પાણિનીય સૂત્ર
પ્રમાણે બહુ શ્રીહિ સમાસ છે. ૩ વિકોષળવંશિકોષળબહુલમ્ ૨-૧-૫૭ એ પાણિનીય સૂત્ર પ્રમાણે કર્મધારય સમાસ છે.

પુસ્તકનો નાથ થવાથી મને જેટલો પરિતાપ થાયછે તેટલો પરિતાપ માં ધર બળી જવાથી થતો નથી." ૧૩૯, ૧૪૦.

इत्थं ब्रुवंतं तमथोन्यगादीत्पुस्तंगतंबुद्धिरवस्थितामे ॥

उक्त्वासमारब्धपुनश्चटीकांकर्तुसधीरोयतिष्ठदंबंधः ॥ १४१ ॥

એ પ્રમાણે બોલતાં મામાને પદ્મપાદ કહ્યું કે "મારૂં પુસ્તક જતું રહ્યું પણ મારી બુદ્ધિ મારી પાસે રહીછે." સંન્યાસીઓએ વંદન કરવા યોગ્ય મહાધીર પદ્મપાદ એટલાં વચ્ચન કહીને ફરીવાર બાપ્તની ટીકા કરવાનો આરંભ કર્યો. ૧૪૧.

दृष्ट्वा बुद्धिमातुलस्तस्य भूयो भीतः प्रास्य द्रो जने तन्मनो ग्रं ॥

किंचिद्द्रव्यपूर्ववन्न समीष्टटीकांकर्तुके चिदेवं ब्रुवंति ॥ १४२ ॥

‘પદ્મપાદની બુદ્ધિને જોઈ વળી ભય પામ્યા તેમના મામાએ પદ્મપાદની ભક્તિમાં જેથી પદ્મપાદની બુદ્ધિ હણાઈ ભય એવું કોઈ ઓષધ નાખી દીધું કે જે ખાવામાં આવવાથી પદ્મપાદ પૂર્વની પેઠે ટીકા કરી શક્યા નહીં’ એમ કેટલાએક કહેછે. ૧૪૨.

अत्रांतरेऽन्यैर्निजवच्चराद्भिः स्वैस्तीर्थयात्रादियतैः सताथ्यैः ॥

अर्थादुपेयाश्रमतः कनिष्ठवर्जातः सखेदैः समुनिः समंक्षीत् ॥ १४३ ॥

આ સમયમાં પદ્મપાદની પેઠે તીર્થયાત્રા કરવા નીકળેલા અને પદ્મપાદને ખારા કે-ટલાએક તેમના ગુરુભાઈઓ કે જેઓએ પદ્મપાદ પછી સંન્યાસાશ્રમ લીધો હતો તેઓ પણ પ્રસંગથી તે દેશમાં આવી નીકળ્યા. એઓએ પણ પદ્મપાદની અબર મળતાં પદ્મપાદના મામાને ઘેર આવીને, એ મુંઝાઈ ગએલા પદ્મપાદને જોયા. ૧૪૩.

दृष्ट्वा पद्मांघ्रिकमात्तेप्रणमुस्तत्पादांभोजीयरेणून् दधानाः ॥

अन्योन्यं દ્રાગદદુસ્તેદદુશ્ચાનેકાનેહોયોગજૈકયાન્નમાંસિ ॥ ૧૪૪ ॥

પદ્મપાદને જોઈ એઓ પદ્મપાદનાં ચરણની રજ પોતાને માથે આવે એવી રીતે પદ્મપાદને પગે લાગ્યા. ઘણે કાળે મળવાને લીધે તેઓએ તુરત પરસ્પરને નમસ્કારો આપ્યા તથા પરસ્પરના નમસ્કાર લીધા. ૧૪૪.

वाणीनिर्जितपद्मश्वरगुरुप्राचेतसाचेतसा

त्रिभ्राणाचरणमुनेर्विरचितव्यापल्लवंपल्लवं ॥

धुन्वंतं प्रभयानिवारिततमाशंकापदं कामदं

रेजेंते वसतां समष्टिरमुहत्तसाहितासाहिता ॥ ૧૪૫ ॥

વાણીની અતુરીથી શેષનાગને, બૃહસ્પતિને તથા વાલ્મીકિને પણ છતી શેકે એવો, કુષ્ઠ ભેદવાદીઓના સમૂહોને મહાભય આપનારી અને ગુરુનું ચરણારવિંદ કે જે પોતાની પ્રભાથી આશ્ચર્યભૂત અજ્ઞાનનું અત્યંત નિવારણ કરનાર, સદ્ગુણ મનોરથોને પૂરનાર અને ભવિષ્ય વિપત્તિઓના ભાગોને પાનડાંની પેઠે કંપાવનાર છે તેને ચિત્તમાં ધારણ કરતી એ આચાર્યના શિષ્યોની મંડલી, એ સ્થળમાં શોભવા લાગી. ૧૪૫.

શ્રુશ્રાવસાંતેવસતાંસમષ્ટિઃસ્વદેશકીયાંસુલ્લસાંસુવાર્તાં ॥

અર્થાત્સમીપાગતતઃકુતશ્ચિદ્વિજેન્દ્રતઃસેવિતસર્વતીર્થાત્ ॥૧૪૬॥

એ મંડલીને સઘળાં તીર્થોનું સેવન કરીને કોઈ પ્રયોજનથી ત્યાં આવેલા એક ઉત્તમ બ્રાહ્મણના મુખથી પોતાના દેશ સંબંધી સઘળી સુખદાયી વાતની ખબર મળી. ૧૪૬.

અથગુરુવરમનવેક્ષ્યનિતાંતંવ્યથિતહૃદોમુનિવર્યવિનેયાઃ ॥

કથમપિવિદિતતદોયસુવાર્તાઃસમાધિગતાઃકિલકેરલદેશાન્ ॥૧૪૭॥

ધણા કાલથી શ્રીશંકરાચાર્યનાં દર્શન નહીં મળવાથી જ્યોત્સ્નાનાં હૃદયો અત્યંત આતુર થયાં હતાં એવા એ શ્રીશંકરાચાર્યના શિષ્યો એ રીતે માંડ માંડ શ્રીશંકરાચાર્યની ખબર મેળવીને કેરલ દેશમાં (મલબારમાં) ગયા. ૧૪૭.

અત્રાંતરેયતિપાતિઃપ્રસુવૉંસકૃત્સાંકૃત્સાસ્વધર્મપરિપાલનસક્તચિત્તઃ ॥

આકાશલંઘિવરકેરમહીરુહેષુશ્રીકેરલેપુમુનિરાસ્ટચરન્વિરક્તઃ ॥ ૧૪૮ ॥

સ્વધર્મનું પાલન કરવામાં આસક્ત ચિત્તવાળા અને પરમ વૈરાગ્યવાળા શ્રીશંકરાચાર્ય આ સમયમાં પોતાનાં માથુની અંત ક્રિયા કરીને આકાશ પર્વત ઊંચા ઉત્તમ કેર નામનાં વૃક્ષો વાળા કેરલ દેશમાં રહ્યા હતા અને તેમાંજ વિચરતા હતા. ૧૪૮.

વિચરન્નથકેરલેષુવિષ્વઙ્ગનિજંશિષ્યાગમનંનિરીક્ષ્યમૌની ॥

વિનયેનમહાસુરાલયેશંવિનમન્નસ્તુતનિસ્તુલાનુભાવઃ ॥ ૧૪૯ ॥

કેરલ દેશમાં આરેકોર વિચરતા અને અનુપમ પ્રભાવવાળા એ શ્રીશંકરાચાર્ય પોતાના શિષ્યોના આવવાની વાટ જોઈને વિનયથી ‘મહાસુર’ નામના ધામના અધિપતિ વિષ્ણુને પ્રણામ કરતાં કરતાં નીચે પ્રમાણે તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૧૪૯.

સદસત્ત્વવિમુક્તયાપ્રકૃત્યાચિદાચિદ્રૂપમિદંજગદ્વિચિત્રં ॥

કુરુપેજગદીશલીલયાત્વંપરિપૂર્ણસ્યનહિપ્રયોજનેચ્છા ॥૧૫૦॥

હું જગદીશ્વર ! આપ અનિર્વચનીય સ્વરૂપવાળી માયાથી આ જડચૈત્યાત્મક વિચિત્ર જગતને કેવળ લીલાને વાસ્તેજ ઉત્પન્ન કરોછો. આપ કે જે પૂર્ણકામછો તેમને બીજું કોઈ પ્રયોજન મેળવવાની ઇચ્છાતો સંભવેજ નહીં. ૧૫૦.

રજસામૃજસીશસત્ત્વટ્ટિસ્ત્રિજગદ્રક્ષસિતામસઃક્ષિણોપિ ॥

બહુધાપરિકીર્ત્યસેત્સત્ત્વંવિધિવૈકુંઠશિવાભિધાભિરેકઃ॥૧૫૧॥

હું ઈશ્વર ! તમેજ રજેગુણનું ધારણ કરીને જગતને રચ્યોછો, સત્ત્વગુણનું ધારણ કરીને જગતની રક્ષા કરોછો અને તમોગુણનું ધારણ કરીને જગતનો પ્રલય કરોછો એટલા માટે તમે એકજ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શિવ એ નામોથી અનેક પ્રકારે કહેવાયોછો ૧૫૧.

વિવિધેષુજલાશયેષુસોડયંસંવિતેવપ્રતિબિંવિતસ્વભાવઃ ॥

બહુરૂપમિદંપ્રવિશ્યવિશ્વંસ્વયમેકોડપિભવાન્વિભાસનેકઃ॥૧૫૨॥

આપ પોતે એક છતાં પણ જેમ સૂર્ય અનેક જલાશયોમાં પ્રતિબિંબિત થઈને અનેક જલાયછે તેમ ધણાં રૂપો વાળાં આ જગતમાં જીવરૂપે પ્રવેશ કરીને અનેક જલાઓછો. ૧૫૨.

इतिदेवमाभिष्टुवन्विशिष्टस्तुतितोसौसुरसन्नसन्निविष्टः ॥

चिरकालवियोगनदीनचित्तैःशिरसाशिष्यगणैरथोवन्दे ॥૧૫૩॥

આ પ્રમાણે શ્રીશંકરાચાર્ય ઉત્તમ સ્તુતીઓથી વિષ્ણુનું આરાધન કરતાં કરતાં એજ દેવાસયમાં ખીરાળ્યા હતા ત્યાં, હાંબા કાલના વિયોગથી ચિત્તમાં દીન થએલા પદ્મપાદ આદિ શિષ્યોએ આવીને મશ્તકોથી દંડવત્પ્રણામો કર્યા. ૧૫૩.

गुरुणाकुशलानुयोगपूर्वसदयंशिष्यगणेषुसांत्वितेषु ॥

अतिदीनमनाःशनैरवादीदजहद्गददिकंसपन्नपादः ॥૧૫૪॥

શ્રીશંકરાચાર્ય દયા બરેલી રીતે કુશલ પ્રશ્ન પૂછીને સઘળા શિષ્યોની સાંત્વના કરી રહ્યા પછી અત્યંત દીન મનવાળા પદ્મપાદે તોતડતા અક્ષરોથી ધીરેધીરે નાચે પ્રમાણે વિસ્તાર કરી. ૧૫૪.

भगवन्नभिगम्यरंगनाथंपथिपन्नाक्षमहंनिवर्त्तमानः ॥

बहुधाविहितानुनीतिनीतोबतपूर्वाश्रममातुलेनगेहे ॥૧૫૫॥

મહારાજ ! હું રંગનાથ નામના વિષ્ણુનાં દર્શન કરીને વળ્યો તે સમયે મારો પૂર્વાશ્રમનો મામો માર્ગમાં ધણા ધણા કાલાવાલા કરીને મને પોતાને ઘેરેતેડી ગયો હતો. ૧૫૫.

अहमस्वपुरोभिदावर्देदोरपिपूर्वाश्रमवासनानुबंधात् ॥

अपठंभवदीयभाष्यटीकामजयंचात्रकृतानुयोगमेनं ॥૧૫૬॥

જે કે એ મામો ભેદવાદીઓમાં અગ્રણી હતો તો પણ મેં પૂર્વાશ્રમની વાસનાને હીધે તેને આપના ભાષ્યની ટીકા વાંચી સંભળાવી અને તેમાં પૂર્વપક્ષો કરવા લાગેલા તે આમાને મેં વાદમાં જીતી પણ લીધો. ૧૫૬.

दग्धमुद्रमुखमुद्रिणमंत्रैर्ध्वस्ततर्कगुरुकापिलतंत्रैः ॥

वर्मितोनिगमसारसुधाक्तैर्मતुलंतमजयंतवसूक्तैः ॥૧૫૭॥

આપનાં ઉત્તમ ભાષણો કે જેઓ તપ્તમુદ્રા (ઉનીછાપ) લેનારા લોકોનાં મોહોડાં બંધ કરવાના મંત્રોરૂપ છે, વેદના સાર રૂપી અમૃતથી ખરડાયેલાં છે અને તર્ક મતને, પ્રભાકરના મતને તથા કપિલના મતને તોડી નાખનારાં છે તેઓરૂપી બખતર ધરીને મેં આમાને જીતી લીધો. ૧૫૭.

खज्ञाखङ्गिविहारकल्पितरुजंकाणादसेनामुखे

शस्त्राशास्त्रिकृतंશ્રમंचविषमंपश्यत्पदानांपदे ॥

यष्टायष्टिभवंचकापिलबलेखेदंमुनेतावकैः

सूक्तैर्यौक्तिकवंशमौक्तिकमयैर्નાપદ્યતેવર્મિતઃ ॥૧૫૮॥

હે મુનિ ! યુક્તિઓના સમૂહરૂપ વાંસથી ઉત્પન્ન થએલાં આપનાં ઉત્તમ ભાષણો-રૂપી મોતીનું બખતર ધરનારો પુરૂષ કણાદના અનુયાયી તાર્કિક લોકોની સેનાના મુખમાં

તરવારોની ઝપાઝપી જેવા વાદમાં પણ સુંઝાતો નથી, ગૌતમના અનુયાયી લોકોની સેનામાં શાસ્ત્રોની ઝપાઝપી જેવા વિવાદમાં પણ વિષમ શ્રમ પામતો નથી અને સાંખ્ય લોકોની સેનામાં ઘોઠા ઘોઠી જેવા વિવાદમાં પણ એક પામતો નથી. ૧૫૮.

અથગૂઢહૃદોયથાપુરંમામભિનંદ્યાહિતસત્કિયસતસ્ય ॥

અધિસન્નનિધાયભાષ્યટીકામહમસ્યાયમશંકિતોનિશાયાં॥૧૫૯॥

હે ગુરૂ! પછી હારી ગયેલા મારી મામાએ પોતાનો કુટુંબ અભિપ્રાય મનમાં જ ગુપ્ત રાખીને મારો આગળની પેઢે સત્કાર કરતાં હું તેના ઘરમાં ભાષ્યની ટીકા સુકીને નિઃશંક રીતે સાંથી રાતનો આશ્વસો. ૧૫૯.

યુગપર્યયનૃસદુગ્રફાલજ્વલનજ્વાલકરાલકીલજાલઃ ॥

દહનોધિનિશીથમસ્યધામ્નાવતટીકામપિભક્ષસાદકાર્પીત્વ ॥૧૬૦॥

હું આલ્યા પછી મધરાતને સમયે તે મારા મામાના ઘરમાં, પ્રવચના સમયમાં નૃત્ત કરતા સદાશિવના લલાટના અગ્નિની જ્વાળાઓના જેવી વિકરાળ જ્વાળાઓ વાળો અગ્નિ લાગતાં તે અગ્નિએ મારા મામાના ઘર ભળી ભાષ્યની ટીકાને પણ ભસ્મ કરી નાખી. ૧૬૦.

અદહત્સ્વગૃહંસ્વયંહતાશોભિમતગ્રંથમસૌવિદગ્ધુકામઃ ॥

માતિમાંઘ્યકરંગરંચમૈક્ષેવ્યધિતાસ્યેતિવિજૃંભતેસ્મવાત્તા ॥૧૬૧॥

આ વિષયમાં લોકોમાં એવી વાત ફેલાઈ છે કે “પોતાના પ્રતિપક્ષરૂપ ગ્રંથનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી એ અભાગીયાએ પોતાનું ઘર પણ પોતાના હાથથી બાળી નાંખ્યું અને પદ્મપાદની ભિક્ષામાં જેથી જીદિ મંદ થઈ જાય એવું ઝેરી ઔષધ પણ નાખી દીધું.” ૧૬૧

અધુનાધિપણાયથાપુરંનોવિધુનાનાવિશયંપ્રસાદમેતિ ॥

વિષમાપુનરીદશીદશાનઃકિમુયુક્તાભવદંધ્રિકિકરાણાં ॥૧૬૨॥

મારી જીદિ કે જે આગળ સંશયો તોડવાના સામર્થ્ય વાળી હતી તે હવે તેવી નિર્મલ થતી નથી. અમે કે જેઓ આપના ચરણના કિંકર છીએ તેઓને આવી વિષમ દશા પ્રાપ્ત થવી યોગ્ય છે? નથીજ. એટલા માટે મારી જીદિને આગળના જેવી કરી આપો. ૧૬૨.

ગુરુવરતવયાભાષ્યવરણ્યેવ્યરચિમયાલલિતાકિલવૃત્તિઃ ॥

નિરતિશયોજ્જ્વલયુક્તિયુતાસાપથિકિલહાવિનનાશકૃશાનૌ॥૧૬૩॥

હે સદ્ગુરૂ! આપના ઉત્તમ ભાષ્ય ઉપર સર્વોત્તમ સ્પષ્ટ યુક્તિઓથી ભરેલી જે મેં સુંદર ટીકા બતાવી હતી તે ટીકા પ્રવાસમાં અગ્નિથી બળી ગઈ!! હાય હાય! ૧૬૩.

પ્રયતેહંપુનરેવયદાતાંપ્રાવિધાતુંબહુધાકૃતયત્નઃ ॥

નયથાપૂર્વમુપક્રમતેતાઃપદયુક્તીર્ભગવન્મમબુદ્ધિઃ ॥૧૬૪॥

મહારાજ! હું ઘણા ઘણા યત્નો કરીને જ્યારે જ્યારે ફરીવાર એ ટીકા કરવા માહું છું

તારે તારે મારી જીવિ આગળ પ્રમાણે પ્રાદ્ય યુક્તિઓમાં પ્રવેશ કરતી નથી. ૧૬૪.

કૃપાપારાવારતંવચરણકોણાગ્રમરણંગતાદીનાદૂનાઃકતિકતિનસર્વેશ્વરપદં॥

ગુરોમંતુર્નતુઃકદ્વમમપાપાંશઙ્ગતિચેન્મૃપામાભાપિષ્ઠાપદકમલચિંતાવધિરસૌ॥૧૬૫॥

કેટલા કેટલા દીન અને મુંઝાએલા પુરુષો આપના ચરણારવિંદના જીભાની આણી કે જે કૃપાના સમુદ્રપછે તેનું શરણ લઈને સર્વેશ્વરની પદવીને પામ્યા નથી ? સર્વે પામેલા છે. હે ગુરુ ! આમછે તારે હું પણ કે જે આપના ચરણારવિંદને પ્રણામ કરું છું તેનો શો અપરાધ છે ? કદાચ 'કોઈ પાપનો અંશ રહી ગયો છે' એમ આપ કહેવા ધારતા હો તો 'ગુરુનાં ચરણનાં ચિંતનથી સઘળાં પાપોનો છેડો આવેછે' એમ હવે પછી ખોટું કહેશોમાં. ૧૬૫

इतिवादिनमेनमार्यपादःकरुणापूरकरंवितांतरंगः ॥

अमृताब्धिसखैरपास्तमोहैर्वचनैःसांत्वयतिस्सबलगुबंधैः॥१६६॥

પદ્મપાદ એ પ્રમાણે જોલતાં કરુણાના પૂરથી બાપ થએલા અંતઃકરણવાળા શ્રી શંકરાચાર્યે ક્ષીર સમુદ્ર જેવાં ઊત્પલ, મોહને ટાળનારાં અને સુંદર સંદર્ભવાળાં વચનોથી નાચે પ્રમાણે તેમની સાંત્વના કરી. ૧૬૬.

विषमोवतकर्मणांविपाकोविषमोहोपमदुर्निवारएषः॥

विदितःप्रथममयायमर्थःकथितश्चांगसुरेशदेशिकाया॥१६७॥

હે પ્રિય શિષ્ય ! કમોનો વિપાક વિષમ છે અને તે ઝેરથી ઉત્પન્ન થએલા મોહની પેઠે નિવારણ કરવાને અશક્ય છે. આ ભવિષ્ય મે પ્રથમથીજ જાણ્યું હતું અને સુરેશ્વરાચાર્યની પાસે કહ્યું પણ હતું. ૧૬૭.

पूर्वेशंगक्षमाधरेमत्समीपेप्रम्णायासौवाचितापंचपादी ॥

सामेचित्तान्नापयासद्यशोकोयाताच्छीघ्रंतांलिखेसाख्यदार्यः॥१६८॥

તમે પૂર્વે ત્રણ્યમૃંગ પર્વતમાં મારી પાસે ભાષ્યની ટીકાની જે પંચપાદી (પાંચ પાદનું બ્યાખ્યાન) પ્રેમથી વાંચી હતી તે પંચપાદી આજ દિવસ સુધી પણ મારા ચિત્તમાંથી ગઈ નથી માટે મારા મુખથી તેટલા અંધને તુરત તમે લખી લીઓ અને શોક કરવો છો-ડી દીધો. ૧૬૮.

आश्वासयेत्थंजलजचरणंभाष्यकृत्पंचपादी

माचख्यौतांकृतिमुपहितांपूर्वर्यैवानुपूर्व्या ॥

नैतच्चित्रंपरमपुरुषेव्याहतज्ञानशक्तौ

तस्मिन्मूलोत्रिभुवनगुरौसर्वविद्याप्रवृत्तेः ॥१६९॥

ભાષ્ય કરનારા શંકરાચાર્યે એ પ્રમાણે પદ્મપાદની આશ્વાસના કરીને પોતાના મુખથી પ્રથમ અનુક્રમ પ્રમાણેજ તેની કૃતિની પંચપાદી કહી સંભળાવો. ત્રૈલોક્યના ગુરુ, પ્રતિબંધ

રહિત સ્ત્રીન શક્તિવાળા અને સધળી વિદ્યાઓની પ્રવૃત્તિના મૂલ રૂપ એ પરમ પુરુષ (પરમાત્મારૂપ શંકરાચાર્ય)એવી અગાધ સ્મરણ શક્તિવાળા હોય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. ૧૧૬

પ્રસભંસવિલિખ્યપંચપાદીંપરમાનંદભરેણપદ્મપાદઃ ॥

ઉદતિષ્ઠદતિષ્ઠદભ્યરૌદીત્પુનરુદ્ધાયતિતુસ્મનૃસ્યતિસ્મ ॥૧૭૦॥

એ પંચપાદીને તુરંત લખી લઈને પદ્મપાદને એટલો બધો પરમ આનંદનો સમૂહ થયો કે જ્યેથી તે પદ્મપાદ ઉઠવા લાગ્યા, ખેસવા લાગ્યા, રોવા લાગ્યા, ગાવા લાગ્યા અને નાચવા લાગ્યા. ૧૭૦.

કવિતાકુશલૌથકેરલક્ષ્માકમનઃકશ્વનરાજશેખરાલ્યઃ ॥

મુનિવર્યમમુંદાવિતેનેનિજકૌટીરનિષ્ઠપાન્નલાગ્ર્યં ॥૧૭૧॥

આ સમયમાં કવિતા કરવામાં કુશલ કોઈ ‘રાજશેખર’ નામનો કેરલ દેશનો રાજા હતો તેણે શંકરાચાર્યના પાસે આવીને તેમને પ્રેમને લીધે પોતાના (રાજશેખરના) મુકુટનાં રત્નોથી ઘસાએલી ચરણના નખોની અણીઓવાળા રેકડ્યાં. ૧૭૧.

પ્રથતેકિમુનાટકત્રયીસેસમુનાસંયમિનાતતોનિયુક્તઃ ॥

અયમુત્તરમાદદેપ્રમાદાદનલેસાહુતિતામુપગતેતિ ॥૧૭૨॥

‘હે રાજા ! એ ત્રણ નાટકનો પ્રચાર થયો છે કે કેમ ?’ એ રીતે શંકરાચાર્ય પુછતાં રાજશેખરે કહ્યું કે ‘મારા પ્રમાદને લીધે એ ત્રણ નાટક અગ્નિમાં આહુતિપાણું પામ્યા છે. (બળી ગયાં છે)’ ૧૭૨.

મુખતઃપટિતાંમુર્નાદુનાતાંવિલિખન્નેપવિસિસ્મયેથભૂપઃ ॥

વદર્કિંકરવાણિકિંકરોહંવરદેતિપ્રણમન્વ્યજિજ્ઞપચ્ચ ॥૧૭૩॥

એ સમયે શંકરાચાર્ય એ ત્રણ નાટકો મુખથી બોલી દેખાડ્યાં અને રાજશેખરે લખી લીધાં. જે લખી વિસ્મય પામેલા તે રાજાએ ‘હે વર દેનારા ! હું આપનું શું કામ કરું તે કહો. હું આપનો કિંકર છું’ એમ નિસમિ કરી. ૧૭૩.

નૃપકાલટિનામકાગ્રહારાદ્વિજકર્માનધિકારિણોઘસપ્તાઃ ॥

ભવતાપિતથૈવતેવિધેયાવતપૌપશ્તિદેશિકોશિષત્તં ॥૧૭૪॥

શંકરાચાર્યે આસા કરી કે “હે રાજા ! હમણાં મે કાલટી નામના ગામના રહેવાશી બ્રાહ્મણોને શાપ દઈને વેદકર્મના અધિકારથી ભ્રષ્ટ કર્યા છે માટે તમારે પણ એ પાપીઓને વેદકર્મના અધિકારથી ભ્રષ્ટ રાખવા.” ૧૭૪.

૧ ઉઠવા તથા ખેસવા આદિ અનેક કાર્યો એક વખતે બન્યાં હોય એવી રચના કરી ‘હું માટે સમુચ્ચવાલંકાર થયો છે. (જુઓ આ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૪૬ પુ.)’ ૨ રાજાએ શંકરાચાર્યના ચરણમાં પોતાને મુકુટ નમાવ્યા એમ કહેતાં હતાં તેને બીજી ચમત્કારી ઢબથી કહ્યું ‘હું માટે પર્યાયોક્ત અલંકાર થયો છે. પર્યાયોક્તેતુવર્ણ્યસ્યવચોમંયંતરાશ્રયમ્ જે વર્ણન કરવાનું હોય તેને બીજી ઢબથી કહેવું એ પદ્યકત અલંકારનું સ્વરૂપ છે. (જુઓ કુવલયાનંક પાટું ૧૦૪ પુ.)’

પદ્મપ્રેષિતપદ્મનષ્ટવિદ્યાર્તિતુષ્ટેપુનઃકેરલ
ક્ષમાપાલોયતિસાર્વભૌમસવિધંપ્રાપ્યપ્રણમ્યાંજસા ॥

લઙ્ઘ્યાતસ્યમુત્તાત્સનાટકવરાણ્યાનંદપાથોનિધૌ
મર્જ્જસ્તત્પદપદ્મયુગ્મમાનિસંધ્યાયન્પ્રતથેપુરો ॥૧૭૬॥

નજ યએલી ઠીકાને પાછો મેળવીને પદ્મપાદ રાજી થયા અને કેરલ દેશનો રાજા
પણ શંકરાચાર્યની પાસે આવી તેમને પ્રણામ કરી તેમના મુખથી આનાયાસે ત્રણે નાટ-
કોને પાછાં મેળવી આનંદના સમુદ્રમાં ડુબતો ડુબતો અને શંકરાચાર્યનાં ચરણારવિદ્યોતું
નિરંતર ધ્યાન કરતો કરતો ત્યાંથી પાછો પોતાની નગરીમાં ગયો. ૧૭૫.

इति श्रीमाधवीयेतत्तीर्थयात्राटनार्थकः ॥

સંક્ષેપશંકરજયેસર્ગોઽજનિચતુર્દશઃ ॥૧૪॥ મૂલસંખ્યા॥૨૬૩॥

ઈતિ શ્રીમાધવાચાર્યે રચેલા સંક્ષિપ્ત શંકરદિગ્વિજયમાં પદ્મપાદના તીર્થયાત્રાને વાર્તા
વિચરવાના વર્ણન સંબંધી ચૌદમો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો.

समाप्तोऽयं चतुर्दशः सर्गः ॥

॥ પંચદશઃસર્ગઃ ॥

અથશિષ્યવરૈર્યુતઃસહસ્રૈરનુયાતઃસમુધન્વનાચરાજ્ઞા ॥

કકુભોવિજિગીપુરેપર્વાઃપ્રથમંસેતુમુદારધીઃપ્રતથ્યે ॥ ૧ ॥

પછી હજારો ઉત્તમ શિષ્યોથી સંયુક્ત એ ઉદાર પુદ્ધિવા । શંકરાચાર્ય સધળી દિ-
શાઓને જીતવાની ધમ્મ્યાથી પ્રથમ સેતુબંધની તરફ પધાર્યા અને સુધન્વા નામનો રાજા
પણ તેમની સાથે ગયો. ૧.

અભવત્કલતસ્યતત્રશાક્તૈર્ગિરિજાર્ચકપઢાન્મધુપસક્તૈઃ ॥

નિકટસ્થવિતીર્ણભૂરિમોદસ્ફુટરિંશ્વત્પટુયુક્તિમાન્વિવાદઃ ॥ ૨ ॥

ત્યાં શાક્તલોકો કે જ્યાં દેવીનું પૂજન કરવાના ઝોળથી મદ્યપાનમાં આસક્ત હતા
તેઓના સાથે તેમને, રકુટ રીતે પ્રસરતી પ્રૌઢ યુક્તિઓ વાળો અને સભાસદ લોકોને બારે
આનંદ આપનારો વિવાદ થયો. ૨.

સહિયુક્તિભરૈર્વિધાયશાક્તાન્પ્રતિવાગ્વ્યાહરણેપિતાનશક્તાન્ ॥

દ્વિજજાતિવહિષ્કૃતાનનાર્યાનકરોલ્લોકહિતાયકર્મસેતું ॥ ૩ ॥

એ શાક્ત લોકો કે જ્યાં દ્વિજની જાતિથી બહિષ્કૃત અને અનાર્થ હતા તેઓને યુક્તિ-
ઓના સમૂહોથી ઉચર દેવામાં પણ અશક્ત કરી નાખ્યાને શંકરાચાર્ય લોકોના હિતને વાસ્તે
કર્મો કરવાની મર્યાદા બાંધી. ૩.

અભિપૂજ્યસતત્રરામનાથંસહપાંડ્યૈઃસ્વશોવિધાયચોલાન્ ॥

દ્રવિડાંશ્વતતોજગામકાંચીંનગરીંહસ્તિગિરેર્નિતંબકાંચીં ॥૪॥

ત્યાં શંકરાચાર્ય રામેશ્વરનું પૂજન કરી પાંડ્ય લોકોને, ચોલ લોકોને તથા દ્રવિડ લોકોને
વશ્ય કરીને ત્યાંથી હરિત નામના પર્વતની કટિએખજા રૂપ કાંચી નગરીમાં પધાર્યા. ૪.

સુરધામસતત્રકારયિત્તાપરવિદ્યાચરણાનુસારિચિત્રં ॥

અપવાર્યચતાંત્રિકાનતાનીઢગવસ્યાઃશ્રુતિસંમતાંસપર્યાં ॥ ૫ ॥

એ કાંચી નગરમાં પરવિદ્યાના પુરસ્કારણને અનુસરતું એક વિચિત્ર દેવાલય કરાવી
તાંત્રિક લોકોનું નિવારણ કરીને શંકરાચાર્ય જગદંમાના વેદોક્ત પૂજા કરવાનો સંપ્રદાય
ચલાવ્યો. ૫.

નિજપાદસરોજસેવનાયૈવિનયેનસ્વયમાગતાનથાંધ્રાન્ ॥

અનુગૃહ્યસર્વેકટાચલેશંપ્રણિપત્યાપવિદર્ભરાજધાર્નીં ॥ ૬ ॥

એ સમયમાં પોતાના ચરણારબિંદુનું સેવન કરવાને વાસ્તે રૂચિપૂર્વક પોતાથીજ આ-
વલા આંધ્ર લોકોપર અનુગ્રહ કરી વૈકટેશ્વરને પ્રણામ કરીને શંકરાચાર્ય વિદર્ભ દેશની રા-
જધાનીમાં પધાર્યા. ૬.

અભિગમ્યસમક્તિપૂર્વમસ્યાંકૃતપુજઃકૃથકેશિકેશ્વરેણ ॥

નિજશિષ્યનિરસ્તદુષ્ટબુદ્ધીન્વ્યદધાદ્વૈરવતંત્રસાવલંબાન્ ॥ ૭ ॥

કથકેશિક દેશના (વિદર્ભ દેશના) રાજાએ ભક્તિપૂર્વક સામૈયું કરીને એ રાજધાનીમાં જન્મની પૂજા કરી એવા શંકરાચાર્યે ભૈરવતંત્રને માનનારા કાપાલિક લોકોનો પોતાના શિષ્યો દ્વારા પરાજય કરીને તેઓની કુષ્ટ ખુદ્ધિ મટાડી. ૭.

અભિવાદ્યવિદર્ભરાઢવાદિદથકર્ણાટવસુંધરાંયિયાસું ॥

ભગવન્બહુભિઃકપાલિજાલૈઃસહિદેશોભવતામગમ્યરૂપઃ ॥ ૮ ॥

નાહિતેભગવદ્વશઃસહંતેનિહિતેપ્ર્યાઃશ્રુતિપુત્રવીમ્યતોહં ॥

અહિતેજગતાંસમુત્સહંતેમહિતેપુપ્રતિપક્ષતાંવહંતે ॥ ૯ ॥

૫ઝી શંકરાચાર્યે કર્ણાટક દેશમાં જવાની ઇચ્છા કરી ત્યારે વિદર્ભ દેશના રાજાએ તેમને પ્રણામ કરીને કહ્યું કે “મહારાજ ! કર્ણાટક દેશ ઘણા ઘણા કાપાલિક લોકોથી વ્યાપ્ત છે માટે ત્યાં આપે પધારવું યોગ્ય નથી. વેદમાર્ગે ઉપર ઇર્ષ્યા ધરાવનારા એ લોકો જગતનું બુંદું કરવાની શક્તિ ધરાવેછે, મોટાઓની સાથે શત્રુતા કરેછે અને આપના યશનું સહન કરે એવા નથી માટે હું આપને ત્યાં નહી જવાની વિસ્તમ્ભિ કરુંછું.” ૮, ૯.

ઈતિવાદિનિભૂમિપેસુધન્વાયતિરાજંનિજગાવધિજ્યધન્વા ॥

મયિતિષ્ઠતિકિંમયંપરેભ્યસ્તવભક્તેયતિનાથપામરેભ્યઃ ॥ ૧૦ ॥

એ પ્રમાણે વિદર્ભ દેશનો રાજા બોલતાં દોરી ચડાવેલા ધનુષવાળા સુધન્વા રાજાએ શંકરાચાર્યને કહ્યું કે ‘હે સંન્યાસીઓના અધિપતિ ! હું કે જે આપનો ભક્તધું તે વિદ્યમાન છતાં એ પોમર શત્રુઓ (કાપાલિકલોકો)થી શો બચ છે. કશો બચ થવાનો નથી. ૧૦.

અથતીર્થકરાગ્રણીઃપ્રતસ્થેકિલકાપાલિકજાલકંવિજેતુ ॥

નિશમય્યતમાગતંસમાગાત્ક્રકચોનામકપાલિદેશિકાઘ્રયઃ ॥ ૧૧ ॥

એ પ્રમાણે સુધન્વા રાજાએ કેહેતાં આચાર્યોમાં મુખ્ય શંકરાચાર્યે કાપાલિક લોકોને જીતવા વાસ્તે ઉન્નયિની નામના પુરમાં પધાર્યા. એમને આવેલા સાંભળી કાપાલિક લોકોના આચાર્યોમાં અથ્રણી કંકચ નામનો કાપાલિક તેમની પાસે આવ્યો. ૧૧.

પિતૃકાનનભક્ષનાનુલિપ્તઃકરસંપ્રાપ્તકરોટિરાત્તશૂલઃ ॥

સહિતોવહુભિઃસ્વતુલ્યૈર્ઘૈઃસહિતિસ્માહમહામનાઃસર્ગવઃ ॥ ૧૨ ॥

શ્મશાનના ભસ્મના લેપન વાળા, હાથમાં માણસના માથાની ઓપરી ધરનારા અને જેણે ત્રિશૂલ ઉપાડ્યું હતું એવા એ મોટા મનવાળા અભિમાનની કંકચે પોતાના જ્વાળ વેષ વાળા ઘણા લોકોની સાથે આવીને શંકરાચાર્યને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૧૨.

ભસિતંધૃતમિત્યદસ્ત્યુક્તંશુચિસંસજ્યશિરઃકપાલમેતત્ ॥

વહથાશુચિર્વર્પરંકિમર્થનકથંકારમુપાસ્યતેકપાલી ॥ ૧૩ ॥

તમે ભસ્મ ધરેલ છે એ તો યોગ્યછે પણ તમે માણસની પવિત્ર ઓપરીને નહી ધરતાં આ અપવિત્ર માટીના અપરને શામાટે ધરોજી અને ભૈરવનું ઉપાસન કેમ કરતા નથી. ૧૩.

નરશીર્ષકુશેશયૈરકૃત્વારુધિરાક્તૈર્મધુનાચભૈરવાર્ચા ॥

ઉમયાસમયાસરોરુહાક્ષ્યાકથમશ્લિષ્ટવપુર્નુદંપ્રયાયાત્ ॥૧૪॥

લોહીથી અરડાએલાં માણસોનાં મસ્તકોરૂપ કમલોથી તથા મધ્યથી ભૈરવનું પૂજન કર્યા વિના અને પાર્વતીના જેવી સુંદરીનું આલિંગન કર્યા વિના ભક્તજનને આનંદજ કેમ મળે ? ૧૪.

इतिजल्पतिभैरवागमानांहृदयंकापुरुषेतिर्विनिन्द्य ॥

निरवासयदात्मवित्समाजात्पुरुषैस्त्रैरधिकारिभिःसुधन्वा ॥ १५ ॥

એ પ્રમાણે તે કકચ ભૈરવ તંત્રોના રહસ્યની વાત કરવા લાગતાં સુધન્વા રાજાએ તેને 'હે કુષ્ટ !' એમ ધિક્કારીને પોતાના અધિકારી પુરુષોની પાસે આત્મવેત્તાઓની સભામાંથી કૂહડાવી મુક્યો. ૧૫.

भृकुटीकुटिलाननश्चलोष्ठःशितमुद्यम्यपरश्वधंसमूर्खः ॥

भवतांनशिरांसिचेद्विभिद्यांककचोनाहमितिबुवन्नयासीत् ॥ १६ ॥

આ સમયે ભ્રુકુટીથી વાંકા મ્હોડાવાળો અને ફરકતા હોઠવાળો એ મૂર્ખ કકચ સજ્જ-વેલી ફરેલી ઉગામી 'જે તમ લોકોનાં માથાં ફાડી નાખું નહીં તો હું કકચ જ નહીં' એમ બોલતો બોલતો ચાલ્યો ગયો. ૧૬.

रुषितानिकपालिनांकुलानिप्रलयांभोधरभीकराखाणि ॥

अमुनाप्रहितान्यतिप्रसंख्यान्यभियातानिसमुद्रतायुधानि ॥ १७ ॥

પછી તેણે મોકલેલાં, પ્રલયકાલના સમુદ્રની પેઠે બચંકર ગર્જનાઓ કરતાં અને જે-ઓએ આયુષો ઉપડ્યાં હતાં એવાં અસંખ્યાત કાપાલિક લોકોનાં ટોળાંઓ શ્રીશંકરાચાર્ય આદિ લોકોને મારી નાખવા સાથે આયાં. ૧૭.

अथविप्रकुलंभयाकुलंतद्भुतमालोक्यमहारथःसुधन्वा ॥

कुपितःकवचीरथीनिर्पंगीधनुरादायययौशरान्वિमुंचन् ॥ १८ ॥

આ સમયમાં આજ્ઞાણ લોકોને બચથી આકુલ થએલા જેઠ કોપ પામીને મહારથી સુધન્વા રાજા બકતર પ્હેરી, રથમાં બેસી, બાયાં લઈ, ધનુષ ધરીને દુરત બાણો મુકતો તેઓની સામે ગયો. ૧૮.

अवनीभृतियोधयस्त्रिंस्तांस्त्रयैकत्रततोन्यतोनियुक्ताः ॥

क्रकचेनवधायभूसुराणांद्रुतमासेदुरुदायुधाःसहस्रं ॥ १९ ॥

એ રાજા કાપાલિક લોકોની સાથે એક તરફ યુદ્ધ કરતાં કકચે બીજી તરફથી દુરત મોકલેલા બીજા હજાર કાપાલિક લોકો આયુષો લઈને આજ્ઞાણોને મારવા સાથે દુરત આવી પહોંચ્યા. ૧૯.

अवलोक्यकपालिसंघमाराच्छमनानीकानिकाशमापतंतं ॥

व्यथिताःप्रतिपेदिरेशरण्यंशरणंशङ्करयोगिनंद्विजेंद्रा ॥ २० ॥

યમના સૈન્ય જેવા એ કાપાલિક લોકોના સમૂહને દૂરથી આવતો જોઈ બધા પામેલા
પ્રાણીઓ લોકો શરણાગતોનું રક્ષણ કરનાર શ્રીશંકરાચાર્ય ને શરણે ગયા. ૨૦.

અસિતોમરપટ્ટિશત્રિશૂલૈઃપ્રજિધાંસૂન્મૃશમુદ્ગિજ્ઞતાટ્ટહાસાન્ ॥

યતિરાદસચકારભસ્મસાત્તાન્નિજહુંકારભુવાગ્નિનાક્ષણેન ॥૨૧॥

અડ્ગોથી, તોમરોથી, પટ્ટિશોથી અને ત્રિશૂલોથી મારી નાખવાને ધમ્મતા અને
અત્યંત અદાદહાસ કરતા એ કાપાલિક લોકોને શંકરાચાર્ય પોતાના હુંકારથી ઉત્પન્ન કરેલા
અગ્નિવદે ક્ષણમાત્રમાં ભસ્મ કરી નાખ્યાં. ૨૧.

નૃપતિશ્ચશરૈઃસુવર્ણપુંચૈર્વિનિકૃતૈઃપ્રતિપક્ષવક્ત્રપદ્મૈઃ ॥

રણરંગભુવંસહસ્રસંધૈઃસમલંકૃત્યમુદાગમન્મુનીદ્રં ॥૨૨॥

સુધન્વા રાજ પણ સુવર્ણના પુંખોવાળાં બાણોથી કાપી નાખેલાં હજારો કાપાલિક
લોકોનાં સુખોરથી કમલોથી રણના અખાડાની પૃથ્વીને શણગારીને આનંદથી શંકરા-
ચાર્યની પાસે આવ્યો. ૨૨.

તદનુક્રકચોહતાન્સ્વકીયાનરુજાંશ્ચદ્વિજપુંગવાનુદીક્ષ્ય ॥

અતિમાત્રવિદ્યમાનચેતાયતિરાજસ્યસમીપમાપભૂયઃ ॥૨૩॥

પછી પોતાના લોકોને મરી ગયેલા અને પ્રાણીઓને કુશળ રહેલા જોઈ મનમાં અ-
ત્યંત ખેદ પામતો કકચ ફરીવાર શ્રીશંકરાચાર્યની પાસે આવ્યો. ૨૩.

કુમતાશ્રયપદ્યમેપ્રભાવંફલમાપ્સ્યસ્યધુનૈવકર્મણોસ્ય ॥

જ્ઞતિહસ્તતલેદધત્કપાલંક્ષણમધ્યાયદસૌનિમીલ્યનેત્રે ॥૨૪॥

‘હે કુષ્ઠ મતવાળા ! મારા પ્રભાવને જોઈ લે. તું આ કામનું હમણાં જ ફલ પામીશ’
એમ બોલતાં બોલતાં તે કકચે હાથમાં ખોપરી લઈ આંખો મોંમાં ક્ષણ માત્ર ભેરવનું
ધ્યાન કર્યું. ૨૪.

સુરયાપરિપૂરિતંકપાલંઘટિતિધ્યાયતિભૈરવાગમજ્ઞે ॥

સનિપીયતદર્ધમર્ધમસ્યાનિદધારસ્મરતિસ્મભૈરવંચ ॥૨૫॥

ભૈરવ તંત્રોને જાણનારો એ કકચ ધ્યાન કરવા લાગતાં ખોપરી તુરત મદિરાથી ભ-
રપૂર થઈ ગઈ. પછી કકચે તેમની અરધી મદિરા પીને અને અરધી રહેવા દઈને
ભૈરવનું સ્મરણ કર્યું. ૨૫.

અથમર્સશિરઃકપાલમાલીજ્વલનજ્વાલજટાઘટશ્ચિશૂલી ॥

વિકટપ્રકટાટ્ટહાસશાલીપરતઃપ્રાદુરભૂન્મહાકપાલી ॥૨૬॥

આ સમયમાં તુરત જ તેની આગળ માણસોનાં માથાઓની ખોપરીઓની માલા-
ઓવાળા, અગ્નિની જ્વાલા જેવી જટાની ઘટાવાળા, હાથમાં ત્રિશૂલવાળા અને ભયંકર
રીતે પ્રકટ અદાદહાસ કરતા ભૈરવનાથ પ્રકટ થયા. ૨૬

તવભક્તજનદુહંદ્રશાસંજહિદેવેતિકપાલિનાનિયુક્તઃ ॥

કથમાત્મનિમેપરાધ્યસીતિક્રકચસ્યૈવશિરોજહારરુઢઃ ॥૨૭॥

“ હે દેવ ! આપના ભક્તજનનો દ્રોહ કરનારા આ શંકરાચાર્યને આપની દૃષ્ટિથી મારી નાખો” એમ કંકએ કેહેતાં કોપ પામેલા એ ભૈરવનાથે “અરે ! તું મારા સ્વરૂપભૂત શંકરાચાર્યનો કેમ અપરાધ કરે છે.” એમ બોલીને તુરત કંકચનું જ માથું કાપી લીધું. ૨૭.

યતિનામૃષમેણસંસ્તૃતસ્સન્નયમંતર્ધિમવાપદેવવર્યઃ ॥

અભિલેપિભિલેકુલેલ્લજ્ઞાનામમુમાનર્ચુરલંદ્વિજાઃપ્રહૃષ્ટાઃ॥૨૮॥

પછી શંકરાચાર્ય જેમની મૃત્યુ કરી એવા એ ભૈરવનાથ અંતર્હિત થઈ જતાં અને ખૂબ લોકોનું સઘળું કુલ નાશ પામતા રાજી થએલા બ્રાહ્મણ લોકોએ શંકરાચાર્યનું અત્યંત પૂજન કર્યું. ૨૮.

યતિરાઢ્યતેષુતેપુદેશેષ્વિતિપાષંડપરાન્નદ્વિજાન્વિમથ્નન્ ॥

અપરાંતમહાર્ણવોપકંઠંપ્રતિપેદેપ્રતિવાદિર્દર્પહંતા ॥૨૯॥

પછી પ્રતિવાદીઓના ગર્વને તોડનારા શ્રીશંકરાચાર્ય એવીજ રીતે તે તે દેશોમાં પાખંડી બ્રાહ્મણોનો પરાજય કરતા કરતા પશ્ચિમ સમુદ્રના સમીપમાં પધાર્યા. ૨૯.

વિલલાસચલત્તરંગહસૈર્નંદરાજોભિનયન્નિગૂઢમર્થ ॥

અવધીરિતદુદુંભિસ્વનેનપ્રતિવાદીવમહાન્મહારવેણ ॥૩૦॥

ચલાયમાન થતા તરંગરૂપ હસતોથી અને ડુંકભિના શબ્દથી પણ અધિક ગંભીરતા વાળા પ્રૌઢશબ્દથી જાણે પોતાના ગૂઢ અભિપ્રાયને પ્રકટ કરતો હોય એવો પશ્ચિમ સમુદ્ર એ સ્થલમાં મોટા પ્રતિવાદીની પેઠે શોભતો હતો. ૩૦.

વહુલભ્રમવાનયંજડાત્માસુમનોર્ભિર્મથિતશ્ચપૂર્વમેવ ॥

ઈતિસિંધુમુપેક્ષ્યસક્ષમાવાનિવગોકર્ણમુદારધીઃપ્રતસ્યે ॥૩૧॥

આ સમુદ્ર પ્રતિવાદી જેવો લાગતાં છતાં પણ ઘણા ભ્રમ (ભ્રાંતિ અને પાણીની ચક્રીઓ) વાળો છે, જડ (મૂર્ખ અને જળરૂપ) છે અને સુમનોએ (પંડિતોએ અને દેવતાઓએ) પેહેલાંજ મથી નાંખેલો છે એ હેતુને લીધે જાણે સમુદ્ર ઉપર ક્ષમાયુક્ત થયાહોય એવા ઉદાર જુહિવાળા શંકરાચાર્ય સમુદ્રની ઉપેક્ષા કરીને ગોકર્ણ ક્ષેત્રમાં પધાર્યા. ૩૧.

અવગાહ્યસરિત્પતિસતત્રપ્રિયમાસાદ્યતુષારશૈલપુત્ર્યાઃ ॥

સ્તવસત્તમમદ્વૃતાર્થચિત્રંરચયામાસભુજંગવૃત્તરમ્યં ॥૩૨॥

ત્યાં શ્રી શંકરાચાર્યે સમુદ્રમાં સ્નાન કરી પાર્વતીના પતિ ગોકર્ણેશ્વરની પાસે આવીને તેમનું અદ્ભુત અર્ચોથી વિચિત્ર અને ભુજંગ પ્રયાત^૩ નામનાં વૃત્તથી રમણીય ઉત્તમ સ્તોત્ર કર્યું. ૩૨.

૧ ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે. (જુલો આ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૪૩ મું.) ૨ ભુજંગ પ્રયાત મવેચૈશ્વતુર્મઃ એક એક ચરણમાં ચાર ચાર યગજ્ઞ (૧૬૬) આવે તો ભુજંગ પ્રયાતવૃત્ત ધાયછે, (જુલો વૃત્ત રત્નાકર.)

તદનંતરમાગમાંતવિદ્યાપ્રણતેભ્યઃપ્રતિપાદયંતમેનં ॥

હરદત્તસમાહ્વયોધિગમ્યસ્વગુરુંસંગિરતેસ્મનીલકંઠે ॥૩૩॥

પછી શંકરાચાર્ય કે જે પોતાના નમ્ર શિષ્યોની પાસે વેદાંત વિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરતા હતા તેમની હરદત્ત નામના કોઈ બ્રાહ્મણે પોતાના ગુરું નીલકંઠની પાસે જઈને નીચે પ્રમાણે અખર આપી. ૩૩.

ભગવન્નિહશંકરાભિધાનોયતિરાગસજિગીષુરાર્યપાદાન્ ॥

સ્વવશીકૃતભટ્ટમંડનાદિઃસદ્દશિષ્યૈર્ગિરિશાલયેસમાસ્તે ॥૩૪॥

“મહારાજ! જેણે ભટ્ટપાદ અને મંડનમિથ્ર આદિને વશ કરેલા છે એવો શંકર નામનો સંન્યાસી આપને જીતી લેવાની ઇચ્છાથી શિષ્યોની સાથે અહીં આવીને શિવાલયમાં ઉતરેલો છે.” ૩૪.

इति तद्वचनं निशम्य सम्पग्रथितानेकानि बंधरत्नहारः ॥

शिवतत्परसूत्रभाष्यकर्ता प्रहसन्वाचमुवाच शैववर्यः ॥૩૫॥

શિવભક્તોમાં ઉત્તમ નીલકંઠ કે જેણે અનેક ગ્રંથોરૂપી રત્નમય હારો સારી રીતે ગુંથ્યા હતા અને બાસ સુત્રનું શિવપર ભાષ્ય બનાવ્યું હતું તે એ હરદત્તનું એ પ્રમાણે વચન સાંભળી હસતો હસતો નીચે પ્રમાણે બોલ્યો. ૩૫.

सरितांपतिमेषशोपयेद्वासवितारंव्रियतः प्रपातयेद्वा ॥

पटवत्सुखर्तुमेषष्टयेद्वा विजयेनैव तथापि मेषमर्थः ॥૩૬॥

“એ સંન્યાસી સમુદ્રને સુકાવી નાંખે, અથવા સૂર્યને આકાશમાંથી પાડી નાખે અથવા આકાશને વશની પેઠે લપેટી લે તોપણ મને જીતી લેવામાં સમર્થ થાય જ નહીં.” ૩૬.

परपक्षतामिस्रचंचदकैर्ममतकैर्बहुधाविशीर्यमाणां ॥

अधुनैवमतं निजं सपश्यत्विति जल्पन्निरगादनल्पकोपः ॥૩૭॥

એ સંન્યાસી પોતાના મતને પ્રતિવાદીઓના પક્ષો રૂપી અંધકારોનો નાશ કરવામાં સૂર્યની પેઠે પ્રકાશતા મારા તર્કોની હમણાંજ અનેક રીતે વીખાઈ જતો જુવો” એમ બોલતો એ નીલકંઠ ઘણા કોપને લીધે ઘરમાંથી શંકરાચાર્યની પાસે જવા નીકળ્યો. ૩૭.

सितभूतितरंगिताखिलांगैःस्फुटरुद्राक्षकलापकम्रकंठैः ॥

परिवीतमधीतशैवशास्त्रैर्मुनिरायांतममुंददर्शशिष्यैः ॥૩૮॥

જેત ભસ્મથી બાસ થએલાં સઘળાં અંગોવાળા, મોટા મોટા રૂદ્રાક્ષોના સમૂહથી શોભતા કંઠોવાળા અને શૈવશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરનારા શિષ્યોથી વીંટાએલા એ નીલકંઠ પંડિતને શંકરાચાર્ય આવતો દીડો. ૩૮.

૧ પોતાના પરાજયનું અત્યંત અસંભવિતપણું સિદ્ધ કરવાને વાસ્તે સમુદ્રને સુકાવી નાખવા આદિ અસંભવિત અર્થોની કલ્પના કરીકે માટે મિથ્યાધ્યવસિતિ અસંકાર થયો છે. કિંચિન્મિથ્યાત્વાસિધ્યર્થે મિથ્યાર્થોત્તર કલ્પનં મિથ્યાધ્યવસિતિઃ એકને અસંભવિત ઠરાવવા માટે બીજા અસંભવિત અર્થોની કલ્પના કરવી એ મિથ્યાધ્યવસિતિ અસંકાર થાય છે. (જુલો કૃષ્ણચાનંદ પાઠ ૧૫૩ પુ.)

અધિગયમહર્ષિસન્નિકર્ષકવિરાતિષ્ઠપદાત્મપક્ષમેષઃ ॥

શુકતાતકૃતાત્મશાસ્ત્રતઃપ્રાક્કપિલાચાર્યૈશ્વાત્મશાસ્ત્રમદ્ધા ॥૩૯॥

એ પંડિતે શંકરાચાર્યની પાસે આવીને, જેમ પૂર્વે વેદવ્યાસે રચેલાં વેદાંત દર્શનથી પેલાં કપિલાચાર્ય પોતાના મતનું પ્રૌઢ સ્થાપન કર્યું હતું તેમ પોતાના શૈવમતનું પ્રૌઢ સ્થાપન કર્યું. ૩૯.

ભગવન્નક્ષણમાત્રમીક્ષ્યતાંતત્પ્રથમંતુસ્ફુરદુક્તિપાટવંમે ॥

इतिदेशिकपुंगवंनिवार्यव्यवदत्तेनसुरेश्वरःसुधीशः ॥४०॥

આ સમયમાં શંકરાચાર્ય વાદ કરવાને સજ્જ થતાં ‘મહારાજ! પ્રથમ તો જરાવાર મારા બાષણની ઉત્તમ ચતુરાઈ જુવો’ એમ કહી શંકરાચાર્યને અટકાવીને મહાપંડિત સુરેશ્વરાચાર્ય નીલકંઠની સાથે વિવાદ કરવા લાગ્યા. ૪૦.

सुमतेतवकौशलंविजानेस्वयमेवैषमुनिःप्रतिब्रवीतु ॥

इतितंविनिवर्त्यनीलकंठोयतिकंठीरवसम्मुखस्तदासीत् ॥४१॥

‘પંડિતજી! તમારી વિદ્વત્તાને હું બાણુંધું માટે આ સંન્યાસીને પોતાને જ મારી સાથે જોલવા ઘો.’ એમ કહી સુરેશ્વરાચાર્યને અટકાવીને તે સમયે નીલકંઠ સંન્યાસીઓમાં સિંહ જેવા શ્રી શંકરાચાર્યની સામે થયો. ૪૧.

परपक्षबिसावलीमरालैर्वचनैस्तस्यमंतचखंडदंडी ॥

अथनीलगलःस्वपक्षरक्षांजहदद्वैतमपाकरिष्णुरूचे ॥४२॥

શ્રી શંકરાચાર્યે પ્રતિવાદીઓના પક્ષોરૂપી કમલકંઠેને આજી જવામાં હંસે સરખાં વચનોથી પોતાના (નીલકંઠના) મતનું ખંડન કરતાં નીલકંઠ પોતાના પક્ષનું રક્ષણ કરતું છોડી દઈ અદ્વૈતનું ખંડન કરવાની ઇચ્છાથી નીચે પ્રમાણે બોલ્યો. ૪૨.

प्रशमिंस्तदसीतियस्त्रयीकैःकथितोर्थःसनयुज्यतेत्वादिष्टः ॥

अभिदातिमिरप्रकाशयोःकिंघटतेहंतविरुद्धधर्मवच्चात् ॥४३॥

હે સંન્યાસી! ‘ઉપનીશદો જીવની અને ઈશ્વરની એકતાનું નિરૂપણ કરેછે’ એ તમારો કહેલો તમારો ઈષ્ટ સિદ્ધાંત ઘટતો નથી. જેમ અંધકાર અને પ્રકાશ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોવાળા હોવાથી તેઓનો અભેદ ઘટતો નથી તેમ જીવ અને ઈશ્વર પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોવાળા છે માટે તેઓનો અભેદ ઘટતો નથી. ૪૩.

रवितत्प्रतिबिंबयोरिवाभिद्घटतामित्यपितत्त्वतो नवाच्यं ॥

मुकुरेप्रतिबिंबितस्यमिथ्यात्वगतेव्योमशिवादिदेशिकोक्त्या ॥४४॥

‘જેમ સૂર્યનો અને સૂર્યના પ્રતિબિંબનો વાસ્તવ અભેદ ઘટેછે તેમ જીવનો અને ઈશ્વરનો પણ વાસ્તવ અભેદ ઘટેછે’ એમ પણ તમારાથી કહેવાય નહીં. કારણ કે વ્યોમ-શિવ આદિ આચાર્યોના કહેવા પ્રમાણે દર્પણમાં પડેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ આધિત હોવાથી મિથ્યા જ છે. આધિત પદાર્થ અભેદને જ યોગ્ય નથી માટે તેનું દૃષ્ટાંત લેવું જોઈએ નહીં. ૪૪.

મુકુરસ્થમુલ્કસ્યવિવક્રાદ્વિદયાપાર્શ્વગલોકલોકનેન ॥

પ્રતિવિવિતમાનનંમૃષાસ્યાદિતિભાવત્કમતાનુગોક્તિકથ ॥૪૫॥

તમારા મતને અનુસરનારાઓએ પણ કહ્યું છે કે ‘અરીશામાં રહેલું મુખ સ્પષ્ટ રીતે પડખામાં ઉભેલા લોકોને મિંચભૂત મુખથી ભિન્ન જોવામાં આવે છે માટે એ અરીશામાંનું મુખ મિથ્યા જ છે. ૪૫.

નચમાયિકજીવનિષ્ઠમૌઽશ્વરસાર્વજ્ઞવિરુદ્ધધર્મવાધાત્ ॥

ઉભયોરપિચિત્સ્વરૂપતાયાઅવિશેષાદભિદૈવવાસ્તવીતિ ॥૪૬॥

‘જીવ અને ઈશ્વર બન્ને ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે અને જીવમાં રહેલી મૂઢતા તથા ઈશ્વરમાં રહેલી સર્વજ્ઞતા રૂપ જ વિરુદ્ધ ધર્મો છે તેઓ માયિક હોવાથી બાધિત છે માટે જીવનો અને ઈશ્વરનો અભેદ જ વાસ્તવિક છે’ એમ પણ તમારાથી કેહેવાય નહીં. ૪૬.

નહિમાનશતૈઃસ્થિતસ્યવાધાપરથાદત્તજલાંજલિર્ભિદાસ્યાત્ ॥

વિપરીતહયત્વગોત્તવાધાદ્વયપશ્વોર્નિજરૂપકૈવલ્યયુક્તયા ॥૪૭॥

કારણ કે વિરુદ્ધ ધર્મો સૈકડો પ્રમાણેથી સિદ્ધ હોવાને લીધે તેઓનો બાધ સંભવતો નથી અને તેથી અધિકપણું પણ સંભવતું નથી. સૈકડો પ્રમાણેથી સિદ્ધ થએલી વસ્તુનો પણ બાધ માનવામાં આવે તો પછી ઘોડાપણું અને ગાયપણું કે જ્યોત્સના પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો છે તેઓનો પણ બાધ માનીને ઘોડાનું તથા ગાયનું પણ સ્વરૂપે એકપણું માનવું પડશે એટલે ભેદને દાહાંજલિજ દેવાઈ જશે. ૪૭.

યદિમાનગતસ્યહાનમિષ્ટનભવેત્તાર્હેનચેશ્વરોહમસિ ॥

ઈતિમાનગતસ્યજીવસર્વેશ્વરભેદસ્યનહાનમપ્યમીષ્ટં ॥૪૮॥

જો ઘોડાપણું અને ગાયપણું પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણેથી સિદ્ધ છે માટે તેને છોડી દેવું નહીં એમ તમારા સિદ્ધાંતમાં ઇષ્ટ હોયતો ‘હું ઈશ્વર નથી’ એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જીવનો તથા ઈશ્વરનો ભેદ પણ સિદ્ધ છે માટે તેને પણ છોડી દેવો જોઈએ નહીં. ૪૮.

ઈતિયુક્તિશતૈઃસનીલકંઠઃકવિરક્ષોભયદદ્વિતીયપક્ષં ॥

નિગમાંતવચઃપ્રકાશ્યમાનંકલભઃપદ્મવનંયથાપ્રફુલ્લં ॥૪૯॥

એ પ્રમાણે નીલકંઠ પંડિતે અદ્વૈત પક્ષ કે જે વેદાંતનાં વચનોથી પ્રકાશિત છે તેને, જેમ નાહાનો હાથી પ્રકુલિત કમલના વનને પગવેતે ક્યારે તેમ સૈકડો યુક્તિઓથી કચર્યો. ૪૯.

અથનીલગલોક્તદોષજાલોભગવાનેવમવોચદસ્તુકામં ॥

શૃણુતત્ત્વમસીતિસંપ્રદાયશ્રુતિવાક્યસ્યપરાવરેભિસંધિ ॥૫૦॥

નીલકંઠે અદ્વૈતપક્ષ ઉપર દૂષણોના સમૂહનો આરોપ કર્યા પછી શ્રીશંકરાચાર્ય બોલ્યા કે—તારા ધારવા પ્રમાણે વાચ્યાંશમાં જીવની તથા ઈશ્વરની એકતાનું નિરૂપણ કરવા વિષે જો તત્ત્વમસિ એ વાચ્યનો અભિપ્રાય હોય તો બધે તારા કહેલા દોષો લાગુ પડે પણ તે

વાક્યનો એવો અભિપ્રાય નથી. તત્ત્વમાસિ એ વાક્યનો લક્ષ્યાર્થરૂપ અખંડકરસ પરબ્રહ્મ ઉપર અભિપ્રાય છે. તો હવે તે અભિપ્રાય વિષે કહુધું તે સાંભળ. ૫૦.

નનુવાચ્યગતાવિરુદ્ધતાધીરિહસોસાવિતિવદિરોધહાને ॥

અવિરોધિતુવાચ્યમાપ્યચૈક્યંપદયુગ્મંસ્ફુટમાહકોવિરોધઃ ॥૫૧॥

‘તે આ દેવદત્ત છે’ એ વાક્યની પેઠે તત્ત્વમાસિ એ વાક્યમાં વાચ્યાર્થની માહેજ વિરુદ્ધતા છે પણ લક્ષ્યાર્થમાં વિરુદ્ધતા નથી. વિરુદ્ધ અંશેને છોડી દેતાં અવિરુદ્ધ માંહેજ પ્રાપ્ત થઈને ‘તે’ અને ‘તું’ એ બે પદસ્ફુટ રીતે એકતા કહેછે તેમાં શો વિરોધ છે ? કશો નથી. ૫૧.

યદિહોક્તમાતિપ્રસંજનંભાનભવેન્નોદિગવાશ્વયોઃપ્રમાણં ॥

અભિદાઘટકંતયોર્યતઃસ્યાદુભયોર્લક્ષણયાભિદાનુભૂતિઃ ॥૫૨॥

આ પ્રમાણે નિરૂપણ કરવામાં ગાયની તથા ઘોડાની એકતા માનવી પડવાનો જે તે અતિપ્રસંગરૂપ દોષ આપેલો છે તે દોષ લાગુ પડતો નથી. કારણ કે ગાયના અને ઘોડાના અભિદનું પ્રતિપાદન કરનાર કોઈ પ્રમાણજ નથી કે જે પ્રમાણને લીધે લક્ષણ કરીને તેઓનો અભિદ માનવો પડે. ૫૨.

નનુમૌઢ્યસમસ્તવિચ્ચધર્માન્વિતજીવેશ્વરરૂપતોતિરિક્તં ॥

ઉભયોઃપરિનિષ્ઠિતંસરૂપંવતનાસ્યેવયતોઽત્રલક્ષણાસ્યાત્ ॥૫૩॥

ઈતિચેન્નસમીક્ષ્યમાણજીવેશ્વરરૂપસ્યચકલિપતત્વયુક્તયા ॥

તદધિષ્ઠિતસસવસ્તુનોદ્ધાનિયમેનૈવસદાભ્યુપેયતાયાઃ ॥૫૪॥

“જીવનું સ્વરૂપ કે જે મૂઢતારૂપ ધર્મથી યુક્ત છે અને ઇશ્વરનું સ્વરૂપ કે જે સર્વજ્ઞપણા રૂપ ધર્મથી યુક્ત છે તે સ્વરૂપોથી ન્યાયે એ બન્નેનું કોઈ સિદ્ધ સ્વરૂપ છેજ નહીં કે જેથી તે સિદ્ધસ્વરૂપમાં લક્ષણ થાય.” એમ જો તું માનતો હોયતો તે માનવું ખોટું છે. કારણ કે જેમ છીપમાં પ્રતીત થએલું રૂપ દૃશ્ય હોવાને લીધે કલ્પિત છે તેમ મૂઢતાથી યુક્ત જીવનું સ્વરૂપ અને સર્વજ્ઞતાથી યુક્ત ઇશ્વરનું સ્વરૂપ પણ કલ્પિત છે એટલે તે કલ્પિત સ્વરૂપોના અધિષ્ઠાનરૂપ સાચી વસ્તુ (સિદ્ધસ્વરૂપ) સર્વદા નિયમપૂર્વક સ્વીકારવી જ પડેછે. ૫૩, ૫૪.

ભવતાપિતથાહિદૃશ્યદેહાદ્યહમંતસ્યજડત્વમભ્યુપેયં ॥

પરિશિષ્ટમુપેયમેકરૂપંનનુર્કિંચિદ્ધિતદેવતસ્યરૂપં ॥૫૫॥

તારે પણ દેહથી માંડીને અહંકાર પર્યંત પદાર્થો કે જેઓ દૃશ્ય છે તેઓનું જડપણ માનીને તે જીવનું અવશેષ રહેનારું તે જ કાંઈજ સાચું રૂપ સ્વીકારવું જ પડશે. ૫૫.

જગતોઽસતત્ત્વમેવયુક્તયાત્વનિરૂપ્યતત્ત્વકલિપતત્વાત્ ॥

તદધિષ્ઠિતભૂતરૂપમેષ્યન્નનુર્કિંચિદ્ધિતદીશ્વરસ્યસત્ત્વં ॥૫૬॥

તેમ જ ઇશ્વરના વાચસ્વરૂપભૂત જગત્ પણ નિરૂપણ કરવાને અશક્ય હોવાથી ર-
જગત્સર્પના પેઠે કલ્પિત છે એમ સ્વીકારીને તે ઇશ્વરનું જગતની કલ્પનાના અધિજ્ઞાનરૂપ
તેજ કાંઈક સાચુંરૂપ અવશ્ય સ્વીકારવું પડશે. ૫૧.

તાદિહશ્રુતિગોભયસ્વરૂપેનિરૂપાધૌનહિમૌઢ્યસર્વવિચ્ચે ॥

નજપાકુસુમાત્તલોહિતિન્નઃસ્ફટિકેસ્યાન્નિરૂપાધિકેપ્રસક્તિઃ॥૫૭॥

આ પ્રમાણે છે માટે જીવના તથા ઇશ્વરના શ્રુતિથી જણાતા એ નિરૂપાધિક રૂપ-
પમાં મૂઢપણું કે સર્વસપણું છેજ નહીં. જામુદના પુષ્પરૂપ ઉપાધિને લીધે પ્રાપ્ત થએલી
રતાશનો ઉપાધિથી રહિત સ્ફટિકમાં સંબંધ હોય જ નહીં. ૫૭.

અપિભેદાધિયોયથાર્થતાયાંનભયંભેદદ્વશઃશ્રુતિર્વ્રવીતુ ॥

વિપરીતદશોહ્યનર્થયોગોનભિદાધીર્વિપરીતધીર્યતઃસ્યાત્ ॥૫૮॥

જો ભેદબુદ્ધિ યથાર્થ હોયતો ^૧યડદરમંતરંકુરુતેયતસ્યમયંમવતિ એ શ્રુતિ ભેદબુદ્ધિ રા-
ખનારને ભય થવાનું કહેજ નહીં. વિપરીત બુદ્ધિવાળાનેજ અનર્થનો સંબંધ થાય છે માટે
જો ભેદબુદ્ધિ એ વિપરીતબુદ્ધિ ન હોય તો તેથી ભય થવાનું સંભવજ નહીં. ૫૮.

અભિદાશ્રુતિગાપ્યતાત્વિકીચેત્પુરુષાર્થશ્રવણંનતદ્ગતૌસ્યાત્ ॥

અશિવોહમિતિભ્રમસ્યશાસ્ત્રાદ્વિધુમાનત્વગતેરિવાસ્તિબાધઃ॥૫૯॥

અભેદ શ્રુતિએ નિરૂપણ કરેલો છતાં પણ અયથાર્થ હોય તો અભેદના જ્ઞાનથી પુરુ-
ષાર્થ પ્રાપ્ત થવાનું શ્રુતિએ કહ્યું છે તે ન કહેવું જોઈએ. જેમ ચંદ્રના પ્રતક્ષ દેખાતા
વેત જેવડા પ્રમાણનો શાસ્ત્રથી બાધ થાયછે તેમ ‘હું ઇશ્વર નથી’ એ ભ્રમનો પણ શા-
સ્ત્રથી બાધ થાયછે માટે અભેદ જ સમજે. ૫૯.

તદ્વાધિતકલ્પનાક્ષાતૈર્નોશ્રુતિસિદ્ધાત્મપરૈક્યબુદ્ધિબાધિઃ ॥

નિગમાત્પ્રબલંવિલોક્યતેમાકરણંયેનતદીરિતસ્યબાધઃ ॥૬૦॥

આ પ્રમાણે ભેદના અબાધિતપણાની કલ્પના તુટી જાય છે માટે તે પ્રતક્ષ સિદ્ધ
કલ્પનાથી જીવાત્માના તથા પરમાત્માના શ્રુતિ સિદ્ધ અભેદને કશો બાધ આવતો નથી.
કોઈ પણ પ્રમાણ વેદથી અધિક પ્રબલ છે જ નહીં કે જેથી વેદમાં કહેલાનો બાધ મા-
નવામાં આવે. ૬૦.

ઋષિર્બિર્હુધાપરાત્મતત્ત્વંપુરુષાર્થસ્યચતત્ત્વમપ્યથોક્તં ॥

તદ્વાસ્યનિરૂપિતપ્રકારોભવતાસૌક્યમેકણ્વધાર્યઃ ॥૬૧॥

નીલકંઠ—કપિલ આદિ ઋષિઓએ જે ઘણા ઘણા પ્રકારોથી પરમાત્માનું તત્ત્વ
અને પુરુષાર્થનું તત્ત્વ કહેલું છે તે પ્રકારોને છોડી દઈને, તમે કહેલો આ એક જ પ્રકાર
સાચોછે એમ કેમ માની શકાય ? ૬૧.

^૧ જે પુરુષ જરાપણ ભેદબુદ્ધિ કરે છે તેને ભય પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રબલશ્રુતિમાનતોવિરોધેબલહીનસ્મૃતિવાચવનેયાઃ ॥

इतिनीतिबलात्त्रयीविरुद्धंनक्रषीणांवचनंप्रमात्वमीयात् ॥६२॥

શ્રીરાંકશર્મા—શ્રુતિઓરૂપ પ્રમાણ કે જે પ્રબલ છે તેઓની સાથે સ્મૃતિઓરૂપ પ્રમાણને વિરોધ આવેતો સ્મૃતિઓને નિર્બલ માનીને કહાડી જ નાખ્યો જોઈએ એમ જૈમિનિએ વિરોધેત્વનવેક્ષંસ્યાદમતિદ્વાનુમાનં એ સૂત્રમાં નીતિ જણાવી છે તો તે નીતિના બળથી, કપિલ આદિ વ્રત્તિઓનાં શ્રુતિ વિરુદ્ધ વચનો પ્રમાણભૂત મનાવજ નહીં. ૬૨.

ननुयुक्तियुतंमहपिवाक्यंश्रुतिवद्वात्त्यतमंपरंतथाहि ॥

प्रतिदेहमसौविभिन्नआत्मासुखदुःखादिविचित्रतावलोकात् ॥६३॥

यदिचात्मनएकतातदानीमतिदुःखीयुवराजसौख्यमीयात् ॥

अमुकःससुखोऽमुकस्तुदुःखीत्यनुभूतिर्नभवेत्तयोरभेदात् ॥६४॥

નીચકુંઠ—કપિલ આદિ વ્રત્તિઓનાં વાક્યો યુક્તિઓથી સહિત છે માટે તેઓને શ્રુતિઓની પેઠે અત્યંત પ્રમાણભૂત સ્વીકારવાં જ જોઈએ. 'સુખ તથા દુઃખ આદિની વિચિત્રતા જોવામાં આવેછે માટે આત્મા પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન જ છે, જો આત્મા એક હોયતો અત્યંત દુઃખી માણસને પણ યુવરાજનું સુખ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ અને સુખી આત્મા તથા દુઃખી આત્મા એકજ હોવાથી 'અમુક સુખી છે અને અમુક દુઃખી છે' એવો અનુભવ ન થવો જોઈએ. ૬૩, ૬૪.

अयमेवविदन्वितश्चकर्तानहिकर्तृत्वमचेतनस्पष्टं ॥

अतएवभुजेर्भवेत्सकर्तापरभोकृत्वमतिप्रसंगदुष्टं ॥६५॥

તમો આત્માને અકર્ષી માનીને અંતઃકરણ આદિ કે જે જડ છે તેને કર્તા માનોછો તે પણ અયોગ્ય છે. જે જ્ઞાનવાળો હોય તેને જ કર્તાપણું સંભવેછે પણ જડને કર્તાપણું સંભવતું નથી માટે આત્મા જ કર્તા છે પણ અંતઃકરણ આદિ કર્તા નથી. તેમજ જે કર્તા હોય તે જ ભોક્તા સંભવે છે માટે ભોક્તા પણ આત્માજ છે. એક કરે અને બીજો ભોગવે એમ માનીએતો દેવદત્તે કરેલાં કર્મોનાં ફલો યત્તદત્તને ભોગવવાં પડે એ અતિપ્રસંગરૂપ હોય પ્રાપ્ત થાયછે. ૬૫.

पुरुषार्थइहैषदुःखनाशःसकलस्यापिसुखस्यदुःखयुक्तात् ॥

अतिहेयतयापुमर्थतातोविषपृक्तान्नवदिसभेद्युक्तेः ॥६६॥

તમો દુઃખના નાશપૂર્વક સુખની પ્રાપ્તિને મોક્ષ માનોછો તે પણ અયોગ્ય છે. કરણ કે દુઃખનો નાશ જ પુરુષાર્થરૂપ છે પણ સુખની પ્રાપ્તિ પુરુષાર્થરૂપ નથી. સધળાં સુખો દુઃખોથી ભિન્નિતજ છે માટે ઝેરથી ભિન્નિત થએલા અબની પેઠે અત્યંત ત્યાગ કરવા યોગ્ય હોવાથી પુરુષાર્થરૂપ નથી એ યુક્તિઓ અભિધ છે. ૬૬.

इतिचेन्नसुखादिचित्रतायामनसोधर्मतयात्मभेदकत्वं ॥

नकथंचनयुज्यतेपुनःसाघटयेत्प्रत्युतमानसीयभेदं ॥६७॥

શ્રીશંકરાચાર્ય—તહાં આ સમજું બોલવું અપોગ્ય છે. કારણ કે સુખ દુઃખ આદિની વિચિત્રતા એ મનનો ધર્મ છે માટે તે વિચિત્રતા આત્માના ભેદને કોઈ રીતે સિદ્ધ કરે એ સંભવિત નથી પણ ઉલટો તેથી મનોનો ભેદ સિદ્ધ થાય છે કે જેને અમો પણ સ્વીકારીએ છીએ. ૬૭.

ચિત્તિયોગવિશેષણવદેહેકૃતિમત્તાઘટકોપ્યચેતનેસ્યાત્ ॥

તદભાવતણ્વકર્તૃતાસ્યાન્નતૃણાદેરિતિકલ્પનંવરાય ॥૬૮॥

સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ દેહ કે જેઓ અચેતન છે તેઓમાં ચૈતન્યનો કોઈ પ્રકારનો જોગ છે તે જ તેઓને કર્તાપણું આપે છે અને ખડ આદિ પદાર્થોમાં એવા પ્રકારના ચૈતન્યનો યોગ નથી તેથી તે પદાર્થોમાં કર્તાપણું નથી એ માનવું શ્રુતિને અનુકૂળ હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે પણ ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં કર્તાપણું માનવું યોગ્ય નથી. ૬૮.

વિપયોત્થિસુખસ્યદુઃખયુક્તેપ્યલયંબ્રહ્મસુખંનદુઃખયુક્તં ॥

પુરુષાર્થતયાતદેવગમ્યંનપુનસ્તુચ્છકદુઃખનાશમાત્રં ॥૬૯॥

વિપયોથી થતું સુખ દુઃખથી મિશ્રિત છે પણ અવિનાશી બ્રહ્મસુખ દુઃખથી મિશ્રિત નથી માટે એ બ્રહ્મસુખને જ પુરુષાર્થરૂપ માનવું યોગ્ય છે પણ માત્ર દુઃખનો નાશ કે જે મુશ્કેલી તેને પુરુષાર્થરૂપ માનવો યોગ્ય નથી. ૬૯.

ઇતિયુક્તિશતોપવંહિતાર્થેર્વચનૈઃશ્રુત્યવરોધસૌવિદલ્લૈઃ ॥

યતિરાત્મમતંપ્રસાધ્યશૈવંપરકૃદર્શનદારુણૈરજૈપીત્ ॥૭૦॥

એ પ્રમાણે શ્રીશંકરાચાર્યે સૈકડો યુક્તિઓથી ઉત્તેજન પામેલા અર્થોવાળાં, શ્રુતિઓના અંતઃપ્રરમાં નાંત્રીરની પેઠે ફરનારાં અને ભેદ વાદીઓના અંધને ત્રાસ આપે એવાં વાચનોથી પોતાના મતને સિદ્ધ કરીને નીલકંઠને જીતી લીધો. ૭૦.

વિજિતોયતિભૂમૃતાસશૈવઃસહર્ગર્વેણવિસૃજ્યચસ્વભાપ્યં ॥

શરણંપ્રતિપેદિવાન્મહર્ષિહરદત્તપ્રમુખૈઃસહાત્મશિષ્યૈઃ ॥૭૧॥

શ્રીશંકરાચાર્યે જીતી લીધેલો એ શૈવ નીલકંઠ^૧ ગર્વની સાથે પોતાના ભાષ્યને પણ છોડી દેને હરદત્ત આદિ પોતાના શિષ્યોની સાથે શંકરાચાર્યને શરણે થયો. ૭૧.

યમિનામૃષભેણનીલકંઠંજિતમાકર્ણ્યમનીષિધુર્યવર્યં ॥

સહસોદયનાદયઃકવીન્દ્રાઃપરમદ્વૈતમુષઙ્કવંપિરેસ્મ ॥૭૨॥

નીલકંઠ કે જે વિદ્વાનોમાં સર્વોત્તમ હતો તેને શંકરાચાર્યે જીતેલો સાંભળી અદ્વૈતનું અંડન કરનારા ઉદયત આદિ મોટા વિદ્વાનો તુરંત જ અત્યંત ધૂનવા લાગ્યા. ૭૨.

વિષયેષુવિતત્સનૈજભાષ્યાણ્યથસૌરાષ્ટ્રમુલ્લેષુતત્રત્ર ॥

બહુધાવિબુઢૈઃપ્રશસ્યમાનોભગવાન્દ્વારવર્તીપુરીવિવેશ ॥૭૩॥

પછી સૌરાષ્ટ્ર આદિ તે તે દેશોમાં પોતાનાં ભાષ્યોનો વિસ્તાર કરી વિદ્વાનોની ઘણી ઘણી પ્રશંસાના પાત્રરૂપ થયેલા શ્રી શંકરાચાર્યે દ્વારકાપુરીમાં પધાર્યા. ૭૩.

ભુજયોરતિતપ્તશંખચક્રાકૃતિલોહાહતસંભૃતવ્રણાંકાઃ ॥

શરદંડસહોદરોર્ધ્વપુંડ્રાસ્તુલસીર્ણસનાથકર્ણદેશાઃ ॥૭૪॥

શતશઃસમવેષપાંચરાત્રાસ્ત્વમૃતંપંચભિદાવિદાંવદંતઃ ॥

મુનિશિષ્યવરૈરતિપ્રગલ્ભૈર્મૃગરાજૈરિવકુંજરાઃપ્રભગ્નાઃ ॥૭૫॥

ત્યાં બંને હાથપર શંખના તથા ચક્રના આકારવાળી અત્યંત તપાવેલા લોહાની છાપ લેવાથી પ્રભુચુક્ત થએલા કાંસડાના સોટા સરખાં ઉભાં ટીલાંઓવાળા અને જો-
ઓએ કાનપર તુલસીનાં પત્રો લગાવ્યાં હતાં એવા સૈકડો પાંચરાત્રમનના વિદ્વાનો સ-
ભામાં આવીને ‘‘પાંચ પ્રકારના ભેદને જાણનારાઓને જ મોક્ષ થાય છે’’ એમ કહેવા
લાગતાં તેઓને શંકરાચાર્યના મહા વિદ્વાન ઉત્તમ શિષ્યોએ જોયે સિંહો હસ્તીઓને ન-
સાડી મુકે તેમ હરાવીને નસાડી મુક્યા. ૭૪, ૭૫.

ઈતિવૈષ્ણવશૈવશાક્તસૌરપ્રમુખાનાત્ત્વશંવદાન્વિધાય ॥

અતિવેલવચોક્ષરીનિરસ્તપ્રતિવાદુજ્જયિર્નીપુરીમયાસીત્ ॥૭૬॥

એ પ્રમાણે પ્રમલ વચનોના પ્રવાહોથી સઘળા પ્રતિવાદીઓને પરાસ્ત કરનારા શંક-
રાચાર્ય વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત તથા સૂર્યભક્ત આદિ વિદ્વાનોને પોતાને અધીન કરી લઇને
ઉજાણુ (ઉજ્જવલિની) નગરીમાં પધાર્યા. ૭૬.

સપદિપ્રતિનાદિતઃપયોદસ્વનશંકાકુલગેહકેકિજાલૈઃ ॥

શશભૃન્મુકુટાર્હણામૃદંગધ્વનિરશ્રૂયતતત્રમૂર્છિતાશઃ ॥૭૭॥

એ નગરીમાં મેઘની ગર્જનાની શંકાથી સંભ્રમમાં પડેલા લોકોનાં ધરના અનેક મયૂરો
પુરેત જેની સામે નાદ કરતા હતા એવો અને સઘળી દિશાઓમાં વ્યાપ થએલો મહા-
કાલેશ્વરના પૂજન સંબંધી મૃદંગનો શ્રદ્ધ સાંભળવામાં આવ્યો. ૭૭.

મકરધ્વજવિદ્વિડાસિવિદ્વાઞ્છમત્તદ્વત્પુષ્પસુગંધમન્મસદ્ધિઃ ॥

અગરૂદ્રવધૂપધૂપિતાશંસમહાકાલનિવેશનંવિવેશ ॥૭૮॥

સદાશિવની વારંતવિક પ્રાપ્તિના ઉપાયને જાણનારા એ શંકરાચાર્ય પુષ્પોના સુગંધ-
વાળા પવનોથી અમને મઠાડનારાં અને અગરના ધૂપના ધુમાડાથી દિશાઓને વ્યાપ ક-
રનારાં શ્રી મહાકાલેશ્વરના મંદિરમાં પધાર્યા. ૭૮.

ભગવાનભિવંચચંદ્રમૌલિમુનિવૃંદૈરભિવંચપાદપદ્મઃ ॥

શ્રમહારિણિમંડપેમનોજ્ઞેસવિશશ્રામવિસ્તરપ્રભાવઃ ॥૭૯॥

મુનિઓના સમૂહોએ વંદન કરવા યોગ્ય ચરણારવિંદવાળા અને પ્રખ્યાત પ્રભાવ
વાળા શંકરાચાર્યે મહાકાલેશ્વરને પ્રણામ કરીને અમ મઠાડનારા તેમના મનોહર મંડપમાં
વિશ્રામ લીધો. ૭૯.

૧ જીવનો તથા હૃશ્વરનો લેહ, જીવનો પરસ્પર લેહ, જીવનો અને જડનો લેહ, હૃશ્વરનો અને જડો લેહ અને
જડોનો પરસ્પર લેહ,

કવયેકથયાસ્મદીયવાર્તામિહસૌમ્યેતિસમટ્પ્રાસ્કરાય ॥

વિસસર્જવશંવદાગ્રગણ્યંમુનિરભ્યર્ણગતંસનંદનાર્ય ॥૮૦॥

ત્યાં શંકરાચાર્ય પોતાના શિષ્યોમાં અગ્રણી અને પાસે ખેંચા પદ્મપાદને 'હે સૌમ્ય ! બદ્ધભારકર નામના પંડિતની પાસે જઈને આપણી વાત કહો' એમ આજ્ઞા કરીને બદ્ધભારકરની પાસે મોકલ્યા. ૮૦.

અભિરૂપકુલાવતંસભૂતંવહુધાવ્યાકૃતસર્વવેદરાશિં ॥

તમયત્રનિરસ્તદુઃસપત્રપ્રતિપદ્યેત્યમુવાચવાવદૂકઃ ॥૮૧॥

પંડિતોના વર્ગમાં શિરોમણિરૂપ, ઘણા ઘણા પ્રકારોથી સમગ્રના વેદોનાં બ્યાખ્યાનો કરનારા અને મદોન્મત્ત પ્રતિવાદીઓને બાપણુની લીલા માત્રથી પરાસ્ત કરી દેનારા તે બદ્ધભારકરની પાસે જઈને બોલવામાં વિચક્ષણતાવાળા પદ્મપાદે નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૮૧.

જયતિસ્પદિગંતગીતકીર્તિર્ભગવાંચ્છંકરયોગિચક્રવર્તી ॥

પ્રથયન્પરમોદ્વિતીયતત્ત્વંશમયંસ્તત્પરિપંથિવાદિદર્પ ॥૮૨॥

દિશાઓના અંતો સુધી પ્રખ્યાત કીર્તિવાળા, પરમ અદ્વૈત તત્ત્વનું સ્થાપન કરતા અને અદ્વૈતથી વિરૂદ્ધ બોલનારા વાદીઓના ગર્વને શાંત કરતા મહાયોગી ભગવાન શંકરાચાર્ય અહીં પધાર્યા છે. ૮૨.

સજગાદબુધાગ્રણીર્ભવંતંકુમતોત્પ્રોક્ષિતમૂત્રવૃત્તિજાલં ॥

અભિભૂયવયંત્રયીશિશ્વાનાંસમવાદિષ્મપરાવરેભિસંધિં ॥૮૩॥

તદિદંપરિગૃહ્યતાંમનીપિન્મનસાલોચ્યનિરસ્યદુર્મતંસં ॥

અથવાસ્મદુદગ્રતર્કવજ્રપ્રતિઘાતાત્પરિરક્ષ્યતાંસ્વપક્ષઃ ॥૮૪॥

પંડિતોમાં અગ્રણી એ શંકરાચાર્ય તમને કહ્યુંછે કે 'અમોએ કુટ મતવાળા વાદીઓએ કરેલા સૂત્રવૃત્તિઓના સમૂહનું ખંડન કરીને વેદાંતોનો પરબ્રહ્મથી અભિન્ન પ્રત્યક્ તત્ત્વમાં તાત્પર્ય સિદ્ધ કરેલોછે માટે હે વિદ્વાન્ ! તમે અમારા મતનો મનથી વિચાર કરી પોતાના કુટ મતને છોડી દઈ તે અમારા મતનો સ્વીકાર કરો અને તેમ ન કરવું હોય તો અમારા પ્રયંડ તર્કોરૂપી વજ્રના પ્રહારથી પોતાના પક્ષનો બચાવ કરો.' ૮૩, ૮૪.

इतितामवहेलपूर्ववर्णागिरमाकर्ण्यतदासलञ्चवर्णः ॥

यशसांनिधिरीषदात्तरोषस्तमुवाचप्रहसन्यतींद्रशिष्यं ॥८५॥

એ પ્રમાણે તિરસ્કાર પૂર્વક અક્ષરોવાળી પદ્મપાદની વાણી સાંભળી યશના બંડાર-રૂપ અને જ્ઞેને કાંઈક ક્રોધ યજ્યો એવા એ બદ્ધભારકર પંડિતે હસતાં હસતાં શંકરાચાર્યના શિષ્ય પદ્મપાદને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૮૫.

ध्रुवमेषनशुश्रुवानुदंतंममदुर्वादिवचस्ततीर्नुदंतं ॥

परकीर्तिबिसांकुरानदंतंविदुषांमूर्द्धमुनानटत्पदंतं ॥८६॥

મારૂં પાંડિત્ય કે જે દુષ્ટવાદીઓના વચનોના સમૂહને તોડનાર છે, પ્રતિપક્ષોના કી-
ર્તિઓરૂપ કમલકુંદના અંકુરોને આધાર જનાર છે અને વિદ્વાનોના મસ્તકો ઉપર પગ મેલીને
અત્યંત નાચનાર છે તેને તમારા ગુરૂએ સાંભળ્યું જણાતું નથી. ૮૫.

મમવલ્ગતિસૂક્તિર્ગુફટ્ટંદેકળભુગ્જલિપતમલ્પતામુપૈતિ ॥

કપિલસ્યપલાયતેપ્રલાપઃસુધિયાંકૈવંકથાધુનાતનાનાં ॥૮૭॥

મારાં ઉત્તમ બાપણોનો સંદર્ભ ચાલવા લાગે છે ત્યારે કણાદમો પ્રલાય પણ તુચ્છ થઈ
જાય છે અને કપિલનો પ્રલાપ તો બાગીજ જાય છે ત્યારે અર્વાચીન પંડિતોના બકવાદની
તો શી જ વાત કરવી. ૮૭.

इतिवादिनमब्रवीत्सनंदःकुशलोत्थैनमविज्ञमावमंस्थाः ॥

नहिदारितभूधरोपिटंकःप्रभवेद्वज्रमणिप्रभेदनाय ॥૮૮॥

એ પ્રમાણે બોલતા એ બદ્ધભાસ્કરને વિચક્ષણતાવાળા પદ્મપાદે કહ્યું કે “હે અન્ત !
અમારા ગુરૂની અવસ્થા નહીં કરો. તમે મોટા વિદ્વાન હોયો પણ અમારા ગુરૂને પોહોચી
શકશો નહીં. ટાંકણું પર્વતને તોડવાની શક્તિવાળું છતાં પણ હીરાનું ભેદન કરવામાં સમર્થ
થતું નથી” ૮૮.

सतमेवमुदीर्यतीर्थकीर्त्तिरूपकंठंप्रतिपद्यसद्विदग्ध्यः ॥

सकलंतदवोचदानुपूर्व्यात्समहात्मापियतीशमाससाद ॥૮૯॥

ઉત્તમ વિદ્વાનોમાં અગ્રણી પદ્મપાદે એ પ્રમાણે બદ્ધભાસ્કરને કહી ત્યાંથી શંકરાચાર્ય-
પંના પાસે આવીને અનુક્રમથી તે સઘળી વાત કહી સંભળાવી અને તેટલામાં એ બદ્ધ-
ભાસ્કર પણ શંકરાચાર્યની પાસે વિવાદ કરવા આવ્યો. ૮૯.

अथभास्करमस्कारिप्रवीरौबहुधाक्षेपसमर्थनप्रवीणौ ॥

बहुभिर्वचनैरुदारवृत्तैर्विवदातेविजयैषिणौविवादं ॥૯૦॥

પછી ઘણા ઘણા પ્રકારોથી પૂર્વ પક્ષો કરવામાં તથા સમર્થન કરવામાં પ્રવીણતા
ધરાવનારા અને પરસ્પરને જીતી લેવાને ઇચ્છતા એ બદ્ધભાસ્કર અને શંકરાચાર્ય ઉદાર
સંદર્ભવાળાં ઘણાં ઘણાં વચનોથી વિવાદ કરવા લાગ્યા. ૯૦.

अनयोरतिचित्रशब्दशय्यांदधतोर्दुर्नयभेदशक्तयुक्तयोः ॥

पटुवादमृधेंतरंतटस्थाःश्रुतवंतोपिनर्किंचनान्वविंदन् ॥૯૧॥

અત્યંત વિચિત્ર શબ્દોના સંદર્ભ કરતા અને દુષ્ટ પક્ષોને સમર્થ યુક્તિઓથી ભરી
નાખનારા એ બે વિદ્વાનો વચે પ્રૌઢતા ભરેલું વાદયુદ્ધ ચાલતાં ત્યાં ખેંચા ત્રાહેત લોકો
શાસ્ત્રોના જ્ઞાનવાળા છતાં પણ તે બંનેમાં કોઈના પણ વિશેષને જાણી શક્યા નહિ. ૯૧.

अथतस्ययतिःसमीक्ष्यदाक्ष्यंनिजपक्षाब्जशरज्जडाब्जभूतं ॥

बहुधाक्षिपदस्यपक्षमार्योविबुधानांपुरतोऽप्रभातकक्ष्यं ॥૯૨॥

પછી શંકરાચાર્યે એ ભટ્ટભાસ્કરની ચાતુરી જોઈ વિદ્વાનોના સમક્ષમાં તેનો પક્ષ કે જે પોતાના પક્ષરૂપી ચંદ્રની આગળ શરદ્વ્રતગુના કમલની પેઠે શિથિલ થઇને સંકોચાઈ જાય એવો હતો તેના ઉપર ઘણી ઘણી રીતે એવા આક્ષેપો કર્યા કે જેઓમાંની કોટી-ઓના ઉત્તરો ભટ્ટભાસ્કરને મુજબ નહીં. ૯૨.

અથભાસ્કરવિત્સ્વપક્ષગુપ્ત્યૈવિધુતોવાગ્મિવરઃપ્રગલ્ભયુક્ત્યા ॥

શ્રુતિશીર્ષવચઃપ્રકાશ્યમેવંકવિરદ્વૈતમપાકરિણ્ણુચે ॥૯૩॥

પછી પ્રૌઢ વ્યક્તિથી કંપાયમાન થયેલો મોટોવક્તા ભટ્ટભાસ્કર પંડિત પોતાના પક્ષનું રક્ષણ કરવાને વાસ્તે, ઉપનિષદોનાં વચ્ચનોથી પ્રકાશ પામેલા અદ્વૈતમતનું ખંડન કરવાનું ધારીને નાચે પ્રમાણે બોલ્યો. ૯૩.

પ્રશમિસ્ત્વદુદીરિતંનયુક્તંપ્રકૃતિર્જીવપરાત્મભેદિકેતિ ॥

નામિનત્તિહિજીવગેશગાવોભયભાવસ્યતદુત્તરોદ્રવત્તાન્ ॥૯૪॥

હે સંન્યાસી ! ‘જીવનો અને ઇશ્વરનો ભેદ કરનારી પ્રકૃતિ છે’ એમ જે તમે કહી ગયા તે યોગ્ય નથી. એ પ્રકૃતિએ જીવમાં રહીને ભેદ કર્યો કે ઇશ્વરમાં રહીને ભેદ કર્યા? જીવપણું અને ઇશ્વરપણું એ બન્ને, પ્રકૃતિ પછગાડે થયેલ છે માટે એઓમાંના કોઈમાં રહીને ભેદ કરવો સંભવતો નથી. ૯૪.

મુનિરેવમિહોત્તરંવભાષેમુકુરોવાપ્રતિર્બિંબિંબભેદી ॥

કથમીરયવક્ત્રમાત્રગશ્ચેચ્છિતિમાત્રાશ્રિદિયંતથેતિતુલ્યં ॥૯૫॥

શંકરાચાર્ય—દર્પણબિંબનો અને પ્રતિબિંબનો ભેદ કરેછે તે બિંબમાં રહીને કરેછે કે પ્રતિબિંબમાં રહીને કરેછે ? બિંબ પ્રતિબિંબભાવ દર્પણની સ્થિતિ પછી જ થાય છે માટે આના ઉત્તરમાં ત્યારે કેહેવું જ પડશે કે ‘દર્પણ, મુખમાત્રથી સંબંધ રાખીને બિંબનો અને પ્રતિબિંબનો ભેદ કરેછે’ તો અમારા સિદ્ધાંતમાં પણ પ્રકૃતિ ચૈતન્યમાત્રથી સંબંધ રાખીને જીવનો તથા ઇશ્વરનો ભેદ કરેછે એ વાત તુલ્ય જ છે. ૯૫.

ચિતિમાત્રગતપ્રકૃત્યુપાર્થેર્જહતોર્બિંબપરાત્મપક્ષપાતં ॥

પ્રતિર્બિંબિતજીવપક્ષપાતોમુકુરસ્યેવવિરુદ્ધ્યતેનજાતુ ॥ ૯૬ ॥

‘આમછે સારે પ્રકૃતિ ચૈતન્યમાં જ દુઃખિપણું આદિ કેમ કરતી નથી અને જીવ-માં જ કેમ કરેછે’ એવી શંકા કરવી નહીં. કારણકે જેમ દર્પણબિંબનો પક્ષપાત છોડી દઇને પ્રતિબિંબનો જ પક્ષપાત કરે છે તેમ ચૈતન્યમાત્રમાં રહેલી પ્રકૃતિ પણ બિંબરૂપ ઇશ્વરનો પક્ષપાત છોડી દઇને પ્રતિબિંબરૂપ જીવનોજ પક્ષપાત કરેછે એ વાતમાં કદી પણ વિ-રોધ નથી. ૯૬.

અવિકારિનિરસ્તસંગબોધૈકરસાત્માશ્રયતાનયુજ્યતેસ્યાઃ ॥

અતएवविशिष्टसंश्रितत्वंપ્રકૃતેઃસ્યાદિતિનાપિશંકનીયં ॥ ૯૭ ॥

‘અદ્વૈત કે જે નિર્વિકાર, અસંગ અને જ્ઞાનૈક રસછે તેમાં પ્રકૃતિને રહેવું સંભવ

નથી એટલા માટે અંતઃકરણ વિશિષ્ટ ચૈતન્યમાં પ્રકૃતિ રહેવી નોંધએ' એ શંકા પણ કરવી નહીં. ૯૭.

નહિમાનકથાવિશિષ્ટગત્વેભવદાપાદિતર્ક્યતેતથાહિ ॥

અહમજ્ઞાદિતિપ્રતીતિરેષાનહિમાનત્વમિહાશ્રુતેતથાચેત્ ॥ ૯૮ ॥

અનુભવ્યહમિસપિપ્રતીતિરનુભૂતેશ્ચવિશિષ્ટાનિષ્ટતાસ્યાત્ ॥

અજઙાનુભવસ્યનોજઙાંતઃકરણસ્થત્ત્વમિતીષ્ટતાનતસ્યાઃ ॥ ૯૯ ॥

કારણ કે 'અંતઃકરણ વિશિષ્ટ ચૈતન્યમાં પ્રકૃતિ રહે' એમ જે તું કહે છે તેમાં કોઈ પ્રમાણ જોવામાં આવતું નથી. 'હું અસત્યું' એ રીતે જે અંતઃકરણ વિશિષ્ટ ચૈતન્યમાં રહેલા અજ્ઞાનનો (પ્રકૃતિનો) અનુભવ થાય છે તે આ વિષયમાં પ્રમાણભૂત થઈ શકે એમ નથી. એ જો પ્રમાણભૂત મનાય તો 'હું અનુભવીયું' એવી પ્રતીતિ થવાને લીધે અનુભવને પણ અંતઃકરણ વિશિષ્ટ ચૈતન્યમાં રહેલો માનવો નોંધએ. પણ વારંવાર નોંધએ તો અનુભવ કે જે જડ છે તેની જડ અંતઃકરણમાં સ્થિતિ સંભવે નહીં માટે તેમ માનવું યોગ્ય નથી. ૯૮, ૯૯.

નનુદાહકતાયથાગ્રિયોગાદધિકૂટંવ્યપદિશ્યતેતથૈવ ॥

અનુભૂતિમદાત્મયોગતોંતઃકરણેસાવ્યપદિશ્યતેડનુભૂતિઃ ॥ ૧૦૦ ॥

ઈતિચેદિહચાપિપિતસ્યમાયાશ્રયચિન્માત્રયુતેતથોપચારઃ ॥

નપુનસ્તદુપાધિયોગતોંતઃકરણસ્યેતિસમાન્યથાગતિર્હિ ॥ ૧૦૧ ॥

'જેમ દાહ કરનારા અગ્નિના યોગથી લોઢાના ગોળામાં દાહકપણું કેહેવાય છે તેમ અનુભવવાળા આત્માના યોગથી અંતઃકરણમાં અનુભવીપણું કેહેવાય છે' એમ જો તું કેહેવા ધારતો હોય તો અહીં પણ માયાના આશ્રયે ચૈતન્યના યોગથી અંતઃકરણમાં અજ્ઞાનયુક્તપણું કેહેવાય છે એમ માનવું યોગ્ય છે પણ અંતઃકરણને પોતાને જ અજ્ઞાનયુક્તપણું છે તેથી પ્રકૃતિનો યોગ અંતઃકરણમાં જ છે એમ માનવું યોગ્ય નથી એટલે અન્યના ધર્મનો અન્યમાં ઉપચાર માનવામાં લંકાઈ અને હમાઈ સરખાપણું થાય છે. ૧૦૦, ૧૦૧.

નચતત્રહિવાધકસ્યસત્ત્વાદિયમસ્તુપ્રકૃતેર્નસાસ્યવાધાત્ ॥

ઈતિવાચ્યમિહાપિતજ્જચિત્તૈતદુપાશ્રિયયુતેશ્ચવાધકત્વાત્ ॥ ૧૦૨ ॥

'અંતઃકરણમાં અનુભવની સ્થિતિ માનવામાં તો અજડ અનુભવને જડ અંતઃકરણ રહેવું સંભવતું નથી એ બાધક છે માટે ચૈતન્યના યોગથી અંતઃકરણમાં અનુભવનો ઉપચાર માનવો પડે છે પણ અહીં તો અજ્ઞાનની અંતઃકરણમાં સ્થિતિ માનવામાં કશું બાધક નથી, માટે અંતઃકરણમાં અજ્ઞાનનો ઉપચાર માનવો નહીં' એમ પણ તારે કહેવું નહીં. કારણકે અંતઃકરણ કે જે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયું છે તેને અજ્ઞાનના આશ્રયે મનાય નહીં એ બાધક છે માટે અંતઃકરણમાં અજ્ઞાનનો ઉપચાર જ માનવો નોંધએ. ૧૦૨.

અધિમુપ્ત્યપિચિત્તવર્તિતસ્યાદિવાજ્ઞાનમિદંહૃદાશ્રિતંસ્યાત્ ॥

તદિહાસ્તિનમાનમુક્તરીસાપ્રકૃતેર્દૃશ્યવિશિષ્ટાનિષ્ટતાયાઃ ॥ ૧૦૩ ॥

જો અજ્ઞાનનો આશ્રય અંતઃકરણ જ હોયતો સુષુપ્તિમાં પણ અજ્ઞાન અંતઃકરણમાં રહેવું જોઈએ પણ સુષુપ્તિમાં અંતઃકરણ જ નથી માટે અજ્ઞાન ચૈતન્યમાં જ રહે છે એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી પ્રકૃતિ (અજ્ઞાન) અંતઃકરણ વિશિષ્ટ ચૈતન્યમાં રહે છે એ વિષયમાં કશું પ્રમાણ નથી. ૧૦૩.

નનુનપ્રતિબંધિકૈવસુપ્તાવિતિસાદૂરતણ્વચિદ્ભૂતેતિ ॥

પ્રતિબંધકશૂન્યતાતુમુક્તેઃપરમાત્મૈક્યગતેઃસતેતિવાક્યાત્ ॥૧૦૪॥

ભટ્ટ ભાસ્કર શંકા કરે છે—સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાન જ નથી એટલે પછી તે અજ્ઞાનની ચૈતન્યમાં સ્થિતિની વાત તો દૂર જ રહી. કારણ કે 'સત્સામૈવ તદાસંપન્નોભવતિસ્વમર્ષાતો ભવતિ એ શ્રુતિ સુષુપ્તિમાં જીવની પરમાત્માની સાથે એકતા થવાનું જ જણાય છે માટે સુષુપ્તિમાં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો પ્રતિબંધ કરનાર અજ્ઞાન છે જ નહિ. ૧૦૪.

નચતત્રચતત્સ્થિતિપ્રતીતિઃસતિસંપન્નવિદુર્નહીતિવાક્યાત્ ॥

શ્રુતિગીસ્તદધિક્ષિપસભાવપ્રતિપત્તેર્નચનિહ્વોત્રનેતિ ॥૧૦૫॥

'સતિ સંપન્નવિદુ એ શ્રુતિ સુષુપ્તિમાં જીવો પરમાત્માની સાથે એકતા પામીને કશું જાણતા નથી એમ કહે છે માટે સુષુપ્તિમાં પણ અજ્ઞાન છે' એમ તમારે કહેવું નહીં. કારણ કે એ શ્રુતિ સુષુપ્તિમાં જ્ઞાનના અભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે અજ્ઞાનની સ્થિતિનું પ્રતિપાદન કરતી નથી. એ શ્રુતિમાં 'જાણતા નથી' એમ કહ્યું છે માટે તેમાં જ્ઞાનના અભાવનું પ્રતિપાદન નથી કશું એમ નથી. ૧૦૫.

કિમુનિસમનિસ્યમેવચૈતત્પ્રથમોનેહસમસ્તિયુક્ત્યભાવાત્ ॥

અનિવર્તકસત્ત્વતોસ્યનાંસોનહિભિદ્યાદવિરોધિચિત્પ્રકાશઃ॥૧૦૬॥

નચતચ્છમયેજ્ઞાનપ્રકાશોપ્યવિરોધાત્સુતરાંજહત્વતોસ્ય ॥

તદિદ્વપ્રતિબંધકત્વમસ્યપ્રભવેર્કિલિહતદ્ભ્રમગ્રહાદિ ॥૧૦૭॥

તમો સુષુપ્તિમાં જ એજ્ઞાનની સ્થિતિ માનો છો તે અજ્ઞાન નિત્ય છે કે અનિત્ય છે? નિત્ય કહેવું સંભવતું નથી. કારણ કે તેમ કહેવામાં કાંઈ યુક્તિ નથી. અનિત્ય કહેવું પણ સંભવતું નથી. કારણ કે સુષુપ્તિમાં તેની નિવૃત્તિ કરનાર કોઈ નથી. માટે સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાન છે જ નહીં એમ માનવું યોગ્ય છે. સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરનાર કોઈ છે એમ માનતા હો તો કહોકે ચૈતન્યનો પ્રકાશ એ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરે છે કે જડનો પ્રકાશ એ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરે છે? ચૈતન્યનો પ્રકાશ અજ્ઞાનનો વિરોધિ નથી માટે અજ્ઞાનને તોડે નહીં અને જડનો પ્રકાશ તો અજ્ઞાનથી અત્યંત અવિરોધી છે માટે તે તો અજ્ઞાનને તોડે જ નહીં. આમ છે એટલા માટે સુષુપ્તિમાં પ્રતિબંધ કરનાર અજ્ઞાન છે જ નહીં પણ ભ્રમના ગ્રહણ આદિરૂપ અજ્ઞાન જાત તથા સ્વપ્નમાં જ છે એટલે અજ્ઞાનનો આશ્રય અંતઃકરણ વિશિષ્ટ ચૈતન્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૦૬, ૧૦૭.

ઈતિવેદિદમીરયભ્રમઃકોમનુજોહંતિતિવિશેષુપીતિચેન્ન ॥

અતિવિસ્મૃતિશીલતાતવાહોગદિતુઃસર્વપદાર્થસંકરસ્ય ॥૧૦૮॥

૧ હે સૌમ્ય! સુષુપ્તિમાં જીવ પરમાત્માની સાથે એકતા પામે છે, જીવ સુષુપ્તિમાં પાતાના સ્વરૂપજુત પરમાત્માને પામે છે.

શ્રીશંકરાચાર્ય—તે જે ભ્રમ માળ્યો તે ભ્રમનું સ્વરૂપ શું છે તે કહે. ‘હું મનુષ્યધું’ એ રીતની આ દેહમાં જે આત્મબુદ્ધિ છે તે ભ્રમ છે એમ જે તું કહેવા ધારતો હોય તો આહો ! તું કે જે સધળા પદાર્થોને બિન્ન અને અબિન્ન પણ માનેછે તેના મતમાં સધળી પ્રતીતિઓ યથાર્થ હોવાથી ભ્રમ સિદ્ધ જ થતો નથી માટે તું તારા સિદ્ધાંતને બહુ જ ભૂલી ગયો !! ૧૦૮.

પ્રમિતિત્વમુપાશ્રયન્પ્રતીતેરમુકઃ! સ્વંડઈતિસ્વશાસ્ત્રસિદ્ધાન્ત ॥

ભિદ્ભિદ્વયગોચરત્વદ્વેતોર્ધિયમેતાંતુકિમિત્યુપેક્ષસેત્વં ॥ ૧૦૯ ॥

સધળા પદાર્થોના ભેદના વિષય છે અને અભેદના પણ વિષય છે એ તારા શાસ્ત્રમાં સ્થાપેલા હેતુને લીધે શીંગડાંથી બળધ બિન્ન અને અબિન્ન પણ હોવાથી શીંગડાં ખાંડાં (ભાગેલાં) છતાં પણ બળધ ખાંડો છે એ પ્રતીતિને પ્રણામભૂત માને છે તારે ‘હું મનુષ્યધું’ એ પ્રતીતિને પણ આત્માથી બિન્ન અને અબિન્ન પણ ગણીને શા માટે પ્રમાણભૂત માનતો નથી ? ૧૦૯.

અનુમાનમિદંતથાચસિદ્ધંવિમતાધીઃપ્રમિતિર્ભિદાભિદિતાન્ ॥

ઈહચારુનિર્દર્શનંભવેત્સાત્વસ્વંડોયમિતિપ્રતીતિરેપા ॥ ૧૧૦ ॥

એટલે આપું અનુમાન સિદ્ધ થાય છે કે ‘હું મનુષ્યધું’ એ બુદ્ધિ પ્રણામભૂત છે. કારણ કે ભેદના અને અભેદના વિષયરૂપ છે. જે ભેદના તથા અભેદના વિષયરૂપ હોય તે પ્રમાણભૂત જ હોય છે. જેમકે તારો બળધ ખાંડો છે એ પ્રતીતિ ભેદના તથા અભેદના વિષયરૂપ હોવાથી પ્રમાણભૂત છે. આ અનુમાનમાં તારી પ્રતીતિ અમને બહુ સુંદર દૃષ્ટાંતરૂપે મળે છે. ૧૧૦.

નનુસંહનનાત્મધીઃપ્રમાણંનભવસ્યેવનિષિધ્યમાનગત્વાન્ ॥

ઈદમિપ્રતિપક્ષરૂપ્યધીવત્પ્રબલાસત્પ્રતિપક્ષતેતિચેન્ન ॥ ૧૧૧ ॥

ભટ્ટભાસ્કર—“દેહમાં જે આત્મબુદ્ધિ છે તે પ્રણામભૂત નથી. કારણ કે હું મનુષ્ય નથી પણ બ્રહ્મધું એવી સામી પ્રતીતિથી તે બુદ્ધિનો વિષય નિષિદ્ધમાન (જેનો નિષેધ કરાય છે એવો) થઈ જાય છે. જેનો વિષય નિષિદ્ધમાન થઈ જાય તે બુદ્ધિ પ્રમાણભૂત હોય જ નહીં. જેમ કે છીપના ‘આ’ એ અંશમાં પ્રતીત થએલી રૂપાની બુદ્ધિનો વિષય ‘છીપછી’ એવી સામી પ્રતીતિથી નિષિદ્ધમાન થઈ જાય છે માટે રૂપાની બુદ્ધિ પ્રમાણભૂત નથી.” આ રીતે તમારા સાધ્યના અભાવને સાધનારો બીજો હેતુ મળવાથી તમારું પહેલું અનુમાન પ્રબલ સત્પ્રતિપક્ષ હેતુવાળું થઈ જાય છે. ‘સત્પ્રતિપક્ષ હેતુવાળું’ અનુમાન યથાર્થ ગણાય નહીં. ૧૧૧.

વ્યભિચારપુતત્વતોડસ્યસ્વંડઃપશુરિસત્રતદન્યધીક્ષ્મંડે ॥

ઈતરત્રનિષિધ્યમાનસ્વંડોલ્લિખિતત્વેનનિરુક્તહેતુમત્તાન્ ॥ ૧૧૨ ॥

શ્રીશંકરાચાર્ય—બુદ્ધિના આ પ્રમાણપણામાં નિષિદ્ધમાન વિષયવાળી પણાપ

૧ સત્પ્રતિપક્ષ હેતુ વિષે આ ત્રંથના આઠમા સર્જના ૧૦૭ માં ૧લોકની ટીકાની ટીપ ત્રાંગો,

જે તારો હેતુ છે તે સંબંધિયાર છે. કારણ કે આ બળધ આંડો નથી પણ મુંડો છે એ ઠેકાણે આંડાથી અન્ય મુંડાની બુદ્ધિ નિષિદ્ધમાન આંડાપણાં વિષયવાળી છતાં પણ પ્રમાણભૂત છે. ૧૧૨.

નનુહેતુરયંવિવિધ્યતેત્રપ્રતિપન્નોપધિકેનિષેધગત્ ॥

इतिचेन्नविर्वाक्षितस्यहेतोर्व्यभिचारात्पुनरप्यमुत्रचैव ॥૧૧૩॥

ભટ્ટભાસ્કર—પ્રતીત થએલાનું જે અધિષ્ઠાન હોય તેમાં જ જે પાછો પ્રતીત થએલાનો નિષેધ થતો હોય તો પ્રતીતની બુદ્ધિને અપ્રમાણભૂત માનવામાં આવે છે. જેમ 'આ' એ અંશમાં પ્રતીત થએલા રૂપાના અધિષ્ઠાનભૂત એ જ અંશમાં પાછો રૂપાનો નિષેધ થાય છે માટે રૂપાની બુદ્ધિને અપ્રમાણભૂત માનવામાં આવે છે તેમ આત્મામાં પ્રતીત થએલા મનુષ્યપણાના અધિષ્ઠાનભૂત આત્મામાં જ પાછો મનુષ્યપણાનો નિષેધ થાય છે માટે મનુષ્ય બુદ્ધિને અપ્રમાણ માનવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે આ બળધ આંડો નથી પણ મુંડો છે એ ઠેકાણે મુંડાના અધિષ્ઠાનમાં આંડાનો નિષેધ થતો નથી માટે મુંડાની બુદ્ધિ પ્રમાણભૂત છે.

શ્રીશંકરાચાર્ય—મુંડાના અધિષ્ઠાનભૂત બળધમાં જ આંડાનો નિષેધ થાય છે તે છતાં તું મુંડાની બુદ્ધિને પ્રમાણભૂત માને છે માટે તારો કહેલો હેતુ સંબંધિયાર જ થાય છે. ૧૧૩.

નનુગોલુપાધિકેત્વમુપ્યપ્રતિપન્નસ્યહિતત્રનોનિષેધઃ ॥

अपितुप्रथमानमुडस्यत्रतथाचव्यभिचारितानहेतोः ॥૧૧૪॥

ભટ્ટભાસ્કર—મુંડાનો અધિષ્ઠાનભૂત બળધમાં આંડાનો નિષેધ થતો નથી પણ મુંડામાં જ આંડાપણાનો નિષેધ થાય છે માટે મારો કહેલો હેતુ સંબંધિયાર નથી. ૧૧૪.

इतिचेन्नविकल्पनासहत्वात्કિમુખંડस्यतुकेवलेनिषेधः ॥

उतगोलसमान्वितेसमुंडेप्रथमोनोघटतेप्रसक्त्यभावात् ॥૧૧૫॥

नहिजात्वपિमुंडकेप्रसक्तःपरखंडस्त्वितिसंप्रसक्त्यभावः ॥

चरमोपिनगोत्वयुक्तमुंडेखलुखंडस्यनिषेधकालएव ॥૧૧૬॥

स्वावेशेषणभूतगोलएवस्फुटमेतस्यनिषેधનશ્ચુતંस्यात् ॥

तदिहोचितहेतुसत्त्वतोऽस्यव्यभिचारोददवज्रलेपएव ॥૧૧૭॥

શ્રીશંકરાચાર્ય—આ તારી વાત વિકલ્પોનું સહન કરી શકે એમ નથી માટે ખોટી છે. તું આંડાનો જે નિષેધ કરે છે તે કેવલ મુંડામાં કરે છે કે બળધપણાવાળા મુંડામાં કરે છે ? કેવલ એટલે બળધપણા રહિત મુંડામાં તો નિષેધ કરવો સંભવિત જ નથી. કારણ કે તેમાં આંડાની પ્રાપ્તિ જ નથી. મુંડા બળધમાં તેથી અન્ય આંડા બળધની

૧ સાધ્યના અભાવવાળામાં જે હેતુ વર્તેલો હોય તે સાધારણ સંબંધિયાર હેતુવાલાસ કહેવાય છે. સાધ્યાભાવવદ્ધ-
તિ:સાધારણોનૈકૈતિક: (જુઓ રીપિડા સહિત તર્કસંગ્રહ પૃષ્ઠ ૩૦.)

પ્રસક્તિ કદી પણ નથી એટલે પછી તેનો નિષેધ કરવો સંભવે જ નહીં. તેમ બળધપણા-
વાળા મુંડામાં પણ ખાંડાનો નિષેધ કરવો સંભવિત નથી. કારણ કે બળધપણાવાળા
મુંડામાં ખાંડાનો નિષેધ કરવા જતાં મુંડાના વિષેયણરૂપ બળધપણામાં જ ખાંડાનો નિ-
નિષેધ થાય છે માટે મુંડાના અધિજ્ઞાનમાં જ નિષેધ થવાથી તારો કહેલો હેતુ છતાં પણ
મુંડાની જીદિ પ્રમાણભૂત છે એટલે તારા હેતુમાં બિભિસ્માર વજૂલેપ જેવો દર જ
છે. ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭.

નનુભાતિતરામુપાધિરાસ્મિન્દલદેતદ્વયવહર્તુતેતિચેન્ન ॥

અહમોનુભવેનસાધ્યકાવ્યાપકભાવાદવગચનંતરંચ ॥૧૧૮॥

ભટ્ટભાસ્કર—તમે કરેલા અનુમાનમાં (૧૧૭ મા શ્લોકમાંના અનુમાનમાં)
પ્રમાણભૂતપણરૂપ સાધ્યમાં ઊચ્છિન્નવ્યવહર્તૃકત્વ (વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી
બ્યવહાર કરનારનો અભાવ^૧) છે પણ ભિદના તથા અભિદના વિષયપણરૂપ જે સાધન
(હેતુ) છે તે બ્યાં બ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં સર્વે સ્થલે ઊચ્છિન્નવ્યવહર્તૃકત્વ નથી. કારણ કે
શીંગડાં જ ખાંડાં છે એમ જાણ્યા પછી પણ બળધ ખાંડો છે એમ બ્યવહાર કરનારનો
અભાવ થતો નથી માટે ઉચ્છિન્નવ્યવહર્તૃકત્વરૂપ ઉપાધિથી તમારો હેતુ સોપાધિક^૨
હોવાને લીધે તે હેતુથી કરવામાં આવેલું અનુમાન યથાર્થ ગણાય નહીં.

શ્રીશંકરાચાર્ય—પ્રજ્ઞાનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી પણ પ્રારબ્ધ કર્મના અનુસારથી
હું મનુષ્યહું એવો અહંકારનો અનુભવ રહે છે માટે ઊચ્છિન્નવ્યવહર્તૃકત્વ ની અમારા
સાધ્યમાં જ બાધિ નથી તેથી અત્રે કહેલો હેતુ સોપાધિક છે જ નહીં. ૧૧૮.

નનુતદ્વયવહારસંછિદાયાદ્દહતત્કેનકમિચનેનમુક્તૌ ॥

શ્રુતિવાક્યગતેનસંપ્રતીતેર્વ્યવહર્તુર્નકથાંછિદેતિચેન્ન ॥૧૧૯॥

ભટ્ટભાસ્કર—યત્રત્વરયસર્વમાત્મૈવામૂચત્કેનકંપરયેત્ એ શ્રુતિ ‘ મુક્તિમાં સધળું
આત્મારૂપ યદ્ જલ્ય છે એટલે સાર્થ કોને દેખે’ એમ, બ્યવહાર કરનારનો ઉચ્છેદ
જ થયાનું કહે છે તે છતાં તમે બ્યવહાર કરનારનો ઉચ્છેદ નથી થતો એમ કેમ કહો છો. ૧૧૯.

તાદિદંઘટતેમતેસ્મદીયેતદવોધોલ્લસિતત્વતોડિલિલસ્ય ॥

તદવોધલયેલયોપપત્તેર્જગતઃસસતયાહિદાનતેસ્યાત્ ॥૧૨૦॥

શ્રીશંકરાચાર્ય—સધળું જગત્ આત્મામાં રહેલા અજ્ઞાનથી જ વિલસિત છે
માટે તે અજ્ઞાનનો લય થાય ત્યારે જ બ્યવહાર કરનારનો લય થવો સંભવે છે તેથી અજ્ઞાન-
ની સ્થિતિ હોય ત્યાંમુધી બ્યવહાર કરનારની સ્થિતિ અંતે અજ્ઞાનનો લય થાય ત્યારે
બ્યવહાર કરનારનો ઉચ્છેદ એ અમારા મતમાં જ ધટે છે. તારા મતમાં તો જગત્ સત્ય છે
માટે કદી પણ બ્યવહાર કરનારનો ઉચ્છેદ થવો સંભવતો નથી. ૧૨૦

નનુપંચમુતુસ્યલેપુભેદોઽહ્યભિદાનોતુશરીરદેહિનોસ્તે ॥

પ્રથિતસ્યલપંચકેતરત્વાત્ફલિતાહ્યત્રતથાચહેત્વસિદ્ધિઃ ॥૧૨૧॥

૧ પ્રજ્ઞાનરનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી હું ‘ મનુષ્યહું’ એવો બ્યવહાર કરનારનો અભાવ થાય છે. ૨ સોપાધિક હેતુ
વિષે આ ત્રાંયના આઠમાં સર્ગના ૧૦૭ મા શ્લોકના અર્થની નોટમાં લખ્યું છે તે જુઓ.

ભટ્ટભાસ્કર—ભતિ બ્યક્તિ ભાવ, ગુણ ગુણિ ભાવ, કાર્ય કારણ ભાવ, વિશિષ્ટ^૧ સ્વરૂપ અને અંશાંશિભાવ એએવાનાં પાંચ સ્થલોમાં જ ભેદ તથા અભેદ સંભવેછે અને આત્મા તથા દેહ તો એ પાંચ સ્થલોથી અન્ય^૨ છે માટે તેઓને ભેદના તથા અભેદના વિષયપણું સંભવતું જ નથી, તેથી તમારા અનુમાનમાં (૧૧૦ માં શ્લોકમાંના અનુમાનમાં) હેતુની અસિદ્ધિરૂપ દોષ આવેછે માટે તે અનુમાન યથાર્થ નથી. ૧૨૧.

इतिचेन्नविकल्पनासहत्वान्मिलितानांभिदभेदतंत्रतार्कि ॥

उतवापृथगेवतत्रनाद्योमिलिताःपंचनहिकचिद्यतःस्युः ॥१२२॥

શ્રીશંકરાચાર્ય—આ તારી વાત વિદ્યોતું સહન કરી શકે એમ નથી માટે ખોટી છે. એ પાંચ સંબંધો ભિન્ના થઈને ભેદના તથા અભેદના પ્રયોજક થાયછે કે નોખ નોખા જ પ્રયોજક થાયછે ? ભિન્ના થઈને પ્રયોજક થવું સંભવતું નથી. કારણ કે પાંચે સંબંધ કોઈ સ્થલમાં એકઠા થતા નથી. ૧૨૨.

चरमोपिनयुज्यतेतदांगांगिकभावस्यचतंत्रतानर्किस्यात् ॥

नचयोजकगौरवंचदोषःप्रकृतेतस्यतवापिसंमतत्वात् ॥१२३॥

નોખ નોખા રહીને પ્રયોજક થતા હોય તો એવોજ પ્રયોજક થાયછે એમ કહેવું સંભવતું નથી. કારણ કે જ્યારે પ્રત્યેકને પ્રયોજકપણાનો તું સ્વીકાર કરેછે ત્યારે દેહદેહિ ભાષ રૂપ સંબંધને પણ પ્રયોજકપણું શા માટે નહોય ?

ભટ્ટભાસ્કર—આમ કલ્પના કરવાથી પ્રયોજકની સંખ્યા વધે છે એ ગૌરવરૂપ દોષ આવેછે.

શ્રીશંકરાચાર્ય—દેહદેહિ ભાવ જો ભેદનો અને અભેદનો પ્રયોજક નહોય તો તું કે જે સઘળા પદાર્થોના સંકરને કહેનાર છે તેના સિદ્ધાંતને બાધ આવેછે માટે આ વિષયમાં દેહદેહિ ભાવને પણ તારે પ્રયોજકપણું માનવું જ પડશે. ૧૨૩.

अपिचान्यतमस्यजातितद्वत्प्रभृतीनांघटकलआग्रहश्चेत् ॥

अपिसोत्रनदुर्लभश्चिदात्मांगकयोःकारणकार्यभावभावात् ॥१२४॥

જો ભતિબ્યક્તિભાવ આદિ પાંચ સંબંધોને જ ભેદનું તથા અભેદનું પ્રયોજકપણું માનવાનો તને આગ્રહ હોય તો તેઓમાંનો સંબંધ પણ આ વિષયમાં દુર્લભ નથી. કારણ કે ચેતન્ય રૂપ જીવને અને દેહને કાર્ય કારણભાવ સંબંધ છે. ૧૨૪.

नचवाच्यभिर्दंपरात्मजत्वात्सकलस्यापिनजीवकार्यतेति ॥

तदभेदतएवसर्वकस्याप्युपपत्तेरिहजीवकार्यतायाः ॥१२५॥

૧ ઇંડવિશિષ્ટ (ઈંડવાળો) ચેત્ર એ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ માનવામાં આવેછે. ૨ દેહ અને દેહી એ બન્ને દ્રવ્યરૂપ છે તેથી તેઓને ભતિગ્યક્તિભાવ કે ગુણગુણિભાવ સંબંધ ધરાવે નથી. દેહ પંચભૂતનું કાર્ય છે તેથી તેઓને કાર્ય કારણભાવ સંબંધ પણ નથી. જેમ ઇંડસંયુક્તપણું ચેત્રને આધીન છે તેમ દેહ જીવને આધીન નથી તેથી વિશિષ્ટ સ્વરૂપપણું પણ નથી અને દેહી (જીવ) નિરવયવ દ્રવ્ય છે તેથી અંશાંશિભાવ સંબંધ પણ નથી માટે દેહ અને દેહી એ પાંચ સંબંધોના સ્થલોથી અન્ય છે.

ભટ્ટભાસ્કર—સધર્મો પ્રપંચ પ્રદ્વયી ઊત્પન્ન થયેલ છે માટે દેહને જીવતા કાર્ય રૂપ ગણીને કાર્ય કારણ ભાવ સંબંધ માનવો ઘટતો નથી.

શ્રીશંકરાચાર્ય—જીવ પ્રદ્વયી અભિજ છે માટે સર્વ પ્રપંચને જીવતા કાર્ય રૂપ કહેવો પણ સંભવે છે. ૧૨૫.

તદસિદ્ધિમુખાનુમાનદોષાનુદયાદુક્તનયસ્યનિર્મલત્વં ॥

અમધીપ્રમિતિત્વવેદિનોડતસ્તવનભ્રાંતિપદાર્થેવસિદ્ધયેત્ ॥૧૨૬॥

આ પ્રમાણે અમારા અનુમાનમાં હેતુની અસિદ્ધિ આદિ કોઈ પણ દોષ નહિ હોવાથી અમરું અનુમાન યથાર્થ છે અને તે અનુમાનથી તારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે ભ્રમ યથાર્થ હરે છે માટે તારા મતમાં ભ્રમ નામનો પદાર્થ જ સિદ્ધ થતો નથી. ૧૨૬.

અપિચભ્રમણ્યકિંતવાંતઃકરણસ્યતિચિદાત્મનોડથવાસૌ ॥

પરિણામફહાદિમોનતસ્યાત્મગતત્વાનુભવસ્યભંગપત્તેઃ ॥૧૨૭॥

વળી પણ પુછિયેછિયે કે તારો એ ભ્રમ અંતઃકરણના પરિણામરૂપ છે કે ચિદ્રૂપ આત્માના પરિણામરૂપ છે ? અંતઃકરણના પરિણામરૂપ ઘટતો નથી. કારણ કે તેમ હોય તો ભ્રમના આત્મામાં રહેનારપણાનો અનુભવ ભાગી જાય છે. જેમ માટીના પરિણામ રૂપ ઘટ તંતુઓમાં રહેવો સંભવતો નથી તેમ અંતઃકરણના પરિણામ રૂપ ભ્રમ આત્મામાં રહેવો સંભવે નહીં અને આત્મામાં રહે છે એ તો અનુભવ સિદ્ધ છે. ૧૨૭.

નનુરક્તમપ્રસૂનયોગાસ્ફટિકેસંસ્ફુરણંયથારુણિમ્નઃ ॥

ભ્રમસંયુતચિત્તયોગતોડસ્યભ્રમણસ્યાનુભવસ્તથાત્મનિસ્યાત્ ॥૧૨૮॥

ભટ્ટભાસ્કર—જેમ અત્યંત રાતા ફૂલના યોગથી રક્ષ્ટિકમાં રતાયનું રૂડરણ થાય છે તેમ ભ્રમવાળા અંતઃકરણના યોગથી આત્મામાં તે ભ્રમનું રૂડરણ થાય છે. ૧૨૮.

ઈતિચેદ્યમીર્યાત્મયોગોભ્રમણસ્યાશ્રિતેસન્નસન્વા ॥

પ્રથમોઘટતેનસંસૃજેસ્તેડપરથાખ્યાતિવદસ્યશૂન્યકત્વાત્ ॥૧૨૯॥

શ્રીશંકરાચાર્ય—એ અંતઃકરણના ભ્રમને તો આત્માનો સંબંધ માન્યો તે સંબંધ સત્ય છે કે અસત્ય છે ? તું કે જે 'અન્યથાખ્યાતિને માનનાર છે તેના મતમાં સંબંધ શૂન્ય રૂપ જ છે માટે તે સંબંધને સત્યપણું તો સંભવતું નથી. ૧૨૯.

ચરમોપિનયુજ્યતેપરોક્ષપ્રથનસ્યાનુપપદ્યમાનતાયાઃ ॥

પરિણામવિશેષઆત્મનોસૌભ્રમફલેપનયુજ્યતેસપક્ષઃ ॥૩૦॥

તેમ અસત્યપણું પણ સંભવતું નથી. કારણ કે અસત્ય પદાર્થની પ્રતીતિ થવી જ ઘટતી નથી. આ રીતે જેમ ભ્રમ અંતઃકરણના પરિણામરૂપ ઘટતો નથી તેમ આત્માના પરિણામરૂપ પણ ઘટતો નથી. ૧૩૦.

૧ ગ્રહકના દોષને લીધે પદાર્થનું બીજા પ્રદેશમાં અથવા બીજા પ્રકારથી ભાન અથવા કથન એ અન્યથા ખ્યાતિ કેહેવાય છે.

અસભાગતયાત્મનોનિરસ્તેતરયુક્તઃપરિણસયોગ્યતાયાઃ ॥

પરિણસયુજેશ્વયોગ્યતાયામપિબુદ્ધ્યાકૃતિતશ્ચિદાત્મનોસ્ય ॥૨૧॥

કારણ કે આત્મા અસંગ છે અને નિરવયવ દ્રવ્યરૂપ છે તેથી પરિણામ પામવાને યોગ્ય જ નથી. કદાચ પરિણામ પામવાને યોગ્ય છે એમ ધટ્ટી બર સ્વીકારીયે તો પણ નિત્ય જ્ઞાનના આશ્રયરૂપ ચિદાત્માનો બીજા જ્ઞાનરૂપે પરિણામ થવો સંભવે નહીં. ૧૩૧.

નહિનિસચિદાશ્રયપ્રતીચઃપરિણામઃપુનરન્યચિત્સ્વરૂપઃ ॥

ગુણયોઃસમુદાયગસયોગાદ્ગુણતાવાંતરજાતિતઃસજાસોઃ ॥૨૨॥

કારણ કે પ્રત્યગાત્મા (જીવ) નિત્ય જ્ઞાનના આશ્રયરૂપ છે તે ફરી બીજા જ્ઞાનરૂપે પરિણામ પામે એમ માનવું અયોગ્ય જ છે. રૂપ રસ આદિ ગુણોની જાતિમાં પેટાના એક જાતિવાળા બે ગુણો એકી વખતે એક દ્રવ્યમાં રહેવા સંભવે જ નહીં. ૧૩૨.

યુગપત્સમવૈતિનોદિશૌક્લ્યદ્વયકંચચકુત્રચિદ્ધટેત ॥

નનૃવિન્નગુણોગુણીતથાચપ્રસરેન્નોદિતદુષ્ટતેતિચેન્ન ॥૨૩॥

જેમ કોઈ ઠેકાણે કોઈ દ્રવ્યમાં પણ બે શુદ્ધપણાનો એકી વખતે સમવાય સંબંધ ધટ્ટો નથી તેમ બે જ્ઞાનનો પણ આત્મામાં એકી વખતે સમવાય સંબંધ ઘટે નહીં.

ભટ્ટભાસ્કર—અમો જ્ઞાનને ગુણરૂપ માનતા નથી પણ દ્રવ્યરૂપ માનિયેછીયે માટે તમારો કહેલો દોષ લાગુ પડતો નથી. ૧૩૩.

કટકાશ્રયભૂતદીપ્તહેન્નોરુચકાધારકભાવવત્તથૈવ ॥

અવિનાશિવિદાશ્રયસ્યભૂયોન્યવિદાધારતયાસ્થિતેરયોગાત્ ॥૨૪॥

શ્રીશંકરાચાર્ય—જેમ કડાના આશ્રયરૂપ પ્રદીપ સુવર્ણને તે સમયે જ પોટલીઆના આશ્રયરૂપપણું સંભવતું નથી તેમ અવિનાશી જ્ઞાનના આશ્રયરૂપ આત્માને તે સમયે જ બીજા જ્ઞાનના આશ્રયરૂપે રહેવું સંભવતું નથી. ૧૩૪.

નચસંસ્કૃતિરગ્રહોપ્યવિદ્યાભ્રમશદ્ધાર્થનિરક્તચસંભવોપિ ॥

ભ્રમસંજ્ઞિતવસ્ત્વસંભવેનભ્રમસંપાદિતસંસ્કૃતેરયોગાત્ ॥૨૫॥

ભટ્ટભાસ્કર—જો કે અમારાથી ભ્રમ શબ્દના અર્થનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી તોપણ ભ્રમના સંસ્કારને અથવા વસ્તુના અગ્રહણને અવિદ્યારૂપ માનવું યોગ્ય છે.

શ્રીશંકરાચાર્ય—તમારા મતમાં ભ્રમ નામનો પદાર્થ જ સિદ્ધ થતો નથી માટે તે ભ્રમનો સંસ્કાર રહેવો પણ સિદ્ધ થતો નથી. ૧૩૫.

અપિનાંગ્રહણચિતેરભાવોશ્ચિત્તરૂપગ્રહણસ્યાનિસતાયાઃ ॥

તદસંભવતોનવૃત્તયભાવસ્તદભાવોપિચિદાત્મનોવભાસાત્ ॥૨૬॥

તારા મતમાં વસ્તુનું જ અગ્રહણ છે તે સ્વરૂપભૂત આત્મવસ્તુનું અગ્રહણ છે કે કોઈ નથી આવેલી વસ્તુનું અગ્રહણ છે? વૃત્તિમાં સ્વરૂપ ભૂત ચૈતન્ય આત્મવસ્તુનું અગ્રહણ નિત્ય છે અને તે ચૈતન્યના અભાવનો અસંભવ છે માટે સ્વરૂપ ભૂત આત્મવસ્તુ-

નું અગ્રહણ એ અવિદ્યાએ એમ કેહેવું સંભવિત નથી. કોઈ નવી આવેલી વસ્તુનું જે અગ્રહણ તે અવિદ્યાએ એમ તું માનતો હોય તો તે વસ્તુનું વૃત્તિથી અહણ નહીં થતાં છતાં પણ વૃત્તિમાં એતન્નનું સર્વદા સ્પર્શણએ તેથી તે સ્પર્શણમાં અન્ન વસ્તુનું અગ્રહણ પ્રતિબંધ થતું નથી માટે તેને અવિદ્યા કહી શકાય નહીં. ૧૩૬.

નચ્ચંજકર્માક્ષયતેનતસ્યોપગમેષંડજડાનૃતાત્મકસ્ય ॥

इतिवाच्यमखंडवृत्तिरूढेश्वरबोधस्यनिवर्तकत्वयोगात् ॥૧૩૭॥

ભટ્ટભાસ્કર—આજ્ઞાન કે જે અંડરૂપ, જડરૂપ અને મિથ્યારૂપ છે તેની ગિયતિ બ્રહ્મમાં છે એવો અંગીકાર કરશું તો તે અજ્ઞાનને ટાળનારો બીજો કોઈ પદાર્થ જોવામાં આવતો નથી.

શ્રીશંકરાચાર્ય—તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલી અઅંડ વૃત્તિમાં આરૂઢ થએલું બ્રહ્મૈયતન્ન એ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરે છે. ૧૩૭.

अपिचेष्टतदन्यहेतुघीजेजगतःकृत्कृतीननेघटेते ॥

सकलव्यवहारसङ्करत्वात्तदलंजीवनिकापिदुर्लभाते ॥૧૩૮॥

તું કે જે સઘળા પદાર્થોના સંકરને માનનાર છે તેના મતમાં 'હૃષ્ટિ સાધનના જ્ઞાનથી થતી પ્રાણીની પ્રવૃત્તિ અને 'અનિષ્ટ સાધનના જ્ઞાનથી થતી પ્રાણીની નિવૃત્તિ પણ ધ્વંસી નથી. કારણ કે સઘળો બ્યવહાર સંકીર્ણ હોવાથી આ હૃષ્ટિએ અને આ અનિષ્ટએ એવું વિવેચન થવું જ સંભવિત નથી. ત્યારા મતમાં બ્યવહારની સંકીર્ણતા હોવાને લીધે હૃષ્ટિ તથા અનિષ્ટ આદિનો વિભાગ નહીં રહેવાથી ત્યારે જીવનું પણ દુર્લભ થઈ પડશે માટે બસ છે. ૧૩૮.

इतियुक्तिशतैरमर्त्यकीर्त्तिःसुमतींद्रितमतंद्रितंसजित्वा ॥

श्रुतिभावविरोधिभावभाजांविमतग्रंथममंથरમંથ ॥૧૩૯॥

અમર કીર્તિવાળા શ્રીશંકરાચાર્ય એ પ્રમાણે સૈકડો યુક્તિઓથી એ હૃદયોગી મોટા વિદ્વાનને જીતી લીધા પછી શ્રુતિઓના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાયવાળા તેના ગ્રંથનું પણ અત્યંત અંડન કરી નાખ્યું. ૧૩૯.

इतिभास्करदुर्मतेऽभिभूतेभगवत्पादकथासुधाप्रसस्ते ॥

घनवार्धिकवारिवाहजालेविगतेशारदचंद्रचंद्रिकेव ॥૧૪૦॥

એ પ્રમાણે ભટ્ટભાસ્કરનો દુષ્ટ મત પરાભવ પામતાં, જેમ વર્ષાત્રસ્તુનાં ઘાટાં વાદળાનું જાલ જવું રહ્યા પછી શરદત્રસ્તુના ચંદ્રની ચંદ્રિકાનો ફેલાવ થાય તેમ શ્રીશંકરાચાર્યની વક્તૃત્વ શક્તિરૂપ અમૃતનો અપૂર્વ ફેલાવ થયો. ૧૪૦.

सकथाभिरवंतिषप्रसिद्धान्विबुधान्बाणमयूरदंडिमुख्यान् ॥

शिशिलीकृतदुर्मताभिमानान्निजभाष्यश्रवणोत्सुकांश्चकार ॥૧૪૧॥

૧ આ પદાર્થ કે આ ઉપાય અને જોઈતા પદાર્થની પ્રાપ્તિ દેરી દેરી એમ સમજવું એ ઇષ્ટસાધનનું જ્ઞાન કહેવાય છે, ૨ આ પદાર્થો કે આ ઉપાયથી અને જોઈતા પદાર્થની પ્રાપ્તિ નહીં થાય અથવા તેમાં અડચણ પડે એમ સમજવું.

માળવા દેશમાં પ્રસિદ્ધ પામેલા બાણ, મયૂર અને દંડી આદિ વિદ્વાનોને પણ શંકરાચાર્ય પોતાનાં બાણોથી શિથિલ થયેલા દુર્ભતતા અભિમાનવાળાઓને પોતાના શારીરક બાબતું અવણ કરવાના ઉત્સાહવાળા કર્યા. ૧૪૧.

પ્રતિપદ્યતુવાહિકાન્મહર્ષૌવિનયિભ્યઃપ્રવિવૃણ્વતિસ્વભાગ્યં ॥

અવદન્નસહિષ્ણવઃપ્રવીણાઃસમયેકેચિદ્ધાર્હતાભિધાને ॥૧૪૨॥

પછી શ્રીશંકરાચાર્ય તાંથી બાહ્યીક દેશમાં પધારી શિષ્યોને પોતાના બાબતું અપ્પાન સંમળાવતા હતા તે સમયે જૈનમતમાં પ્રવીણતા ધરાવનારા કેટલાએક વિદ્વાનોએ તાં આવીને અસહનતાથી નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૧૪૨.

નનુજીવમજીવમાસ્રવંચશ્રિતવત્સંવરનિર્જરૌચવંધઃ ॥

અપિમોક્ષમુપૈષિસપ્તસંખ્યાન્નપદાર્થાન્કથમેવસપ્તમંગ્યા ॥૧૪૩॥

જીવ,^૧ અજીવ,^૨ આસ્તવ,^૩ સંવર,^૪ નિજર,^૫ બંધ^૬ અને મોક્ષ^૭ એ સાતપદાર્થો ને સપ્તમંગીના^૮ રીતિથી તમે કેમ સ્વીકારતા નથી ? ૧૪૩.

કથયાર્હતજીવમાસ્તિકાયંસ્ફુટમેવંવિધિત્યુવાચમૌની ॥

અવદત્સચ્ચદેહતુલ્યમાનોદઢકર્માષ્ટકવૈષ્ટિત્થવિદ્વાન્ ॥૧૪૪॥

શ્રીશંકરાચાર્ય એઓમાના મુખ્ય જૈનને પુછ્યું કે ‘હે જૈન ! તારા મતમાં જે જીવ છે તે આત્મી રીતનો જ છે એમ ૨૫૨ રીતે તેનું વર્ણન કર્યું.’ જૈન બોલ્યો કે ‘હે વિદ્વાન્ ! જેવડો દેહ છે તેવડો જ જીવ છે અને તે જીવ આઠ પ્રકારનાં દડ કર્મોથી વીંટા-એલો છે.’ ૧૪૪.

અમહાનનનુર્ધ્વાદિવત્સ્યાત્સનનિસોપિચમાનુષાચ્ચદેહાત્ ॥

ગજદેહમયનૃવિશેષકૃત્સ્તંપ્રવિશેષપ્લુષિદેહમપ્યકૃત્સ્તં ॥૧૪૫॥

શ્રી શંકરાચાર્ય બોલ્યો કે જો જીવ મોટો નહીં અને અણુપણુ નહીં એટલે દેહ જેવ-

૧ બોધ ૨૫૩૫ વર્ષ. ૨ જડવસ્તુ. ૩ જીવને વિષયોમાં નાખનારી ઈન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ કે જે અનર્થના કારણે પ હોવાથી મિથ્યા પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. ૪ શમ તથા દમ આદિમાં પ્રવૃત્તિ કે જે મિથ્યા પ્રવૃત્તિને રોકનાર છે. ૫ અનાદિકાળથી પ્રવર્તેલા પાપ પુણ્ય આદિ કષાયો જેથી ટળી જાય છે એવું તપેલી શિલા ઉપર ચડવું ઇત્યાદિ. ૬ જ્ઞાનાવરણીય, દ- જ્ઞાનાવરણીય, મોહનીય, અતરાય, વેદનીય, નામિક, ગૌત્રિક અને આયુષક એ આઠ પ્રકારનાં કર્મો. અર્થાત્ જ્ઞાનથી મોક્ષ નથી થતો એમ સમજવું એ જ્ઞાનાવરણીય કહેવાય છે જૈનશાસ્ત્રના અભ્યાસથી મોક્ષ નથી થતો એમ સમજવું એ દર્શનાવરણીય કહેવાય છે. શાસ્ત્રકારોએ નોખા નોખા દેખાડેલા મોક્ષમાર્ગોમાં વિશેષ ન સમજી એ મોહનીય કહેવાય છે. મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તેલાઓને તે માર્ગમાં વિદન કરનાર જે જ્ઞાન છે તે અંતરાય કહેવાય છે. આ ચાર કર્મો કલ્યાણને તોડનારાં હોવાથી ધાતિકર્મો કહેવાય છે. માટે સમજવા જેવું કાંઈક તત્વ છે એમ ધારવું એ વેદનીય કહેવાય છે. માર્ગ અથુક નામ છે એમ અભિમાન ધરવું એ નામિક કહેવાય છે. હું આ મહાત્મા અરિહંત આચાર્યના શિષ્યોના વંશમાં પેઠા એમ અભિમાન ધરવું એ ગૌત્રિક કહેવાય છે, અને શરીરની સ્થિતિને વાસ્તે જે કર્મ કરવું તે આયુષ્ય કહેવાય છે. આ ચાર કર્મો કલ્યાણને તોડનારાં નથી તેથી અધાતિકર્મો કહેવાય છે. ૭ ધર્મથી તથા અધર્મથી છુટીને નિરંતર ઊંચે જ ચાલવું એ મોક્ષ કહેવાય છે. ૮ સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ, સ્યાદસ્તિચનાસ્તિચ, સ્યાદવકલ્પયઃ, સ્યાદસ્તિચાવ કલ્પયઃ, સ્યાન્નાસ્તિચાવકલ્પયઃ, અને સ્યાદસ્તિચનાસ્તિચાવકલ્પયઃ સઘળા પદ્યોને અનિયમિત રૂપવાળા કરાવનારો આ સાત બોક્ષોના સપ્તમંગી કહેવાય છે.

ડો હોય તો જેમ ઘટ નિત્ય નથી તેમ તે પણ નિત્ય નથી એમ પ્રાપ્ત થયે. વળી મનુ-
ષ્યનો જીવ મનુષ્યના દેહમાંથી હાથીના દેહમાં પ્રવેશ કરશે ત્યારે તે જીવના પ્રમાણથી
હાથીનો દેહ મોટો હોવાને લીધે હાથીના દેહનો અમુક ભાગ જીવ વગરનો જ રહી જશે
અને મચ્છરના દેહમાં પ્રવેશ કરશે ત્યારે તે જીવના પ્રમાણથી મચ્છરનો દેહ બહુ જ ના-
હાનો હોવાથી જીવનો મોટો ભાગ મચ્છરના દેહથી બહાર પણ રહી જશે. ૧૪૫.

उपयांतिकेचनप्रतीकामहतासंहननेनसंगमस्य ॥

अपयासाधिजग्मुषोलपदेहंतदयंदेहसमःसमश्रुतेश्च ॥ ૧૪૬ ॥

જેન—મોટા શરીરનો સમાગમ થાય છે ત્યારે જીવને કેટલા એક નવા અવયવો
પ્રાપ્ત થાય છે અને નાહાના શરીરનો સમાગમ થાય છે ત્યારે જીવમાંથી કેટલા-
એક અવયવો જતા રહેછે એટલે જીવ દેહ જેવડો જ રહેછે તેથી અમારા સિદ્ધાંતમાં
દોષ આવતો નથી. સમોનાગેનસમોમશકેન એ શ્રુતિ પણ જીવને હાથીના દેહમાં હાથી
જેવડો અને મચ્છરના દેહમાં મચ્છર જેવડો કેહેછે. ૧૪૬.

उपयंतइमेतथापयंतोयदिवर्णैर्वनजीवितांभजेयुः ॥

प्रभवेयुरनात्मनःकथंतेकथमात्मावयवाःप्रयंतुतस्मिन् ॥ ૧૪૭ ॥

શ્રીશંકરાચાર્ય—એ અવયવો જે જનારા અને આવનારા હોય તો આગના-
પાથી હોવાને લીધે શરીરની પેઠે જીવથી ભિન્ન જ હોવા જોઈએ. આવવાના સમય-
માં જીવના એ અવયવો પંચભૂતોમાંથી પ્રકટ થવા અને જવાના સમયમાં પંચભૂતોમાં
લીન થવા પણ સંભવતા નથી. કારણ કે જીવ પંચભૂતોના વિકારરૂપ નથી. ૧૪૭.

जनितारहिताक्षयेणहीनाःसमुपायंसपयांतित्वात्मनस्ते ॥

अमुकोपचितःप्रयातिकृत्स्नंत्वमुकैश्चापचितःप्रयासकृत्स्नं ॥ ૧૪૮ ॥

જેન—એ અવયવો જન્મથી તથા નાશથી રહિત એટલે નિત્ય છતાં જ
આવેછે અને જાયછે મોટે અમુક અવયવોથી વૃદ્ધિ પામેલો જીવ હાથી આદિના મોટા
શરીરમાં બાપેછે અને અમુક અવયવોથી ઓછો થએલો જીવ મચ્છર આદિના અલ્પ
શરીરમાં બાપેછે એ અમારો સિદ્ધાંત યોગ્ય છે. ૧૪૮.

किंचेतनतोतचेतनत्वंदतेषांचरमेविरुद्धमया ॥

वपुरुन्मथितंभवेत्तुपूर्वेवतकात्स्न्येनवपुर्नचेतयेयुः ॥ ૧૪૯ ॥

શ્રીશંકરાચાર્ય—એ અવયવો અચેતન છે કે ચેતન છે ? ચેતન હોય તો ઘણા ચેતનોનો
એક જ અભિપ્રાય રહેવાનો અસંભવ હોવાથી કોઈ સમયે પરસ્પરના વિરુદ્ધ મત થતાં
શરીરની જ ખરાબી થાય. અને જે અચેતન હોય તો તેઓથી આખા શરીરને ચેતના
આપી શકાય નહીં. ૧૪૯.

चलयंतिरथयथैकमयाबहवोवाजिनएवमप्रतीताः ॥

इतरेतरमंगमेजयंतुह्यपतेचेतनतामपिप्रपद्य ॥ ૧૫૦ ॥

જેન—હે મોટા વિદ્વાન! જેમ ઘણા ઘોડાઓ એક મતથી જ રથને ચલાવે છે તેમ ચેતનરૂપ ઘણા અવયવો પરસ્પર એક મતથી શરીરને અભાવે છે એમ માનવામાં કયો વિરોધ આવતો નથી. ૧૫૦.

ब्रह्मोपिनियामकस्यसत्त्वात्सुमतेतत्रभजेपुरैकमस्य ॥

કથમત્રનિપામકસ્યતદ્વિરહાત્કસ્યચિદ્વ્યદોષટેત ॥૧૬૧॥

શ્રીશંકરાચાર્ય—હે વિચારવાળા! રથમાં ઘોડા ઘણા છે તો પણ સારથિના પ્રભાવથી તેઓનો એકમત થાય છે તેમ શરીરમાં બીજા કોઈ નિયામક ન હોવાને લીધે કોના પ્રભાવથી સઘળા અવયવો એકમત રહેશે? શરીરના અંદર બીજા કોઈ નિયામક નહીં હોવાથી તેઓનું એકમત પણ કેમ ઘટેશે? ૧૫૧.

उपयांतिनचापयांतिजीवावयवाःकिंतुमहत्तरेशरीरे ॥

વિકસંતિચસંકુચેચનિષ્ટેયતિવર્યાત્રિનિર્દર્શનંજલૌક્ય ॥૧૬૨॥

જેન—જીવના અવયવો આવતા કે જતા નથી પણ મોટા શરીરમાં જુલે છે અને નાહતા શરીરમાં સંકોચાઈ જાય છે. હે સંન્યાસીઓમાં ઉત્તમ! આ વિષયમાં જો નામના જીવડાનું દૃષ્ટાંત લેવું. જો જ્યારે લોહી પીએ છે ત્યારે જુલી જાય છે અને જો માંથી નીચોવે ની લોહી કાઢાડી નાખવામાં આવે છે ત્યારે તે જો સંકોચાઈ જાય છે. ૧૫૨.

यदिचैवममीसविक्रियत्वादघटवत्तेचविनश्वराभवेयुः ॥

ઈતિનશ્વરતાંપ્રયાતિજવિકૃતનાશકૃતસંગમૌભવેતાં ॥૧૬૩॥

શ્રીશંકરાચાર્ય—એ પ્રમાણે જો અવયવોમાં સંકોચ તથા વિકાસ હોય તો તેઓ વિકારી ઇશ્વર તેથી નાશ પામનારા જ હોવા જોઈએ. એ પ્રમાણે અવયવોના નાશથી જીવ પણ નાશ પામનાર ઇશ્વરનાં નાશ પામેલા જીવે પ્રથમ કરેલાં કર્મોના નાશરૂપ અને નવા ઉત્પન્ન થએલા જીવને તેણે નહીં કરેલાં કર્મોનાં ફલોની પ્રાપ્તિરૂપ એ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫૩.

अपिचैवमलाबुवद्भवान्धौनिजकर्माष्टकभारमग्नजंतोः ॥

સતતોર્ધ્વગતિસ્વરૂપમોક્ષસ્તવસિદ્ધાંતસમર્થિતોનસિધ્યેત્ ॥૧૫૪॥

વળી બીજા પણ દોષ આવે છે તે એકે જેમ પુખ્ત બારથી દબાઈને જનમાં ડૂબેલું રહે છે તેમ પોતાનાં આઠ પ્રકારનાં કર્મોના બારથી દબાઈને સંસારરૂપ સમુદ્રમાં ડૂબેલા જીવને તે બારથી મુક્ત થઈ સર્વદા જીવે ચડતા જવારૂપ મોક્ષ કે જે તારા સિદ્ધાંતમાં માનેલો છે તેને બાધ આવે છે. અવયવો જવા આવવાના સ્વભાવવાળા હોવાને બીધે તેઓમાંથી અવશ્ય રહેલા કયા મૂળ અવયવને મોક્ષ થયો એ સમજી શકાતું નથી. ૧૫૪.

अपिसाधनभूतसप्तभंगीनयमप्यार्हतनाद्रियामहेते ॥

પરમાર્થસતાંવિરોધભાજાંસિતિરેકત્રહિનૈકદાઘટેત ॥૧૫૫॥

બીજું પણ—હે જૈન! સમજા પદાર્થોમાં સત્ત્વ, અસત્ત્વ એકત્વ અને અનૈકત્વઆદિ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોનો એકી વખતે સમાવેશ કરવાના સાધનભૂત જે તારો ? સમભંગીનયદ્ધે-
તેને પણ અમો યોગ્ય ગણાતા નથી. કારણ કે પરસ્પર વિરુદ્ધતા ધરાવનારા વાસ્તવિક ધર્મોની એક પદાર્થમાં એકી વખતે સ્થિતિ સંભવતી જ નથી. ૧૫૫.

इतिमाध्यमिकेषुभग्नदर्पेष्वथभाष्याणिसनैमिशेर्वित्तसः॥

दरदान्भरतांश्चशूरमेनान्કुरुपांचालमुखान्वहूनजैषीत् ॥૧૫૬॥

એ પ્રમાણે શંકરાચાર્ય જૈનલોકોનો ગર્વ તોડી નાખી નૈમિષ ક્ષેત્રમાં પોતાનાં ભાષ્યોનો પ્રચાર કરીને દરદ, ભરત, શૂરસેન, કુર અને પાંચાલ આદિ બીજા પણ ઘણા ઘણા દેશોના વિદ્વાન્મેને જીતી લીધા. ૧૫૬.

पटुयुक्तिनिकृत्तसर्वशास्त्रंगुरुभट्टोदयनादिकैरजय्यं॥

सहिवंदनकारमूढदर्पबहुधाव्युद्यवशंवदंचकार ॥૧૫૭॥

ખડતખાદ્યનો કરનાર શ્રીહર્ષપંડિત કે જે પ્રભાકરથી, ભદ્રભાસ્કરથી અને ગિદેયન, આદિથી પણ જીતી શકાય નહીં એવો હતો, મોટો અભિમાની હતો અને પ્રમત્તયુક્તિઓ-
થી સમજાનાં શાસ્ત્રોનું ઉચ્છેદન કરનાર હતો તેના સાથે ધણો ધણો વિવાદ કરીને તેને પણ શંકરાચાર્ય વશ કરી લીધો. ૧૫૭.

तदनंतरमेपकामरूपानधिगत्याभिनवोपशब्दागुप्तं॥

अजयतिकलशाक्तभाष्यकारंसचभंगोमनसेदमालुलोचं ॥૧૫૮॥

निगमाब्जविकासिबालभानोर्नसमोमुष्याविलोक्यतेत्रिलोक्या॥

नकथंचनमद्वशंवदोसौतदमुदैवतकृत्याहरेयं ॥૧૫૯॥

પછી શંકરાચાર્યે કામરૂપ દેશમાં જઈને, શક્તિમત સંમંધી ભાષ્ય કરનારા ‘અભિ-
નવયુગ્મ’ નામના પંડિતને જીતી લેતાં તે પંડિતે વિચાર કર્યો કે “પદ્મ પી કમજને પ્રદુ-
ક્ષિત કરવામાં બાલસૂર્યની ઉપમાં ધરાવનાર આ શંકરાચાર્ય જેવો ત્રૈલોક્યમાં પણ બીજો કોઈ વિદ્વાન્ નથી અને તે શંકરાચાર્ય કોઈ રીતે પણ મને વશ થાય એમ નથી માટે એમને દેવ સંમંધી અભિચાર પ્રયોગથી જ તોડી નાખવા.” ૧૫૮, ૧૫૯.

इतिगूढमसौर्विचयपश्चात्सहशिष्यैःसहसास्वशाक्तभाष्यं॥

परितृप्तजनापवादभीषायामिन्प्रशिष्यइवान्ववर्त्ततैषः ॥૧૬૦॥

એ અભિનવયુગ્મ એ પ્રમાણે ગૂઢ વિચાર કરી પછી તુરત પોતાના શાક્તમતના ભાષ્યને ડોડી દઈને ‘શત્રુના ધારવામાં આવશે તો લોકોમાં મારી નિંદા થશે’ એવા ભયને

૧ સ્યાદસ્તિ પદાર્થ કોઈ રીતે સાચો છે. સ્યાન્નાસ્તિ કોઈ રીતે સાચો નથી પણ ખરો. સ્યાદસ્તિચનાસ્તિચ એક સમયમાં પણ કોઈ રીતે સાચો છે અને કોઈ રીતે સાચો નથી ખરો. સ્યાદવકત્વ્યઃ કોઈ રીતે કહી શકાય એમ નથી, સ્યાદસ્તિચાવકત્વ્યઃ કોઈ રીતે સચોટ પણ કહી શકાય એમ નથી. સ્યાન્નાસ્તિચાવકત્વ્યઃ કોઈ રીતે સાચો નથી પણ કહી શકાય એમ નથી. સ્યાદસ્તિનાસ્તિચાવકત્વ્યઃ કોઈ રીતે સાચો છે, કોઈ રીતે સાચો પણ નથી, પણ કહી શકાય એમ નથી. આ સાતબીજીઓ પ્રત્યેક પદાર્થમાં ગણેતવા બીજા પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોનો સમાવેશ થાય છે.

લીધે પોતાના શિષ્યોની સાથે પોતે પણ શંકરાચાર્યના શિષ્ય જેવો થઇને શંકરાચાર્યને અ-
નુસરવા લાગ્યો. ૧૯૦.

નિજશિષ્યપદંગતાનુદીચ્યાનિતિકૃત્તાથવિદેહકૌશલાચૈઃ ॥

વિહિતાપચિતિસ્તથાંગવંગેષ્વયમાસ્તીર્યયશોજગમગૌઢાન્ ॥૧૬૧॥

એ પ્રમાણે ઉત્તરદિશાના લોકોને પોતાના શિષ્ય બનાવી, વિદેહ તથા કોસલ (જનકપુર તથા અયોધ્યા પ્રાંત)ના લોકોએ કરેલી પૂજનો સ્વીકાર કરી અને અંગદેશમાં તથા વંગ (બંગાલા) દેશમાં યથનો વિસ્તાર કરીને શ્રીશંકરાચાર્ય ગૌડદેશમાં પધાર્યા. ૧૯૧.

અભિભૂયમુરારિમિશ્રવર્યસહસાચોદયનંવિવિજિસ્યવાદે ॥

અધૂયચર્ધર્મગુપ્તમિશ્રંસ્વયશઃપ્રૌઢમગાપયત્સગૌઢાન્ ॥૧૬૨॥

તાં વાદમાં મુરારિમિશ્ર નામના પંડિતનો પરાભવ કરવાથી, ઉદયન નામના પંડિતને પુરત જીતી લેવાથી અને ધર્મગુપ્તમિશ્ર નામના પંડિતને પરાસ્ત કરવાથી ગૌડલોકો શંક-
રાચાર્યની કીર્તિને બહુ જ ગાવા લાગ્યા. ૧૯૨.

પૂર્વેનવિમોહિતાદ્વિજવરાસ્તસ્યાસતોરીન્કલૌ

બુદ્ધસ્યપ્રવિભેદમસ્કરિવરસ્તાન્ભાસ્કરાદીન્ક્ષણાત્ ॥

શાસ્ત્રાન્નાયવિનિંદકેનકુધિયાકૂટપ્રવારાગ્રહાન્

નિષ્ણાતોનિગમાગમાદિષુમતંદક્ષસ્યકૂટગ્રહે ॥૧૬૩॥

શાસ્ત્રોની તથા વેદની નિંદા કરનારો કુષ્ટ બુદ્ધિ વાળો પાપી બુદ્ધ કે જેણે કલિયુ-
ગમાં પ્રથમ ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને બમાવ્યા હતા તે બુદ્ધના મતનું ખંડન કરનારા અને તેવા
જતાં પણ મિથ્યાભૂત પ્રવાદોમાં આગ્રહ ધરાવનાર ભાસ્કરઆદિ પંડિતોને ક્ષણમાત્રમાં
તોડી નાખી વેદશાસ્ત્રોમાં પરિપૂર્ણ પોહોએલા શંકરાચાર્ય મિથ્યાપક્ષનો સ્વીકાર કરવામાં
આગુરી ધરાવનારા બુદ્ધના મતને પણ તોડી નાખ્યો. ૧૯૩

શાક્તૈઃપાશુતૈરપિક્ષપણકૈઃકાપાલિકૈર્વૈષ્ણવૈ

રપ્યન્યૈરાશિલૈઃશિલંચલુચ્ચલૈર્દુર્વાદિભિર્વૈદિકં ॥

માર્ગરક્ષિતુમુગ્રવાદિવિજયનોમાનહેતોર્વ્યધાત્

સર્વજ્ઞોનયતોસ્યસંભવતિસંમાનગ્રહગ્રસ્તતા ॥૧૬૪॥

શાક્તો, પાશુપતો, જૈનો, કાપાલિકો, વૈષ્ણવો અને એવાજ બીજા પણ અલતાવાળા
કુષ્ટવાદીઓએ ઉચ્છિન્ન કરી નાખેલા વેદ-માર્ગનું રક્ષણ કરવા માટે જ સર્વેશ્વર શંકરાચાર્ય
ઉગ્રવાદીઓને હરાવ્યા હતા પણ પોતાનું માન વધારવા માટે હરાવ્યા નહીં હતા. કારણ
કે એ શંકરાચાર્યને માનની આકાંક્ષા રૂપ ભૂત વળગ્યું ન હતું. ૧૯૪.

દિષ્ટેપંકજવિષ્ટરેણજગતામાઘેનતત્સૂનુભિ

નિર્દિષ્ટેસનકાદિભિઃપરિચિતેપ્રાચેતસાઘૈરપિ ॥

१ शंकराचार्यार्चमां कार्मुक्येय स्वामीना आशेषमां शांति आदिमां छ माताम्याना आशेष निमित्त छ अने प-
डिआमां देवताम्याना आशेषमां पाप/डीम्यामां असुरेना आशेष निमित्तछ भाटे परंपारितरूपक अर्थकारण. भूत-
मां पुण्ड्र शब्दमां रक्षेय छे तेथी हिल्ल शब्द निष्पन्न परंपरित ३५६ अर्थकारण. यस्यकस्यचिदाशेषः परारोपण
कारणम् ॥ तत्परंपरितोद्धृष्टशब्दनिबंधनं (भूत सा. ६, ३, ६७१ अ.)

પ્રથમ પ્રચંડ અને સરત બાંધવાથી બહુ ઉન્નતિ પામેલું મંડનમિત્રનું ખંડન થયું ત્યારે સંન્યાસીઓના રાજ્ય શ્રીશંકરાર્ચના ઉકાનો જે શબ્દ થયો હતો તે શબ્દમાંથી ઊત્પન્ન થએલી આ બીજા શબ્દોની પરંપરાઓ આજ પાખંડ મતના દુષ્ટ વાદીઓના કાન રૂપી અરણ્યોમાં દાવાનલની જ્વાલાઓ રૂપ થઈ પડી છે. ૧૬૮.

વુદ્ધોયુદ્ધસમુદ્યતઃકિલપુનઃસ્થિલાક્ષણાદ્વિદ્રુતઃ

કોળેદ્રાકળશુભ્વિલીયતતમઃસ્તોમાવૃતોગૈતમઃ ॥

મગ્નોસૌકપિલોપલાયતતતઃપાતંજલાશ્ચાંજલિં

ચક્રુસ્તસ્યયતીશિતુશ્ચતુરતાકેનોપમીયેતસા ॥૧૬૯॥

વાદ્યુદ્ધ કરવામાં સન્ન થએલો છુદ્ધ જરાક યુદ્ધ કરી બપોળે લીધે ભાગી ગયો, કણાદ તો પુરત ખુણામાં જ બરાઈ રહ્યો, ગૈતમ ઘાટા અંધારામાં છુપી ગયો, કપિત્વ હારી જઈને ભાગી ગયો અને તે પછી બીજા પાખંડી વાદીઓ તો હાથ જ નોડવા લાગ્યા તો આવી શંકરાચાર્યની આગુરીને કોની ઉપમા આપી શકાય? ૧૬૯.

હસ્તગ્રાહંમૃદીતાઃકતિચનસમરેવૈદિકાવાદિયોધાઃ

કાળાદાદ્યાઃપરેતુપ્રસભમભિહતાહંતલોકાયતાદ્યાઃ ॥

ગાઠંવંદીકૃતાસ્તેષુચિરમથપુનઃસ્વસ્વરાજ્યેનિયુક્તાઃ

સેવંતેતંવિચિત્રાયતિધરણિપતેઃશૂરતાવાદયાવા ॥૧૭૦॥

વાદ્યુદ્ધમાં કણાદ આદિ કેટલાએક વૈદિક વાદિઓને હાથથી પકડી લીધા, બીજા ચાર્યાક આદિ વાદીઓને બલાત્કારથી તોડી જ નાખ્યા અને પછી તેઓને લાંબા કાલ સુધી બંધીવાન કરીને છેલ્લે સહુ સહુને યોગ્ય અધિકાર રૂપ રાજ્યમાં સ્થાપ્યા કે જે તેથી તેઓ શંકરાચાર્યનું યોગ્ય સેવન કરવા લાગ્યા. શંકરાચાર્યે આ પ્રમાણે કર્યું માટે તેમનું શૂરપણું પણ અદ્ભૂત કેહેવું જોઈએ અને દયા પણ અદ્ભૂત કેહેવી જોઈએ? ૧૭૦.

શાંસાઘર્ણવવાહવાનલશિલાસસાશ્રવાસાદયા

જ્યોત્સ્નાદર્શનિશાથશાંતિનલિનીરાકાશશાંકયુતિઃ ॥

આસ્તિક્યદ્રુમદાવપાવકનવજ્વાલાવલીસત્કથા

હંસીપ્રાવૃદ્ધસ્વંદિદંડિપતિનાપાસ્વંદવાહ્મંડલી ॥૧૭૧॥

પાખંડી લોકોનાં બાષણોની મંડળી કે જે શમ આદિ સમુદ્રને વાડવાગ્નિની જ્વાલા રૂપ હતી, સત્ય રૂપી વાદળોને વીતોળીયા વાયુ રૂપ હતી, દયા રૂપી ચાંદનીને અમાસની રાત રૂપ હતી, શાંતિ રૂપ કમલિનીને પુત્રમના ચંદ્રની કાંતિ રૂપ હતી, આસ્તિક્ય પણા રૂપ વૃક્ષને દાવાગ્નિની તાજી જ્વાલાઓની પંક્તિ રૂપ હતી અને સારી ચર્ચા રૂપ

૧ શંકરાચાર્યના પ્રસ્તુત વૃતાંતમાં વિશેષણોના બળથી કોઈ રાજાએ શત્રુઓને પકડી તોડી ફેંદ કરીને પછી ચાંચ અવિકારો ઉપર રાખ્યાના અને તે અધિકારો ઉપર રહી શત્રુઓએ રાજ્ય શેવન કર્યાના અપ્રસ્તુત વૃતાંતનું સ્ફુરણ થાય છે માટે સમાસોક્તિ અલંકાર છે. સમાસોક્તિઃપરિસ્ફૂત્તિઃપ્રસ્તુતેપ્રસ્તુતસ્યચેત્ (જુલા કૃપલયાનંદ પાનું ૭૮.)

હંસીને વર્ષાત્રય ૩૫ હતી તેને સંખ્યાસીઓના અધિપતિ શંકરાચાર્યે બોડી નખી^૧ ૧૭૧.

અદ્વૈતામૃતવર્ષિભિઃપરગુરુવ્યાહારધારાધરૈઃ

કાંતૈર્હૃતસમંતંતઃપ્રસ્રમરૈરુત્કુચતાપત્રયૈઃ ॥

દુર્ભિક્ષંસ્વપરૈકતાફલગતંદુર્ભિક્ષમપાદિતં

શાંતંસંપ્રતિલિખંડિતાશ્રનિવિહાઃપાલંડચંડાતપાઃ ॥૧૭૨॥

અદ્વૈત ૩૫ી અમૃતને વરસાવનાર, સુશોભિત, ચારે કોરે ફેલાએલા અને ત્રણે તાપોનું ઉચ્છેદન કરનારા શ્રી શંકરાચાર્યનાં ભાષણો ૩૫ મેધોએ જીવાત્માની અને પરમાત્માની એકતાનો જે દુઃકાલ હતો તેને તુરંત શાંત કર્યો અને ઘાટા પાખંડો ૩૫ી પ્રચંડ તડકાઓને તોડી નાખ્યા^૨ ૧૭૨.

શાંતાનાંસુભટાઃકપાલિકપત્ત્રાદ્રગ્રહગ્રહવ્યાપૃતાઃ

કાળાદપ્રતિહારિણાંક્ષપણકક્ષોળીશવૈતાલિકાઃ ॥

સામંતાશ્ચદિગંવારન્વયભુવશ્ચાર્વાકવંશાંકુરાનવ્યાઃ

કોચિદલંમુનીશ્વરગિરાનીતાઃકથાશેષતાં ॥૧૭૩॥

કેટલાએક વાદીઓ કે જેઓ પારંગલ લોકોના સુભટો ૩૫ હતા, કાપાલિક લોકોના ચુંકદાની ઉપાડનારા ભૂતો ૩૫ હતા, કાણાદ લોકોના દ્વારપાલ ૩૫ હતા, ક્ષપણક લોકો ૩૫ી રાજાઓના બંદીઓનો ૩૫ હતા, જૈન લોકોના વંશજોના ખંડીઓ ૩૫ હતા અને ચાર્વાકોના વંશના નવીન અંકુરો ૩૫ હતા તેઓને શ્રી શંકરાચાર્યની ગિરાએ કથામાં જ (વાતમાંજ) અવશેષ રહેલા કરી નાખ્યા. (નષ્ટ કરી નાખ્યા.) ૧૭૩.

इतिसकलदिशासुद्वैतवार्तानिवृत्तोस्वयमथपरितस्तारायमद्वैतवर्म ॥

પ્રતિદિનમપિકુર્વન્સર્વસંદેહમોક્ષંરવિરિવતિમિરૌઘેસંપ્રશાંતેમહઃસ્વં ॥૧૭૪॥

એ પ્રમાણે સધળી દિશાઓમાં દ્વૈત વાતની પણ નિવૃત્તિ થતાં પ્રત્યેક દિવસે સધળાઓના મંદેહોને તોડી નાખતા શંકરાચાર્યે જેમ સૂર્ય અંધકારનો સમૂહ શાંત થયા પછી પોતાના તેજનો વિસ્તાર કરે તેમ અદ્વૈત માર્ગનો વિસ્તાર કર્યો^૩. ૧૭૪.

इतिश्रीमाधवीयेतत्तदाशयाजयकौतुकी ॥

સંક્ષેપશંકરજયેસર્ગઃપંચદશોભવત્ ॥ ૧૫ ॥

હતિ શ્રી માધવાચાર્યે રચેલા સંક્ષેપ શંકરદિગ્વિજયમાં શંકરાચાર્યે કરેલા તે તે દિશાઓના વિજય૩૫ી કૌતુકના વર્ણન સંબંધી પંદરમો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો.

समाप्तोयं पंचदशःसर्गः ॥

૧ પાખંડીઓનાં ભાષણોની મ'ડલોને અનેકરૂપો આપ્યાં છે તેથી માલારૂપક અલંકાર છે. (જુલો સં. ૬. કા. ૬૭૧મી)
૨ સાંચ પરંપરિતરૂપક અલંકાર છે. (જુલો સા. ૬. કા. ૬૭૨ મી.) ૩ ઉપમા અલંકાર છે. (જુલો આ ત્ર'પત' પૃષ્ઠ ૩ જી.)

॥ ષોડશઃ સર્ગઃ ॥

અથયદાજિતવાન્યતિશેઝરોઽભિનવગુપ્તમનુત્તમમાંત્રિકં ॥

સતુતદાપજિતોયતિગોચરંહતમનાઃકૃતવાનપગોરણં ॥૧॥

શ્રી શંકરાચાર્યે મોટા મંત્રશાસ્ત્રી અભિનવગુપ્તને બ્યારે જીવો ત્યારે હારી જવાથી મનો-
ભંગને પામેલા તે અભિનવગુપ્તે શંકરાચાર્યને મારી નાખવાનો ઉદ્દેશ કર્યો. ૧.

સતતોઽભિચચારમૂઢબુદ્ધિર્યતિશાર્દૂલમમુંપ્રહરોષઃ ॥

અચિકિત્સ્યતમોભિષગ્ભિરસ્માદજનિષ્ટાસ્યભગંદરાચ્યરોગઃ ॥૨॥

મૂઢ બુદ્ધિવાળા અને ક્રોધથી બામ થએલા એ અભિનવગુપ્તે શ્રીશંકરાચાર્ય ઉપર અ-
ભિચાર પ્રયોગ કર્યો તેથી શંકરાચાર્યને જેમાં કોઈ રીતે વેદોના ચિકિત્સા લાગુ ન પડે
એવો ભગંદર નામનો રોગ ઉત્પન્ન થયો. ૨.

અચિકિત્સ્યભગંદરાચ્યરોગપ્રસરચ્છોણિતપંકિલસ્વશાઢ્યાઃ ॥

અઙુગુપ્સ્યવિશોધનાદિરૂપંપરિચર્યામકૃતાસ્યતોટકાર્યઃ ॥ ૩ ॥

એ સમયે તોટકાચાર્ય જેમાં ચિકિત્સા લાગુ ન પડે એવા ભગંદર નામના રોગને
લીધે વારંવાર લોહીથી બીજાઈ જતા વચ્ચે અત્યંત સ્વચ્છ કરી આપવા આદિ ૩૫ યુ-
ક્તી સેવા કરવા લાગ્યા. ૩.

ભગંદરવ્યાધિનિપીઢિતંગુસંનિરીક્ષ્યશિષ્યાઃસમબોધયંચ્છનૈઃ ॥

નોપેક્ષણીયોભગવન્મહામયત્વપીઢિતઃશત્રુરિર્વિધમાપ્રુયાત્ ॥ ૪ ॥

ગુરૂને ભગંદરથી પીડાએલા જોઈ તેમના શિષ્યો તેમને ધોરે ધોરે સમજાવવા લા-
ગ્યા કે મહારાજ ! આ મોટો રોગ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી. રોગને જો દબાવીએ નહી
તો તે રોગ નહી દબાવેલા શત્રુની પેઠે વૃદ્ધિ પામ્યા વગર રહે નહી. ૪.

મમત્વહાનાદ્રવતાશરીરકેનગર્ણયતેવ્યાધિકૃતાર્તિરીદ્દશી ॥

પડ્યંતેવાંતિકવર્તિનોવયંમૃશાતુરાઃસઃસહસાવ્યથાસહાઃ ॥ ૫ ॥

આપને શરીરમાં મમતા નથી તેથી આપ રોગે કરેલી આવી પીડાને ગણકારતા
નથી પણ પાસે રહેનારા અમો આ પીડાને જોતાં જ સહસા આપની બથા નહી ખમી-
શકયાને લીધે અત્યંત આગુર થઈ જઈએ છીએ. ૫.

ચિકિત્સકાવ્યાધિનિદાનકોવિદાઃસંપ્રચ્છનીયાભગવન્નિતસ્તતઃ ॥

પ્રત્યક્ષવત્સંપ્રતિસંતિપૂરુષાજીવાતુવેદેગદિતાર્થસિદ્ધિદાઃ ॥ ૬ ॥

મહારાજ ! દેશેદેશમાં બાધિઓનું નિદાન જાણવામાં વિચક્ષણતા ધરાવનારા વૈ-
દ્યોને આ વિષયમાં પૂછગાછ કરવી યોગ્ય છે. આ સમયમાં પણ આયુર્વેદમાં કલા પ્રમાણે
પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિ દેખાડનારા પુરૂષો છે ખરા. ૬.

उपेक्षमाणेऽपिगुरावनास्थयाशरीरकादौसुखमात्मनीश्वरैः ॥

નોપેક્ષણીયંગુરુદુઃસ્વદશ્વિભિર્દુઃસ્વિનેયૈરિતિશાસ્ત્રનિશ્ચયઃ । ૭ ॥

૧ આયુર્વેદ એ અપર્ક વેદનું એક ઉપાંગ છે, પ્રજ્ઞાજીએ તેને એક ક્ષણ રજાકથી પ્રથમ રચ્યો હતો.

ગુરુ શરીર ઉપર મમતા નહીં હોવાને લીધે શરીરના સુખની ઉપેક્ષા કરતા હોય તો પણ ગુરુનું દુઃખ જોનારા સમર્થ શિષ્યોએ તે ગુરુના દુઃખની ઉપેક્ષા નહિ કરવી જોઈએ એવી ધર્મશાસ્ત્રોનો નિશ્ચય છે. ૭.

સ્વસ્થેભવત્પાદસરોરુદ્વયેસ્વસ્થાવયંયન્મથુપાયિવૃક્તયઃ ॥

તસ્માદ્ભવેત્તાવકવિગ્રહોયથાસ્વસ્થસ્થાવાંછિતિપૂજ્યનોમનઃ ॥ ૮ ॥

આપનાં ચરણ કમલો કે જેઓમાં અમો ભ્રમરની પેઠે વર્તીએ છીએ તેઓની સ્વ-સ્થતા હોય તો જ અમારી સ્વસ્થતા રહે એટલા માટે હે પૂજ્ય! આપનું શરીર જેમ સ્વસ્થ થાય તેમ કરવાને અમારું મન ઈચ્છે છે. ૮.

વ્યાધિહિજન્માંતરપાપપાકોભોગેનતસ્માત્ક્ષપણીયણ્વઃ ॥

અમુજ્યમાનઃપુરુષંનમુંચેજ્જન્માંતરેપીતિહિશાસ્ત્રવાદઃ ॥ ૯ ॥

જે પ્રમાણે શિષ્યોનાં વચન સાંભળી શ્રીશંકરાચાર્ય જોલ્યા કે આ વ્યાધિ જન્માંતરનાં પાપનાં ફલરૂપ છે એટલા માટે આ વ્યાધિને ભોગથી જ નાશ પમાડવો યોગ્ય છે. ભોગ-વાપો ન હોય તો જન્માંતરમાં પણ પુરુષને છોડે નહિ એમ શાસ્ત્રો કહેછે. ૯.

વ્યાધિદ્વિધાઽસૌકર્યિતોહિવિદ્ધિઃકર્મોદ્ભવોધાતુકૃતસ્તથેતિ ॥

આયુક્ષયઃકર્મણ્વલીનાચ્ચિકિત્સયાસ્યાચ્ચરમોદિતસ્ય ॥ ૧૦ ॥

એક કર્મોથી થએલ અને બીજી વાત આદિ ધાતુઓના પ્રકોપથી થએલ એમ બે પ્રકારનો વ્યાધિ નિદ્ધાનોએ કહેલ છે તેમાં પહેલા પ્રકારનો વ્યાધિ કર્મના નાશથી જ નાશ પામે છે અને બીજા પ્રકારનો વ્યાધિ ચિકિત્સાથી નાશ પામે છે. ૧૦.

સંક્ષીયતાંકર્મણ્વસંક્ષયાદ્યાધિઃપ્રવૃત્તોનચિકિત્સ્યતેમયા ॥

પતેચ્છરીરંયદિતન્નિમિત્તતઃપતત્ત્વવશ્યંનાવિભોમિકિંચન ॥ ૧૧ ॥

આ મારો વ્યાધિ કર્મથી થએલ છે માટે કર્મના ક્ષયથી જ તેનો ક્ષય થવા લીધો. મારે ચિકિત્સા કરાવવી જ નથી. કદાચ આ વ્યાધિથી મારું શરીર પડવાનું હોય તો બલે પડી જાય એથી હું કાંઈ પણ બ્રહ્મીતો નથી. ૧૧.

સસંગુરોતેનશરીરલોભઃસ્પૃહાલુતાનસ્તુચિરાયતસૈ ॥

ત્વજીવનંનૈવહિજીવનંનઃપાથશ્વરાણાંજલમેવતદ્ધિ ॥ ૧૨ ॥

જે પ્રમાણે શ્રી શંકરાચાર્યનાં વચન સાંભળી શિષ્યો જોલ્યા કે—હે ગુરુ! સાચી વાત છે. આપને શરીરનો કાંઈ પણ લોભ નથી પણ અમો આપનું શરીર લાંબા કાલ સુધી રહે એમ ઈચ્છીએ છીએ. કારણ કે જેમ જલચર જંતુઓનું જલ જ જીવન છે તેમ અમારું આપનું જીવન એ જ જીવન છે. ૧૨.

સ્વયંકૃતાર્થાઃપરતુષ્ટિહેતોઃકુર્વૈતિસંતોનિજદેહરક્ષાં ॥

તસ્માચ્છરીરંપરિરક્ષણીયંતયાપિલોકસાહિતાયવિદ્મ ॥ ૧૩ ॥

મહાત્મા પુરૂષો પોતે કૃતાર્થ જતાં પણ બીજાઓને રાજી કરવા માટે પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરેછે એટલા માટે હે શિદ્ધાન્ ! આપે પણ લોકોના કલ્યાણને વાસ્તે આપના શરીરનું રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે. ૧૩.

નિર્વૈધતોગુરુવરઃપ્રદદાવનુજ્ઞાંદિગ્મ્યોભિષગ્વરસમાનયનાયતેભ્યઃ ॥

નત્તાગુરુપ્રતિદિશંપ્રયયુઃપ્રત્દષ્ટાઃશિષ્યાઃપ્રવાસકુશલાહરિભક્તિભાજઃ ॥૧૪॥

આ પ્રમાણે શિષ્યોના આગ્રહ ઉપરથી શ્રીશંકરાચાર્યે દિશાઓમાંથી વૈદ્યોને બોલાવી લાવવા વાસ્તે તેઓને આજ્ઞા કરી. પ્રવાસમાં કુશલ અને વિષયનું ભજન કરનારા તે શિષ્યો ગુરૂની આજ્ઞાથી સજી થઈ શુરને પ્રમાણ કરી વૈદ્યોને શોધ કરવાને વાસ્તે પ્રત્યેક દિશાઓમાં ગયા. ૧૪.

પ્રયોનૃપંકવિજનાભિષજોવદાન્યંવિત્તાર્થિનઃપ્રતિદિનંકુશલાનુષંતે ॥

તસ્માદર્પીનૃપપુરેષુનિરીક્ષણીયાઈસ્યેવચેતસિમનોરથમાદધાનાઃ ॥ ૧૫ ॥

ચિકિત્સા કરવામાં નિપુણ વિદ્વાન્ વૈદ્યો ધણું કરીને ધનની ઇચ્છાથી ઉદાર રાજાનું જ સેવન કરેછે માટે રાજધાનીઓમાં તેઓની નિરીક્ષા કરવી એમ ચિત્તમાં ધારીને તે શિષ્યો રાજધાનીઓમાં ફરવા લાગ્યા. ૧૫.

તેડતીસદેશાન્બહુલાન્સ્વકાર્યસિદ્ધ્યેકચિદ્રાજપુરોભિષગ્ભિઃ ॥

અવાપ્યસંદર્શનભાષણાનિસમાનયંસ્તાન્ગુરુવર્યપાર્શ્વ ॥ ૧૬ ॥

એ શિષ્યો પોતાનાં કાર્ષની સિદ્ધિને વાસ્તે ઘણા ઘણા દેશો મુકીને કોઈ રાજધાનીમાં ગયા ત્યાં તેઓને ઉત્તમ વૈદ્યોનાં દર્શન અને બાષણ મળવાથી તેઓ તે વૈદ્યોને શ્રીશંકરાચાર્યની પાસે લાવ્યા. ૧૬.

તતોદ્વિજેદ્રેનિજસેવકૈસ્તાન્સંતોષિતાન્સ્વાભિમતાર્થદાનૈઃ ॥

ચદત્રકર્તવ્યમુદીર્યવાંતત્કુર્મઃસ્વશક્ત્યેતિવદાન્જગૌસઃ ॥ ૧૭ ॥

પછી શ્રીશંકરાચાર્યના સેવક ઉત્તમ બ્રાહ્મણોએ જોઈતા પદાર્થો આપીને સંતુષ્ટ કરેલા તે વૈદ્યોએ ‘જે કરવાનું હોય તે કહો એટલે અમે અમારી શક્તિ પ્રમાણે કરીએ’ એમ વિત્તપ્તિ કરતાં શ્રીશંકરાચાર્યે તેઓને નીચે પ્રમાણે કહ્યું :— ૧૭.

ઉપગુદંભિષજઃપરિબાધતેગદુદેસ્યતનુંતનુમધ્યગઃ ॥

યદિદમસ્યતિથેયમિદંધ્રુવંચદતરોગતમસ્તિમિરારયઃ ॥૧૮॥

હે રોગરૂપી અંધકરને મટાડવામાં સૂર્ય સરખા સદૈશ્વો ! આ રોગ શરીરની અંદર ગુરૂની પાસે ઉદય પામીને શરીરને પીડેછે માટે આ રોગને વાસ્તે જે કાંઈ ઔષધ અવશ્ય લાગુ પડે એવું હોય તે કહો. ૧૮.

ચિરમુપેક્ષિતવાનહસતેકંદુરિતજોષમિતિપ્રતિભાતિમે ॥

તદપિશિષ્યગર્ખૌર્નિરાહિંસ્યહંમહિતવાન્ભવદાનયનાયતાન્ ॥૧૯॥

મને તો આ રોગ પાપકર્મથી ઉદય પામ્યો લાગેછે એટલા માટે મેં તો લાંબા કાલ સુધી આ રોગની ઉપેક્ષા કરી પણ શિશ્ય લોકોએ મારા ઉપર દબાણ કરવાથી મેં તમોને બોલાવી લાવવાને વાસ્તે શિષ્યોને મોકલ્યા હતા. ૧૯.

નિગદિતેમુનિનેતિભિષગ્વરાવિદધિરેબહુધાગદસત્ક્રિયાઃ॥

નચશશામગદોબહુતાપદોવિમનસઃપટવોભિષજોભવન્ ॥૨૦॥

આ પ્રમાણે શ્રીશંકરાચાર્યનાં વચનો સાંભળી એ ઉત્તમ વૈદ્યોએ ઘણા ઘણા પ્રકારોથી તે બાંધેર રોગની ચિકિત્સાએ કરી. પણ બહુ દુઃખ દેનારો એ રોગ શાંત થયો નહિ કે જેથી વૈદ્યો પણ મુંઝાઈ ગયા. ૨૦.

અથમુનિર્વિમનસ્ત્વસમન્વિતાનિદમર્વોચતસિદ્ધાભિષગ્વરાન્ ॥

અટતગેહમગાસ્સમયોબહુર્ગદત્તદતેભવતામિતરાયુષાં ॥૨૧॥

દિનચયંગણયન્પથિલોચનઃપ્રિયજનોનિવસેદ્વિરહાતુરુઃ ॥

નરપતિર્ભવતાંશરણંધ્રુવંસચવિદેશગમંશ્રુતવાન્યાદિ ॥૨૨॥

રુપિતવાન્નચવોવિતરેન્નૃપાફણિતજીવિતમક્ષતશાસનઃ ॥

તુરગવન્નૃપતિશ્ચલમાનસોભિષજમન્યમસૌવિદધીતવા ॥૨૩॥

જનપદોવિરલોગદહારકૈર્બહુલરુગ્ગજનઃપ્રકૃતેરતઃ ॥

મૃગયતેભવતોભવતાંગૃહેગદિજનઃસહિતુંગદમક્ષમઃ ॥૨૪॥

પિતૃકૃતાજનિરસ્વશરીરિણઃસમવનંગદહારિણુતિષ્ઠતિ ॥

જનિતમપ્યફલંભિષજંવિન્દ્યાભિષગસૌહરિરેવતનૂભૃતઃ ॥૨૫॥

પછી મનમાં એ પામ્યા એ સિદ્ધ વૈદ્યરાગ્નેને શ્રીશંકરાચાર્યે કહ્યું કે “તમો તમારે ઘેર જાઓ. તમો કે જેઓ બીજાઓનાં જીવિતરૂપ છે તેઓને મારા રોગનું હરણ કરવાના ઉદ્યોગમાં ઘણો સમય વીતી ગયો. વિરહથી આતુર થએલાં તમારાં પ્રિય જનો દિવસો ગણતાં હશે અને વારંવારે માર્ગ ઉપર દ્રષ્ટિ કરતા કરતાં હશે. તેમજ તમારા આશ્વસન જે રાત્રીએ તે જો તમારૂં પરદેશમાં આવવાનું સાંભળશે તો ક્રોધથી તમને કહેલી જીવાઈ નહિ આપે અથવા બીજા વૈદ્યોને નોકર રાખી લેશે. કારણ કે રાત્રીનું ચિત્ત ધોડાની પેઠે અંધાર હોય છે અને તેની આસાનો બાંધ થતે નથી. દેશમાં સ્વાભાવિક રીતે રોગી લોકો ઘણા હોય છે અને વૈદ્યો થોડા હોય છે એટલા માટે રોગી લોકો રોગોનું સહન નહિ થવાને લાધે તમારાં ઘરોમાં તમને શોધતા કરતા હશે. પ્રાણીના શરીરને જન્મ આપનાર પિતાએ પણ તે શરીરનું રક્ષણ વૈદ્યોને આધીન છે. જન્મ થયા છતાં પણ જો વૈદ્ય ન મળે તો જન્મેલું શરીર નકામું જ છે એટલા માટે વૈદ્ય, પ્રાણીઓએ વિષ્ણુની પેઠે સેવા યોગ્ય છે.” ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫.

યદુદિતંભવતાવિતથંનતત્તદપિનક્ષમતેવ્રજિતુમનઃ ॥

સુરભુવંપ્રવિહાયમનુષ્યગાંવ્રજિતુમિચ્છતિકોમ્નરઃસુધીઃ ॥૨૬॥

એ પ્રમાણે શ્રીશંકરાચાર્યનાં વચનાં સાંભળી વૈદ્યો બોલ્યા કે “આપે જે કહ્યું તે સાચું છે તો પણ અમોને આહુતી જવાનું મન થતું નથી. જગત્માં કયો બુદ્ધિમાન માણસ દેવલોકને છોડીને મનુષ્ય લોકમાં જવા હચે ?” ૨૬.

इतिनिधगद्यययुर्भिषजांगणाविमनसःपटवोऽपिनिजानगृहान् ॥

अथमुनिर्विजहन्ममतांतनोगुरुवरोगुरुदुःखमसोढसः ॥૨૭॥

વિચક્ષણ છતાં પણ ઉપાય નહિ લાગવાને લીધે એક પાત્રેલા તે વૈદ્યો એટલાં વચન બોલીને પાછા પોતપોતાને ખેર ગયા અને ગુરુઓમાં શ્રીશંકરાચાર્ય દેહમાં મમત છોડી દઇને મોટા દુઃખનું સહન કરવા લાગ્યા. ૨૭.

प्रथितैरवनौपरःसहस्रैरगदंकारचयैरथाचिकित्स्ये ॥

प्रचलेसतिहाभगंदरारुयेस्मरतिस्मस्मरशासनमुनींद्रः ॥૨૮॥

પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાતિ પામેલા હજારો વૈદ્યોથી પણ જેના ચિકિત્સા થઇ શકી નહિ એવો એ ભગંદર રોગ પ્રબલ થતાં હાથ હાથ ! શ્રી શંકરાચાર્ય પીડાથી સુંઝાઇને સદાશિવનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. ૨૮.

स्मरशासनशासनान्नियुक्तौद्विजवेपंप्रविधायभूमिमाप्तौ ॥

उपसेदतुरश्विनौचदेवौમુभुजाँसांजनलोचनौसुपुस्तौ ॥૨૯॥

પછી સદાશિવે અશ્વિનીકુમાર નામના જે દેવ વૈદ્યોને આજ્ઞા કરતાં તેઓ સુંદર મુન્નેવાળા, તેઓમાં અંજનવાળા અને ઉત્તમ પુસ્તકને ધરનારા જે બ્રાહ્મણ જાતના વૈદ્યોનું ૩૫ ધરીને પૃથ્વી ઉપર શ્રીશંકરાચાર્યની પાસે આવ્યા. ૨૯.

यतिवर्यचिकित्सितुंनशक्यापरकृत्याजनिताहेतेरुगेषा ॥

इतितसमुदर्ययोगिवर्यविबुधौतૌપ્રતિजगमरुत्यथેतં ॥૩૦॥

તેઓએ બેસીને શ્રીશંકરાચાર્યને કહ્યું કે ‘હિ સંન્યાસીઓમાં ઉત્તમ ! આ તમારો રોગ જનુએ કરેલા અભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલ છે માટે તે ચિકિત્સા કરવાને અશક્ય છે’ એ પ્રમાણે યોગિયોમાં ઉત્તમ શ્રીશંકરાચાર્યને કહિને તે જે દેવો જેમ આવ્યા હતા તેમ પાછા ગયા. ૩૦.

तदनुस्वगुरोर्गदापनुसैपरमंत्रंतुजजापजातमन्युः ॥

मुहुरार्यपदेनवार्यमाणोऽप्यरिवर्गेप्पनुकांपिनाज्જपादः ॥૩૧॥

પછી શત્રુઓના વર્ગે ઊપર પણ દયા રાખનારા શ્રીશંકરાચાર્ય વારંવાર વારતાં છતાં પણ જેને શત્રુ ઉપર ક્રોધ અડ્યો હતો એવા પદ્મપાદે પોતાના ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્યનો રોગ મટાડવાને વાસ્તે અમતકારી મંત્રનો જપ કર્યો, ૩૧.

अमुनैवततोगदेननीचःप्रतियातेनहतोममारगुप्तः ॥

मतिपूर्वकृतोमहानुभावेप्यनयःकस्यभवेत्सुखोपलब्धौ ॥૩૨॥

આ જપના પ્રભાવને લીધે શ્રી શંકરાચાર્યના શરીરમાંથી રોગ પાછો વળી અભિનવ-

શુભના શરીરમાં પેડો અને તેથી તે નીચે અભિનયગુપ્ત મરી ગયો. મહાત્મા પુરુષનો જન-
ભૂમિને કહેલો અપરાધ કોને સુખ આપે? કોઈને પણ આપે નહીં ૩૨.

સ્વસ્થઃસોયંબ્રહ્મસાયંકદાચિત્થયાયન્ગંગાપૂરસંગાદ્રવાતૈઃ ॥

આગચ્છંતંસૈકતેપ્રસગચ્છઘ્રોગીશાનંગૌડપાદાભિધાનં ॥૩૩॥

પછી સ્વસ્થ થએલા શીશંકરાચાર્ય કોઈ દિવસે સાયંકાલે પરબ્રહ્મનું અનુસંધાન કર-
તા હતા તે સમયે ગંગાજીના પ્રવાહના સંગથી આર્દ્ર થએલા પવનોની સાથે રેતીમાં
આધ્યા આવતા ગૌડપાદ નામના મોટા યોગી તેમના જીવામાં આવ્યા. ૩૩.

પાળૌફુલ્લશ્વેતપંકેરુહશ્રીમૈત્રીપાત્રીભૂતભાસાઘટેન ॥

આરાદ્રાજત્કૈરવાનંદસંધ્યારાગારક્તાંભોદલીલાંદધાનં ॥૩૪॥

એ ગૌડપાદ જેની કાંતિમાં પોતાના હાથમાં રહેલા પ્રકૃલિત ધોળા કમળની શો-
ભાની ઝાંઘ લાગી હતી એવા રાતા કમંડલુથી, કૈરવ નામના રાત્રિ વિકાસી ચેત કમળને
પ્રકૃલિત કરનારી સંધ્યાકાલની રતાશથી રંગાએના મેઘની લીલાનું ધારણુ ક-
રતા હતા ૩૪.

પાળૌશોળાંભોજબ્રુથ્યાસમંતાદ્બ્રામ્યદ્વંર્ગીમંડલીતુલ્યકુલ્યાં ॥

અંગુલ્યગ્રાસંગિરુદ્રાક્ષમાલામંગુષ્ઠાગ્રેણાસકૃદ્બ્રામયંતં ॥૩૫॥

આંગળીઓના અગ્રમાં રહેલી રુદ્રાક્ષોની માલા કે જે હાથમાં રાતા કમળની ભાં-
તિથી જ નજી આરે કોર બમતી બ્રમરીઓની મંડલી હોય એવી લાગતી હતી તેને અં-
ગુડાના અગ્રથી વારંવાર ફેરવતા હતા. ૩૫.

આર્યસાથોગૌડપાદસ્યપાદાવભ્યર્ચ્યાસૌશંકરઃપંકજાભૌ ॥

ભક્તિશ્રદ્ધાસંભ્રમાક્રાંતચેતાઃપ્રહસ્તસ્થાવગ્રતઃપ્રાંજલિઃસન્ ॥૩૬॥

પછી ભક્તિને લીધે તથા મદ્ધને લીધે થએલા સંભ્રમથી દયાએના ચિત્તવાળા
શીશંકરાચાર્ય એ મહાત્મા ગૌડપાદનાં ચરણોનું પૂજન કરી હાથ જોડી નમ્ર થઈને તેમની
પાસે ઉભા રહ્યા. ૩૬.

સિંચન્નેનંક્ષીરવારાશિવીચીસાચિવ્યાયાસન્નયન્નૈઃકટાક્ષૈઃ ॥

દંતજ્યોત્સ્નાદંતુરાશ્વાપિકુર્વન્નાશઃસૂક્તિસંદધેગૌડપાદઃ ॥૩૭॥

૧ અર્ધાનરન્યાસઅભાંકારછે. (જુલો આ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૩૨ પૃ.) ૨ સહેકિત અભાંકાર છે. (જુલો આ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૪૮ પૃ.)
૩ પદાર્થવૃત્તિનિર્દર્શના અગ્રંકારછે. (જુલો આ ગ્રંથના ૭ મા સર્ગના ૭૮ મા શ્લોકની ટીકા.) ૪ પ્રાંતિ અભાં-
કારછે. સ્વાત્સ્માતિભ્રાતિસંદેહૈસ્તદકાલકૃતિત્રયમ્ અમત્કાર ભરેલા સ્મૃતિના વર્ણનથી સ્મૃતિ અભાંકાર, અમત્કાર
ભરેલા પ્રાંતિ વર્ણનથી પ્રાંતિ અભાંકાર અને અમત્કાર ભરેલા સંદેહના વર્ણનથી સંદેહ અભાંકારપાથ. (જુલો કુવલ-
ધાનંદ પાનું ૩૭ પૃ.) ૫ રુદ્રાક્ષની માલામાં બ્રમરીઓની મંડલીની સંભાવના કરી છે તેથી ઉત્પ્રેક્ષા અભાંકારછે.
(જુલો આ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૬૨ પૃ.)

જાણે ક્ષીરસમુદ્રના તરંગોની તુલ્યતા મેળવનાને વાસ્તે યત્ન કરતા હોય^૧ એવા કટા-
ક્ષોથી શ્રીશંકરાચાર્યે ઉપર સેવન કરતા અને દિશાઓને દાંતની કાંતિથી ધોળી^૨ કરી મેલતા
ગોડપાદે તેમને નાચે પ્રમાણે પુછ્યું. ૩૭.

કચ્છિત્સર્વાવેત્તિસર્ગોવિંદનાન્નોહ્યાવિદ્યાસંસરોત્તારકૃદ્યા ॥

કચ્છિત્તત્ત્વંતત્ત્વમાનંદરૂપંનિસંસચ્ચિનિર્મલંવેત્તિસવેદ્યં ॥૩૮॥

ગોવિંદાચાર્યની સઘળી મુંદર વિદ્યાનું અનુસંધાન કરો છો ? કે જે વિદ્યા સંસારમાંથી
ઉદ્ધાર કરનારો છે. જે તત્ત્વ આનંદરૂપ, નિત્ય, સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ, નિર્મલ, અને જાણવા યો-
ગ્ય છે તેને જાણો છો ? ૩૮.

ભક્તયાયુક્તાઃસ્વાનુરક્તાવિરક્તાઃશાંતાદાંતાઃસંતતશ્રદ્ધધાનાઃ ॥

કચ્છિત્તત્ત્વજ્ઞાનકામાવિનીતાશ્રુશ્રૂપંતેશિષ્યવર્યાગુરુત્વાં ॥૩૯॥

બક્તિવાળા, આત્મસ્વરૂપમાં અનુરાગવાળા; વૈરાગ્યવાળા, શાંતિવાળા, જીર્ણદ્રિય,
નિરંતર શ્રદ્ધાવાળા, નજતાવાળા અને તત્ત્વના જ્ઞાનની ઈચ્છાવાળા ઉત્તમ શિષ્યો, તમે
કે ઉત્તમ ગુરુ છો તેમની યોગ્ય સેવા કરો છો ? ૩૯.

કચ્છિન્નિસાઃશત્રવોનિર્જિતાસ્તેકચ્છિત્પાપ્તાઃસદ્ગુણાઃશાંતિપૂર્વાઃ ॥

કચ્છિન્નિયોગઃસાધિતોષ્ટાંગયુક્તઃકચ્છિન્નિત્તંસાધુચિત્તત્ત્વગંતે ॥૪૦॥

તમે કામ ક્રોધ આદિ નિત્ય શત્રુઓને હરાવ્યા છે ? શાંતિ આદિ સદ્ગુણોને મેળવ્યા
છે ? આ^૩ અંગોવાળો યોગ સાધ્યો છે ? અને તમારું ચિત્ત સારી રીતે તત્ત્વમાં લાગેલું
રહે છે ? ૪૦.

ઈસદ્વૈતાચાર્યવર્યેનતેનેપ્રમ્ણાપૃષ્ઠઃશંકરઃસાધુશીલઃ ॥

ભક્તયુદ્ધેકાદ્ધાષ્પપર્યાકુલાક્ષોબ્ધન્મૂર્દન્યંજલિંવ્યાજહાર ॥૪૧॥

અદ્વૈતના આચાર્યોમાં ઉત્તમ એ ગોડપાદે એ પ્રમાણે પ્રેમથી પુછતાં જેમનાં નેત્રો
બક્તિના અતિશયને લીધે આંસુઓથી બાકુલ થઈ ગયા એવા સુશીલ શ્રીશંકરાચાર્ય પોતાના
મસ્તક ઉપર અંજલિ કરીને નાચે પ્રમાણે ઉત્તમ આપ્યો. ૪૧.

યદ્યત્પૃષ્ઠસ્પષ્ટમાચાર્યપાદૈસ્તત્તત્સર્વંભોભવિષ્યસવશ્યં ॥

કારુણ્યાબ્ધેઃકલ્પયુષ્મત્કટાક્ષૈર્દૃષ્ટ્યાહુર્દુર્ભંકિન્નુજંતો ॥૪૨॥

મહારાજ ! આપે જે જે કાંઈ પુછ્યું તે સઘળું મને અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે. આપ જે-
ના ઉપર કંઈના સમુદ્ર સરખા કટાક્ષોથી અવલોકન કરો તે જીવને શી વસ્તુ દુર્લભ
રહે છે ? કોઈ પણ વસ્તુ દુર્લભ રહેતી નથી એમ કહેવાય છે. ૪૨.

૧ ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે. ૨ દિશાઓમાં તેઓના રથમત્વરૂપ ગુણોનો ત્યાગ થઈને દાંતની કાંતિના ધોળાપ-
ણારૂપ ગુણ પ્રાપ્ત થયાનું વર્ણન કર્યું છે તેથી તત્ત્વગુણ અલંકાર છે. તદ્ગુણઃ સ્વગુણત્યાગાદન્યદીયગુણમ્મહઃ
પોતાના ગુણોનો ત્યાગ થઈને અન્યના ગુણનું ગ્રહણ પામ્યે એ તત્ત્વગુણ અલંકાર કહેવાય છે. (જુલો કુવલયાનંદ પા. ૩
૧૬૭ પુ.) ૩ ચમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, મત્યાહાર, મારણા, ધ્યાન અને સમાધિ.

મૂકોવાગ્મીમંદધીઃપણ્ડિતાઘ્રયઃપાપાચારઃપુણ્યનિષ્ઠેષુગણ્યઃ ॥

કામાસક્તઃકીર્તિમાન્નિસ્પૃહાણામાયાંપાંગાલોકતઃસ્યાત્ક્ષણેન ॥૪૩॥

આપના કરાક્ષ પડવાથી ક્ષણમાત્રમાં મૂંગો પણ, ઉત્તમ બાણ પણ કરનાર થઈ જાય છે, મંદબુદ્ધિવાળો પણ પંડિત થાય છે, દુષ્ટ આચરણોવાળો પણ ધર્માત્માઓમાં ગણવાયોગ્ય થઈ જાય છે અને વિપયોમાં આસક્ત હોય તે પણ નિઃસ્પૃહલોકોના કીર્તિને મેળવે છે. ૪૩.

લેશંવાપિજ્ઞાતુમિષ્ટેપુમાન્કઃસીમાતીતસ્યાદ્યુષ્મન્મહિન્નઃ ॥

તુષ્ટવાસંતંત્રવિદ્યોપદેષાજાતઃસાક્ષાદ્યસ્યવૈયાસકિઃસઃ ॥૪૪॥

આજાનાત્મજ્ઞાનસિદ્ધંયમારાદૌદાસીન્યાજ્ઞાતમાત્રંવ્રજંતં ॥

પ્રેમાવેશાત્પુત્રપુત્રેતિશોચન્પારાશર્યઃપૃષ્ઠતોડનુપ્રપેદે ॥૪૬॥

યશ્વાહૂતોયોગભાષ્યપ્રણેત્રાપિત્રાપ્રાપ્તઃસપ્રપંચૈકભાવં ॥

સર્વાહંતાશીલનાદ્યોગભૂમેઃપ્રચ્છાક્રોશંપ્રાતનોદ્ધક્ષરૂપઃ ॥૪૬॥

તત્તાદક્ષજ્ઞાનપાથોધિપુષ્પત્પાદદ્વંદ્વંપદ્મસૌહાર્દહૃદયં ॥

દૈવાદેતદીનદગ્ગોચરંચેદ્રક્તસૈતદ્વાગધેયંહ્યમેયં ॥૪૭॥

સ્વાભાવિક આત્મજ્ઞાનથી સિદ્ધ થએલા શુકદેવજી કે જે ઉદાસીનપણ્યને લીધે જનનમતાંવેત જ પાસેથી ચાલી નીકળતાં પ્રેમના આ વેશને લીધે શોક કરતા વેદવ્યાસ ‘હે પુત્ર ! હે પુત્ર ! એમ બોલાવતા બોલાવતા પાછળ ગયા હતા અને એ પ્રમાણે યોગસૂત્રનું બાણ્ય કરનારા પિતાજીએ (વેદવ્યાસે) બોલાવતાં સર્વમાં અહંભાવના અભ્યાસથી સર્વની સાથે એકતા પામેલા જે શુકદેવજીએ યોગસિદ્ધને લીધે વૃક્ષોમાં બાંધીને વૃક્ષોના મુખથી તેમને પ્રત્યુત્તર આપ્યો હતો તે શુકદેવજીના શિષ્ય અને જ્ઞાનના સમુદ્રરૂપ આપનાં કમલો જેવાં સુંદર આ ચરણો દૈવગતિથી આ રાંકની (મારી) દૃષ્ટિના વિષયરૂપ થયાં તેથી આ બ્રહ્મતનું (મારું) બાળ્ય અપાર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭.

इयाकण्याथाब्रवीद्गौडपादोवत्सश्रुत्वावास्तवांस्त्वद्गुणौघान् ॥

द्रष्टुंशांतस्वांतवंतंममत्वांगाढोत्કंठागर्भितंचित्तमासीत् ॥४८॥

એ પ્રમાણે શ્રીશંકરાચાર્યનાં વચનો સાંભળી ગૌડપાદે કહ્યું કે, હે પુત્ર ! હે વિદ્વાન ! તમારા વાસ્તવિક ગુણોના સમૂહોને સાંભળી, તમે કે જે શાંત મનવાળાઓ તેમને જોવા માટે મારું ચિત્ત બહુ ઉત્કંઠાથી બરપૂર થઈ રહ્યું હતું અને તેમાં વળી મારી કારિકાઓ-રૂપ કમલોને પ્રદુલ્લિત કરવામાં પ્રાતઃકાલના સૂર્યરૂપ બાણ્ય આદિ નિમંષો તમે કરેલા છે એમ ગોવિંદના મુખથી સાંભળવામાં આવતાં અતંત રાજી થઈને હું આજ તમારી દૃષ્ટિ આગળ આબોધું.” ૪૮.

कृतास्त्वयाभाष्यमुखानिबंधामत्कारिकावारिजनुःसुखार्काः ॥

श्रुत्वेतिगोविंदमुखात्प्रहगध्वनीनोऽस्मितवाद्यविद्वन् ॥४९॥

૧ યંપ્રવ્રજંતમનુપેતમપેતકૃત્યંદ્વૈપાયનોવિરહકાતરઆજુહાવ । પુત્રેતિતન્મયતયાતરવોભિનેદુસ્તંસર્વમ્ તદ્દર્શનુનિમાનતોર્હિમ એ શ્રી બાળવતના પ્રથમ રસ'વના ૨ જ અધ્યાયના ૨ જ શ્લોકમાં આ કથા જ કહેલી છે.

इतिस्फुटं प्रोक्तवते विनीतः सोऽश्रावयद्वाप्यमशेषमस्मै ॥

विशिष्यमांडूक्यगभाष्ययुग्मं श्रुत्वा प्रवृत्त्यभिदमब्रवीत् ॥ ५० ॥

એ પ્રમાણે ગૌડપાદાર્ય ૨૪૮ રીતે બોલતાં નમ્રતાવાળા શ્રીશંકરાચાર્ય પોતે કરેલાં સઘળાં બાબો તેમને સંભળ્યાં. એઓમાં માંડૂક્ય ઉપનિષદની શ્રુતિઓનાં બાબને અને તે શ્રુતિઓના સાથે સંબંધ રાખતી પોતે કરેલી (ગૌડપાદે કરેલી) કારિકાઓનાં બાબને વિશેષે કરી સાંભળી અત્યંત રાજી થએલા ગૌડપાદાર્યે શ્રીશંકરાચાર્યને નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—૪૬, ૫૦.

मत्कारिकाभावविभेदितादृक् मांडूक्यभाष्यश्रवणात्थर्हर्षः ॥

दातुं वरं ते विदुषां वराय प्रोत्साहयत्याश्रुवरं वृणीष्व ॥ ५१ ॥

મારી કારિકાઓના અભિપ્રાયનું યથાર્થ વિવેચન કરનારાં માંડૂક્ય બાબો સાંભળવાથી મારા ચિત્તમાં ઊત્પન્ન થએલો હર્ષ તમે કે જે વિદ્વાનોમાં ઉત્તમછો તેમને વર દેવરાવવા માટે મને ઊત્સાહ આપેછે માટે તુરંત કાંઈક વરદાન માગો. ૫૧.

सप्राहपर्यायशुर्कार्पिमीक्ष्य भवंतमद्राक्षमतिष्य पूरुषं ॥

वरः परः कोऽस्ति तथापि चित्तनंचित्तत्वं मे स्तु गुरोर्निरंतरं ॥ ५२ ॥

એ પ્રમાણે ગૌડપાદાર્યનાં વચન સાંભળી શ્રીશંકરાચાર્ય બોલ્યા કે, હે ગુરુ! આપ કે જે મહર્ષિ શુકદેવજીના રૂપાંતરરૂપ છો તેમનાં દર્શન મળવાથી વિષ્ણુતાં જ દર્શન મળ્યાં માનું છું તો એ દર્શનથી અધિક બીજું કયું વરદાન છે? કોઈ પણ નથી તો પણ માનું છું કે મારું ચિત્ત નિરંતર અક્ષતત્વમાં જ રહેજે.” ૫૨.

तथेति सौतर्धिमपास्तमोहे गते चिरं जीविमुनावथासौ ॥

वृत्तांतमेतंसमुदाश्रवेभ्यः संश्रावयंस्तां क्षणदामनैषीत् ॥ ५३ ॥

મોહને દૂર કરનારાએ ચિરંજીવિ મુનિ (ગૌડપાદ) તથાસ્તુ એમ કહિને અંતર્હિત થઈ જતાં શ્રીશંકરાચાર્ય પ્રેમથી પોતાના શિષ્યોને એ વૃત્તાંત સંભળાવતાં જ તે રાત્રિ કહાડી. ૫૩.

अथ नुनद्यामुपसिक्षमींद्रो निर्वर्त्तनिसंविधिवत्सशिष्यैः ॥

तीरे निदिध्यासनलाल सोऽभूदत्रાંતરે શ્રૂયતલોકવાર્તા ॥ ૫૪ ॥

પછી પ્રાતઃકાલ થતાં શ્રીશંકરાચાર્ય ગંગાજીમાં પોતાના શિષ્યોના સાથે વિધિ પૂર્વક પોતાનું નિત્યકર્મ આહુ કરી ગંગાજીના તીરપર બેસીને પરબ્રહ્મનું નિદિધ્યાસન (એકાગ્રતાથી ચિંતન) કરવા ધારતા હતા તેજામાં નીચે પ્રમાણે લોકવાર્તા સાંભળવામાં આવી. ૫૪.

जंबूद्वीपं शस्यतेऽस्यां पृथिव्यां तत्राप्येतन्मंडलं भारताख्यं ॥

काश्मीराख्यं मंडलं तत्र शस्तं यत्रास्तेऽसौ शारदा वागधीशा ॥ ५५ ॥

આ પૃથ્વીમાં જંબૂદ્વીપ એટલે, તેમાં પણ ભરતખંડ એટલે અને તેમાં પણ કાશ્મીર

નામનો દેશ સર્વોત્તમછે કે જ્યાં વાણીનાં ઈશ્વરી શારદા (સરસ્વતી) દેવી રહ્યાં છે. ૫૫.

દ્વારૈર્યુક્તં માંડિપૈસ્તચ્ચતુર્ભિર્દેવ્યાગેહંયત્રસર્વજ્ઞપીઠં ॥

યત્રારોહેત્સર્વવિત્સજ્જનાજ્યોનાન્યેસર્વેયત્પ્રવેષ્ટુંક્ષમંતે ॥૫૬॥

એ દેવીનું મંદીર મંડપમાં ચાર દ્વારોથી યુક્ત છે, અને તેના માંડે સર્વસપીઠ, એવા નામનું આસન છે. જે માણસ સર્વજ્ઞ અને અત્યંત પવિત્ર હોય તે જ એ પીઠ ઉપર ચઢી-શકે છે. સર્વજ્ઞ વિના બીજા તો કોઈ પણ એ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવાને પણ સમર્થ થતા નથી. ૫૬.

પ્રાચ્યાઃપ્રાચ્યાંપશ્ચિમાઃપશ્ચિમાયાંયેચોદીચ્યાસ્તામુદીર્ચીપ્રપન્ના ॥

સર્વજ્ઞાસ્તદ્દ્વારમુદ્ઘાટયંતોદાક્ષાનદ્વંનોતદુદ્ઘાટયંતે ॥૫૭॥

પૂર્વ દેશના સર્વજ્ઞોએ આવીને એ સ્થાનનું પૂર્વ દ્વાર ઉઘાડ્યું છે, પશ્ચિમ દેશના સર્વજ્ઞોએ આવીને પશ્ચિમ દ્વાર ઉઘાડ્યું છે, અને ઉત્તર દેશના સર્વજ્ઞોએ આવીને ઉત્તરદ્વાર ઉઘાડ્યું છે, પણ દક્ષિણદેશના કોઈ લોકો સર્વજ્ઞ નહિ હોવાથી એ દેવાલયના દક્ષિણ દ્વારને ઉઘાડી શક્યા નથી. ૫૭.

વાર્તામુપશ્રુસદાક્ષિણાસોમાનંતદીયંપરિમાતુમિચ્છન્ ॥

કાશ્મીરદેશાયજગામત્દૃષ્ટઃશ્રીશંકરોદ્વારમપાવરીતું ॥૫૮॥

એ વાત સાંભળી દક્ષિણ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શરીરવાળા શ્રીશંકરાચાર્ય ‘એ વાત સાચી કે ખોટી છે ?’ એ નિશ્ચય કરવા સાર તથા તે વાત સાચી હોય તો પોતે સર્વજ્ઞ હોવાથી તે દ્વારને ઉઘાડવા સાર આનંદથી કાશ્મીર દેશમાં પધાર્યા. ૫૮.

દ્વારંપિનદ્વંકિલદાક્ષિણાસંનસંતિવિદ્વાસૈતીહદાક્ષાઃ ॥

તાંકિંવદંતીંવિફલાંવિધાતુંજગામદેવીનિલયાયત્દૃષ્યન્ ॥૫૯॥

‘દક્ષિણ દિશાનું દ્વાર બંધ જ છે અને દક્ષિણ દેશમાં જન્મેલા કોઈ સર્વજ્ઞ વિદ્વાનો છે જ નહીં’ એ અહવાને ખોટી પાડવા સાર શ્રીશંકરાચાર્ય રાજી થતા હતા એ દેવીના મંદિરની પાસે પધાર્યા. ૫૯.

વાદિત્રાતગર્જેદ્રદુર્મદઘટાદુર્ગર્વસક્ષર્ણ—

શ્રીમચ્છંકરદેશિકેંદમૃગરાઢાયાતિસર્વાર્થવિત્ ॥

દૂરજ્ઞચ્છતવાદિદુઃશઠગજાઃસંન્યાસદંષ્ટાયુધો—

વેદાંતોરુવનાશ્રયસ્તદપરંદ્વૈતંવનંભક્ષતિ ॥૬૦॥

કરટટાંતવાંતમદસૌરભસારભરસ્તલદાલિસંભ્રમદ્રજવિજૃંભિતનૈજબલઃ ।

હરિરિવજંબુકાનતિમદેવિમનીન્કુજનાનપિનહિનેત્રગોચરયતીહયતિર્હતકાન્ ॥

તાં જતાં શ્રીશંકરાચાર્ય પોતાના છડીદાર પાસે પોકારવતા હતા કે “વાદીઓના સમૂહો રૂપી મોટા જાથિયોના ફુટ મદોની ઘટાઓથી થએલા ગર્વને સારીપેઠે તોડનારા, સઘળા શાસ્ત્રીય વિષયોને જાણનારા, સંન્યાસરૂપી દાઢના આયુધવાળા અને વેદાંતરૂપી મોટા વનમાં રહેનારા શ્રીશંકરાચાર્યરૂપ સિંહ આવેછે માટે હે વાદીઓરૂપ ફુટ હાથિયો ! દૂર જતા રહો. એ સિંહ દ્વૈતનું અતિપાલન કરનારાં શાસ્ત્રોરૂપ વનને ખાઈ જાયછે. ગંડ-રેથલના છેડામાંથી નીકળતા મદના સુગંધના સાદોના સમૂહમાં લથડતા ભ્રમરોએ વ્યાકુલ કરેલા હાથીઓ ઉપર પોતાના બલનો મહાપ્રયોગ કરનારો મદોન્મત્તસિંહ જેમ શીયાળિયાઓની ઉપર દૃષ્ટિ પણ ન કરે તેમ શ્રીશંકરાચાર્ય અલ્પમતિવાળા અભાગીયા વાદીઓ ઉપર તો દૃષ્ટિ પણ કરતા નથી. ૯૦, ૯૧.

સંશ્રાવયન્નધ્વનિદેશિકેદ્રઃશ્રીદક્ષિણદ્વારભુવંપપેદે ॥

કવાટમુદ્ઘાત્યનિવેષ્ટુકામંસસંભ્રંવાદિગણોન્યરૌત્સીત્ ॥૬૨॥

એ રીતે માર્ગમાં પોતાની પ્રશસ્તિ બોલાવતા શ્રીશંકરાચાર્ય દક્ષિણ દ્વારની પાસે આવી કમાડ ઉઘાડીને અંદર પેસવાની ઇચ્છા કરી તે સમયમાં સંભ્રમ પૂર્વક અનેક વાદી વિદ્વાનોએ તેમને અટકાવ્યા. ૯૨.

અથાબ્રવીદ્વાદિગણઃસદેશિકંકિમર્થમેવંવહુસંભ્રમક્રિયા ॥

યદત્રવાચ્યંતદુદીર્યતાંશનૈર્નસંભ્રમઃકર્તુમલંતદીપ્સિતં ॥૬૩॥

એ વાદીઓએ શ્રીશંકરાચાર્યને કહ્યું કે “આવી વધુ ઉતાવળ અને ગડબડ શા માટે કરોછો? જે અહિં કેહેવાનું છે તે ધીરેધીરે કહો. ઉતાવળ અને ગડબડ, ધારેલું કામ કરી દેવાને સમર્થ થતી નથી.” ૯૩.

યઃકશ્ચિદેસેતુંપરીક્ષિતુંચેદ્વેદાશિલંનાવિદિતંમમાણુ ॥

ઈત્યંભવાન્વક્તિસમુન્નતીચ્છોદત્વાપરીક્ષાંત્રજદેવતાલયં ॥૬૪॥

શ્રીશંકરાચાર્ય બોલ્યા કે “જે કોઈજણ મારી પરીક્ષા લેવા આવતો હોય તો બલે આવે. હું સધળું જાણું છું. અણુમાત્ર પણ મારાથી અજાણ્યું નથી.” વાદીઓ બોલ્યા કે “હે ઉન્નતિની ઇચ્છાવાળા ! જો તમે આમ કહોછો તો પરીક્ષા દબને દેવાલયમાં જશે.” ૯૪.

પઙ્કાવવાદીકણમુહ્મતસ્થઃપપ્રચ્છતંસ્વીયરહસ્યમેકં ॥

સંયોગમાજઃપરમાણુયુગ્માજ્ઞાતંહિસૂક્ષ્મંદ્વચ્ચણુકમંતનઃ ॥૬૫॥

યત્સ્યાદણુલંતદુપાશ્રિતંતજ્ઞાયેતકસ્માદ્વદસર્વવિચ્છેત્ ॥

નોચેત્પ્રમુલંતવવક્તુમેતેસર્વજ્ઞભાષાંવિહિતાંબ્રુવાંતિ ॥૬૬॥

એ સાંભળી પરીક્ષા દેવા માટે શ્રીશંકરાચાર્ય ઉભા રહેતાં દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય એ છ પદાર્થોને કેહેનારા કણાદના મતના એક પણડતે તેમને પોતાના મતનું એક રહસ્ય પુછ્યું કે “સંયોગ પામેલાં જે પરમાણુઓમાંથી સૂક્ષ્મ દ્વચણુક ઉત્પન્ન થએલછે એમ અમો માનિયે છીએ તો તે દ્વચણુકમાં જે અણુપણું છે તે શામાં-

થી ઉત્પન્ન થયુંછે એ જ્ઞે તું સર્વજ્ઞ હોય તો કહે. એનો ઉત્તર કહેવાની જ્ઞે તારામાં શક્તિ ન હોય તો અમો સમજીશું કે તારા આ શિષ્ય તારા સર્વજ્ઞપણાની કેવલ ધરમજે કરાત્ની રાખેલી મિથ્યા ખોલી જ ખોલેછે.” ૬૫, ૬૬.

યાદ્વિત્સંખ્યાપરમાણુનિષ્ઠાસાકારણંતસ્યગતસ્યમાત્રા ॥

इतीरितेतद्वचनंप्रपूज्यस्वयंसर्वतिष्ठकणादलक्ष्मीः ॥૬૭॥

શ્રીશંકરાચાર્ય ઉત્તર દીવો કે “પરમાણુઓમાં એપણાં ૩૫ જે સંખ્યા રહી છે તે સંખ્યામાંથી દ્વચણકમાં રહેલું આણુપણું ઉત્પન્ન થયુંછે.” સઘળું જાણનારા શ્રીશંકરાચાર્ય આ પ્રમાણે ઉત્તર આપતાં કણાદ લોકોની શોભા ૩૫ એ પંડિત તે ઉત્તરનાં વખાણુ કરીને પોતાની મેળે જ પાછો વળી ગયો. ૬૭.

तत्रापिनैय्यायिकआत्तगर्वःकणादपक्षाच्चरणाक्षपक्षे ॥

मुक्तोर्विशेषंवदसर्वविच्चेन्नोचेत्प्रतिज्ञांसजसर्वविच्चे ॥૬૮॥

પછી ગૌતમના મતને અનુસરનારા એક અભિમાની નૈયાયિકે શ્રીશંકરાચાર્યને પુછ્યું કે “જ્ઞે તમે સર્વજ્ઞ હો તો કહો કે કણાદના મતથી ગૌતમના મતમાં મુક્તિનો શો વિશેષ છે. જ્ઞે ઉત્તર દેવાની શક્તિ ન હોય તો સર્વજ્ઞપણાની પ્રતિજ્ઞા છોડી દીધો.” ૬૮.

असंतनाशेगुणसंगतैर्यास्थितिर्नभोवत्कणभक्षपक्षे ॥

मुक्तिस्तदीयेचरणाक्षपक्षेस्मानंदसंवित्साहिताविमुक्तिः ॥૬૯॥

पदार्थभेदःस्फुटएवसिद्धस्तथेश्वरःसर्वजगाद्विधाता ॥

सईशवादीत्युदितेभिर्नयनैयायिकोपिन्यवृत्तान्निरोधात् ॥૭૦॥

શ્રીશંકરાચાર્ય ઉત્તર દિવો કે “ગુણોના સંબંધનો અત્યંત નાશ થતાં આકાશની પેઠે જે રિયતિ થાય તે મુક્તિ છે એમ કણાદે માન્યુંછે અને ગુણોના સંબંધનો અત્યંત નાશ થતાં આનંદના અનુભવ સહિત જે આકાશની પેઠે રિયતિ તે મુક્તિ છે એમ ગૌતમે માન્યુંછે. કણાદના મતમાં ૧સાત પદાર્થોછે અને ગૌતમના મતમાં ૨સોળ પદાર્થોછે. એ ભેદ તો સ્પષ્ટ જ છે. ધર્મ સર્વ જગત્નું નિમિત્ત કારણ છે એ વાત બન્ને મતમાં સરખી જ છે.” શ્રીશંકરાચાર્ય આ પ્રમાણે ઉત્તર આપતાં તે નૈયાયિકે તેમને અટકાવવા છોડી દિધા. ૬૯, ૭૦.

तंकापिलःप्राहचमूलयोनिर्किंवास्वतंत्राचिदधिष्ठितावा ॥

जगन्निदानंवदसर्वविच्चेन्नोचेत्प्रवेशस्तवदुर्लभःस्यात् ॥૭૧॥

પછી સાંખ્ય મતના પંડિતે શ્રીશંકરાચાર્યને પુછ્યું કે “અમારા મતમાં જગત્ના મૂલ કારણરૂપ જે પ્રકૃતિ છે તે સ્વતંત્ર રીતે જગત્નું કારણ છે કે ચૈતન્યથી અધિષ્ઠિત થઈને

૧ કંચ, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ. ૨ પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દષ્ટાંત, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતર્ક, હેતુભાસ, હસ, જાતિ અને નિઝહસ્થાન.

જગત્નું કારણ છે ? તું જો સર્વસ્ત હોય તો આ પ્રશ્નનો ઉત્તરદે. ઉત્તર નહિ દેવાય તો તારે આ દેવાલયમાં પેસવું ફરજી છે. ૭૧.

સાવિશ્વયોનિર્વહુરૂપભાગિનીસ્વયંસ્વતંત્રાત્રિગુણાત્મિકાસતી ॥

इसेवसिद्धांतगतिस्तुकापिलीवेदांतपक्षेपरतंत्रतामता ॥ ७२ ॥

શ્રીશંકરાચાર્યે ઉત્તર દીપ્તિ કે “ઘણાં રૂપો વાળી ત્રિગુણાત્મક એ પ્રકૃતિ સ્વતંત્ર રીતે જગત્નું કારણ છે એમ સાંખ્યના આચાર્ય કપિલનો સિદ્ધાંત છે અને વેદાંતપક્ષમાં તે પ્રકૃતિને પરંત્ર માનવામાં આવે છે.” ૭૨.

ततो नदंतोन्यरुणन्सगर्वादत्वापरीक्षां व्रजधामदेव्याः ॥

बौद्धास्तथासंप्रथिताः पृथिव्यां वात्द्यार्थविज्ञानकशून्यवादैः ॥ ७३ ॥

પછી બ્રાહ્માર્થવાદ, રવિજ્ઞાનવાદ અને અનૂવાદ એઓથી પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત થયેલા સૌત્રાંતિક, વૈભાષિક, યોગાચાર્ય અને માધ્યમિક મતવાળા અભિમાની બૌદ્ધોએ ગર્જના કરી શ્રીશંકરાચાર્યને અટકાવીને કહ્યું કે “પરીક્ષા દધને દેવીના મંદિરમાં જાણે.” ૭૩.

वात्द्यार्थवादोद्विविधस्तदंतरं वाच्यं विविक्षुर्यदि देवतालथं ॥

विज्ञानवादस्य च किं विभेदकं भवन्मताद्ब्रूहिततः परं व्रज ॥ ७४ ॥

બ્રાહ્માર્થવાદી બૌદ્ધે પૂછ્યું કે “તમારે જો દેવાલયમાં પેસવાની ઈચ્છા હોય તો બ્રાહ્માર્થવાદ કે જે બે પ્રકારને છે તેમાં પરસ્પર શો ભેદ છે અને તમારા મતમાં વિજ્ઞાનવાદથી શી જુદાઈ છે તે કહિને મંદિરમાં પેસો.” ૭૪.

सौत्रांतिको वक्ति हि वेद्यजातं लिङ्गाधिगम्यं त्वितरोक्षिगम्यं ॥

तयोस्तयो भंगुरताविशिष्टा भेदः कियान्वेदनवेद्यभागी ॥ ७५ ॥

विज्ञानवादी क्षણिकत्वमेव પામંગીચકારાપિ બહુત્વમેષઃ ॥

वेदांतवादी स्थिरसंविदे के लज्जी चकारेति महान्विशेषः ॥ ७६ ॥

શ્રીશંકરાચાર્યે ઉત્તર આપ્યો કે “સૌત્રાંતિક પદાર્થમાત્રને અનુમાનથી ગમ્ય માને છે અને વૈભાષિક પદાર્થમાત્રને પ્રત્યક્ષથી ગમ્ય માને છે. એ બન્ને મતોમાં પદાર્થોને ક્ષણભંગુર માનવામાં તો વુઘ્યતા છે પણ પદાર્થોની પ્રમાણિ કરવાનાં સાધનોમાં ઉપર પ્રમાણે કેટલોક ભેદ છે. વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ વિજ્ઞાનને ક્ષણિક તથા ઘણાં માને છે અને વેદાંત પક્ષમાં વિજ્ઞાનને સ્થિર તથા એક જ માનેલું છે એ મોટો વિશેષ છે.” ૭૫, ૭૬.

अथाब्रवीद्दिग्वसनानुसारं रिरहस्यमेकं वद सर्वविच्चेत् ॥

यदस्ति कायो चरश्च वाच्यं तत्किमतेऽस्मिन् वद देशिकाशु ॥ ७७ ॥

પછી દિગંબરના મતને અનુસરનારા એક જૈન પંડિતે શ્રીશંકરાચાર્યને ચોતાનું એક રહસ્ય પૂછ્યું કે “હે આચાર્ય ! તમે જો સઘળું જાણતા હો તો અમારા મતમાં જેઓની

૧ સઘળા પદાર્થો અનનો અંદર નથી પણ બહાર છે એવું નિરૂપણ. ૨ સઘળા પદાર્થો રૂપે વિજ્ઞાન એટલે અનંત શુદ્ધિઓ દેખાય છે એવું નિરૂપણ. ૩ સઘળું શુન્ય જ છે એવું નિરૂપણ.

પાછળ ‘અસ્તિકાય’ શબ્દ લાગેછે એવા શબ્દોથી શું શું કહેવાયછે તે કહો.” ૭૭.

તત્રાહદોશિકવરઃશૃણુરોચતેચેજ્ઞીવાદિપંચકમમીષ્ટમુદાહરંતિ ॥

તત્ચઙ્ગવાચ્યમિતિજૈનમતેપ્રશસ્તેયઞ્ચસ્તિવોદુમપરંકથાયાશુતન્મે ॥૭૮॥

શ્રીશંકરાચાર્ય ઉત્તરે આપ્યો કે “જો તહારો એમ રચિ હોય તો સાંભળ. જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશસ્તિકાય એ પાંચ શબ્દોથી અનુક્રમે જીવ, પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતો સહિત રથાવરજંગમ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ કહેવાયછે. તહારો મત કે જે કુદૃષ્ટિ તેમાં બીજું પણ કાંઈ જાણવાની તહારે ઇચ્છા હોય તો તે પણ શીઘ્ર બોલ.” ૭૮.

દત્તોત્તરેવાદિગણેતુવાત્ત્યેવમાણકશ્ચિત્કિલજૈમિનીયઃ ॥

શબ્દઃકિમાત્માવદજૈમિનીયેદ્રવ્યંગુણોવેતિતતોત્રજલ્લં ॥૭૯॥

એ પ્રમાણે વેદથી બાહ્ય રહેનારા વાદીઓને ઉત્તરો દેવાઈ ગયા પછી કોઈ જૈમિનિના સિદ્ધાંતવાળા મીમાંસકે શ્રીશંકરાચાર્યને પુછ્યું કે “અમારા સિદ્ધાંતમાં શબ્દ એ દ્રવ્ય છે કે ગુણ છે? એ કહીને તું દેવાલયમાં જા.” ૭૯.

નિસાવર્ણાઃસર્વગાઃશ્રોત્રવેદ્યાયત્તદ્રુપંશવ્દજાલંચનિસં ॥

દ્રવ્યંવ્યાપીસત્યુત્તરજૈમિનીયાઈસ્યેવંતંપ્રોક્તવાન્દેશિકેંદ્રઃ ॥૮૦॥

શ્રીશંકરાચાર્ય ઉત્તરે આપ્યો કે “વર્ણા કે જેઓ નિત્ય છે, બ્યાપક છે અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયથી જાણાય છે તેઓ ૩૫ શબ્દજાલ નિત્ય તથા બ્યાપક દ્રવ્ય છે એમ જૈમિનિના મતને અનુસરનારાઓ માને છે.” ૮૦.

શાસ્ત્રેપુસર્વેષ્વપિદત્તવંતંપ્રત્યુત્તરંતંસમપૂજયંસ્તે ॥

દ્વારંસમુદ્ધાઘ્યદદુશ્વમાર્ગતતોવિવેશાંતરભૂમિભાગં ॥૮૧॥

આ પ્રમાણે શ્રીશંકરાચાર્ય સઘળાં શાસ્ત્રોમાં પ્રત્યુત્તરો આપતાં સઘળા વાદીઓએ તેમનું પૂજન કર્યું અને દ્વાર ઉઘાડીને માર્ગ આપ્યો. પછી શ્રીશંકરાચાર્ય મંદિરની માંહેની ભૂમિમાં પધાર્યા. ૮૧.

પાળૌસનંદનમસાવલંબ્યવિદ્યાભદ્રાસનંતદવરોદુમનાશ્ચચાલ ॥

અત્રાંતરેવિધિવધૂર્વિવુધાગ્રગણ્યમાચાર્યશંકરમવોચદનંગવાચા ॥૮૨॥

શ્રીશંકરાચાર્ય પદ્મપાદનો હાથ પકડી સરસ્વતીના ભદ્રાસન ઉપર ચડવા લાગ્યા તે સમયે સરસ્વતીએ એ પંડિતોમાં આગ્રહી આચાર્યને આકાશવાણીથી નીચે પ્રમાણે કહ્યું:- ૮૨.

સર્વજ્ઞતાતેઽસ્તિપુરૈવયસ્માત્સર્વત્રપર્યૈક્ષિભાવાન્નચેત્તે ॥

વિરાંચિરૂપાંતરવિશ્વરૂપઃશિષ્યઃકથંસ્યાત્પ્રથિતાગ્રણીઃસઃ ॥૮૩॥

તમારા સર્વજ્ઞપણામાં કોઈ જાતનો સંશય નથી. કારણ કે એ પરીક્ષા તો પ્રથમ જ થઈ ચુકેલી છે. જો તમે સર્વજ્ઞ ન હો તો વિદ્વાન્નેમાં આગ્રહી અને જ્ઞાના અવતાર ૩૫ મંડનમિત્ર તમારો શિષ્ય કેમ થાય? ૮૩.

સર્વજ્ઞતૈકૈવભવેન્નહેતુઃપીઠાધિરોહેપરિશુદ્ધતાચ ॥

સાતેસ્તિવાનેતિવિચાર્યમેતત્તિષ્ઠક્ષણંત્વંકુરુસાહસંમા ॥૮૪॥

પરંતુ એકલું સર્વસ્ત પણ જ આ આસન ઉપર ચડવાનું કારણ થાય એમ નથી પણ તેના સાથે સઘળી રીતે શુદ્ધપણું પણ જોઈએ છે એ શુદ્ધપણું તમારામાં છે કે નહીં? એ વિચારવાનું છે માટે જરાવાર હંભાર્હો ઉદાવળ નહિ કરો. ૬૪-

ત્વંચાંગનાઃસમુપભુજ્યકલારહસ્યપ્રાવીણ્યભાજનમભૂર્યતિધર્મનિષ્ઠઃ ॥

આરોહુમીદશપદંકથમર્હતાતેસર્વજ્ઞતેવવિમલત્વમપીહહેતુઃ ॥૮૫॥

તમે સંન્યાસી છતાં અમરક રાજની સ્ત્રીઓને ભોગવીને કામદેવની કલાઓના રહ-સ્થમાં પ્રવીણતા મેળીએ? એટલા માટે આ આસન ઉપર ચડવાની તમારી યોગ્યતા કેમ ગણાય? આ આસનઉપર ચડવામાં સર્વસ્તપણાની સાથે નિર્મલપણાનો પણ ઉપયોગ છે. ૮૫-

નાસ્મિંચ્છરીરેકૃતકિલ્બિષોઽંજન્મપ્રભૃત્સંવનસંદિદેહૅ ॥

વિવ્યધાયિદેહાંતરસંશ્રયાદ્યન્નતેનલિપ્યેતદ્ધિકર્મણાન્યઃ ॥૮૬॥

એ પ્રમાણે આકાશવાણી સાંભળીને શ્રીશંકરાચાર્ય બોધ્યા કે “હે માતાજી! આ શરીરમાં જન્મથી માંડીને મેં કોઈ પાપ કર્યું નથી એ વિષયમાં મને કશો સંદેહ નથી. મેં જ અમરક રાજની સ્ત્રીઓનો ભોગ કર્યો હતો તે બિન્ને દેહ ધરીને કર્યો હતો માટે તે દેહના કર્મથી આ દેહને લેપ થવો નહિ જોઈએ. ૮૬.

ઈત્યંનિરુત્તરપદાંસવિધાયદેવીસર્વજ્ઞપીઠમધિરુત્થનનંદસમ્યઃ ॥

સંભાજિતોભવદસૌવિબુધૈશ્ચવાળ્યાગાર્યાકંહોલમુશ્વરૈશ્વિયાજ્ઞવલ્ક્યઃ ॥૮૭॥

એ પ્રમાણે મહાસભ્ય શ્રીશંકરાચાર્ય સરસ્વતી દેવીને નિરુત્તર કરી સર્વસ્તના આસ-નઉપર ચડીને પ્રસન્ન થયા અને તે સમયે જ એ ગાંઠીએ તથા કહોલ આદિ મુનિયોએ યાત્રાવ-લ્ક્યનો સત્કાર કર્યો હતો તેમ દેવતાઓએ તથા પંડિતોએ શ્રીશંકરાચાર્યનો સત્કાર કર્યો. ૮૭.

વાદપ્રાદુર્વિનોદપ્રાતિકથનસુધીવાદદુર્વારતર્કન્ય

કારસ્વૈરધાટીભરિતહરિદુપન્યસ્તમાહાનુભાવ્યઃ ॥

સર્વજ્ઞોવસ્તુમર્હસ્ત્વમિતિબહુમતઃસ્ફારભારત્યમો

ઘડલાવાજોયુષ્યમાળોજયતિયતિપતેઃશારદાપીઠવાસઃ ॥૮૮॥

વાદ કરવામાં પ્રૌઢ વિનોદ ધરાવનારા પ્રતિવાદીઓની સાથે વાદ ચલાવતાં તેઓનાં અવાર્ય તર્કોનો તિરસ્કાર કરવામાં સ્વતંત્રતા ધરાવનારી વાદ્યુક્તની શૈલીઓથી બ્યાપ્ત થ-એલી સઘળી દિશાઓમાં મહાનુભાવ પણાને સ્થાપનારો, ‘તમે સર્વસ્ત હોવાથી આ પીઠમાં બસવા યોગ્ય છો’ એમ શ્રીશંકરાચાર્યને કહી સઘળાઓએ બહુ સત્કારેલો અને સઘળા

૧ શંકરાચાર્ય કામકલાઓમાં પ્રવીણતા મેળવવાને વાસ્તે પાતાનો દેહ છોડી અમરક રાજના શરીરમાં પ્રવેશ કરી ને પ્રવીણતા મેળવીને પાછો જીવો દેહ લીધો હતો એ કથા અ. ગ્રંથના ૧૦ મા સર્ગમાં આવી મળે છે તે જાણી,

લોકોએ વિશાલવાણીથી કરેલી સફળ પ્રશંસાથી અત્યંત પ્રસિદ્ધિ પામતો શ્રીશંકરાચાર્યનો શારદાપીઠમાં વાસ બારે ઉત્કર્ષ પામ્યો. ૮૮.

કુત્રાપ્યાસીત્પલીનેક્ષણચરણકથાકાપિલીકાપિલી
નામગ્નાઽમગ્નાગુરુક્તિઃકચિદજનિપરંભટ્ટપાદપ્રવાદઃ ॥
ભૂમાવાયોગકાણાદજનિતમતમથાભૂતવાગ્મદેવવાર્તા
દુર્દાંતબ્રહ્મવિદ્યાગુરુદુરુદકથાદુંદુભેર્ધિધિમેઽતઃ ॥૮૯॥

ઉદ્ધત વાદીઓની સાથે ચાલેલી સરત ભરેલી શ્રીશંકરાચાર્યની વાદ કથા ૩૫ ટુંકુભિનો ધિમ ધિમ નાદ ચારે કોરે પ્રસરતાં ગૌતમની ઉક્તિ ક્યાંય લીત થઈ ગઈ, કપિલના ઉક્તિ ક્યાંય સંતાઈ ગઈ, નહિ ત્રુટેલી પ્રભાકરની ઉક્તિ પણ ભાગી ગઈ, ભટ્ટપાદનો પ્રવાદ પૃથ્વી ઉપર કોઈ સ્થલમાં જ રહ્યો અને પૃથ્વીમાં યોગના તથા વૈશેષિકના મત શીએ જે જે કોઈ ટૂંતની વાતી હતી તે સઘળી અસત્યવાણી ૩૫ થઈ ગઈ. ૮૯.

કાણાદઃકપ્રણાદઃકચકપિલવચઃકાક્ષપાદપ્રવાદઃ
કાપ્યંધાયોગકંથાકગુરુરતિલઘુઃકાપિભાટ્ટપ્રગટ્ઠ ॥
કદૈતાદૈતવાર્તાક્ષપણકવિવૃત્તિઃકાપિપાઠ્ઠસ્વંડસ્વંડઘ્વાંત
ધ્વંસૈકમાનોર્જયતિયતિપતેઃશોરદાપીઠવાસે ॥૯૦॥

પામ્ડોના સમૂહ ૩૫ અંધકારનો ધ્વંસ કરવામાં મુખ્ય સૂર્ય૩૫ શ્રીશંકરાચાર્યનો શારદા-પીઠમાં વાસ ઉત્કર્ષ પામતાં કણાદનો નાદ ક્યાંય જતો રહ્યો, કપિલના વચનનો પત્તો જ મળ્યો નહિ, ગૌતમના પ્રવાદનું ટેકાણું રહ્યું નહિ, અત્યંત હલકો પ્રભાકરનો વાદ ક્યાંય ગયો, ભટ્ટપાદનો પ્રધટ્ટક ક્યાંય છુપી ગયો, બિદાભિદની વાત જ રહિ નહિ અને જૈનોની બાપ્પા નષ્ટ જ થઈ ગઈ. ૯૦.

તતોદિવિષદધ્વનિત્વરિતમધ્વરાશાવલી
ધુરંધરસમીરિતત્રિદશપાણિકોણાહતઃ॥
અરુંધહરિદંતરંસ્વરભરૈર્મર્મર્તિસધુભિ
ર્ચનાઘનઘનારવપ્રથમબંધુભિદુર્દુભિઃ॥૯૧॥

આ સમયે આકાશમાં ત્વરિત, દેવતાઓના અધિપતિ ઇંદ્રે પ્રેરેલા દેવલોકોના હાથમાં રહેલી ડાંડીઓથી પ્રહાર પામેલા ટુંકુભિએ મેઘની ધાટી ગર્જનના મોટા ભાઈ જેવા અને સમુદ્રને પણ ક્ષુબ્ધ કરી દેનારા નાદોના સમૂહોથી સઘળી દિશાઓનાં અંતરાલને રોકી દીધું. ૯૧.

કચભરવહનંપુલોમજાયાઃકતિચિદહાન્યપગર્ભકંયથાસ્યાત્ ॥

ગુરુશિરસિતથાસુધાશનાઃસ્વસ્તરુકુસુમાન્યથર્હર્ષતોમ્યવર્ષન્ ॥૯૨॥

કેટલાએક દિવસો સુધી ઇંદ્રાણીનો ઓટલો પણ પુખ્તો ગુંથવા વગરનો રહે એવી

રીતે દેવતાઓએ તે સમયે આનંદથી શ્રીશંકરાચાર્યને માથે કલ્પવૃક્ષોનાં પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી (સઘળાં પુષ્પો શ્રીશંકરાચાર્ય ઉપર વરસાવ્યાં.) ૯૨.

इतिमुनिरतितुष्टोध्युश्यसर्वज्ञपीठं

निजमतगुरुतायैनोपनर्मानहेतोः ॥

कतिचनविनिवेशयाथर्श्यशृंगाश्रमादौ

मुनिरथवदरींसप्रापकैश्चित्स्वाशिशयैः॥૯૩॥

એ પ્રમાણે અત્યંત વૈરાગ્યવાળા શ્રીશંકરાચાર્ય પોતાનું માન વધારવાને વાસ્તે નહિ પણ પોતાના સિદ્ધાંતનું માન વધારવાને વાસ્તે સર્વે સ્ત્ર પીઠમાં રહી અને તે પછી ત્ર્યમ્ય-શૃંગાશ્રમ આદિ મઠોમાં પોતાના કેટલાએક શિષ્યોનું સ્થાપન કરીને કેટલાએક શિષ્યોના સાથે બદરિકાશ્રમમાં પધાર્યા. ૯૩.

दिवसान्विनिनायतत्रकांश्चित्सचपातंजलतंत्रानाष्ठितेभ्यः ॥

कृपयोपदिशनस्त्वसूत्रभाष्यंविजितसाजितसर्वदर्शनभ्यः ॥૯૪॥

ત્યાં કેટલાએક યોગશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતવાળાઓને જીતી લઈ, સઘળાં દ્વૈત શાસ્ત્રો સંબંધી આગ્રહ છોડાવી દઈ તેઓને કૃપાથી પોતાના સૂત્રભાષ્યનો અભ્યાસ કરાવતાં શ્રી શંકરાચાર્યે કેટલાએક દિવસો બીતીત કર્યા. ૯૪.

नितरांयतिराडुडुराजकरप्रकरप्रचुरप्रसरस्वयशाः ॥

स्वमयंसमयंगमयत्रमयन्त्हृदयंसदयंसुधियांशुशुभे ॥૯૫॥

ચંદ્રની કિરણોના સમૂહની પેઠે અત્યંત ફેલાએલી ઉન્નવલ કીર્તિવાળા, આત્મવિચાર કરવામાં જ સમયનું નિર્ગમન કરતા અને દયા બરેલી રીતે વિદ્વાનોનાં હૃદયોને વિનોદ આપતા એ શ્રીશંકરાચાર્ય તે સ્થલમાં અત્યંત શોભવા લાગ્યા. ૯૫.

एवंप्रकारैःकलिकल्मषघ्नैःशिवावतारस्यशुभैश्चरित्रैः ॥

द्वात्रिंशदत्युज्ज्वलकीर्तिराशेःसमाव्यतीयुःकिलशंकरस्य ॥૯૬॥

શંકરના અવતાર ૩૫ અને અત્યંત ઉન્નવલ યશના સમૂહવાળા શ્રી શંકરાચાર્યને એવી રીતનાં કલિયુગના દોરોને તોડનારાં શુભ ચરિત્રો કરતાં કરતાં બીજીય વર્ષોબીતીત થયાં. ૯૬.

भाष्यंभूष्यंमुशीलैर्कलिकलिमलध्वांसिकैवल्य

मूल्यंहंताहंतासमंतात्कुमतिनतिकृताखंडितापंडितानां ॥

सद्योविद्योतितासौविपथविमथनैर्मुक्तिपद्यानवद्या

श्रेयोभूयोबुधानामधिकतरमितःशंकरःकिंकरोतु ॥૯૭॥

૧ ઈંદ્રાણીના ચોટલામાં ગુપ્તવાને વાસ્તે પણ બએ નહિ એવી રીતે સઘળાં પુષ્પો વરસાવી દેવાનો સંબંધ નહિ ખતાં પણ તે સંબંધની કલ્પના કરીછે માટે સંબંધાતિશયોકિત અલંકાર થયોછે. સંબંધાતિશયોક્તિઃ સ્યાદ-યોગેયોગકલ્પનમ્ । સંબંધ નહિ ખતાં સંબંધની કલ્પના કરી હોય તે સંબંધાતિશયોકિત અલંકાર થાયછે. (શુ-વલયાનંદ પાનું ૫૨ પુ.)

સુશીલ પ્રરૂપોએ શણગારની પેઠે ધરવા યોગ્ય, કલિયુગના દોષોનો ધ્વંસ કરનાર અને મોક્ષ જ જેનું મૂલ્ય થાય એવું બાબ બનાવ્યું, ચારેકાર દુષ્ટુદિ પ્રરૂપોએ કરેલા ન-મરકારોથી વૃદ્ધિ પામેલી દ્વૈતવાદી પંડિતોની અહંતાને તોડી નાખી અને જુષ્ટમતોને મથી નાખીને તુરત નિર્દોષ સુક્તિના માર્ગના માર્ગનો પ્રકાશ કર્યો તો હવે શ્રીશંકરાચાર્યે એથી વધારે દેવતાઓનું કામ કરવું કયું રહ્યું ? કશું રહ્યું નહિ. ૯૭.

હંતાશોભિયશોભરૈસ્ત્રિજગતીમંદારકુંદેદુભા

મુક્તાહારપટીરહીરવિહરન્નીહારતારાનિભૈઃ ॥

કારુણ્યમૃતનિર્જરૈઃસુકૃતિનાદૈન્યાનલઃશૂન્યતાં

નીતઃશઙ્કરયોગિનાકિમધુનાસૌરમ્યમારમ્યતાં ॥૯૮॥

અહો ! શ્રીશંકરાચાર્યે કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પો, કુંદપુષ્પો, ચંદ્રની કાંતિ, મોતીના હાર, ચંદન હીરા, ચળકતું હિમ અને તારાઓ એઓના જેવા ઉગ્ગવજ યથના સમૂહોથી ત્રૈલોક્યને શોભાવ્યું અને કરુણારૂપી અમૃતના ગ્રામ્યોથી ધર્માત્મા શિષ્યોના દીનપણારૂપ અ-ગ્નિને ઠારી નાખ્યો તો હવે જગત્માં એથી અધિક કઈ સુવાસ કરવાની હતી ? ૯૮.

આક્રાંતાનિદિગંતરાણિયશસાસાધીયસાધૂયસા

વિસ્મેરાણિદિગંતરાણિરચિતાન્યસદ્ભુતૈઃક્રીડિતૈઃ ॥

મક્તાઃસ્વેપ્સિતભુક્તિમુક્તિકલનોપાયૈઃકૃતાર્થીકૃતા

મિશ્રુક્ષમાપતિનાકિમન્યદધુનાસૌજન્યમાતન્યતાં ॥૯૯॥

ધણા ધણા સર્વોત્તમ યથથી સધળી દિશાએને વ્યાપ કરી તથા અત્યંત અદ્ભુત ચ-રિત્રોથી વિસ્મયયુક્ત પણ કરી અને પોતાના ભક્તલોકોને જેવા જ્ઞેષ્ઠએ તેવા ભક્તિની તથા સુક્તિની પ્રાપ્તિના ઉપાયોથી કૃતાર્થ કર્યા તો હવે સંન્યાસીઓના રાજ શ્રીશંકરાચાર્યે એથી વધારે બીજું કયું સૌજન્ય વિસ્તારવાનું રહ્યું ? કશું રહ્યું નહિ. ૯૯.

પારિકાંક્ષીશ્વરોથાપદુદ્ધારકંસેવમાનાતુલસ્વસ્તિવિસ્તારકં ॥

પાપદાવાનલાતાપસંહારકંયોગિવૃંદાધિપઃપાપકેદારકં ॥૧૦૦॥

પછી બદરિકામમમાંથી યોગીઓના સમૂહના અધિપતિ મહાતપસ્વી શ્રી શંકરાચાર્યે જુષ્ટોને ટાળનારા, પાપોરૂપી દાવાનલના ધણા તાપને પણ હરનારા અને સેવન કરનારા-ઓના અતુલ કલ્યાણનો વિસ્તાર કરનારા શ્રીકેદારેશ્વરના સ્થલમાં પધાર્યા. ૧૦૦.

તત્રાતિશીતાર્દિતશિષ્યસંઘસંરક્ષણાયાતુલિતપ્રભાવઃ ॥

તત્પ્રોદકંપ્રાર્થયતેસ્મચંદ્રકલાધરાતીર્થકરપ્રધાનઃ ॥૧૦૧॥

ત્યાં શઃશ્ચકારોમાં મુખ્ય અને અતુલ પ્રભાવાળા શ્રીશંકરાચાર્યે અત્યંત શ્રદ્ધથી પી-ડાએલા પોતાના શિષ્યોના સમૂહનું રક્ષણ કરવા વાસ્તે સદાશિવની પાસેથી કિના જલની પ્રાર્થના કરી. ૧૦૧.

કર્મદિવંદપતિનાગિરિશોડર્થિતઃસન્

સંતસવારિલહરીંસ્વપદારવિંદાત્ ॥

પ્રાવર્તયત્પ્રથયતીયતિનાથકીર્તિ—

યાંચાપિતત્રસમુદંચતિતત્પતાયો ॥૧૦૨॥

સંન્યાસીઓના અધિપતિ શ્રીશંકરાચાર્યની પ્રાર્થના ઉપરથી સદાશિવે પોતાના ચર-
ણારવિંદમાંથી ઉના પાણીનો પ્રવાહ ચલાવ્યો કે જે પ્રવાહ અદ્યાપિ સુધી 'તપ્તોષા' એ
નામથી ત્યાં પ્રખ્યાતછે અને શ્રીશંકરાચાર્યની કીર્તિનો પ્રવાહ કરેછે. ૧૦૨.

इतिकृतसुरकार्यनेतुमाजग्मुरेनं

रजतशित्तरिशृङ्गंतुङ्गमीशावतारं ॥

विधिशतमखचंद्रोपेंद्रवाय्वाग्निपूर्वाः

सूरनिकरवरेण्याःसर्पिसंघाःससिद्धाः॥૧૦૩॥

એ પ્રમાણે જેમણે દેવતાઓનાં સમૂહનાં કામ પ્દેશી લીધાં એવા અને સદાશિવના
અવતારરૂપ એ શ્રીશંકરાચાર્યને ઊંચા કૈલાસપર્વતના શિખરપર પધરાવી જવાને માટે
ત્રરપિઓના સમૂહોથી તથા સિદ્ધલોકોથી સહિત બ્રહ્મા, ઇંદ્ર, ચંદ્ર, વિષ્ણુ, વાયુ તથા
અગ્નિઆદિ મોટા મોટા દેવતાઓ કેદારક્ષેત્રમાં આવ્યા. ૧૦૩.

विद्युद्वल्लीनियुतसमुदारब्धयुद्धैर्विमानैः

संख्यातीतैःसपादिगगनाभोगमाच्छादयंतः ॥

स्तुत्वादेवंत्रिपुरमथनंतेयतीशानवेषं

मंदारांत्यैःकुसुमानिचयैरनुवन्नर्चयंतः ॥ ૧૦૪ ॥

લાખો વિદ્યુદ્ધતાઓની સાથે પણ યુદ્ધનો આરંભ કરનારાં (વીજળીઓ જેવાં)
અસંખ્યાત વિમાનોથી તુરત આકાશમંડલને ઢાંકી દેતા એ દેવતાઓએ સંન્યાસીઓમાં
એજ શ્રી શંકરાચાર્યે રહેલા સદાશિવ (શ્રી શંકરાચાર્ય)નું કલ્પવૃક્ષના પુષ્પોના સમૂહોથી
પૂજન કરતાં કરતાં તેમને નીચે પ્રમાણે વિસ્ત્રમિ કરી. ૧૦૪.

भवानाद्योदेवःकवलितविषःकामदहनः

पुरारातिर्विश्वप्रभवलयहेतुस्त्रिनयनः ॥

यदर्थंगांप्राप्ताभेवमथनवृत्ततदंधुना

तदायाहिस्वर्गसपादिगिरिशास्त्रप्रियकृतो॥૧૦૫॥

આપ કામદેવને બાળનારા, વિષનું ભક્ષણ કરનારા, ત્રિપુરાસુરના શત્રુ, જન્મત્ની
ઉત્પત્તિના તથા લયના કારણરૂપ અને ત્રણ નેત્રોવાળા આદિ દેવ સદાશિવ છો. હે સ-
દાશિવ ! હે ભક્તલોકોનાં સંસારનાં અંધનને ભેડનારા ! તે આપ જે કાર્યને માટે પૃથ્વીમાં

અવતરયા હતા તે કાર્ય પૂરું થઈ રહ્યું છે માટે હવે અમલોક્કોનું પ્રિય કરવા વાસ્તે ગુરત સ્વધામમાં પધારો. ૧૦૫.

उन्मीलद्विनयप्रधानसुमनोवाक्यावसानेमहा —

देवेसंभतसंभ्रमेनेजपदंगंतुमनःकुर्वति ॥

शैलादिःप्रमथैःपरिष्कृतवपुस्तथौपुरस्तत्क्षणा

दुक्षाशारदवारिदुग्धघरटाहंकारहंकारकृत ॥૧૦૬॥

જેમાં મુખ્યત્વે કરી વિનય જ પ્રકાશનો હતો એવાં એ દેવતાઓનાં વચનને અંતે ગુરત સાક્ષાત મહાદેવ૩૫ એ શ્રીશંકરાચાર્ય સંભ્રમપૂર્વક સન્નિવૃત્તા કરીને પોતાના ધામમાં પધારવાનું મન કરતાં તે સમયે પ્રમથગણોએ શણગારેલા શરીરવાળા અને જેમના શ્વેત-પણા આગળ શરદ્વસ્ત્રુનાં જળનો, દુધનો તથા હંસીનો શ્વેતપણાનો અહંકાર પણ ટળી જાય એવા શિલાદના પુત્ર નંદિકેશ્વર તે ક્ષણમાંજ પાસે આવીને ઉભા રહ્યા. ૧૦૬

इंद्रापेंद्रप्रधानैस्त्रिदशपरिवृढैःस्तूयमानःप्रसूनै—

दिव्यैरभ्यर्च्यमानःसरसिरुहभुवादत्तहस्तावलंबः ॥

आरुह्योक्षणमग्र्यंप્રકटितसुजटाजूटचंद्रावतंसः

शृण्वन्नालोकશદ્સમુદિતમૃષિભિર્ધામનૈજંપ્રતસ્થે ॥૧૦૭॥

પછી ઇંદ્ર તથા વિષ્ણુ આદિ મોટા મોટા દેવતાઓએ સ્તુતિ કરતા, દિવ્ય પુષ્પોથી પૂજાતા અને જેમણે તે સમયમાં જટાભૂટને તથા ચંદ્ર૩૫ મુકુટને પ્રકટ કર્યા એવા શ્રી-શંકરાચાર્ય ખજાએ આપેલો હાથનો ટેકો લઈ ઉત્તમ પોઢીઆપર બસીને, ત્રિવિઓથી ઉચ્ચારણ કરાતા પોતાની સ્તુતિના શબ્દને સાંભળતા સ્વધામમાં પધારી ગયા. ૧૦૭.

इतिश्रीमाधवीयेतच्छारदापीठवासगः ॥

संक्षेपशङ्करजयेसर्गःपूर्णोऽपिषोडशः ॥૧૮॥

ઇતિ શ્રીમાધવાચાર્યે રચેલા સંક્ષેપ શંકરદિગ્વિજયમાં શ્રીશંકરાચાર્યના શારદાપીઠમાં નિવાસના વર્ણન સંબંધી આ સોળમો સર્ગ પણ સંપૂર્ણ થયો. ૧૮.

॥ समाप्तोपं षोडशःसर्गः ॥

॥ समाप्तमिदंश्रीशङ्करदिग्विजयभाषांतरम् ॥

શ્રી શંકરદિગ્વિજયની સર્ગાનુક્રમણિકા.

વિષય.	સર્ગ.	પૃષ્ઠ.
શિવ અને દેવતાના સંવાદરૂપે ઉપોદ્ધાત.	સર્ગ ૧ લો. ...	૧૧.
મહેશ્વરનો અવિર્ભાવ—ઉત્પત્તિ	સર્ગ ૨ જો. ...	૨૭.
અક્ષા, બૃહસ્પતિ, વરુણ આદિ દેવોના અવતારનું નિરૂપણ	સર્ગ ૩ જો. ...	૪૬.
શ્રી શંકરાચાર્યનું શુદ્ધ ચરિત્ર વર્ણન	સર્ગ ૪ થો. ...	૬૯.
શ્રી શંકરાચાર્યને સન્યાસ પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ	સર્ગ ૫ મો. ...	૧૦૦.
આત્મવિદ્યાનો સંપ્રદાય—સ્થાપન	સર્ગ ૬ થો. ...	૧૩૮.
શ્રી શંકરાચાર્ય અને વ્યાસનો મિલાપ	સર્ગ ૭ મો. ...	૧૬૪.
શ્રી શંકરાચાર્ય અને મંડનમિશ્રનો સંવાદ	સર્ગ ૮ મો. ...	૧૮૬.
સરસ્વતીની પાસે શ્રી શંકરના સર્વસપ્તણાને બાધ ન આવે એવા ઉપાયનું ચિંતન	સર્ગ ૯ મો. ...	૨૧૭.
યોગશક્તિથી અમરક રાજના શરીરમાં પ્રવેશવું.	સર્ગ ૧૦ મો. ...	૨૩૭.
કાપલ્લીક મતના આચાર્યનો પરાજય	સર્ગ ૧૧ મો. ...	૨૬૦.
હરતામલક અને તોટકાચાર્યના શિષ્યપણાનું વર્ણન	સર્ગ ૧૨ મો. ...	૨૭૩.
અક્ષવિદ્યાના ગ્રંથો ઉપર વાતિક રચાવીને કરેલો પ્રસાર	સર્ગ ૧૩ મો. ...	૨૯૧.
પદ્મપાદની તિર્થયાત્રાનું વર્ણન.	સર્ગ ૧૪ મો. ...	૩૦૪.
શ્રી શંકરાચાર્યનો દિગ્વિજય.	સર્ગ ૧૫ મો. ...	૩૩૫.
શ્રી શંકરાચાર્યનો શારદાપીઠમાં વાસ	સર્ગ ૧૬ મો. ...	૩૬૮-૩૮૭.

આ ગ્રંથ નીચે લખેલા ગૃહસ્થો પાસેથી રોકડી કીમતે મળશે.

મુંબાઈ:—પણિડત જેશ્વરામ મુકુંદજી બ્રહ્મસેલરને ત્યાંથી.

અમદાવાદ:—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાંથી.

અમદાવાદ:—શ્રી કૃષ્ણલાલ ગોવિંદરામ દેવાશ્રમી પાસેથી.

લંબડી:—પ્રજ્ઞોત્તમ કાલાનજી ગાંધીને ત્યાંથી.

કપડવંજ:—અમૃતલાલ ગોવિંદરામ દેવાશ્રમી પાસેથી.

સર્વ ગૃહસ્થોને વિદિત કરવાનું કે પ્રથમથી પૂરે પૂરી કીમત મળ્યાવિના આ ગ્રંથ મો-
ક્ષવાનો અમારો ઠરાવ નથી. વેલ્યુપેપરથી મંગવાનારને આ ગ્રંથ મોકલી શકીશું. મૂલ્ય
રૂ ૪-૬-૦ પોસ્ટેજ માફ. વેલ્યુપેપરથી રૂ ૪-૮-૦ થશે.

અમદાવાદ: પુતાઈટેડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં મીઠ રણછોડલાલ ગંગારામે આ ગ્રંથ છાપ્યો.

